DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

U2. Acun

Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları

Editör
Hakkı Acun

T.C KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

©T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
KÜTÜPHANELER VE YAYIMLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

3101

SANAT ESERLERİ DİZİSİ

466

ISBN 978-975-17-3273-6

www.kulturturizm.gov.tr
eposta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr

Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları / Ed. Hakkı Acun.- Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.

559 s.: hrt., rnk. res.; 31 cm.- (Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları; 3101. Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü sanat eserleri dizisi; 466)

ISBN 978-975-17-3273-6

I. Acun, Hakkı. II. Seriler.
725.8042561

Yapım
MN Tanıtım Pazarlama Limited Şirketi
(0312) 384 41 27

Grafik Uygulama
Ali Çınkı

Kapak Fotoğrafı
Abdullah Karaçağ
Avanos Sarı Han

Birinci Baskı
2000 Adet
Baskı:
Öncü Basım Yayım Tanıtım Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Cad. Ali
Kabakçı İş Hanı No: 85/2 İskitler / Ankara
T: (0312) 384 31 20

Baskı Yeri, Tarihi
Ankara-2007

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Yeryüzünde hüküm sürmüş sayılı uygarlıkların kültürel mirasına sahip ülkemiz, aynı zamanda insanlığın ortak mirası olan bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasına da büyük önem vermektedir.

Günümüzde iletişimin sağladığı hızlı gelişme ile birlikte sürdürülebilir kültürel kalkınmanın yolu, kültürel dışa açılma programlarından geçmektedir. Küreselleşme, kültürel kalkınmanın öncelikli konumunu daha da güçlendirmiştir. Kültür, sanat, edebiyat ve bilim alanındaki gelişmelerin önemini kavrayabilen, kurumlarını bu doğrultuda yenileyebilen toplumlar uygarlığın şekillenmesinde de rol oynayabileceklerdir.

Türk yayıncılığının evrensel düzeyde rekabet edebilir hâle gelmesi; ancak değişimin gücünün kavranması ve özel yayıncılığın sektörel bir güç olmasıyla sağlanacaktır. Bu anlayışla yayın programımızı yeniden yapılandırarak yolumuza devam ediyoruz. Ülkemizin zengin tarihî, kültürel ve sanatsal birikimini korumak, yaşatmak ve tanıtmak için bir yandan dışa açılma projelerini yoğun biçimde yürütürken; diğer yandan kültür, sanat ve edebiyatımıza ilişkin özgün ve nitelikli eserleri okurla buluşturmayı sürdürüyoruz.

Anadolu Selçuklu uygarlığından bize miras kalan han, hamam, cami, medrese, imaret, köprü gibi eşsiz mimari ve sanat şaheserlerinin en önemlilerinden biri şüphesiz ki kervansaraylardır. Tarihî İpek Yolu'nun Anadolu coğrafyasındaki güzergâhları üzerinde belli aralıklarla kurulan ve döneminin âdeta beş yıldızlı otelleri gibi hizmet sunan kervansaraylar; başta konaklama ve barınma olmak üzere beslenme, sağlık, bakım, onarım, rehberlik ve ibadet donanımına sahip olan sosyal yardım ve kültür kuruluşlarıydı.

Yaklaşık 150 kadarı günümüze ulaşmış olan kervansaraylarımızı, mimari özelliklerinden, kültürel ve sosyal boyutlarına ve ticaret hayatında oynadıkları role kadar her yönüyle ele alan derli toplu, prestij nitelikte bir başvuru kaynağının dilimizde bulunmayışı, bu çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları" adlı bu yayınımızın, Türk kültürüne özgü anıtsal yapıların ulusal ve evrensel düzeyde tanıtılmasına katkı sağlaması ve bu konuda yapılacak başkaca çalışmaları teşvik etmesi en büyük dileğimizdir. Özverili çalışmalarıyla eserin ortaya çıkmasını sağlayan değerli hocalarımıza ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Ertuğrul GÜNAY
Kültür ve Turizm Bakanı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

GİRİŞ

- Giriş 13
  Prof. Dr. Hakkı Acun
- Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat 19
  Prof. Dr. Refik Turan - Dr. Güray Kırpık

KLASİK PLANLI HANLAR

- Alay Han 51
  Prof. Dr. Bekir Deniz
- Altunapa Hanı 77
  Prof. Dr. Remzi Duran
- Konya Kızılören Hanı 89
  Prof. Dr. Haşim Karpuz
- Hekim Han 105
  Yrd. Doç. Dr. Nurşen Özkul Fındık
- Mübarizeddin Ertokuş Kervansarayı 123
  Doğan Demirci
- Aksaray Sultan Hanı 141
  Prof. Dr. Aynur Durukan
- Çardak Han 161
  Doç. Dr. Kadir Pektaş
- Tuzhisar Sultan Hanı 175
  Doç. Dr. Yıldıray Özbek
- Zazadin Han (Sadeddin Köpek Kervansarayı) 195
  Arş. Görv. Mustafa Önge
- Avanos Sarı Han 211
  Dr. Abdullah Karaçağ
- Eğirdir Han 237
  Yrd. Doç. Dr. Rüstem Bozer
- Tokat-Pazar Mahperi Hatun Kervansarayı 255
  Arş. Görv. Serkan Sunay
- Susuz Han 273
  Ydr. Doç. Dr. A. Şevki Duymaz
- Ak Han (Goncalı Hanı) 287
  Doç. Dr. Ahmet Ali Bayhan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- İncir Hanı 305
  Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal
- Ağzıkara Han 321
  Prof. Dr. Bekir Deniz
- Obruk Hanı 347
  Prof. Dr. Ali Baş
- Karatay Hanı 359
  Prof. Dr. Mustafa Denktaş
- Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı 381
  Prof. Dr. Mehmet Özkarcı

YALNIZ KAPALI KISIMDAN OLUŞAN HANLAR

- Şarapsa (Serapsu) Han 393
  Yrd. Doç. Dr. Z. Kenan Bilici
- Iğdır / Şerafeddin Ejder Kervansarayı 403
  Prof. Dr. Hamza Gündoğdu

YALNIZ AVLUDAN OLUŞAN HANLAR

- Evdir Han 419
  Doç. Dr. Osman Eravşar

MÜNFERİT PLANLI HANLAR

- Eshab-ı Kehf Hanı 437
  Prof. Dr. Mehmet Özkarcı

ANADOLU SELÇUKLU KERVANSARAYLARINDA SÜSLEME 451
Yrd. Doç. Dr. Nermin Şaman Doğan
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Görür

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI KATALOĞU 473
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Görür

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI
GENEL BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ 533
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Görür

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

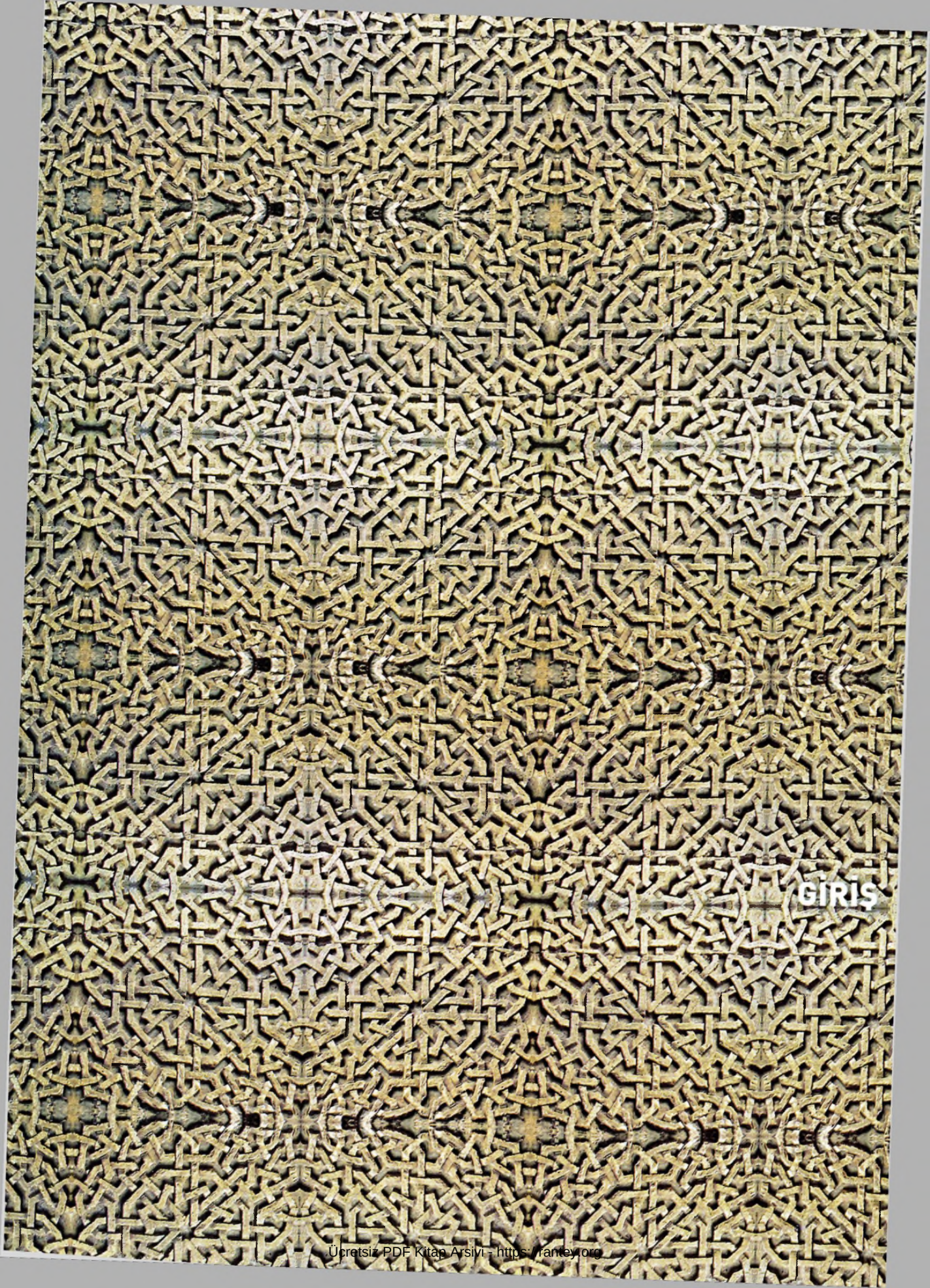

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Prof. Dr. Hakkı Acun*

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edb. Fak. Sanat Tarihi Bölümü

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nca 2004 yılında, iki ciltlik ***Osmanlı Uygarlığı*** ve 2006 Kasım'ında da iki ciltlik ***Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*** adlı iki kitap yayımlanmıştır. Bu başarılı çalışmaların gördüğü ilgi, bu tür projelere ilham kaynağı olmuş ve buna benzer konularda bir prestij kitabı hazırlamanın faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu sebeple Anadolu Selçuklu uygarlığının en görkemli eserleri olan kervansaraylar hakkında, ***Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*** adlı bir proje hazırlanarak bu ihtiyacın karşılanmasına karar verilmiştir.

Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yayımlanması plânlanan tek ciltlik bu kitapta, ***Anadolu Selçuklu Kervansarayları*** tüm yönleriyle ele alınacak, hem alanın uzmanları ve ilgili konularda uzmanlaşan Üniversite öğrencileri, hem de meraklı okuyucu kesimi için güvenilir bir başvuru kaynağı ortaya konulacaktı. Ortaya konulmaya çalışılan bu kaynak, bol fotoğraf ve çizimlerle desteklenerek görsel malzemeyle daha açıklayıcı bir hale getirilecekti.

Elinizdeki bu kitap söz konusu olan özelliklere sahip prestij kitabıdır. Bu kitapta 26 ilim adamının hazırladığı giriş, tarihçe ve 23 kervansaray yer almaktadır. Kervansaraylar tipolojilerine ve önemlerine göre seçilmiştir. Yalnız kapalı kısımdan, yalnız açık kısımdan, hem açık kısmı hem kapalı kısmı olan klasik plânlı ve münferit (iç avlulu) plânlı kervansaraylar ile tarihi bilinen ilk kervansarayla, ortasında köşk mesci-

Dicle Köprüsü (H. Acun)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

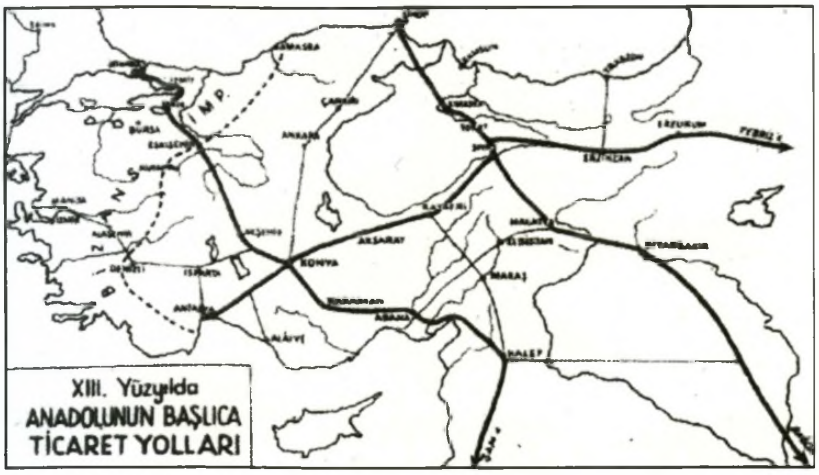

Çağatay Uluçay'dan

di olan kervansaraylar seçilmiştir. Bu seçimde yol güzergâhları da göz önünde tutulmuştur. Ayrıca kervansaraylarda yer alan süslemelere de değinilmiş, kervansarayların genel bir katalogu hazırlanmıştır. Editör olarak biz, yazarların vermiş olduğu kervansaray metinlerinin içeriği değiştirmeyerek, yalnız şekil yönünden bütünlük oluştursun diye müdahalelerde bulunduk.

Orta Çağ'da doğu ile batıyı birleştiren dünya ticareti iki yolla yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi **Baharat Yolu**, diğeri **İpek Yolu** idi. Baharat yolu bizim sınırlarımız dışından, Karadeniz'in kuzeyinden geçerek giderdi ve dünya ticaretinin çok azını üzerinde taşırdı. Diğer bir yol ise, İpek Yolu idi ki, dünya ticaretinin büyük bir kısmını üzerinde taşırdı. Bunun da nedeni İpek Yolu'nun geçtiği ülkeler döneminin en zengin ülkeleri idi. İpek Yolu, Çin'in Şian kentinden başlar, Doğu Türkistan, Moğolistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi tüm Türk İllerini kat ettikten sonra ve İran üzerinden, bir kolu Suriye'nin Lazkiye Limanına ulaşır, diğer bir büyük kolu ise, Anadolu topraklarına girerdi. Anadolu'da önceki dönemlere ait Kral Yolu ile Roma ve Bizans dönemlerine ait yolların yanı sıra İpek Yolu da önemli bir rol oynadı. Anadolu'daki İpek Yolu üzerine bugüne kadar sağlıklı bir çalışma yapılmamasına rağmen bu yol, Anadolu'ya üç koldan ; Güney'de Cizre - Hasankeyf, ortada Doğubayazıt - Erzurum, Erzincan, Sivas, kuzeyde de Kars - Trabzon yoluyla girerdi. Anadolu Selçuklu döneminin önemli kentleri olan doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'da düğüm oluşturan bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya'ya kadar uzanırdı. Adeta, doğu-batı, kuzey-güney yönünde Anadolu'yu hiçbir ülkede olmadığı kadarıyla bir ağ gibi dolaşırdı. Bu yol şebekesinin yayıldığı güzergâhları takip ederken Kervansarayların yanında eski köprüleri de göz önünde bulundurmak gerekir.

Sivas, Eğri Köprü (H. Acun)

Yolların Anadolu'da bu kadar yayılmasının nedeni, yolların güvenliği, merkezi otoritenin kuvvetliliği ve zamanın bazı sultanlarını da misafir edebilecek beş yıldızlı oteller gibi hizmet veren ticaret yapısı kervansarayların varlığı idi. Kervansaraylar yalnız Müslüman Türklere değil ticaretle uğraşan tüm yabancılara da hizmet vermekteydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas, Eğri Köprü (H. Acun)

Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Anadolu içlerine doğru yayılan Türk boyları kısa zamanda yolların güvenliğini ve merkezi otoriteyi sağlamış, adeta bir harabe durumunda bulunan şehirlerde, özellikle XIII. yüzyıl içinde eşine az rastlanır bir imar faaliyetine girmişti. Bunun sonucu olarak varlıklarını hâlâ sürdürebilen kervansaraylar gibi eserler şehircilik bakımından bu yıllarda Anadolu'nun altın bir çağ yaşadığını göstermektedir.

Köklerini Asya'daki Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu gibi Türk İllerinin Rıbat'larından alan Kervansaraylar, yollar üzerinde kurulan ve kamu yararına çalışan ticaret yapılarıdır. Kervansaraylar genelde bir deve yürüyüşü ile 7- 8 saatlik mesafelere kurulurlardı ki, bu da yaklaşık olarak 35-40 km. lik bir mesafeye tekabül ederdi. Bu mesafe yolun önemine göre artar veya azalabilirdi. Örneğin Sivas - Kayseri yolu bugün 195 km. dir. Bu yol üzerinde, Sivas şehri içindekilerle birlikte 24 kervansaray bulunmaktaydı. Türk illerinden başka kültürlerde olmayan bu yapı türü Anadolu Selçuklu kültürünü, güç ve kuvvetini en iyi aksettiren yapılardı. Çoğunlukla Sultan, vezir ve büyük devlet adamları tarafından yapılan kervansaraylar, kale gibi sağlam, abidevi kesme taştan yapılmış, döneminin süsleme özellikleriyle bezeli, kitabeli veya kitabesiz ticaret, sosyal yardım ve bir kültür müesseseleri idi. Bu yapılar içerisinde veya yanında zamanın, insan ve hayvanlarının her türlü ihtiyacı karşılayacak: yiyecek içecek, bol su, mescit, hamam, kütüphane, baytar, doktor, berber, her çeşit tamir ustası, rehber gibi donanıma sahip idi. Kervansaraylarda yazın kapalı mekânlarda hayvanlar açık mekânlar-

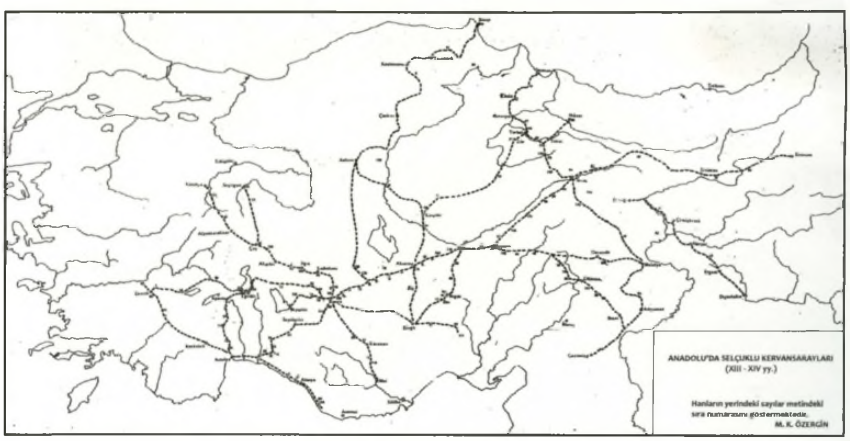

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas, Kesik Köprü (H. Acun)

da insanlar ve arabalar kalırdı. Kışın ise, ticari sirkülâsyonun azalmasına rağmen kapalı yerde insanlarla hayvanlar aynı mekânı paylaşırlardı. İnsanlar yüksek olan sekilerde, hayvanlar daha aşağıda olan bölümlerde kalırdı. Kapalı alanların aydınlanması içeri doğru genişleyen dışarı doğru daralan mazgal pencereler ile orta bölümdeki aydınlık açıklığından aydınlanırdı. Orta bölümün içten kubbe dıştan külâhlı bir şekilde yükseltilmesi, kervansarayların aydınlatılması ve havalandırmasının yanında dıştan daha uzaklardan görünmesini ve dama çıkan gözcülerin daha uzağı görmesi için yapılmıştır. Tüm Selçuklu yapılarında olduğu gibi kervansarayların üzeri de düz dam şeklinde toprakla örtülü idi. Bunun için bu yapılarda dama çıkış merdivenleri bulunmaktadır. Bu yapıların ısıtılması ise bazı kervansaraylarda bulunan, tandır, ocaklar ve hayvan dışkısından çıkan ısı ile olurdu.

Kervansaraylar kesme taştan veya bazen de yer yer kullanılmış devşirme taştan yapılmış büyük boyutlu kale gibi sağlam yapılardır. Yapının büyüklüğü ve plânı ile ilgili olarak ya içinde veya yanında hamamları vardır. Ayrıca mescitleri ise ya giriş üzerinde, ya bir odada veya avlu ortasında köşk mescit gibi yer alır. Bol su kaynağı ise içinde bulunan kuyu veya çeşmeden sağlanırdı. Bu yapılarda süsleme döneminin özelliğini gösteren giriş veya kapalı mekân taç kapılarında ve çörtenlerde karşımıza çıkar. Yapıların kullanımına gelince, Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre ; kervansaraylara gelen kervanlar akşam Ezan'ı okunmadan yani hava kararmadan içeri girmek zorundalar dı. Bazen başlarında bulunan rehberleri tanıdıksa içeri alınabilirdi. Sabah Ezan'ı okunmadan yani hava aydınlanmadan da dışarı çıkamazlardı. Dışarı çıkmadan önce ortaya bir tellal çıkar kervanların eksik ve yitik bir şeylerinin olup olmadığı sorulur, eğer bir eksiklik veya yitik varsa, kapılar bu eksiklik giderilme-

Malabadi Köprüsü (H. Acun)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Malabadi Köprüsü (H. Acun)

den veya yitik bulunmadan açılmazdı. Kervansaraylarda her tür milletten insan kalırdı. Kervansarayın büyüklüğüne göre bu kişiler veya kervanlardan üç ila yedi gün hiç para alınmazdı. Bazı kervansaraylarda ise her zaman para alınırdı. Büyük programlı bu yapılarda sultan, vezir veya özel misafirlerin kalacağı özel odalar da bulunurdu. Bu odaların bazılarında su ve helâ mekânları dahi vardı.

Kervansaraylar barış zamanında ticaret yapısı, savaş zamanında da askeri amaçlar için kullanılırdı. Ayrıca Derbent ve Posta Teşkilatı'na da hizmet verdiğini düşünmekteyiz.

Anadolu Selçuklu yapılarında önemli bir yere sahip olan kervansaraylar, XII. yy.'ın son çeyreğinden sonra yapılmaya başlanmış Selçukluların yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu yapıların, Beylikler ve Erken Osmanlı dönemine kadar azalarak yapımı devam eder. Afrika'nın Ümit Burnu'ndan dolaşarak Batı'dan Doğu'ya veya Doğu'dan Batı'ya gidiş gelişler keşfedilince, İpek Yolu yavaş yavaş önemini kaybetmiş, kervansaray yapımı azalmaya başlamıştır. Bu ticaret yapılarının, Osmanlı dönemiyle birlikte yollar üzerinde yapılmak yerine şehir merkezlerinde inşasına devam edilmiş, bununla birlikte işlev ve plânları da değişime uğramıştır. Artık kervansaraylar yerlerini Şehir Hanları, Bedestenler ve daha sonra Menzil Hanları'na bırakmıştır.

Bilenenlerin yanı sıra yeni yapılan araştırmalar sonrasında günümüze kadar gelen kervansaray sayısı 250 yi aşmıştır. Bunların bir kısmı temel seviyesinde, bir kısmı yıkık epey bir kısmı da sağlam durumdadır. Kervansaraylar üzerine bugüne kadar yapılan derli toplu tek çalışma Kurt Erman'ın yaptığı üç ciltlik Almanca kitabıdır. Ayrıca, O. Aslanapa, Halil Edhem, M.K. Özergin, İ. İlter, H. R. Ünal, C. Güran, A. Yavuz, A. Baş gibi ilim adamlarının da münferit çalışmaları vardır.

Bu yapılarla ilgili sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: Anadolu Selçuklu kültürünü en iyi şekilde yansıtan bu abidevi yapılar hakkında derli toplu, iyi kalitede baskılı ve fotoğraflı bir çalışma yoktur. Amacımız Türk Kültüründen başka kültürlerde bulunmayan bu yapıları, Türk ve yabancı, profesyonel ve amatör araştırmacılara tanıtmaktır. Bu amaçla da Türk turizmin gelişmesine katkı sağlamaktır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SELÇUKLU DÖNEMİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

Prof. Dr. Refik TURAN*
Dr. Güray KIRPIK**

Selçuklu Devrinde Türk Sosyal Hayatının Unsurları

Sivil ve Resmi Hayatta Aile

Selçuklu aile yapısı büyük ölçüde Orta Asya Türk aile geleneğine uymaktadır. Aile, bir milletin temel kurumlarından birisidir. Budun ve boydan sonra toplumun en küçük çekirdeği olan "aile" Milleti ayakta tutan en temel öğelerdendir. Bir milletin siyasi, sosyal ve hukuki durumunu anlamak için önce o milletin küçük bir nüvesi olan aileye bakmak lazımdır.

Avrupalı sosyologlardan bazıları Grenardin'in, "Türkistan'da Türk ailesi pederşahidir" ifadesinde birleşmişlerdir. Çeşitli toplumlarda görülen pederşahi aile ile

* G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, rturani@gazi.edu.tr

** G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, gurayf@gazi.edu.tr

Foto.: H. Acun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

pederi aile arasında ayrılıklar vardır. Pederşahi ailede, peder(ata, aga) olan kimsenin mutlak hakimiyeti söz konusudur. Selçuklu döneminde de aile reisi, çocuklar ve kadınlar üzerinde tartışmasız bir hakimiyete sahiptir. Öte yandan pederi ailede baba ile anne eşit haklara sahiptirler. Bu ailede kadına son derece önem verilir. Anne ve baba tarafından akrabalık esası vardır. Dilimizdeki "soy-sop" kelimesi anne ve baba tarafından akrabalığa verilen önemi ifade etmektedir.[1]

Kaynakların ve araştırmaların verdiği bilgiye göre; eski Türklerde ve Selçuklularda aile yapısı, o devirlerin Çin, Hint, İran, Mısır, Yunan ve diğer kavimlerde görülen aile yapılarından farklı bir özellik göstermekte ve daha sağlam bir yapıya sahip bulunmaktadır. Hiç şüphesiz bu yapı, gücünü töre ve töreye dayalı inanç ve telakkilerden almaktaydı. Eski ataerkil toplumlarda görüldüğü gibi, Türklerde kadın, hiçbir hakka sahip olmayan ve çoğunlukla horlanan bir varlık değildi. Aksine evin direği, erkeğin can yoldaşı, kader arkadaşı, en yakın destekçisi ve yardımcısıydı. "Yuvayı dişi kuş yapar" Türk atasözü, aile içinde kadının yerini ve önemini belirlemektedir.[2]

Aile çatısı erkeği ve çocuklarıyla beraber, o toplumun binlerce yıl geriden gelen "*tarih*"ini bünyesinde taşır "*geleceği*" de O, inşa eder. Türk kadını ve ailesi geçmiş yüzyıllardan, yaşadığımız çağa kadar bu görevlerini başarıyla yaparak gelmiştir. İngiliz düşünürü Stuart Mill, "Bir uygarlığın seviyesini ölçmek isterseniz derhal kadınlarının hayatına bakınız." demektedir. Kısaca "Milletlerin uygarlık seviyeleri de, kadına verdiği değerle orantılıdır."[3] Selçuklu ailesi içinde kadın kocasının en önde gelen vekili ve yardımcısıdır. Bey ailesinde dahi bu halin böyle olduğu görülmektedir. Hatta tahta geçme konusunda valide hatun belirleyici olabilmektedir. Örneğin Terken Hatun'un Melikşah'ın vefatından sonra üstlen-

[1] Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, II, s.307; Dilaver Cebeci, "Türk Ailesinin Bazı Özellikleri",Tarihi Akış içerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 17 Mayıs 1990, s.33

[2] Emin Işık, "Türk Aile Yapısında İslami Dönem", Tarihi Akış İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, s.25

[3] Ayşe Erdoğan,"Türk Kadını ve Edebiyat", Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, Atatürk Araştırma merkezi, Ankara 1996, s.165

Erzurum, Çifte Minare (H. Acun)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Erzurum, Çifte Minare (H. Acun)

diği rol bunu göstermektedir. İbn Fadlan'da hatunun Bulgar hanının yanında oturması ve han gibi O'na ayrı hediyeler takdim edilmesi ve İbn Fadlan hilati hatuna giydirdikten sonra diğer kadınların hatun üzerine gümüş paralar saçmalarından bahsetmiştir.[4] Bu durumun Türk halkı içinde genel bir hal olduğu "saçı saçmak" ve "darısı başına" gibi deyimlerin o dönemlerden bugüne kadar bu geleneğin geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Aile İçerisinde Kadının Konumu

İslamiyet Öncesi Türk ailesi karşılıklı sevgi ve saygı esasına dayanmaktaydı. Ana baba ve çocuklar arasındaki ilişkiyi himaye, sevgi ve saygı tayin etmekteydi. Türk aile hukukuna göre babadan sonra aileyi anne temsil ederdi. Eski Türklerde anneye "ög" denmekteydi. Annenin, ailedeki yeri babanın diğer akrabalarından daha önce gelmekteydi. Babanın ölümü halinde, miras anneye düşer, çocukların vasisi de Anne olurdu. Türk tarihinde kadınların hükümdarların naibi olabilmesi de bunu doğrulayan bir uygulamadır.[5]

Türkler, kadına anneliğin yanında kutsallıkta atfetmişlerdir. Annelerini, "Anam tuğlu kutlu ağa" diye adlandıran Uygurlar eski şiirlerinde anneyi tuğluluk ve kutluluk ünvanlarıyla onurlandırmaktaydılar. Türk anlayışında evin sahibi kadın idi. Ev kadını için söylenen en yaygın söz "evci"dir. Göktürkler bu anlamda kadın için "eş" sözcüğünü kullanırken Çağatay Türkleri "evlik" demekteydiler. Türk düşüncesinde "ana hakkı Tanrı hakkı" önemli yer tutmaktadır. Dede Korkut'ta "Anaya el kalkmaz ve söz söylenmez". Çünkü ana hakkının yanında Tanrı(Tengri) hakkı vardır.[6]

[4] İbn Fadlan, Seyahatname'sinde bahsettiği saçı saçma adeti günümüzde Anadolu'da birçok yörede görülen saçı saçma adetinin ne kadar öncelere dayandığını göstermektedir(İbn Fadlan, Seyahatname, İstanbul 1975, s.48; Eröz, Türk Ailesi, s. 28).

[5] Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997, s. 169

[6] Bahaeddin Ögel,"Türk Ailesinde Kadın",Tercüman Kadın Ansiklopedisi c.1, İstanbul 1984, s. 76-78

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas Çifte Minareli Sahip Şemseddin Mehmed Cüveyni Medresesi 1271 (Ali Çınkı)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kadının aile içinde çocuğun terbiyesi, çadırın kurulması, keçe pişirme, çorap örme, süt sağma, peynir ve tereyağı yapma ve elbise dikme gibi işlerle meşgul olduğu bilinmektedir. İtibar sahibi olan Türk kadınının muharebede düşman eline geçmesi büyük zillet sayılmaktaydı.

Türk kültüründe kadına verilen değerden dolayı "ana-baba, karı-koca" denirken "anne" ismi "baba"dan önce gelmekteydi. Göktürklerde "anne" sözü "baba"dan önce kullanılırdı, "Annenin öğüdünü al, babanın da sözünü dinle" veya Uygur yazıtında, "Anne ve babanın gönlünü oğlu ve kızı almaz" deyişlerinde hep "anne" önce söylenmekteydi.[7]

Evlilik Müessesesi

Kadının evlilik esnasında ve daha sonra aile içindeki durumuna bakacak olursak, bazı usullerin o dönemden günümüze kaldığını görmek mümkündür. Örneğin, kız çeyiz hazırlamak zorundadır. Kızın getirdiği çeyize "yumuş" denmekteydi. Erkeğin ailesinde mevki sağlamak için çeyiz çok önemliydi. Kadının eşi üzerinde hakları olmakla birlikte, erkeğe tabi olmak zorundaydı. Aile içinde ekonomik görevi olan Türk kadını ev işleri, çocuk bakımı yanı sıra serbest pazar yerlerine gidip mal alıp satabilmekteydiler.[8] Selçuklu Türk kadını, sosyal hayata kapalı değildi. Kadın evinde, çadırında, arabasında, atı üzerinde hep erkekleriyle beraberdi.[9] Hak ve mesuliyetler paylaşılmış olup, millet bütünlüğünü ve devlet otoritesini kadın erkeği ile beraber temsil etmekteydi.[10] Erkek savaşa gittiğinde evin reisi kadın olmaktaydı. Devleti yöneten kağan ölmüş ve yerine geçen kağan küçük yaşta ise hatun devleti yönetme hakkına sahipti.[11]

Selçuklu evleri iki katlı olup alt katta ahır, mutfak, ambar ve hizmetçi odaları, üst katta da ev sahiplerinin oturma ve yatmasına mahsus daireler vardı. Odalar bir sofanın etrafına yapılırdı. Selçuklu evlerine bir avludan girilir ve ekseriya tahta bir merdivenle bu katlara çıkılırdı. Şehirlerde dam şeklinde evler bulunmakta idi.[12] Selçukluda da evli eşlerin ayrı bir evde veya çadırda kalmaları adettendi. Kubbeli çadırlar daha sonra yerli mimaride de üslubun belirleyici öğesi olmuştu.[13]

Evlenmek, günümüzde olduğu gibi, eski Türklerde de sosyal bir görevdi. Bekarlık ayıp sayılırdı. Evlenmede velilerin rızaları yanı sıra evlenecek erkek ve kızın rızası da aranır ve alınırdı. Evlenecek delikanlı, kız tarafına "kalın" vermek mecburiyetinde idi. "kalın, kalıng, kalım" şekillerinde bütün Türk lehçelerinde rastlanan bu müessese, karşılıklı bir akitti. Yeni evlenenlerinin hayatlarını tanzim etmeleri için yapılan bir tür yardımdı. Kadın, eğer boşanıp baba evine giderse, "kalın" olarak verilen mal iade edilirdi. Ancak boşanmaya koca sebep olmuşsa, yani ocak erkek yüzünden sönmüşse "kalın" iade edilmezdi.[14]

Evlilik konusunda Kutadgu Bilig'de geçen şu mısra hangi türden kadınla evlenilmesi gerektiğini tavsiye eder niteliktedir:

"Sakınuk tile sen kisi ay bügü
Sakınuk bolunsa bolur törtegü"[15]

[7] Dilaver Cebeci, a.g.m., s.35

[8] Ali Güler, "İlk Yazılı Türkçe Metinlerle Aile ve Unsurları", Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, c.1, T.C. Başbakanlık A.A.K., Ankara 1992, s.75

[9] Eflâki, II, s.494

[10] Ayşe Afet İnan, Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, M.E.B., İstanbul 1968, s.28

[11] Ali Güler, a.g.m.,s.75

[12] Taneri, s.69-70

[13] İbn Fadlan, Seyahatname, s.42

[14] Mehmet Eröz, Türk Ailesi, s.15.

[15] Mehmet Kara, Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, s.52:(Ey akıllı kimse sen, takva sahibi olan kadın iste, her dört şey onda birleşir).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

[16] İbn Fadlan, Oğuzlar Bahsi, s.38-45; El-Câhız, s.75

[17] Köymen,Alp Arslan ve Zamanı, s.303-304

[18] El-Câhız, s.78

Bu şekilde devam eden aile hayatiyeti sonraki dönemlerde de güçlenerek ve tekamül ederek gelişmiş, Millet bilincinin de artmasına katkı sağlamıştır.

Millet (Budun) ve Boy

Kaşgarlı Mahmud Divan'ında Millet kelimesi yerine "budun" tabirini kullanmıştır. Selçuklu budunu dediğimizde birçok tabi milletler değil Türkler akla gelir. Tarihte aynı zamanda devlet kurmuş birçok Türk budunu olduğunu söyleyebiliriz. Mesela Karahanlılar bir budun iken Selçuklular da bir budun olma yolunda idiler ve aynı zamanda Gazneliler de budun sahibi bir devlet idiler. İbn Fadlan'ın belirttiğine göre, Türkler kendi ülkeleri dışındaki milletlerden olanlardan alacaklarını tazminde bir millet ayrımı gözetmezlerdi. Budun işlerinin konuşulduğu meclise "tirnek" adı verilmekteydi. Budunun yaşadığı alan düşmandan emin olunan yurt idi ve kaleler, şehir surlarının içi savaş zamanlarında sığınma alanları idi. Budun çoğu zaman bu korku ve savaş hayatına hazır olmak durumunda idi.[16] Bu da Türk budununun karakterinin atik ve hareketli bir yapıda olmasını sağlamaktaydı.

Boy, budundan daha küçük millet unsuru olup Türk budunu Kaşgarlı'nın kaydından 24 boy olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan her birine "batın" adı da verilmektedir.[17] Selçuklular bu boyları bir arada tutan bir idari teşkilat oluşturmuşlardı. Bazı boylar büyük ve devlet sahibi bir budun haline gelebilmişken bazıları da kabile(boy) seviyesinde kalmışlardır. Bir manada aşiretlikten devletliğe yükselememişlerdir.

Türk kültüründe İslamiyet öncesi var olan özelliklerden olan Vatan sevgisi Selçuklular zamanında da görülmektedir. Câhız'ın ifadesiyle "Türkler Araplardan başka diğer milletler içinde de vatan sevgisi konusunda diğer milletlerden daha hassas ve daha köklü" bir geleneğe sahiptir.[18]

Sosyal Tabakalar

Selçuklu dönemi Türk halkı temel olarak iki tabakadan oluşmaktaydı. *Beyler ve Kara Budun*. Yani yönetenler ve yönetilenlerden müteşekkildi. Bu halde beyler de kendi aralarında büyük beyler ve küçük beyler, halk ise kendi içinde meslek, zanaat sahipleri ve fakirler, işsizler olmak üzere çeşitli tabakalara ayırmak mümkündür. Büyük Selçuklu beyleri için büyükten küçüğe doğru şu sıfatlar kullanılmaktaydı: Hakan ve Han, Yuğruş(vezir), Yabgu(Öge), İnal, Tarhan. Küçük bey ve memurlar için bir taksimat yapmak zordur. Ancak dizdar, şahne, dihkan, âmil, tahsildar gibi görevliler bulunmakta idi.

Bunların yanısıra "tarıgçılar", "etmekçiler", "etçiler", "koy sağkuçı(koyun südü sağıcılar), kullar (köleler) ve kadın köleler(cariye) de bulunmaktaydı. Şarap satmayı meslek edinenlere "timçi", terzilere "yiçi", ayakkabıcılara "etükçi", dericilere "erükleyici", silah ve demir imali ile uğraşanlara "temürçi", ok yapan ustalara "okçı", yay kurma işiyle uğraşanlara "kurguçı" adı verilmekteydi. At sürü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas Ahi Emir Ahmet Türbesi (Ali Cınkı)

cü kimselere "at sürgüçi", koru ve mezraa bekçilerine "çorugkı" adı verilmekteydi. İlaç yapan ve halka verenlere "emçi" adı verilmekte idi. Zenaatkarlar arasında kap kacak imalatçılığıyla uğraşanlara "ayakçı", kumaş dokuyanlara "közek" adını vermekteydi.[19] Selçuklu çağında ticaretle uğraşan önemli bir pazarcılar sınıfının da oluştuğunu söyleyebiliriz.

[19] Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgati't-Türk, Çev: B. Atalay, Ankara, 2006; R. Genç, Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Ankara, 1997, s.311-313

[20] El-Câhız, s.92

Kültür Adamları

Selçuklu çağı müverrihleri ve coğrafyacılarının ifadesine göre, Türkler diğer kavimler içinde bir karınca kolonisinde Süleyman'ın ordusundan korunmaları için rehberlik yapan karıncaya benzetilmektedir. Bunu bilim ve kültür hayatına verdikleri önemle elde etmişlerdir.[20] Her ihtiyaçlarını kendileri yapabilme ilmine sahip oldukları için düşmanlarından da bir çekinceleri olmamıştır.

Büyük Selçukluların devlet kurduğu yer, esas itibariyle Maveraünnehr ve Horasan'dı. Buralarda daha önceleri Karahanlılar, Gazneliler ve Sasâniler büyük bir medeniyet kurmuşlardı.

Selçuklu beyleri diğer Müslüman milletler gibi İslâm medeniyetinin gelişmesi için büyük gayretler harcadılar. Yaptırdıkları medreseler, kütüphaneler ve rasathanelerle İslâm kültürünü inkişaf ettirdiler. Büyük Selçuklularda İslâm kültürünün gelişmesine en çok Nizamü'l-mülk çalıştı. Pek çok yerde medrese

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yaptırdı, bunlara, kendi adına nisbeten "Nizamiye" medreseleri adı verildi. Nizamü'l-Mülk başta Bağdat olmak üzere Isfahan, Basra, Nişabur, Herat, Merv, Belh, Musul ve Taberistan'da kurdurmuş, buralarda ders veren müderrisler ve öğrenciler için, her yıl 600.000 dinar para harcanmasını emretmiştir. Söylentilere göre yalnız Bağdat'taki Nizamiye medresesini yaptırtmak için 60.000 dinar sarf etmişti.

Anadolu Selçuklularının zirve dönemi sultanı Alâeddin Keykubat şair, ressam ve yaman bir oymacı idi. Okumayı ve ilmî konuşmaları çok severdi. Bu sebepten bilginlere büyük saygı gösterirdi. Alâeddin Keykubat'ın bilimseverliğini işiten bilginler Türkiye'ye geldiler ve ondan büyük saygı gördüler. Bunların namlıları: Sultanü'l-Ulemâ Bâhaeddin, oğlu Divan-ı Kebir sahibi Mevlâna Celâleddin Rumi, öğrencisi Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî ve Necmeddin Dâye idi. "Büyük Şeyh" lakabıyla maruf mutasavvıf Muhyiddin Arabî, I. Alâeddin Keykubat zamanında Anadolu'ya geldi, Konya, Sivas ve Erzincan taraflarına giderek buralarda Vahdet-i vücut felsefesini yaydı.

Muhyiddin Arabi'nin en büyük eseri Konyalı Sadreddin gibi büyük bir şeyhi yetiştirmesidir. Sadreddin Konevî, birçok bakımlardan kendisinden önce yetişen İslâm filozoflarından ayrılarak yeni bir okul açmaya muvaffak olan büyük bir Türk mutasavvıfıdır. Sadreddin Konevî, fikirlerini ve görüşlerini Nüsus, Fükuh ve Risaletü'l-Vücut adlı eserlerinde ortaya koymuştu. Mevlâna Celâleddin Rumî de Mesnevi, Divan-ı Kebir, Fih-i Ma Fih ve Mektubat'ı ile bütün İslâm dünyasının kalbini fethediyordu. Yine Alâeddin Keykubat devri bilginlerinden Mirsadü'l-İbad fi Mebde-i ile'l Miad eseriyle Necmeddin Dâye, mantık ve kelâma dair yazdığı Metaliü'l-Enva' adlı eseriyle Kadı Siraceddin, Selçukluların büyük komu-

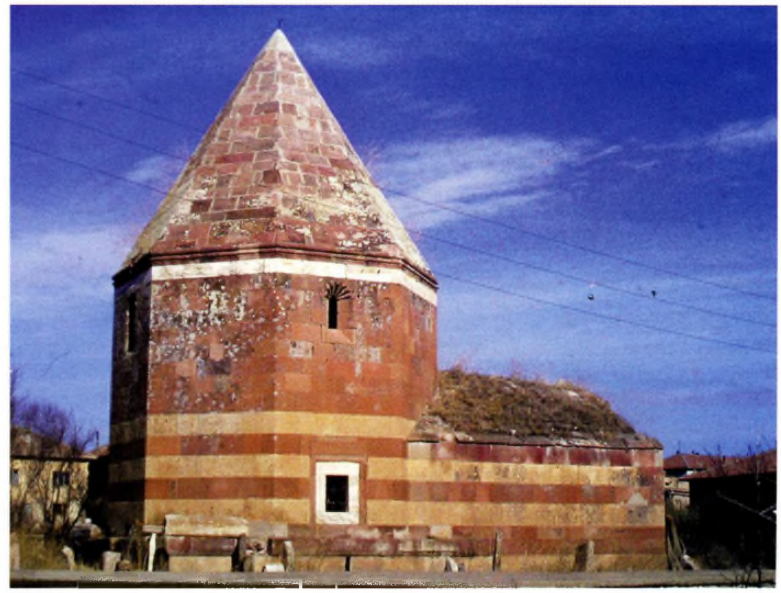

Çandır Şah Sultan Hatun Türbesi (H. Acun)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tanlarından olup felsefe, fıkıh ve şiirde üstad olan Kemalettin Kâmyar'ı önemli kültür adamları içinde görmekteyiz.[21]

Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Farsça'dan başka Rumca ve Latince de bilmekteydi. Güzel Farsça şiirler yazardı ve tarihe de meraklı idi. Hükümdarın Tarihe karşı sevgisini bilen Mehmet bin Ali Ravendi, "Kitab-ı Rahatu's-Sudur ve Ayetü's- Sürur" adlı tarihini bu sultan adına yazmıştır. Kadı Burhaneddin Anevî de, "Enisü'l-Kulûb" adlı Farsça tarihini I. İzzettin Keykâvus adına kaleme almıştır. Anadolu Selçuklu tarihinin en değerli kaynaklarından birisi olan ve İbn Bibi Selçuknamesi diye ün kazanan El-Evamirü'l-Alâiye fi Umûri'l-Alaiyye adlı eseri de II. Mes'ut adına Mahmud oğlu Hatip Mehmet yazmıştır. III. Alâeddin Keykubat adına, Horasanlı Hoca Dehhani'nin yazdığı Farsça manzum Selçukname ile şair Nâsırî'nin, Ahi Mehmet adına 1299 yılında yazdığı Fütüvvetname, önemli edebi ve tarihi mahsullerdir.[22]

Selçuklularda, bilimdeki gelişme daha ziyade huzur ve rahat dönemlerinde olmuş, Kösedağ Meydan Savaşı'ndan sonra Moğol istilası esnasında bu durum hızını kaybetmiştir. Bu dönemde yer yer kültür adamlarının çalışmaları devam etmişse de bir birikim olduğunu söylemek güçtür.

Sosyal Hayatın Unsurları

Doğum, Çocuk Eğitimi ve Bayramlar

Selçuklu ictimai düzeni içinde "çocuk" önemli bir neşe kaynağı ve ayrı bir aile statüsü getiren öge olarak görülürdü. Doğum yapan bir kadın ile baba olan bir erkek sevinçlerinin bir nişanesi olarak muştuluklar verirler, şenlikler düzenlerlerdi. Çocuğun aile içindeki eğitiminde de kız çocuğu anneye yakın ve onu örnek alan, oğlan da babaya yakın ve onu örnek alan bir eğitim öğretim sürecinden geçerdi. Bazı durumlarda çocuğa doğduğu yerin adı konurdu. Örneğin Sultan Sancar bir sefer sırasında Sincar şehrinde doğduğu için bu adın konduğu rivayet edilmektedir.[23]

Selçuklularda dini bayramlar yanısıra bahar bayramı olarak günümüzde de kutlanmakta olan Nevruz bayramı gibi bayramlar da kutlanırdı. Bu hem resmi hem de halk arasında kutlanan bayram ve kutlama türlerinden idi. Bunun yanısıra çocuğu doğan baba ve hatuna da tebrik maksadıyla kutlama ziyaretleri düzenlenmekteydi. Bundan başka sünnet şölenleri, düğünler, zafer kutlamaları ve yeni bir devlet büyüğünün atanmasın birer merasim ve aynı zamanda tebrikleşme vesilesi olmaktaydı.

Sosyal Hayat İçinde Eğlence Kültürü

Selçuklu dönemi Türk toplumu içinde birçok yarış türleri ve oyunlar bulunmakta idi. Bunlardan avcılık ve atıcılık, at biniciliği, güreş, at koşusu ve deve güre-

[21] Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.371-375;

[22] Uluçay, s.298

[23] Hüseynî, Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye, Cev. N. Lugal, s.44.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şi, cirit, çögen(çevgen) oyunu, top kapma oyunu, satranç, koşu yapma, yol yürüme yarışı, dağdan kayma, dağa çıkma ve inme yarışı gibi oyunlar ve eğlenceler sayılabilir.[24] Râvendi özellikle satranç ve tavla oyunlarının nasıl oynandığını izahlı şekilde anlatmaktadır.[25] Bunlardan birçoğu günümüze kadar gelmiştir ve devam etmektedir. Dikkat edecek olursak birçok oyun ve eğlence bir yarışma şeklindedir. Bu durum oyun ve eğlencenin bir eğitim ve hayata hazırlık safhası olarak görüldüğünü de ortaya koyar. Öte yandan bu oyunlar çocukların zekasını geliştiren ve onları iyi bir er ve asker olmaya hazırlayan mantık oyunu olduğu kadar aynı zamanda beden gücü isteyen oyunlardır.

Divanü Lûgati't-Türk'te geçen Münğüz Münğüz, Karagum, Çenğli Menğli, Aşık Oyunu, Halay (Büzüşmek), Köçürme Oyunu, Ütüş, Tepük, Ceviz, Kayak, Çelik-Çomak ve Bebek oyunları XI. Yüzyıl Türk çocuklarının ve gençlerinin günlük hayatının parçası idi. Yarışmayı çok seven gençler en çok at yarışı, güreş, çevgân, yuvmak(top oyunu), ok atma yarışı, yay kurma genel bir ilgi görmekteydi.[26]

Bu oyun ve eğlencelerden bazıları vardı ki özellikle ileri gelen devlet adamları ve halkın da katılımıyla gerçekleştirilirdi. Avcılık bunlardan biri idi. Türkmenler avcılık sanatını çok iyi bilmekteydiler. Derisi pahalı olan kırmızı tilkiler ve diğer kürk hayvanları avcıların gözdesi idi. Av ve avcılığın Oğuz Türkmenleri için bir ekonomik yönü de olduğu muhakkaktır. Birçok kişi şahin ve pelikan besleyerek avcılık yaparlardı. Bu şahinler arasında en iyi olanına "balaban" veya "itelgi" denilmekte idi. Av için şahinin yanı sıra köpek de kullanılmakta idi. En meşhur av köpeği türü "barak" idi. Özellikle fakir Oğuzlar arasında avcılık büyük bir geçim kaynağı idi.[27]

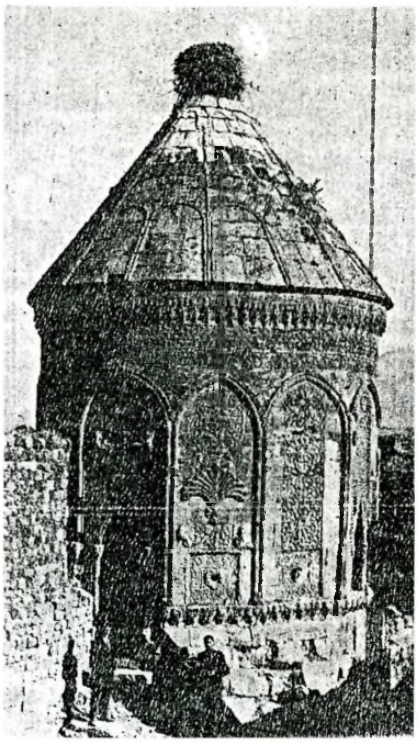

Kayseri Döner Kümbet

Memluk Sultanı Baybars Kayseri'ye geldiği sırada kendisini karşılayanların eğlencelerine belli bir hadde kadar müsaade etmiş, sarayda kendi huzuruna çıkacak olan sazende ve hanendelerin bu işi yapmalarına müsaade etmemişti. Müzisyen ve mudriblerin büyük bir kısmı gayri müslim tebadan oluşmaktaydı.[28] Ancak yerli gelenekten gelen Orta Asya eğlence kültürünün üstünlüğü muhakkaktı.

Kaşgarlı, av geleneğini şu güzel beytiyle özetlemektedir:
"Çağrı alıp arkun münüp arkar yeter
Avlar keyik taygan ıdhıp tilkü tutar"[29]

[24] Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, III, s.337-338; Köymen, Alp Arslan ve Zamanı, II, s.352-354

[25] Süleyman er-Râvendî, Rahatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, II, Çev. A.Ateş, s.373-384.

[26] Kaşgarlı Mahmut, Divan, Çev. B. Atalay, III, s.61, 74, 83, 96, 119, 188, 276, 306, 363, 365, 379, 130; R. Genç, Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, s.152-165

[27] Agacanov, Oğuzlar, s.140; R.Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, s.362

[28] Taneri, Selçuklu Kültür Hayatı, s.67-68

[29] "Eline doğanı alıp, küheylana binip dağ keçisine erisir/ Geyik avlar, tazıyı saliverip tilkiyi yakalar" Kaşgarlı, B. Atalay, C.I, s.421

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklu Türklerinde Ölüm, Yas ve Ecdada Saygı

Bir yakınını kaybeden kişi belli bir süre eğlenceden uzak kalarak, kendisine taziye için gelenleri kabul ederdi. Komşular ve yakınlar cenazenin olduğu eve her türlü yardımı yaparlardı. Türbe, mezar üzerine inşa edilen çatılı veya kubbeli yapılara denir. Türbeler, dörtgen, çokgen veya dairesel bir plân üzerine inşa edilirler.[30] Türbelerde daha ziyade din ve devlet büyükleri yatarlar. Tek olarak yattıkları gibi aileleri ile de yattıkları görülür. Böyle zatların üstü açık mezarlarına da türbe denir. Çoğu yerde bu üstü açık türbelere yatır da denmektedir.

Günümüzde alışkanlık dışı olarak görülebilecek bir tarzda, mevlevilerin cenaze merasimi gösterişli ve gürültülü idi. Mevlana'nın emriyle halifesi ve refiki Şeyh Selahü'd-din'in cenazesinde beşaret ve nekkareciler bulunmuştu. Cenazenin önünde kalabalık bir güyende grubu(mukri' yani okuyucular grubu) ilerlemekteydi. Bu konuda Ahiler aksini savunarak cenazede gürültü yapmamaya özen göstermekteydiler.[31]

Cenazede ağlayıcılar da bulunmakta idi. Mevlana'nın cenaze törenine Türkler, Araplar, Hristiyan ve Yahudilerden katılanlar olmuştu. Cenazeye saygı göstergesi olarak önünde kasket ve başlıklar çıkarılırdı. Ölümünün 40. gününde yemekli bir toplantı düzenlenmesi adettendi. Ölü helvası pişirilip dağıtılması geleneği de günümüze kadar devam eden bir Selçuklu geleneği olduğu muhakkaktır.[32]

Genel olarak Selçuklu türbelerine toparlak veya tümsek anlamında kümbet denir. Eski türbelerin üstü kubbeli olduğundan böyle denilmiştir. Selçuklu türbelerinin kubbeleri sivridir, şekerci külahına benzer. Maruf türbeler şunlardır:

Divriği'de Sitte Melik Türbesi 1166, Konya'da Kılıçarslan Türbesi 1210, Akşehir'de Seyyid Muhittin Türbesi 1224, Kayseri'de Döner Künbet 1272, Amasya'da Turumtay Türbesi 1278.

Dini Hayat

Dini Eğitim ve Anlayış

Selçuklular döneminde halkın çoğunluğu itikadi olarak sünni İslam tebasından oluşmakta idi. Türkler arasında Sünni mezhebin yayılmasında şüphesiz Mâturidi ve İmam Hanefi gibi İslam alimlerinin etkisi olmuştu. Diğer yandan Abbasi Halifelerinin de Türklerle aynı mezhepten olmaları ilişkilerin daha sıcak sürmesinde bir sebep olarak görülebilir. Hatta Selçuklu Sultanları başlangıçtan itibaren Bağdat Abbasi halifesinin askeri bakımdan koruyucusu ve destekçisi olma konusunda titiz davranmışlardır. Abbasi halifeleri Memun ve Mutasım zamanından bu yana devam eden akrabalık ilişkileri de Selçuklular zamanında artarak sürmüştür.

[30] Selçuklu öncesi Türklerde ölünün eşyası ile defnedilmesi adeti artık Selçuklu döneminde kalkmaya başlamıştı(İbn Faldan, Seyahatname, s.40

[31] Taneri, s.58-59

[32] Eflâki, II, s.164-165, Taneri, s.61-62.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Fen - Edebiyat Fakültesi ... Anabilimdali

[33] Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.364; Kafesoğlu, "İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilat" Türk Dünyası El Kitabı, C.I, s.367; S. Kara, Selçukluların Dini Serüveni, s.616.

[34] Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.145

Selçuklular çağı ilim ve fikir eğitiminde önemli bir temel havza oluştuğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki, İslam ilimleri olan fıkıh, hadis, kelam, tefsir bilginlerinden birçoğu Selçuklu hakimiyeti döneminde ortaya çıkmıştı. Risale-i Kuşeyriye'nin sahibi Ebu'l-Kasım El-Kuşeyri(ölm.1072) Tuğrul Bey ve Alparslan döneminde yaşamıştı. Şafii fakih ve Bağdat Nizamiye medresesi hocalarından Ebu İshak Şirazi(ölm.1083) ve Ebu'l-İshak Cüveyni(ölm.1085), Nizamiye medresesi baş müderrisliği(rektörlüğü) yapmış olan ünlü kelam alimi Hüccetü'l-İslam Gazzali(ölm.1111), "İkinci Şafii" olarak lakaplandırılan Fahrü'l-İslam Abdü'l-Vahid(ölm.1108), günümüzde bile tanınmış ve kitapları okunmakta olan alimlerdir. Sultan Sancar döneminin meşhur "El-milel ve'n-Nihal" yazarı Muhammed Eş-Şehristani(ölm.1153), Araplara Arapça nahiv ve sarfını öğreten bir Türk bilgin olan "Keşşâf" sahibi Zemahşeri(ölm.1143), Tefsir-i Kebir'in yazarı Müfessir Fahreddin Er-Razi(ölm.1209), astronom bilgini Kutbeddin Şirazi(ölm.1320) ve bunlar gibi birçok ilim adamı Selçuklu dönemi ülemasındandır.[33]

Selçuklu sultanları ve halkı gayri müslim halka karşı dostane bir tavır ile yaklaşmakta idiler. Sultan Alp Arslan ve Melikşah gibi Anadolu Selçuklu sultanlarında I. Kılıç Arslan ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev Hristiyan tebaların yardımlarına yetişmişler, onları zor zamanlarda korumaya gayret göstermişlerdir.[34]

Konuşma ve Yazışma Dili

Selçuklularda, sarayda, orduda ve halk arasında Türkçe konuşulduğu halde o devrin modasına uyularak, devletin resmî dili ve ilim dili Arapça, edebi dili ise Farsça idi. Anadolu Selçukluları, Arapça'yı resmî divan yazışma dili olarak Hülâgû Han zamanına kadar kullandılar, Hülâgû zamanında Farsça resmî divan dili oldu. Fakat 1277 senesinde Karamanoğlu Mehmet Bey, Konya'yı zaptettikten sonra devletin resmî dili olarak Türkçe'yi ilân etti.

Anadolu Selçuklu sultanları, yüksek İslâm terbiyesi görmüş, aydın kimselerdi. Bazıları Arapça'yı iyi biliyordu. Fakat hepsi de Farsça biliyorlar, yazıyorlar ve konuşuyorlardı. Anadolu Selçuklu hükümdarları gibi, yüksek devlet adamları, bilginler ve şairler de bu dillerden ya birisini veya ikisini de biliyorlardı. Anadolu'da yerleşen Oğuzlar öz Türkçe konuşuyorlardı.

Halk Farsça yazılan şiirlerden anlamıyordu. Yüksek tabakanın Farsça yazdığı şiirlere "Divan Edebiyatı" deniliyordu. "Divan Edebiyatı"nın beşiği İran'dır. Bu edebiyata bu isim, şairler yazdıkları şiir kitaplarına "Divan" dediklerinden dolayı verilmiştir. Divan edebiyatında şiir ve kasideler aruz vezninde ve Farsça yazılırdı. Divan Edebiyatının namlı şairleri Gazne ve Büyük Selçukluların saraylarında yetişmiştir. Anadolu'nun en büyük tasavvuf şairi, Mesnevi, Divan-ı Kebir ve daha birçok eserleri ile dünya çapında şöhret kazanan Celalettin Rumî ile Ferganalı Seyfettin Mehmet'tir. Mevlana Celalettin Rumi'nin Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. Oğlu Sultan Veled Türkçe eser vermiştir. Anadolu'nun ilk divan şairi ise Hoca Dehhâni de Horasanlıdır ve XIII. yüzyılda Türkiye'ye gelip yerleşmiştir. Farsça yazılmış bir Selçuk Şehnamesi vardır. Türkçe şiirleri de çoktur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas, Gök Medrese 1271
Sahib Ata Fahrettin Ali

Divan Edebiyatının Türk diliyle eserler vermesi daha ziyade XIV. yüzyıldadır. Bu devirde beylikler kurulmuş, ozanlar ve Türk şairleri beyler tarafından korunmuştur. Bu devirde yetişen namlı Türk şairleri Gülşehri, Aşık Paşa, Kul Mesut, Hoca Mesut ve Ahmedî'dir.

Büyük Selçuklular, devrinde, Türkçe eser yazımına da oldukça önem verilmiştir. Kaşgarlı Mahmut, 1072 de Bağdat'ta yazdığı "Divan-ı Lügatü't-Türk" adlı eserini, Müslüman halk arasında Türkçe öğrenmeyi kolaylaştırmak amacıyla kaleme almıştır. Bu bakımdan sözlük aynı zamanda dönemin sosyal bir eğitim ihtiyacına da cevap vermekte olduğu gibi aynı zamanda iki dilin karşılaştırılması bakımından da önem taşımaktaydı.[35] İlk büyük Türk mutasavvıfı XII. yüzyılın başında yetişen Ahmet Yesevî'dir. Ahmet Yesevî aynı zamanda Yesevî tarikatının kurucusudur. Ahmet Yesevî yeni kurduğu tarikatı yaymak için pek çok şiir yazmış, bu suretle Türk tasavvuf edebiyatının da kurucusu olmuştur. O'nun Türk tekke hayatı ve millî tasavvuf edebiyatı üzerinde de büyük tesirleri olmuştur.[36] Mahmut oğlu Edip Ahmet Yükneki'nin "Atabetü'l-Hakayık", Âli'nin "Yusuf ve Züleyha" adlı eserini de bunlara ilâve etmek lâzımdır.

Anadolu'ya gelen Oğuzlar, Türkçe yazılmış Battalname ve Danişmentname'yi okuyorlardı. Oğuzlar, ana dillerinden başka dil bilmediklerinden Divan şiirlerinden anlamıyorlardı. Bu yüzden kendi dilleriyle şiirler söyleyen ozanlara karşı büyük sevgi ve saygı gösteriyorlardı. Ozan adı verilen Oğuz halk şairleri, ellerinde kopuzlarıyla dedelerinin kahramanlık destanlarını, halk toplantılarında ve askerler arasında okuyarak onları heyecana getiriyorlardı. Türk halkı arasında

[35] Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgati't-Türk, Çev: B. Atalay, TTK Ankara 1985 ve TDK, Ankara, 2006.

[36] Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.217, 235, 241; Hamdi Mert, Hoca Ahmet Yesevi Hayatı Fikirleri ve Hizmeti, Ankara, s.40-42

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas Şifaiye Medresesi
İzzettin Keykavus Zamanı 1217
(Ali Çınkı)

tasavvuf cereyanı kuvvetlendikten sonra bir takım derviş şairler, halk tarzında ilâhiler yazarak Türkmenlerde dinî heyecan yarattılar. Böylece Anadolu'da millî halk edebiyatının doğmasını sağladılar. Anadolu'daki edebiyata millî bir çehre verdiren sebepler şunlardır: Orta Asya'da Moğollarla anlaşamayan Oğuz boylarının Anadolu'ya göç etmesi ve Türkiye'de Türk nüfusunun artması, yeni gelen göçmenlerin Anadolu'ya destanları, türküleri, ata sözleri, halk hikâyeleri, özetle millî dilleri ve kültürleriyle gelmeleri, XIII. yüzyılda Moğolların Anadolu'yu istilâ etmesi, halka zulüm ve işkence yapmaları, Anadolu Selçuklu hükümdarlarının Türk ve Müslüman halkı koruyamaması, halkın bu yüzden tekkelerin ve şeyhlerin etrafında toplanmaları, babaların ve şeyhlerin dini Türkçe olarak bu halka anlatması, bu suretle millî tasavvuf edebiyatının başlaması, Anadolu'da beylik kuran aşiret beylerinin Türkçe'den başka dil bilmemeleri, bu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yüzden beylerinden ihsan ve mükâfat almak isteyen şairleri Türkçe şiirler yazmaya başlamasıdır.

[37] Eflâki, I, 198; S.Kara, s.612

Halk edebiyatının Anadolu'daki lideri Yunus Emre olmuştur. Yunus Emre de, halk şiirleri tarzında yazdığı ilâhileriyle Anadolu halkının hâtırasında yüzyıllar boyunca yaşayan büyük bir halk şairi olarak kalmıştır.

Bir Sosyal Kurum Olarak Cami

Müslümanların ibadet ettikleri binaların en büyüğü camidir. Araplar ilk zamanlarda camilere mescit derlerdi, daha sonra cami kelimesini kullanmışlardır. *İlk mescit*, Medine'de Hazret-i Muhammet, *ilk cami* Kahire'de Mısır fatihi Amr İbnü'l-As, *ilk minare* de Kahire'deki Amr İbnü'l-Âs Cami'ine Mesleme tarafından yaptırılmıştır. Bundan sonra bu ibadethaneler, Müslüman memleketlerinin başlıca yapıları olmuştur.

Büyük Selçuklulardan farklı olarak Anadolu Selçukluları, İranlılardan ve Araplardan ayrı, nevi şahsına münhasır bir Selçuklu sanatı meydana getirmişlerdi. 1071 den sonra Anadolu'yu fethe başlayan ve 1075'te bir devlet kuran Anadolu Selçuklularının daha doğrusu Türklerin o günden bugüne kadar Anadolu'da meydana getirdikleri sanat eserlerinin Selçuklu sosyal hayatı ve ekonomisiyle yakından alakalı olduğu muhakkaktır.

Selçuklu camileri denilince yanısıra medreseyi, hafızlık okulunu, hatiplik okulunu ve aynı zamanda vakıf ve külliyeyi bir bütün olarak hatırlamak gerekir. Caminin resmi yönü de bulunmaktadır. Hünkar mahfilinden tutun da sultan camilerindeki görev yapan hatiplerin sultanın isteğine göre değişebilmesine kadar çok yönlü bir cami tipinden bahsedebiliriz. Örneğin, Sultan I. Alaeddin Keykubat kendi isteğiyle Bahaeddin Veled'i camide hatiplik yapmak üzere çağırmıştı.[37]

Anadolu'ya gelen Oğuzların, kendilerine has Cami'de de bir mimarî ve sosyal üslûbu meydana getirmeleri sebepsiz değildir. Oğuzlar, Anadolu'yu, Hristiyan olan Bizanslılardan fethetmişlerdi. Selçuklular, Anadolu'ya, Türk-Arap-İran medeniyetlerinin karıştığı Orta Asya'dan gelmişlerdir. Buhara ve Semerkant, devirlerinin en güzel sanat örneklerini sinelerinde saklıyorlardı. Anadolu ise, Etiler, Frigyalılar, Lidyalılar, İyonlar, Yunanlılar, Persler, Romalılar ve Bizanslılardan kalma, yer altında ve üstünde bulunan bir çok mimarî eserlerle bir sanat albümü manzarasını arz ediyordu. Anadolu'nun güneyinde, Suriye'de Emevilere, Irak'ta Abbasilere, kuzey batıda ise Bizans'a ait şaheser anıtlar ve tarihî yapılar bulunuyordu. Anadolu'yu fetheden Selçuklular, bu milletlerin eserleriyle karşı karşıya geldiler. Fakat bunların tesirinden ayrılarak orijinal bir sanat üslûbunu meydana getirdiler. Müslüman Oğuzlar, ibadet yapmak için camiler, mescit ve zaviyeler, çocuklarına dinlerini öğretmek için medreseler, hastalarını tedavi için darü'ş-şifalar, temizlenmek için hamamlar ve çeşmeler yapmak zorunda idiler. İşte bu ihtiyaçlardır ki, Selçukluları, beylikleri ve Osmanlıları Anadolu'yu imar etmeye ve güzelleştirmeye zorladı. Böylece Anadolu'da sosyal ve kültürel bakımdan bir tekamül etmiş medeniyet ortaya çıktı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

[38] Batuta, s.194, 224 ve 270.

[39] Eflâki, II, s.555

[40] S.Kara, s.626

[41] Köymen, Alp Arslan ve Zamanı II, s.376-378.

Selçuklu camileri derinliğine ve genişliğine dörtgen bir plân üzerine yapılırdı. Çatı ve kubbeleri ayaklar tutar. Selçuklu camilerinin çoğu toprak örtülüdür. Kubbe yoktur, kubbeler sonraları yapılmaya başlanmıştır. En meşhur Selçuklu camileri şunlardır: Kayseri'de Ulu Cami 1140, Divriği'de Hisar Camii 1180, Konya'da Alâeddin Camii 1220, Divriği'de Ulu Cami 1228, Amasya'da Burmalı Minare Camii 1237 -1247, Konya'da Sahip Ata Camii 1259.

Birer Sosyal Kurum Olarak Mezhepler, İbadet Yerleri, Kitabe ve Dualar

Selçuklular da, diğer Müslümanlar gibi, cami, mescit, namazgah ve tekkelerde ibadet ederlerdi. Camiden daha küçük ve minaresiz olan ibadethanelere mescit denir. Mescitler daha ziyade şehir ve kasabaların mahalle aralarında ve ahşaptan yapılırdı. Mescitlerde Cuma namazı kılınmazdı. Bazılarında minare de bulunurdu. Şehirlerin dışında ve kervan yolları üzerinde binasız, açıkta namaz kılmak için yüksekçe bir set üzerindeki düzlüklere namazgah denir. Kıbleyi gösteren bir mihrap taşı vardır. Etrafında ağaçlar dikilidir, abdest almak için de yanında çeşme bulunur.

Tekke ve zaviyeler Selçuklu döneminin dini hayatının genel görüntüsü içinde önemli bir yere sahipti. Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında sivil sosyal müesseselerin en yaygın olanlarında idi. Zaviyeler gençlerin dini eğitim görmelerinde, esnafın eğitiminde ve öğretiminde, yardımlaşmada ve zor zamanlarda birlik ve beraberliği sağlamada önemli bir merkez oluşturmaktaydı.[38] Doğu'da Belh şehrinden batıda Balkanlara ve Kırım'a kadar yayılmış olan bu sosyal kurumun ahilikle alakalı olarak ele alınabileceğini de belirtmeliyiz. Dervişlerin, bir şeyhin idaresinde, tarikatlarının esaslarına göre muayyen şekilde ibadet etmek ve zikir yapmak için toplandıkları yerlere de tekke, hankâh, dergâh, âsitane... vb. denmekteydi.[39]

Mezar ve Cami kitabeleri çoğunlukla eserin adı, yapılış tarihi, kim tarafından yaptırıldığı, ayet, hadis, hulefa-yı raşidinin isimleri ve dualardan oluşmaktaydı.

Selçuklu Üniversiteleri ve Nizamiye Medreseleri

Türk ve Müslüman ülkelerinde öğrenim yapılan okullara verilen isim medreseler, bir avlu çevresinde yapılan odacıklardan meydana gelir. Avlunun üstü açık ya da kapalıdır. Ufak kubbelerin altında öğrencilerin yatıp kalkması için odalar vardır. Talebelere "suhte" veya "softa", öğretmenlerine "müderris" denirdi. Anadolu'daki medreselerde ders veren önemli ilim adamları arasında Sadreddin Konevi Konya İnce Minareli Medresede, Mevlana da yine Konya'daki medreselere iştirak etmekteydi.[40]

İlk Selçuklu medreseleri 1040 yıllarında Nişabur da Tuğrul Bey tarafından kurulmuştur. Alpaslan döneminde de 1067 de Bağdat da Nizamiye Medresesi(Medresetü'n-Nizamiye) adıyla önemli kurumlar açılmıştır.[41]

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Medrese ve cami binaları da birbirinin fonksiyonlarını görebilmekteydi. Bazı binalar her iki isimle de anılıyordu. Camilerdeki öğretim yeri ile medreselerdeki öğretim yeri arasında önemli farklar vardır. Camilerdeki ayrı ayrı halkalar, medreselerde ahenkli bir çalışma şekli haline dönüşüyordu. Mimarlık açısından da camiler medreselere değil, medreseler camilere yeni şekiller vermişlerdir. Medreselerin asıl memleketi, Horasan ve Maveraünnehir bölgesidir. Nizamül-Mülk'ten önce bu bölgedeki okullar Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular tarafından destekleniyorlardı.

Nizamül-Mülk, Selçukluların dirayetli bir devlet adamı ve veziri idi. Pek çok meşhur alim için medreseler yapmıştır, ayrıca hemen her medreseye zengin vakıflar bağlanmış müderrislerin ve özellikle öğrencilerin devlete ve Sünni görüşlere bağlanması için para, yiyecek ve giyecek yardımı sağlanmıştır. Medreseler devlet girişimi ve devlet parası ile yaptırılmıştır. Bu durum Nizamül-Mülk'ün hem bir başbakan hem de eğitim bakanı gibi çalıştığını göstermektedir.

Nizamiye Medreseleri, tarihte "eğitimde şans ve fırsat eşitliği" sağlamanın mükemmel örneklerinden biridir. O zamanlar yüksek öğretim maddi problemi olmayan, kolayca kitap satın alabilen ve çeşitli yerlerde araştırma yapabilenlerin hakkıydı. Devlet, medreseyi "yatılı ve burslu" bir eğitim kuruluşu haline getirmekle öğretimde imkan ve fırsat eşitliğini sağlama çalışmalarına girişmiş oluyordu. Bu medreselere bağlanan zengin vakıflar, onların bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sürekli bir gelir kaynağı oluyordu. Müderris ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları karşılanınca, onlarda kendilerini kayıtsızca bilime ve öğrenmeye verebiliyorlardı. Birçok şehirde Nizamiye Medresesi'ni kurmanın bir başka amacı devlet memuru yetiştirmekti.

Selçuklu Medresesi müderris-öğrenci ilişkilerinde bir yenilik getirmemişti ama öğrenci statüsünde bazı yenilikler olmuştu: Bu, medrese öğrencilerinin büyük bir kısmının yatılı olması ve bu arada medrese vakfından burs alabilmeleriydi. Gerek Selçuklular gerekse bunun arkasından gelen beylikler zamanında Anadolu da Selçuklu geleneğinde pek çok medrese kurulmuştur.

Öğrencilerin müderrislerden ders gördüğü oda daha büyük ve yüksekçe kubbeli olurdu. Büyük medreselerin bitişiklerinde öğrencilerin namaz kılması için mescit bulunurdu. Ders halkalarında her öğrencinin oturacağı yer öğrencinin başarısına göre değişirdi. Başarılı olan öğrenciler müderrise en yakın halka öğrencisi olurlardı.[42] Şüphesiz, Büyük Selçuklular devrinde Nizamü'l-Mülk'ün yaptırdığı "Nizamiye Medreseleri" en tanınmışı idi. Bunların da en ünlüsü Bağdat'taki Nizamiye Medresesiydi. Anadolu Selçukluları zamanında yapılan medreselerin en önemlileri şunlardır: *Niksar'da Yağıbasan medre-*

[42] George Makdisi, (The Rise of Colleges, Edinburg, 1981) Çev: A. Hakan Cavuşoğlu-H. Tuncay Başoğlu, Ortaçağda Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı, İstanbul 2004, s.152-153

Sivas, Güdük Minare Türbesi (H. Acun)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sesi 1157, Konya'da Sırçalı medrese 1243, Konya'da Karatay medresesi 1252, Konya'da ince minareli Darü'l-Hadis Medresesi 1258, Sivas'da Buruciyye medresesi 1275, Tokat'ta Gök medrese 1275, Sivas'ta Gök medrese 1275.

Selçuklularda Gaza Geleneği, Gazilik ve Şehitlik

Türkler İslamiyet'e girmeye başladıkları Talas savaşından sonra İslamiyet'in gerek doğu ve gerekse batı yönünde bayraktarlığını yapmaya başlamışlardı. Bu çerçevede Karahanlılar ve Gazneliler döneminde Orta Asya ve Hindistan'daki seferler sayılabilir. Selçuklular döneminde de Anadolu gaza yönü olarak temayüz etmiş, hatta Anadolu Selçuklu Devleti başlangıçta Büyük Selçuklu'nun uc beyliği hüviyetinde 1071 Malazgirt sonrasında tezahür etmişti. 1075 yılında Uc Devleti durumuna geldiğini söyleyebileceğimiz bu "Gazi Devlet" başındaki Türkmen gazi beylerinin öncülüğünde akın ve seferler düzenlemekteydi. Bu sırada bölgedeki Hristiyan halkla oldukça sıcak ilişkiler geliştirilmiş ve dostane bir münasebet kurulmuştu. Türkmenler sefere çıkarken "ya gazi olmak yada şehit düşmek" inancı ile hareket ederler idi.

Anlaşılan Türkler İslamiyet öncesi yaptıkları akınları ve alplik vasıflarını İslamiyeti kabul ettikten sonra daha da güçlendirerek sürdürmüşlerdir. Karahanlı ve Gazneliler zamanında Orta Asya, Çin ve Hindistan üzerine yapılan seferler İslam dinini yaymaya yönelik birer gaza hareketidir. Selçuklular da bu faaliyeti çeşitli bakımlardan sürdürmüşlerdir. Ancak Onlar daha çok Batı tarafına gaza yapmışlardır. Ayrıca Şii Büveyhoğulları ve Haçlılara karşı savaşta da Selçukluların hem Anadolu hem de Doğu Akdeniz'de savaştıklarını görmekteyiz.

Selçuklularda Sosyal Kurumlardan Vakıflar ve Ahilik

Selçuklu Vakıf Teşkilatının Ehemmiyeti

Selçuklu dönemi sosyal hayatının temelinde iki kurum bulunmaktadır. Bunlardan birincisi vakıf teşkilatı, ikincisi ahiliktir. Bunlardan her ikisi de çeşitli sosyal kurumların oluşmasında etkili olmuş, devletin bu alanlardaki yükünü oldukça hafifletmiştir. Vakıf teşkilatına bağlı olarak ülke genelinde kervansaray, hastane, zaviye, ribat, çeşme, köprü ve yollar yapılmıştı. Bütün Selçuklu ülkesinde kervansaray vardı. Bilhassa Anadolu'da çok düzenli bir şekilde kervansaray bulunmaktaydı. Kervansaraylar yolcu ve tüccarların her türlü ihtiyaçlarını karşılamakta, can ve mal güvenliği sağlamaktaydı. Yine buralarda nalbant, terzi ve doktor gibi sosyal ihtiyaçları karşılayan görevliler de vardı. Anadolu'daki kervansaraylarda her yolcu müslim veya gayrimüslim 3 gün süreyle bedelsiz olarak kalabilirdi. Yine vakıflara bağlı olarak kurulan Selçuklu hastanelerine "bimaristan", "daru'ş-şifa" yada "daru's-sıhha" adı verilmekteydi. Devlet ileri gelenleri ve zengin şahıslar kendi adlarına vakıf kurabilir ve bir heyete bu vakfı bağışlayabilirdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hastaneler, Bakımevleri ve Daru'ş-Şifalar (Bimaristan)

İslâm'ın, "İnsanların en hayırlısı insanlar için en faydalı olandır." prensibi uyarınca İslâm dünyasında birçok sosyal yardım müesseseleri ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlilerinden biri de hastanelerdir. İslâm tarihinde, temeli vakıflara dayanan hastaneler "Darü'ş-Şifa, Darü's-Sıhha, Darü'l-Afiye, Bimaristan, Bimarhane Maristan, Daru't-Tıb ve Şifaiyye" gibi isimlerle anılırlar. İslâm tarihinde tıpla ilgilenmeyi Hz. Peygamber devrine kadar götürmek mümkünse de tam teşkilatlı ilk hastanenin hicrî 88 (M.707) tarihinde Şam'da Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik tarafından tesis edildiği bilinmektedir. Bununla beraber İslam hastanelerinin en parlak devri daha sonra, Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Nitekim Harun er-Reşid'in, yapılan her caminin yanında bir hastanenin açılması için emir verdiği rivayetler arasındadır.

Will Durant, Abbasî devrindeki sağlık hizmetleri ve hastaneler hakkında bize şu bilgileri vermektedir: "O devirde İslam dünyasında 34 hastane vardı. Bildiğimiz en eski hastane Bağdat'ta Harun er-Reşid tarafından kurulmuştu. X. yy.'da beş hastane daha açıldı. 918 yılına ait bir kaynakta, Bağdat hastaneleri müdüründen bahis vardır, İslam âleminin en büyük hastanesi ise 706'da Şam'da kurulmuştur. 978 yılında bu hastanede çalışanların sayısı 24 idi. Tıp öğretimi daha çok hastanelerde yapılıyordu. İmtihandan geçmeyen ve devlet tarafından verilen diplomaya sahip olmayan kimse asla hekimlik yapamazdı. Eczacılar, kırık çıkık işleriyle uğraşanlar da devletin kontrolü altındaydılar. Hekim-vezir Ali b. İsa 931 yılında tedavi için şehirden şehre dolaşmak maksadıyla, özel bir doktorlar birliği kurmuştu. 931 yılında Bağdat'ta 860 diplomalı hekim vardı."[43]

Abbasiler döneminde gelişen hastaneler daha sonra hemen hemen her tarafta vakıf olarak ortaya çıktı. Selçuklular zamanında da gelişmesini devam ettiren bu hastanelerden Şam, Bağdat, Musul ve Mardin'de inşa edilenleri pek meşhurdur. Hastaneler, Selçuklular devrinin önemli sosyal yardım müesseseleridir. Anadolu Selçukluları XII. yy. dan itibaren hastane yapmaya başlamışlar ve bu sağlık kuruluşlarına Daru'ş-şifa, Daru's-sıhha, Bimaristan, Maristan gibi isimler vermişlerdir.[44] Selçuklu hastaneleri başlangıçtan itibaren tıp öğrencilerine teori ve pratiği beraber gösteren tıp fakülteleri gibi çalışmışlardır. Mesela, Kayseri'de Gevher Nesibe tarafından 602/1205'de, Sivas'ta İzzeddin Keykavus tarafından 614/1217'de yaptırılan hastaneler, bitişiğindeki tıp medreseleri ile yekpare binalar olarak hizmet görmüşlerdir. Selçuklular döneminde Anadolu'da yapılan önemli Daru'ş-şifalar şunlardır: Kayseri'de Gevher Nesibe (1206), Sivas'ta İzzeddin Keykavus Şifahanesi (1217), Divriği'de Turan Melik Darü'ş-Şifası (1228), Konya Darü'ş-Şifası (1219-1236)[45], Çankırı'da Atabey Cemaleddin Ferruh Darü'ş-Şifası (1235). İktisadî ve kültürel bakımdan çok ileri bir durum arzeden Selçuklu Devleti'nde tababet o derece ehemmiyet kazanmıştı ki, hemen her şehir ve kasabada mevcut hastanelerde tedavi meccani olup, her birinin büyük vakıfları vardır.

"Selçuklular, sağlık hizmetlerini yürütmek için sadece hastane yapmayı yeterli görmemişler, nerede sıcak ve şifalı bir su kaynağı bulmuşlarsa orayı derhal imar ederek bu sulardan istifadeyi düşünmüşlerdir."

[43] Will Durant, İslam Medeniyeti, Terc. O. Bahaddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul(Tarihsiz).

[44] Eflâki, II, s.560

[45] Pervane Muineddin'den kaçan Tuğracı Müzafferüddin Konya Daru'ş-Şifa'sına sığınarak burayı bir kale gibi kullanmaya kalkmıştı (Aksarayi, Müsameretül'l-Ahbar, s.200).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Büyük Selçuklularda vakıflara bağlı olarak kurulan Selçuklu hastanelerine "bimaristan" adı verilmekteydi. Anadolu Selçuklularında bunun adı "Daru'ş-Şifa" ve "Daru's-Sıhha" olmuştur. Bazı yerlerde bu görevi "Daru'l-Âfiye" adıyla bilinen hastaneler yapmaktaydı. Yine hastanelerde her çeşit yolcu ırk, din ve kimliğe bakılmaksızın tedavi edilmekteydi. Ayrıca akıl hastaları için "Tımarhane" adıyla bilinen yerler kurulmuş, insanların huzuru için her türlü tedbir alınmıştı. Bundan başka ordu içinde seyyar hastaneler bulunmaktaydı ki, bunlar 200 civarında bir deve katarının sırtında taşınabilmekteydi. Bu sosyal tesislerden başka yaşlılar ve yetimler için bakımevleri bulunmaktaydı. Yaşlıların barındığı bu evlere "Daru'l-Aceze" yetimlerin kaldığı yerlere de "Daru'l-Eytam" adı verilmekteydi. Selçuklular tıbba çok önem vermişler, bir çok hastane yapmışlardır. Bunların en önemlileri:

Kayseri Darü'ş-Şifası 1205, Sivas'da I. izzettin Keykâvus Darü'ş-Şifası 1217, Konya'da üç Darü'ş-Şifa 1219-1233, Divriği Darü'ş-Şifası 1235, Kastamonu Maristan'ı 1272, Tokat Darü'ş-Şifası 1275, Amasya Darü'ş-Şifası 1308. Anadolu Selçukluları, başka daha birçok çeşme, hamam, imarethane, köprü ve tersaneler yaptırmışlardır. Ünlü tersaneler Alâiye ile Sinop'ta inşa edilmiştir.

Selçuklular ve Ahilikteki Rolleri

Ahîliğin ortaya çıkmasında Selçukluların içinde bulunduğu siyasi durumun zayıflığı ve bunun sonucunda ahâlinin kendi kendine örgütlenme ihtiyacı etkili olmuştur.[46] Kezâ gâzilik ve alplik geleneğine en uygun müessese yine ahîlik gibi aktif bir müessese olabilirdi.[47] İlk ahî birliğinin mâhiyeti ve hangi kurumların etkisiyle oluştuğu kesinlik kazanmış olmamakla beraber, ahilik Türkiye Selçukluları döneminde Ahî Evren ile Orta Anadolu'da görülmeye başlamıştır. Öte yandan XI. yüzyılda Kuzey Batı İran'da "Ahî" adını taşıyan kişilere rastlanmaktadır.[48] Ahîliğin fütüvvet teşkilatıyla benzerlikleri olmasına rağmen bazı yönleriyle Türk kültürünün özelliklerini taşıması bakımından fütüvvet müessesesinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla bir Türk müessesesi olarak görülebilir.[49]

Ahî teşkilâtı Anadolu'ya yoğun Türkmen göçünün olduğu yıllarda yurt edinme usulünün sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[50] Anadolu'da başta Kırşehir olmak üzere Kayseri, Konya, Niğde, Ankara, Antalya, Burdur, Isparta, Milas, Bursa, Balıkesir, Birgi, Tire, Ladik, Aksaray, Sivas, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan, Erzurum, Mudurnu, Kastamonu, Bolu, Amasya, Sinop, Gerede, Geyve, Bergama, Manisa, Gölhisar, Maraş ve Eskişehir ahî teşkilatının yayıldığı bölgeler idi. Ahîlerin Beylikler döneminde Ankara merkez olmak üzere bir süre bağımsız oldukları ve Osmanlı Devleti zamanında Balkanlarda da teşkilatlandıkları görülmektedir.[51]

Ahîler Anadolu'nun sosyal ve kültürel yönden kalkınmasında büyük paya sahîptirler. İbn Batûta'nın ifadesinden, ahîlerin misafirperverlik ve yardımlaşma özelliğinin çağına göre hayranlık derecesinde yüksek olduğu anlaşılmaktadır.[52] Cahız da bu fikri teyit etmektedir.[53] Eflâkî Dede Menâkıbnâmesi'ne göre ahî reisleri ile Çelebîler arasında rekabet görülmemektedir.[54] Ancak Claude Cahen,

[46] Mikail Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, 1990, s.130

[47] Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1998, s. 619.

[48] Cahen, "İlk Ahiler Hakkında", Belleten, Cilt:L, Sayı:197, 1986, s.591-593.

[49] Taeschner, " İslam Ortaçağında Futuvva" İ.Ü. İktisat Fak. Mecm., İstanbul, 1954, C.15, s.5-10.

[50] Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1975, s.282-284.

[51] Pıtcher, Osmanlı Devleti'nin Tarihi Coğrafyası, İstanbul, 1999, s.56.

[52] İbn Batuta, Seyahatname, s.194-195

[53] El-Câhız, Fezâilü'l-Etrak, s.60

[54] Eflâkî, Menakıbu'l-Arifin(Arifîlerin Menkıbeleri), 1995, II/184-187 ve II/488-491

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ahî birliklerinin birbirleriyle tartışma içerisinde olduğu düşüncesindedir.[55] Bu durum Cahen'in Türklerdeki misafirperverlik geleneğini yakînen tahlil edememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Cahen, Ahî birliklerinin "Misafiri kendi zaviyelerine götürebilmek için birbirleriyle kavga etmeleri" hadisesine dayanarak bu sonuca varmıştır. Öte yandan misafir ve misafire ikram etmenin adabından bahseden Yusuf Has Hacib şu tarzdaki birçok beytiyle bize daha öncelerden ışık tutmaktadır.

"Bütün konukların sofradan doyarak kalkması için
Yiyecek ve içeceği olabildiğince iyi ve temiz hazırla
Yemekte konuğun içeceğini eksik etme
Biri biter bitmez diğeri hazır bulunsun
Yemeğin yanında içecek de hazır olmazsa
O yemek yiyenler için zehir olur"[56]

Ahîlik, lonca adı verilen esnaf teşkilatından farklılıklar arz etmektedir. "Korporasyon (Corporation)" Bizans esnaf teşkilatı olup, tamamen resmi nitelikte idi. Doğrudan İmparatora bağlı hareket eder, başlarındaki şahıslar Bizans sarayı tarafından tayin edilirdi. Osmanlı'daki loncalar ise ahîliğin devamıdır. Ahîlik teşkilatının, devlet denetimine girmesiyle "loncaya geçiş" başlamıştır. Öte yandan, Osmanlı'daki loncaların Bizans tesiriyle oluştuğunu söylemek ise yüzeysel bir yaklaşım olarak görünmektedir. Çünkü, Bizans loncalarının çıkış noktası, ekonomik gerekçelere dayanmaktadır. Ahî birlikleri ise iktisâdî yönlerinin yanında, sosyal hizmet, eğitim ve askeri bakımlardan farklılıklar arzetmektedir.[57]

Derece	Derecede Kaç Yıl Çalıştığı	Yaş	Meslek Türü
Yamak	2-3	10	Debbâğ, Nalbant, Bıçakçı,...
Çırak	3-4	13	Debbâğ, Nalbant, Bıçakçı,...
Kalfa	3	16-17	Debbâğ, Nalbant, Bıçakçı,...
Usta	-----	19-20	Debbâğ, Nalbant, Bıçakçı,...

Tablo: Ahî teşkilatına giren bir gencin geçtiği aşamalar ve süreleri [58]

Selçuklu Dönemi Ekonomi İşleyişi, Ekonominin Kaynağı ve Unsurları

Selçuklu ekonomisi denilince akla şu temel unsurlar gelir: Tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi. Orta Asya Türk sosyal hayatında göçebe bir hayat tarzı sürerken zamanla Türkler yerleşik hayata da geçmişler ve Selçuklu çağına gelindiğinde artık yerleşik hayatın sahip olduğu unsurlar Selçuklu toplumunda bulunmaktaydı. Uygurlardan itibaren bu unsurları görmek mümkündür. Türkler İsla-

[55] Cahen, Osmanlı'dan Önce Anadolu'da İlk Türkler, İstanbul, 1994, s.200-201.

[56] Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, s.795

[57] Eflâkî 1995:II/184 ; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 1998, s.588-589 ve 592-595

[58] G. Kırpık, Tarihi Gelişim İçinde Ahilik ve Lonca Müessesesi, Ahilik Araştırmaları Dergisi, Kırşehir, 2004, Sayı:1, s.85

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

miyet'i kabul ettiklerinde bir kısım halk yerleşik bir kısmı da konar-göçer bir şekilde hayatlarını idame ettirmekteydiler.

Hayvancılık

Özellikle Türkmen boyları konar göçer bir yapıyı çoğunlukla sürdürmekteydiler. Türkmenler başlarında boy beyleri olmak üzere kendi hayatlarından hiçbir taviz vermeksizin, devlete de beyleri vasıtasıyla bağlı olarak yaşamaktaydılar. Bu hayat tarzını en uygun üretim şekli hayvancılıktı. Bu bakımdan Türkmenlerin en önemli amaçları sürülerinin otlak ve beslenme ihtiyaçlarıyla ilgili arayış içinde bulunmalarıydı. Bu hayat tarzı tarımla uğraşanlara uygun değildi. Cahız'ın anlattığına göre Türklerin yerleşik yaşayanları ile konar göçerleri arasında da büyük bir dil ve kültür birliği söz konusu idi.[59]

Türkler hayvanları ehlileştirmekte mahir idiler. Câhız'ın bildirdiğine göre, Birçok av hayvanını elde besliyorlar, yabani kuşları eğitebiliyorlardı. Beygire "höst", dişi deveye "ohh", erkek deveye "ıhh" katır ve eşeğe "deh, çüş" dendiği zaman hayvanlar kendilerine seslenildiğini anlayarak bu sesi tanırlar, itaat ederlerdi. Türk atını kendisi yetiştirir, hayvan henüz tay iken onu ismiyle çağırır ve terbiye ederdi. Atının adını söylerse at onu takip eder, koşarsa atı da koşardı.[60] Kaşgarlı at için "At Türk'ün kanadıdır" der.[61]

Beslenen hayvanlar genellikle koyun, keçi, sığır, at, deve, kuş gibi hayvanlardan ibaretti. Canlı hayvanların ihracı önemli gelirlerden sayılırdı. Devlete vergisi verilen bu tür üretim faaliyetleri icabında savaş sebebi olacak büyüklükte ve önemde idi.

Ziraat

Tarım yerleşik hayat gerektiren bir hayat tarzı olduğu için, göçerlerin böyle bir üretim faaliyetine katılmadıkları söylenebilir. Tarımla uğraşanlara Büyük Selçuklu Devleti zamanında "Tarıgcı" denilmekteydi. Ziraat alanlarından elde edilen ürünler arasında buğday (aşlık), arpa, mısır (darı, tarıg), kaba yonca (yurinca), susam (yag aguri) ve pamuk gibi ürünler yanısıra meyve türleri kayısı (sarık), erik, elma (alma), armut, kavun (balak)[62] ve sebze türleri havuç (keşur) gelmekteydi.[63] Meyvelerin üretiminin ardından dış pazarlara da çeşitli işlemlerden geçirilerek gönderildiği bilinmektedir. Meyve kuruları ve suları bu çerçevede sayılabilir. Selçuklu ülkesinin önemli tarım havzaları Maveraünnehir bölgesi ve özellikle Fergana havzası idi. Devletin batıya doğru genişlemesiyle yeni tarım alanları da buna dahil olmuştur. Horasan, Harezm ve Irak bölgesi bu çerçevede sayılabilir. Merv ovasında açılan sulama kanalları ve Ceyhun nehrinin sularıyla sulanan Maveraünnehir ovaları tarım için en elverişli arazilerdi. Türkmenler Anadolu'ya geldiği sırada ülke birçok iç sıkıntı ve gailelerle boğuşmaktaydı. Bizans İmparatorluğu, ekonomik sıkıntılar içinde kıvranıyordu, ülkede para darlığı vardı. Anadolu halkı yoksuldu.

Selçukluların Anadolu'yu fethetmesi de büyük karışıklıklara sebep oldu. Türklerin Bizans şehir ve kasabalarını alması, Anadolu'da kurulan beyliklerini bir-

[59] El-Câhız, Menakıbu Cundu'l-Hulefa' ve Fezâilu'l-Etrak, s.42

[60] El-Câhız, s.68

[61] Kaşgarlı, B. Atalay, I, s.48

[62] İbn Batuta "dünyanın en lezzetli kavunu Harezm Kavunu'dur" demektedir(İbn Batuta, s.256)

[63] Agacanov, s.143

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

leştirmeye uğraşmaları, Haçlı Seferleri ve Bizanslılarla savaşın devam etmesi, Anadolu'nun bu sıkıntılı durumunu daha da kötü hale soktu.

Özellikle birinci, ikinci ve üçüncü Haçlı Seferlerinin Anadolu üzerinden yapılması, Türk şehir, kasaba ve köylerinin yakılıp yıkılması, halkının sağa sola dağılması, yeni kurulan Selçuklu Devletini çok kritik bir duruma düşürdü.

Fakat III. Haçlı Seferlerinden sonra, Hristiyanların yol değiştirmesi üzerine, Selçuklu hükümdarları ziraatin, sanayinin ve ticaretin gelişmesine gayret sarfettiler.[64] Dağılan halkı ve çiftçileri yerlerine getirdiler, nüfusu az olan bölgelere göçmen yerleştirdiler. Böylece Anadolu'da rahatlık, düzen kalkınma devri başladı. Ziraate büyük önem verildi. Ürünün iyi olmasına, kaliteli hayvan yetiştirilmesine dikkat edildi.

Ticaret

Bütün dünya ülkelerinde ekonomiye hareketlilik getirip, yenilikler yapan başlıca unsur ticarettir. Zaten ticaretin yer almadığı ekonomilerin gelişme ve yaşama şansı olmamıştır. İpek yolu vasıtasıyla eski yıllardan beri ticaretle tanışmış olan Türkler İslam dünyasında ticari hayata yeni bir hareketlilik ve sistem kazandırdı. Daha Selçuklulardan önceki Müslüman devletler ticarete fevkalade önem vermişler, bu konuda oldukça hassas davranmışlardır. 1016 yılında Çağrı Bey'in batıya yaptığı seferde Gazneli Sultan Mahmut dönüşte Çağrı Bey'i takip ettirmiş, ancak Çağrı Bey kendisini ve mahiyetini bir ticaret kervanı kılığına sokunca kurtulabilmiştir.[65] Ticaretin önemini daha devleti kurmadan anlayan Selçuklular devletin ilerleyen zamanlarında ticari hayata tanıdıkları bir takım imtiyazlarla tüccarları desteklediler. Ülke genelinde tüccarlar büyük bir itibara sahip olup, dokunulmazlıkları vardı. En önemli bir yenilik olarak tüccarların mallarının sigorta ve temin kapsamında görülmesi idi. Bu takdirde bir saldırıya uğrayan veya ticaret sırasında beklenmedik zararları olan esnafın zararlarının tazmini yoluna gidilmekteydi. Bu uygulama bilhassa Anadolu Selçuklularında düzenli olarak yapılmaktaydı. Bu yönüyle Türkiye Selçuklu hükümdarları ticari nitelikte amaçları olan seferlere de çıkarak ecdatlarına nazaran oldukça ileri bir noktaya ulaşmışlardır. Selçuklu topraklarında doğudan batıya ve kuzeyden güneye olmak üzere dört yönde ilerleyen ticaret güzergahları bulunmaktaydı. Bu yollar Çin-Türkistan-Harezm-İran-Azerbaycan-Irak-Suriye-Anadolu istikametinde İpek yolu ve Sugdak, Sinop gibi Karadeniz limanlarından Sûr, Akka gibi Doğu Akdeniz limanlarına uzanan kuzey-güney ticaret yolu idi ki bu yollar Doğu Akdeniz'de baharat yoluna kavuşarak büyük bir ticaret havzasına bağlanmış olmaktaydı.[66] Selçuklu ticaretini kesen Haçlı kontlukları dışında Doğu Akdeniz'de bir ticari engel bulunmamaktaydı. Ziraatin gelişmesi, ticaret ve sanayiin inkişafına sebep oldu. Bilhassa, Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmesinden sonra kervan yollarının Anadolu'dan geçmesi, Alanya, Antalya ve Sinop gibi önemli limanların alınması o zamana kadar İç Anadolu'da bulunan Türklere denizlerde pencereler açmış, Türklerin dışarıyla münasebetlerini çok kolaylaştırmıştır. Bunu Venedikli ve Kıbrıslı tüccarlarla yeni ticaret anlaşmaları kovalayınca memlekette büyük bir fe-

[64] Heyd, Yakındoğu Ticaret Tarihi, Ankara, 1975, s.158-160; G. Kırpık, "Haçlıların Irak'taki Faaliyetleri ve Tesirleri", Uluslararası İkinci Ortadoğu Semineri Bildirileri, 2006 (Elazığ 27-29 Mayıs 2004), C.II, s.414-415.

[65] Köymen, Büyük Selçuklu Tarihi,

[66] Agacanov, s.148-149

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rahlık başladı. Böylece yerli malların dış pazarlarda satılması sağlanmış oldu. Anadolu'nun güneyindeki Alanya ve Antalya önemli ticaret üssü olmuştu. Ayrıca Tarsus havalisi de bu amaçla kullanılabilmekteydi. Bu ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler çabucak gelişme göstermişler ve bu paralelde nüfusları da artmıştı. Bunlardan Kaşgar, Belh, Merv, İsfahan, Tebriz, Meşhed, Erzurum, Erzincan, Kemah, Sivas, Kayseri, Konya ve Ankara gibi şehirler ticaretin buna bağlı olarak sosyal kültürel yapının geliştiği merkezler olmuştu. Nasır-ı Hüsrev, Isfahan'daki tüccar sınıfını anlatırken şehrin çarşılarının göz alıcılığından, birçok çarşı bulunduğundan kapalı çarşı(sarraflar çarşısı) ve temiz konaklama mekanlarından yani han ve kervansaraylardan bahsetmektedir. Demek ki Selçuklular hakim oldukları bütün memleketlerde genel bir şehir ve medeniyet nizamı oluşturmuşlardı.[67] Bu durum Tuğrul Bey zamanından itibaren başlamış ve Anadolu Selçukluları zamanında da artarak devam etmiştir. Bazı şehirlerde uluslar arası pazarlar bile vardı. Kayseri ve yakınlarındaki Yabanlu pazarı bu pazarların başında gelmekteydi.[68] Ticari hayatın temel direği olan esnaf bilhassa Anadolu'da Ahilik adı altında teşkilatlanmıştı. Ahi teşkilatları esnafın her türlü hukuki meselelerini düzenliyor, onların yetişmesini sağlıyor, ayrıca bir sosyal yardımlaşma birliği olarak görev görüyordu. Bu bakımdan Anadolu'daki Türk kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Özellikle I. Alâeddin Keykubat zamanı, Anadolu'nun refah ve saadet devri oldu. Alâeddin Keykubat, dış ticarete büyük önem verdi. Yeni yollar yaptırdı. Kervanların ve tüccarların rahatça gelip gitmelerini sağlamak için yollar üzerine hanlar ve Kervansaraylar inşa ettirdi. Tüccarlara pek çok imtiyazlar verdi. Hattâ malları kaybolan tüccarların mal bedellerini ödemeyi üzerine aldı.[69]

Bu durum, Kösedağ Savaşı yenilgisinden sonra tekrar bozuldu. Düzen ortadan kalktı, sanayi ve ziraatte gerileme başladı. Fakat biraz sonra tekrar sanayide ve ticarette artma görüldü. Anadolu'yu ellerine geçiren İlhanlılar, Akdeniz milletleriyle ticarî münasebetlere girişti1er. Bu sebepten Anadolu transit merkezi haline geldi. Sivas, Anadolu'nun en büyük ticaret borsası halini aldı. Fakat ilhanlıların, devlet teşkilâtını bozmaları, vergi sistemini değiştirmeleri, salma şeklinde vergiler almaları, Anadolu Selçuklularını manen ve maddeten çok sarstı. Bundan başka Haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmeleri, Akdeniz ticaretinin Haçlıların eline geçmesi, Ceneviz ve Venediklilerin, Ege adalarını ve kıyıları zaptetmeleri, Papanın, Hristiyanların Selçuklulardan mal almasını yasak etmesi, Avrupa'da ticaretle uğraşan burjuva sınıfının meydana gelmesi, ve nihayet Flander ve İngiltere'de dokuma endüstrisinin gelişmesi, Selçukluların ticaret, ziraat ve sanayi bakımından büyük zarar ve felâketlere uğramalarına sebep oldu.

Cahen'e göre, 1220 yılında yapılan bir Anadolu Selçuklu ticaret anlaşmasında Venedikli tacirlere Selçukluların sağladığı kolaylıklar arasında malların denizde zayi olması durumunda tazmini ve cinayet dışında Selçuklularla Venedikliler arasında çıkacak anlaşmazlıklarda Venedikli yargıçların bakması imkanının bile tanındığı bilinmektedir.[70]

[67] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, s.143-145; Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.122-123.

[68] S.Kara, s.666

[69] Aydın Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya, 1977, s.92-93

[70] Claude Cahen, 13. yüzyılın başlarında Anadolu'da ticaret, cogito, sayı:29, s.137.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuklu Ticaretinin Unsurlarından Kervansaray ve Hanlar

Eskiden, bugün olduğu gibi oteller yoktu, süratli taşıt araçları da mevcut değildi. Bu yüzden tüccarlar kervan halinde, yüzlerce kişilik kafileler şeklinde seyahat ederlerdi. Anadolu, Akdeniz ile İran arasında bulunuyordu, önemli yollardan çoğu Anadolu'dan geçiyordu. Sinop ve Alâiye'nin alınmasından sonra yeni yeni yollar ve köprüler eskilere ilâve edildi. Konya'dan doğu-batı; kuzey - güney istikametinde yollar inşa edildi. Bu yollar üzerinde deve yürüyüşüyle bir günlük mesafeler dahilinde hanlar yapıldı. Hanların büyüklerine kervansaray denir.

Genellikle hanlar, kervan ve tüccarların, eşya, hayvan, araba vesairesini muhafazaya yarar, ahır, depo, ve yatacak yerleri vardır. Bu binalar kaim duvarlarla çevrilmiştir, soyulması güçtür. Büyük kervansaraylarda eşya ve hayvanların muhafaza edildiği yerler başka, insanların yatacakları odalar başka bölümdedir. Han ve kervansarayların ortasında şadırvan veya çeşme ile mescit de bulunur. Büyük kervansarayların muhafızları vardır. Buralara kervansaraya izin vermeden girmek ve çıkmak yasaktır.

Selçuklular devrinde yapılan han ve kervansarayların meşhurları şunlardır: *Antalya civarında Kırkgöz hanı 1136, Antalya'da Evdir hanı 1219, Konya-Aksaray arasında Sultan hanı 1229, Kayseri-Sivas yolu üzerinde Sultan hanı 1229, Tokat'ta Pazarköyü yanında Hatun hanı 1239, Alâiye'de Şerefza hanı 1236 –1245, Kayseri yakınında Karatay hanı.*

Sanayi ve Üretim

Selçuklu ülkesinde hammaddesi hayvancılığa ve tarıma dayalı bir sanayi kurulmuştu. Özellikle koyundan elde edilen yünlü giyim kuşam bir gelenekti. Yün sadece giyecek eşyası değil evin çeşitli yerlerinde kullanılan eşyaların da hammaddesiydi. Örnek olarak, kilim, keçe, heyve, aba, torba...vs. eşyaların temeli yün idi. Yünün yanısıra dokumacılıkta pamuk, ipek, deve tüyü ve keçi kılı da kullanılmaktaydı. Özellikle Türkistan şehirlerinin yünlü, pamuklu, ipekli kumaşları, Buhara'nın seccadeleri, Horasan'ın sapanları çok ünlüydü. Yine Semerkand'ın gümüş işleri, Taşkent'in eyer takımları çevre ülkelerde çok tutuluyordu. Kökeni Çin olan çiniyi İslam dünyasına tanıtanlar Selçuklular olmuşlardır. Tüm bunların yanısıra Türklerin öteden beri başarılı oldukları bir sanayi kolu da madencilikti. Türkler bilhassa silah yapımında büyük şöhret kazanmışlardır. Özellikle Fergana'da silah yapımı çok gelişmişti. Yapılan silahlar, Bizans sınır boylarına kadar gönderiliyordu. Türk silahlarının üstünlüğü Câhız'ın dikkatinden kaçmamıştır. Bunun sebebi de Türklerden hemen herkesin kendi silah ve savaş aletlerini yapma bilgisine sahip olması gibi bir geniş kültürle izah edilebilir.[71] Bu dönem kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla Selçuklu mimarisinde kullanılan boyacılık da gelişmişti ve mavi, kırmızı desenler ağırlıktaydı. Kömür madenini de çıkararak yakıt olarak kullanan Selçuklulardı.

[71] El-Câhız, Fezâilu'l-Etrâk, s.82

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sivas Çifte Minareli Sahip Şemseddin Mehmed Cüveyni Medresesi 1271 (Ali Çınkı)

Türkler, kısa zamanda Anadolu'nun tabiî ve ekonomik şartlarına uydular. Halı, kilim, ipekli, sof ve yünden kumaşlar yaparak, Avrupa pazarlarına yolladılar. Ürünlerini, kuru meyvelerini ve kerestelerini komşu memleketlere gönderdiler. Bu arada demir, tuz, şap ve bakır gibi madenleri işletmek suretiyle, dış ticaretin artmasını, ve sanayinin kalkınmasını sağladılar. Selçuklular askerî bir devlet kurduklarından, ordunun ihtiyaçlarını karşılayan silâh, zırh ve benzeri gibi savaş araçlarını yaparak, bilhassa bu alanda büyük özen gösterdiler.

Devlet Gelir ve Giderleri

Gümrük Gelirleri, İkta Sistemi, Ticaret Ehlinden Alınan Vergiler:

Devletin genel gelir kaynakları arasında tüccarlardan alınan vergiler, kervanlardan alınan gümrük vergileri, tabi devletlerden alınan vergiler, hayvancılıkla uğraşan konar göçer Oğuz boylarından alınan vergiler ve ikta gelirleri bulunmaktaydı.

Özellikle devlet gelirlerinde başlıca gelir kaynağını ikta sistemi oluşturmaktaydı. Malum olduğu üzere devlet kendi hissesine düşen toprağı çeşitli hanedan üyeleri ve ileri gelen devlet adamları arasında belirli miktarlarda miri arazi olarak dağıtmaktaydı. Bu arazilere "Arazi-i Emiriye" adı verilmekte olup bugünkü anlamda aslı devlete ait olan hazine arazileri olarak adlandırılabilir ki bu o devirde "devlet tarafından kiraya verilen toprak" demekti. İbn Bîbi birçok yerde ikta taksimatının şeklinden bahsetmektedir.[72] Araziyi kullanan toprak sahipleri ister asker sınıfından olsun ister memurlardan olsun elde ettikleri gelirlerden

[72] İbn Bîbi, I, s.102, 115, 134, 139, 140, 150, 167, 206, 228, 298, 305. ve C.II.'de, s.26, 38,40, 43, 65, 80, 82, 92, 96, 124, 162, 202, 242; Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s.69-91

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belli bir kısmını devlete vergi olarak vermekteydiler. Nizamülmülk ikta sahiplerinin nasıl davranmaları gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunarak onların devleti temsil durumunda olduklarını işaret etmektedir.[73]

Sultan Sancar zamanında Belh otlaklarındaki Oğuzlar saray mutfağına yıllık yirmi dört bin koyun vergi vermekteydiler. Melikşah döneminde devlete bağlı eyalet merkezlerinden gelen vergi geliri 210 milyon dinara ulaşmıştı. Gelirler bakımından Selçuklu memleketlerinden özellikle Anadolu büyük bir gelişme göstermişti. 13. yy. ortasında 27 milyon altın geliri bulunan Anadolu'ya karşılık aynı zamanda Fransa'nın 3 milyon, İngiltere'nin 4 milyon gelirleri göz önüne alındığında Selçuklu ülkesindeki refahın düzeyi anlaşılmaktadır.

Eflaki'nin kaydına göre Türkiye Selçukluları zamanında çarşı ve pazar fiyatlarına baktığımızda, İki ciltlik bir kitap 40 dirhem, hükümdar macunu 1.000 sultani altını,[74] bir battaniye 22 dinar, bir testi 1 dinar, bir öğretmenin bey oğluna verdiği özel ders ücreti 2 dirhem olduğunu görmekteyiz.[75]

Selçuklular yaklaşık olarak kendi çağına kadar geçen 250 yıllık Türk-İslam tarihi içinde ve kendi çağında, en gelişmiş devlet ve toplum sistemine sahip idi. Doğuda ve Batı'da Büyük Selçuklu Devleti'nin üzerinde bir siyasi güç olmamıştı. Bu üstünlük Selçukluların sahip olduğu müesseseler ve ekonomik düzey için de söylenebilir. Bir tarafta Doğu Roma (Bizans) gibi bir siyasi devi deviren Selçuklular, başta ticaret güvenliği ve yolcu barınmasını sağlayan kervansarayları ve halkın sağlık meselelerini devrin en ileri bilim ve uygulamalarıyla çözme istidadındaki hastaneleriyle emsallerinin çok ötesinde bir gelişmişliğin sahibiydiler. Onlar kendilerini, sadece hazinelerine toplanan paranın çokluğu savaş meydanlarında galip gelen ordularının güçleriyle ispatlamıyorlardı. O zamanın dünyasında Selçuklu deyince bilim, kültür, sanat, adalet, güvenlik ve sağlık hizmeti akla geliyordu. Selçuklu ülkesi güç ve zenginliğin yanı sıra sosyal müesseselerin refahın ve mutluluğun ülkesiydi. Bu yüzden Selçuklu sultanlarının ölümüne Müslümanlar gibi pek çok gayri müslim de yas tutmuştu. Selçuklu dönemi siyasi olarak sona erdikten sonra, müesseseleriyle, gelenekleriyle, uygulamalarıyla devam etti. Hatta Dünya'nın en büyük üç devletinden birisi olan Osmanlı Devleti de bir Selçuklu mirasçısı olarak doğacaktı.

[73] Nizamülmülk, s.187

[74] Eflâki I, s.556.

[75] Eflâki, II, s.523; Taneri, s.94

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bibliyografya

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, Oğuzlar, Çev: Ekber N. Necef ve Ahmet Annabardiyev, İstanbul, 2002.

Ahmet Eflâkî, Menakıbu'l-Arifin(Ariflerin Menkıbeleri), MEB, Ankara, 1995, I-II.

Aksarayî, Müsâmeretü'l-Ahbar, Çev.: M. Öztürk, Ankara, 2000.

BAYRAM, Mikail, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, 1990.

CAHEN, Claude, "İlk Ahiler Hakkında", Belleten, Cilt:L, Sayı:197, 1986.

CAHEN, Claude, 13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret, Cogito, Sayı:29.

CAHEN, Claude, Osmanlı'dan Önce Anadolu'da İlk Türkler, İstanbul, 1994.

CEBECİ, Dilaver, "Türk Ailesinin Bazı Özellikleri",Tarihi Akış içerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri,17 Mayıs 1990,

El-Câhız, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri(Menakıb Cund El-Hulefa ve Fezâilu'l-Etrâk), Çev: R. Şeşen, Ankara 1967.

ERDOĞAN, Ayşe, "Türk Kadını ve Edebiyat", Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu, Atatürk Araştırma merkezi, Ankara 1996.

ERÖZ, Mehmet, Türk Ailesi, MEB, İstanbul, 2000.

GENÇ, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE, Ankara 1997.

GÜLER, Ali, "İlk Yazılı Türkçe Metinlerle Aile ve Unsurları", Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, c.1, T.C. Başbakanlık A.A.K., Ankara 1992.

HEYD, W., Yakındoğu Ticaret Tarihi, Ankara, 1975.

IŞIK, Emin, "Türk Aile Yapısında İslami Dönem", Tarihi Akış İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri,17 Mayıs 1990,

Hüseynî, Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev.: N. Lugal, Ankara, 1999.

İbn Batuta, Seyahatname(Tuhfetu'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsar), Tam Metin, C.I-II, İstanbul, 1993.

İbn Bîbi, El Evamirü'l-Alaiye fi Umuri'l-Alaiye,I-II, Çev.: M. Öztürk, Ankara, 1996.

İNAN, Ayşe Afet, Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, M.E.B., İstanbul 1968.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim, Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972.

KARA, Mehmet, Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Ankara, 1990.

KARA, Seyfullah, Selçukluların Dini Serüveni, İstanbul, 2006.

KIRPIK, Güray, Tarihi Gelişim İçinde Ahilik ve Lonca Müessesesi, Ahilik Araştırmaları Dergisi, Kırşehir, 2004, Sayı:1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûgati't-Türk, Çev.: Besim Atalay, 4 Cilt, TDK Ankara, 1985

KÖPRÜLÜ, Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1993.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Alp Arslan ve Zamanı, C.II, Ankara, 1983.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Alp Arslan ve Zamanı, C.III, Ankara, 1992.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu Tarihi, Ankara, 1999.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976.

MERT, Hamdi, Hoca Ahmet Yesevi Hayatı Fikirleri ve Hizmeti, Ankara(Tarihsiz).

Nasır-ı Hüsrev, Sefername, MEB, İstanbul, 1994.

Nizamülmülk, Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk), Çev: N. Bayburlugil, İstanbul, 1998.

Süleyman er-Râvendî, Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, Çev.: A. Ateş, Ankara, 1999.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.

ÖGEL, Bahaeddin,"Türk Ailesinde Kadın",Tercüman Kadın Ansiklopedisi c.1, İstanbul 1984.

Pıtcher, Osmanlı Devleti'nin Tarihi Coğrafyası, İstanbul, 1999.

TAESCHNER, Franz, " İslam Ortaçağında Futuvva" İ.Ü. İktisat Fak. Mecm., İstanbul, 1954, C.15.

TANERİ, Aydın, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya, 1977.

TURAN, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 1998.

TURAN, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1998.

TURAN, Refik, Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul, 1995.

ULUÇAY, M. Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1975.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çev.: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 2006.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KLASİK PLANLI HANLAR

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://ranfey.org

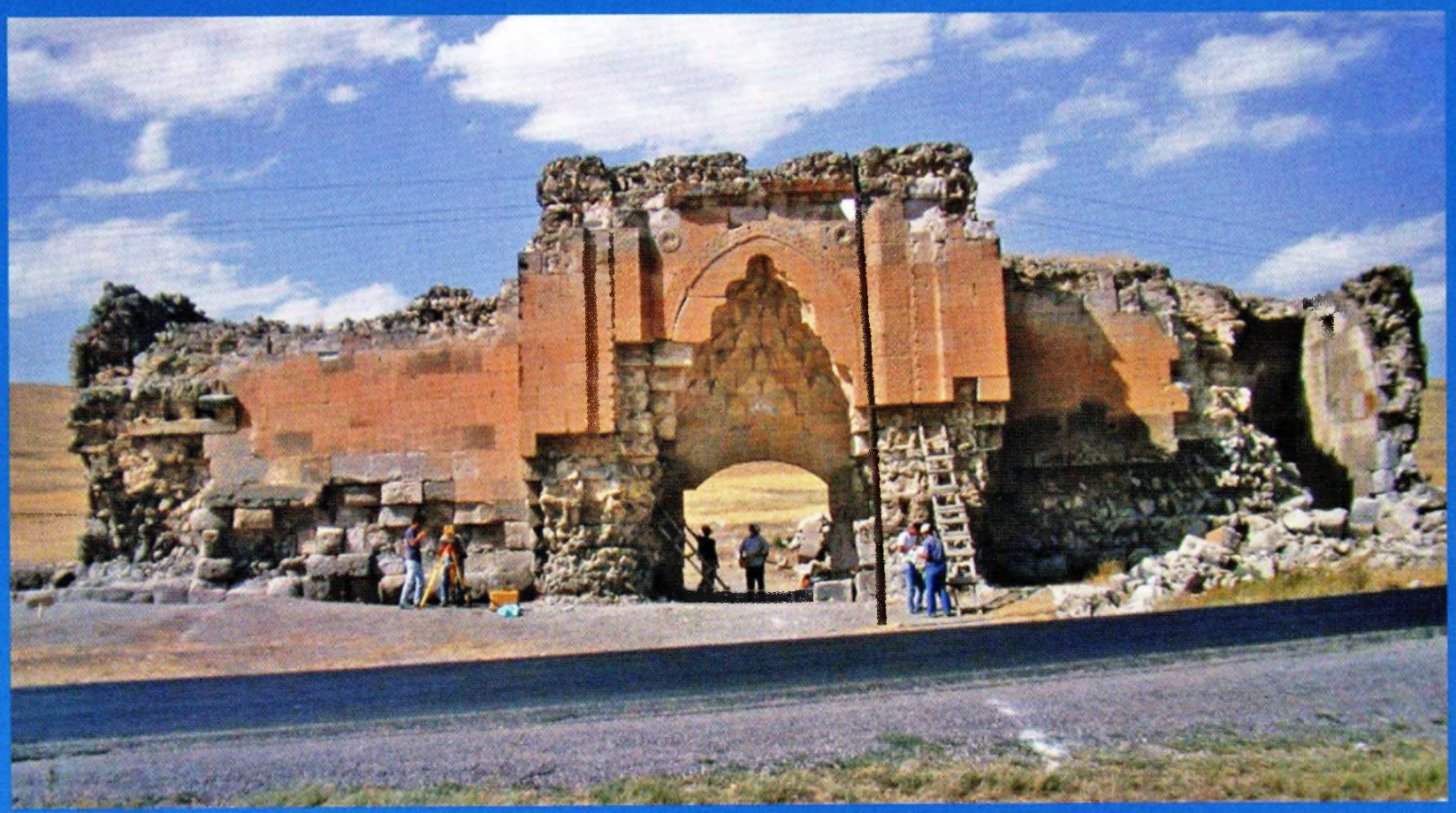

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ALAY HAN

Prof. Dr. Bekir Deniz *

Aksaray-Nevşehir karayolu üzerinde, adıyla anılan köyün 2-3 km. doğusundaki Han Yaylası mevkîndedir. Aksaray'a 40, Nevşehir'e 35, Agzıkara Han'a 18, Öresun Han'a 12 km. uzaklıktadır. Tarihi kaynaklarda Pervane Kervansarayı[1], günümüzde de Alay Han, Alayhan isimleriyle bilinmektedir (Foto: 1).

Dağ yamacında, eğimli bir arazi üzerinde bulunan yapının güneybatı yönünde, bugün mevcut kısmının 25-30 m. güneybatısında, yolun alt tarafında, tarlaların içinde birtakım yapı kalıntısı mevcuttur. Kurt Erdmann'da yapının batısında "yan hizmetler için kullanılan bir binanın varlığından" söz etmektedir[2]. Tüm bunlardan da, döneminde, külliye hâlinde yapıldığı anlaşılmaktadır (Foto:1) (Şek.1-2).

Kervansaray günümüzde metruk vaziyettedir: Avlusu yıkıktır (Şek.3) (Foto:2-3). Avlu üzerinden, 2005 yılına kadar, eski Aksaray-Nevşehir karayolu geçmekteydi: 1955-60 Yıllarında yapılan bu yol 2005 yılına kadar çalışmış, 1995-2002 yılları arasında Kültür Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne defalarca yaptığımız başvuru sonrasında yol güzergâhı değiştirilmiş, ha-

Foto. 1: Alayhan - Güneybatı'dan görünüşü.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi. 35100-Bornova-İZMİR.
e.mail: bekirdeniz2003@yahoo.com.

[1] İbn-i Bibi (Çev. M. N.Gencosman), *Anadolu Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara, 1941, s. 88-272; Kerim-üd-din Mahmud Aksarayî (Çev. M. N. Gencosman - Önsöz ve Notlar F. N.Uzluk), *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara, 1943, s.207 vd.

[2] Kurtt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray Des 13 Jahrhunderts*, Teil 1, Berlin 1961, p. 81.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

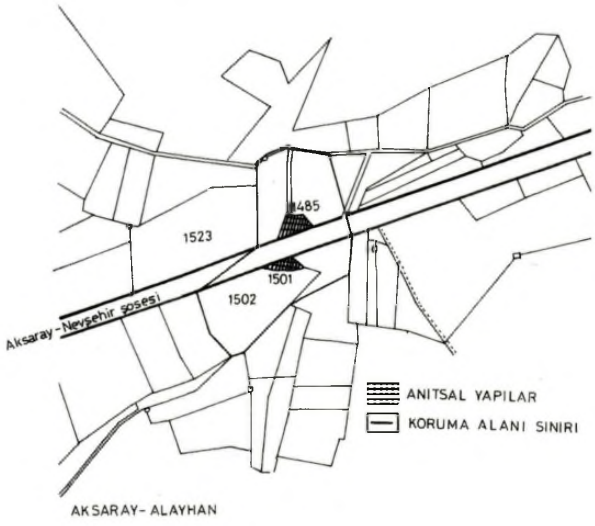

Şekil 1: Alay Han kadostro durumu ve koruma alanı.

nın güney tarafına, bugünkü yapının yaklaşık beşyüz metre ön tarafına alınmıştır. Ancak, eski yol halen çevredeki köylere ulaşım yolu olarak kullanılmaya devam etmektedir (Foto:1-3).

Bugün hanın sadece kapalı bölümünün bir kısmı mevcuttur; bunun da iki yan duvarı ile güneye bakan ana cephesi ayaktadır. Arka cephesi ve bu cepheye yakın yan duvarları ve bu duvarları ayakta tutan payandaların büyük bir bölümü yıkılmıştır. Cephedeki taç kapı ile, taç kapının sağ tarafındaki duvar yarı yıkık vaziyettedir. Kapının sol yanında kalan duvarı da çökmek üzeredir. İçeride ise, üst örtü yıkılmıştır. 1994 Yılına kadar, yalnızca girişin sağ yanında bulunan, üzeri beşik tonoz örtülü, iki gözlü bir revak ayakta iken, köylülerin verdiği bilgilere göre, hazine arayıcıları tarafından, ayakların içinde altın bulunduğu iddaasıyla, çelik halat takılı bir tır kamyonuyla çökertilmiştir (Foto:4).

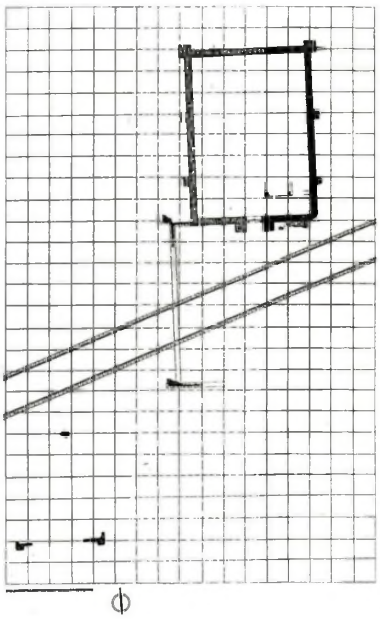

Şekil 2: Alayhan, vaziyet planı, rölöve ve çizim.

Kesme taşla bina edilen yapı avlusu ve kapalı kısmı bulunan, iki bölümlü kervansaraylardandır (Şek.3-4): Bugün, üzerinden yol geçtiği için, avlu duvarları toprak altında kalmıştır (Foto:2). Kurt Erdmann avlunun 26 x 38 m. ölçülerinde olduğunu söylemektedir[3]. Erdmann'ın verdiği plânda avlu kare şeklinde belirtilmiştir. Batı köşesine

[3] Kurt Erdmann, *a.g.e.*, Teil 1, Berlin,1961, p. 81; İ. H. Konyalı, *Aksaray Tarihi*, C. I, İst. 1974, s.1101' de 41.5 x 39 m. ebadında olduğunu yazar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

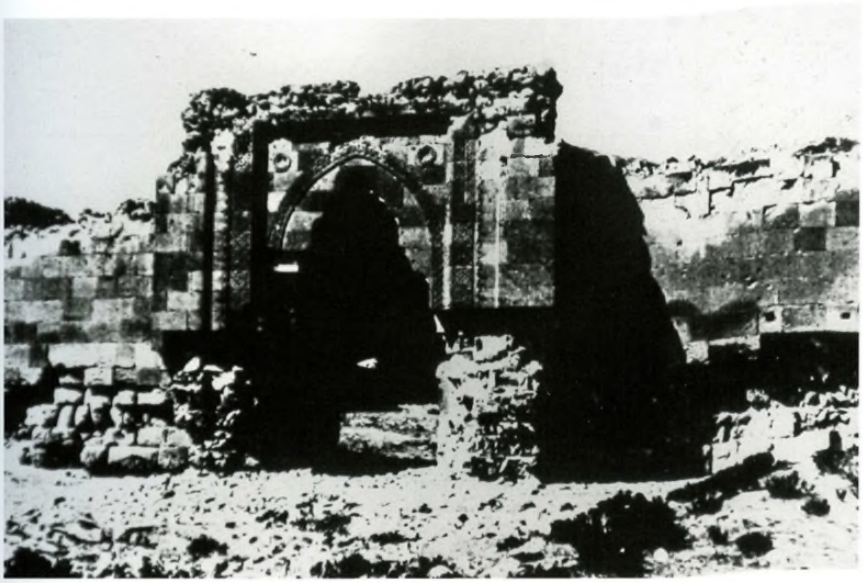

Foto. 2: Alayhan, avlu üzerinden yol geçirilmediği dönemlerde.

yakın bir yerde de bir çıkma izi görülmektedir. Gerek Erdmann yayınladığı, gerekse 1930- 1935 yıllarına ait yayınlanmamış eski fotoğraflarda çıkma izi bellidir (Şek.3) (Foto:2). 2002 Yılında yaptığımız kazı sırasında bu izi tesbit ettik. Sözkonusu çıkma muhtemelen bu yöndeki revak kalıntısına aittir. Kurt Erdmann'ın verdiği fotoğraflarda da revak veya oda temel izlerinin kalıntıları taç kapının hemen yakınından başlıyormuş gibi bir izlenim vermektedir (Foto:5-7).

Kapalı kısım derinlemesine dikdörtgen plânlıdır. Ancak, nasıl bir örtüye sahip olduğu belli değildir (Şek.4-5). Ancak, eserin yakın çevresineki Ağzıkara Han, Sultan Hanı gibi yapılara bakarak, bir örtü şekli belirlemek mümkündür. 1995 yılına kadar yapının yan duvarları ayakta iken, anılan yıllarda güneybatı köşe duvarı da çökmüştür (Foto:8). Yıkılan taşların bir kısmı köylüler tarafından taşınmıştır. Yaptığımız sağlamlaştırma çalışmaları sırasında duvarın bir kısmı takviye edilmiştir. Yan duvarlarda ise, birtakım tonoz izleri görülmektedir[4].

Kapalı kısmın taç kapısı, kaynaklarda yayınlanan 1900 yılından önce çekilmiş fotoğraflara göre, o dönemlerde kısmen sağlam vaziyetteydi[5]: 1930-35 Yıllarına ait resimlerde ise büyük bir bölümünün yıkıldığı görülmektedir (foto:2). Günümüzde sağ ve sol yan kanatların topukları ile, kanatların yaklaşık 2 m. yüksekliğe kadar olan büyük bir bölümünün taşları dökülmüş, duvarlarının et kısımları ortaya çıkmıştır. Üstte kalan kısımları da, çok kısa bir süre sonra, tamamen çökecekmiş gibi görünmektedir.

Yapının taç kapısı dışında süslemesi yoktur: Selçuklu döneminin erken dönem yapılarındaki geleneksel taç kapıları tarzında yapılan taçkapı (Şek.6) süsleme açısından çok sadedir: Eski fotoğraflarından girişin iki yanındaki sütuncelerle taşınıyormuş gibi verilen taçkapıda ilk çerçeve süslemesizdir (Foto:3) (Şek.7). İç

[4] İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 1102'de "..han terkedildikten sonra içine ve dışına asalak halinde evler, odalar yapıldığı duvarlarına oyulan sütun yerlerinden anlaşılmaktadır" diye yazar. Sayın Konyalı'nın sözünü ettiği izlerin, geçmişte ev yapılmış olsa bile tonoz izleri olduğunu tahmin ediyoruz.

[5] Fotoğraf için bkz. O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, C. II, İst.1973, s. 145.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

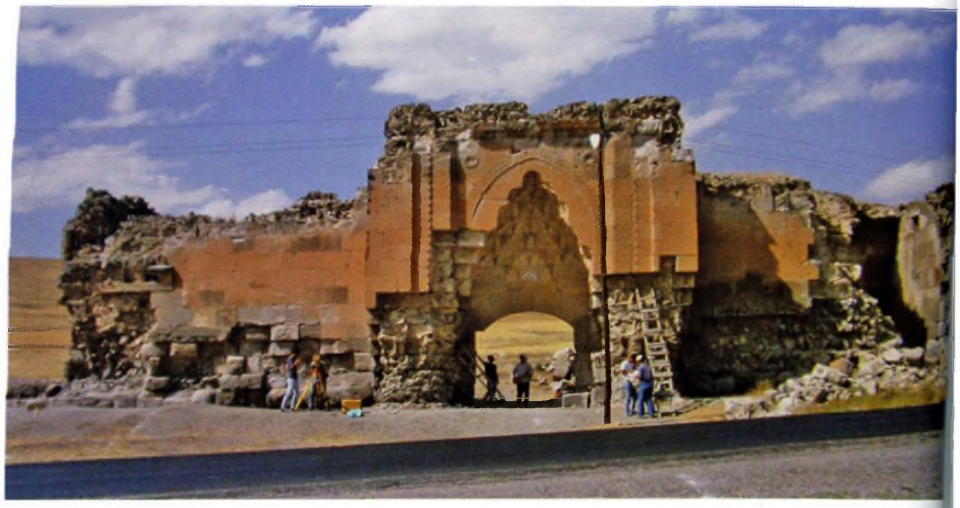

Foto. 3: Cephe görünüşü, kazı hazırlık çalışmaları.

içe üçgenlerden meydana gelen zikzak şekilli geometrik desenlerin ardından başlayan ikinci kuşakta, içteki sekiz kollu bir yıldızdan gelişen, yine iç içe girmiş sekizgenlerin meydana getirdiği bir süsleme yer alır (Şek.8). Kavsaraya doğru meyillenen içteki kuşakta (mail kuşak) ise, eşkenardörtgenlerin meydana getirdiği, geometrik bir süsleme görülür (Şek.9). Mukarnas dolgulu kavsara kemeri, üçüncü süsleme kuşağına benzer şekilde, yine geometrik geçmeli desenlerle bezelidir (Şek.10). Kavsara kemeri üzerinde, iki köşeye yerleştirilmiş birer gülbezek vardır. İçleri 12 yapraklı bir çiçekle süslü gülbezeklerin kenar çerçevesi de yine bitki desenleriyle kuşatılmıştır (Şek.11). Taçkapının saçağı üzerinde yer alan kuşağın düz yüzü ve mail çerçevesi de (içe kıvrılan çerçeve), kavsara kemer kuşağındakine benzer bir desenle süslüdür. Aynı süsleme batı üzerindeki ilk pencerenin lento taşında da görülür. Muhtemelen artan süslemeler bu tür yerlerde değerlendirilmiş olmalıdır[6].

Kapı kemeri kilit taşı üzerinde, kavsaraya geçişi sağlayan, taçkapının üçüncü kuşak süslemelerine benzer şekilde bezenmiş bir kuşak görülür (Şek.9). Kilit taşı hizasında, kuşağın hemen üstünde, tek başlı ve çift gövdeli bir arslan figürü mevcuttur; arka ayakları üzerine oturan aslanlar poz verir şekilde işlenmiştir. Kuyrukları arka ayaklarının arasından gövde üzerine dolanır ve sırtında sona ermektedir (Foto.10) (Şek.12). Bu taş 2000 yılına kadar sağlam durumda iken, Anılan yılda tarihi eser kaçakçıları tarafından yerinden sökülerek çalınmak istenmiş, muhtemelen hırsızlar süslemeyi sağlam çıkaramayacaklarını anlayınca, yerinde bırakmışlardır. Nevarki bu esnada sağ ve sol alt köşeleri tahrip edilmiş ve çatlamıştır. 2002 Yılında tarafımızdan arka kısmı kapatılıncaya kadar köydeki jandarma karakolu tarafından taşın çevresi betonla sıvanarak kapatılmak suretiyle korumaya alınmıştır (Foto.10-11) (Şek.13). Bunun sağ ve sol yanındaki mukarnas süslü motifin yan taraflarında, Burs atipi kemer içine alınmış iki gülbezek mevcuttur (Şek.14).

[6] Taçkapılar ve Alay Han'ının kapalı kısmının taçkapı profil kesiti ve süslemeleri hakkında geniş bilgi için bkz. R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982, s. 91, 104, Şek. 7, 150.

Taçkapının sağ üst köşesinde, kavsara kemeri ile saçak arasında, taş üzerine kabartılarak yazılmış, iki satırlık bir kitabe vardır: Kitabe bugün okunamayacak derecede silik ve bozuktur. Sanki taş üzerine kazılan yazılar zamanla kavlayıp dökülmüş veya sonradan üzeri harçla kapatılmış gibi bir izlenim vermektedir. Bu nedenle yapım tarihi belli değildir. Ayrıca, kitabe taşı orta yerinden, verev şekilde çatlamış vaziyettedir. Kitabenin üzerindeki küçük taşlardan (hedik) sanki bir dönemde onarım görmüş gibidir (Foto.12).

Yapıyla ilgili, 1930 tarihli, Gafar isimli biri tarafından kaleme alınmış, ancak yayınlanmamış bir kitap mevcuttur[7]. Burada, "Kapı üzerinde kitabesinin üç kelimesi okunabilmektedir" denilip, fotoğraf veya ıstampaj olmaksızın kitabenin el yazısı ile yazılışı verilmektedir[8]. Sözkonusu kitabenin aslı ve Türkçe okunuşu şöyledir[9]:

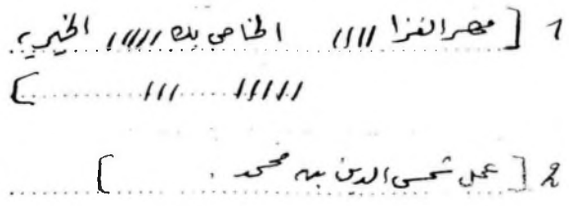

1- Hayır sahibi Has Bey'in gaza nişanı
2- Mehmed oğlu Şemseddin tarfından yapıldı[10].

Sözkonusu kitabe ilk kez sayın İ. H. Konyalı tarafından farkedilmiştir; Sayın Konyalı, "kendisine gelinceye kadar kimsenin görmediğini söylediği bu iki satır-

Foto. 4: Kapalı kısım, Güneydoğu köşedeki kalıntılar.

[7] Kitaptan bizi haberdar eden ve kütüphanesinden faydalanmamızı sağlayan sayın Prof. Dr. Haşim Karpuz'a teşekkür ederim.

[8] Gafar, Aksaray Vilayeti Dahilinde Türk Eserleri, Argıt Hanı İlk Mektep Muallimi, Konya, 1930, s. 105.

[9] Yazı E. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim üyelerinden sayın Prof. Dr. Akif Erdoğru tarafından, aslından günümüz Türkçesine çevrilmiş ve eksikleri belirlenmiştir. Yardımlarından dolayı kendisine teşekkür ederim.

[10] Sayın araştırmacı yazıyı, kitabenin aksine, ters numaralandırmıştır. Ayrıca gaza nişanı, Has Bey, Şemseddin gibi isimler kitabenin orijinalinde yoktur. Sanki bir başka yapının kitabesiyle karıştırılmış gibi bir izlenim vermektedir.

Foto. 5: Güneybatı köşedeki avlu temel izleri.

lık Arapça yazının usta kitabesi olduğunu, yapının Ahlatlı bir usta tarafından yapıldığını, kitâbede yaptıranın ve Ahlatlı mimarın adları ve yapıldığı tarih okunamaz hale gelmiştir" diye açıklar ve kitabeyi de şu şekilde okur[11]:

١ ـ عمر هذا الخان المبارك الـ . . . . . .
٢ ـ . . . . الخلاطى [النجار] . . . . . .

1- 'Amere haze'l-han el-mubarek el.....
2- El -Ahlatî (En-neccar).....[12]

1- Bu mübarek han.....tamir edildi ....
2- .....Ahlatlı (el- Hilatî) usta.....[13]

Sayın Zeki Sönmez eserinde, muhtemelen İ. H. Konyalı'dan aldığı sözkonusu kitabeyi sanatçı kitabesi olarak yorumlamakta ve Arapça yazılışını ve ayrıntılı fotoğrafını vermeden şöyle okumaktadır[14]:

[11] İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, C. I, s.1101.

[12] Sayın İ. Konyalı kitabenin Arapça yazılışını ve Türkçe okunuşunu vermiş ancak transkripsiyonunu vermemiştir. Transkripsiyon sayın Prof. Dr. Akif Erdoğru tarafından yapılmıştır. Yardımı için kendisine teşekkür ederim.

[13] Sayın Konyalı ilk satırdaki inşa edildi (amele) kelimesini tamir edildi (ammere) şeklinde yazmış, ama anlatırken "inşa edildi" şeklinde anlatmıştır. İkinci satırdaki **el-Hılatî** kelimesini de "Ahlatlı" şeklinde yorumlamaktadır. Biz bunun **el-Ahlatî** şeklinde okunmasının daha doğru olduğunu düşünüyoruz.

Sayın Konyalı'nın okuduğu kitabenin, bugünkü kitabeye göre, daha doğru olduğu görülmektedir. Ayrıca, kitabede tarih yoktur. Ancak, ikinci satır yapının tarihini veren ebced hesabı gibi bir izlenim vermektedir.

[14] Z. Sönmez, *Başlangıcından 18. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Dizi-Sa.30, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 184-185.

1- 'Amere haz-el-han el mübarek el.....
2-..... el-Hılâti (en neccar).....

Sayın Sönmez, "Eğer adı geçen kitabede "el-Hılâti"den sonra gelen kelime gerçekten marangoz, ağaç işleri ustası anlamına gelen "en Neccar" ise bu sanatçının XII. Yüzyılın ikinci yarısında Konya'da çalışan ve Alâeddin Camisi'nin H. 550 / M. 1155 tarihli ahşap minberini yapan Üstâd el-Hac Mengümberti el-Hılâtî olması ihtimali vardır. Bu ihtimali kuvvetlendiren bir nokta da, Ahlatlı ustalar arasında ahşapta çalışan tek sanatçının Üstâd el-Hac Mengümbeti olmasıdır.

Şüphesiz bu görüş yalnızca bir tahminden ibarettir ve Alay Han'ın Ahlatlı mimarının adı, ancak kitabenin tam olarak okunabilmesiyle öğrenilebilecektir" diye belirtir[15].

Eser, Sanat Tarihçilere göre, II. Kılıçaslan devrinde (1155-1192) veya XIII. yy.'ın ilk çeyreği içinde inşa edilmiştir[16]. Tarihi kaynaklar da yapının I. Alaeddin Keykubat'tan önce yapıldığına işaret edilmektedir[17]. Nitekim, Aksaray'la ilgili mahalli kaynaklarda da "Danişmend Oğullarından Yağıbasan Bey'in oğlu **Zahüridin Pervane** tarafından yaptırılıp, ismine de **Pervane Kervansarayı** denilmiş olabileceği" belirtilmektedir[18].

Foto. 6: Avlu, Güneybatı köşesi, temel izleri

[15] Z. Sönmez, *a. g. e.*, s. 184-185.

[16] M. Kemal Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, S. 20, Mart 1965, s. 145'de "..Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın (1219-1236) eseri olmalıdır" diye belirtir: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İst.1973,C. II, s.144 ve K. Erdmann, *a.g.e.*, p. 81' de "II. Kılıçaslan devrinden olabileceğini" yazar; S. Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara,1966, s.7, dipnot 2'de "II. Kılıçaslan devrinde inşa edilmesinin muhtemel olduğunu, arkaik gruba ait dekorasyonlarının da bunu gösterdiğini" söyler. Yine s. 7, dipnot 2'de "Alaeddin Keykubat devrine ait olabileceğini" ifade eder; Aynı yazar "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", *Belleten*, C. 26, Ankara 1962, s. 533'de " Alay Han'ın Kılıçaslan II tarafından yaptırılmış bir Sultan Han- ve böylece Anadolu'da Sultan Hanları diye anılan büyük kervansarayların ilki- olması ihtimali kuvvetlidir" der ve dipnot 20'de " Kılıçaslan II'nin Aksaray civarında kervansaraylar yaptığı Selçuklu tarihlerinde kayıtlıdır. Alay Han için düşünülebilecek en geç tarih 1220'ye kadardır. Tezyinatının Kayseri'deki Çifte Medrese (1204/5) ve Anatalya civarındaki Evdir Han (1217-19), Divrik'teki Sitti Melik türbesi (1180) ile benzerliği onu bu 1220'ye kadar süren arkayık Selçuk eserleri grubuna sokar" diye belirtir; İsmet İlter, "eserin I. Alaeddin Keykubat zamanında yapıldığını " söylerken (İ. İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara,1969, s. 21); İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 1106'da "..Biz Pervane Hanı'nın İkinci Kılıçaslan zamanında adını tesbit edemediğimiz bir pervane tarafından yapıldığını kabul etmek istiyoruz. Mimarının Ahlatlı bir sanatkâr olduğu anlaşılıyor" diye iddia eder; T. Özgüç - M. Akok.,"Alayhan, Öresun Han ve Hızır İlyas Köşkü (İki Selçuklu Kervansarayı ve Bir Köşkü)", *Belleten*, C.XXI, s. 81, 1957, s.144'de "...XIII. yy. eserlerinden olduğunu, Z. Sönmez, *a. g. e.*, s. 184-185'de " Alay Han'ın Selçukluların Anadolu'da inşa ettirdikleri ilk han olduğunu belirtir ve kitabesi olmadığı için Sultan II. Kılıçaslan zamanına (1155-1192) yerleştirilmesine sebep olduğunu" yazar ve taç kapı üzerindeki kitabeye dayanarak, kitabede adı geçen ustanın, Konya Alaeddin Camisi'nin H. 550 / M. 1155 tarihli minberini yapan Üstad el-Hac Mengümberti el-Hılâtî olabileceği" ihtimalini belirtir.

[17] A. Gabriel (Çev.A. A.Tütenk), *Niğde Tarihi*, Ankara,1962, s. 66'da "...Alaeddin Keykubat (I)'in 1219 yılında hapis bulunduğu **Minşare Kalesi'nden** çıktıktan sonra, Kayseri üzerinden **Pervane Kervansarayı'na** (Alay Han) gelip, Aksaraylılar tarfından karşılandığını ve Aksaray'a geldiğini" yazar; İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 1104'de "Pervane Hanı'nın Sultan Birinci Alâ-ed-din Keykubad tarafından yaptırılmasına ihtimal yoktur. Çünkü yukarıda yazdığımız gibi O Kayseri'de Selçuklu tahtına hükümdar seçildikten sonra Konya'ya giderken Aksaraylılar onu Pervane Kervansarayı yanında karşılamışlardır. Yani han o vakit var idi" diye yazar, s. 1102-1103'de "..İbn-i Bibi'den naklen bilgiler aktardıktan sonra,"İbn-i Bibi'nin bu haberi **Pervane Kervansarayı'nın** Hoca Mes'ud'un **Agzıkarahanı**'ndan ve Sultan Alâ-ed-din'in kendi yaptırdığı **Sultan Hanı'ndan** daha evvel var olduğunu gösteriyor" diye belirtir.

[18] Mehmet Hamzakadı.,"Tarihi Yönden Aksaray", *Hasandağı Gazetesi*, 1966, s. 2; Mehmet Hamzakadı., "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Turistik Durumları", *Devrim*, Mart 1965, s. 6.

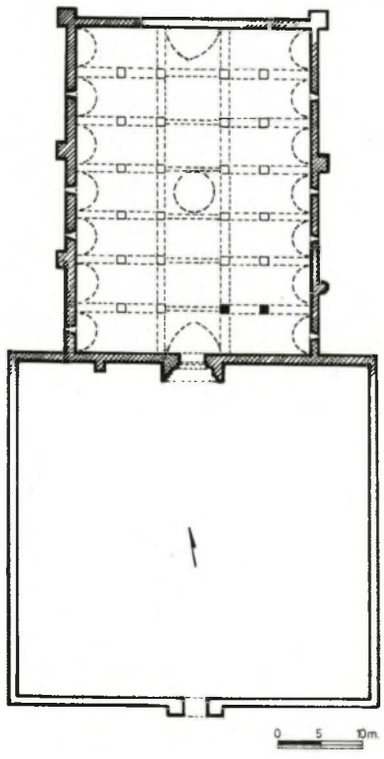

Şekil 3: Alay Han-plan, (K.Erdmann'dan)

İbn-i Bibi, I. Alaeddin Keykubat dönemiyle ilgili bilgiler verirken, **pervane Kervansarayı** dediği **Alay Han**'ın Sultan Hanı (Alaeddin Kervansarayı) ve Ağzıkara Han'dan (Hoca Mes'ud Kervansarayı) daha evvel yapıldığını söyler[19]. **Aksaraylı Kerim-üd-din Mahmud** Moğollar döneminde Aksaray'da geçen olayları anlatırken aynı yapıdan **Pervane Kervansarayı** diye bahseder[20].

Hanın kimin tarafından yaptırıldığı, neden ve ne zaman **Alay Han-Alayhan** adını aldığı belli değildir. Bu konuda kaynaklar," **Alayhan**'ın ismini yakınında bulunan köyden aldığını, köyün adının Kanuni ve III. Murad devri tapu defterlerinde **Alayî** şeklinde geçtiğini, bu kelimenin daha sonraları **Alay** şeklini aldığını ve yakınındaki hana nisbetle **Alayhan** denildiğini" belirtmektedir. Yine, aynı kaynağa göre bu köy Aksaray ve Taptuk Köyü'ndeki bazı hayr eserlerinin vakfıdır ve Alaeddin Keykubat ile hiç bir ilgisi bulunmamaktadır"[21].

Selçuklu döneminin sonlarında yaşayan ve daha çok Moğollar'ın Anadolu'yu istilası ve Moğolların Aksaray'da yaptığı zulümleri anlatan Aksaraylı tarihçi **Kerim-üd-din Mahmud Aksrarayî** ve yine, Selçuklu dönemi tarihçilerinden **İbn-i Bibi,** bugün **Alay Han** diye isimlendirdiğimiz yapıdan **Pervane Ribatı** (Kervansarayı) diye söz ederler[22]. **Alay Han-Alayhan** adını hiç kullanmazlar. Muhtemelen köyün adına izafeten yapıya sonradan **Alay Han-Alayhan** denilmiş ve günümüze kadar böyle anılagelmiştir. Ancak, günümüz araştırmacıları **Alay Han** ve **Perva-**

Foto. 7: Avlu, Güneydoğu köşesi, döşeme ve duvar.

[19] İbn Bibi, I. Alaeddin Keykubat'la ilgili bilgiler verirken "...sultan askerlerinin dinlenmesi, vilayete naib tayin edilmesi ve halkının durumunun düzelmesi için birkaç gün Kayseri'de kaldıktan sonra arkadaşı şans, yoldaşı ve büyüklük, dostu başarı olduğu halde rabbani bir destekle, garip salihlerin sığınağı, gönlü zengin fakirlerin meskeni olan zafer merkezi (dârüz-zafer) Aksaray'a hareket etti, yanında çok sayıda melik ve askeri ile, şiir;

"Öyle bir alay (mevkib) ki onun ihtişamından yeryüzü başka bir cennete döndü. Öyle bir kafile ki kaldırdığı tozdan gök başka gök oldu

Öyle bir alay ki eninin boyunun uzunluğu hesaba sığmaz. Öyle bir kafile ki ihtişamından yer gök titrer", şeklinde tarif edilebilecek bir kafile ile Pervane Kervansarayı'na varınca Sultanın cihanı süsleyen yüzünü samimiyetle özleyen, O'nun devletini arayan bir susuzsa benzeyen Aksaray halkı"...diye yazar (Bkz.İbn Bibi (El-Hüseyin B.Muhammed B.Ali El-Ca'feri Er-Rugadi) (Haz. Mürsel Öztürk), *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l- Umurri'l-Ala'iyye (Selçuknamel*, Ankara,1966, s. 231).

[20] Aksaraylı Kerimeddin Mahmud (Cev. M. Nuri Gencosman Önsöz ve notlar yazan: F. N. Uzluk), *Selçukî Devletleri Tarihi*, Ankara, 1943, s. 207'de "...Kızıl Hamid'in Aksaray taraflarında vurup kestiği sıralarda şehzade (Konkurtay) da Eyüphisar) a yetişmiş, (**pervane Kervansarayı**) na inmişti...." diye yazar.

[21] İ. H. Konyalı, a. g. e., s. 1104.

[22] Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *a. g.e.*, s.137; İbn. Bibi, *a. g. e*, s. 131.

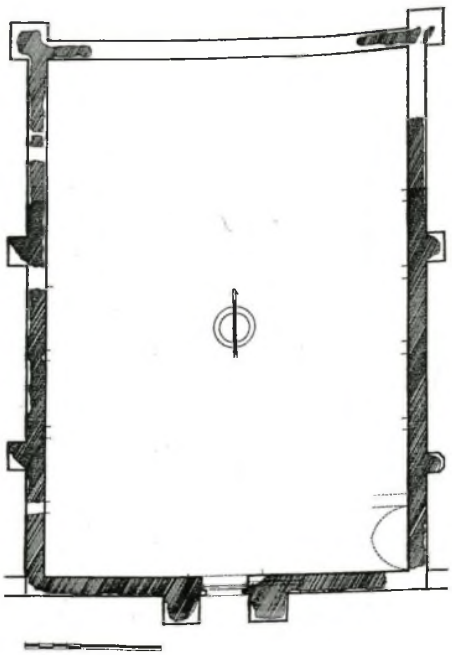

Şekil 4: Alay Han, kapalı kısım, röleve ve çizim.

ne Kervansarayı'nı ayrı yapılarmış gibi takdim etmektedir[23]. İ. H. Konyalı da haklı olarak, sözkonusu yapının "isminin **Alay Han** değil, **Pervane Kervansarayı** olduğunu, **Alayî Hanı, Alayî Kervansarayı, Alayî Ribatı** adlarının Selçuknamelerde, arşiv vesikalarında Sultan **Birinci Alâ-ed-din** tarafından yaptırılan ve şimdi yaşayan adı (Sultan Hanı) olan Kervansaray için kullanılmıştır" diye belirtir[24].

1972 yılından bu yana Aksaray'da sürdürdüğümüz çalışmalarımızda, çeşitli zamanlarda görme fırsatı bulduğumuz yapıyı, Aksaray'da "Darphane" diye tanınan Melik Mahmud Gazi Hangâhı'nda kazı yapmamız nedeniyle, 1993 yılından buyana, tekrar tekrar inceleme fırsatı bulduk. 1997-98 yıllarında yeniden yerinde inceleyip, rölövesini çıkardık. 2001 yılında da, birkaç kez, tekrar ziyaret ettik. 2002 yılında da kazı ve sağlamlaştırma çalışması yaptık[25].

1996 yılı Eylül ayında, Karayolları Genel Müdürlüğü'nce, yol genişletmek amacıyla mevcut kapalı kısmının, taçkapısı da dahil, büyük bir bölümünü içine alan,

[23] M. K. Özergin, a. g. e., s.145'de Alay Han hakkında bilgiler verdikten sonra, s.159'da "...Kayseri-Aksaray yolunda Tam yeri belli değil. Kayseri ile Damsa Çayı vadisi arasında olmalı. Hakkında fazla bilgimiz yoktur" diye yazar (Bunun bir dalgınlık sonucu yazıldığını düşünmekteyiz).

[24] İ. H. Konyalı, *a. g. e.*, s.1104-1105, 1111; Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *a. g. e.*, s. 40, 299, 304, 307.

[25] B. Deniz, "Alayhan Kazısı ve Sağlamlaştırma Çalışması- 2002", *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005 Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayını, Erzurum 2005, s. 203-216

Foto. 8: Alay Han, Güneydoğu cephesi sağlamlaştırma çalışması.

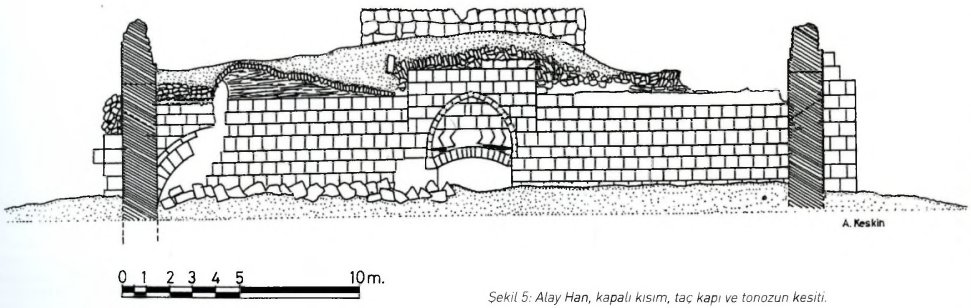

Şekil 5: Alay Han, kapalı kısım, taç kapı ve tonozun kesiti.

sınır taşları dikildiğini gördük. Bu taşların ileride yapılacak genişletme çalışmaları için hazırlandığı, sonraki yıllarda da hanının tamamen ortadan kaldırılacağı çok açık bir şekilde görülmekteydi. Yine aynı yılki tesbitlerimizde, hanın mevcut kapalı kısmının güneydoğu köşesinin çöktüğünü de farkettik. 2002 yılına gelinceye kadar da, hanın taç kapısı ve duvarları yıkılmaya devam etti.

Yapıyı, 1997 yılı Ağustos ve Eylül ayında iki kez ziyaret ettik: Hanın kapalı kısmında bulunan mevcut revakın çöktüğüne ve taçkapı kilit taşı üzerinde bulanan aslan figürlerinin tahrip edildiğine tanık olduk. Kapalı kısımdaki iki ayağın taşıdığı revak çöktüğü için taçkapıyı tutan sağ yan duvarlar da yıkılmıştı. Taçkapı bu duvara dayandığı için desteksiz kalacak ve pek yakında o da çökecekmiş gibi görünmekteydi (Foto. 4). Yapının bu kaderine terkedilmişliği hazine arayıcıları ve tarihi eser kaçakçılarının da kursağını kabartmış olacak ki, kimliği bilinmeyen kişilerce, taç kapı üzerindeki aslan figürünü yerinden çıkarmak için çalışmalar yapılmış, figürün gerisindeki destek taşı yerinden sökülmüştü. Figürlü taş çıkartmak için zorlayanlar kırmaya kıyamamış olacaklar ki, taş üzerinde çatlamalar meydana gelmişti (Foto. 10).

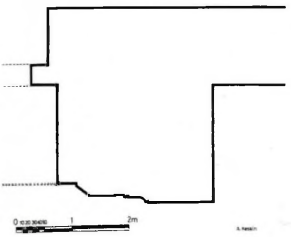

Şekil 6: Taç kapı profili, röleve ve çizimi.

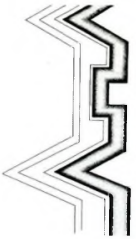

Şekil 7: Taç kapı yan kanadı üzerindeki ilk süsleme.

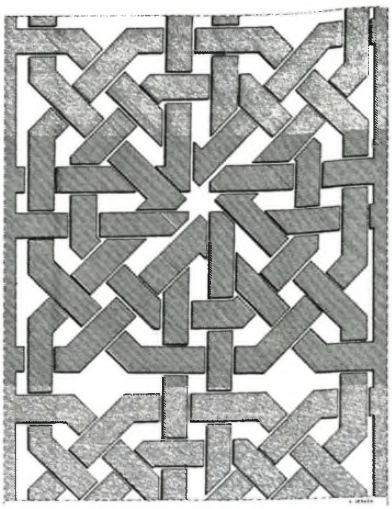

Şekil 8: Taç kapı, geniş kenar (ikinci kuşak) süsleme.

03.09.1996 tarihinde, mal sahibi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bir dilekçe göndererek, konunun vehametini dile getirdik ve "Karayolları Genel Müdürlüğü'nün 1960 yıllarında yapının avlusu ortasından geçirdiği karayolu yetmiyormuş gibi, günümüze gelebilen kısmına da göz dikmişçesine, mevcut kısmının geri kalanını da yıkmak üzere, sınır taşları diktiğini, bu katliamın durdurulmasını, gerekiyorsa dilekçemizin Karayolları Genel Müdürlüğü'ne gönderilmesini" istedik. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 21 Kasım 1996 gün ve 5743/1996 sayılı cevabi yazısında "Konunun Konya Koruma Kuruluna yazıldığı ancak cevap alınamadığı" belirtilip, dağıtım ve gereği için Nevşehir Koruma Kurulu'na bildirildiği, bilgi için de Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne ve bize yazı gönderildiği belirtiliyordu. Bunun üzerine, aynı yılın sonlarında, (Aralık 1996) Kültür Bakanlığı'na gittik. Dönemin Müsteşar Yardımcısı Sayın Alaeddin Korkmaz ile görüşüp, olayın önemini ve hanın korunması gerektiğini anlattık. Öncelikle han'ın içinden geçen yol güzergâhının değiştirilmesini, yapının acilen kazısının yapılması ve onarılması gerektiğini söyledik. Dilekçemizi alıp bir yerlere havale ettiler. Bizi de, dönemin Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Dr. Akif Işık'a gönderdiler. Ona da aynı şeyleri anlattık. Sayın Genel Müdür bize, "şu anda Aksaray'da bir kazı yapıyorsunuz, ikinci bir kazı veremeyiz. Ancak, yüzey araştırması izni verebiliriz" dediler ve ardından da yine dilekçemizi bir yerlere havale ettiler. Aradan bir yıl geçtiğinde Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Kültür Bakanlığına iki defa ver-

Foto. 9: Alay Han, Güneydoğu köşenin sağlamlaştırılmasından.

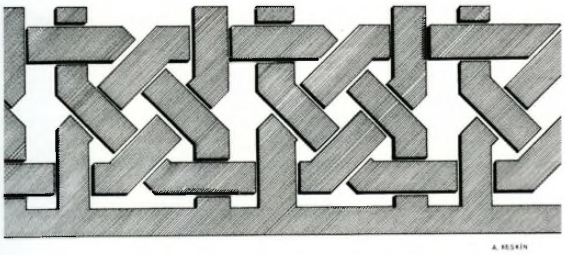

Şekil 9: Taç kapı, üçüncü kuşak (mail çerçeve) süsleme

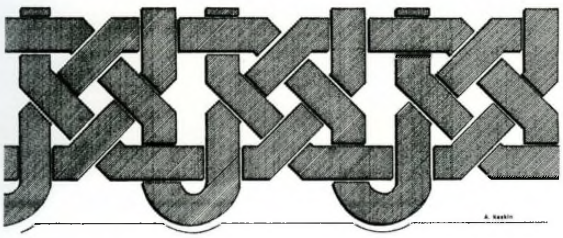

Şekil 10: Taç kapı, kavsara kameri süslemesi.

diğimiz dilekçelerin Aksaray Valiliği'nde toplandığını ve topun Aksaray Valiliği'ne atıldığını gördük.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, Ankara'da, 1 - 7 Aralık 1997 tarihlerinde düzenlenen XV. Vakıf Haftası'nda, "Alay Han ve Bugünkü Durumu" başlıklı bir bildiriyle konuyu yeniden gündeme getirdik. Dönemin Vakıflar Genel Müdürü Sayın Mustafa Keten pek heyecanlandı. Konuşmamızın ardından bizi tebrik ederek, Karayolları Genel Müdürünü telefonla arayıp, yolun değiştirteceğini ve mutlaka hanı onartacağını söyledi. Daha sonra bu konuyu görüşmek üzere bizi Ankara'ya davet etti. Sempozyumdan iki hafta sonra (1997 yılı aralık ayı sonlarında) Sayın Genel Müdürle görüşmek üzere, kendi imkanlarımla Ankara'ya gittiğimizde, randevusuz geldiğimizi bahane ederek, bizimle görüşmedi.

1998 yılı başlarında, bu sefer randevu alarak, yine kendi imkanlarımızla, yeniden Vakıflar Genel Müdürü Sayın Mustafa Keten ile görüşmeye gittik. Alay Han ve önemini bir kez daha anlattık. Yine pek heyecanlandı. Sayın Dr. Sadi Bayram'ın da hazır bulunduğu toplantıda bana, "onarım için kaç lira istiyorsun?" diye sordu. Ben de,- "iki milyar verirseniz, biraz da Aksaray Valiliği'nin desteğini alır, tamamlarız" dedim. "İki milyarın lafımı olur, ben size beş milyar veriyorum, derhal başlayın" dedi. Ama, aradan çok geçmeden genel müdür değişti...

Aksaray Valiliği, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıflar Konya Bölge Müdürlüğü, Karayolları Genel Müdürlüğü, Kültür Bakanlığı, Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü arasındaki yazışmaların ardından Karayolları Genel Müdürlüğü'nün yol güzergâhının değiştirileceğine ilişkin bir yazısını ve değişimi gösteren krokisini, 1997 yılında, Aksaray Valiliği'nde bulduk. Çok ilginçtir ki, Karayoları Genel Müdürlüğü Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne gönderdiği bir yazıda, hanın üzerinden geçecek yol genişletme şeritleri işartelenmiş ancak, düştüğü bir notta da ısrarla "planda görüldüğü gibi hanın dış duvarı kamulaştırma içinde kalıyor görünüyorsa da yol genişliği ve şevin hana bir zararı yoktur" diye iddia ediliyordu. Halbuki yol zaten 50 yıldan bu yana hanın içinden geçmekteydi. Mevcut kısım da yoldan geçen arabaların sarsıntısıyla durmadan sallanmaktaydı.

1997 yılında Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne başvurarark, Alay Han'ın kazı ve restorasyon çalışmasına izin verilmesi hususunda başvuruda bulunduk. Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 20.03.98 tarih ve 01839 sayılı, 07.07.1998 tarih ve 06443 sayılı yazılarıyla Aksaray Müze Müdürlüğü Başkanlığı'nda katılımlı kazı yapmamıza izin verildi. Ancak, "kazı finans kaynağı" istenmekteydi. Aksaray'da 10 yıl boyunca yaptığımız kazılara hiç katkıda bulunma-

yan ve kazıyı nasıl yapıyorsun diye sormayan Kültür Bakanlığı, Alay Han'ın onarımı için "finans kaynağı göster" diye ısrar etti. Biz finans kaynağı için belge bulmaya çalışırken, bir yandan da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne de kazı izni için başvuruda bulunduk. İlgili genel müdürlükten, 28.05.1998 tarihli, "Aksaray Nevşehir yolu üzerinde bulunan Alayhan İpek Yolu kapsamında Restore Et-İşlet Devret modeline göre değerlendirilecek olup, 15.06.1998 de ihale edilecektir" şeklinde bir yazı aldık. Bizim yapıyı kurtarma hayallerimiz de suya düştü. Sonuçta, aynı kurumdan, 12.08.1998'de "bu projenin gerçekleşmediği ve genel müdürlükçe yapılacak bir protokolden sonra, hazırlayacağımız projenin Nevşehir Koruma Kurulunca kabul edilmesinin ardından mümkün olabileceğini" belirten bir yazı daha aldık.

1998 yılında Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kuruluna başvurarak Alay Han'da sağlamlaştırma çalışması yapmak istediğimizi bildirdik. Amacımız, hanın kapalı kısmın taç kapısının bulunduğu sağ tarafındaki yıkılan duvarı, kendi malzemesiyle, tekrar eski hâline getirmek, düşen taşları yerine koymak, duvarı arkadan destekleyen tonozu yeniden yapmaktı; kendi imkanlarımızla bir proje hazırladık. Bu sefer de Koruma Kurulu projemizi kabul etmedi .

1999 yılında, yeniden evrak düzenleyerek, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden, onarım çalışması için izin talep ettik. Nevşehir Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na da yeniden proje hazırladık. Kurul 9 Haziran 1999'da yıkılan kısımların onarımı projesini kabul etti. Fakat bu sefer de onarabilecek para bulamadık... Kültür Bakanlığı'da 09.11.2000 tarihli yazısında bu iş için yeniden "başvuru ve finans" gösterilmesini talep etti. Vakıflar Genel Müdürlüğü, 04.04.2000 tarihli yazısında, "Aksaray-Nevşehir Karayolu üzerinde bulunan ve mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürülüğü'ne ait Alayhan'ın yıkılan kısımlarının acilen onarılması işi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yatırım programı çerçevesinde değerlendirilecektir" şeklindeki bir ifadeyle konuyu başından savdı. 2001 yılında da, benzer bir ifadeyle yeni yıkılan kısımların onarımına bile taraftar olmadı[26].

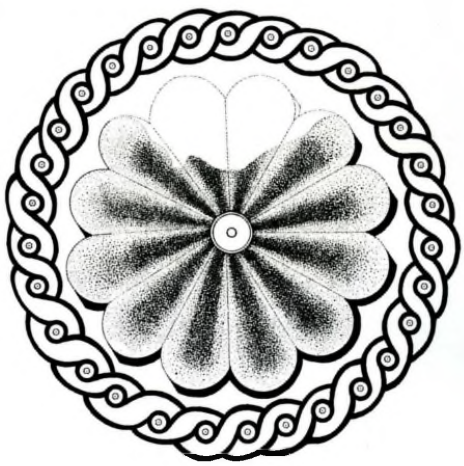

Şekil 11: Taç kapı, gülbezek, çizim.

28.02.2000 tarihinde Karayolları Genel Müdürlüğü'ne de bir bir yazı gönderdik, " 50 sene önce yaptıkları ayıbı kapatabilmek için, 1996 yılında yaptıkları plânı uygulamaya koyup, yapının önünden geçen yolu değiştirmeleri ve onarımı için para vermelerini" istedik. Olumlu ya da olumsuz hiç bir cevap alamadık...

2002 yılında, Kültür Bakanlığı ve Aksaray Valiliği'nin de isteğiyle, Alayhan'da kazı ve sağlamlaştırma çalışması yapmaya karar verdik: Aksaray Müzesi Başkanlığı'nda, bilimsel danışman olarak görev aldığımız kazı için Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden izin aldık. Kazıyı ve sağlamlaştırma çalışmasını 1 Ağustos-20 Eylül 2002 tarihleri arasında da gerçekleştirdik; Kültür Bakanlığı'nın verdiği 9 milyar lirayı işçi ve usta parası olarak kullandık. Aksaray Valiliği'nin verdiği 3 milyar lira ile de da taş aldık[27].

[26] B. Deniz, "Alay Han'ın (Aksaray) Hikayesi", Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Bidiriler, İzmir, 2002, s. 229-246.

[27] B. Deniz, Alayhan Kazısı ve Sağlamlaştırma Çalışması- 2002, s. 203-216.

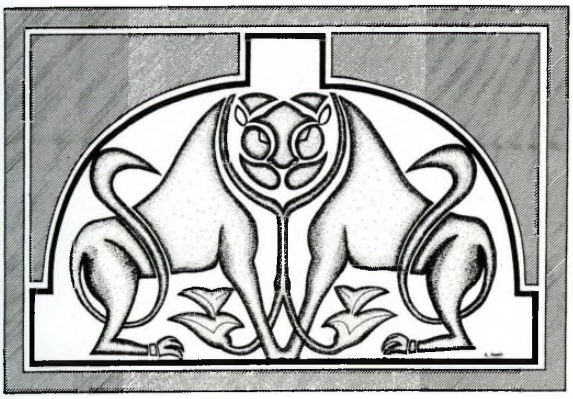

Şekil 12: Taç kapı, tek başlı iki gövdeli aslan figürü.

Foto. 10: Taç kapı, tek başlı iki gövdeli aslan figürü.

Alayhan kazısı çalışmalarına çevrede yüzey araştırması yaparak başladık. Hanın çevresindeki tarlalarda, Neolitik devirden günümüze kadar uzanan, amorf nitelikli çok sayıda seramik parçası bulduk. Özellikle ilkçağ ve Selçuklu dönemi seramiklerinin tarlaların yüzeyine dağılmış vaziyette olduğunu gördük. Yine köylülerle yaptığımız görüşmelerde, hanın doğusundaki tarlalar içinde, bugün girişleri toprakla tamamen kapatılmış vaziyette mağaralar bulunduğunu, bunların hanın altına doğru devam eden yeraltı şehri şeklinde uzandığını öğrendik. Yine doğu yönünde, bugün üzerinden yeni yolun geçtiği, eski yolun karşı tarafındaki tepede, ilkçağ mezar kalıntılarına tesadüf ettik. Ayrıca, hanın kuzey doğusunda, yaklaşık 100 m. uzaklıkta eve benzer bir yapı tesbit ettik. Yaptığımız araştırmada, anılan yerde bazı temel izleri ve Selçuklu döneminden kalma çok sayıda kaliteli çini ve seramik parçaları topladık. Bu yapının bir Selçuklu köşkü olabileceği konusundaki ümitlerimizi halen korumaktayız.

Yüzey araştırmasının yanı sıra, hanın alanını belirleyebilmek ve çevresiyle birlikte 5 x 5 m.'lik karelere ayırabilmek için Aksaray Kadastro Müdürlüğü ve Aksaray Belediyesi'nden yardım aldık. Hanın Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait tapulu alanını tesbit ettik. Sadece hanın bulunduğu, kadastroda 1843 numarayla kayıtlı, 1800 m2'lik alanla, yolun alt tarafında kalan (müştemilat) 1501 numarayla kayıtlı, 1200 m2.'lik arazinin Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olduğunu ancak, duvar diplerine kadar şahıs malı haline geldiğini gördük. Ayrıca, yolun alt tarafında kalan, külliyenin parçası durumundaki kalıntıların da tarlalar içinde kaldığını ve şahıslara verildiğini öğrendik. Köy muhtarının aracılığıyla hanın mevcut kısmı ile, yolun alt tarafında kalan avlu ve müştemilata ait kalıntıların bulunduğu yerdeki tarlaların sahipleriyle görüştük. Kendilerinden bu alanlarda da kazı yapmak için izin talep ettik. Hiç bir isteğimizi geri çevirmediler. Tarlalarında da kazı yapmamıza da izin verdiler (Şek. 2).

Hanın mevcut kısmının bulunduğu alanı, önünden geçen yolu ve yolun alt tarafında kalan kalıntıların tamamını içine alacak şekilde, 5 x 5 m.'lik karelere ayırdık. Kazı yapabileceğimiz alanları belirledik. Çevreyi temizledik. Taşları bir

yere topladık. İç kısımda, çöken tonozun molozunu kaldırdık. Toprağı ayıklayarak, tonoz topuklarını ortaya çıkardık (Foto. 4). Bir yandan da, röleve çalışmalarına başladık (Şek. 4). Yapının değişik yerlerinde ve taç kapıda bulunan süslemelerin estampajlarını alıp çizimlerini yaptık (Şek. 6-14).

2002 yılı kazısında amacımız han ile hanın önünden geçen karayolunun alt tarafında kalan hana ait avlu duvarını tesbit edebilmek, avlunun temel duvarlarını ortaya çıkartmak, hanın mevcut kısmının güneydoğu köşesinde yer alan yıkık duvarını sağlamlaştırmaktı. Böylece hem Bayındırlık Bakanlığı'na yolun geçtiği yer de dahil tüm alanın hanın bir parçası olduğunu göstermek, böylelikle yolun buradan kaldırılmasını talep etmek, hem de yıkılan duvarın taşlarını yerine koymayı amaçlamıştık. Bu nedenle kazıyı hanın mevcut kısmının cephesi yönünde (güney), sadece temelin bulunduğu alanlarda geçekleştirdik. Daha sonraki yıllarda izin verilmeme ihtimalini düşünerek ki sonuçta da öyle oldu, hanın ve avlunun iç kısmına dokunmadık.

Hanın giriş cephesinin (güney) doğu ve batı yönünde yaptığımız çalışmalarda, 11-G, H ve 11-K, L, M ve N karelerini kazdık (Şek. 2): Hanın güneydoğu cephesine yol açma çalışmaları sırasında toprak yığıldığı için bu bölüm bir tepe görünümündeydi (Foto. 5). Kazıya H - I karesinden başladık, 11- G yönüne doğru ilerledik. İlk 40 cm.'nin ardından güneydoğu duvarı bitiminden itibaren, kesme taşlardan yapılmış duvar temelleri çıkmaya başladı. 50 cm.'lik derinliğe indiğimizde duvar tamamen belli oldu. Beyaz renkli taşlarla yapılmış olan duvar taşları, muhtemelen yolun yapıldığı 1960'lı yıllarda ki köylüler taşların sökülüp kırıldıktan sonra mıcır olarak kullanıldığını ifade ettiler, yer yer sökülüp dağılsa da düzgün bir sıralanma göstermekteydi. Köşeye geldiğimizde, güneydoğudan gelen duvarın köşe ile birleşmediğini, ayrı yapıldığını farkettik. Üstelik bu duvar yaklaşık 1 m. genişliğinde ve ahır mekânının duvarından daha inceydi. Güney doğu köşede ise temellerine kadar sökülmüş, yine kesme taşla yapılmış payanda temelleri ortaya çıktı. Mutemelen duvar ince yapıldığı için köşeden destekleme gereği duyulmuştu. Ancak, temel taşlarının bile sökülmesi hanın çok tahrip

Foto. 11: Giriş kapısı, iç kısım, kavasaranın örüldü.

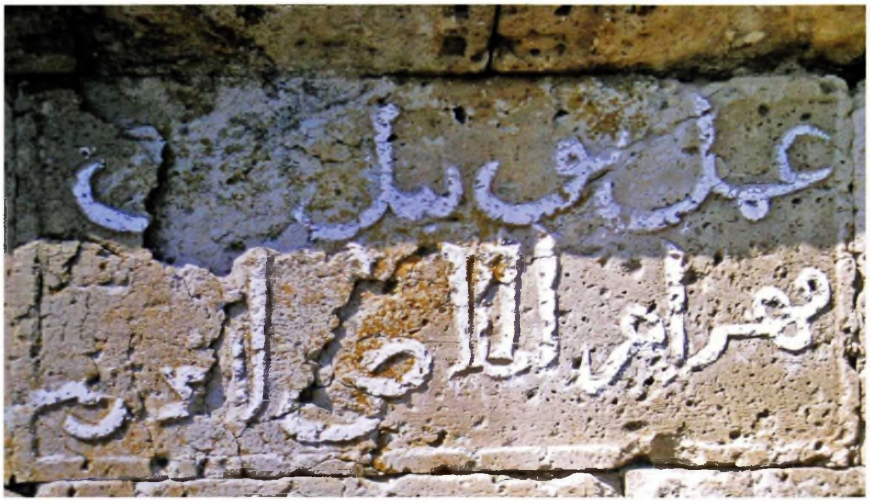

Foto. 12: Taç kapının doğu yanının üst köşesi.

edildiğini göstermekteydi. Bu bölümdeki temel izlerinden ve hanın eski resimlerinden bu yönde avlu revakının yer aldığını fikrini akla getirmekteydi (Foto. 5-6).

11- G karesi üzerinde yer alan duvarı güney yönüne doğru ilerlettiğimizde önce yıkılmış vaziyette kesme taş parçalarıyla karşılaştık. Belliki duvar sökülürken parçalanan veya çürük bulunan taşlar atılmış veya işe yarar nitelikte bulunmadığı için yerinde bırakılmıştı. Toprağı yaklaşık 70 cm. derinleştirdiğimizde duvarın devamını bulduk. Hanın avlu duvarının, yolun altına doğru ilerlediğini gördük. Duvarın yol ile birleşeceğini düşünerek, daha fazla ilerlemeden kazıyı durdurmak zorunda kaldık (Foto. 5-6).

Yolun üst yanında kalan, 11- G, H karesinde bulduğumuz duvarın yol altında ilerlediğini kabul ederek, yolun alt tarafında, güneydoğu yönünde bulunan 18 - G, H karesini açtık. Gayet düzgün kesme taşlarla yapılmış avlu duvarının güneydoğu köşesinin temelini bulduk. Avlu davarının burada mevcut kapalı kısma paralel uzandığını tesbit ettik. Bu duvarın devamında da avlu kapısının ortaya çıkacağını tahmin ettik. Ancak, bir sonraki yıl kazıya izin verilmeyeceği ve çıkacak bölümlerin tahrip edileceğini de düşünerek kazıyı durdurduk (Foto. 6). Bugün ne kadar isabetli bir karar vermiş olduğumuzu düşünüyorum.

Hanın güneybatı köşesinde, yıkılmış olan duvarın kalıntılarını kaldırmak amacıyla yaptığımız temizlik çalışması sırasında, yaklaşık 30 cm. derinlikte, döşeme taşlarına rastladık. Taşları temizleyip fotoğraflamak istediğimizde duvar temelleri belirdi. Bu yönde ileride tamirat yapılabileceği düşüncesiyle, zemin taşlarına zarar vermemek adına, fotoğraflarımızı çekip, çizim için ölçülerimizi aldıktan sonra, gelecek yıllarda daha detaylı çalışmak maksadıyla kapattık. Burada bulduğumuz taş temellerden, her ne kadar yapılacak kapsamlı bir kazıda ortaya çıkacaksa da, bu bölümün revaksız, dükkan, tuvalet, banyo gibi kapalı mekânlar halinde düzenlendiğini düşünüyoruz (Foto. 2-7).

2002 yılı Alayhan kazısı ve sağlamlaştırma çalışmasında, yapının **avlulu bir han olduğunu; açık ve kapalı iki bölümden meydana geldiği,** Aksaray-Nevşehir yol yapımı sırasında yolun avlu üzerinden geçirildiği ve avlunun yıkılarak yola dahil edildiği, avlu temellerinin yolun altında ve yolun dışındaki alanlarda sağlam bir vaziyette günümüze kadar geldiği sonuçlarına ulaştık. Bunlar belki bilinen sonuçlardı ama teyyid edilmemiş bilgilerdi. Böylece kesin bir sonuç ortaya çıktı.

Kazı çalışmaları devam ederken, bir yandan da, hanın kuzeydoğu ve doğu yönündeki yıkık **duvarının sağlamlaştırılması** için çalıştık. Önceki yıllarda Nevşehir Koruma Kurulunca onaylanan sağlamlaştırma projemizi uygulamaya koyduk. Usta bulmakta çok zorlandık. Kayseri, Nevşehir çevresinde, mevsimin yaz olması nedeniyle usta bulamadık. Hatay ve Gaziantep'ten getirttiğimiz ustaların işi yapamayacaklarını söylemeleri, bazılarının da sadece duvarı örmek için, sadece ustalık bedeli olarak 60 milyar lira gibi bir para istemesinin ardından Bayburt'tan usta istedik. Kazıyı durdurup sağlamlaştırma çalışmasına başladık: Sağlam ve dayanıklı taşlara dokunmadık. Yere dökülmüş olan taşaları toplayıp, kullanılabilecek durumdakileri bir tarafa ayırdık. Hanın içinde bulunan yıkık eyvanın bulunduğu yeri temizledik, seki topuklarını ortaya çıkardık. Tonozu taşıyan ayakların temellerini bulduk. Tonozu meydana getiren taşlar yıkılırken üst üste düştüğü için büyük taşların neredeyse tamamı parçalanmış vaziyetteydi. Kullanılabilecek durumdakileri ayırdık (Foto. 4).

Hanın mevcut kapalı kısmının güneydoğu köşesi 1995 yılında yıkılmıştı. Köylülerin verdiği bilgilere göre hazine arayanlar, "tonoz ayakları içine yapıyı tamir etmek için para saklandığı düşüncesiyle", tonozun ayaklarını, getirdikleri tır kamyonuna çelik halat bağlayıp yıkmış, bir şey bulamayınca da bırakıp gitmişlerdi. Hanı önemli kılan ve taç kapıyı ayakta tutan duvar ve duvarı destekleyen tonoz yıkılınca kapı da yıkılma tehlikesi arz etmeye başlamıştı. Özellikle yoldan geçen ağır yüklü kamyonların yaptığı sarsıntı nedeniyle de han gerçekten yıkılma tehlikesi göstermekteydi. Ayrıca, hırsızlar tarafından hanın giriş kapısı kemeri üzerindeki kabartma tekniğiyle yapılmış, tek başlı çift gövdeli aslan figü-

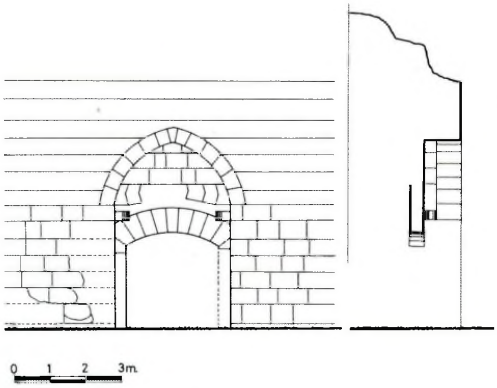

Şekil 13: Kapalı kısım, taç kapının arka kısmı, röleve.

rünü çalmak için, figürün arka tarafında bulunan taşlar da yerinden sökülmüş vaziyetteydi. Muhtemelen sökülme sırasında kabartma zarar görmüş, yan yüzlerde taş üzerinde çatlak ve kavlamalar meydana gelmişti. Bir de Bayındırlık Bakanlığı yolu genişletmek için taç kapı ve avlu üzerine sınır taşları dikince ortadan kaldırılmaya hazır hale getirilmişti.

1996 yılında Nevşehir Koruma Kuruluna sunduğumuz ve kurulun kabul ettiği sağlamlaştırma projesine uygun olarak kuzeydoğu köşesini, içi kırma taş dolgulu, dışını kesme taş ile örerek doğu duvarı ile bağladık. Kayseri'den getirttiğimiz taşlarla köşe kısmını, paramızın yettiği oranda, yarı yerine kadar sağlam-

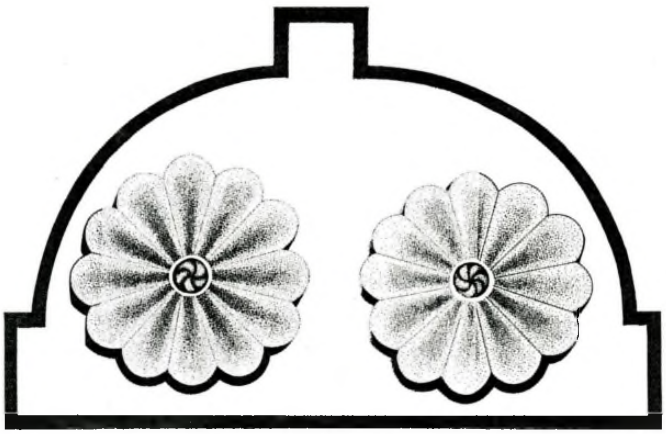

Şekil 14: Taç kapı kavsara başlanıcındaki süsleme.

laştırdık. Batı duvarına bakarak, doğu duvarı üzerine de tonoz başlangıç taşlarını yerleştirdik. Aynı şekilde, doğu duvarını, birinci payandaya kadar sağlamlaştırdık. Ne yazıkki tonoz örtüyü yaptırtamadık. Ne yapacak usta bulabildik ne de para? Yapabiliriz diyenler de, sadece tonozu örmek için o dönemde 60 milyar lira para istediler. Dolayısıyla tonoz kaldı ama duvarı kısmen mufaza edebildik (Foto. 9).

Yapının içinde tonoz ayakları ve bunları birbirine bağlayan kemerleri yeniden yapmayı da düşündük. Bulduğumuz ustalardan hiçbiri kemeri yapmaya yanaşmadı. Taşların çok büyük olduğunu, yerine koymanın mümkün olamayacağını ancak makina, techizat bulursak yapabileceklerini ifade ettiler. Bizim inşaat firması olmadığımızı, dolayısıyle böyle bir donanımı kendilerinin sağlamasını ifade ettikse de ikna edemedik. Sonuçta kemeri değil ama yerinin kaybolma tehlikesini önlemek amacıyla, kemer ayaklarını bir metre kadar yükselttirdik ve o haliyle bıraktık.

Taçkapının giriş kapısı üzerinde bulunan tek başlı çift gövdeli aslan figürünün arka tarafındaki taşlar yerinden sökülmüş vaziyetteydi. Yine aynı yıllarda, Alay-

Foto. 13: Seramik buluntu, baskı teknikli.

han köyü jandarma karakolu tarafından, önlem olmak üzere, figürün arkası beton harçla sıvanarak kapatılmıştı. Hem figürü korumaya almak, hem de sökülen taşların yerini kapatabilmek amacıyla çalışmaya başladık: Kemer kavsarasını alttan desteklemek üzere, iki yan taraftaki yuvaların içine yerleştirilmiş ahşap kalıntısından hareketle, alttan, muhtemelen bir ahşap kirişle desteklenmiş olabileceğini tahmin ettik. Mevcut ahşap kiriş parçasına dokunmadık. Onu yerinde bırakıp, oyuğun ölçüsüne uygun (U) profil demir yerleştirdik. Küçük taşlarla, figürün bulunduğu taşa değmemek üzere, bir sıra destek duvarı yaptırdık. Figürle destek duvarı arasında kalan bölümü de, harçsız, kırma taşlarla doldurttuk. Yüzeyini de, eski resimlerine bakarak, aslına uygun şekilde ördürdük (Foto. 11) (Şek. 13).

Giriş kapısının basık kemerini taşıyan batı yönündeki ayağı yok olmuş vaziyetteydi. Kemer her an çökme tehlikesi arzediyordu. Kemeri ayakta tutabilmek amacıyla, ayağı yeniden yaptırdık: Bu bölümde açtığımız 60 cm. bir çukur sonrasında kapı eşiğini bulduk. Kalın bir taştan yapılan eşik temeli üzerine ayağı yerleştirip, yukarıda kapı kemer başlangıcına kadar yükselttik.

Taçkapı kavsarasının batı yönündeki mukarnası meydana getiren blok taşların bir kaçının yerinden kopmak üzere olduğunu ve acilen sağlamlaştırılması gerektiğini gördük. Ancak, ustaların bunu yeniden yerine koymak, sağlam hale

Foto. 14: Sırsız kandil parçası.

[28] Bkz. B. Deniz, "Alayhan Kazısı ve Sağlamlaştırma Çalışması- 2002", s. 203-216.

getirebilmek için teçhizat gerektiğini söylemeleri üzerine gerçekleştiremedik. Zaten kurula sunduğumuz sağlamlaştırma projeleri içinde bu çalışma yoktu. Bu nedenle de ısrarcı olmadık. Paramız bittiğinde kazı ve onarım çalışmasına, gelecek yılı devam etmek üzere, 20 Eylül 2002 tarihinde çalışmaya ara verdik.

Kazıda, büyük bir bölümü amorf nitelikli olmak üzere, çok sayıda sırlı ve sırsız seramik, kandil parçası, kama, bıçak şekilli madeni buluntular ve iki adet bakır para ele geçti. Seramiklerden 126 tanesini etütlük, 15 adet seramiği ise envanterlik değerde bulduk ve bir rapor ekinde Aksaray Müzesi'ne teslim ettik[28]. Envanterlik nitelikte gördüğümüz eserler aşağıda gösterildiği gibidir:

Alayhan-1 envanter numarasıyla kayıtlı bulunan eser sırsız bir seramik parçasıdır. Krem renkli topraktan yapılan buluntu baskı tekniklidir. Üzeri yan yana yerleştirilmiş eşkenardörtgen şekilli geometrik desenlerle süslüdür. 5 x 3.5 cm. ölçülerindedir. Seçuklu döneminden kalmadır (Foto. 13). Alayhan – 2 envanter numaralı örnek bir kasenin taban kısmına aitir. Kırmızı renkli kilden yapılmıştır. 6 x 7.5 cm. ölçülerindedir. Sıraltı tekniklidir. Tek renk yeşil renklidir ve kazıma tekniği ile süslenmiştir. Selçuklu dönemine aittir. Alayhan – 3 envanter numaralı örnek yayvan bir tabak parçasına aittir. 2.4 x 5 cm. ölçülerindedir. Sıraltı tekniklidir. Desenler siyah renklidir ve firuze renkli bir sırla kaplanmıştır. Birkaç parça halinde ele geçmiştir. Selçuklu dönemine aittir. Alayhan – 4 envanter numarasıyla kayıtlı sermamik parçası beyaz renkli bir hamurdan yapılmıştır. 7 x 7 cm. ölçülerindedir. Bir vazonun boyun kısmına aittir. Sırsız ve barbutin (kabartma) tekniklidir. Selçuklu dönemine aittir. Alayhan – 5 envanter numarasıyla kayıtlı örnek bir kandilin ağızlık kısmına aittir. Kırmızı renkli kilden yapılmıştır. 6.5 x 5.2 cm. ölçülerindedir. Yeşil renk sırlıdır. Selçuklu dönemine aittir. Alayhan – 6 envanter numaralı buluntu yine bir kandile aittir. Ancak kandil sırsız ve tek ağızlıdır. Kırmızı kilden yapılan örnek 5 x 5.5. cm. ölçülerindedir. Muhtemelen üç ağızlı ve kaideli iken, diğer ağızları kırılmıştır. Bu nedenle tek ağızlı gibi görünmektedir. Selçuklu döneminden kalmadır (Foto. 14). Alayhan -7 envanter numarasıyla kayıtlı seramik bir tabağın kenar kısmına aittir. Kırmızı kilden yapılmış ve tek renk yeşil ile boyanmıştır. Sıraltı teknikli seramik kazıma tekniği ile, geometrik desenlerle süslenmiştir. 6 x 4.5 cm. ölçülerindedir. Selçuklu dönemine aittir.

Alayhan – 8 envanter numaralı örnek bir kasenin taban kısmına aittir. Kırmızı bir kil ile yapılan kase 9 x 8 cm. ölçülerindededir. Dışı sırsız içi tek renk yeşil renklidir. Alayhan – 9 envanter numaralı örnek bir vazonun parçası gibi görünmektedir. Beyaz renkli kilden yapılmıştır. Sırsız ve baskı tekniklidir. Üzeri zikzak şekilli ve yuvarlak desenlerle süslüdür. 5.5 x 4 cm. ölçülerindeki örnek Selçuklu dönemine aittir. Alayhan - 10 envanter numaralı örnek bir kandil parçasıdır. Kırmızı kilden yapılmıştır. Tek veya üç ağızlı gibi görünmektedir. Ancak bir ağzı mevcuttur. Düz kaidelidir. İçi ve dışı tek renk yeşil sırlıdır. 7.5 x 4 cm. ölçülerindeki kandil Selçuklu döneminden kalmadır. Alayhan – 11 envanter numaralı örnek bir kandilin ağızlık kısmıdır. Yeşil renk sırlı kandilin kırmızı kilden yapıldığı anlaşılmaktadır. 6 x 3 cm. ölçülerindedir. Selçuklu dönemine aittir.

Foto. 15: I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1204-1211) dönemi.

Alayhan – 12 envanter numaralı örnek yine bir kandilin ağızlık parçasıdır. Koyu yeşil renk sırlıdır. Kırmızı kilden yapılmıştır. 5 x 3 cm. ölçülerindedir. XII. yy.'dan kaldığını tahmin ediyoruz. Alayhan – 13 envanter numaralı örnek bir kandilik tutmaç (kulaklık) kısmına aittir. Kırmızı renkli kilden yapılmıştır. 4 x 4 cm. ölçülerindedir. Selçuklu dönemine aittir. Alayhan – 14 envanter numaralı örnek bir kase parçasıdır. Kırmızı renkli kilden yapılmıştır. Hardal renkli bir sırla kaplıdır. Sıraltı tekniğiyle yapılmış, kazıma teknikli geometrik desenlerle süslenmiştir. Alayhan – 15 envanter numarasıyla kayıtlı örnek bir kase tabanına aittir. Kırmızı renkli kilden yapılmıştır. 8 x 4 cm. ölçülerindedir. Dış kısmı sırsız içi tek renk yeşil renklidir. Orta yerinden darbe gördüğü anlaşılmaktadır. Selçuklu dönemine aittir.

Kazıda bulduğumuz paralar çok yıpranmış ve oksitlenmiş vaziyetteydi. Ancak, üzerindeki yazı ve tarihler kitabe niteliği taşıyacağı için çözmeye çalıştık: Paraların eksik yerleri tamamlanmak suretiyle okunduğunda Selçuklu dönemine ait olduğunu gördük.

1. paranın ön yüzünde (Foto. 15-a): *Es- Sultan'ül azam Gyaseddünya (Veddin) Keyhüsrev bin Kılıçaslan*[29]

Arka yüzü (Foto. 15-b): (Silik vaziyette) Sağa doğru ilerler şekilde resmedilmiş bir suvari figürü resmedilmiştir (Bunun üst tarafında da *el-minnetelillah* yazısı yer alması gerekmektedir. Ancak siliktir).

2. paranın ön yüzü (Foto. 16-a): *El- imam El - Zahir bi – emrillah emir'ül müminin*[30]

Arka yüz (Foto. 16-b): *Es – Sultan'ül muaz* (.. alaeddünya veddin Keykubad bin Keyhüsrev) yazısı okunabilmektedir.

[29] I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in I. Saltanatı dönemine aittir. Yazılar sayın Gültekin Teoman tarafından okunmuştur. Kendisine yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

[30] I. Alaeddin Keykubad.

Foto. 16: I. Alaaddin Keykubat (1219-1236) dönemi.

Alay Han Anadolu'nun en erken tarihli kervansaraylarından birisidir. Daha XX. yy. başlarından itibaren kaderine terkedilmiş, 1930-35 yıllarında da büyük ölçüde yıkılmıştır. 1955-60 yılllarında da, avlusunun ortasından Aksaray-Nevşehir karayolu geçirilerek tamamen elden çıkartılmıştır.

Yapı plân bakımından, açık ve kapalı kısmı bulunan, iki bölümlü kervansaraylardandır: Ancak, günümüzde henüz kazısı tamamlanmadığı için avlu için kesin bir şey söylemek doğru değildir. Yapının eski hâlini gören araştırmacıların verdiği ölçüler bile birbirini tutmamaktadır[31]. Ancak,1930-35 yıllarında çekilmiş eski resimlerinden avlunun iki yanında bulunan revak veya odaların temel izleri görülmektedir. Kazı sırasında da taç kapının doğu yanında temel ve döşeme izleri ortaya çıkmıştır.

Yapının günümüze gelebilen taç kapısının süslemeleri dönemi hakkında bilgi verebilecek niteliktedir[32]: İlk çerçevesi erken tarihli Selçuklu devri taçkapıları gibi, boş bir satıhla başlar[33]. Divriği Sitte Melik Türbesinin (1196) geometrik firizlerini hatırlatan zikzak şekilli desenlerle süslü ikinci kuşak Amasya Halifet Gazi Türbesi (XII-XIII. yy.) ve Kayseri Çifte Medrese'nin (1205/1206) taç kapısının süslemelerine benzer. Bundan sonra yer alan firiz ve mail çerçevenin süslemeleri yine Divriği Sitte Melik Türbesi süslemeleri ile, kaynağı Orta Asya Türk eserlerinde, özellikle Kırgızistan'daki, XI. yy.'ın başlarında yapılan, Özkent (Uzgend) Türbelerinin taç kapılarında görülen tuğla ile yapılmış, geometrik geçmeli, birbirini kesen sekizgenlerin meydana getirdiği süslemeler ve dörtlü düğümler hâlindedir[34].

Yapının taçkapısında, giriş kapısının kilit taşı hizasında bulunan tek başlı, çift gövdeli aslan figürü çok ilginçtir. Anadolu'da kale, cami, han, saray, köprü gibi yapılarla, para ve çeşitli el sanatı eserleri üzerinde aslan figürü görülür. Çok değişik şekillerde tasvir edilen bu figürün tek başlı ve çift gövdeli verildiği tek

[31] K. Erdmann, *a. g. e.*, s. 81'de 26 x 38 m.; M. K.Özergin, *a. g. e.*, s.145' de 41.50 x 39 m.; T. Özgüç-M. Akok, *a. g. e.*, s.139-141'de 26 x38 m.; İ. H. Konyalı, *a. g. e.*, s.1101' de 41.5 x 39 m. ebadında olduğunu yazar.

[32] Selçuklu dönemi taç kapıları için bkz. R. H. Ünal, *a.g.e.*

[33] S. Ögel, *a.g.e.*, s. 7; M. O. Arık, "Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarî Tezyinatının Karakteri", *Malazgirt Armağanı'ndan Ayrıbasım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 173-177; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 146; R. H. Ünal, *a.g.e.*, s. 91.

[34] S. Ögel, *a.g.e.*, s. 7; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 146; R. H. Ünal, *a.g.e.*, s. 91.

örnek Alay Han'da karşımıza çıkar[35]. Karahanlılar döneminde yapılan ve XI-XII. yy.'a tarihlenen Termez-Tirmiz sarayında, alçıdan yapılmış, tek başlı, çift gövdeli, arka ayakları üzerine oturmuş aslan figürleri bulunmaktadır. Yüz şekli bakımından Anadolu Selçuklu döneminin taş üzerinde görülen aslan figürlerine benzeyen bu figürlerin sarayı yaptıran hükümdarı temsil ettiği veya sarayı koruyan, tılsımlı yaratıkları ifade ettiği düşünülebilir. Alay Han'da görülen aslan figürlerinin de aynı amaçlarla yapıldığını söylemek mümkündür.

Aslan figürü ilk çağlardan beri, her kültürde ve bu arada Ortaasya ve Anadolu Türk mitolojisinde kuvvet, kudret, hükümranlık sembolü olarak kullanılmıştır[36]. Anadolu'da taş, mermer, alçı, ahşap, halı, kilim, minyatür vb. her tür malzeme üzerinde görülür. Günümüzde de hemen hemen aynı amaçlarla kullanılmaya devam etmektedir. Ancak, çift gövdeli aslan figürü, kaynakların da işaret ettiği gibi, kuvvetin iki katına çıkışını ifade ediyor olmalıdır. Tirmiz Sarayı'nda bulunan aslan figürlerinin, özellikle başlarının Alay Han'daki aslan figürünün baş kısmıyla benzerliği çok açıktır. Ayrıca, Tirmiz Sarayı'ndaki aslan figürlerinin bulunduğu alanda yer alan payeler üzerindeki geometrik desenler de Alay Han'ın taç kapısının geniş çerçevesindeki süslemelerle benzerlik gösterir. Aşağı yukarı, aynı tarihlerde, Karahanlılar ve Anadolu Selçuklularında görülen figürlerin benzerliği çok dikkat çekicidir[37].

Yapının, bugünkü mevcut kapalı kısmının taç kapısı üzerinde, taç kapının sağ üst köşesinde, dikdörtgen şekilli bir taş üzerine yazılmış, iki satırlık bir kitabesi mevcuttur. Muhtemelen usta adını veren kitabe okunamayacak derecede silik ve bozuktur. Kitabeden, günümüze kadar sadece üç kaynakta bahsedilmiştir. Ancak, anılan kaynaklarda farklı şekillerde okunmuştur. Bu nedenle anılan kervansarayın, tarihçilerin verdiği bilgiler ve kazı buluntularına dayanarak, I. Alaeddin Keykubat döneminden önce yapıldığını söylemek şimdilik daha doğru gibi görünmektedir.

Han, Selçuklular döneminde **Pervane Ribatı** (Kervansarayı) adıyla anılmıştır. Kaynakların ifadesine göre, **Alay Han-Alayhan** ismi, muhtemelen, yakınında bulunan köyden dolayı, daha sonra verilmiştir. Günümüzde de aynı isimle bilinmektedir. 1970 yıllarından bu yana, hanın çevresinde yerleşmeler başlamıştır. Bu mevkiye de günümüzde **Han Yaylası** denilmektedir.

Alayhan'da yaptığımız kazılarda barbutin ve baskı teknikli seramiklerin bulunması çok ilginçtir. Benzer eserler Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı (Darphane) kazısında da ele geçmiştir. Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi kökenli olduğu bilinen bu örneklerin yine bu bölgelerden geldiğini düşünüyoruz.

Seramiklerin büyük bir kısmı sıraltı teknikli ve tek renk yeşil renkli ve kazıma tekniklidir. Elegeçen kandiller içinde tek renk firuze renkli olanlar da vardır. Kandillerin uzun ağızlı, tek renk yeşil sırlı örnekleri Selçuklu dönemi klâsik kandilleri gibidir (en no: 5,11,12,13). Ancak, muhtemelen üç ağızlı ve ayaklı olduğunu tahmin ettiğimiz, ama günümüze ayaksız ve tek ağızlı imiş gibi, kırık

[35] Bu konudaki ayrıntılı çalışmalar için bkz. S. Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", *Belleten*, C. 26, S. 101-104, Ankara 1962, s. 529- 538 (Alm. 535-536); G. Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Aslan Figürü, Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture", *Anadolu* (Anatolia), S. XIII, 1969, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ayrıbasım, Ankara 1971, s.1- 41 (ing.43-64).

[36] Aslan figürleri ve sembolik anlamları konusunda bkz. G. Öney, *a.g.e.* s. 1-64.

[37] S. Ögel, "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü", s. 530, 533; G. Öney, *a.g.e.*, s. 22.

halde ulaşabilen örnekler (en no: 6, 10) hem Selçuklular'da hem de Bizanslılar da kullanılan seramiklere benzemektedir. Özellikle Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı (Draphane) kazısında benzer çok sayıda örnek çıkmıştır. Sayın Doç. Dr. Sacit Pekak'ın Nigde-Aktaş Köyü Kilisesi'nde de benzer örnekler bulunduğunu konuştuğumuz değişik zamanlarda ifade etmiştir.

Kazıda bulduğumuz amorf nitelikli paralar yapının tarihlendirilmesi için yeterli değilse bile, şimdilik kazıda ele geçen ilk iki iyi örnektir: İkinci paranın ön yüzündeki **Es- Sultan'ül azam Gıyaseddünya** yazısı (Veddin) Keyhüsrev bin Kılıçaslan şeklinde tamamlandığında paranın (1204-1211) yıllarında hüküm süren **I. Gıyaseddin Keyhüsrev**, üçüncü paranın ise **I. Alaeddin Keykubad** (1219-1236) döneminden kaldığı anlaşılmaktadır. I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminden kalan para, yapının inşa tarihiyle ilgili mevcut en erken tarihli buluntu olması bakımından, önem arzetmektedir.

Sonuç olarak, yapı kendisinden daha önce inşa edilmiş bir yapının yerinde ve külliye hâlinde yapılmıştır. Ancak, günümüzde harabe hâlinde olduğu için çevresindeki yapıların durumu belli değildir. Bugün mevcut kapalı kısmın taçkapısının sağ üst köşesinde bir kitabe vardır. Ancak, yazı iyi okunamamaktadır. Muhtemelen I. Alaeddin Keykubat'tan (1219-1236) evvel yapılmıştır. Sanat tarihçiler II. Kılıçaslan (1155-1192) döneminden kaldığını iddia etmektedir. Biz de aynı görüşü paylaşıyoruz; Selçuklu kaynaklarına göre **Ribat-ı Alaî, Han-ı âzamı Alayî, Han-ı Alayî, Alayî (Alâî Hanı), Alayî Kervansarayı, Alayî Ribatı** gibi isimler **I. Alaeddin Keykunbat'ın** yaptırdığı **Aksaray Sultan Hanı** (1228-29) için kullanılan isimlerdir. Alay Hanı ise, **Pervane Ribatı** veya **Pervane Kervansarayı** isimleriyle anılmaktadır. Bilinmeyen bir tarihte de, yakınındaki aynı isimli köye izafeten **Alay Han-Alayhan** adı verilmiştir.

Yapının en önemli özelliklerinden birisi taçkapıda, giriş kapısı kemeri üzerinde bulunan tek başlı, çift gövdeli aslan figürüdür. Kökeni Karahanlı dönemine ait Tirmiz-Termez sarayında görülen, alçıdan yapılmış, aslan figürlerine kadar götürülebilecek bir geleneğe dayanmaktadır. Anadolu'da, bugüne kadar bilinen, benzer bir başka örneği de yoktur. Yapı Selçuklu döneminde, muhtemelen XII. yy.'da inşa edilmiş, açık ve kapalı kısmı bulunan, iki bölümlü kervansaraylardandır. Avlusu üzerinden yol geçtiği için bugün sadece kapalı kısmı ile, müştemilata ait bazı kalıntıları günümüze gelmeyi başarmıştır. Yapılan kazı sonrasında yolun altında kalan avlunun kuzey doğu yönündeki temel duvarları ortaya çıkartılmıştır. 2002 yılında yapının yıkılan kuzeydoğu duvarı, doğu duvarının birinci payandaya kadar uzanan bölümü ile, girişin doğu yönü iç sövesi, yine girişin batı yönü kemer ayağı ve aslan figürünün arkasında kalan kemer kavsarası sağlamlaştırılmıştır.

2002 yılında yaptığımız kazı ve sağlamlaştırma çalışması ardından, 2003 yılında da kazı ve restorasyona yönelik bir çalışma yapılabileceğini umut ediyorduk. Bu amaçla 2002 yılında, restoratör ve mimar arkadaşlarımız tarafından çalışmalar yapıldı. Hatta, restorasyona yönelik çalışabileceğimizi düşünerek, 2002 yılı

kazı çalışması sonunda bol miktarda kireç alıp, yapının doğu yönüne açtığımız bir kuyuda söndürdük. Ancak, mal sahibi Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden bir herhangi bir takdir ya da devamı için teşvik beklemedik ama, Kültür Bakanlığı bizden kaynak göstermemizi istedi. Dösim'den kaynak alabileceğimizi söyledikse de bunu yeterli görmediler. Bizim maaşımız da bu işe yetmeyeceği için, kaynak yokluğundan dolayı 2003 yılı için izin alamadık. Yaptığımız çalışmalar da yarım kaldı...

Hanın içinden geçen Aksaray-Nevşehir yol güzergâhının değiştirilmesi konusunda başarılı olduk: 1995 yılından itibaren, Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Bayındırlık Bakanlığı ve Aksaray Valiliği arasındaki yazışmalar ve ilgili Bakanlık ve Genel Müdürlükle ikili görüşmelerimiz sonrasında (2002 yılında kazı bitiminde hazırladığımız bir raporu Bayındırlık Bakanlığına götürdük, ilgili müşavirlerle görüştük), Bayındırlık Bakanlığı'nın, Nevşehir ve Aksaray tarafından gelen otobanın Alayhan'a gelip dayandığında, 2004 yılı boyunca süren ısrarına rağmen, 2005 yılında bugünkü güzergâhına alınmıştır. Böylece handa büyük arabaların sarsıntısından ve **yol geçen hanı**[38] olmaktan kurtulmuştur. Han bugün yıkık ve metruk bir hâldedir. Kazısı yarım kalmıştır. Dileğimiz kazısının tamamlanarak onarımının yapılması ve Türk Kültürüne yeniden kazandırılmasıdır.

[38] Türkiye Gazetesi, 11 Agustos 2004.

ALTUNAPA HANI

Prof. Dr. Remzi DURAN*

Konya-Beyşehir karayolunun 17. kilometresinde, Başarakavak yoluna sapıldıktan yaklaşık 1 km. sonra, 1960 yılında tamamlanan Altınapa Baraj Gölü sahası içerisindedir. Asıl adının "Altunba Hanı"[1] olduğu ileri sürülse de (Konyalı 1964:1023, 1026) adını banisi olan dönemin önemli devlet adamlarından Şemseddin Altunaba'dan[2] almaktadır[3]. Bulunduğu mevki mevcut vakfiyeye göre Selçuklu döneminde (1202 yılında) "Arkıt" adını taşımaktadır[4]. Konya-Beyşehir-Antalya kervan yolunun Selçuklu döneminde bilinen mevcut ilk durağıdır (Foto. 1).

Yapı, 26 Şubat 2005, 25 Şubat 2007 tarihinde incelenmiştir. 13. yy. başına tarihlendirilen hanın Recep 598/Mart-Nisan 1202 tarihli (Turan 1947: 197-221) bir vakfiyesi vardır.

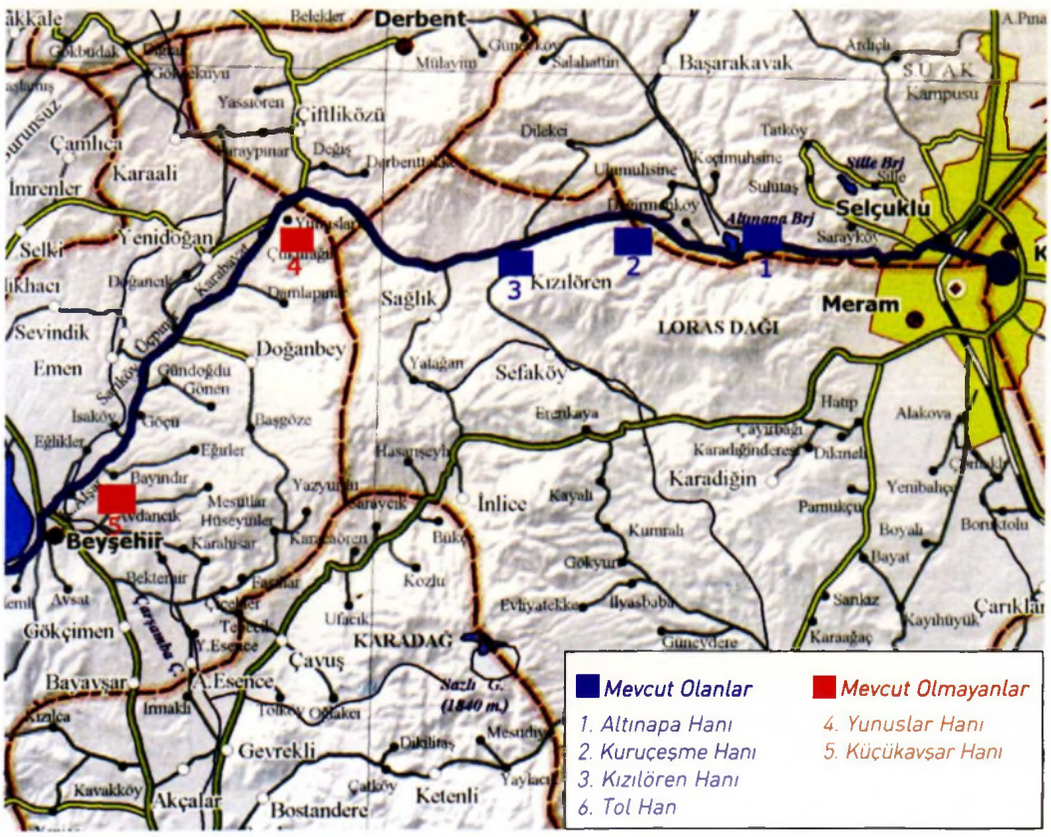

Foto. 1: Konya-Beyşehir Kervan Yolu Haritası

* Selçuk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi.

[1] İ. H. Konyalı, hanın asıl adının "Altunba" olduğunu ancak halkın zamanla bunu "Altun Apa- Altun Kapa Hanı" şekline çevirdiğini söylemektedir (Konyalı 1964:1026).

[2] Kervansarayın banisi olarak kabul gören Şemseddin Altun-aba (günümüz kaynaklarının bir kısmında "Altınapa" şeklinde yazılıdır) Kaynakların verdiği bilgilere göre Sultan II. Kılıç Arslan (1155-1192) ve Rükneddin Süleymanşah (1196-1204) döneminde devrin "sipehsâlârlarındandır (Turan 1947:197-198; Alptekin 1988:300). Devrin önemli kaynaklarından İbn Bibi'de Sultan I. Alaaddin Keykubat (1220-1237) ve oğlu II. Giyaseddin Keyhüsrev dönemlerinde "çaşnıgîr", "atabeg" ve "beylerbeyi" ünvanlarıyla yer almaktadır. Sultan II. Giyaseddin Keyhüsrev döneminde (1237-1246) "atabeg" olarak hizmet veren Altun-aba, dönemin bir başka devlet adamı Sadettin Köpek tarafından öldürtülmüştür (İbn Bibi [Öztürk]1996:C.I,310-311,385-413, C.II, 20-21,25-26; Turan 1947:197-199; Alptekin 1988:300; Uzunçarşılı 1988:75; Sevim-Yücel 1989:166-167). O. Turan, Şemseddin Altun-aba'nın 634/1236-7 veya 635/1237-8 tarihlerinde altmış veya yetmiş yaşlarında ölmüş olabileceğini ve vakfiyesinden vakıfı için mütevelli olarak divan katibi olan İplikçi evladından Necibeddin Ayaz'ı ve nazır olarak ta azadlı kölelerinden Ruzbeh şş-Şemsî'yi belirlemesinden dolayı da çocuğunun bulunmadığına hükmetmektedir (Turan 1947:200-202). M. Bayram, vakfiyenin hazırlandığı tarihlerde eğer ömrü çok uzun değil ise vakfiyenin tarihiyle ilgili bir çelişki olduğunu, istinsah tarihinin hatalı olabileceğini ileri sürmektedirler (Bayram 1983:59). Elimizde mevcut olan 598/1201-2 tarihli vakfiyesinden Konya ve çevresinde pek çok hayrı bulunduğu anlaşılmaktadır (Turan 1947 :197-221).

[3] K. Erdmann, hanın 1200'lü yıllarda Konya'da ikamet eden Tebrizli tüccar Hacı Bahtiyar ibn Abdullah tarafından yaptırılmış olabileceğini ve Altınapa isminin de sonradan verilmiş olmasının mümkün olduğunu söylemektedir (Erdmann 1961: 31).

[4] Vakfiyede geçen "Arkıt" adı, vakfiyeyi ilk defa değerlendirerek yayınlayan O. Turan' göre bugünkü Ilgın ile Akşehir arasında yer alan ve Argıthanı olarak bilinen yerdir (Turan 1947:207). Ancak
İ. H. Konyalı "Başvekalet arşivinde 399 numarada kayıtlı Kanuni devrine aid Tapu defterinde Arkıd Köyünün Konya sahra nahiyesine bağlı ve Altunba medresesinin vakfı olduğu yazılmaktadır. O vakit köyün elli mükellef erkek nüfusu vardı. Bu ad muhtelif vesikalarda (Arkıt, Arkıd, Arkut) şekillerinde yazılır. Bunun Ilgın civarındaki Arkıdhanı ile hiçbir münasebeti yoktur" demektedir (Konyalı 1964:1026). Biz de bu görüşe katılıyoruz.

Foto. 2: Altınapa Hanı, genel görünüş (K.Erdmann 1961)

Kitabesi bulunmayan[5] han 598/1202 tarihli vakfiye dikkate alınarak Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah'ın (Rükneddin Süleymanşah) tahta çıktığı yıllarda (Turan 1947 :197; Turan 1971: 408; Alptekin 1988: 260, 300) dönemin devlet adamları arasında yer alan Şemseddin Altınapa tarafından inşa ettirilmiştir. Konu üzerine yapılan araştırmalar da aynı tarihleri işaret etmektedir (Konyalı 1964: 1026; Erdmann 1961: 31; Özergin 1965:145; Akok 1973: 7; Demir 1990: 25-27). Konya çevresinde aynı dönemlerden Konya-Beyşehir-Antalya kervan yolu üzerindeki Kızılören Hanı ve Kuruçeşme Hanı (603/1206) ile Konya-Akşehir kervan yolundaki Dokuzun Hanı'na (607/1210)[6] malzeme, teknik, plan şeması bakımından yakın benzerliktedir.

Anadolu Selçuklularının genellikle 12.-13. yüzyıllarda inşa edilmiş avlulu ve kapalı kısmı bulunan hanlarının erken örneklerindendir. Altınapa Hanı'nın, doğu-batı doğrultuda, avlu ve kapalı kısmı hemen hemen eşit ölçülerde inşa edilmiş olduğunu eski yayınlardan öğrenmekteyiz. Günümüze ulaşan kısımları ile kapalı kısım dıştan dışa 24,00 X 17,60 m. ölçülerindedir. Ancak kapalı kısmın doğusundaki avlulu kısmın doğu kanadı büyük ölçüde yıkılmış olduğundan

[5] İ. H. Konyalı, 1.00 X 0.30 m. ölçülerindeki kitabe taşının kırılıp yok olduğunu ve kitabeyi daha önce gören birinin kendisine kitabe üzerinde Arapça "altıyüz" yazan bir parçasının kaldığını söylediğini belirtmektedir (Konyalı 1964:1025).

[6] Bu hanların kitabelerinde yapının türü olarak "Rıbat" adı geçmektedir. Muhtemelen Altınapa'nın yok olan kitabesinde de aynı ibare geçmekteydi. Bu da yapının inşa edildiği dönemde Konya-Beyşehir-Antalya güzergahında taşıdığı güvenlik önemine işaret etmektedir.

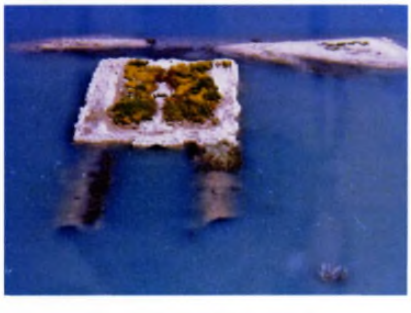

Foto. 3: Altınapa Hanı baraj suları içinde (Haşim Karpuz-1985)

Foto. 4: Altınapa Hanı baraj suları içinde (Ali Baş)

Foto. 5: Altınapa Hanı, genel görünüş (R. Duran-26 Şubat 2005)

uzunluk ölçüsünü tam olarak verememekteyiz[7]. Genişlik olarak kapalı kısımla dıştan dışa aynı ölçülerdedir.

Doğu batı doğrultusunda uzanan hanın taçkapısı avlulu kısmın doğusunda yer almaktaydı. Ancak, şimdi tamamen yok olmuş olan bu giriş bölümünün nasıl bir düzenleme gösterdiğini bilemiyoruz. Eski yayınlardan da bu girişin durumu hakkında da sıhhatli bilgiye ulaşamıyoruz. Hanla ilgili yayınlarda yer alan resimlerde ve çizimlerde bu kısım tamamen yıkılmış olarak görünmektedir (Foto. 2-6./Çizim 1-2).

[7] Erdmann, yapının kapalı kısım iç ölçüleri için 14,50 X 20,50 m. açık avlulu kısım genişlik ölçüsü için ise 16,21 m. ve İ. H. Konyalı ise genişlik ölçülerini vermemekle beraber açık kısmın içten 23,10 m. uzunluğunda ve kapalı kısmın da içten içe 20,70 X 15,00 m. ölçülerinde vermektedir (Erdmann 1961: 30 ; Konyalı 1964:1025). M.K. Özergin ise kapalı kısım için 17,00 X 24,00 m. ve açık avlulu kısım için 17,00 X 23,00 m. ölçülerini vermektedir (Özergin 1965: 145).

Şekil 1: Altın-Apa Han Planı (K. Erdmann -1961)

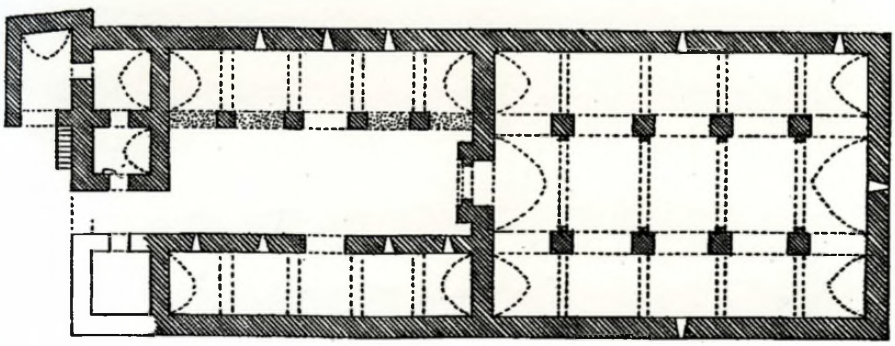

Foto. 6: Altınapa Hanı, doğudan genel görünüş (R. Duran-26 Şubat 2005)

Aynı güzergahta bulunan eş zamanlı benzer örneklerin de bu kısma ait taçkapıları günümüze sağlam gelememiştir. Kapalı kısımlarının taçkapıları ise Altınapa Han'ında olduğu gibi genellikle sivri kemer tonozlu kavsaralıdır. Anadolu Selçuklu dönemi sultan hanlarında genellikle avlu ve kapalı kısmın taçkapıları aynı şekilde düzenlenmiştir. İstisnaları bulunmakla beraber benzer örneklerde olduğu gibi Altınapa Hanı'nın avlu taçkapısının da sivri kemer tonozlu kavsaralı olduğunu düşünüyoruz. Girişin iki yanında görevlilere ait birer oda bulunduğu ileri sürülmektedir (Konyalı 1961: 1023). Genellikle bu dönem hanlarda gördüğümüz bu uygulama Erdmann ve Akok'un çizimlerinde (Çizim 1-2) açıkça görünmektedir. Ancak plan şemasındaki ahenksizlik nedeniyle bu kısımlar girişe sonradan eklenmiş izlenimi vermektedir.

Şekil 2: Altın-Apa Han Planı (Mahmut Akok- Orhan Semerci -3 Temmuz 1961)

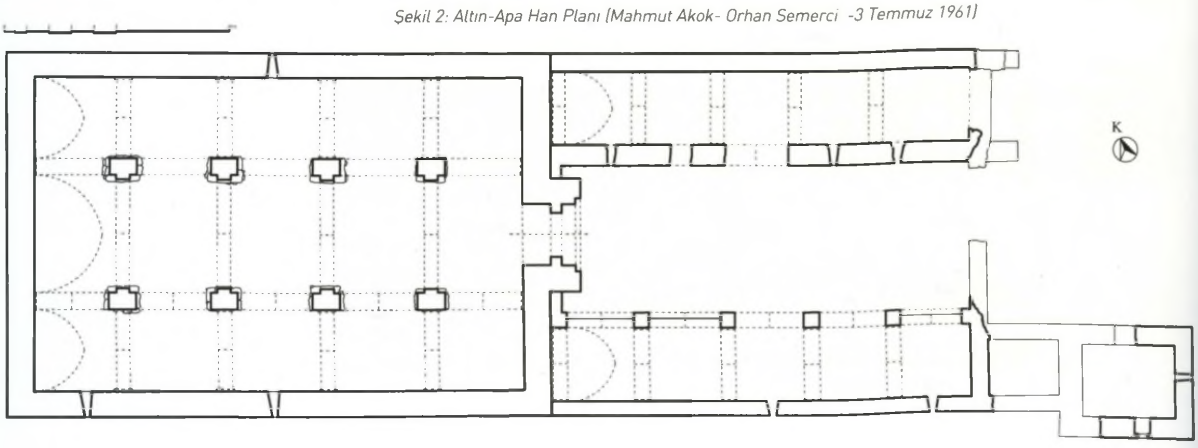

Foto. 7: Altınapa Hanı, avludan görünüş (K. Erdmann 1961)

Foto. 8: Altınapa Hanı, avludan görünüş (R. Duran-26 Şubat 2005)

Eski resimlerde hanın güneydoğu köşesinde yer alan fevkani mescit de maalesef tamamen yıkılmış bulunmaktadır (Çizim 3). 1961 ve 1964 yıllarına ait resimlerde kısmen ayakta olan mescit kısmı 1980 sonrası resimlerde görünmemektedir (Foto. 2). Bu tarihlerde muhtemelen barajın da etkisiyle tamamen yıkılmıştır. K. Erdmann, M. Akok ve İ. H. Konyalı mescide ilişkin bilgileri ölçüleriyle birlikte vermektedirler. Ancak, Erdmann ile Akok'un verdikleri plan şemaları birbirini tutmamaktadır[8]. Eski resimlerine göre birbirine sivri kemerlerle bağlı dört ayak üstünde oturan mescidin üzeri beşik tonoz örtülüdür. Erdmann'ın çiziminde güney duvarında yarım daire planlı mihrap nişi ve doğu duvarında da küçük bir mazgal pencere bulunan mescit, batısındaki tonozlu bir mekanla da bağlantılı görünmektedir (Çizim 1).

[8] Bu plan şemalarından M. Akok-O. Semerci'ye ait olan daha sağlıklıdır.

Foto. 9: Altınapa Hanı, avludan görünüş (R. Duran-25 Şubat 2007)

Foto. 10: Altınapa Hanı, güneydoğudan görünüş (R. Duran-25 Şubat 2007)

Hanın avlu bölümü doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir şema göstermektedir. Bu bölümün duvarlarının batısındaki kapalı bölümle birleşme yerlerinde açıkça dilatasyon görünmektedir. Kapalı bölüm ile avlulu bölüm iki ayrı blok gibi olup avlu kısmının sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Beden duvar kalınlıkları da kapalı bölüm ile aynı olmayıp, avlu duvarları daha ince tutulmuştur (Çizim 2-3,5). Ortadaki avlunun kuzey ve güneyinde doğu-batı doğrultuda boydan boya uzanan ve alttan sivri takviye kemerleri ile desteklenen birer tonozlu mekan bulunmaktadır (Foto. 6-9, 11-12). Günümüze büyük bir kısmı yıkılarak gelebilen bu mekanlardan kuzeydekinin güney duvarı ortasında avluya açılan tek bir kapısı ile dört

Şekil 3: Altın-Apa Han Planı (Mahmut Akok'tan bugünkü duruma düzenlenerek)

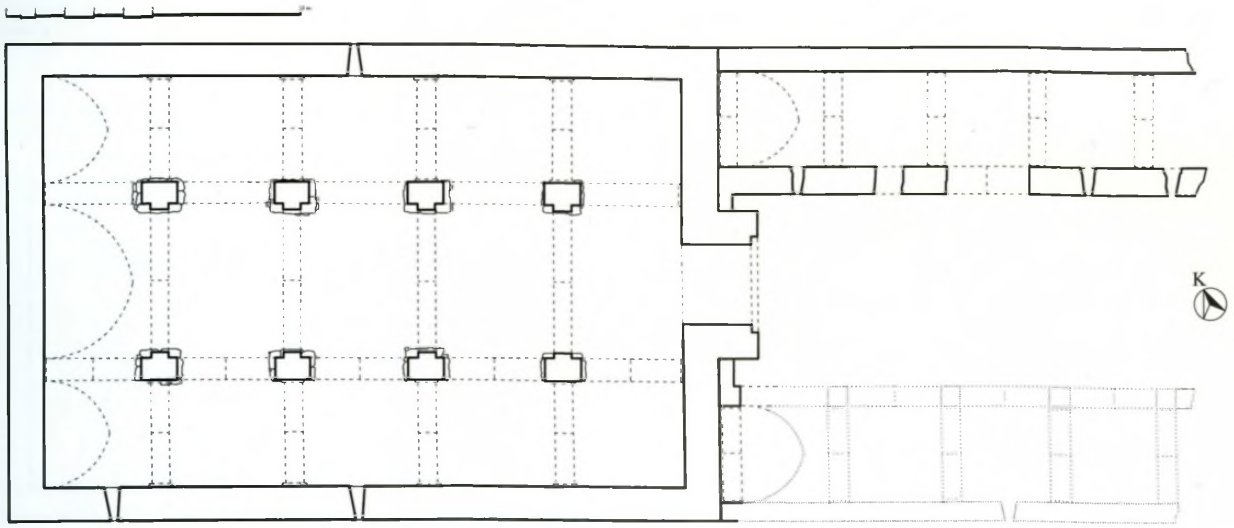

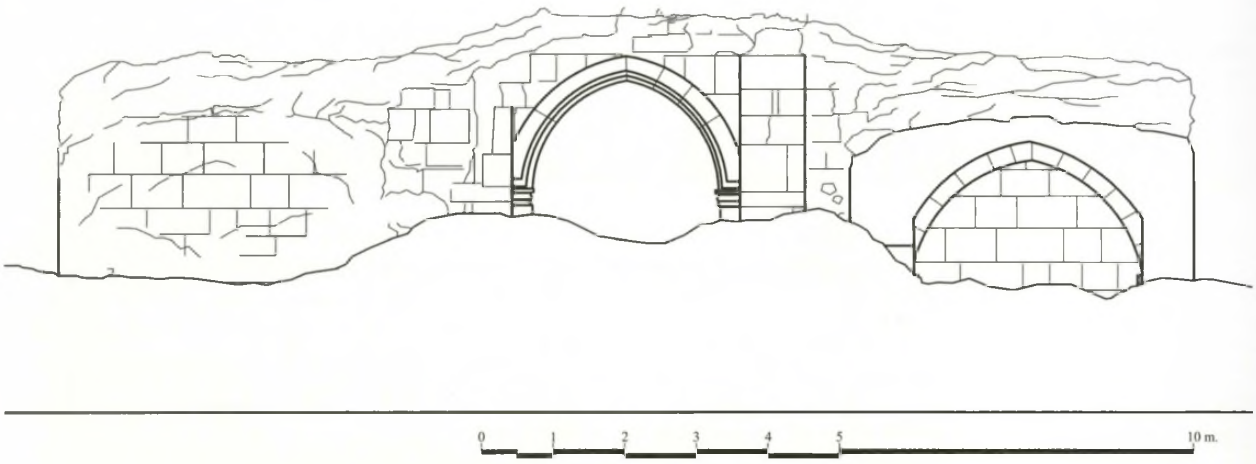

Şekil 4: Altın-Apa Han, avlu enine kesit (Mahmut Akok'tan bugünkü duruma düzenlenerek)

adet mazgal penceresi bulunduğunu eski çizim ve resimlerden öğreniyoruz (Çizim 1-2,5. / Foto 5,11-12). Büyük ölçüde yıkık olan güneydeki bölümün revak şeklinde beş kemer gözlü olarak düzenlendiğini ve güney duvarında da dışarıya açılan üç mazgal penceresi bulunduğunu eski çizimlerde görmekteyiz[9].

Kapalı bölüm günümüze büyük ölçüde sağlam gelebilmiştir. Evvelce sivri kemer tonozlu kavsaraya sahip bulunan girişi maalesef oldukça tahrip olmuştur. Selçuklu geleneğinde, öne doğru dikdörtgen prizma şeklinde çıkma yapan taçkapı blokunun esas giriş açıklığı ve üzerinde evvelce kitabesinin de yer aldığı kapı alınlığı tamamen yıkılmıştır. Taçkapı niş kemerinin üzengi seviyesine kadar da toprak dolmuştur (Foto.7-8 / Çizim 4).

Hanın kapalı kısmı, iki sıra dörder ayakla, ortadaki daha geniş ve yüksek olmak üzere doğu-batı doğrultuda tonoz örtülü üç sahına ayrılmıştır (Çizim 1-2,6 / Foto. 13-16). Üst örtü her sahında alttan dörder sivri takviye kemeri ile destek-

[9] İ. H. Konyalı bu bölümlerle ilgili olarak "Burada sağlı sollu beşer kemerli tonoz örtülü içten içe 23.10 m. boy ve 3.50 m. eninde iki kanat vardır" şeklinde bilgi vermektedir (Konyalı 1964: 1025).

Foto. 11: Altınapa Hanı, avlunun kuzeyindeki bölümün iç görünüşü (M. Akok-1961)

Foto. 12: Altınapa Hanı, avlunun kuzeyindeki bölümün iç görünüşü (R.Duran-Şubat 2005)

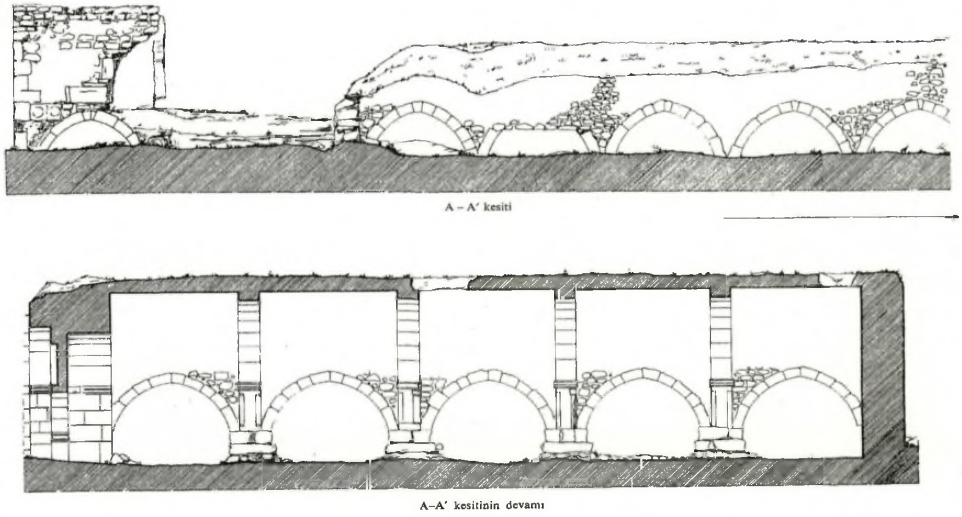

Şekil 5: Altın-Apa Han, avlu boyuna kesit (Mahmut Akok-Orhan Semerci-3 Temmuz 1961)

lenmektedir. İç kısım, kemerleri taşıyan ortadaki ayakların yer yer üzengi seviyesine kadar moloz dolmuştur[10]. Üst örtüde de yer yer çöküntüler olmuştur. Ancak orta sahın tonozunun ortasındaki açıklığın bir çöküntü mü yoksa genellikle Selçuklu hanlarında gördüğümüz türden bir ışıklık -kubbe feneri- mı olduğu anlaşılamamaktadır. Bazı araştırmacılar bu kısmın altının geleneksel olarak insanların oturma sekileri olarak bırakıldığını ve çevresinin de hayvanların barınmalarına ayrılmış olduğunu inceleme yaptıkları dönemde kalan izlerden dolayı ileri sürmektedir (Akok 1973: 6-7; Demir 1990: 25). Bugün bu izleri görmek mümkün değildir. Kapalı kısmın kuzey duvarında bir ve güney duvarında iki adet mazgal pencere bulunmaktadır.

[10] Konyalı, kemer aralarının 3.30 m. ve kemer yüksekliklerinin de 2.45 m. olduğu bilgisini vermektedir (Konyalı 1961:1025)

Anadolu Selçuklu dönemi yapılarında -türbeler hariç- süsleme genellikle dış cephede, taçkapıda toplanmıştır. Altınapa Hanı, süslemenin olması gereken taçkapısından maalesef yoksundur. Esas taçkapısının süsleme programı hakkında bilgimiz bulunmamakla beraber benzer örneklerin de oldukça sade, süslemesiz

Foto. 13: Altınapa Hanı, kapalı kısım içten görünüş (K.Erdmann 1961)

Foto. 14: Altınapa Hanı, kapalı kısım içten görünüş (R.Duran-Şubat 2005)

oldukları bilinmektedir. Hanın kapalı kısmının taçkapısında niş kemerinin ön yüzünde ve hem niş hem de kapı kemerinin oturduğu yastıkların silmeleri dışında süslemeli unsur bulunmamaktadır (Foto. 7-8,13-14). Bu kısmın içinde de kare ayakları birbirine bağlayan sivri kemerler ile tonoz örtüyü destekleyen sivri takviye kemerlerinin oturduğu yastıkların ve devşirme taşıyıcıların kendi dönemlerine ait silmeli süslemeleri kısmen estetik bir görünüm vermektedir.

Yapının ana inşa malzemesi genellikle bu dönem Selçuklu yapılarında sıklıkla kullanılan taş, mermer ve devşirme malzemedir. Duvar örgülerinde kullanılan moloz taşlar köşe kısımlarda duvarın daha düzgün çıkması için yerini kesme taşlara bırakmıştır (Foto. 7-10). Duvar örgülerinde yer yer yakın çevrelerdeki eski harabelerden toplanmış devşirme taş ve mermer malzeme de kullanılmıştır. Genellikle kemer örgülerinde kullanılan kesme taşların görünen kısımları düzgünce yontulmuş üst kısımları ise öylece bırakılmıştır. Kemerlerin oturduğu ayakların yastıkları ve kapalı kısımlarda tonozları destekleyen takviye kemerlerinin ayakları tek parça devşirme mermerlerdendir (Foto. 13-15). Kapalı kısmın girişinde ve iç kısımdaki bazı kemerlerin örgülerinde de devşirme mermer parçalar göze çarpmaktadır. Ayakların örgü malzemesi tamamen kesme taştır.

Yapıda tonoz örgülerde kullanılan moloz taşlar düzgün veya düzeltilmiş yüzleri aşağıya gelecek şekilde dikey olarak yan yana dizilmişler ve aralarında kalan boşluklar dönemin harcı ile doldurulup sağlamlaştırılmıştır. Kullanılan harcın niteliği tam olarak anlaşılmasa da oldukça uzun bir zaman tabiat şartlarına ve

Foto. 15: Altınapa Hanı, kapa
içten görünüş (R.Duran-Şuba

Foto. 16: Altınapa Hanı, kapalı kısım yan sahınlar içten görünüş (R.Duran-Şubat 2005)

baraj sularına karşı direnmesinden basit küllü- killi bir harç olmadığı anlaşılmaktadır.

Selçukluların bu dönemde yapılmış han-kervansaray yapılarının tipik inşa malzemesi ve teknik özelliklerini taşımaktadır.

Sonuç olarak, 13. yüzyıl başlarından günümüze kadar geçen zaman içerisinde karşılaştığı doğa ve insan tahribatına direnen avlulu hanların Selçuklu döneminin önemli örnekleri arasında yer alan Altın-apa Hanı, Konya-Beyşehir-Antalya kervan yolunun ilk duraklarından olması nedeniyle de önemlidir. Döneminin tipik mimarlık ve inşaat özelliklerine sahip olan yapının baraj gölü içerisinde bulunması nedeniyle şimdilik onarımı mümkün görünmemektedir. Ancak günümüze büyük ölçüde sağlam gelebilmiş olan kapalı kısmının tonoz örtüleri oldukça zayıflamıştır. Bu sebeple acil olarak alttan takviye gerektirmektedir.

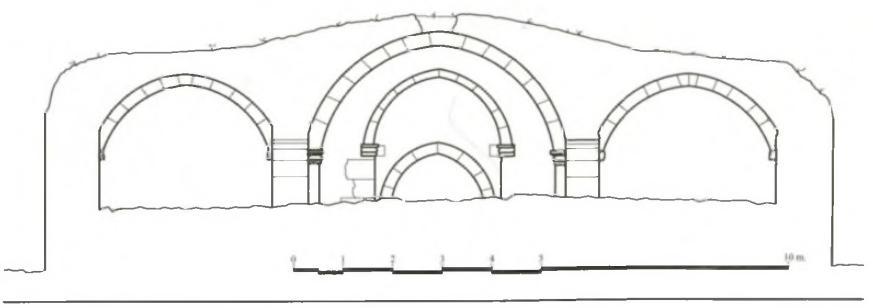

Şekil 6: Altın-Apa Han, kapalı kısım enine kesit (Mahmut Akok'tan bugünkü duruma düzenlenerek)

Bibliyografya

Akok 1947: Mahmut AKOK, "Konya'da Üç Tarihi ve Mimari Eser (Altıapa Kervansarayı, Hasbey Darülhuffazı ve II. Selim İmareti", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XX-I, Ankara, 1973, s. 5-36.

Alptekin 1988: Coşkun ALPTEKİN, "Türkiye Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.8, İstanbul, 1988, s. 207-406.

Bayram 1983: Mikail BAYRAM, "Sadru'd-din Konevi ile Ahi Evren Şeyh Nasiru'din Mahmud'un Mektuplaşması", S.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Yıl: 1983, Sayı: 2, Konya 1983, s. 51-79.

Demir 1990: Ataman DEMİR, "Anadolu Selçuklu Hanları-Altınapa Han", İlgi, Sayı: 61, İlkbahar 1990, İstanbul, s. 24-27.

Erdmann 1961: K. Erdmann, Das Anatolische Karavanxaray Des 13. Jahrunderts, I-II, Berlin, 1961.

İbn Bibi [Öztürk] 1996: İbn Bibi (Hazırlayan Mürsel ÖZTÜRK), El Evamirü'l- Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) I-II, Ankara, 1996.

Konyalı 1964: İbrahim Hakkı KONYALI, Konya Tarihi, Konya, 1964

Özergin 1965: M. Kemal ÖZERGİN, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, V. XV, Sayı: 20, Mart 1965, İstanbul, 1965, s. 141-170.

Sevim-Yücel 1989: Ali SEVİM-Yaşar YÜCEL, Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989.

Turan 1947: Osman TURAN, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I.-Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, C. XI, Sayı: 42, Nisan 1947, Ankara, s. 197-221.

Uzunçarşılı 1988: İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988

KONYA KIZILÖREN HANI

Prof. Dr. Haşim KARPUZ*

* Selçuk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Kızılören Hanı, Konya'nın merkez Meram ilçesine bağlı Kızılören Köyü'nün yakınında yer almaktadır. Hanın kurulduğu yer tarihi ticaret yolu, ipek yolunun Konya, Beyşehir, Antalya güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Açık avlu (servis) bölümü, kapalı (barınak) bölümü olan hanlar gurubuna girmektedir. Kitabesine göre 1206 yılında I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında "Emir Kutluğ veya Kandemir" tarafından yaptırılmıştır.

Köy ve han "Kızıl" ismini yörenin taş ve toprak renginden almaktadır. Han, köyün 4 km. batısında yer almaktadır. Han yakınlarında bulunan Kızılören Höyüğünde yapılan araştırmalarda Neolitik ve Tunç çağı buluntuları ele geçmiştir (Bahar, Koçak, 2004: 50). Ayrıca İnler mevkiinde eski bir Bizans yerleşmesi bulunmaktadır. Kervansarayın önünden geçen yol 12 km. batıda tarihi Asarkale (Balkaya'nın) yanından geçmektedir. Kale üzerinde yapılan araştırmalar, Hitit, Bizans ve Selçuklu, yapı katlarını göstermiştir. Bu da Kızılören hanı-

Foto. 1: Kızılören Hanı'nın hava fotoğrafı, arkasında Küçük Han.

Şekil 1: Kızılören Hanı ve çevresindeki yapıları gösteren kroki (İ.M.Mimiroğlu'dan)

nın çok eski bir yerleşim yakınında ve yol ağı üzerinde bulunduğunu göstermektedir (Çiz. 1).

Kervansarayın 350-400 m. doğusundaki "Küçük Han"ın fonksiyonu tartışılmıştır (Ünal, 1992: 134). Sonunda, yapının kervansarayla birlikte 13. yüzyılın başlarında, "Menzil – Postacı Hanı" olduğu kabul edilmiştir (Yavuz, 2001: 34). Bu yapıda metnin sonunda kısaca tanıtılacaktır.

Kızılören Hanı üzerinde 19. yüzyıl seyyahlarının ve yakın zaman araştırmacılarının gözlemleri ve yayınları bulunmaktadır.

1880'lerde bölgeyi gezen Sterret Kızılören Hanı'nı ve yakınındaki Küçük Han'ı görmüştür (Sterret, 1888: 187-188). Ayrıca Swoboda İnler ve Asar Kale çalışmalarında hanlardan da söz etmiştir (Swoboda, 1935: 105-108).

Yapıyı Remzi Oğuz Arık 1941 Temmuzunda bir bilim heyetiyle ziyaret etmiştir. Yapılan yayında yapım tarihi okunan kitabesinin detay bir fotoğrafına yer verilmiştir (Arık, 1956: 13). İ. H. Konyalı yapıyı 1944'de incelemiş, hanı Kandemir – Yazıönü Hanı olarak adlandırmış, Kuruçeşme Hanı'nı ise Kızılören Han olarak kitabına almıştır (Konyalı, 1964: 1035-1038). Yazar ayrıca takma adla bu iki hanı tanıtmıştır (Nalbandoğlu, 1951: 570). Kurt Erdmann yapıyı defalarca (1953, 1955, 1957, 1958) ziyaret etmiştir ve kitabında ayrıntılı bir şekilde tanımlamıştır (Erdmann, 1961: 45-48). M. Kemal Özergin doktora tezinde yapıdan kısaca söz etmiştir (Özergin, 1959: 114). Daha sonra Ataman Demir Selçuklu Kervansa-

Foto. 2: Kızılören Hanı'nın genel görünüşü

Foto. 3: Avludan batıya bakış

rayları üzerinde hazırladığı bir dizi inceleme yazısında Kervansarayın 1980'li yıllardaki durumunu belirlemiştir (Demir, 1986: 9-12). Biraz sonra da Ali Baş hanın önemi ve mimari durumunu ele almıştır (Baş, 1998: 68-69). Zeynep Alp Karaoğlu, 1995-1996'da yapıyı ayrıntılı incelemiş, ölçümlemiştir. Karaoğlu'nun çalışması Prof. Dr. Ayşıl Tükel Yavuz'un yönetiminde gerçekleştirilen bir yüksek lisans tezi olup yapılan çalışmaların en ayrıntılısı olup, plan, cephe ve kesit çizimlerine de yer vermiştir (Karaoğlu, 2001: 461-474). Yapıyı yerinde incelemelerimizde verdiği detaylı bilgiler için Prof. Dr. Ayşıl Tükel Yavuz'a, çizimlerinden yararlandığım Zeynep Alp Karaoğlu'na, kitabe metnini kontrol eden Prof. Dr. Mikail Bayram'a, fotoğrafların büyük kısmını çeken Doç. Dr. Osman Eravşar'a teşekkür ediyorum.

Kervansaray bugünkü Konya Beyşehir karayolunun 45 km'sinde ve hemen yolun güneyinde yer almaktadır. Doğu-Batı doğrultusunda dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Esas cephesi batıdadır. Önünden tarlalara giden yol kıyısında bir de kuyusu bulunmaktadır (Foto. 1).

Konya-Beyşehir Karayolunun 40. km'deki Kuruçeşme Hanı, 1207 tarihinde yaptırılmıştır. Anlaşıldığına göre, 13. yüzyıl başlarında bölgede ticari faaliyetler artmıştır. Belki de 4 km. mesafedeki iki han aynı anda inşa edilmiştir.

Foto. 4: Avlu kapısı üzerindeki işlemeli lento ve kemer

Kervansarayda kullanılan taş malzeme yakın çevredeki ocaklardan temin edilmiş, kırmızı renkli, tüf taşıdır. Çok az da şpolyen malzeme, mermer kullanılmıştır. Duvarların bazı kısımlarında ahşap hatıllara yer verilmiştir.

Foto. 5: Avludan mescide çıkan merdiven altındaki su tesisi

Batıya yönelmiş esas cephede düzgün yonu taş, diğer cephelerinde ise sıralı yonu taş kullanılmıştır. Dış duvar kalınlığı 1.45 m. olup iç duvar kalınlığı 0.85 m. duvarlarda bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır.

Yapının giriş cephesi iki katlı olarak tasarlanmıştır ve belirli mesafeden sonra öne çıkma yapmaktadır (Foto. 2). Cephenin ortasında giriş eyvanı, kuzeyinde çeşme yapısı, batısında ise kapalı bir görevli odası bulunmaktadır. Giriş eyvanı, beşik tonozla örtülü olup, avlu iç duvar yüzünde kapı açıklığı bırakılmıştır. Çeşme revağı L biçimli iki bağımsız ayağa sahiptir ve bir çapraz tonozla örtülüdür (Önge, 1997: 7, Foto. 1). Doğu duvarının orta-

sındaki su tesisi hem dışa hem içeriye su çanakları yardımıyla su temin ediyordu. Avludan girilen kuzeydeki görevli odası beşik tonozla örtülü olup, cephede mazgal bir penceresi bulunmaktadır (Çiz. 2-3).

Avlunun batıdaki giriş cephesine baktığımızda ortada kapı açıklığını görürüz (Foto. 3). Yuvarlak kapı kemerinin içinde derin bir niş şeklinde bir açıklığı sivri bir tahfif kemeri kuşatmaktadır. Kapının lento taşı üzerinde kazıma yoluyla geçme taş taklidi yapılmıştır (Foto. 4). Kapının kuzeyinde mescide çıkan merdiven ve onun altında su tesisi yer alır (Foto. 5). Güneyde ise üst katta birbirine bağlı iki odaya çıkan merdiven bulunur.

Bu merdivenlerin her ikisi de tahrip olmuştur. Mescide çıkan merdivenin başında lentosu süslemeli bir kapı vardır (Foto. 6). Kare planlı mescidin güney duvarı ortasında bir niş şeklinde mihrabı bulunmaktadır (Foto. 7). Bordürlerle çevrili taş mihrapta orta bordür üzerinde yarım yıldız dizisine yer verilmiştir. Mihrap kavsarası istiridye motifi şeklindedir. Ayrıca aşı boyasıyla bordürler belirtilmiştir (Foto. 8). Mescidin kuzey köşesinde çatı galerisine çıkan bir merdiven bulunur. Mescidin beşik tonozla örtülü olduğu

Foto. 6: Mescidin kapı ve mihrabı

Foto. 7: Mihrabın eski hali

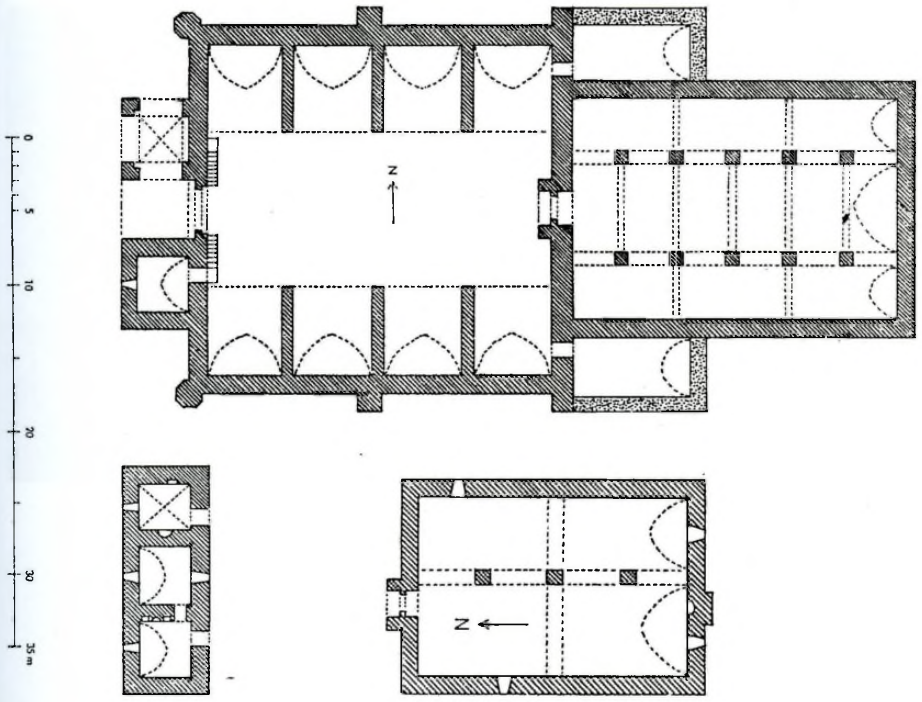

Şekil 2: Kızılören Hanı planı (K. Erdmann'dan)

anlaşılmıştır. Mescidin cepheye açılan yuvarlak kemerli penceresi, mihrabı ve üst örtüsü define kazıcıları tarafından tahrip edilmiştir. Üst katta güneydeki iki oda cephede küçük dikdörtgen ve kare formlu pencerelere sahiptirler ve bir kapıyla birbirine bağlıdırlar. Beşik tonozla örtülü olan bu odaların güneyindekinden de çatı galerisine çıkan bir merdivene sahiptir (Foto. 9-10).

Hanın giriş cephesinin iki katlı oluşu, yakın kervansaraylardan Zazadin (1236) ve Obruk Han'la (13. yüzyıl ortaları) benzerlik göstermektedir. Her iki handa da mescid cephede kapının üzerinde çözümlenmiştir. Obruk Han'ın ayrıca giriş eyvanının beşik tonoz örtülü olması ve üzerindeki mekânla birlikte cepheden öne çıkma yapması benzerdir (Karaoğlu, 2001: Lev: 6).

Foto. 9: İkinci kattaki çatıya çıkışı sağlayan giriş

Avlunun boyut olarak kapalı bölümden büyük olduğu görülür. Avluda karşılıklı olarak dört eyvan bulunur (Foto. 11). Sivri beşik tonozla örtülüdürler ve tonoz kemerleri de sivri olup, cephede üst üste iki kemer şeklinde düzenlenmişlerdir. Kapalı bölümün avluya birleştiği köşelerde dikdörtgen planlı

Foto. 8: Mihrabın tahrip edilmiş hali

Edebiyat Fakültesi

Foto. 10: Hanın cephesindeki ikinci kat odalarının genel görünüşü

Foto. 11: Avlu cephesindeki eyvanlar

iki odaya yer verilmiştir. Bu odalar bitişik eyvanların doğu duvarlarına açılmıştır. Bunların, sonradan ilave edildiği malzeme ve duvar işçiliğinden anlaşılmaktadır.

Barınak bölümüne öne doğru taşmış sade bir taç kapı ile girilir (Foto. 12). Kapı nişi sivri kemerli bir tahfif kemerine sahiptir. Kemer içindeki alanının ortasında kitabesi bulunuyordu. Yuvarlak kemerli kapı açıklığı ve üzerindeki kitabe alınlığı günümüzde bütünüyle tahrip edilmiştir.

Kapalı barınak bölümü iki sıra halinde beşerli ayak dizisi ile üç sahına ayrılmıştır (Foto. 13). Bu dikdörtgen kesitli ayaklar doğu batı doğrultusunda birbirlerine ve yan duvarlara sivri kemerlerle bağlanmıştır (Foto. 14-15). Kemerler üst üste iki kemer şeklindedir. Orta sahın yan sahınlara göre biraz geniş ve daha

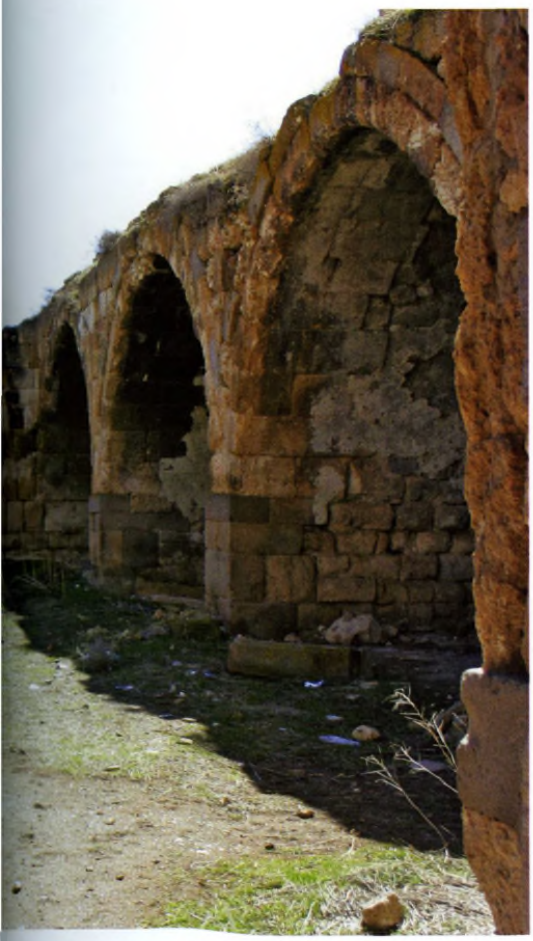

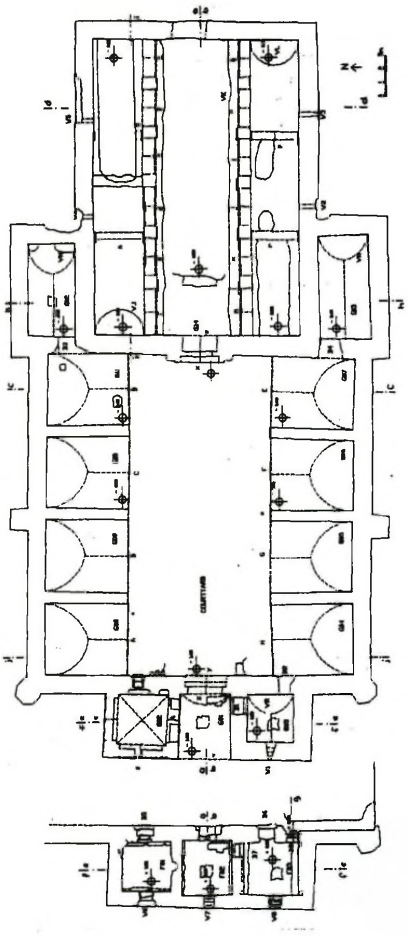

Şekil 3: Kızılören Hanı planı (Z. Karaoğlu'dan)

Şekil 4: Kızılören Hanı görünüş ve kesitleri (Z. Karaoğlu'dan)

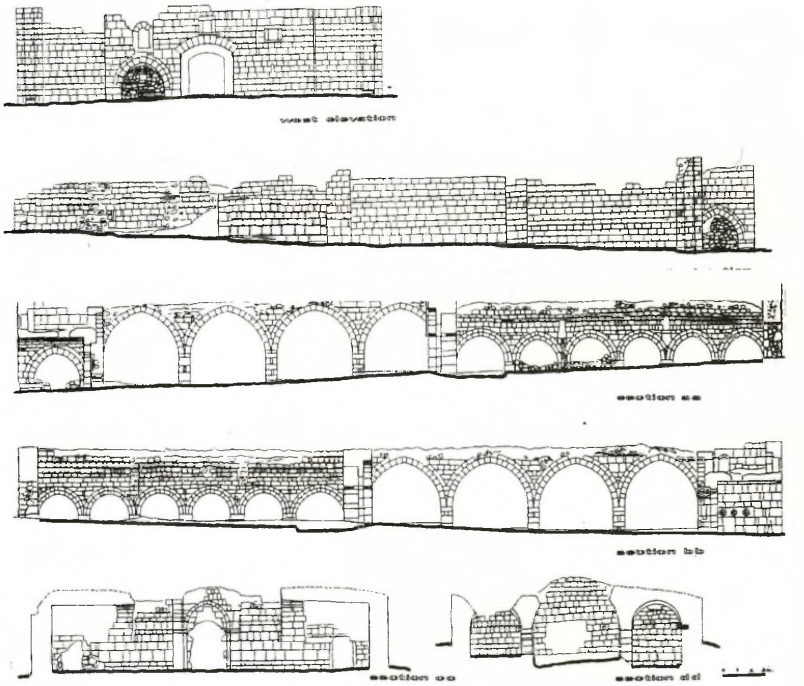

yüksektir. Her üç bölümün üzeri de sivri beşik tonozlarla örtülüdür. Orta sahın da tonoz (bugün tamamen yıkılmış) izlerinden anlaşıldığına göre beş sivri kemerle takviye edilmiştir.

Yan sahınların tonozları ise ikişer takviye kemerine sahiptir.

Foto. 12: Barınak bölümünün taçkapısı

Son yapılan araştırmalara göre barınak bölümü üç sahınlı olan hanlarda orta sahın seki olarak değerlendirilmiştir (Yavuz, 1992: 253-284). Yan sahınlar ise hayvanların bağlandığı ahır bölümüdür. Kapalı bölümün güney ve kuzey cephelerinde ikişer mazgal penceresine sahip olduğu görülmektedir. ,Yan duvarlarda kandil koymak için taş konsollar bulunur.

Günümüze gelen kalıntılar arasında bir taş tekne parçası bulunmaktadır. Bu teknenin hayvanların yemlenmesi veya sulanmasında kullanıldığı sanılmaktadır.

Hanın esas batı cephesine önem verildiği aşikârdır. Bunu taş işçiliğinde, iki katlı bölümün kenar-

Foto. 13: Barınak bölümü yıkılmış orta sahın

lardan içe çekilerek uygulanmasıyla ve köşe kuleleriyle anlıyoruz. Ögel köşe kulelerinin fonksiyondan ziyade sultana ait veya iznini gösteren simgelerden olabileceğini söylemiştir (Ögel, 1994 : 76). Avlu bölümünün dıştan güney ve kuzey cepheleri ortadan birer dikdörtgen payanda ile desteklenmiştir. Kalın taş duvarlar üzerinde sivri kemerler ve beşik tonozlar oturtulmuştur. Örtüde tavanlar üzerine geçirimsiz çorak toprakla kaplanmıştır. Damın güney ve kuzeye eğimli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak saçak detayı ve çörtenler günümüze gelmemiştir (Çiz. 4).

Yapı süsleme bakımından sadedir ve sadece avluya bakan mescit kapısının lentosunda ve mihrap nişi çevresinde ise geometrik süslemeler göze çarpar.

Bütünüyle korumasız olan yapı define kazıcılarının, cahil insanların ve tabiatın tahribatıyla karşı karşıyadır. İki katlı ön bölümde çeşmenin su tesisatı, mescit mihrabı ve örtüsü birbirine bağlı iki oda geniş ölçüde tahrip edilmiştir. Kapalı bölümün taç tapısı 1980'li yıllarda kuşatma kemerinin içerisini kapsayacak şekilde sökülmüş ve bu sırada kitabesi kaybolmuş veya çalınmıştır. Yine kapa-

Foto. 14: Barınak bölümü kemerleri

lı bölümün orta sahını bütünüyle yıkıktır. Ayrıca orta sahına doğudan duvarın ortasından bir geçit açılmıştır.

Bütünüyle bakıldığında yapı çok tahrip olmuş kervansaraylar gurubuna girmektedir. Kısa sürede restore edilip korunmazsa mimari özelliklerinden çok şey kaybedecektir.

Yapının kaybolan kitabesinin okunabilen resmini R. Oğuz Arık yayınlamış, Konyalı da metnini vermiştir. Dört satırlık bu kitabede hanın Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında H. 603/M. 1206 yılında Emir Kutluk tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır (Foto. 16).

Hanın dört satırlık kitabesinin okunuşu ve Türkçesi şöyledir:

Fi eyyamı Sultan el Muazzam Şahinşah
el a'zâm seyyidu's selâtini'l-Arap ve'l Acem
Ebu'l-Haris Keyhüsrev ibnî Kılıç Arslan Nasiru emiri'l
müminin Emere binahu el-Emir Kandemir fi Muherrem sene selâse ve site mie

"Büyük Sultan, en büyük şehin şah Arap ve Acem Sultanlar'ının efendisi kahraman, Emir-ül Mümin'un yardımcısı, Kılıç Arslan oğlu Keyhüsrev zamanında Emir Kandemir 603 yılının Muharrem ayında yaptırmasını emretti."

Han'ın ana cephesinde yolun üzerindeki kuyu da eskidir. Kuyu 25 m. derinliğinde olup ağzında dilimli bir mermer bilezik vardır. Eskiden serenli bir kuyu idi.

Foto. 15: Barınak bölümü kemerlerinden detay

Bunu eski fotoğraflardan öğreniyoruz. Şimdi ağzı – yalakları betonla kaplanmış ve üzerine demir bir makara konulmuştur (Çiz. 5).

Kuyuyu da hanla birlikte 13. yüzyıla tarihleyebiliriz.

13. yüzyılın başlarında Anadolu Selçuklu devletinde siyasî otoritenin güçlenmesine, fetihlerin artmasına paralel olarak ipek yolu üzerindeki ticari faaliyetler de artmıştır. Bu gelişmeye paralel olarak başkent Konya'yı çevre şehirlere ve uzak limanlara bağlayan yollar üzerinde yolcuların, tüccarların ihtiyaçlarını karşılayan kervansaraylar yapılmıştır. Tanıtmaya çalıştığımız Kızılören Han bunlar içerisinde avlu ve kapak bölümlerinden oluşan önemli bir örnektir. Dileğimiz bir an önce korunup, restore edilerek yaşatılmasıdır.

Han'ın 300 m. doğusunda Küçük Han, posta – menzil hanı bulunmaktadır. Bu yapıdan da kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

Foto. 16: Hanın kaybolan kitabesi (R.O.Arık'tan)

Kızılören Küçük Han

Cephede muntazam yonu taş, yanlarda sıralı moloz taş duvarlı, iki sahınlı bir han yapısıdır. Hana kuzey cephede dışarıya taşan taç kapı ile girilir. Taç kapı dıştan sivri kemerli, içten yuvarlak kemerli birer kemere sahiptir. Kuzey-güney doğrultusunda birbirine sivri kemerlerle bağlanmış üç ayak, yapıyı iki sahına ayırır. Sahınların üzeri beşik tonozla örtülüdür. Tonozların kuzeydoğu kısmı yıkılmıştır. Batı sahnın güney köşesindeki mihrap, yapının bir ara (19-20. yüzyıl) cami olarak kullanıldığını göstermektedir. Sahınları örten tonozlar, orta ayağa dayanan iki takviye kemeriyle taşınır. Sahınlar doğu ve batıdan iki pencere ile aydınlanmaktadır. Taç kapıdan girince hemen doğudan başlayan bir merdivenle çatıya çıkılmaktadır.

Kızılören Hanı'na malzeme, teknik bakımından benzeyen yapının fonksiyonu tartışılmıştır. Bu konuda en geçerli görüş A.T. Yavuz'a aittir. Ayşil Tükel Yavuz bu yapının bir posta menzil hanı olduğunu ileri sürmüştür (Yavuz, 1906: 34).

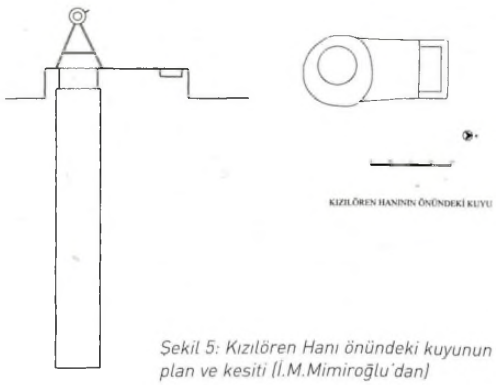

Şekil 5: Kızılören Hanı önündeki kuyunun plan ve kesiti (İ.M.Mimiroğlu'dan)

Bibliyografya

ARIK, R.O., (1956) Ankara-Konya-Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri, Ankara.

BAHAR, H.- KOÇAK, Ö., (2004) Eskiçağ Konya Araştırmaları 2, Konya.

BAŞ, A., (1998) "Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Kervansarayları", Sanatsal Mozaik, Sayı: 33, İstanbul, s. 60-69.

BAŞ, A., (1996) "Konya-Hatunsaray-Seydişehir Kervanyolu Üzerine Düşünceler", V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995), Konya, s.141-167.

DEMİR, A., (1986) "Anadolu Selçuklu Hanları Kızılören Hanı", İlgi, Sayı: 46, İstanbul, s. 8-13.

ERDMANN, K., (1961) Das Anatoliache Karavansaray des 13 Jahrhunderts, I, II, Berlin.

KARAOĞLU, A. Z., (2001) "Konya Yakınlarındaki Kızılören Han'ın Tanıtımı ve Değerlendirilmesi", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Cilt:1, Konya, s. 461-474.

KARAUĞUZ, G.- KUNT, İ.H., (2004) Eskiçağ Kaleleri, Konya.

KONYALI, İ.H., (1964) Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi, Konya.

STERRET, J.R., (1888) An Epicraphical Journey in Asia Minor, Boston.

SWOBODA, H.-KNEİL, H.- KNOLL, F., (1935) Denkmaler Aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien, Wien.

ÖGEL, S., (1994) Anadolu'nun Selçuklu Çehresi, İstanbul.

ÜNAL, R.H., (1992) "Kızılören Yakınındaki Yapının İşlevi Hakkında Gözlemler", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, Sayı:6, İzmir, s. 129-136.

YAVUZ, A.T., (1992) "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, s. 253-284.

YAVUZ, A.T., (1996) "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-Derbent Teşkilatları", Prof. Dr. Doğan Kuban'a Armağan, İstanbul, s. 25-38.

HEKİMHAN

Yrd. Doç. Dr. Nurşen Özkul Fındık*

Hekimhan, Malatya'nın kuzey batısında il merkezine 80 km. mesafededir. Doğusunda Arguvan, güney doğusunda Yazıhan, güneyinde Akçadağ, batısında Kuluncak ve kuzeyinde Sivas'ın Kangal ilçesi bulunmaktadır. Osmanlı egemenliğinin başlangıcında Keban'a bağlı bir köy, daha sonra Akçadağ'a bağlı bir nahiye olarak gelişmiş, 1922 yılından itibaren ilçe statüsü ile Malatya'ya bağlanmıştır. Halen, yaklaşık 51.000 nüfusa sahip ilçenin altı belde, 53 köy ve 84 adet mezrası vardır.

*Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

Doğudan gelen ticaret yolu üzerinde yer almasına bağlı olarak Hekimhan ve çevresi önemini yüzyıllarca sürdürmüş, çeşitli dönemlerde ticaretin getirdiği imkanlardan yararlanmak isteyen devletler arasında sürekli el değiştirmiştir.

Malatya-Sivas karayolu üzerinde Kuruçay vadisinin kıyısında sarp bir kayalık alanın meydana getirdiği dar bir geçit üzerinde gelişmiş bir yerleşim olan Hekimhan'ın tarihsel geçmişini, çok eski dönemlere kadar indirebilmek mümkün olamamaktadır. İlçe merkezine ait elimizdeki en eski tarihsel belge, 1218 yılında Tabib Ebu Salim bin Ebül-Hasan el Malati tarafından yaptırılan ve ilçeye de adını veren Hekimhanı'nın

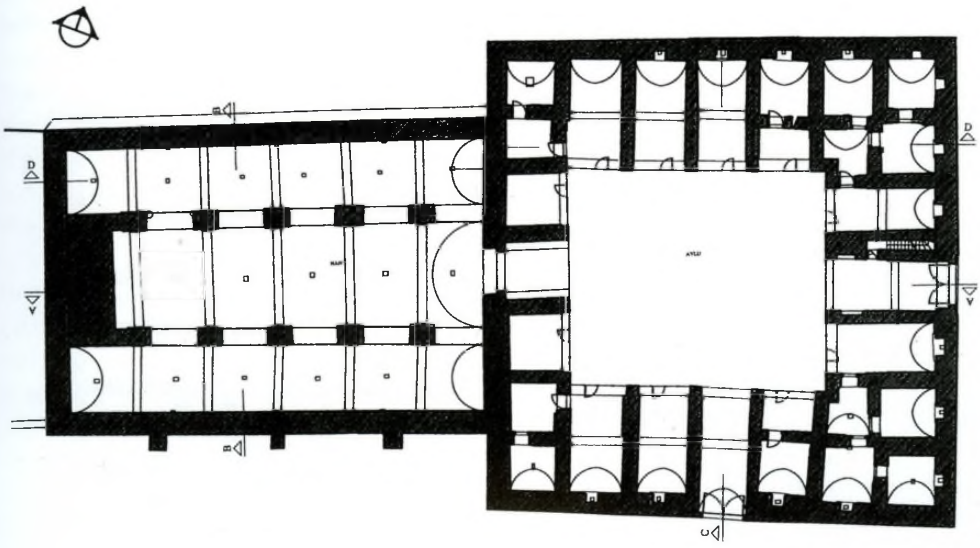

Çizim 1: Hekimhan Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden).

Foto.1: Avlunun güney dış duvarları

Ermenice, Süryanice ve Arapça olarak yazılmış inşa kitabesidir. Ancak bölgede yapılan gezi ve incelemeler, Hekimhan ve çevresinde tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşim ve kültür kalıntılarının mevcut olduğunu ortaya koymuştur[1].

Mezopotamya'yı Orta Anadolu'ya bağlayan tarihi yol şebekesinin bazı hatlarının bölgeden geçmesi, özellikle Malatya yakınlarında Fırat'a bağlanan Tohma, Kuruçay v.d. akarsu ve derelerin oluşturduğu nispeten akarsu aşındırmasıyla taşımacılığa uygun hale dönüşmüş ırmak kıyısındaki hatlar üzerinde kısa aralıklarla tüccarların konaklaması için yapılmış han kalıntılarının tespiti, bölgenin tarih boyunca hemen her dönemde önemini koruduğunu kanıtlamaktadır[2]. Bölgede yapılan bilimsel çalışmalar sayesinde Malatya'dan çevre illerle bağlantılı bazı kervan yollarının varlığı tespit edilmiştir. Bunlar Malatya-Sivas, Malatya-Kahta, Malatya-Elbistan, Malatya-Divriği, Malatya-Harput yollarıdır[3]. Hekimhan, Malatya-Sivas kervan yolu üzerindedir. Selçuklu sultanları ile rütbeli dev-

[1] Bölgede yerleşim M.Ö.5000-3500 yılları arasında Geç Kalkolitik devirden itibaren başlamış, mağaralar ve höyükler, yerleşimin Eski Tunç devrinde ve daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüştür. Bkz. Oğuz 1985: 123.

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz. Honingmann 1993: 226.

[3] Bkz. Aytaç 2002: 858.

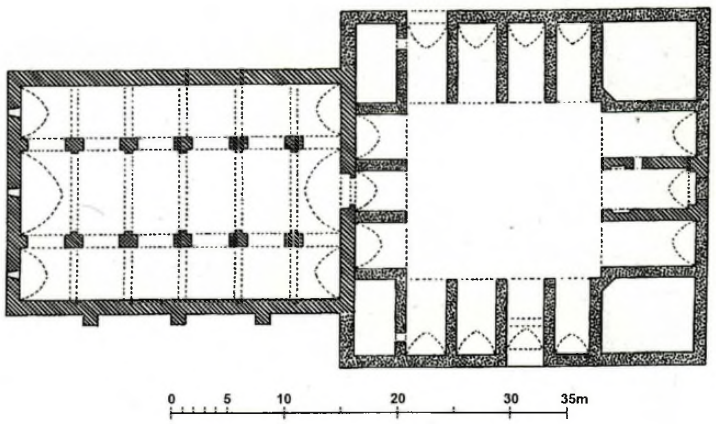

Çizim 2: Hekimhan Planı (Kurt Erdman'dan 1961)

Foto. 2: Avlu güney giriş kapısı

let adamları ticaret yolları üzerinde yaklaşık 30-40 km.'lik mesafeye birer kervansaray yaptırmışlardır[4]. Yukarıda belirttiğimiz, Malatya çevresindeki güzergahlarda menziller arasındaki mesafenin ise 3-18 km. arasında değiştiği tespit edilmiştir[5]. Amaç özellikle fethedilen bölgelerde ticari faaliyetlerin emniyetle devamlılığını sağlamaktır[6].

Tarihi belgelerde Hekimhan'ın adına rastlanmamasının en önemli nedeni ise bir yerleşim yeri olarak çok geç tarihlerde ortaya çıkmış olmasıdır. 1218-1220 yılları arasında yapılan Selçuklu hanının bölgede herhangi bir yerleşim oluşturamadığı ya da oluştuysa bile varlığını sürdüremediği düşünülebilir. Hekimhan, tüm ortaçağ boyunca hem ticari kervanları hem de savaş dönemlerinde ordu sevkiyatının yapıldığı önemli bir yol çizgisi üzerinde bir geçit noktasıdır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde kervansaraylar ve yollara verilen önemin bir parçası olarak 1218 tarihli hanın kurulması şaşırtıcı olmamalıdır. Hekimhan Osmanlı Dönemi'nde de Sivas-Malatya, Malatya-Elbistan-Kayseri, Erzincan-Maraş arasındaki tüm geçişlerde yol üstündedir. Osmanlı yol sisteminde Orta Kol (Üsküdar - Gebze - İznik - Bolu - Tosya - Merzifon - Tokat – Sivas - (Alacahan, Hasan Çelebi, Hekimhan) Malatya – Harput – Diyarbakır – Musul - Bağdat) Hekimhan'dan geçmektedir[7].

Yollar üzerinde menziller, derbentler yapılarak ordunun konaklaması ve ihtiyaçların giderilmesi sağlanırdı. Bu bağlamda Alacahan-Malatya arasında tespit edilen ya da varlığından söz edilen birçok han da tüccarların konaklamaları amacına yönelik olarak inşa edilmiştir.

Hekimhan'ın bir yerleşim yeri olarak gelişmesi Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi sadrazamlarından Köprülü Mehmet Paşa'nın, Anadolu Selçukluları Dönemi'nde yaptırılmış olan hanın harabesini onartıp, yeni eklemelerle kulla-

[4] Ayrıntı için bkz. Turan 1972: 471.

[5] Ayrıntı için bkz. Aytaç 2002: 858.

[6] Kervansaraylar, tüccarların her türlü güvenliğinin sağlanması, konaklayan yolcuların konakladıkları yeme, içme, dinlenme, ticaret, sağlık ve dini gibi her türlü ihtiyaçlarını sağlayan önemli binalardır. Posta teşkilatının işleyişinde de önemli rol üstlenmişlerdir. Bilgi için bkz. Turan 1972: 479; Yavuz 1995: 25-38; Özergin 1965: 141-143.

[7] Bkz. Aksüt 1998: 29.

Foto. 3: Avlu giriş kapısının yukarısındaki kitabe

nıma açması ve çevreden bazı Türkmen ailelerini, kaledeki askerlerin ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere buraya yerleştirmesinden sonra gerçekleşmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde yapılan 1560 tarihli tahriri içeren defterde Hekimhan yerleşimi ve kasaba içindeki Anadolu Selçuklu hanına herhangi bir atıf söz konusu değildir. Ancak bu tahrir defteri Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar kullanıldığı için Köprülü Vakfı'nın kurulması ve sonrasındaki dönemlerde eklenmiş kayıtlar mevcuttur. Yenilenen han, cami, palanka ve kurulan dükkanlarla bunların masrafları için bağlanan çevre köylerin gelirleri adı geçen defterin derkenar ve eklerinde yer almaktadır[8].

1516'dan sonraki Osmanlı-Safevi mücadeleleri sırasında da Malatya ve çevresi önemini korumuştur. İran'a giden yollardan biri de Sivas-Malatya-Harput üzerinden geçmekte idi. Osmanlıların doğuya yönelik seferlerinde Hekimhan üzerinden de geçilmiştir. Seferler sırasında ordunun geçtiği ve tüccarların kullandığı yollarda Osmanlı öncesi dönemlerden itibaren güvenlik sağlanması ve ihtiyaçların rahat karşılanması için "Derbent"ler kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl öncesinde Hekimhan'ı derbent olarak kullandığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak coğrafi yapısı itibariyle ve kasabadaki Anadolu Selçuklu Dönemi hanının varlığı, buranın da derbent olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Anadolu'da etkili olan Celali isyanları sırasında Osmanlı Devleti'nin kırsal alanlarında büyük bir kaos yaşanmıştır. XVI. yüzyıl sonlarından XVII. yüzyıl sonlarına kadar devam eden bu karışıklıklar sırasında Anadolu'da köyler basılmış, tarlalar işlenememiş tımar sistemi bozulmuş, köylülerin asayiş ve güvenlik ihti-

[8] Ayrıntı için bkz. Yinanç-Elibüyük 1983: 524-527.

Foto. 4: Kapalı bölüm girişinin yukarısındaki üç dilde inşa kitabesi

yaçları karşılanamamıştır[9]. Bu süreçte Anadolu' daki derbent teşkilatı da işleyemez duruma gelmiştir. Geçimini derbentten, yolcuların ihtiyaçlarına yönelik ticaretle sağlayanlar zor duruma düşmüştür. Derbentlere bağlanan zirai alanlar da işlenemediği için ekonomik sıkıntı daha da artmıştır. Devlet derbent sistemin yeniden düzenlenmesi için çeşitli yöntemler uygulamıştır[10].

1656'da sadrazam olan Köprülü Mehmet Paşa Anadolu'daki Celali Fetretini önleme çalışmaları kapsamında Hekimhan'daki harap durumdaki Selçuklu hanını onartmış, cami, dükkan, hamam ve palanka yaptırarak oluşturduğu derbente çevreden Türkmenleri de yerleştirerek küçük bir iskan mahalli oluşturmuştur [11].

1560 Tahrir Defterine daha sonra yapılan eklerde Köprülü Vakfının sınırları ile ilgili verilen bilgilerden Hicri 1071 (M. 1660) senesinde Hekimhan'ına gelirleri

[9] Ayrıntı için bkz. Akdağ 1995: 94.

[10] Derbent tesisleri müstahkem yerlerde dört tarafı duvarla çevrili küçük bir kale şeklinde yapılırdı. Yanına bir han, cami, mektep ve dükkanlar yapılarak bu kurumların çalışanları ile küçük bir kasaba şeklini almaktaydı. Ayrıntı için bkz. Halaçoğlu 1994: 162.

[11] Bkz. Gökbilgin 1993: 892-908.

Foto. 5: Kapalı bölüm giriş eyvanı

Foto. 6: Avlu güney eyvanları

bağlanan yerleşim yerleri arasında Hekimhan Merkez, Sarıkız, Güvenç, Yenice, Çerzi, Ardahan, Germane, Zorbe-Han, Haregü, Çözengird, Eğin-i Atik ve Sultan Hanı adları zikredilmiştir[12]. Evliya Çelebi H. 1065 (M. 1655)'de Melek Ahmet Paşa emrindeki ordu ile Van üzerine giderken Sivas-Malatya yolunun kullanıldığını belirterek, yol üzerinde gördüklerini aktarmıştır. H. 1065 (1655) yılında Hekimhan'da sağlam bir kale ile bir cephaneliğin olduğunu, üç yüz asker ve kale dizdarının, Malatya-Ulaş arasında yolcuların güvenliklerinden sorumlu olduklarını belirtir[13]. Bu görevler karşılığında halkının her türlü vergiden muaf olduğunu vurgular. Ayrıca, bir cami, hamam ve yüz adet dükkanın gün geçtikçe kasabayı geliştirdiği bildirilir. Hekimhan'dan hareketle varılan Hasanbadrık (Fethiye)'ın yüz haneli, camili ve hanlı bir yer olduğu, fakat halkının Celali baskısından ve ağır vergi yükünden dolayı topraklarını terk edip dağlara göç ettiği belirtilir.

Moltke ise 16 Mart 1838 tarihinde Hekimhan'a gelmiş ve bir geceyi burada geçirmiştir[14]. Moltke buranın içinde han, cami, hamam ve birkaç düzine kulübenin yer aldığı duvarlarla çevrili bir palanka olduğunu belirtir. Bölgeyi 1881'de ziyaret eden bir diğer seyyah Henry Fanshawe Tozer'dir[15]. Bazı seyyahların bahsettiği kaleyi görmediğini, "doktorun Hanı" olarak bilinen, kervanyolu üzerine inşa edilen hanın daha sonra evlerle çevrilerek kasabanın oluştuğunu ve kasabada büyük yapı olarak sadece hanın yıkılmış duvarları olduğunu ifade eder.

İlçe merkezinde yer alan ve şehre adını veren eser, doğudan batıya doğru hafif meyilli bir araziye yerleştirilmiştir. Bazı yayınlarda banisinden dolayı "Hekimin Hanı", bazı yayınlarda iki kelime birleştirilerek "Hekimhan", halk arasında ise "Taşhan" diye adlandırılmıştır[16].

Yapının, kapalı kısım kapı açıklığı yukarısındaki kitabesine[17] göre ilk haliyle H. 615/M. 1218 yılında Malatyalı hekim Tabib Ebu Salim bin Ebül-Hasan el Malati tarafından inşa ettirildiği; avlu kapı açıklığı yukarısındaki ikinci kitabeye göre[18]

[12] Bkz. Yinanç-Elibüyük 1983: 524-527.

[13] Evliya Çelebi 2001: 10-11.

[14] Helmuth von Moltke 1835: 183.

[15] Ayrıntı için bkz. Tozer 1881: 202.

[16] Ünal 1983: 106 Hekimin Hanı, Yurttaş 1988: 245 Hekim Hanı ya da Taş Han , Erdmann 1961: 63 ve Bektaş 1999: 130 Hekim Han, Aytaç 2002: 860 Hekimhan olarak yayınlarında bahsetmişlerdir.

[17] Yapıdaki kitabeleri ilk defa Dietrich okumuş ve Erdmann (1961: 65-66) tarafından 1961 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Hüseyin Yurttaş'ın makalesinde günümüz alfabesiyle yer almıştır. Aşağıda Ermenice, Arapça ve Süryanice kitabeler Erdmann'dan, Süryanice ve Ermenice günümüz harfleriyle yazılımları Yurttaş'tan alınmış (1988: 245), yapıdaki Arapça bütün kitabelerin transkripsiyonu Tahsin Fındık tarafından yapılmıştır.

Ermenice:

"Ermeni takvimiyle 667 yılında bu hanı büyük yardımlarla yaptırdım. Buraya girip konaklayanlara inayet olsun. Ve şunu söylemeyi unutmasın: yerin ve göğün Tanrısı, Malatyalı Hekim Ebu Hasan'ın oğlu büyük başhekim Ebu Salim'e inayet etsin"

Arapça :

"Fi'l- eyyamü'd-devleti's-sultanü'l-galib el muazzam Şahinşahü'l-azam

Melikü'r-rikab el-ümem seyyidü's-selatinü'l alemmüşrif(..) ed-din(..)

El aziz(?) melikü'l berr ve'l-bahr izzüd-dünya ve'd-din nasrü'l-islam ve'l

Müslimin tacü'l mülük ve's-selatin şan(?) Al-i Selçuk ebu'l

Feth Keykavus bin Keyhüsrev bin Kılıçarslan burhan-ı emir

El müminin izzihu Allah ensare emr-i bi imaret-i haza

El –hanü'l mübarek el abid el zaif el muhtaç ala rahmetullahi

Teala Ebu Salim bin Ebu'l Hasan el Şemmas (?) El Hekim(?) el Malati fi

Tarih min şühur sene hamseti aşer site maetihi

de Keyhüsrev'in oğlu Keykubad döneminde (1220-1237) bu kısmın (avlu) ilave edildiği[19] ortaya çıkmakta ve her iki kitabeden çok fazla bir süre geçmeden avlunun tamamlandığı anlaşılmaktadır (Foto. 4-3).

Günümüzde büyük ölçüde sağlam vaziyette bulunmakla birlikte, beden duvarlarının bazı kısımlarının muhtelif dönemlerde tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Kapalı kısım portali doğu duvarındaki onarım kitabesine[20] göre, 17. yüzyıl ortalarında esaslı bir onarım geçirdiği belirlenebilmektedir. Eser, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden edindiğimiz belgelere[21] göre 1958 ve 1983 yıllarında birer onarım daha geçirmiştir. Halen farklı şahıslara ait özel mülkiyet olarak depo işleviyle kullanılmaktadır.

Yapı, kütle tertibi itibariyle biri kuzey-güney aksında uzanan dikdörtgen plânlı kapalı (barınak-kışlık) kısım ile diğeri bunun güneyine bitiştirilmiş yaklaşık kare plânlı açık bir avludan meydana gelmektedir ve tek katlı bir kuruluşa sahiptir (Çiz. 1). Kapalı kısım avluya göre daha dar ve yüksek bir kütleye sahiptir. Üstü orta sahnı kırma, yan sahınlar düz çatı ile örtülüdür. Avlu ve kapalı kısım güney duvar akslarına yerleşik konumla birer portal mevcuttur.

Malzeme moloz taş ve düzgün kesme taştır. Moloz taş, sadece güney cephede görülürken binanın diğer kısımlarında düzgün kesme taş örgü hakimdir.

Hanın kapalı barınak kısmı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, doğuda eksende yer alan basık kemerli bir açıklıkla giriş sağlanmıştır. Bu

Foto. 7: Avlu giriş eyvanı

Süryanice:

"Bu han 1 Eylül'ünde doktor ve din adamı Malatya'lı Ebu Hasan oğlu, doktor ve din adamı Ebu Salim tarafından tamamlanmıştır. O, bu hanı hayırlı oğlu Hasan'ın geçimini sağlaması için, O'na olan sevgisinin bir hediyesi olarak ve bütün rahmetli ölmüşleri için yaptırdı. Bu yazıtı kim okursa onlar için bir dua okusun" (Yurttaş 1988:245-246). Bu kitabede, üç farklı dilde yapının inşa tarihi ve banisi belirtilmesine rağmen, her biri birbirinden değişik ifadeler taşımaktadır. Arapça kısımda Selçuklu sultanına methiyeler yapıldıktan sonra yaptıranın adı ve yapım yılı verilmiştir. Süryanice kısımda yapıyı yaptıranın hekimliğin yanı sıra din adamı olduğu ifade edilerek, eserin geçimlerini temin etmesi amacıyla yapıldığı beklentisi anlaşılmaktadır. Ermenice kısım ise hanı yaptıran Malatyalı Hekim Ebu Hasan'ın oğlu Ebu Salim'in ağzıyla yazılmış olup, hanı büyük yardımlarla yaptırdığı belirtilerek konaklayanlara ve kendine tanrının yardım etmesini temenni etmektedir.

[18] Avlu giriş kapısı yukarısındaki kitabe

"(El-Rıbat)ü'l -mübarek fi eyyam-ı devlet

(Es-Sultan)el-azam a'lae'd-dünya ve'd-din Keykubad bin Keyhüsrev

[19] Yurttaş, Ağzıkara Han gibi bazı Anadolu Selçuk hanlarında benzeri uygulamaların, yani önce kapalı kısım yapılarak sonra ihtiyaca göre bir avlu eklendiğini, dolayısıyla bu yapının da bu şekilde yapılmış olabileceğini ifade etmektedir. Bkz. 1988:246.

[20] Bugün yerinde olmayan Arapça onarım kitabesi Erdmann tarafından görülmüştür 1961: 66.

"Haza ribat-ı atik bi-İsmi be-Hanü'l Hekim El Muammer Mehmed Paşa

El vezir fi eyyamü'l -devletü's-sultan ibnü's -Sultan

Es-Sultan Mehmed Han ibn (İbr)ahim Han fi Muharrem sene 1071

El mutemil Hasan Ağa."

[21] 1983 yılındaki onarımla ilgili olarak bkz. VGM arşivi 223 nolu dosya.

bölüm iki sıra halindeki, dikdörtgen planlı, iki kademeli beşer ayakla üç sahına ayrılmıştır (Foto. 12). Ayaklar, birbirine ve dört yöndeki duvarlara kemerlerle bağlanmaktadır. Uzun kenarlara paralel uzanan kemerler yuvarlak; dik uzanan kemerler ise sivri biçimlidir . Ayrıca sivri kemerler, orta sahında karşılıklı olarak ve uzun kenarlarda da profilli silmelere sahip üzengi konsollarına oturtulmuştur. Orta sahın daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Foto. 11). Sahınlar plâna uygun doğrultuda sivri beşik tonoz örtülüdür.

Avlu kare planlı olup, dört yönden eyvan biçimi mekanlarla çevrilidir (Foto. 9). Eyvanlar yayvan birer sivri kemerle avluya açılmaktadır. Güney ve batı duvarlarda eksene yerleştirilmiş birer giriş bulunmaktadır. Doğu, batı ve güneydeki eyvanlar eşit uzunlukta, batıdaki eyvanlar ise bunlara göre daha kısadır. Köşelerdeki mekanlar kapalı yapılmıştır. Kapalı kısma bitişik köşelerdeki mekanlar doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plana sahip olmakla beraber, kuzey-güney doğrultulu bir duvarla yaklaşık eş boyutlarda iki bölüme ayrılarak bu duvarın kuzey ucuna açılmış bir kapı ile irtibatları sağlanmıştır. Güneydoğu ile güneybatı köşelere yerleşik ve bu kısma hakim konumlu kare planlı alanda, ana akslara örülen duvarlarla birbirinden farklı ölçülere sahip dörder hücre teşkil edilmiştir. Duvarların merkezdeki buluşma noktalarına yakın konumla yerleştirilen birer açıklık hücrelerin bağlantısını sağlamıştır. Avlunun güneydoğu ve güneybatı köşelerindeki mekânlar, giriş eyvanına paralel uzanan duvarlarının kuzey kenarlarına açılan birer kapıyla giriş eyvanı yanındaki eyvanlara irtibatlanmak-

Foto. 8: Avlunun batısındaki muhdes kapı

Foto. 9: Avlu doğu eyvanları

tadır. Her iki mekânının da avluya yönelen köşeleri içe girintili yapılmıştır. Avludaki mekanlardan esas giriş eyvanının hemen iki yanındaki ikişer bölüm kuzey-güney; diğerleri ise doğu-batı yönünde beşik tonoz örtülüdür.

Cepheler masif bir görünüş sergilemekle birlikte, az sayıdaki pencere ve kapı açıklıkları, çörtenler ve payandalar bu kütleselliği nispeten hafifletmektedir. Binanın kuzey duvarında üst seviyelere aynı hizada ve yaklaşık eş mesafelere yerleştirilmiş üç adet; kapalı kısım güney duvarında da portal yukarısına açılmış bir adet olmak üzere halen mevcut dört penceresi vardır[22]. Batı duvar, dıştan eş aralıklara sahip kare planlı üç payanda ile desteklenmiştir. Duvarın üst seviyelerinde beş adet çörten bulunmaktadır. Güney duvarda eksendeki giriş açıklığı ve onun üst kısmındaki pencere dışında herhangi bir açıklık görülmemektedir.Hanın üst örtüsü halen çimento harcı ile sıvanmış vaziyettedir. Kapalı kısımda belirli aralıklarla açılmış, küçük kare planlı havalandırma delikleri dikkat çekmektedir.

Avlu kütlesinin batı cephesinde eksende muhdes bir kapı açıklığı vardır (Foto. 8). Bu kapı lentolu alelade yapılmıştır. Yapının esas giriş kapısı güney cephe eksenindedir (Foto. 1). Erdmann'ın 1961 yılında yayınladığı resimlerde bu ana giriş kapısının moloz taşlarla örülerek kapatıldığı görülmektedir[23]. Ayrıca hanın planında batısındaki muhdes kapının yanısıra doğuda bugün olmayan başka bir açıklık görülmektedir (Çiz. 2). Han, Cumhuriyet döneminde de muhtelif onarımlar geçirdiğinden olasılıkla doğudaki muhdes açıklık kapatılarak güneydeki esas giriş kapısı yeniden açılmıştır.

Ana giriş kapısı dikdörtgen planlı olup, duvar yüzeyinden dışa taşkın ve daha yüksek yapılmıştır (Foto. 2). Düzgün kesme taş malzemeli kapı çok sade düzen-

[22] Orijinalde kapalı kısımda, kuzey duvarda olduğu gibi simetrik biçimde güney duvarda mazgal pencerelerin var olduğu izlerden anlaşılmaktadır.

[23] Erdmann 1965: Teil I, Abb. 82.

lenmiştir. Kapı üç yönden sırasıyla düz, içbükey, pahlı ve kaval silmelerle kuşatılmıştır. Giriş açıklığının basık kemeri iki yanda kaval ve içbükey silmelerle hareketlendirilmiş konsollar üzerine oturmaktadır. Basık kemerli giriş açıklığı yukarısında bir kitabe yer almıştır. Kitabe enine dikdörtgen beyaz bir levhadan hazırlanmıştır. İnce profillerle çerçevelenmiş üç satır halinde düzenlenmiştir. Kırık vaziyetteki kitabenin son satırı okunamayacak derecede tahrip edilmiştir.

Kapalı ve açık bölümlere girişler eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Güneydeki avlu giriş eyvanı ile barınak kısmı girişi önündeki eyvan daha geniş ve yüksek yapılmıştır. Avlu giriş eyvanın doğu ve batı duvarlarında, kuzeye kaymış sivri kemerli birer niş vardır (Foto. 7). Avlunun uzun koridor şeklindeki giriş eyvanının kuzey duvarındaki merdivenlerle çatıya çıkılmaktadır. Avlu zemini düzgün döşeme taşlarıyla kaplanmıştır. Kuzey ve güney duvarlarında beşik tonozla örtülü, giriş dahil üçer eyvan bulunmaktadır (Foto. 5-6). Doğu ve batı duvarlarda da beşik tonozlu dörder eyvan yer almış, bunların ortalarına birer takviye kemeri yerleştirilmiştir (Foto. 9). Eyvanların yayvan sivri kemer alınları cepheye göre girintili örülmüştür. Arazinin doğudan batıya doğru eğimli olmasından dolayı batı duvardaki eyvanlar dışında bütün eyvanlara birer basamakla giriş sağlanmıştır. Avlu içinde cepheler dışa çıkıntılı silmeli saçaklarla sonlandırılmıştır.

Açık avlunun batı cephesindeki eksendeki eyvan duvarı yıkılarak muhdes kapı teşkil edilmiştir (Foto. 10). Bu açıklık çarşı merkezi ile direkt bağlantıyı sağlamak amacıyla yapılmış olmalıdır.

Foto. 10: Avlu kuzeybatı eyvanları

Köşelerde tamamen farklı düzenlemeler görülmektedir. Köşe mekanları direkt avlu ortasına açılmamıştır. Güneydoğu ile güneybatı köşeledeki dörder hücre basık kemerli küçük açıklıklarla birbirleriyle bağlantılıdır. Kapalı bölüme bitişik mekanlar dışında her bir hücrede ve eyvanda birer ocak nişi bulunmaktadır. Bu ocaklar genel olarak cephe yüzeyinden taşıntılı, iki yandaki dışa çıkıntılı konsollar üzerine oturan yuvarlak kemerlidirler. Bu bölüm dışa çıkıntılı düz silmeli saçakla sonlandıktan sonra bazıları yukarı doğru daralarak devam eden bir davlumbaza sahiptir (Foto. 13). Ocaklar düzgün kesme taşlarla yapılmıştır.

Bugün eyvanların hepsi çerçeveli camla kapatılmıştır. Gerek barınak kısmı gerekse avludaki eyvanlar özel şahıslara kiraya verildiği için bu mekanların büyük kısmı depo olarak kapalı tutulmakta, çoğuna girilememektedir.

Avlu kuzey ekseninde kapalı kısmın giriş eyvanı ve portali vardır. Eyvanın iki yanında 45 cm. yüksekliğinde seki bulunmaktadır. Avlu giriş eyvanında olduğu gibi doğu ve batı duvarlarında güneye kaymış sivri kemerli birer niş vardır (Foto. 11). Kapı açıklığının basık kemeri iki yanda silmelerle hareketlendirilmiş konsollar üzerine oturmaktadır.

Kapalı kısım girişinde inşa ve onarım olmak üzere iki kitabe mevcuttur. Basık kemerli kapı açıklığının yukarısındaki kitabe, 60 x 115 cm. ölçülerinde enine dikdörtgen blok taş üzerinde Arapça, Süryanice, Ermenice olmak üzere üç farklı dilde yazılmıştır. Farklı diller ya da satır aralarında herhangi bir çerçeve bulunmamaktadır. Ortada Arapça dokuz, batıda Ermenice onyedi yatay satır ve doğuda taş levha üzerinde yer kalmadığı için Süryanice dikey biçimde altı satır yazılmıştır. Onarım kitabesi portalinin doğu duvarında yer almaktadır. Arapça yazılmış dört satırlık bu kitabede eserin 1660 yılında Sultan Mehmet Han zamanında Köprülü Mehmet Paşa tarafından mimar Hasan Ağa'ya onartıldığı

Foto. 11: Avlu güneydoğu köşe

ifade edilmektedir. Yapının onarımıyla ilgili olarak Köprülü Mehmet Paşanın H. 1071/M. 1660 yılına ait vakfiyesinden hanla ilgili bilgiler elde edilmektedir[24]. Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan, 1560 tarihli tahriri içeren defterde ise Köprülü Vakfı'nın kurulması ve sonrasındaki dönemlerde eklenmiş kayıtlar mevcuttur[25]. Bu bölüm genel olarak karanlık bir mekan olmakla birlikte, kuzey duvarda her sahın ekseninde ve güney duvarda sadece orta sahında mazgal şeklinde pencereler yer almıştır. Ayrıca her bir tonoz sırtına açılmış kare biçimli açıklıklarla nispeten mekan aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kuzeyde, sadece orta sahında duvara bitişik olarak yükseltilmiş bir platform vardır. Burada eksenden güneye kaydırılmış bir ocak nişi mevcuttur. Ocak cephe yüzeyinden taşıntılı, iki yandaki dışa çıkıntılı konsollar üzerine oturan yuvarlak kemerlidirler. Kapalı kısmın zemini zamanla toprak dolgu ile yükselmiştir. Ayaklar üzerine kuzey-güney doğrultuda atılan yuvarlak kemerler oldukça basıktır (Foto. 12). Doğu-batı doğrultuda atılan sivri kemerler ise hem yüksek hem de daha geniştir.

Bu bölümde kemerlerinin oturduğu konsol silmeleri dışında herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Kapalı kısmın içi ve dışı tamamen düzgün kesme taş-

[24] Vakıflar Genel Müdürlüğü, 580 numaralı defterin 127 sayfası ve 77 sırasında kayıtlı bu vakfiyeye göre Osmanlı Devleti'nin Duraklama dönemi sadrazamlarından Köprülü Mehmet Paşa'nın, Anadolu Selçukluları Döneminde yaptırılmış olan hanın harabesini onartıp, yeni eklemelerle kullanıma açılması, bir cami ve palanka inşa ettirerek, çevredeki bazı Türkmen aileleri, kaledeki askerlerin ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak üzere buraya yerleştirilmiştir. Cami, Palanka ve Hanın masrafları için on dükkan, bir fırın ile çok sayıda köy vakfedilmiştir.

[25] Vakfiyeyle ilgili olarak, Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan 1560 tarihli tahriri içeren defterde Hekimhan yerleşimi ve kasaba içindeki Anadolu Selçuklu hanına herhangi bir atıf söz konusu değildir. Ancak bu tahrir defteri Osmanlı Devletinin son zamanlarına kadar kullanıldığı için Köprülü Vakfı'nın kurulması

Foto. 12: Kapalı bölüm ayakları ve kemerler

larla kaplıdır. Kesme taş yüzeylerinde bazı taşçı işaretleri dikkat çekmektedir[26]. Avlu içi ve güney duvarı hariç dışı tamamen kesme taş kaplıdır. Güney dış duvar moloz taş örülü olup üzerindeki izlerden toprak sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat açık kısmın güneybatı köşesinde ve kuzeydoğuda hana bitişik olan hamamla duvarların birleştiği yerde alt seviyelerde büyük kesme taş kaplamaların varlığı bu cephenin orijinalde tamamen kesme taşla kaplı olabileceğine işaret etmektedir.

Genel bir değerlendirme yaptığımızda; Hekimhan tarihçe bölümünde de anlatıldığı gibi Malatya'nın diğer ilçelerinden çok sonra, bir yerleşim merkezi haline gelmiş, asıl gelişme Köprülü Mehmet Paşa döneminde (1660) görülmüştür. Han öncesine ait herhangi bir adın tespit edilememesi de bu yüzdendir. Bu dönemde hanın doğusuna arada bir yol mesafesi bırakılarak cami, kuzeydoğu duvarına bitişik hamam inşa edilerek bir yapı topluluğu haline getirilmiş, bunların çevresine kale surları inşa edilerek önemi biraz daha artmıştır[27]. Kaleden günümüze hiçbir iz kalmamakla birlikte, seyyahların ve yaşlıların anlatımına göre 1950'lere kadar sur duvarlarından bazı kalıntılar bulunmaktaymış. Bunlar sökülerek üzerlerine evler inşa edilmiş, inşa malzemesi olarak da taşları kullanılmıştır. Yine yaşlıların anlatımına göre kale kare biçimde olup, sur içinde az sayıda (yaklaşık 10-15) ev bulunmaktaymış. Kalenin kuzeydeki giriş kapısı yanında bulunan Kale Kapısı çeşmesi hala sağlam olarak günümüze ulaşmıştır[28].

Hekimhan ve çevresindeki Türk dönemine ait eserler arasında en erken tarihlisi, ilçeye de banisinin ismini verdiren Hekimhan (Taş Han)dır. Anadolu Selçuklu dönemi hanlarının bir grubu avlulu ve avlusuz hanlar olarak iki ana grupta ele alınmaktadır. Bu hanlarda avlu etrafı revaklar ve odalarla çevrili, kapalı kısım ise sahınlardan oluşmuştur. Hekimhan, plan olarak kapalı ve açık bölümden oluşan karakteristik Selçuklu kervansaraylarıyla benzerlik göstermektedir. Farklı dillerde yazılı inşa kitabesi ve onarım kitabesiyle, usta işaretleriyle zengin bir yapıdır.

Kapalı kısmı üç sahınlı, orta sahın daha geniş benzer plana sahip diğer hanlar arasında Tokat-Pazar yolunda Mahperi Hatun Hanı, Kesikköprü (Cacabey Hanı), Kırşehir-Aksaray yolunda Kötünün Hanı, Eğret Han, Ak Han, Altınapa Han, Kızılören Han, Dokuzun Han bulunmaktadır[29]. Malatya ve çevresinde ise kapalı bölüm ve büyük bir avludan oluşan han planına sahip yapılar arasında Hekimhan'ın güneyinde Küllüce Han, Eski Malatya'da Çingene Han, Sivas-Divriği Dumluca köyü yakınında Kara Han bulunmaktadır[30].

Bölgede (Doğu Anadolu'da) bu tür üç sahınlı, avlulu hanlardan, Ulukışla'nın 15km. güneybatısında 13. yüzyıla tarihlenen Kamereddin Han bulunur[31]. Ayrıca üç sahınlı, tonozla örtülü, Horozlu han, Kadın Han gibi klasik Selçuklu planında, küçük ölçekli hanlarla karşılaşmaktayız.

ve sonrasındaki dönemlerde eklenmiş kayıtlar mevcuttur. Yenilenen han, cami, palanka ve kurulan dükkanlarla bunların masrafları için bağlanan çevre köylerin gelirleri adı geçen defterin derkenar ve eklerinde yer almıştır. Ayrıntı için bkz.Yinanç- Elibüyük 1983: 524-527.

[26] K.Erdmann'dan 1961: 65.

[27] 1660 tarihli Köprülü Mehmet Paşa Vakfiyesinde, 1560 Tahrir defterinde hamamla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi bir hamamdan bahsetmektedir, Çelebi bir cami, hamam ve yüz adet dükkanın gün geçtikçe kasabayı geliştirdiği ifade edilmektedir. Hamamla ilgili henüz ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır, genel olarak küçük ölçekli, kare planlı, kubbeli soyunmalık, sıcaklık bölümleri ile tonozlu mekanlardan oluşmaktadır.

[28] Kale Kapısı Çeşmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Özkul Fındık 2006: 104-105.

[29] Planlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İlter 1969: 40, 50.

[30] Hekimhan'ın güneyinde Kesikköprü Tren istasyonunun 1 km. doğusunda tren raylarından 55 m. içeride Hacı Maksud Kınık'a ait arazi içinde yer alan Küllüce Han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlıdır. Orijinalde arzi sahibinin ifadesine göre önünde avlusu mevcutmuş, fakat demiryolu inşası sırasında hanın taşları kullanılmıştır. Maksud Kınık ev yapmak üzere araziyi temizlerken yapının bir kısmı ortaya çıkarılmış, ev han üzerine inşa edilmiş olup, hanın açığa çıkarılan kısmı ahır olarak düzenlenmiştir. Diğer yapılar için bkz. Ünal 1983: 115-117; Tuncer 1991: 31-34.

[31] Kapalı ve açık bölümlerin olması, tonozlarla örtülü her sahının payeler hizasında destek kemerleriyle desteklenmesi, süslemenin olmayışıyla Hekimhan'a benzemektedir. Ayrıntı için bkz.Ünal 1983:106-109; Tuncer 1991: 31-32.

Foto 13: Avlu güneybatı köşe mekanlarından bir ocak

Mahperi Han avlusu kare planlı, barınak kısmı avluya göre daha dardır. Farklı olarak barınak kısmında eyvanların yer almasıdır. Aksaray-Konya yolu üzerindeki Obruk Han (1230), Kayseri-Aksaray yolundaki Sarı Han (1238) geniş kare planlı, revaklı avlu ve dar, dikdörtgen planlı barınaktan oluşur[32]. Barınak kısmına göre daha büyük kare planlı avluya sahip hanlar arsında Zile-Kırşehir yolunda Çekereksu han, Eğridir-Denizli yolunda Çardak han da sayılabilir. Selçuklu hanlarında avluya giriş tek kapılı ve eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Portal süslemesi Hekimhan gibi olmayan yapıların yanı sıra çok yoğun olan hanlar da mevcuttur.

Selçuklu hanlarının barınak giriş duvarında revak ya da eyvan düzenlemesi yoktur. Genel olarak, Hekimhan'ın kapalı barınak ve eyvanlarla çevrili avlu planı, Konya Aksaray yolundaki Sultan Han (1229), Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Han (1232), Kayseri-Aksaray yolundaki Ağzıkara Han (1231), Malatya-Kayseri yolundaki Karatay Han (1240) gibi Selçuklu hanlarının planlarında tekrarlanmıştır. Hekimhan'ın eyvanlı avlusundaki en önemli sorun barınak duvarına bitişik üç eyvanın varlığıdır. Bu eyvanlar avluyu üç yönden çevreleyen eyvanlardan daha kısa ve daha küçüktür. Ayrıca giriş eyvanı, kapalı kısma giriş kapısı yukarısında bulunan mazgal açıklığın büyük kısmını kapatmakta, çok az kısmı dışarıdan görülebilmektedir. İzler 1660 yılında çok ayrıntılı onarımın yapıldığına işaret etmektedir[33].

Kapalı kısımda yüksek bir seki üzerindeki ocak ile avluyu çevreleyen mekanlardaki diğer ocaklar hanla ilgili problemlerden diğeridir. Bilindiği gibi Selçuklu hanlarında ısınma ihtiyacı tandırlarla sağlanmıştır[34]. Hekimhan'ın kapalı bölümün batı duvarında 1.20 cm. yüksekliğindeki seki üzerinde bir ocak bulunmaktadır. Ayrıca avluyu çevreleyen mekanların büyük bölümünde de birer ocak yer

[32] Farklı olarak bunlarda orta sahında kubbeli aydınlık feneri bulunmaktadır. Planları için bkz.İlter 1969: 55, 58.

[33] Rahmi Hüseyin Ünal'da Osmanlı döneminde avluda yapılan onarımlar sırasında bu mekanların eklenmiş olabileceğini ileri sürmektedirler. Ayrıntı için bkz. 1983: 109.

[34] Susuz Han, Dokuzun Derbent Han, Kızılören Hanın yakınındaki handa olduğu gibi ısınmak amacıyla sekilere belirli aralıklarla tandır yerleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A.Tükel Yavuz 1995: 184.

almıştır. Hanlarda ocak ve buna bağlı olarak baca kullanımı Beylikler dönemiyle birlikte başlamış Osmanlı dönemi hanlarında yaygınlaşmıştır[35]. Hekimhan (Taş Han) da kapalı ve açık kısımlarda yer alan ocaklar Osmanlı dönemindeki onarımlar sırasında inşa edilmiş olmalıdır.

Hanın duvarlarında görülen taşçı usta işaretleri birçok Selçuklu hanında görülmektedir. Aksaray Sultan Han, Kayseri Sultan Han, Karatay Han, Sivas Alaca Han ile Ertokuş Han, Çardak Han, Ağzıkara Han, Horozlu Han, Sarı Han, Karatay Han, Kırkgöz Han, Alara Han, Alay Han, Sadeddin Han gibi hanlarda birbirine benzer ya da farklı usta işaretleri bulunmaktadır[36].

Hekimhan diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi barınak ve avlusu tek girişlidir. Avlunun güneydeki ikinci giriş muhdes olup, çarşı içiyle doğrudan bağlantı sağlamak amacıyla sonraki dönemlerde açılmıştır.

Sonuç olarak, Hekimhan Osmanlı döneminde baştan aşağıya büyük bir onarım geçirmiş, yeni mimari öğeler ve bölümler (ocak, kapı, mekan gibi) eklenerek planında önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler dikkate alınmadığında Hekimhan (Taş Han) mimari özellikleriyle, karakteristik Selçuklu han planına sahiptir.

[35] Beylikler dönemine ocak ve baca sisteminin kullanımını, Ali Baş, Türk mimarisinde önemli bir yenilik olarak değerlendirmekte, Beylikler dönemi menzil ve şehir içi hanlarında yaygın kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıntı için bkz.2002: 44. Ayrıca bölgede Osmanlı Döneminde inşa edilen Eski Malatya Silahtar Mustafa Paşa Hanı (1638) ve Eski Malatya-Harput yolu üzerindeki Kömür Hanın (1634) kapalı bölüm ve odalarında ocak, çatıda ise bacalar bu dönemde yaygın kullanıma dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için Aytaç 1988: 249-264.

[36] Aytıntı için bkz. Acun 1994: 2380; Erdmann 1961: 53-186.

Bibliyografya

Acun 1994: H. Acun,"Sivas-Kangal Alacahan Menzilhan" X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 5, Ankara 1994, s. 2369-2389.

Akdağ 1979: M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 1, İstanbul 1979.

Akdağ 1995: M., Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul 1995.

Akozan 1963: F. Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri, S. 1, İstanbul 1963, s. 133-137.

Aykut 1984: N. Aykut, "IV Murat'ın Revan Seferi Menzilnamesi" Tarih Dergisi, Prof. Dr. Şahabettin TEKİNDAĞ Hatıra Sayısı, S. 34, İstanbul 1984, s. 183-246.

Aksüt 1998: H. Aksüt, Hasançelebi (Malatya) ve Çevresi Tarihi, Ankara 1998.

Aytaç 1988: İ. Aytaç, "Kömürhan" Vakıflar Dergisi, XX, 1988 s. 248-264.

Aytaç 1996: İ. Aytaç, "Malatya-Elbistan Kervanyolu Güzergahı ve Kurttepe Han'ı" VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1996, s. 35-47.

Aytaç 2001: İ. Aytaç "Selçuklu Döneminde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 2001, s. 49-59.

Aytaç 2002: İ. Aytaç, "Selçuklu Kervansarayları" Türkler, C. 7, 2002, s. 854-864.

Baş 2002: A. Baş, "Beylikler Dönemi Hanları" Türkler, C. 8, 2002, s. 38-45.

Bayram 1993: M. Bayram,"Selçuklular Zamanında Malatya'da İlmi ve Fikri Faaliyetler" I-II Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiriler, Konya 1993, s. 119-124.

Bektaş 1999: C. Bektaş, Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri, The Proposal Recarding The Selçuk Caravanserais Their Protection And Use, İstanbul 1999.

Cantay 1989: G. Cantay, "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi" IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt III, Ankara 1989, s. 1381-1397.

Erdmann 1961: K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13 Jahrhunderts, Berlin 1961.

Evliya Çelebi 1999: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 4. Kitap, İstanbul 1999, s.10-11.

Güran 1976: C. Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara 1976.

Halaçoğlu 1991: Y. Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s.137-162.

Honigmann 1993: E. Honigmann, "Malatya" İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul 1993, s. 232-239.

İtler 1969: İ. İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara 1969.

Kuban 2002: D. Kuban, "Kervansaraylar" Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul 2002, s. 227-250.

Kuyulu 1996: İ. Kuyulu, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme" Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi, VIII, 1996, s. 67-79.

Oğuz 1985: M. Oğuz, Başlangıcından Osmanlıların Fethine Kadar Malatya Tarihi (M.Ö. 5500-M.S. 1516), İstanbul 1985.

Orhonlu 1967: C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1967.

Orhonlu 1987: C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul 1987.

Özergin 1965: M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XV, S. 20,1965, s.141-170.

Özkul-Fındık 2006: N. Özkul-Fındık, Hekimhan Çeşmeleri" Sanat, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S.9, 2006, s. 99-116.

Şaman 1995: N. Şaman, "Karma Tipte Hanların Bir Çeşitlemesi Üzerine Görüşler" 9. Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler, C. 3 Ankara 1995, s. 299-308.

Tuncer 1991: O. C. Tuncer, "Kara Han ve Eski Divriği Kangal Kervan Yolu" Türk Etnografya Dergisi, C. XIX, 1991, s. 31-39.

Tuncer 1995: O.C. Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız" Vakıflar Dergisi, XXV, 1995, s. 9-34.

Turan 1972: O. Turan, "Selçuk Kervansarayları" Belleten, C.X, S.39, 1972, s. 471-496.

Ünal 1979: M.Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.

Ünal 1983: R.H. Ünal, "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı" Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, C.2, 1983, s. 106-118.

Yavuz 1995: A.T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi" IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiriler, Konya 1995, s. 183-198.

Yavuz 1996: A.T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Porta-Menzil-Derbent Teşkilatları" Doğan KUBAN'a Armağan, İstanbul 1996, s. 25-38.

Yetkin 1962: S. K. Yetkin, "Selçuklu Kervansaraylarının Özellikleri" I. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi, Ankara 1962, s. 408-410.

Yinanç-Elibüyük 1983: R. Yinanç – M. Elibüyük, Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), Ankara 1983.

Yinanç 1991: R. Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları" Vakıflar Dergisi, XXII, Ankara 1991, s. 15-44.

Yurttaş 1988: H. Yurttaş, "Sivas-Malatya Kervan Yolu" İnönü Üniversitesi II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu , İstanbul 1988 ,s. 243-247.

MÜBARİZEDDİN ERTOKUŞ KERVANSARAYI

Doğan DEMİRCİ*

Kervansaray; Eğirdir-Konya Karayolu üzerindedir. Eğirdir İlçesi'nden 35 km. ileride, Gelendost ilçesine yaklaşık 20 km. mesafededir. Karayolu ile Eğirdir Gölü arasında, Karayolunun hemen 200 m. aşağısında Eğirdir Gölü kenarında yer alır. Gelendost ilçesi, Yeşilköy sınırları içerisinde, köylülerce 'Hanönü' denilen mevkidedir. Burada Yeşilköy'ün sonradan oluşmuş bir mahallesi vardır. Kervansaray Eğirdir Gölüne doğru eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiş olup, Eğirdir-Konya Karayolu'ndan rahatlıkla görülebilmektedir.

Kervansarayı'nm adı yayınlarda, Gelendost Hanı, Ertokuş Han veya Kudret Hanı Olarak geçer. Bazı kaynaklarda Dadil Hanı ya da Alaeddin Hanı olarak ta bahsedilir.[1] Civar yerleşim yerlerinde konumuyla ilgili olarak, Yeşilköy Kervansarayı denildiği de görülmektedir.

Kervansarayın adı, Ertokuş Vakfiyesinde Dadil (ya da diğer okunuşuyla Zazil) Köyünde Mübarizeddin Ertokuş'un yaptırdığı han olarak geçmektedir. Ancak Dadil Köyü'nün adına, Fehmi Aksu'nun Isparta İli Yeradları[2] isimli kitabının dışında başka hiçbir yerde rastlanmamıştır.[3] Osman Turan, Mübarizeddin Ertokuş Vakfiyesinde adı geçen Dadil Köyü'ne ilişkin olarak kervansarayın, bugünkü Uluborlu'nun (Selçuklular zamanındaki Borgulu/Borlu'nun) yakınlarında olduğunu söylemektedir. Vakfiyede; vakıf gelirlerinden

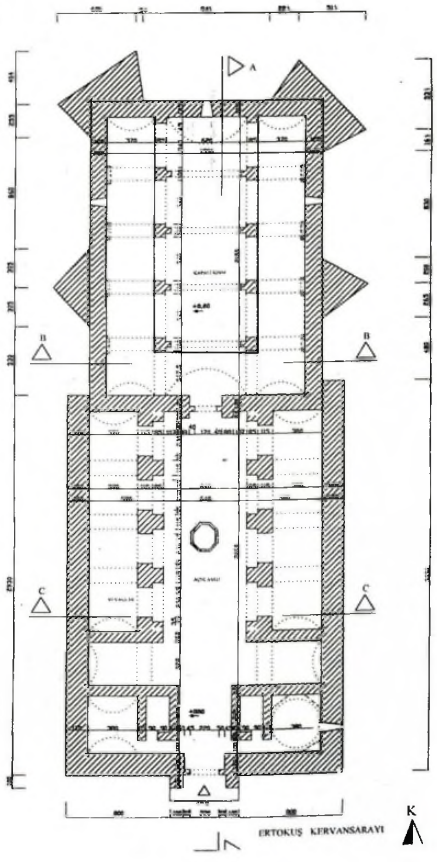

Levha 1: Kervansarayın planı (çizim: Mimar T.Nur Hünük'ten düzeltilerek)

* Arkeolog, Isparta Müze Müdürlüğü

[1] Böcüzade 1983: 59

[2] Aksu 1936: 20

[3] Saman Doğan 1993: 211

Foto. 1: Kervansarayın 1907'deki fotoğrafı (Gertrude Bell'den)

bir kısmının bu kervansaraya bağlandığı, bugün bölgede Dadil (Zazil) adlı bir köyün olmadığını, yakın geçmişte de bu adda bir köyün varlığının tespit edilemediği, bu köyün sonraki zamanda terk edildiğini söyler.[4] Elimizdeki tüm verilere göre Dadil Kervansarayı, Gelendost yakınında, Kudret Hanı diye bilinen ve üzerinde yine Ertokuş'a ait kitabe bulunan kervansaray bu olmalıdır.

[4] Turan 1947: 415-429

Kervansaray Aralık 2003-Mayıs 2004 ayları içerisindeki temizlik kazılarında yaklaşık birer ay boyunca incelenmiş, fotoğrafları çekilmiş, ayrıntılı tasviri yapılmıştır. Bunların dışında değişik tarihlerde çizimi, planı ve rölövesi çıkartılmak üzere mimarlar tarafından, kervansarayın konstrüksiyonu ile ilgili ayrıntılı ölçüler alınmıştır.

Kervansarayın iç portalinin basık kemerli kapısı üzerinde inşa kitabesi bulunmaktadır. Mermer üzerine kabartma olarak, sülüs yazı ile yazılmış kitabe dört satırdan oluşmaktadır. Satır araları pafta ile bölünmüşlerdir. Kitabede, yapının Mübarizeddin Ertokuş tarafından H. 620 / M. 1223 yılında yaptırıldığı yazılıdır. Söz konusu kitabenin Arapçası, transkripsiyonu ve tercümesi aşağıdaki gibidir;

Kitabenin Arapçası

1- السلطانى

2- عمره فى سبيل رب

3- العالمين مبارزالدين

4- ارتقش فى سنة عشرين وستمئة

Es-Sultani
Amerehü fi Sebili Rabb
El-alemin Mübarize'd-din
Ertokuş fi-sene İşrin ve sitte mi'e

Sultan adına
Alemlerin Rabbı için (Alemlerin Rabbinin yoluna) Mübarizeddin Ertokuş tarafından 620 (1223) senesinde yaptırılmıştır.

Mübarizeddin Ertokuş'un ölümünden sonra, yazıldığı anlaşılan bir vakfiye bulunmaktadır. Isparta, Merkez, Halil Hamit Paşa Kütüphanesi eski müdürü Merhum Mahmut Kıyıcı; Vakfiyenin aslının İstanbul İnkilap Müzesinde ve tomar halinde olduğu, iyi muhafaza edildiği yalnızca baş tarafında bulunan tescil kısmının koptuğunu belirtmektedir.[5] Vakfiyenin gelir kısımları hariç, sadece giriş bölümü Arapça olarak Osman Turan tarafından da yayınlanmıştır.[6]

Ertokuş'a ait vakfiye, kendisinin hayatta mütevelli tayin ettiği azadlı kölesi Hacı Armağan Şah'ın ölümünden (H. 638/M. 1240'tan) sonra, H. 669/M. 1270-71 yılında Antalya'da düzenlenmiştir. Vakfiye onu, hayatta iken takririne şahit olanların ifadelerine dayanır. Bunlar vakfiyede zikredilmektedir. Vakfiye ölümünden çok sonra yapılmış olduğundan olmalıdır ki vakıf şartları hakkında detaylı açıklamalar maalesef mevcut değildir.[7]

Vakfiye, toplam 16 sayfadan ibaret olup, Arapça olarak yazılmıştır. İstanbul İnkılap Müzesinde iyi bir durumda muhafaza edilmiştir. Yalnız baş tarafında bulunan tescil kısmı kopmuştur.[8] Vakfiyenin orjinali ilk defa Osman Turan tarafından yayınlanmıştır.

[5] Kıyıcı 1995: 108-110
[6] Turan 1947: 415-429
[7] Turan 1947: 415-429
[8] Turan 1947: 415-429

Foto. 2: Kervansarayın genel görünümü (2004 yılı)

Foto. 3: Kervansarayın kuzey cephesi

Ertokuş Vakfiyesi'nin alt kısmında; vakfiyenin yazıldığı tarihte şahitlik yapan toplam 36 şahidin isimleri ile, bunların şahadetini kaleme alan şahısların her birisinin isimleri yer almaktadır.

Vakıf gelirlerinin mütevelli Armağan Şah ailesine, müderrislere, yetenekli öğrencilere, Gelendost Kervansarayı'nın bakım ve tamirine öbür hususlara hangi oranlarda bölüştürüleceğini belirten genişletilmiş bir Ertokuş Vakfiyesi bulunmaktadır. Bu vakfiyenin alt yazısından anlaşıldığına göre, padişah fermanı gereği, 16. yüzyıla ait Evkaf-ı Der Livayı Hamid adlı ve 566 numaralı defterin 04-59-60. sayfalarından kopya edilerek, siyakat yazısı ile düzgün bir biçimde yeniden kaleme alınmıştır. Vakfiyenin aslı halen Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde saklanmaktadır.[9] Buna göre, M. 1284 tarihinde kopya edilen vakfiyenin, Siyakat yazısı ile yazılan diğer bir kopyasının ise 16. yüzyıldan kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Padişah'ın bu suretin çıkması için şahsen emir vermesi (Fermanı) o tarihte Ertokuş Vakfı üzerinde önemli bir konunun bulunduğuna işaret sayılabilir. Vakfiye metninde, ayrıca vakfın gelir kaynakları ile bunlardan ne miktarda gelir sağlanacağı kesin rakamlarla açıklanmaktadır.[10]

Vakfiye sayesinde Agros ve çevresinin o günkü sosyal ekonomik, tarımsal durumu, nüfusu yaklaşık olarak saptanabilmektedir. Şüphesiz Selçuklu dönemindeki sosyal ve ekonomik durum Osmanlılar döneminde büyük ölçüde değiştiğinden asıl vakfiye'ye göre bu yeni vakfiyesinde zamana uygun bir kısım düzenlemeler yapılmıştır.

[9] Kıyıcı 1995: 108-109

[10] Kıyıcı 1995: 108

Aynı defterde Armağan Şah'ın evlatlarından 41 kişinin olduğu belirtilmiştir. Bu defterde sözü edilen yerler ile buralara yapılan tahsisatın, Ertokuş Vakfiyesi ile bire bir örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Kervansarayın yapım tarihine ilişkin olarak; araştırmacılardan K. Erdmann, avlu ile payandaların, yapının inşasından sonra XIII. yüzyıl içerisindeki bir zaman diliminde yapılmış olabileceğini belirtmektedir.[11] Dilatasyonlardan avlunun ve payandaların yapıya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Buna göre yapının açık avlusu ve kapalı kısmı, iki farklı dönemde inşa edilmişlerdir.

Kervansaray, kuzey-güney yönünde uzanmakta olup, Selçuklu kervansaraylarının planına uygun olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlıdır. Açık avlusu bulunan karma tip kervansaraydır.[12] Aynı zamanda diğer bir gruplamaya göre kapalı barınağı bulunan tek yönde simetrik hanlar gurubuna girer.[13] Avlu kısmı kapalı kısımdan daha geniştir. Yıkık portalden girilince simetrik olarak avluya açılan iki tonozlu oda, daha ileride iki tarafında dörder kemerli revak ile avlu uzanmaktadır. Revak tonozları avluya paraleldir. Üstü kapalı olan bölüm daha dar yapılmıştır. Kervansaray yaklaşık 1200 m.²'lik alana oturur. Bu haliyle orta büyük-

[11] Erdmann 1961: 51

[12] Şaman Doğan 1993: 192

[13] Yavuz 1997: 5

Foto. 4: Açık avlu ve revaklar

[14] Şaman Doğan 1993: 193

[15] Erdmann 1961: 52

lükte bir Selçuklu hanıdır. Kapalı bölümün dış cephesinde altı adet üçgen biçimli payanda vardır. Yapının kapalı bölümünün doğu ve batı cephelerinde eksenin güneyinde üçgen olan payandalar köşelerde çifter olduğundan, planda, dikdörtgen biçiminde görünmektedir. (Levha-1)

Avlu, kapalı kısma paralel olarak uzanmakta olup, doğu ve batı cephelerde kapalı bölümden 1.85 metre dışa taşkındır. Kapalı bölümün giriş kapısının dışındaki üç cephesinde birer mazgal pencere yer alır. Doğu ve batı cephelerinin güneyindeki pencereler sonradan eklenen payandalara karşılık geldiğinden kapanmışlardır.

Güney cephe eksenindeki dışa taşkın portalden, açık avluya girilir. Avlunun güneyinde eksende kuzey güney doğrultusunda giriş eyvanı ile doğuda farklı doğrultularda iki, güneydoğu köşede kare planlı bir, batısında yine farklı doğrultularda dikdörtgen planlı üç mekan yer alır. Doğu duvarı ekseninde; yine mazgal bir pencere bulunan güneydoğu köşe mekanının diğerlerinden farklı olarak kare planlı ve kubbeyle örtülmüş olması, farklı bir işlevde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.[14] Kurt Erdmann, civarda yaşayanlar tarafından hamam olarak nitelendirilen bu mekanın aslında mescit olabileceğini, mihrabının da alçı olmasının muhtemel olduğundan bahseder.[15] Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı galeriler doğu-batı yönünde atılan destek kemerleri ile üst örtüde dört bölüme ayrılmıştır. Kuzey yönü ekseninde kapalı bölüme girişi sağlayan dışa taşkın portal bulunur. Portal çıkıntısı ile iki yandaki duvar payeleri arasında dikdörtgen birer niş meydana getirilmiştir. Giriş bölümünün etrafındaki mekanlar, açık avludaki doğu ve batı eyvanları, revaklı develik kısımları ve kapalı bölüm sivri tonozlarla, güney doğudaki mescit olabilecek kısım ise tromplarla geçilen, kubbeyle örtülüdür.

Kervansarayda üst örtü duvarlarla ve ayaklarla taşınmaktadır. Bunun dışında yapıda tekil olarak taşıyıcı bulunmamaktadır.

Yine anıtsal bir portalden girilen kapalı bölüm, iki sıra halindeki dört adet dikdörtgen planlı ayak ile kuzeyde duvar ayaklarına kuzey-güney doğrultusunda atılan sivri kemerlerle ortadaki daha geniş olan üç galeriye ayrılmıştır. Ayakların iç yüzlerine bitişik dikdörtgen şekilli payeler ile dış yüzlerine bitişik üstteki konsollara oturan doğu-batı doğrultusundaki destek kemerleri üst örtüyü üç bölüme ayırır. Ortadaki galeride toprak bir podyum (seki) yer alır, Kapalı kısımda üst örtü birimi tonozdur.

Son yıllarda kervansarayın restore edilmesi amacıyla Çekül Vakfı tarafından başlatılan çalışmalarda, kervansarayın restitüsyon çizimi yapılmıştır. (Levha-2)

Kervansarayın ana giriş kapısı bütün Selçuklu cami ve medreselerinde görülen taç kapının aynıdır. Taç kapısı simetri aksı üzerinde bulunur. Kapalı bölümünün de taç kapısının bulunması, kapalı bölümün gerektiğinde bitmiş bir yapı gibi hizmet etmesinin düşünüldüğünü kanıtlar. Dıştaki taç kapısı sökülerek yok

Foto. 5: Kubbeli mekan, mazgal pencere ve tromplar

edilmiştir. İçte, girişin iki yanındaki mekanlar kısmen yıkılmıştır. Buna karşılık kapalı kısmı daha sağlam görünmektedir.

Açık avluya açılan taç kapı; iki kalın ayak arasında içeriye girgin olarak geçme taşlarla yapılmıştır. Selçuklu hanlarında genellikle taş süsleme yönünden zengin olan ve kitabesinin de yer aldığı portal kısmından geriye sadece üstü basık kemer ile geçilmiş giriş boşluğu kalmıştır. Bu boşluğun iki yanında bulunan duvar kalıntıları, bir çok Selçuklu hanında benzerine rastladığımız taçkapının dışa doğru çıkıntı yapan kütlesine ait olup, bunun dışında taç kapının mimari kompozisyonunu açıklayacak başlıca bir eleman kalmamıştır.

Ancak Gertrude Bell tarafından 1907'de çekilen fotoğraf kervansaray hakkında daha fazla fikir vermektedir.[16] Fotoğrafta taç kapının basık kemeri üzerinde kitabe boşluğuna benzeyen bir boşluk göze çarpmaktadır. Kapı üzerindeki bu kısım bir kitabenin gireceği kadar yıkılmış, hatta daha büyük bir boşluk ortaya çıkmıştır. Araştırmalarda güneyde bulunan bu taç kapı üzerinde başka bir kitabe olup olmadığı tespit edilememiştir. Üst tarafı yıkılmış olan güneydeki ana girişi sağlayan taç kapı ile kapalı kısma girişi sağlayan taç kapı benzerlik göstermektedir. Bu nedenle açık avluya girişi sağlayan taç kapının da tonoz kavsaralı olabileceği söylenebilir.[17] (Foto. 1)

[16] Bell 1907: 250

[17] Şaman Doğan 1993: 194

Kervansaray yapısında antik taşların -genellikle Bizans malzeme- ve fragmanların sınırlı oluşu, daha önce civarda ciddi bir antik yapı olmadığını göstermektedir. Taç kapısı ve kubbe örtülü mekan süslemesizdir. Duvarları dönemin hemen tüm anıtsal yapılarında olduğu gibi kesme taş dış yüzlü, içinde moloz taş ve kireç harcı dolgulu 'sandık duvar' örgü tekniğinde yapılmıştır. Duvar örgüsünde yer yer çok daha büyük boyutlu taşların da kullanılmış olduğu görülmektedir. Kemer ve tonozlarda daha küçük kesme taş kullanılmıştır. Kapalı kısımda, orta tonozun üstü beşik taş çatı ile örtülüdür. Bu tonozun yüksekliği avlu cephesinde taç kapı ile gizlenmiştir. Dış cephede ise bu yükseklik farkı kalkan duvarla gizlenmiş olmalıdır. Kervansarayın cephe duvarları da, tonozları ve mescit kubbesini gizlemek için yüksek tutulmuştur. Bu nedenle, kubbe ile örtülü mekanın tromp geçişli kubbesi, dışarıdan çatı yüksekliğini aşmamaktadır. (Foto. 2)

Özgün örtü sistemi olarak muhtemelen toprak dam olması gerekir. Çünkü bunun dışında taş kaplama örtü sistemi duvarlara çok daha fazla yük bindireceğinden yapıyı bu durumuyla statik açıdan oldukça zayıflatacağı kesindir.

Temeller yine dönemine özgü olarak, üzerinde yer alan duvardan daha geniş olup, zemin seviyesinde topuk yapmaktadır. Isparta Müze Müdürlüğü'nce 2004 yılında yapılan -yapının restorasyonuna dönük- temizlik kazılarında; açık avludaki revakların ayakları ile kapalı mekanda toprak platformu (seki) çevreleyen duvarların zemininde ortaya çıkan topuk kısımları bu durumu doğrulamaktadır.

Foto. 6: Kervansarayın kitabesi

Güney cephe saçak seviyesinden itibaren yıkılmıştır. Bu yönde duvarın üzeri daha alçak görünmektedir. Bu nedenle yapının görünüşü kademeli olarak yükselmektedir.

[18] Erdmann 1961: 53

Kuzey cephenin üst bölümü de yıkılmış durumdadır. Burada da kademeli bir görüntü oluşmuştur. Kuzey cephesi ekseninde bir pencere olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey cephenin üst tarafı yıkık olduğundan buradan bakıldığında, mazgal pencerenin duvarda kalan alt kısmı ile orta galerideki tonozun içerisi rahatlıkla görülmektedir. (Foto. 3)

Yapının dış cephesinde; taç kapısından sonra en önemli mimari ögeleri olan payanda kuleleri altı adettir. Cephelerdeki payandalar beden duvarları boyunca yükselmektedir. Statik olarak duvarı güçlendirmenin yanı sıra, yapılara güçlü bir kale görünümü veren bu kulelerin simgesel niteliklerinin yanında, sur burçlarında olduğu gibi handa yapılacak bir savunmada yararlı olacakları da açıktır. Payanda kuleleri kervansarayın beden duvarlarına yapıştırılmış durumdadır. Yani üçgen payandayı meydana getiren taşlar, kervansarayın dış duvarlarıyla birbirine geçmeli değildir. Bu nedenden dolayı payandalar zamanla duvardan ayrılmışlardır. Dolayısıyla üçgen payandaların yapım tekniğinin dışında, kervansarayın kapalı kısmının yapım tarihinden daha sonraki bir tarihe ait olduğu söylenebilir. Üçgen payandaların üst kısımlarının, plana uygun biçimde şekillendirilmiş bir külahla bittiğine dair elimizde bir veri yoktur.

Doğu ve batı cepheler benzer özellikler gösterirler. Bu cephelerde eksenin güneyini avlu, kuzeyini kapalı bölümün cepheleri oluşturmaktadır. Batı cephenin güneyi sağırdır. Doğu cephenin güneyinde ise dikdörtgen biçimli bir pencere vardır. Payandalar arasındaki mazgal pencereler dışarıdan dikdörtgen biçiminde görünmektedir. Pencerelerin güneyi ile batı cephenin güneyinde birer çörten bulunur.

Kervansaray, kalın taş duvarların kemerlerle desteklenmesi sonucu çok fazla tahrip olmamıştır. Yapı, hafif yapı olarak nitelendirilemez, ancak kalın taş duvarları sayesinde rijitliği sağlanmıştır. Kemerli ve kubbeli bir yapıda bütün elemanlar basınç kuvvetiyle zorlanırlar; hiçbir elemana çekme kuvveti gelmez. Bundan dolayı sıkıştırma tekniği ile oluşturulmuş kemer kirişlerde herhangi bir tahribat söz konusu olmamıştır. Yapıda burulmaya sebebiyet verebilecek bir durum yoktur. Çünkü simetrik düzgün dikdörtgen plandan oluşmaktadır. Yığma yapılarda, sönüm özelliği kullanılan blok elemanlar ile bağlayıcı malzeme arasındaki sürtünmeden dolayı oluşacak olan enerji kaybı ile sağlandığından, yapıda yer yer çatlaklar oluşmuş, ancak tümden bir yıkım görülmemiştir.

Kurt Erdmann, açık avluya girişte, taçkapı arkasında kare planlı, fevkani bir mekan olabileceğini söyler. Erdmann'a göre bu mekan zamanla yağmacılar ve define avcıları tarafından muhtemelen yıkılmıştır.[18] Yani bu iddiaya göre açık avluya giriş bölümü iki katlı olmalıdır. Ancak bu bölüm tamamen yıkıldığından üst yapısı hakkında herhangi bir fikir yürütmek oldukça zordur.

Foto. 7: Kapalı mekan içerisindeki toprak platform (seki)

Avlunun doğu ve batı taraflarında dörder gözlü birer revak olup, kapı girişinin her iki yanında, bekçilere ve hanı idare edenlere ait üstü tonoz örtülü karşılıklı küçük birer oda vardır.[19] (Foto. 4)

Açık avluya girişi sağlayan taçkapının etrafındaki bu kubbeli ve tonozlu odaların doğusunda ve batısında; kapıdan yaklaşık beş metre ileride, avluda karşılıklı simetrik olarak yer alan, girişleri karşılıklı avluya bakan, sivri kemerli, eyvan olarak nitelendirilebilecek iki adet mekan vardır. Kemer genişlikleri yaklaşık üçer metredir. Tonoz başlangıcına kadar toprakla dolu olan doğu eyvanının üst bölümü yıkılarak saçak seviyesinde kademelenme oluşmuştur. Batıdaki eyvanın her üç yöndeki duvarı da ayaktadır. Örtü sistemi ise büyük ölçüde yıkılmıştır. Yalnızca batı duvarının üst bölümünde tonoz kavisleri algılanabilmektedir.

Açık avluya girişte açık kısmı avluya bakan batı eyvanının hemen önünde bulunan iki büyük blok taş, buradan bir merdiven vasıtasıyla dama çıkıldığını göstermektedir.

2004 yılında yapılan Ertokuş Kervansarayı temizlik kazısında; girişte, açık avlunun sağında bulunan , yönü avluya bakan eyvanın önünde pek çok nal çivisi ve binek hayvanı ile büyükbaş hayvanlara ait nal parçaları ele geçmiştir. Bu nedenle sağdaki bu eyvan muhtemelen nalbanda ait olmalıdır.

Açık avludaki eyvanların devamında, yine avlunun doğu ve batı yönlerinde dörder kemerden oluşan 'develik' tabir edilen revaklı ve üst örtüsü kervansarayın dikdörtgen planına paralel olarak boylamasına uzanan karşılıklı simetrik bölümlerin tonoz olan üst örtüleri, içten tuğla kemerle desteklenmiştir. Üst örtüyü içten destekleyen bu tuğla kemer atkılar tonozların bindiği özengi hizalarından itibaren

[19] Arseven, Türk kervansaray mimarisinde; giriş kapısının yanındaki geçidin her iki yanında, bekçilere ve hanı idare edenlere konut hizmeti gören kümbetli odalar olduğunu söyler. Arseven 1984 ;74

çıkma yapan blok taş konsollar üzerine oturtulmuştur. Ancak tuğla kemer atkıları civarda ikamet eden şahıslar tarafından sökülerek götürülmüştür. Belki de bundan dolayı özellikle batı yönündeki tonoz örtü tamamen yıkılmıştır.

Develik kısımlarındaki T biçimli payelerin içte sivri, dışta kademeli sivri kemerlerle bağlandığı görülür. Batıdaki develik kısmının tonozu büyük ölçüde yıkılmıştır. Bu tonozun kuzey tarafı ayakta kalabilmiştir. Batı tonozun taşları yer yer dökülmektedir. Eşik taşları seviye olarak, avludaki döşeme taşlarından 5 cm. daha yüksektir.

Giriş kısmının her iki yanındaki çapraz tonozlar simetriktir. Girişin doğu ve batı duvarları ile bunların bitişiğindeki dikdörtgen mekanları birbirinden ayıran duvarlar da yıkılmıştır. Bu nedenle köşe mekanlarında düzensiz açıklıklar oluşmuştur. Birbirine açılan iki küçük -çapraz- tonoz ile güney-doğuda, üst örtü sistemi kubbe olan bir odaya geçilir. Güney-doğu köşedeki bu mekanın doğu duvarındaki zeminden bir metre kadar yükseklikte bulunan pencere sivri kemerlidir. Bazı kaynaklarda, işlevi tartışmalı olan bu mekanda batı ve kuzey duvarları ile bitişiğindeki mekanın doğu duvarında zemin seviyesinden yaklaşık 50 cm. yukarıda yer alan boşluğun künk yuvası olabileceğini, bu nedenle bu mekanın hamam olabileceğini belirtilmektedir.[20] Muhtemelen duvarda kapı boşluğuna kadar boydan boya yer alan ve bir kalasın sığabileceği bu boşluk, ahşap bir sürgüye ait olmalıdır. Eğer bu boşlukta künk döşeli olsaydı duvardan dolaşan bu sistemin duvar içerisinde kalan parçalarına ulaşılırdı. Ayrıca bir hamam yapısında ısıtma sistemini de beraberinde düşünmek gerekir.[21]

Kervansaraylardaki su tesisi konusu tam olarak açıklığa kavuşabilmiş değildir. Ama buna karşılık kervansaray içerisindeki mekanlarda ahşap hatıl veya sürgülerin kullanıldığı bir gerçektir.[22] Yani kapıya doğru duvara paralel olarak yapılmış bu yuvalar, ahşap hatıl yuvasıdır. Ahşap sürgülerin, duvarın her iki tarafında yer almakta ve kapıya doğru itilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Ertokuş Kervansarayı'nın vakfiyesinde hamam ve hamamcıya ait kayıt da bulunmamaktadır.[23] Duvarlarda kullanılan ahşap hatıllar ise, herhangi bir depremde veya sallantıda duvara esneklik vermekte, duvarı oluşturan taşların birbirinden ayrılmasını dolayısıyla duvarın çatlamasını engellemektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz, kubbeli mekanın duvarında mihrap nişine rastlanılmamıştır. Ancak XII. yüzyıl sonları ile XIII. yüzyıl başlarında tuğla ve taş üzerine alçı sıva ile yapılmış mihrapların olduğu bilinmektedir.[24] Bu tip alçı uygulamalarında alçı karışımın içerisine mermer tozu ilave edilmektedir. Kireç ise donmayı geciktirdiğinden alçıyı bozmaktadır. Bu nedenle karışımın içerisinde kireç bulunmaz.[25] Kubbeli mekanın kazısında sıva parçalarına rastlanılmıştır. Sıva parçaları genellikle duvar kenarlarında ele geçtiğinden, mekanın zemininin değil de, duvarlarının sıva ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu Kervansaraylarında bir odanın mescide ayrıldığı tespit edilmiştir. Anadolu Selçuklu kervansaraylarının bazılarındaki,

[20] Şaman Doğan 1993: 195

[21] Örneğin Karatay Han'ın hamamı, dört mekan ve su deposu külhanından oluşmaktadır. Duvarlar içerisinde yer yer hamamı ısıtan cehennemlik sisteminin künklerine rastlanmaktadır. Bu hamam planı Kayseri-Sivas yolu üzerindeki Sultan Hanı'nın hamam bölümü ile benzer düzendedir.; Kuban 2002: 248

[22] Kuban 2002: 273; Dokuzun Derbent Hanı ve Alara Han'da örnekleri vardır.

[23] Kıyıcı 1995: 108-110; Turan 1947: 415-429

[24] Eskici 2001: 309

[25] Eskici 2001: 9

muhtemelen sultanların namaz kılmaları için yapılmış olan köşk mescit, Karatay Kervansarayın da girişin sağ köşesinde yer alan hamam Anadolu Selçuklularının binanın dışına taşmadan kervansaraya yaptıkları bir ilave olduğu bilinmektedir.[26] Ancak, buna karşılık, yapılan araştırmalarda mescit bölümünün çoğu handa olmadığı tespit edilmiştir. O dönemde namazı açıkta, birlikte kılmak karakteristiktir.[27] Yine, bazı araştırmacılar tarafından da, mihrap nişi bulunmadığı için bu mekanı, hanın mescidi olarak kabul etmenin bir hayli zor olduğu ifade edilmiştir.[28]

Kervansaraylarda; büyük kervan yolcularına içecek su dışında banyo ve tuvalet olanağı sağlamak söz konusu olmamıştır. Çünkü böyle bir düzenleme olsaydı, bu bölümlerin çok büyük alanlar işgal etmesi gerekirdi. Açıkça bu gereksinmeler kervansaray dışından karşılanmıştır.[29] Bu duruma göre; Ertokuş Kervansarayına uğrayan yolcular banyo ihtiyacını, hemen yüz metre aşağıda bulunan Eğirdir Gölü'nden karşılamış olmalıdırlar.

Kubbeli mekanda üst örtünün bir kısmı yıkılmıştır. Kubbeye geçişin sağlandığı köşelerdeki trompları süslediği anlaşılan tuğlaların tamamen söküldüğü gözlenmektedir. (Foto. 5)

Sözü edilen doğu yönündeki kubbeli oda ile batı yönündeki büyük tonozlu odada yer alan, zemin seviyesinden yaklaşık bir metre yükseklikteki, kapı kenarlarındaki ağaç sürgüler sökülmüştür. Aynı şekilde; açık avluya girişteki taç kapı ile kapalı mekandaki kapının her iki yanında, yani güney duvarlarda yer alan ağaç sürgüler de yerlerinden sökülerek götürülmüştür. Bu nedenle, sökülen bu ağaç sürgülerin yerlerinde büyük boşluklar oluşmuştur.

Açık avluya güney cephedeki anıtsal portalden girilince; batıda bulunan kubbeli geniş bir mekanın simetriğinde, muhafız odası olarak düşünülen, kare plana yakın, yine kuzey-güney doğrultusunda tonoz örtülü, bir odaya giriş sağlanır. Batıdaki küçük odaların üst örtüsü olan çapraz tonozlar tamamen yıkılmış durumdadır. Sadece tonozların bindiği konsollar ile yan duvarlar ayakta kalabilmiştir. Buna karşılık doğudaki tonoz örtüler ise ayaktadır. Mescit olabilecek mekanın devamında yer alan, yönü açık avluya bakan eyvan ve revaklı develik bölümleri, simetrik olarak muhafız odasının devamında da tekrarlanmıştır.

Kapalı bölümün giriş kapısı üstünde dikdörtgen çerçevesiyle büyük bir cümle kapısı vücuda getiren büyük sivri kemer yükselir. Bu Türk mimarisinde kullanılması gelenek haline gelmiş cümle kapısı tipidir.[30] Dıştan dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatıldığı anlaşılan kapalı kısım portalinin üst bölümü ile batısının zeminden yaklaşık üç metrelik bir kısmı yıkılmıştır. Avlu zemininden yaklaşık üç metre yüksekliğindeki, basık kemerli kapının üzerinde dört satırlık sülüs yazının bulunduğu dikdörtgen biçiminde kitabelik yer alır. (Foto. 6)

Kapalı bölüme girişteki anıtsal portalin sivri kuşatma kemeri, dikdörtgen biçimindeki payandalar üzerinde bulunan kademeli başlıklara oturmaktadır. Kapı

[26] Cezzar 1977: 182

[27] Selçuklu mimarisinde kubbe, özel birim ve mekanların örtüsüdür. Kubbenin işlevi öncelikle mihrap birimini vurgulamaktır; Kuban 2002: 285

[28] Demir 1990: 22-25

[29] Kuban 2002: 236.

[30] Arseven 1984: 75

içten sivri kemerli niş içine açılmış basık kemerlidir. Kapalı bölümdeki payeler sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmaktadır. Yalnızca kuzeybatıdaki paye ile kuzey duvarındaki duvar payesine atılan sivri kemer ise kademelidir. Doğu ve batı duvarındaki pencereler dikdörtgen biçimindedir. Kuzey duvarındaki pencere zeminden itibaren yaklaşık üç metre yükseklіktedir. Üst kısmı yıkılmış olan pencerenin dikdörtgen biçiminde ve mazgal tipinde olduğu anlaşılmaktadır. Kapalı kısmın ortasında toprak bir platform, yani seki vardır. Kervansaraylarda, yolcular seki üzerinde yatmakta ve burada güven çerisinde gecelemektedirler. Beraberlerinde getirdikleri hayvanlar ise bu seki etrafında duvalara çakılmış olan, şikke tabir edilen demir kazıklara bağlanmaktadır. Ancak bu düzen pek çok kervansarayda rastlanılmayan bir durumdur.[31] (Foto. 7)

2003 yılı Ertokuş Kervansarayı kazısında bu sekinin dış taraflarında, duvar diplerinde hayvan yemliklerinin kalıntıları bulunmuştur. Hayvan yemlikleri monolit (tek parça taş) değildir. Birkaç parça düzgün taşın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Yolcuların eşyalarıyla beraber geceyi geçirdikleri kapalı bölümün üst örtüsü kemer tonozlu olup, iki yan ve bir orta galeriyle toplam üç galeriye ayrılmıştır. Ortadaki tonoz örtü diğer ikisine göre yüksektir. Yüksek olan ortadaki tonozun merkezinde ışık feneri bulunmaktadır. Işık fenerinin olduğu boşluk zamanla aşındığından, fenerin etrafındaki taşların dökülmesi nedeniyle bu boşluk bir hayli açılmıştır. Işık feneri muhtemelen ahşap ile örtülmüş olmalıydı. Ahşap fenerlik içeriye yağmur ve karın girmesini önleyecek, fakat ışığa da engel olmayacak şekilde yapılmış, yanlarda kafesli üstten kapalı ilave bir fonksiyondu.[32]

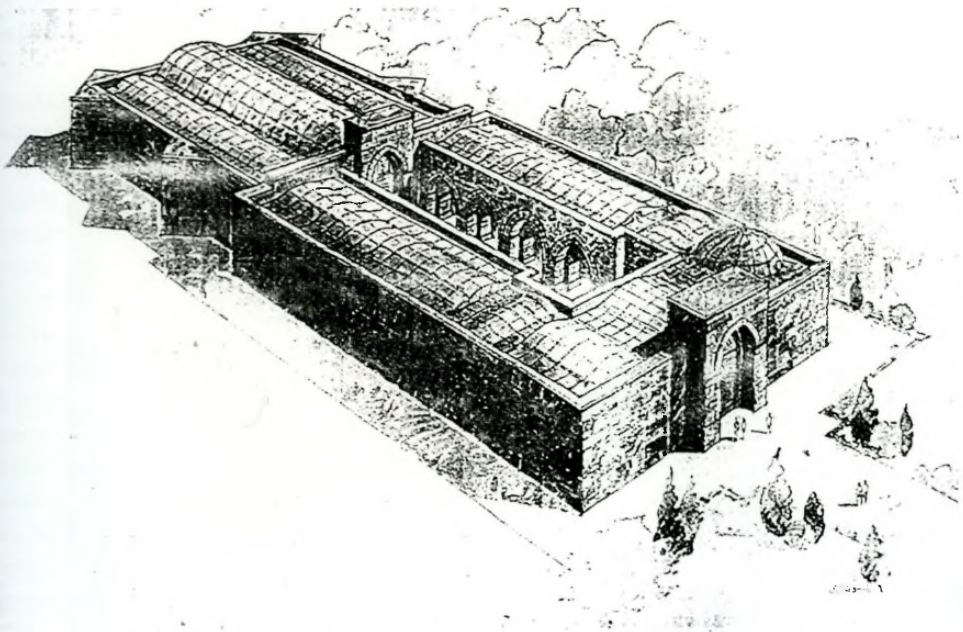

Levha-2: Kervansarayın restitüsyonu (çizim: Çekül Vakfı)

[31] Karatay Kervansarayı'nda kapalı kısmın sağ ve sol zeminlerinde yaklaşık 55-60 cm. yüksekliğinde sekiler vardır. Bu diğer kervansaraylarda pek rastlanılmayan bir durumdur. Kuban 2002: 246

[32] Manageldi Kervansarayı'nın kubbelerinde aydınlık için ahşap bir fenerlik, tonoz örtülü kısımlarında ise aydınlık delikleri vardı. Cezzar 1977: 187

Kapalı kısımda; sekiz adet ayağın taşıdığı, merkezi yüksek tonoz ile, iki yanda daha alçak olan tonozlar kaba işçilikle örülmüştür. Bunlara karşılık, kemerlerde daha itinalı işçilik görülmektedir.

Kapalı mekanda ortadaki yüksek tonozu destekleyen atkı kemerlerinin ayakları büyük blok taşlardan yapılmıştır. Bu blok taşlar dikdörtgen kesitlidirler. Ancak, kullanılan blok taşlar doğal yapıları gereği kil damarlarından dolayı çatlayarak erimeye başlamışlardır. Hatta kemer ayağındaki bazı taşlar yerlerinden sökülmüşçesine kaybolmaya yüz tutmuştur.

Kapalı bölümde; batı galerinin batı duvarında bir, doğu galerinin doğu duvarında bir ve kuzey duvarında bir adet olmak üzere eksene simetrik toplam üç adet mazgal pencere yer alır.

Açık avlunun taban döşemesi düzgün ve büyük blok taştır. Avlunun ortasında sekizgen bir havuz vardır. Havuza irtibatlı avlunun doğu yönüne paralel su tahliye kanalı ortaya çıkmıştır. Su tahliye sistemi günümüzde halen çalışır durumdadır.(Foto. 8)

Kapalı bölümün doğu ve batı galerilerinin taban döşemeleri ise küçük boyutlu yassı taşlardır. Bunlar zamanla sökülmüş olup, günümüze döşeme hakkında fikir verebilecek çok az bir parçası kalmıştır.

Kervansarayın iç avlusundaki revakların da üzerine oturduğu kemer ayakları ile dış yüzeylerde, duvarın taş örgüsündeki kaba işçilik nedeniyle herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Ancak kapalı kısmın batı galerisinde, batıdaki tonozu destekleyen kuzey yöndeki, en son tuğla kemer atkının oturduğu bir konsol çıkmasında ancak çok dikkatli bakıldığında görülebilen, alçak kabartma tekniğin-

Foto. 8: Açık avludaki sekizgen havuz

de yapılmış, stilize bitkisel bir süsleme göze çarpar. Konsol olarak kullanılan bu parça Bizans dönemine ait devşirme malzemedir. Ancak süsleme, zamanla tabiat şartlarından dolayı silinmiştir.

Bunun dışında Kurt Erdmann'ın kitabında bahsettiği ve kervansarayı ziyaretinde gördüğünü iddia ettiği, antikten bu yana bazen taşçı ustalarının taşların üzerine çizdikleri taşçı işaretlerine Ertokuş Kervansarayı'nda rastlanılmamıştır.[33]

Özellikle, Katherine Branning kervansaraydan söz ederken 'Dekorasyon' başlığı altında pek çok geometrik desenli taşın ve özellikle de antik bir büstün ikinci kullanım olarak cephe duvarında yer aldığını söylemektedir. Kervansarayın ne dış cephesinde ne de içerisinde bu tür süslemeli veya figüratif fragmanlar kullanılmamıştır. Katherine Branning'in sözünü ettiği devşirme malzemeler ve antik bir büst; Isparta'nın Atabey ilçesindeki Ertokuş Medresesi'nin cephe duvarlarında yer almaktadır.[34]

Ertokuş Kervansarayı'nda süslemeli bu tip taşların ikinci kullanım olarak fazlaca yer almamasını; yakınlarında bir antik kent kalıntısının bulunmaması, bunun yerine, sadece bir kırsal kilise kalıntısından faydalanılabileceği şeklinde açıklayabiliriz.

Kervansarayın kitabesi, XIII. yüzyıl ilk yarısının tipik bir örneği olarak, bağımsız levha şeklinde yüzeye katılmaktadır.[35]

Kervansarayın cephelerinde; taç kapısı, payanda kuleleri, mazgal pencereleri ve yan cephedeki çörtenler dışında mimari etkiyi yansıtan başka bir öge yoktur. Duvarlardaki yalın taş kaplamanın bezemesel bir özelliği yoktur. Çörtenler de hiçbir süsleme içermeyen dikdörtgen biçimli yekpare taştan yapılmıştır.

Yapıda süslemenin çok az bulunması, dönemin özelliğidir. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan kervansarayların pek azında süslemeye rastlanmaktadır.

Yapıda moloz taş, kesme taş, tuğla ve harç kullanımı görülür. Moloz taş örgü malzemesi olarak cephelerde, avludaki galerilerin kemer ayakları ile üst kısmında, açık avluya girişin iki yanındaki birimlerin duvarlarında ve tüm birimlerin örtü sisteminde karşımıza çıkmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde kullanılan moloz taşlar yaklaşık eş boyutlarda olup, daha düzenli bir teknikte uygulanmışlardır. Avludaki galerilerin kemer ayaklarında moloz taşların bir sıra büyük ve bir sıra küçük olacak biçimde münavebeli olarak yinelendiği görülür. Kapalı bölümün orta galerisinde de küçük boyutlu moloz taşların yer yer büyük boyutlu taşlara çerçeve oluşturduğu dikkati çekmektedir. Kesme taş kaplama malzemesi olarak kuzey ve güney cephelerde, doğu cephenin kuzeyinde, cephe köşelerinde, payandalarda, portallerde, avlu ve kapalı bölümün payeleri ile kemerlerinde kullanılmıştır. Ayrıca orta galerinin tonozunu destekleyen destek kemerlerinin örgüsünde de kesme taş kullanımı görülür.

[33] Erdmann 1961: 53

[34] Branning 2002: 1; 12.02.2007 tarihinde yapılan incelemede ise, yazarın bu yanlışlığı düzelttiği, sayfayı yenileyerek kervansaraya ait yeni bilgiler ve resimler eklediği görülmektedir.

[35] XIII. yüzyılın 2. yarısından sonra bezemenin bütünleşmiş bir parçası haline gelir. Kuban 2002: 317

Tuğla, kapalı bölümde doğu ve batıdaki galerilerin tonozunu destekleyen takviye kemerlerinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Destek kemerlerinde kullanılan tuğla malzeme büyük ölçülerdedir. Selçuklu döneminde kullanılan tuğla boyutlarının genellikle daha küçük ölçülerinde olması nedeniyle, bazı araştırmacılar tarafından takviye kemerlerinin Osmanlı döneminde yapılmış olabileceğini belirtilmektedir.

Yapıda beyaz kireç harcı kullanılmıştır. Oldukça sert dokulu olan harcın bileşiminde küçük taş ve kum parçacıkları bulunmaktadır.

Açık avluya girişin sağlandığı portalin sağındaki kubbeli mekanda, kubbeye geçiş ögesi olan tromplarda, dekoratif olarak tuğla kullanılmıştır. Tuğlalar, tromplarda yuvarlak kemer biçiminde kavis yaptığından mekanın köşelerinde dekor oluşturmuştur. Ancak bunların söküldüğü yada zamanla yok olduğu, köşelerde kalan birkaç tuğla parçasından anlaşılmaktadır. Buradaki tuğla malzemenin eğik istif denilen tarzda kullanılarak dekor oluşturduğu görülmektedir. Kubbenin ortasındaki büyük boşluk burada bir aydınlık fenerinin olduğu düşüncesini doğurmaktadır.

Açık avlunun beden duvarları kesme taş ve moloz taşlardan yığma olarak inşa edilmiştir. Eşit yükseklikteki taş sıraları genellikle portalde ve avludaki revaklarda kullanılmıştır. Kesme taşların kullanıldığı diğer duvarlarda, taş boyutları farklı olup, taşlar yatay olarak sıralanmıştır. Taş sıralarının yükseklikleri birbiriyle aynı olmadığı gibi, taş boyutları da birbirinin aynısı değildir. Açık avludaki sekizgen havuzun dışında, su ile ilgili olabilecek herhangi bir birim bulunamamıştır.

Herhangi bir şekilde yapının dış duvar, eyvan ve portal gibi yerlerinde kenet kullanılmamıştır. Duvar köşelerinde iki yandan gelen taş sıraları, bir atlayarak diğer kısma bağlanmıştır. Yani, yapıda köşelerin açılmaması için daha fazla önlem alınmış ve köşelerdeki taşlar ile tonoz bağlantılarındaki taşlar geçmelerle birbirine bağlanmıştır. Atkı kemerleri, özengi seviyesinden itibaren bir başlık üzerine oturmaktadır.

Bibliyografya

Aksu 1936: F. Aksu, Isparta İli Yer Adları, Isparta 1936.

Arseven 1984: C. E. Arseven, Türk Sanatı, İstanbul, 1984.

Bakır 1988: İ. Bakır, Konya-Antalya Arasındaki Selçuklu Hanlarının Korunması ve Yeniden Kullanma Olanakları, Antalya Selçuklu Semineri, Antalya 1988.

Bell 1907: G. Bell, «www.gerty.ncl.ac.uk», (23.12.2005).

Branning 2002: K. Branning, «www.turkshan.Org/plantypes.htm», (24.01.2006).

Böcüzade 1983: S.S. Böcüzade, Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi, İstanbul 1983.

Cezzar 1977: M.Cezzar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.

Demir 1990: A. Demir, Anadolu Selçuklu Hanları, Ertokuş Han, İlgi Dergisi, Sayı 60, İstanbul 1990.

Doğan Şaman 1993: , N. Şaman Doğan, Isparta ve Çevresindeki Selçuklu Beylikler Dönemi Yapıları, Doktora Tezi, Ankara 1993.

Erdmann 1961: K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray Des XIII Jahrhunderts, Berlin 1961.

Eskici 2001: B. Eskici, Ankara Mihrapları, Ankara 2001.

Kıstır ve Hünük 2004: M. R. Kıstır ve T . N. Hünük, Dayanıklılığı Sağlayan Kriterler Bağlamında Ertokuş Kervansarayı'nın incelenmesi, Batı Akdeniz Mimarlık Dergisi, Antalya 2004.

Kıyıcı 1995: M. Kıyıcı, Çevre Tarihi içinde Atabey ve İz Bırakanlar, Ankara 1995.

Kuban 2002: D. Kuban, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul 2002.

Özkan 2001: S. H. Özkan, Selçuklular ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapıları, Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, Cilt. III, Isparta 2001.

Turan 1947: O. Turan, Selçuk Devri Vakfiyeleri II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi, Belleten 11/43, Ankara 1947.

Yavuz 1997: A. T. Yavuz, Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular, 1997, «www.akmb.gov.tr/turkce/books», (16.02.2006).

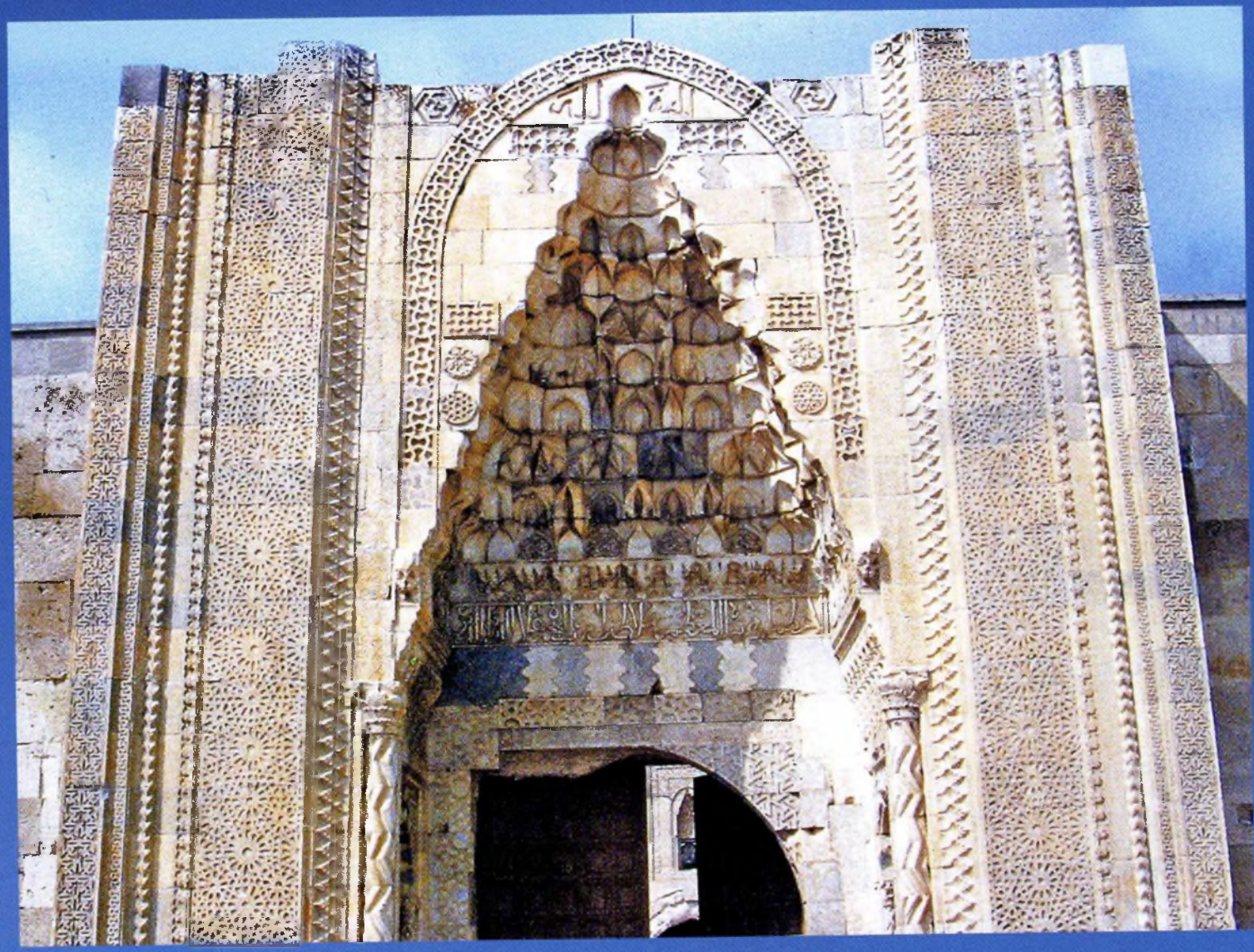

AKSARAY SULTAN HANI

Prof. Dr. Aynur DURUKAN*

Anadolu Selçuklu şehir dışı hanlarının (kervansaraylarının) en anıtsal örneği olan *Sultan Han*, Konya-Aksaray yolunda, Konya'ya 94 km. ve Aksaray'a 40 km. uzaklıkta, ana yolun 4 km. güneyindeki Sultan Hanı kasabasında yer almaktadır (Foto. 1). Yapı çeşitli yayınlarda kitabeleri, onarımları, mimari ve süsleme özellikleriyle tanıtılmıştır[1]. Karma tipteki "*han*", avlu taçkapısındaki tek satırlık sülüs yazılı kitabesine göre Recep 626/Mayıs 1229'da Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın emriyle yapılmıştır. Sultan kitabesinde, "*Ulu Sultan, Yüce Şehinşah, ümmetlerin dizginlerini elinde tutan, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, Allah'ın beldelerinin sultanı, Allah'ın kullarını koruyan, din ve dünyanın yücesi, fetihler babası, mü'minlerin emirinin* (Halife'nin) *burhanı*" tümceleriyle tanıtılmıştır[2]. Avlu taçkapısında, kapı kemerinin güneyindeki iki parçalı çokgen yazıttan, yapının sanatçısının Şamlı Muhammed olduğu anlaşılmaktadır[3]. Yapının vakfiyesi günümüze gelememiştir. Kapalı bölümün taçkapısı üzerindeki kitabede, yapının 667/1268-69 yılında, Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında, Hüseyin oğlu Sıraceddin Ahmed eliyle yenilendiği yazılıdır[4]. Bu veriden, onarımın yöneticiliğini Emir Sıraceddin Ahmed'in üstlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Karamanoğulları'nın Sultan Han'a sığınan bir asiyi ele geçirmek için hanın ön cephesindeki iki burcu harap ettikleri, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın

Foto. 1: Aksaray Sultan Hanı, güneydoğudan görünüm (1998)

* Hacettepe Ünv. Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl. Emekli Öğretim Üyesi

[1] Kşl. Naumann 1896: 17; Sarre 1896, 75-88, lev. 31-38; Saladin 1907: 440,450-451,455, lev. 332-334; Giese 1903; Halil Edhem 1915-16: 186; Diez 1917: 120; Müller 1920: 33, lev. 27; Glück ve Diez 1925: 43,230-231; Gabriel 1929: 262, lev. 48,1; Kühnel 1929: 427, lev. 429-430; Gabriel 1931: 93, lev. 28-30; Jerphanion 1931; Arseven 1939: 60, res. 107-109; Combe-Sauvaget ve Wiet XI 1941-1942: 3-5, no. 4006-4008, XII 1943: 243- 244, no. 4764; Aksaraylı 1943: 336; Diez 1946: 103, lev. 76; Turan 1946; Ülgen 1954; Yetkin 1954, 151-153, lev. 174-176, res. 74-75; Diez ve Aslanapa 1955: 88,95, res. 168-171; Erdmann 1955: 15, res. 15; Holzmeister-Holzmeister ve Fahrner 1955, lev. 105-112; Fahrner 1957: res. 3-5; Erdmann I 1961: 83-90, lev. I,3, II, lev. XI, res. 119-141; Erdmann ve Erdmann III 1976, 17-18,24-25,30-32,34-39,49,54,56-59,62,64-65,71-73,75-76,78-85,87,90-92,95,98-103,108,11-112,114,116-118,120124-130,165,167-198,204, lev. 11-37; İlter 1969: 24-26 (1 plan, 8 resim); Aslanapa 1973: 150-155, res. 271c-276; Konyalı 1974: 1110-1137 (2 plan, 37 resim); Vural 1980; Parla II 1997: 631-647, III: çiz. 116-119, res. 368-391; Bektaş 1999: 140-145 (1 plan, 11 resim); Kuban 2002: 242-243 (1 plan, 2 resim).

[2] Yapım kitabeleri için kşl. Giese 1903: 202; Combe-Sauvaget ve Wiet XI 1941-1942: 3-5, no. 4006-4008; Konyalı 1974: 1120-1121,1124.

[3] Kşl. Konyalı 1974: 1124; Sönmez 1989: 221; Bayburtluoğlu 1993: 141-142.

[4] Combe-Sauvaget ve Wiet XII 1943: 243-244, no. 4764; Konyalı 1974: 1124.

Foto. 2: Aksaray Sultan Hanı, doğu cephe (1996)

(1294-1305) yarlığı uyarınca Aksaraylı Kerimüddin'in vakıf yöneticisi olarak bu burçları onarttığı bilinmektedir[5]. Osmanlı dönemine ek olarak 20. yüzyılda birçok kez Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onartılarak özgünlüğünü kısmen yitirmiş olan yapı sağlam durumda ve ziyarete açıktır.

Karma tipteki han, doğudaki açık avlulu ve batısına bitişik kapalı bölümden oluşmaktadır (Çiz. 1)[6]. Yapının doğu cephesi ortasında dışa taşkın ve iki yanda beden duvarından yüksek tutulmuş taçkapı yer almaktadır (Foto. 2). İki yandaki sütuncelere oturan üst bölümü yıkık sivri kemerli taçkapı nişi oniki sıra mukarnas kavsaralıdır (Foto. 3). Mukarnasların altında, nişi üç yönde dolaşan kitabe kuşağı bulunmaktadır. Taçkapı iki yandan beşer süsleme şeridi ile kuşatılmıştır. Taçkapının yan yüzlerinde, üç yönden birer süsleme kuşağı ile çevrilmiş beşer cepheli ve dörder sıra mukarnas kavsaralı sivri kemerli birer niş görülmektedir (Foto. 4). Taçkapının iki yanındaki dikdörtgen kesitli payandaların doğu yüzleri üçer kalın kaval silme ile hareketlendirilmiştir. Köşelerde ise sekizgen kesitli birer payandaya yer verilmiştir.

Avlunun kuzey ve güney cephelerindeki beşer payandadan batı köşedekiler dikdörtgen, doğudan birinci ve üçüncüler yuvarlak, diğerleri ise sekizgen kesitlidir. Kapalı bölümün kuzey ve güney cephelerindeki dörder payandadan doğudakiler yuvarlak, batı köşedekiler dikdörtgen, aralardakiler sekizgen kesitlidir. Kapalı bölümün batı cephesindeki eksene simetrik birer payanda ise dikdörtgen kesitlidir. Tüm payandalar beden duvarlarıyla aynı yükseklikte dir. Avlunun güney cephesine sekiz, kapalı bölümün kuzey ve güney cephelerine eksene simetrik ikişer, batı cephesine ise eksende bir mazgal pencere açılmıştır. Pencerelerin tümü dıştan dikdörtgen biçimlidir. Kapalı bölümün merkezindeki kubbe dıştan sekizgen kasnaklı ve piramidal külahlıdır.

Yapıya, doğu cephesi ortasında yer alan taçkapı nişi içindeki kuzey yarısı ayakta olan basık kemerli kapıdan girilen kareye yakın dikdörtgen planlı ve haç

[5] Aksaraylı 1943: 336.

[6] Yapı kuzeydoğu-güneybatı aksında bulunmakla birlikte, anlatımda kolaylık sağlamak için girişin yer aldığı ön yüzü doğu cephe olarak tanıtılacaktır.

tonozla örtülü giriş eyvanı ile avluya geçilmektedir (Foto. 5). Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avlu doğudan kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı ikişer, güneyden batıdaki üçünün servis mekanları[7] olduğu düşünülen kuzey-güney yönünde sekiz dikdörtgen planlı mekanla doğuda ve eksende üçer bölümlü hamam[8], kuzeyden ise çift sıralı dikdörtgen kesitli payelere kuzey-güney yönünde atılmış kademeli sivri kemerlerle oluşturulmuş on bölümlü çifte galeriyle kuşatılmıştır (Çiz. 2; Foto. 6). Galerinin ön sırasında dokuz, arka sırasında on payeye yer verilmiştir. Tüm birimlerin örtüsü sivri tonozdur. Doğuda, kuzey köşe odası dışındaki mekanlar[9] ile güney kanattaki yedi mekan birer kapıyla avluya, hamam ve servis birimleri ile batıdan üçüncü oda birer kapıyla yan mekanlara açılmaktadır. Güneydoğu köşedeki "tuvalet" mekanına açılan basık kemerli kapı dışında tüm kapılar düz silmelerle dıştan kuşatılmış sivri kemerli ve çökertme alınlıklı, dörder sıra mukarnas kavsaralıdır. Güneydoğu köşede bulunan yirmialtı basamaklı merdivenle çatıya çıkılmaktadır. Avlunun ortasındaki köşk mescit, köşelerdeki "L" kesitli payelere atılmış kademeli sivri kemerli ve haç tonozla örtülü baldaken kuruluş üzerinde yükselmektedir (Foto. 5). Mescidin cepheleri, köşedekiler bezemesiz üç şerit ile kuşatılmıştır. Doğu ve kuzey cephelerde, sivri kemerli niş içinde yer alan birer lentolu pencere görülmektedir (Foto. 7). Güney cephede pencere yerine, bezemeli dikdörtgen bir çerçeve bulunur (Resim 8). Batı yüzdeki çift taraflı onikişer basamak merdivenle çıkılan, sivri kemerli ve dokuz sıra mukarnas kavsaralı niş içerisinde yer alan lentolu bir kapıyla (Foto. 9) girilen kare planlı mescidin örtüsü yıkık olmakla

[7] Tuncer 1971: 14'te, batıdaki ilk mekanın mutfak, ortadakinin yemekhane, doğudakinin ise kiler işleviyle kullanılmış olduğu kanısındadır.

[8] Sarre 1896: 79'da, günümüze gelememiş bir sarnıcın bulunduğu mekan gruplarının "hamam" olduğunu öne sürmüş ve bu görüş araştırmacıların büyük bir bölümü tarafından da kabul edilmiştir. Hamamların, kuzey-güney aksında birbirine bitişik üçer mekanla batıdaki dikdörtgen planlı birer mekandan oluştukları düşünülebilir. Güneydoğu köşedeki mekan da "tuvalet" işleviyle kullanılmış olmalıdır.

[9] Tuncer 1971: 14'te, yapının güney cephesinden başlayan ve güneydoğu köşesindeki mekanın güneybatısından içeriye giren bir "temiz su künkü"nden söz edilir. Bu künk, odanın doğu duvarındaki iki menfezle dışarı çıkmakta ve mekanın doğu duvarının önünde bir kanal uzanmaktadır. Bu veriler çerçevesinde, bu mekanın aslında "tuvalet" olarak işlev gördüğü kesinlik kazanmaktadır.

Foto. 3: Aksaray Sultan Hanı, avlu taçkapısı (1996)

Şekil 1: Aksaray Sultan Hanı rölöve planı (Parla III 1997, çiz. 116)

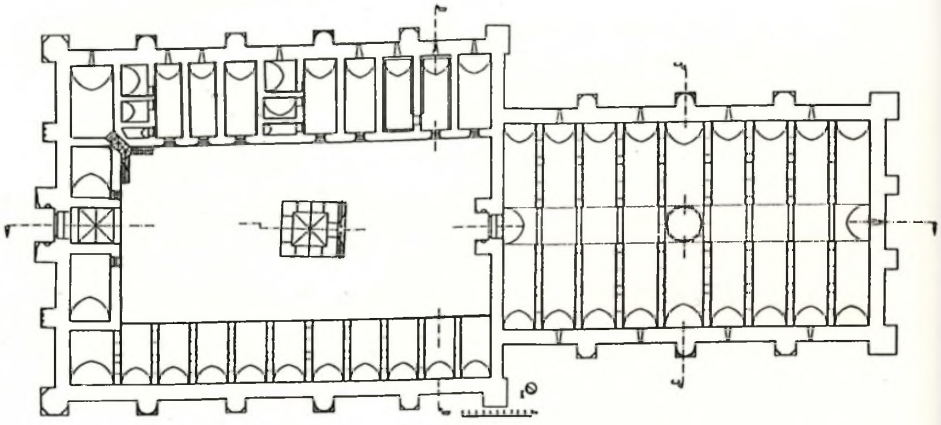

Aksaray Sultan Han, rölöve plan (1995)
Rölöve: Canan Parla-Erol Altınsapan-Dilşad Kırcı
Çizen : Canan Parla-Hülya Çetir (1995)

birlikte, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki dört sıra mukarnas dolgulu tromp kalıntılarından aslında kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Mescidin güney duvarı ortasındaki mihrap, dıştaki dikdörtgen ve içteki üç yüzlü çift nişli ve üçer sıra mukarnas kavsaralıdır, iç nişin iki yan yüzünde de birer yarım yuvarlak küçük niş bulunur (Foto. 10). Kapının kuzeyindeki dikdörtgen kapıdan iki basamakla merdiven sahanlığına ulaşılır; burada doğuya dönen beş basamakla aslında mescidin günümüze ulaşamamış çatısına çıkılmaktaydı.

Batıdaki kapalı bölümün doğu cephesi ortasındaki avluya taşkın ve dıştan iki silme arasındaki bir süsleme şeridiyle kuşatılmış taçkapı, sütunceler üzerinde yükselen bezemeli sivri kemerli ve dokuz sıra mukarnas kavsaralıdır (Foto. 11). Kavsaranın altındaki kitabe kuşağı, avlu taçkapısında olduğu gibi üç yönde dolaşmaktadır. Taçkapının iki yan yüzünde beşer cepheli ve üçer sıra mukarnas kavsaralı birer niş yer almaktadır (Foto. 12). Basık kemerli kapıyla girilen doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm, dört sıralı sekizer payeye enine atılmış sivri kemerlerle dokuz birime ayrılmış ve ortada, eksene simetrik payeler üzerinde yükselen doğu-batı yönünde sivri kemerlerle boylamasına bir birim oluşturulmuştur (Foto. 13). Daha geniş ve yüksek tutulmuş orta birimin kareye dönüştürülmüş merkezi bölümü tromp geçişli bir kubbe, diğer tüm birimler sivri tonozlarla örtülüdür (Foto. 14). Orta bölümün tonozu, iki yanda konsollara oturan sivri kemerlerle desteklenmiştir. Orta birimin dört sıra mukarnas dolgulu trompları arasında eksene yuvarlak kemerlerle çerçevelenmiş birer mazgal, tromp eksenlerine ise üç yapraklı yonca biçimli birer pencere açılmıştır. Kapalı bölümün duvarlarındaki mazgal pencereler dikdörtgen biçimlidir ve yuvarlak kemerlerle taçlandırılmışlardır.

Yapı tümüyle kesme taş kaplamadır. Duvarlar ve payandalar sandıklama tekniğinde moloz taş dolguludur. Doğu cephede, taçkapının simetriğindeki payanda-

ların kaval silmelerinde yuvarlatılmış taşlara yer verilmiştir. Ayrıca, kapının üzerinde ve taçkapının iki yanındaki nişlerde beyaz ve siyah renkli mermerler dönüşümlü olarak geçme tekniğinde kullanılmıştır. Onarımların en belirgin özelliği ise, malzeme farklılığına gidilmiş olmasıdır. Nitekim, avlu mekanlarının kapıları ile köşk mescidin kapı ve pencereleri tuğla örgülüdür. Mescidin tromplarında ise beton kullanımı görülür.

Yapıda, avlu ve kapalı bölüm taçkapıları, avlu revaklarının ve köşk mescidin kemerleri, köşk mescidin cepheleri ve mihrabında süslemeye yer verilmiştir[10].

Avlu taçkapısını dıştan kuşatan bezemeli silmelerden ikincisinde bitkisel, diğer silme ve şeritlerde geometrik düzenlemeler görülür. Altta da devam eden dıştaki ilk şeritte düz ve ters dörtlü okuçları ve köşelerde gamalı haçlarla oluşturulmuş çark-ı felek, ikinci dar şeritte kırık çizgilerle biçimlenmiş altıgen, üçüncü dar şeritte meander, içteki kaval silmede yatay zikzak bindirmeli balık sırtı, düz silmede yatay palmetler, boyutları ve süsleme programı taçkapının en dikkat çekici bezemesini içeren en geniş şeritte kırık çizgilerle biçimlenmiş farklı yıldız ve özellikle de onaltı-oniki kollu yıldızların egemen olduğu kompozisyon, içteki şeritte üst dilimleri yivli yatay mukarnas düzenlemesine yer verilmiştir (Foto. 15). Sütuncelerin kaidelerinde yatay palmet, gövdelerinde kademeli zikzak ve başlıklarında üç kademeli katmerli palmetler; üzerindeki düz silmede kırık çizgilerle biçimlenmiş palmetler ve aralarda dört yapraklı yoncalar dikkati çeker. İki sıra mukarnaslı konsollara oturan kemer yüzeyinde karşılıklı dikey ve yatay zikzaklarla biçimlenmiş bir düzenleme görülür. Kavsara köşeliklerinde yer alan madalyon ve panolarda da geometrik ve bitkisel bezemeler dikkati çeker. Alttaki madalyonlarda kırık çizgilerle oluşturulmuş altıgen-altı kollu yıldız, üzerlerindeki madalyonlarda sapları ortada sekiz kollu yıldız oluşturan dört palmet-lotus, üzerlerindeki yatay dikdörtgen panolarda kırık çizgilerle genişletilmiş altıgen-beşgenler, üstteki yatay dikdörtgen panolarda kırık çizgilerle biçimlenmiş sekizgen-dört kollu yıldızlar, kemer köşeliklerindeki altıgen panolarda ise çark-ı felek düzenlemeleri yer alır. Kavsaranın en alttaki mukarnas dizisinden dördü bitkisel (rumi-palmet) dolguludur. Alttaki kapı sövelerinde çift yönlü kırık çizgilerle sekizgen kesitleri ve kemer yüzeyinde bu düzenleme-

[10] Yapının süslemeleri için bkz. Ögel 1966: 16-21,130-131; Erdmann ve Erdmann 1976; Schneider 1980; Ünal 1982; Schneider 1987.

Foto. 4: Aksaray Sultan Hanı, avlu taçkapısı, güney niş (1996)

Foto. 5: Aksaray Sultan Hanı, avlu, batıya bakış (H. Acun-1996)

ye ek olarak üstte spiraller içinde karşılıklı rumiler; kemer köşeliklerinde okuçları; üstte bitkisel (rumi-palmet) dolgulu yatay kitabe şeridi ile üzerindeki yatay şeritte yine bitkisel (rumi-palmet) dolgulu çokgen-yıldız kesitlerine yer verilmiştir. Benzer düzenlemeler içeren yan nişlerde geometrik bezeme egemendir. Üstteki yatay panoda ve nişi üç yandan kuşatan şeritte altı kollu yıldız kompozisyonları görülür. Kemer köşeliklerinde "Zengi düğümü"; kavsaranın altındaki yatay şeritte çift yönlü rumi-palmet düzenlemesi; niş yüzeylerinde altıgenler ile dört-beş-altı kollu yıldızlar dikkati çeker. Çift sütuncelerin yatık "U" başlıkları geçmeli daire ve kesitleriyle, dıştakilerin gövdeleri kademeli baklava motifleriyle bezelidir. İçteki sütuncelerin gövdeleri ise burmalıdır. Kade-

Foto. 6: Aksaray Sultan Hanı, avlu, kuzeydeki çifte galeri (1996)

Foto. 7: Aksaray Sultan Hanı, köşk mescit, kuzey cephe (1992)

meli çift başlıklar "Korint üslubu"nu anımsatan katmerli palmetlerle bezenmiştir.

Kapalı bölüm taçkapısı, avlu taçkapısının daha yalın bir çeşitlemesidir. Dıştaki düz silme zencerek motifleriyle bezelidir. Dıştan sekizgen kesitli dendanla ve iki yandan zencerek-düğüm motifli silmelerle kuşatılmış geniş şeritte kırık çizgilerle oluşturulmuş çokgen çeşitlemeleri arasındaki egemen düzenleme on kollu yıldızlardır. Yıldızların içinde ise gülbezekler yer alır (Foto. 16). İçteki pahlı silme, geçmeli baklava-düğüm motifleriyle süslenmiştir. Kavsara kemeri, rumilerle taçlandırılmış kıvrık dalların çerçeve oluşturduğu katmerli palmetlerle bezelidir. Kavsara köşeliklerindeki madalyonların dolgusunda geometrik süsleme egemendir. Alttaki madalyonlarda on kollu yıldız; üzerindeki madalyonlarda geçmeli lale benzeri üçlü düzenlemeler; üstteki madalyonlardan alttakilerde on kollu yıldız, üsttekilerde ise geçmeli daire ve kesitleri ile ortada altı kollu yıldızlara yer verilmiştir. Kavsaranın mukarnas dolgusunda gülbezekler ve altı-sekiz-on kollu yıldızlarla bezeli madalyonlar dikkati çeker. Kapı kemeri ve söveleri zencerek dolgulu dar şeritlerle kuşatılmıştır ve kapı kemerinin köşeliklerindeki madalyonlardan güneydeki on kollu yıldız, kuzeydeki ise gülbezek dolguludur. Yan nişleri dıştan bezemeli bir şerit kuşatır. İçteki sekizgen kesitli dendan da üç yönde dolanır. Kavsara köşeliklerindeki madalyonlardan batıdaki gülbezek, doğudaki ise sekiz kollu yıldızla süslüdür. Niş yüzeyleri, avlu taçkapısındakilerden farklı olarak bezemesizdir.

Foto. 8: Aksaray Sultan Hanı, köşk mescit, güney cephe, ayrıntı (1996)

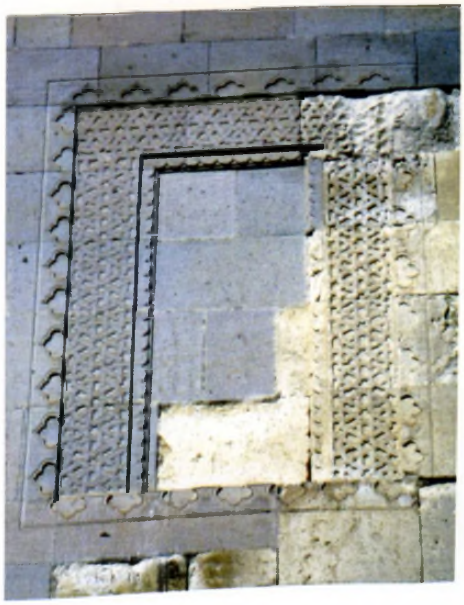

Köşk Mescid'in alt kat kemerlerinin alt kademesi, iki yandan yuvarlatılmış ve ortası sivri dendan; üst kademesi ise daire-altıgen düzenlemesi içerir. Köşeliklerdeki madalyonlardan biri altı kollu yıldız-yürek, diğeri oniki kollu yıldız bezemelidir. Cepheleri dıştan kuşatan ince şerit daire kesitli geçmeler; içten doğu ve batıdaki geniş şeritler altıgen-sekiz kollu yıldız-yanlardan daraltılmış uzun altıgen geçmeler, kuzey ve güneydekiler altıgen-sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir; altıgen ve yıldızların içinde de gülbezeklere yer verilmiştir. Batı cephedeki kapı ve doğu cephedeki pencerenin sütunce gövdeleri kıvrık dal-rumi, geniş şerit on kollu yıldızlarla bezelidir ve dıştan sekizgen kesitli dendan kuşağıyla sınırlandırıl-

mıştır (Foto. 5,9). Kuzey cephedeki pencere, batıdaki iki yanda yuvarlatılmış sivri uçlu ve doğuda yarım yuvarlak dendan kuşaklarıyla sınırlandırılmış daire-altıgen geçmeli geniş bir şeritle hareketlendirilmiştir (Foto. 7). Köşk Mescit mihrabının bezemeli dış nişi, oniki kollu yıldız geçmeli bir şeritle kuşatılmıştır (Foto. 10). Kavsaranın en alttaki mukarnas yüzeylerinde ve orta nişin kavsara köşeliklerinde gülbezekler bulunur.

Avlunun kuzey kanadındaki çifte galerinin kademeli kemerlerinden alttakiler dönüşümlü olarak daire, yanları daire kesitli ve uçları sivri dendanlarla, üsttekiler ise sekizgenlerin egemen olduğu çokgenler ve ortalarındaki sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir (Foto. 6).

Anadolu-Selçuklu şehir dışı hanlarının en anıtsal örneği olan Aksaray Sultan Hanı, dönemin en önemli ticaret ağını oluşturan ve güneydeki Antalya ile Alanya limanlarını Konya-Aksaray-Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden İran ve Gürcistan'a bağlayan ana yolun merkezinde yer almaktaydı. Bu yolun Sivas'tan güneydoğuya ayrılan bir kolu, Malatya-Diyarbakır-Mardin-Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya ulaşmaktaydı[11]. Selçuklular zamanında özellikle İtal-

Foto. 9: Aksaray Sultan Hanı, avlu, doğuya bakış ve köşk mescidin batı cephesi (1998)

ya, Mısır, Suriye, İran, Irak ve Kırım'ın dışında Uzakdoğu ile de çok yoğun ticari ilişkiler kurulmuştur[12]. Odak noktasını başkent Konya'nın oluşturduğu geniş kapsamlı ticaret etkinliğini gerçekleştirebilmek için, Anadolu'nun çeşitli merkezlerinden gelen halı, kilim, Ankara sofları, yün, deri, ipekli dokuma, kuru meyve, kereste, zift ve şap Antalya ve Alanya limanları aracılığıyla batı ve doğu ülkelerine gönderilirdi. Buna karşılık, batıdan lüks kumaş, dokuma, sırma ipliği ve silah; doğudan ise yine lüks kumaş ve dokumanın yanı sıra baharat, keten ve şeker alınıyordu[13].

Özellikle seferler sırasında askeri nitelikleri ön plana çıkmakla birlikte, başta Sultan hanları olmak üzere tüm şehir dışı hanları daha çok ticaret ve konaklama işlevli yapılar olarak görülmelidir. Ortaçağ ticaretinin en önemli odak noktalarından birini oluşturan Anadolu'da, 12. yüzyılın sonlarından başlayarak Selçukluların devlet ve dolayısıyla ekonomi politikalarının vazgeçilmez bir ögesi haline gelen hanlar, kısa sürede yarımadayı dört yönde kat eden önemli ticaret yollarının en önemli yapıları konumuna gelmişlerdir. Tacirlerin her tür gereksinimlerinin ve güvenliklerinin karşılanmasını amaçlayan bu yapılar yalnız mimari özellikleriyle değil, süslemeleriyle de Selçuklu sanatının baş yapıtlarıdır. Selçuklu şehir dışı hanları, belki de en anıtsal ve zengin programlı örnek-

[11] Akdağ 1995: 30.

[12] Kşl. Turan 1946: 474-476; Özergin 1965: 141-144; Heyd 1975: 141-478,596-617; Turan 1990: 85-132.

[13] Kşl. Heyd 1975: 612; Akdağ 1995: 29.

Foto. 10: Aksaray Sultan Hanı, köşk mescit, içten mihraba bakış (1998)

Foto. 11: Aksaray Sultan Hanı, kapalı bölüm taçkapısı (1997)

lerin çoğunun sultan yapısı olması nedeniyle, dönemin sanat anlayışının hemen tüm boyutlarıyla algılanabildiği eserlerdir.

Sultan Han'ın kurucusu I. Alaeddin Keykubad (1220-37), farklı işlevlerde 34 örnekle en çok yapıya damgasını vurmuş ve Selçukluların en parlak çağını yaşatmış bir sultan ve kurucu olarak ayrı bir konuma sahiptir[14]. Sultanın sanatın çeşitli dallarıyla ilgilendiği ve tasarımda da söz sahibi olduğu bilinmektedir[15].

Yapının sanatçısı Muhammed, sultanın Konya'daki en önemli eseri olan Alaeddin Camisi'nin batı bölümünün de ustasıdır. Sultanın önde gelen iki yapım etkinliğine imzasını atmış olan Muhammed'in, 1219-1229 yılları arasında sarayın baş mimarı olarak görev yaptığı düşünülebilir[16]. Alaeddin Camisi'nden farklı olarak, Sultan Hanı'nın kitabelerinde yapım yöneticisinden söz edilmemekte-

[14] Sultanın kitabeler ve diğer kaynaklar aracılığıyla belirlenen yapıları arasında 6 iç kale, 5 saray, 3 şehir dışı hanı, 2 cami, 2 hamam, 2 iç kale burcu, 2 kule, 2 köprü, 1 mescit, 1 medrese, 1 darüşşifa, 1 hankah, 1 imaret, 1 dış kale, 1 ahmedek, 1 tersane, 1 çeşme ve 1 türbe sayılabilir. Bkz. Durukan 2006: 141. Keykubad'ın siyasal ve sanatsal kişiliği için kşl. Fahrner 1957; Parla I-II 1997; Durukan 2001: 60-63; Uyumaz 2003.

[15] İbn Bibi 1941: 91'de, sultanın mimarlık, marangozluk, oymacılık, saraçlık ve ressamlıktaki maharetinden söz edilir. Ayrıca bkz. İbn Bibi 1996: 247. Sultan'ın yapım etkinliklerine katkısı konusunda bkz. İbn Bibi 1941: 99-100,135; İbn Bibi 1995: 272-273,363; Fahrner 1957: 193; Bayburtluoğlu 1993: 18; Parla I 1997: 39-53; Durukan 2001: 60-61; 1 Durukan 2001: 249-250,255-257. Ayrıca, sultanın Antalya Yivli Minare'deki kitabesinde, "*resm*" ünüyle doğrudan tasarıma katkısı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. 1 Durukan 2001: 257.

[16] 1 Durukan 2001: 252-254.

Şekil 2: Aksaray Sultan Hanı A-A kesiti (Parla III 1997, çiz. 118)

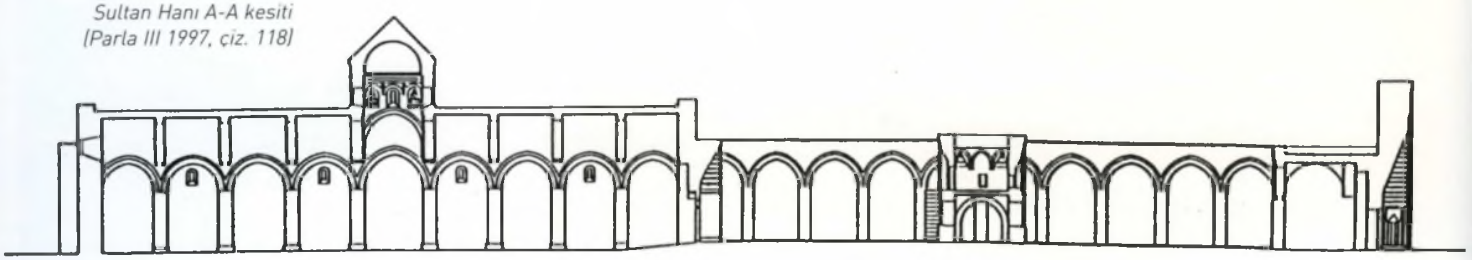

Aksaray Sultan Han, A-A röleve kesidi(1995)
Rölöve: Canan Parla-Erol Altınsapan-Dilşad Kırcı
Çizen : Canan Parla(1995)

dir. Bu denli büyük programlı bir yapının kitabelerinde yöneticisinin adının geçmemesi, bazı yapıların tasarımına doğrudan katkısını bildiğimiz sultanın, han mimarisine yenilikler de getiren kuruculuğuyla yapının yöneticiliğini üstlenmiş olduğunu düşündürmektedir. Aksi takdirde, sultanın egemenliğinin on yılında yapım etkinliklerine mimarbaşı olarak katkısı olduğundan kuşku duymadığımız Muhammed, sultanın direktifleri doğrultusunda yapının yöneticiliği görevinde de bulunmuş olabilir. Yapım yöneticisi saptanabilen 47 Selçuklu yapısından 3'ü, sanatçısı belirlenebilen 33 örnekten Aksaray Sultan Han'la birlikte 5'i, karma tipte hanlardandır. Bu veri, Selçuklu devletinin iktisadi politikasından soyutlayamayacağımız sanatçısı ve yapım yöneticisi bilinmeyen hanların, doğrudan saray mimarlık örgütünün eserleri olduğunu düşündürmektedir.

Aksaray Sultan Hanı, Anadolu'da Selçuklular zamanında inşa edilmiş karma tipteki 45 hanın ilk örneği olmamakla birlikte, günümüze gelebilmiş en anıtsal uygulamasıdır[17]. Selçukluların diğer birçok şehir dışı hanı gibi, "sultan yapısı" olan örneğimiz de, çeşitli işlevlerle donatılmış birimleri nedeniyle, büyük programlı külliyelerin veya saray topluluklarının, kervanlara yeterli hizmeti verebilmek için tek yapıda toplandığı bir çeşitlemesi olarak görülebilir[18]. Ayrıca, Aksaray Sultan Hanı'nda olduğu gibi, bu yapıların çoğunun çevresinde zamanla yerleşimler oluşmuştur. Başta örneğimiz olmak üzere bu yapıların çoğu kitabelerinde "han", bir bölümü ise "ribat" olarak adlandırılmışlardır[19]. Osmanlı dönemi "menzil hanları", ya da daha doğru bir deyimle "menzil külliyeleri", Selçuklu kervansaraylarının daha büyük ölçekli çeşitlemeleri olarak görülebilir.

Farklı biçimsel özellikler gösteren ve özellikle taçkapının iki yanındakilerin kütlesel cephelere hareket katmayı, belki de kapının etkileyici bezemeleriyle uyum sağlamayı amaçlayan estetik kaygılarla yapıyı dört yönden kuşatan kulevari payandalarıyla dıştan yumuşatılmış kale görünümü verilerek, Aksaray Sultan Hanı'nın korunmalı ve aynı zamanda kısmen askeri nitelikli bir yapı olduğu da vurgulanmak istenmiştir. Aynı özellik, benzer ya da farklı tasarımlarla hanların çoğunda karşımıza çıkar. Bununla birlikte, Aksaray Sultan Hanı'nın en yakın benzerleri, yine Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın eseri olan 1232-1236 tarihli Kayseri-Sivas yolundaki Sultan Hanı ile bir "emir yapısı" olan Kayseri-Malatya yolu üzerindeki Celaleddin Karatay'ın 1230-1240 tarihli Karatay Hanı'dır. En büyük ölçekli Selçuklu hanları arasında yer

Foto. 12: Aksaray Sultan Hanı, kapalı bölüm taçkapısı, güney niş (1996)

[17] 42 karma tipteki han için bkz. Erdmann 1961. Yazar eserinde, bu örneklerden Kırkgöz ve Kargı hanları yalnız avludan oluşan hanlar olarak ele almıştır. Bkz. 179-184. Bu örneklere, Şanlıurfa-Bozova-Kanlıavşar-Büyükhan (Çarmelik) Köyü'ndeki 1230'lara tarihlenen harap durumdaki Han, 13. yüzyıla Artuklulara mal edilen Elazığ-Esenkent'teki avlusu yıkılmış Han İbrahim Şah ile Divriği-Kemah yolundaki 13. yüzyıl Mengücekli yapısı olarak kabul edilen ve avlusu kısmen ayakta olan Burma Han eklenebilir. Büyükhan Köyü Hanı için bkz. Güressever 1977: 13-17, plan 1, res. 1-21; Kürkçüoğlu 1999: 16-18 (4 resim); Gündüz 1999: çiz. 160-166, res. 445-459; Han İbrahim Şah için bkz. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü 1967: 44-47 (1 plan, 2 kesit, 9 resim); Burma Han için bkz. Sakaoğlu 1971: 204-206; Tükel Yavuz 1984: şek. 1-6, res. 1-9.

[18] Durukan 1998: 30.

[19] Bkz. Durukan 1998: 29-30. Kitabelerinde "ribat" olarak belirtilen örnekler arasında 1207-10'lara yerleştirilen Kuruçeşme, 1210 tarihli Dokuzun Derbent, 1218-19 tarihli Hekim, 1230 tarihli Çardak, 1237-46 yılları arasında yapılmış Kırkgöz Han sayılabilir.

alan ve olasılıkla bir "tacir yapısı" olan Aksaray-Kayseri yolunda Aksaray yakınındaki 1231-1243 tarihli Ağzıkara Han, yapıya egemen bezemeli taçkapısına karşın, dıştan daha kütlesel bir görünüm yansıtmaktadır. Büyüklü-küçüklü karma tipteki tümüyle günümüze gelebilen hanlarda, dıştaki yapıya egemen taçkapının, içte kapalı bölüm girişi olarak hem mimarisi, hem de süslemeleriyle büyük ölçüde yinelendiği görülür. Aksaray Sultan Han'ın kapalı bölüm taçkapısı dışında, anıtsallıkları ve bezemeleri ile dikkati çeken örnekler arasında Kayseri-Tuzhisarı Sultan Hanı, Ağzıkara Han, Karatay Han, Aksaray-Konya yolunda Avanos'un doğusundaki kesin tarihi bilinmeyen Sarı Han, Denizli yakınındaki 1253-54 yılında Vali Kara Sunkur tarafından yaptırılan Ak Han sayılabilir. Bu tipin daha yalın uygulamaları arasında ise Konya-Aksaray yolundaki Emir ve Saray Mimarı Sadedin Köpek'in kuruculuğunu ve belki de yöneticiliğini üstlendiği 1235-1238 tarihli Zazadin Hanı ve avlusu büyük ölçüde yenilenmiş Akşehir-Afyonkarahisar yolunda, İshaklı ilçesinde bulunan ve Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından 1249-50 yılında yaptırılmış olan Han yer alır. Yalnız kapalı bölümü taçkapısıyla birlikte günümüze gelebilen örneklerden Sultan II. Kılıç Arslan zamanına (1155-1192) ait Alay Han, "sultan yapısı" olan ve 1238-39 yılında II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılmış olan Antalya-Burdur yolundaki İncir Han, yine aynı sultan zamanına (1237-1246) ait aynı yoldaki Susuz Han ile yalın örnekleri arasında, Sultan II. İzzeddin Keykavus'un (1246-1249) atabeyi olan ve bu dönemde öldürülen Esededdin Ruzbe'nin yaptırttığı Konya yakınındaki Horozlu Han ile Akşehir-Afyonkarahisar yolunda, Çay ilçesindeki bir külli-

Foto. 13: Aksaray Sultan Hanı, kapalı bölüm, içten orta bölümün kuzeyi, doğuya bakış (1996)

yenin parçası olan ve 1278-79'da Ordu Kumandanı Ebû'l-Mücahid Yusuf tarafından olasılıkla batısındaki Medrese'nin sanatçısı Oğulbeğ'e yaptırılmış olan Han belirtilebilir.

Aksaray Sultan Hanı'nda, avlunun doğu kanadında, giriş eyvanının iki yanındaki mekanların, diğer birçok karma tipteki handa olduğu gibi, idari işlevlerle ve malların depolanması için kullanılmış olduğu düşünülebilir. Buna karşılık güney kanatta, hamam ve servis mekanları dışındaki odaların barınma işlevli olduklarına kuşku yoktur. Bu odalar avluya bir kapıyla ve dışa birer mazgal pencereyle açılırlar. Kuzey kanattaki çifte galeri ise, diğer galerili hanlarda da olduğu gibi, yazın insanların barınması, malların depolanması ve hayvanlar için kullanılmıştır. Olasılıkla galerinin arka bölümü, Kayseri Sultan Hanı ve Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1237-1246) Alanya-Konya yolunda inşa edilmiş küçük ölçekli Kargı Hanı'ndaki gibi, ahır işlevi görmüş olmalıdır. Diğer birçok handan farklı olarak Aksaray Sultan Hanı'nda, giriş eyvanı dışında eyvan kullanımı görülmez. Eyvanlara gereksinim duyulmamasının nedeni, çifte gale-

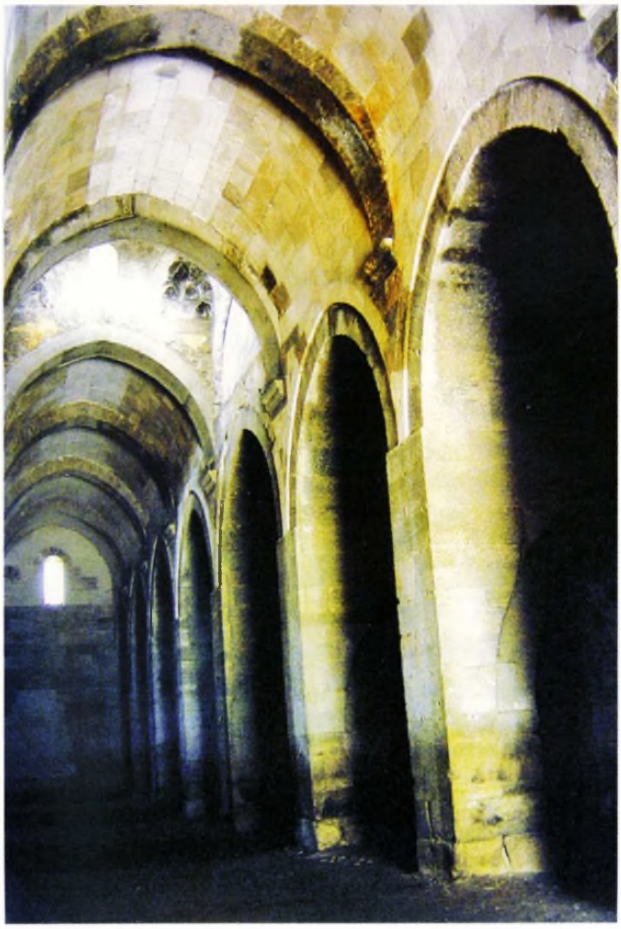

Foto. 14: Aksaray Sultan Hanı, kapalı bölüm, içten orta bölüm, doğuya bakış (1996)

rinin varlığıyla açıklanabilir kanısındayız. Bununla birlikte, yalnız avlusunun kuzeydoğusundaki dışa çıkıntılı bölüm çifte galerili olan Zazadin ve batı kanadı çift galerili Karatay hanlarda da benzer uygulama dikkati çeker. Buna karşılık, avlunun kuzey kanadı çift galerili olan Kayseri Sultan Han'da, aksiyal olmasa bile giriş kanadında küçük bir eyvan yer alır. Ayrıca, tek ya da iki yandan boydan boya galerilerle sınırlandırılmış Kuruçeşme, Obruk ve Durak hanlarda da giriş dışında eyvan kullanımı görülmez. Aksaray Sultan Hanı'nda olduğu gibi, 7 handa da hamamla karşılaşmaktayız. Eğridir-Gelendost-Akşehir yolu üzerindeki 1223 yılında Atabey ve Sahiller Emiri Mübarizeddin Ertokuş tarafından yaptırılan Han'da giriş eyvanının doğusundaki üçlü mekan grubu, Kayseri-Tuzhisarı Sultan, Karatay, Avanos Sarı ve Denizli yakınındaki Ak hanlarında avlunun giriş kanadı köşesindeki mekan grupları hamam olarak yaptırılmış olmalıdır[20]. Ayrıca Ağzıkara Han'da, avlunun güneydoğu köşesindeki mekanın, Burma Han'da güneydoğudaki mescide batıdan bitişik iki mekanın hamam olabileceği belirtilir[21]. Hanlardaki hamam sayısının azlığı ilk bakışta oldukça yadırgatıcı görünmektedir. Ancak, yukarıda vurgulandığı gibi mevcut karma tipteki hanlardan 24'ünün, kısaca yarıdan fazlasının avlularının tümüyle ya da büyük ölçüde yıkık olduğu, bir bölümünde ise hamamın yapının dışında yer aldığı unutulmamalıdır.

Foto. 15: Aksaray Sultan Hanı, avlu taçkapısı, kuzey kanat (1998)

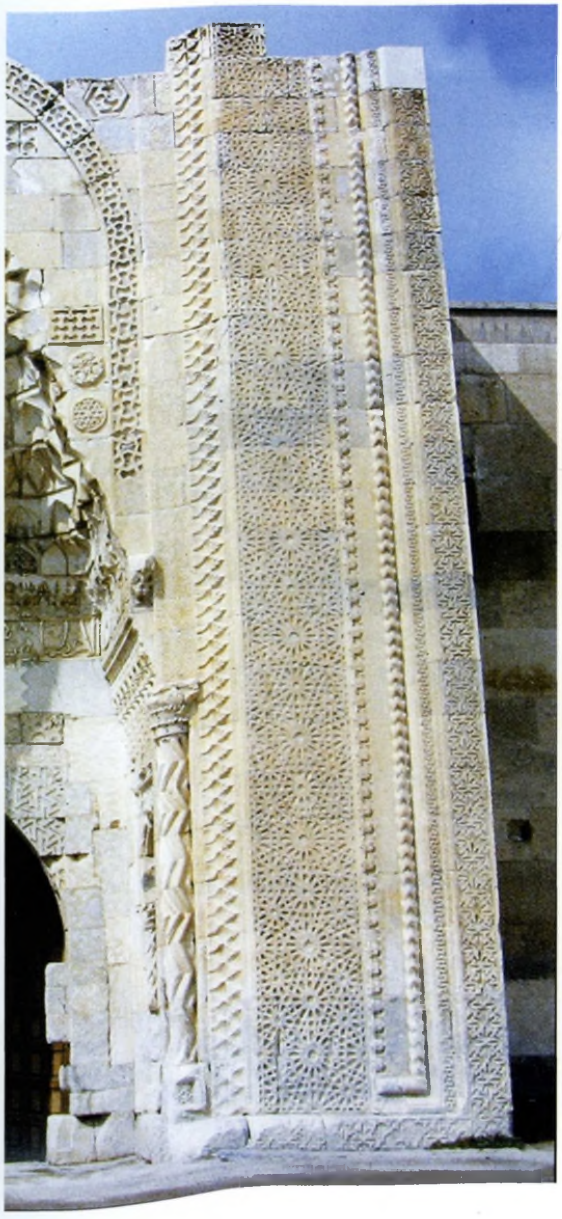

Anadolu Selçuklu dönemi karma tipteki şehir dışı hanlarının 18'inde farklı konumda mescitle karşılaşmaktayız. Bu sayının göreceli olarak az olmasının en önemli nedeni, hamam konusunda olduğu gibi, hanların yarısından çoğunun avlusunun tümüyle ya da büyük ölçüde yıkık olmasıdır. Konya-Beyşehir yolundaki 1207-10'lara tarihlenen Kuruçeşme ve Karatay hanları gibi örneklerde giriş eyvanı yanında, Zazadin Hanı ve Avanos Sarı Han'da avlu taçkapısının üzerinde ya da Konya-Beyşehir yolundaki 1205 yılında Emir Kutluğ Bey tarafından yaptırılmış Kızılören Han'da görüldüğü gibi dıştan taçkapının yanında kuzeydeki üç yana kemerle açılan birimin üzerinde, Konya-Aksaray yolundaki 13. yüzyıl 2. çeyreğine yerleştirilebilecek Obruk Han'da güneybatı köşedeki mekanın üst katında, Kırkgöz Han'da avlunun kuzeydoğu köşesinde, Vali Nureddin Cebrail'in kuruculuğunu-yapım yöneticiliğini üstlendiği Kesikköprü Han'da ve kesin tarihi bilinmemekle birlikte 13. yüzyıl Mengücekli eseri olarak kabul edilen Divriği-Kemah yolundaki Burma Han'da kapalı bölümün avlu cephesinin güney köşesinde, benzer

[20] Bazı örnekler için bkz. Önge 1987.

[21] Ağzıkara Han için bkz. Erdmann I 1961: 101; Burma Han için bkz. Tükel Yavuz 1984: 349.

biçimde Denizli yakınındaki Ak Han'da kapalı bölümün avlu cephesinin batı köşesinde üst katta, 1201-02 yılında Ordu Kumandanı Şemseddin Altunapa tarafından yaptırılmış Konya-Beyşehir yolundaki Altınapa Hanı'nda ön (doğu) cephenin güney köşesinde üst katta yer alır. Ayrıca, Boyabat-Vezirköprü yolundaki Vezir Muineddin Süleyman tarafından Mimar Gevherbaş'a 1265-66 yılında yaptırılmış Durak Han'da giriş eyvanının yanındaki mekanlardan birinin, Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın eşi Mahperi Hatun tarafından yaptırılmış Tokat-Zile yolunda Pazar yakınındaki Hatun Hanı'nda giriş kanadının kuzeydoğu köşesindeki mekanın, kitabeleri bulunmaması nedeniyle kesin yapım tarihleri bilinemeyen örneklerden Konya-Doğanhisar yolundaki Elikesik Han'ın günümüze daraltılarak gelmiş avlusunda, Konya-Aksaray yolundaki Akbaş Han ile Konya-Akşehir yolunda Kadınhanı ilçesinde yer alan ve "Devlet Hatun" unvanıyla tanınan Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi Raziyye Hatun tarafından 1223 yılında yaptırılmış Han'ın, 1230 yılında Vali Ayaz eş-Şehabî'nin yaptırttığı Denizli-Dinar yolundaki Çardak Han'ın, Malatyalı hekim ve papaz Ebu Salim tarafından 1218-19 yılında yaptırılmış Malatya-Sivas yolundaki Hekim Han'ın ve İncir Han'ın yıkılmış avlularındaki mekanlardan birinin, Kayseri-Tomarza yolundaki Sarı Han'ın kapalı bölümünün güneydoğu köşesindeki yıkılmış mekanın, Antalya-Burdur yolundaki Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında (1237-1246), belki de emriyle yaptırılmış Kırkgöz Han'ın avlusunun kuzeydoğu köşesindeki mekanın aslında mescit olabileceği öne sürülmektedir[22]. Avlunun ortasında köşk mescidin bulunduğu dört örnek bilinmektedir ve bunların ilki Aksaray Sultan Hanı, ikincisi ise yine Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın yaptırttığı Kayseri-Tuzhisarı Sultan Hanı'dır. Diğer iki örnek ise, sultanın ölümünden sonra tamamlanan Ağzıkara Han ile 1249-50 tarihli İshaklı Han'dır. Avluda yer almamakla birlikte, yukarıda sözü edilen Kızılören Han'da ön (batı) cephede üç yana kemerle açılan birimin üzerindeki mescit, belki de avlu ortasında yer alan köşk mescitlerin bir yanda (doğu) cepheden soyutlanamamış küçük ölçekli ve bezemesiz ön örneği olarak görülebilir. İlk uygulamaları Sultan I. Keykubad'ın iki yapısında görülen bezemeli köşk mescitlerin tasarımından sultanın sorumlu olduğu ve kendi gücünü simgeleyen birer yapı olarak inşa edildikleri kanısındayız. Keykubad'ın ölümünden sonra yalnız iki handa daha sade bir anlayışta yapılan köşk mescitler Sultan'ın tasarımının uzantıları olmalarının yanı sıra, kurucularının maddi ve konumsal güçleriyle ilişkili görülebilir.

Selçuklu hanlarında kapalı bölüm, Aksaray Sultan Hanı'nda da olduğu gibi ahır, malların depolanması ve yolcuların barınması için kullanılmıştır. Bu özellikleri gösteren en önemli ögelerden biri, çok azı günümüze gelebilmiş sekilerdir[23]. Aksaray Sultan Han, enlemesine dokuz sahından oluşan iç düzeni ve orta aksın daha geniş tutulmuş olmasıyla diğer tüm örneklerden ayrılır. Nitekim, boyut olarak 2. sırayı alan Kayseri Sultan Han'da bile eş boyutlu yedi sahna yer verilmiştir. Aksaray Sultan Han dışında, orta sahnın geniş tutulduğu ikinci örnek enlemesine yedi sahınlı Karatay Han'dır. Bununla birlikte, örneğimize düzenleme açısından en çok yaklaşan yapılardan biri, sekiz sahnıyla Obruk Han'dır. Çay Taş Han ise, çift yönlü sahın düzeniyle tüm örneklerden ayrılır ve yalnız kapalı bölümden oluşan hanlar içinde Aksaray-Nevşehir yolu üzerindeki kesin tarihi

[22] Erdmann I 1961: 40,42-43, 50, 61, 65, 73, 110, 138, 180.

[23] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tükel Yavuz 1992: 8-12; Tükel Yavuz 1997: 84.

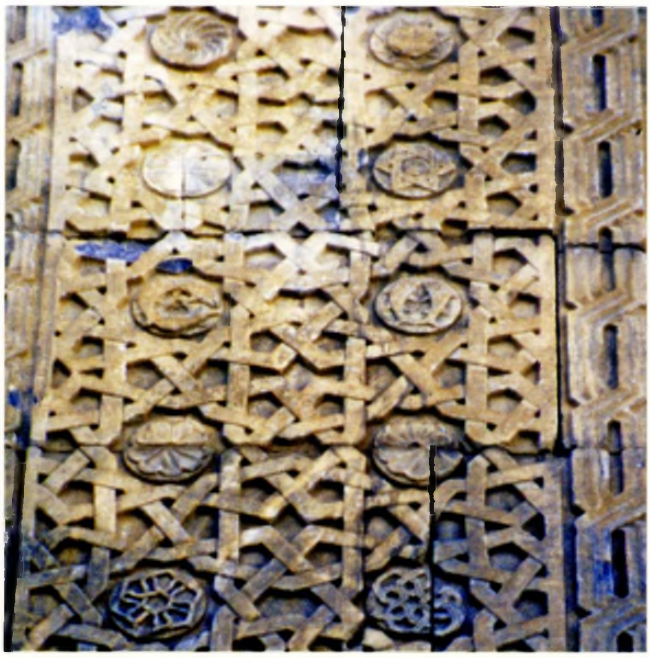

Foto. 16: Aksaray Sultan Hanı, kapalı bölüm taçkapısı, güney kanattaki geniş şerit, ayrıntı (1998)

bilinmeyen harap durumdaki Öresun Han'la büyük benzerlikler gösterir. Kubbesiz örneklerde ise, farkı sayılarda sahın düzeniyle yalnız boylamasına yöneliş görülür ve tümü orta ya da küçük ölçekli hanlardır. Karma tipteki hanlardan yalnız büyük ve orta ölçekli 9 örnekte, Aksaray Sultan Han'da olduğu gibi orta birim, buna karşın enlemesine 6 sahınlı Ağzıkara ve Zazadin hanlarda 4. birim kubbeyle örtülüdür; geçiş ögelerinden Obruk Han'da da 6. birimin aslında kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Aksaray Sultan Han yalnız mimarisiyle değil, süsleme özellikleriyle de ayrı bir konuma sahiptir. Dış ve iç bezemeleriyle örneğimize en yaklaşan yapı, aynı kurucunun eseri olan Kayseri Sultan Hanı'dır. Ağzıkara Han, Karatay Han, Avanos yakınındaki Sarı Han gibi örnekler de farklı süsleme programlarına karşın benzerlik gösteren yapılar arasında sayılabilir. Aksaray Sultan Han'da olduğu gibi, geometrik bezemenin tüm süsleme programına büyük ölçüde egemen olduğu iki örnek Kayseri Sultan Han ve Ağzıkara Han'dır. Diğer örneklerde bitkisel bezemenin de önemli yeri vardır. Bununla birlikte, Selçuklu süslemesinin en temel ögelerini bünyesinde toplayan düzenlemeleriyle Aksaray Sultan Han, diğer tüm hanların, hatta küçümsenmeyecek boyutta diğer Selçuklu yapılarının süsleme programlarının öncüsü konumundadır[24]. Hatta uzantılarını Beylikler döneminde, özellikle Karamanoğulları eserlerinde de bulmak mümkündür. Yapının diğer birçok özelliğinde olduğu gibi, süsleme programında da kurucusunun katkısını göz ardı etmemek gerekir. Yapının tasarımı, yapım evreleri ve süslemelerinden sorumlu olduğundan kuşku duymadığımız Şamlı Muham-

[24] Schneider 1980 ve 1989'da bezeme ögeleri ve düzenlemeleri çerçevesinde yapılan gruplamalar, Aksaray Sultan Hanı'nın Selçuklu süslemeciliğindeki, özellikle de taş süslemedeki yerinin somut göstergeleridir.

med'i de ekol kurmuş ve etkilerini Türk sanatında uzun süre hissettirmiş bir sanatçı olarak görmek gerekir. Öyle anlaşılıyor ki, Muhammed, 1219-29 yılları arasında saray mimar teşkilâtının uygulayıcı ve en azından yapım etkinliklerinin denetleyicisi olarak başında bulunan kişidir. Kendisinin Şam'lı olması, daha çok Suriye etkili olarak görülen özelliklerin ona bağlanmasına yol açmıştır. Muhammed'in yapılarında, onun üslubuna maledilen özelliklerin başında, "Zengi düğümü" denilen, Aksaray Sultan Hanı'nda yan nişlerde küçük ölçekte karşımıza çıkan ve ilk dikkat çekici uygulaması çift renkli taşla Konya Alâeddin Camii kuzey cephesindeki taçkapının üzerinde görülen geometrik örgü düzenlemesidir. Ancak ilginç olan, bu düzenlemenin benzerlerinin tek ve çift renkli taş üzerine birçok yapıda sürdürülmüş olmasıdır[25]. Çift renkli taş kullanımının Selçuklu döneminde ve özellikle de Beylikler zamanında Anadolu'nun hemen her bölgesindeki yapılarda karşımıza çıkması rastlantı olmasa gerektir. Muhammed'in üslubunun, bu kısa makalede üzerinde duramayacağımız uzantılarının mimariden süslemeye kadar çok boyutlu olduğunu belirtmekle yetineceğiz[26].

Aksaray Sultan Han'da karşımıza çıkmayan tek süsleme türü figürlü bezemedir. Buna karşılık, karma tipteki hanların ilk örneği olan ancak günümüze yalnız kapalı bölümü gelebilen Alay Han'ın taçkapısında, Çardak Han'ın taçkapısı ile kapalı bölüm payelerinde, Karatay Han'ın avlu taçkapısında, güney cephesinde, eyvan kemerinde ve türbenin üst bölümünde, İncir Hanın taçkapısında, Denizli yakınındaki Ak Han'ın doğu cephesi, avlu taçkapısı ve avlu eyvanının konsollarında, Çay Han'ın kapı kemeri üzerinde figürlü süslemeye yer verilmiştir. Ayrıca, Kadın, Zazadin, İshaklı ve Ak hanlarda figürlü devşirme malzeme kullanımı da görülür.

Sonuç olarak; Aksaray Sultan Hanı, hem konumu, hem ölçeği, hem de mimari ve süsleme özellikleriyle Selçuklu mimarisinin baş eserlerindendir. Etkisi yalnız han mimarisinde değil, diğer mimari ürünlerde de dönemi içinde ve sonrasında belirgin bir biçimde görülmektedir. Her yönüyle Türk mimarisinde özel bir konuma sahip sağlam durumdaki yapının, mekanlarının özgün nitelikleri de canlandırılarak müze olarak işlev görmesi gerektiği kanısındayız.

[25] Konya Alaeddin Camisi'nin kuzey taçkapısında ve Aksaray Sultan Hanı'nın yan nişlerinde görülen "Zengi düğümü"nün yine aynı kurucunun yapısı olan Kayseri Sultan Hanı'nın pencere alınlığında, 1228-29 tarihli Mengücekli eseri olan Divriği Ulu Camisi'nin doğu taçkapısında, Karatay Han'ın eyvan kemeri alınlığında, 1251-52 tarihli Konya Karatay Medresesi taçkapısında ve farklı bir yorumla da olsa 14. yüzyılın 2. çeyreğine yerleştirilen Aksaray Zinciriye Medresesi eyvan kemeri köşeliklerinde görülmesi bile sanatçının üslubunun etkilerinin ne denli uzun bir sürece ve bölgeye yayıldığının göstergeleri olarak kabul edilmelidir.

[26] Kısa bir değerlendirme için bkz. Durukan 2001: 250-254.

Bibliyografya

Akdağ, M. 1995 Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1 (1243-1453), İstanbul.

Aksaraylı, K.M. 1943 Selçukî Devletleri Tarihi, çev. M.N. Gencosman, Ankara.

Arseven, C.E. 1939 L'Art Turc depuis son origine jusqu'à nos jours, İstanbul.

Aslanapa, O. 1973 Türk Sanatı, II, İstanbul

Bayburtluoğlu, Z. 1993 Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum.

Bektaş, C. 1999 Selçuklu Kervansarayları. Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri/A Proposal Regarding the Seljuk Caravanserais, their Protection and Use, İstanbul

Combe, E.-Sauvaget, J. ve G. Wiet 1941-1943 Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe, XI-XII, Le Caire.

Diez, E. 1917 Die Kunst der islamischen Völker, Berlin.

Diez, E. 1946 Türk Sanatı. Başlangıcından Günümüze Kadar, İstanbul.

Diez, E. ve O. Aslanapa 1955, Türk Sanatı, İstanbul.

Durukan, A. 1998 "Niçin Kervansaray", Vakıf ve Kültür, 1/1 (Mayıs), 29-35.

Durukan, A. 2001 "Anadolu Selçuklu Dönemi Kaynakları Çerçevesinde Baniler", Sanat Tarihi Defterleri, 5: 43-132.

1 Durukan, A. 2001 "Anadolu Selçuklu Döneminde Bani-Sanatçı İlişkileri", Prof.Dr. Zafer BAYBURTLUOĞLU Armağanı. Sanat Yazıları, Kayseri: 247-278.

Durukan, A. 2006 "Baniler", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, ed. A.U. Peker –K. Bilici, 2, Ankara, 137-171.

Erdmann, K. 1961 Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I-II, Berlin.

Erdmann, K. ve H. Erdmann 1976 Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, III, Berlin.

Fahrner, R. 1957 "Alaeddin Keykubad", Robert Boehringer. Eine Freundesgabe, Tübingen: 193-231.

Gabriel, A. 1929 "Les Antiquités Turque d'Anatolie", Syria, 10: 257-270.

Gabriel, A. 1931 Monuments Turcs d'Anatolie, I, Paris.

Giese, F. 1903 "Die Inschrift aus dem Hauptportal des Sultan Han's bei Konjah", Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft, 57: 202-207.

Glück, H. ve E. Diez 1925 Die Kunst des Islam, Berlin.

Gündüz, S. 1999 "Büyükhan (Çarmelik) Köyü Hanı", Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, ed. A. Durukan, Ankara: 318-324.

Güreşsever, G. 1977 "Urfa'da İki Kervansaray", MTRE Bülteni, 3/9-10: 12-27.

Halil Edhem (Eldem) 1915-16 "Anadolu'da Selçukî Hanları", Türk Yurdu, 14/106: 183-188.

Heyd, W. 1975 Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, çev. E.Z. Karal, Ankara.

Holzmeister, C.-Holzmeister G. ve R. Fahrner 1955 Bilder aus Anatolien: Höhlen und Hane in Anatolien, Wien.

İbn Bibi 1941 Anadolu Selçukî Tarihi, çev. M.N. Gencosman, Ankara.

İbn Bibi (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi) 1996 El-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name), Haz. Mürsel Öztürk, I, Ankara.

İlter, İ. 1969 Tarihi Türk Hanları, Ankara.

Jerphanion, G. de 1931 "Le Sultan Khan de Palas", Mélanges de l'Université Saint Joseph, VIII/15: 283-286.

Konyalı, İ.H. 1974 Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, I, İstanbul.

Kühnel, E. 1929 Die islamische Kunst, Leipzig.

Kürkçüoğlu, C. 1999 "Güneydoğu Anadolu'da Tanınmamış İki Selçuklu Kervansarayı: Çar Melik-Han-El Ba'rür", Vakıf ve Kültür, 2/5 (Ağustos 1999): 16-20.

Müller, K. 1920 Die Karawanserai im Vorderen Orient, Berlin.

Naumann, E. 1896 "Seldschukische Baudenkmaeler in Kleinasien", Süddeutsche Bauzeitung, 6: 1-18.

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü 1967 Doomed by the Dam, Ankara.

Önge, Y. 1987 "Die Bäder der seldschukischen Karawansereien in Anatolien", Ars Turcica. Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst, München 3-7 September 1979, I, München: 281-285.

Özergin, M.K. 1965 "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, XV/20, 141-170.

Parla, C. 1997 I. Alâeddin Keykubad Dönemi Yapılarında Biçim ve Estetik, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 3 cilt, Ankara.

Sakaoğlu, N. 1971 Türk Anadolu'da Mengücekoğulları, İstanbul.

Saladin, H. 1907 Manuel d'Art Musulman. I. L'Architecture, Paris.

Sarre, F. 1896 Reise in Kleinasien-Sommer 1895-Forschungen zur seldschukischen Kunst und Geographie des Landes, Berlin.

Schneider, G. 1980 Geometrische Bauornamente der seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden.

Schneider, G. 1989 Pflanzliche Bauornamentik der seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden.

Tuncer, O.C. 1971 "Niğde-Aksaray Sultan Handa Bazı İzlerin Değerlendirilmesi", Önasya, VI/72: 15-16.

Turan, O. 1946 "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X/39: 471-496.

Turan, Ş. 1990 Türkiye-İtalya İlişkileri, I, İstanbul.

Tükel Yavuz, A. 1984 "Burmahan", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara: 253-284.

Tükel Yavuz, A. 1992 "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 2-4 Aralık 1991, Ankara: 253-284.

Tükel Yavuz, A. 1997 "The Concepts that Shape Anatolian Seljuq Caravanserais", Muqarnas, 14: 80-95.

Uyumaz, E. 1993 Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237), Ankara.

Ülgen, A.S. 1954 "Aksaray Sultan Hanı", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 145: 10-13.

Ünal, R.H. 1982 Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir.

Vural Maggy, P. 1980 "Sultan Hanı", Türkiyemiz, 12/32: 8-16, 37-39 (İngilizce özet).

Yetkin, S.K. 1954 İslâm Mimarisi, Ankara.

ÇARDAK HAN

Doç. Dr. Kadir PEKTAŞ*

Denizli il merkezinin 55 km. doğusundaki Çardak'ta, Denizli-Afyon karayolundan yaklaşık 500 m. kadar içerde yer alan yapı Hanâbad ya da Hanbat adlarıyla da tanınmaktadır. Çardak ilçe merkezindeki Saray mahallesinde, mezarlığın yanında bulunan Çardak Hanı (Foto. 1), bugün bakımsız durumdadır.

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında zahire deposu, bir süre sonra halk tarafından ağıl[1] olarak kullanılmıştır. Erdmann, yapının 1920'li yıllarda onarım geçirdiğini ve 1953 yılında tahıl ambarı olarak kullanıldığını kaydetmektedir[2]. Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan Çardak Han'da, Denizli Müzesi tarafından 2006 yılında temizlik ve kazı yapılmıştır. Yapı günümüzde boş tutulmaktadır.

Çardak Han, Denizli'yi Dinar üzerinden Eğirdir'e[3], oradan da Anadolu Selçuklu başkenti Konya'ya[4] bağlayan kervan yolu üzerinde yer almaktadır. Yapı, Denizli'yi Eğirdir'e bağlayan yol üzerinde, Akhan'dan sonraki konaklama noktasıdır.

* Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Kınıklı Kampüsü – DENİZLİ

[1] Uzunçarşılı 1929: 210.

[2] Erdmann 1961: 59.

[3] Erdmann 1961: 61; Özergin 1965: 146-147; İlter 1969: 81; Aslanapa 1990: 282.

[4] Demir 1989: 21.

Foto. 1: Çardak Han, avlu ve kapalı bölüm

Doğudan Acı Göl, kuzeyden ilçe merkezinin kuzey yönünde uzanan tepelerle çevrelenen geniş Hanbat Ovası, önceden beri Batı Anadolu'yu İç Anadolu'ya bağlayan bir geçiş güzergâhı olmuştur. Bu nedenle, Çardak çevresindeki yüksek tepelerden birinin üzerine, Bizanslılar tarafından daha IX. yüzyılın başlarında, ovayı kontrol altında tutmak amacıyla küçük bir gözetleme yapısı inşa edilmiştir[5].

السلطانى

امر ببناء هذا الرباط فى ايام دولة مولانا

و سيدنا السلطان العادل علاءالدنيا و الدين

ابوالفتح كيقباد بن كيخسرو ناصر أميرالمؤمنين

اقل عبده الاجل الاشرف مولانا رشيدالملة

والدولة والدين اياز بن عبدالله الشهابى

فى شهر المعظم رمضان سنه سبع وعشرين وسته مائه

Kapalı bölümün giriş kapısının üzerinde, iki yanında aslan heykelleri bulunan kitabeden yapının Sultan I. Alâaddin Keykubad zamanında, Esedüddin Ayaz Bin Abdullah Eş-Şihabi tarafından[6] H. 627 (Ramazan)/M. 1230 (Temmuz-Ağustos) tarihinde inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Basık kemerli kapı açıklığının üst kısmına yerleştirilen sivri kemerli mermer levha şeklindedir. Bu levha üzerine Selçuklu sülüsüyle yazılan[7] yedi satırlık Arapça kitabede yapı, Ribat[8] olarak geçmektedir:

Es-sultânî
Emere bi binâi hâze'r-Ribât fî eyyâmî devleti mevlânâ
Seyyidinâ es-sultân el-'âdil 'Alâü'd-dünyâ ve'd-dîn
Ebu'l-feth Keykubâd bin Keyhüsrev nâsır emîru'l-mu'minîn
Ekall-i 'abduhu'l-ecel el-eşref mevlânâ reşîdu'l-mille[9]
Ve'd-devlete ve'd-dîn Ayâz bin 'Abdullah eş-Şihâbî
Fî şehri'l-mu'azzam Ramazan sene seb'a ışrîne ve site mie

Foto. 2: Çardak Han, güney cephe

[5] Gözetleme yapısının Arap akınlarına karşı yapıldığı ve bölgenin Bizans döneminde biri güneydoğu yönde uzanarak Akdeniz'e, diğeri Orta Anadolu'ya uzanan yolun kesişme noktası olduğu belirtilmektedir. Barnes- Whittow, 1998: 355-356.

[6] Esedüddin Ayaz Bin Abdullah, I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. Alâaddin Keykubad zamanlarında önemli mevkilere getirilmiş, dönemin önemli şahsiyetleri arasında yer almıştır. Honaz valisi ve ordu komutanlığı gibi görevler üstlenen Esedüddin Ayaz, kitabelerde "Atabeğ" ve "Mütevelli" gibi ünvanlarla karşımıza çıkmaktadır. 1215 yılında *Sinop Kalesi*'nde, 1219-1220 yılında *Konya Alâaddin Camii*'nde, 1228-129 yılında *Antalya Bali Bey Çeşmesi*'nde, 1230 yılında *Çardak Hanı*'nda ve son olarak 1231 yılında Mutbel Hanı'nda adı geçmekle Esedüddin Ayaz'ın en azından, Anadolu Selçuklu döneminde 1215'ten 1231 yılına kadar 16 yıl inşa faaliyetlerinde aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı 1929: 210-211; Diez-Aslanapa 1955: 96; Erdmann 1961: 61; Baykara 1969: 50; Baykara 1994: 156; Cahen 1979; Sönmez 1989: 220-223; Sönmez 2000: 169-177; Turan 1993: 335,348; Bayburtluoğlu 1993: 197-199; Durukan 2001: 249-252; Kunduracı 2002: 541-544.

[7] Bakırer 1996: 40, 47-48.

[8] Geniş bilgi için bkz. Köprülü 1942: 267-268; Aslanapa 1993: 737-738.

[9] Uzunçarşılı, kitabenin beşinci satırının sonunun "esedü'l-mille" olabileceğini belirtmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, 1929: 211.

Foto. 3: Çardak Han, giriş eyvanının yanındaki mescid ve hamam bölümlerinin görünüşü

Kitabenin Türkçe karşılığı şöyledir: "Bu Ribatın yapılması, dostumuz ve efendimiz, adil sultan, din ve dünyanın en büyüğü, fetih babası, müminlerin emiri, Keyhüsrev oğlu Keykubad zamanında emredilmiştir. Şerefli kulların en küçüğü, mevlana, din, devlet ve milletin olgunu Abdullah Şihabi oğlu Ayaz (tarafından) altıyüz yirmi yedi yılı, muazzam Ramazan ayında (yaptırılmıştır).

Doğu-batı yönünde inşa edilen han, kuzeyden güneye hafif alçalan bir alana inşa edilmiştir. Açık ve kapalı bölümden meydana gelen hanın kapalı bölümü (barınak), açık bölümü (servisler) tam ortalamamaktadır[10].

Anadolu Selçuklu dönemi hanlarının çoğunda olduğu gibi burada da gerek inşa malzemelerinin farklı oluşu gerekse duvarlardaki dilatasyonlardan, kapalı ve açık bölümlerin farklı zamanlarda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre üzerinde kitabe yer alan kapalı bölüm önce yapılmış, açık bölüm buraya kısa bir süre sonra ilave edilmiş olmalıdır.

[10] Benzer uygulama Mutbel Hanı (1231), Zazadin Han (1237), Durak Hanı (1266) ve Kesik Köprü Hanı (1268)'nda da görülmektedir. Erdmann 1961: 72-77, 102-107, Taf.VIII, XIV; Kunduracı 2002: 541-544, Çizim 5-6.

[11] Yapılan kazı çalışmaları hakkında bilgi ve doküman vererek çalışmamıza destek sağlayan Denizli Müzesi Müdürü H.Hüseyin Baysal ve Uzman Nesrin Karabay'a değerli katkıları nedeniyle teşekkür borçluyum.

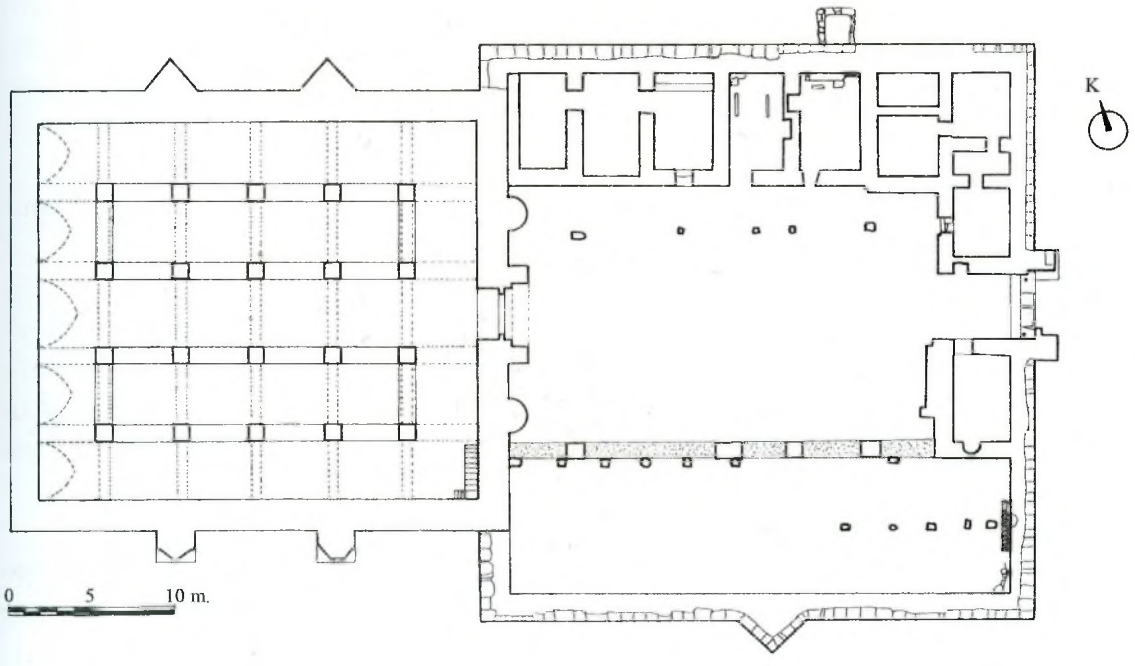

Çizim 1: Çardak Han, kazı sonrası plan (Cem Bilginperk)

Foto. 4: Çardak Han, hamam

Yapının kapalı bölümü nisbeten sağlam durumda iken açık bölüm duvarları 4-5 sıra halinde kesme taş cephe şeklinde günümüze ulaşmıştır (Foto. 2).

Denizli Müzesi tarafında yapılan kazılar sonucu hanın, özellikle açık bölümündeki mekânların (Çizim 1) önemli bir kısmı açığa çıkarılmış[12]; son durumuna göre yerinde yapmış olduğumuz incelemelerle yapının bir restitüsyon planı hazırlanmıştır (Çizim 2).

Açık bölümün yaklaşık 3 m. yüksekliğe sahip güney cephesinde, ortada üçgen şeklinde bir kuleyle desteklenen duvarlar boz renkli kireç taşı ile kaplanmıştır. Herhangi bir kule yer almayan avlunun kuzey duvarları, temel seviyesinin üzerinde günümüze ulaşabilmiştir.

Hanın açık bölümüne, doğu cephe duvarının ortasına yerleştirilen ve bugün yıkılmış olan kapıdan geçilen eyvanla girilmektedir (Foto. 3).

Yapılan kazıdan elde edilen verilerden, avlunun kuzey yöndeki uzun kenarında çeşitli amaçlarla kullanılan mekânlara, güney kenarında da revaklara yer verildiği anlaşılmaktadır. Avluda kazıyla ortaya çıkarılan mekânlarda ve açık bölümü kuşatan duvarlarda inşa malzemesi olarak düzensiz dizilmiş kaba yonu kesme taşın kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Giriş eyvanından geçildikten sonra, kapının sağına denk gelen kuzey yönündeki mekânların (Foto. 4) mimari düzenleme, mekânlarının içindeki su künkleri ve

[12] Selçuklu hanları içinde, hamamların girişin sağına alındığı uygulama yaygındır.

kuzey duvarın dışında ortaya çıkarılan küçük su deposuyla yapının hamam bölümü olduğu sonucu çıkmaktadır[12]. Hamamın mekânlarında, duvarların üst bölümündeki kalıntılardan üst örtü düzenlemeleri anlaşılabilmektedir.

Foto. 5: Çardak Han, sıcaklık kubbesinde tromp

Hamama ait mekânlardan ilki, dikdörtgen planlı ve beşik tonozla örtülen soğukluktur. Soğukluğa, hanın avlusuna bakan, batı duvara açılmış kapıdan girilmektedir. Soğukluğun doğu duvarına açılan diğer kapıdan, üzeri yine beşik tonozla kapatılan -daha dar tutulmuş- ılıklığa, buradan da tromp geçişli bir kubbe ile kapatılmış (Foto. 5), kareye yakın dikdörtgen planlı sıcaklığa girilmektedir. Bunun güneybatı duvarının köşesindeki başka bir kapı ile de, kuzeyine dikdörtgen planlı bir külhan yerleştirilmiş olan yıkanma mekânına girilmektedir[13]. Beşik tonozla kapatılan külhanda, kazan yeri halâ belli olmaktadır.

Dış cephede yer alan, olasılıkla soğuk su deposu olan birimden, duvarın altından geçerek halvete ulaşan künkler yer almaktadır (Foto. 6). Aynı künklere sıcaklık duvarlarında da rastlanılmaktadır.

Hamamda, hanın açık bölümündeki diğer birimlerde olduğu gibi kaba yonu kesme taş, sıcaklığın üzerini örten kubbeye geçiş sağlayan trompta tuğla malzeme kullanılmıştır.

Hamamın batı yönünde, avluya açılan kapılardan girişleri sağlanan iki hücre ile bunların devamında, hemen hemen aynı boyutlarda üç hücre daha bulunmaktadır (Foto. 7). Ancak hanın kapalı bölümüne kadar uzanan bu üç hücrenin avluyla bağlantısı, doğu kenardaki hücreye açılan tek kapıyla sağlanmakta, diğerlerine ise birbirlerine açılan kapılarla girilmektedir[14]. Yapılan kazıda burada bol miktarda küllü toprak ve seramik kırıkları ele geçtiği kaydedilmektedir.

[13] Palas Köyü Sultan Hanı, Karatay Hanı, Ağzıkarahan, Sarı Han ve Akhan, hamama yer verilen diğer bazı Anadolu Selçuklu çağı hanlarıdır. Erdmann 1961: 67-71, 90-102,117-124; Önge 1995: 185-190, 209-220, 221-228; Yavuz 1995: 186.

[14] Benzer uygulama Tuz Hisarı Sultan Hanı (1232-1236), Ağzıkara Han (1231,1237), Zazadin Hanı (1237)'da görülmektedir. Erdmann, a.g.e., s. 90-107, Taf. XIV. Temizlik çalışmaları tamamlandıktan sonra Zazadin Han'ın değerlendirmesi için bkz. Baş 2001: 101-109, 545-556.

Foto. 6: Çardak Han, hamamın su deposu

Kapalı bölümün duvarında halâ görülebilen kuzey-güney yönündeki kemer izi ve yıkılmış olan duvarlarda takip edilebilen tonoz döngüleri, bu hücrelerin beşik tonozlarla kapatıldığını göstermektedir.

Hanlarda avluya tek kapıyla açılan bu mekânların, hamam yada mutfak gibi servis bölümleri olabileceği düşünülmektedir. Burada hamam bölümü ortaya çıktığına göre, bahsedilen diğer üç mekânın mutfak olabileceği akla yakın görünmekteyse de bu konuda kesin bir yargıya ulaşmak için daha fazla ipucuna ihtiyaç olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Mutfak olma olasılığını söylediğimiz mekânlarla hamam arasında kalan diğer iki hücrede kazı sırasında yine bol miktarda kül, yanık ahşap parçaları ve yanmış büyük hatıllar ortaya çıkarıldığı belirtilmektedir. Bu mekânlar, yapının han olarak kullanıldığı son dönemleri hatırlayanların varlığından bahsettikleri fırın bölümü olabilir. Bu mekânların ilk yapımındaki kullanım amacını kesin olarak bilemesek de en azından, son dönemlerde fırın olarak kullanılmış olduğunu düşünebiliriz.

Avlunun kuzeyindeki kapalı mekânların önünde aynı hizada dizilmiş taşlar, burada bir revaka işaret etmektedir[15]. Zeminde çıkan taşlardan iki uçtakiler daha geniş oluşuyla ortadakilerden farklılık göstermektedir. Bunlardan doğu uçtakinin soğukluk duvarına, batı uçtakinin kapalı bölüm duvarına uzaklıklarının eşit oluşu (3.60 m.), bu yönde revakların varlığı ve kemer açıklık ölçüleri hakkında fikir vermektedir.

Ancak böyle bir revakın varlığını kabul ettiğimiz taktirde, ahır bölümünün doğu cephesindeki yarım yuvarlak kulelerden kuzeydekini kapatmış olacağı ve sütunların bulunması gereken yerlerde -güney yönde olduğu gibi- bununla ilgili yeterli veriye ulaşılamaması, açık bölümün ilk yapımı sırasında burada bir revakın tasarlanmadığını düşündürmektedir. Buradaki revaklara dair izlerin,

[15] Kayseri-Sivas yolundaki Palas Köyü'nde bulunan Sultan Hanı'nın açık bölüm hücrelerinin önünde revaklara yer verilmiştir. Bkz. Erdmann 1961: 90-97, Taf.XII.

Foto. 7: Çardak Han, hamamın hizasındaki diğer mekânlar

Foto. 8: Çardak Han, avlunun güney bölümü

güney cephede olduğu gibi daha sonraki kullanımlarla ilgili olmalıdır düşüncesini taşımaktayız. Yine de bu konuda kesin bir yargıya ulaşabilmek için, bu kısımlarda sondajlar yapmak gerekmektedir.

Dıştan avluya girildikten sonra sağdaki mekân, Erdmann'ın da tahmin ettiği gibi mesciddir[16]. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı mescidin, beşik tonozla kapatıldığı kalan izlerden anlaşılmaktadır. Mescidin güney duvarının ortasında sade bir mihrab nişi yer almaktadır.

Foto. 9: Çardak Han, avlunun güneydoğu duvarındaki kemer kalıntısı

Avlunun güney cephesindeki kazılarda, duvardan 10 m. içerde 1 m. genişliğinde, araları düzensiz taşlarla döşenmiş, 3.50 m. arayla dizilmiş paye altlıkları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar Anadolu Selçuklu hanlarının açık bölümlerinde görmüş olduğumuz revaklara ait izler olmalıdır (Foto. 8). Bunların 3.50 m. kadar güneyinde, bu kez daha küçük, daha sık ve düzensiz aralıklara dizilmiş 5 adet taş ortaya çıkarılmıştır. Aynı taş düzenlemeleri, avluya bakan paye altlıklarının iç yüzeylerinde de görülmektedir.

Avlunun bu yönünde, kazılarla zemin indirildiğinde ortaya çıkan duvarların, kaba yonu kesme taş malzeme ile yapıldığı görülmektedir.

Elde edilen tüm bu veriler avlunun güney bölümünde iki sıra paye ile taşınan revaklara yer verildiğini ortaya koymaktadır. Avluya açılan kemerleri dikey olarak kesen güney doğu duvardaki kemer izi (Foto. 9) ile, bununla aynı hizada yer alan kapalı bölümün doğu duvarında görülebilen kemer izinden anlaşıldığı

[16] Mescidin, yapıya giriş sağlayan kapının soluna yerleştirildiği örnekler Altınapa Hanı, Kuruçeşme Hanı, Kızılören Han ve Alara Han'dır. Bunlardan son ikisinde mescid üst kattadır. Bkz. Erdmann 1961: 29-31, 33-35, 45-48, 184-186, Taf.I, III, XXXII; Aslanapa 1990: 272, 280-281.

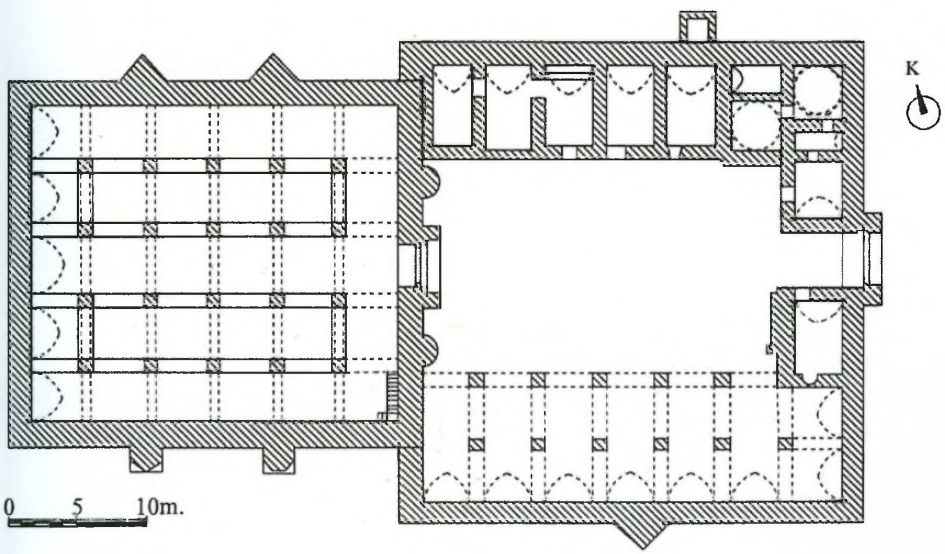

Çizim 2: Çardak Han, restitüsyon planı

kadarıyla payeler birbirine kemerlerle bağlanmış, revaklar avluya birer kemerle açılan beşik tonozlarla kapatılmıştı. Paye altlıklarının kenarlarında ve revakın iç tarafında ortaya çıkarılan küçük taşlar da, ilk revakların bir şekilde yıkılması yada zarar görmesi üzerine, biraz daha basitçe yapılan sundurmaya ait izler olduğu akla gelmektedir.

Açık ve kapalı bölümden meydana gelen Anadolu Selçuklu kervansarayları içinde burada olduğu gibi, açık bölümün bir tarafında hücreler ile bunun karşısında revaklardan meydana gelen düzenleme Aksaray Sultan Hanı, Ağzıkarahan, Karatay Hanı, Sarı Han, Kargı Han ve Ak Han'da karşımıza çıkmaktadır[17].

Anadolu Seçuklu dönemi hanlarının vazgeçilmez elemanları arasındaki kapalı bölüm[18] (barınak), burada açık bölümün batı yönünde yer almaktadır. Sarıya çalan kahverengi kesme taşlarla, açık bölüme göre daha düzgün işçilik gösteren kapalı bölümün (ahır) duvarları, batı duvarı dışında kulelerle desteklenmiştir. Kulelerden giriş kapısının iki yanındakiler yarım daire, kuzey duvardakiler üçgen, güney duvardakiler beşgen planlıdır. Düzgün ve sağlam bir blok halinde

[17] Erdmann 1961: 83-89, 97-101, 117-124, 130-134, Taf. XI, XIII, XVII, XX; Yavuz 1995: 189-191.

[18] Yavuz 1992: 253-284.

Foto. 10: Çardak Han, avlunun güneydoğu köşesinden kapalı bölüm giriş cephesine bakış

Foto. 11: Çardak Han, giriş kapısı üzerinde kitabe ve aslan heykelleri

yükselen kapalı bölümün kuzey ve güney duvarların üst bölümünde, üçerden toplam altı çörten yer almaktadır.

Kapalı bölüme giriş sağlayan taçkapı, doğu cephenin ortasında yer almaktadır (Foto. 10). Kapı, 6 m. yüksekliğinde olup cepheden 1.20 m. dışa taşıntı yapmaktadır. Sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenen kapıda[19], kemerin alt kısmıyla basık kemerli kapı açıklığının arasına kitabe yerleştirilmiştir (Foto. 11). Kitabenin iki yanında, mukarnaslı konsollar üzerine oturtulmuş aslan heykellerine yer verilmiştir. Ayakları tahrip olan aslanların basitçe işlenmiş başlarında, hafif dolgun yanakların ortasındaki açık ağızların arasından dışa çıkmış dilleri dikkati çekmektedir[20].

Üst kısmı yıkılmış olan taçkapının yanlarında, silmelerle sınırlandırılmış iki bordürün içinde geometrik kompozisyonlar işlenmiştir (Foto. 12). Bunlardan dıştan içe doğru ilki dörtlü düğüm, diğeri silmelerle belirtilmiş üçgenlerden meydana gelmiştir.

Onarımlar sırasında hanın kapalı bölümünün zeminine beton dökülmüş, duvarları beyaza boyanmıştır. Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir alanı kaplayan kapalı bölüm, 22 x 25.80 m. ölçülerinde, 5.450 m. yüksekliğindedir[21]. Üzeri beşik tonozlarla kapatılan beş sahınlı ve derinlemesine planlı kapalı bölümde orta sahın, yan sahınlara göre daha geniş tutulmuştur. Doğu-batı yönünde uzanan sivri kemerlerle birbirlerine bağlanan dört sıra halindeki beşer paye, yine aynı

[19] Ünal 1982: 35, 47, 53, Lev.IX, Sek.17, Lev. XCIX, Res. 30.

[20] Öney 1971: 2, R.2 a,b.

[21] Erdmann 1961: 60'da iç ölçüleri 22.60 x 27.10 m olarak vermektedir.

Foto. 12: Çardak Han, kapalı bölüm kapısının iki yanındaki geometrik kompozisyonlar

Foto. 13: Çardak Han, kapalı bölümün orta sahnı

yönde düzenlenen beşik tonozları taşımaktadır (Foto. 13). Üst örtü, payelere ve yanlarda duvarlara yaslanan kuzey-güney yönünde uzanan sivri kemerlerle tonoz hizasında desteklenmektedir. Kapalı bölüm, tonozların ortasına açılan kare ışıklıklarla aydınlatılmaktadır.

İç mekân, mevcut zeminden yüksekliği 0.35 m. olan sekilerle kuşatılmıştır. Müze tarafından kapalı bölümdeki bazı payelerin kenarında ve güney doğu köşedeki merdiven başlangıcında yapılan sondajlarda, sıkıştırılmış toprakla oluşturulan orijinal zeminin, günümüzdeki beton zeminden 0.30- 0.35 m. daha aşağıda olduğu kaydedilmektedir. Bu bilgilere göre Çardak Han'ın kapalı bölümünde sekilerin zeminden yüksekliği 70 cm.'yi bulmaktadır.

Sekiler üzerine oturtulan payeler, bu sekilerden itibaren 2.20 m. yükseklikteki sivri kemerlerle birbirlerine ve duvarlara bağlanmıştır.

Yapının güney doğu köşesinde dama çıkılan merdivenlere yer verilmiştir.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilen hanlar, gösterişli mimari düzenlemelerinin yanında süslemeleriyle de önem taşımaktadır. Figürlü süsleme bunlar arasında önemli bir yere sahiptir. Çardak Han, kapı üzerindeki kitabesinin iki yanındaki aslan heykellerinin yanısıra kapalı bölümdeki figürlü süslemeleri ile de dikkati çekmektedir.

Kapalı mekânda orta sahında sağdaki payelerden üçünün başlığında, orta sahna bakan yüzeylerde, çizgisel üslupta yapılmış kabartma tasvirler bulun-

maktadır[22]. Bazı araştırmacılar, kabartmaların devşirme olduğunu ileri sürmüşse de[23] bulundukları yüzeylerdeki taşlarla uyumu ve bu başlıklarla diğer başlıklar arasında hiçbir fark olmaması gibi nedenlerle figürlerin, hanın inşa edildiği dönemde yapıldığı düşüncesini taşımaktayız.

Girişten sonra sağdaki ilk payedeki başlık üzerinde boğa başı kabartması yer almaktadır[24]. Boğa kabartmasının yüzü, badem şeklindeki gözleri, yassı-uzun tutulan burnu ve sarkık yanaklarıyla insana benzetilmiştir. Yukarı ve orta kısma doğru uzanan boynuzların altında sivri kulaklar görülmektedir.

Aynı sıradaki üçüncü payenin başlığı üzerinde, aralarına bir taşçı işaretinin yerleştirildiği, karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki balık figürü yer almaktadır[25]. Başları yukarıda gösterilen figürlerde boyun çizgileri, yuvarlak gözler ve ağız bulunmaktadır. Kuyruk kısmına doğru daralan vücut, yanlardan üçer solungaçla sınırlanmıştır. Solungaçlar ve kuyruk uçları sivri olarak düzenlenmiştir.

Aynı yerdeki dördüncü payenin başlığı üzerinde insan başı kabartması yer almaktadır[26]. Çenenin aşağı doğru uzamasıyla üçgen şeklini alan başta, yanlara aşırı taşmış kulaklar dışında herhangi bir ayrıntı görülmemektedir.

Yapıda devşirme malzeme pek görülmemekle birlikte kapalı bölümün batı duvarı ile çatı hizasında profilli ve ortası oyuk bazı taşlar görülmektedir. Bugün bir kısmı badana altında kaldığı için fark edilemeyen Erdmann'ın göstermiş olduğu taşçı işaretlerinden başka[27] açık bölümün güney doğu duvarında kazıda ortaya çıkarılan kemer kalıntısında bir taşçı işareti daha dikkati çekmektedir.

Foto. 14: Çardak Han, kapalı bölümdeki payeler üzerindeki balık kabartmaları ve taşçı işareti

[22] Gündoğdu 1979: 198-199; Aslanapa, a.g.e., 1990, s.282; Gierlichs 1996: 153-154, Taf.5, Fig. 2,3,4.

[23] Uzunçarşılı 1929: 210; Demir 1989: 21.

[24] Öney 1970: 98.

[25] Öney 1968: 142, R.9, Fig.9.

[26] Bulut 2000: 24, R.11.

[27] Erdmann 1961: 61.

Bibliyografya

Aslanapa 1990: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I-II Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, Ankara, 1990.

Aslanapa 1993: Oktay Aslanapa, "Ribat", *İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, 1993, s. 737-738.

Bakırer 1996: Ömür Bakırer, "Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Kitabeleri", *V.Milli Selçuklu ve Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1996, s. 37-51.

Barnes - Whittow, 1998: Hugh Barnes-Mark Whittow, "The Survey of Medieval Castles of Anatolia (1992-96)", *Ancient Anatolia*, (Edit. Roger Matthews), London 1998, s. 347- 358.

Baş 2001: Ali Baş, "Yeni Buluntular Işığında Zazadin Hanının Değerlendirmesi", *I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler-I*, Konya, 2001, s. 101-109, 545-556.

Bayburtluoğlu 1993: Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum, 1993.

Baykara 1969: Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429*, İstanbul, 1969.

Baykara 1994: Tuncer Baykara, "Denizli", *D.İ.A.*, 9, İstanbul, 1994, s. 155-159.

Bulut 2000: Lale Bulut, "Anadolu Selçuklu Sanatında Maske Şeklinde İnsan Başı Tasvirleri ve İkonografik Kaynağı Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihi Dergisi*, X, İzmir, 2000, s. 21-41.

Cahen 1979: C.Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul, 1979.

Demir 1989: Ataman Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları Çardak Han", *İlgi*, Sy. 58, İstanbul, 1989, s. 20-23.

Diez-Aslanapa 1955: E.Diez-O.Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1955.

Durukan 2001: Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu Döneminde Bani-Sanatçı İlişkileri", *Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri, 2001, s. 247-278.

Erdmann 1961: Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961.

Gierlichs 1996: Joachim Gierlichs, "Mittelalterlische Tierrelifs in Anatolien und Nordmesopotamien", *İstanbuler Forschungen*, Band 42, Tübingen, 1996.

Gündoğdu 1979: Hamza Gündoğdu, *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979.

İlter 1969: İsmet İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969.

Köprülü 1942: Fuat Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi İstılahlar: Ribat", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, 1942, s. 267-268.

Kunduracı 2002: Osman Kunduracı, "Kubadabad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar-II", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu Bildiriler*, (08-10 Nisan 2002), Kayseri, 2002, s. 537-550.

Öney 1968: Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü (The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art)", *Sanat Tarihi Yıllığı, II*, (1966-1968), İstanbul, 1968, s. 142-168

Öney 1970: Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları (Bull Reliefs in Anatolian Seljuk Architecture", *Belleten*, C.XXXIV, Ankara, Ocak, 1970, s. 83-120.

Öney 1971: Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü (Lion Figures)", *Anadolu (Anatolia)*, XIII, (1969), Ankara, 1971, s. 1-64.

Önge 1995: Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995.

Özergin 1965: M.Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.

Sönmez 1989: Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara, 1989.

Sönmez 2000: Zeki Sönmez, "Anadolu Selçuklularında Atabeylik, Atabey Esededdin Ayaz ve 13. Yüzyıl Mimarisine Katkıları", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, İstanbul, 2000, s. 169-177.

Turan 1993: Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993.

Uzunçarşılı 1929: İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler II*, İstanbul, 1929.

Ünal 1982: R.Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982.

Yavuz 1992: Ayşil Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınak", *IX. Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 1992, s. 253-284.

Yavuz 1995: Ayşil Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, (25-26 Nisan 1994), Konya, 1995, s. 183-198.

TUZHİSAR SULTAN HANI

Doç.Dr.Yıldıray Özbek*

Eser Kayseri-Sivas yolunun 46. kilometresinde bulunan Tuzhisar kasabasında yer almaktadır. Bu yolun Romalılar zamanında da kullanıldığı belirtilir[1]. Arap coğrafyacı İbn Said Kayseri-Sivas arasında 24 kervansaray olduğunu belirtirse de[2], bu sayının 190 km.lik bir mesafe için abartılı olduğu, ancak bu güzergâh arasında çok sayıda konaklama tesisi olabileceği kabul edilebilir.

Eser, 21. 06. 2006 tarihinde incelenmiştir.

Eserin günümüze ulaşabilmiş bir kitabesi yoktur. Kapalı mekânın taçkapısının üstündeki yazı kuşağında bir tarih olduğu belirtilirse de[3] bu yazı kuşağı günümüzde neredeyse tamamen okunamayacak kadar tahrip olmuştur.

* Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü-KAYSERİ

[1] Özergin 1958: 78-79.

[2] Turan 1946: 495.

[3] Özergin 1965: 152. ; Aslanapa 1984: 175.

Foto. 1: Kayseri-Sivas Sultanhanı genel görünüşü.

Foto. 2: Kayseri-Sivas Sultanhanı kuzeybatı köşedeki kulenin görünüşü.

İbn-i Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) adlı eserinde Alaeddin Keykubad'ın Aksaray'da yaptırdığı handan Keykubad Kervansarayı adı ile bahsederken, Tuzhisar Sultanhanından bahsetmez. Kitabında bahsettiği diğer hanları da bulundukları menzil isimleriyle değil, banilerinin adıyla tanımlar[4].

Selçuklu dönemi hanlarına ait üç vakfiyeden özellikle Karatay Hana ait olanı[5], kervansarayın işleyişi hakkında çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Tuzhisar Sultan Hanı'nın günümüze ulaşmış vakfiyesi yoktur. Ancak tarihi kaynaklardaki bilgiler yapının bir vakfiyesinin olabileceğini akla getirmektedir. 1277 yılında Memlûk Sultanı Barbays'ın Anadolu seferine katılan Muhyiddin İbn Abdüz-Zahir'in anlatımları kervansarayın işleyişini düzenleyen bir vakfiyesinin olabileceğini düşündürtmektedir. Baybars ve maiyeti Kayseri'ye gelirken Karatay Han'da, dönerken de Sultan Hanında kalmışlardır. Muhyiddin İbn Abdüz-Zahir Sultan Hanının mekânlarını tanımlamamakla birlikte bu yapının Karatay Ker-

[4] İbn-i Bibi 1996:123-124.

[5] Turan 1948:17-169.

vansarayından daha büyük ve vakıflarının daha zengin olduğunu belirterek, kervansaray çevresinde vakfa bağlı olarak handa kalacakların yiyeceği çok sayıda koyun beslendiğini[6] ifade eder.

Yapının kapalı barınak kısmı taçkapısındaki kitabesi taşların zaman içinde erimesiyle günümüze ulaşamamıştır. Mehmet Çayırdağ, kitabenin sonunda "burhan emir el-mü'minin" ibaresinin bulunduğunu ve bunun dönem kitabelerinde yer aldığını belirtir[7]. Eserle ilgili ilk araştırmaları yapan Albert Gabriel yapıyı hicri 7. asrın ortalarına[8], K.Erdmann ise Aleaddin Keykubad dönemine yerleştirir[9]. Öte yandan Muhyiddin İbn Abdüz-Zahir'in, Baybars'ın Kayseri'den dönüşünü anlatırken kullandığı ".....Aleaddin Keykubad Hanı'nın yakınında bir konağa indi" ifadesinden yapının Aleaddin Keykubad tarafından inşa ettirilmiş olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca tarihini bildiğimiz Karatay Hanı'nın (1236-1241) bezemeleri ve özellikle hamamının tasarım ve üst örtülerindeki benzerlikler dikkate alındığından bu eserlerde aynı ustaların çalışmış oldukları[10] kabul edilebilir. Karatay Hanı'nın kapalı barınak kısmının Aleaddin Keykubad zamanında yapıldığı kitabesinden bilindiğine göre, Sultan Hanı'nın inşasının bitiminden sonra aynı ustaların bu yapıda çalışmış olabilecekleri çok tutarlı görünmektedir. Hanın, Aleaddin Keykubad'ın Kayseri ve çevresindeki imar faaliyetlerini yoğunlaştırdığı 1230-1234 yılları arasında inşa edilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Foto. 3: Kayseri-Sivas Sultanhanı kuzeybatı köşedeki kule yer alan sanatçı kitabesi.

[6] Sümer 1985: 91.

[7] Çayırdağ 2001: 35.

[8] Gabriel 1931: 98

[9] Erdmann, 1962: 96-97.

[10] Önge 1995: 210; Yavuz 2000: 256.

Sultan Hanı güneyden kuzeye doğru çok az meyillenen bir araziye inşa edilmiştir. Han, yolcu, yük ve hayvan üçlüsünün konaklaması esnasında ihtiyaçların karşılanacağı barınak ve servis mekânlarını kapsayan iki kütle olarak tasarlanmıştır (Plan 1; Foto. 1). Bunlardan kuzey taraftaki bölüm avlu kısmı olup güney

Foto. 4: Kayseri-Sivas Sultanhanı avlu taçkapısının genel görünüşü.

[11] İbn-i Bibi 1996.

taraftaki kapalı barınak bölümünden daha büyük olarak tasarlanmıştır. Yapı, yüksek ve farklı biçimde payanda ve kulelerle desteklenmiş duvarlarıyla adeta küçük bir kale kimliği arz etmektedir. İbn-i Bibi'nin Aksaray Sultan Hanı'nda geçen kuşatma ve muharebelere ilişkin verdiği bilgilerden hareketle[11] olağanüstü durumlarda yapının bir kale olarak kullanıldığı kabul edilebilir. Kervansarayın girişinin bulunduğu kuzey cephede, taçkapının iki yanında silindirik kesitli ve birbirine bitişik demet paye biçiminde tasarlanan payandalar, hem duvarı destekler hem de bugün büyük bölümü yıkılmış olan avlu taçkapısına çerçeve oluştururlar. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerdeki kuleler yıldız kesitlidir. Avlu-

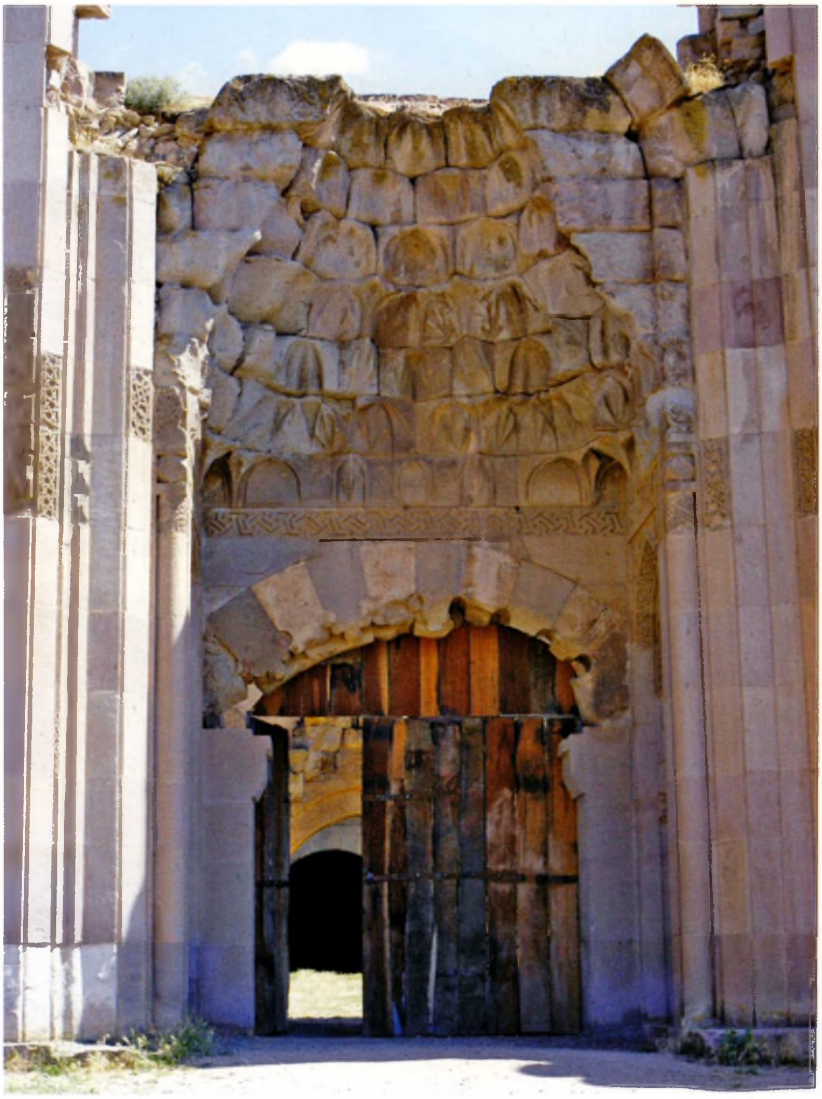

Foto. 5: Kayseri-Sivas Sultanhanı avlu taçkapısının genel görünüşü.

Foto. 6: Kayseri-Sivas Sultanhanı avlu taçkapısı kavsara köşeliğinde bitkisel bezeme bakiyesi.

nun yan duvarlarında birer, kapalı barınak kısmın yan duvarlarında ikişer destek payandası veya kule yer almaktadır. Ön cephedekilerin dışında bu desteklerin çokgen ve yarım daire şeklinde tasarlandıkları ve üzerlerinin konik birer külahla kapatıldığı gözlenirken, giriş cephesinin köşesindekilerden kalan bakiyelere göre bu kulelerin saçak seviyesinde başlayan mukarnaslarla genişleyerek yükseldikleri dikkati çeker (Foto. 2). Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşedeki kulelerin üst kısmında tüm yüzeyi dolaşan kuşakta iki şeridin geçmeler yapmasıyla oluşan dört kollu yıldız geçmelerle dairesel düğümler yapan şeritlerin oluşturduğu geometrik bezeme yer alır. Kuzeybatı köşedeki kulenin orta kısmında yüzeyden çökertilmiş dikdörtgen biçimli kartuş içinde taşın erimesiyle tahrip olduğundan dolayı tam okunamayan bir yazı yer almaktadır. Buradaki yazının "amel-i Yadigar (?)" ibarelerini içerdiğinden (Foto. 3) bu ismin kervansarayın mimarı olduğu ileri sürülmüştür[12]. Duvar yüzeylerinden çıkıntı yapan bu desteklerin iç mekândaki hiçbir kemeri hizalamamaları oldukça ilginçtir. Dış cephede duvar yüzeyini hareketlendiren önemli unsurlardan biri olarak stilize arslan başı şeklinde düzenlenen ve dönem içinde çok sayıda yapıda örneklerini gördüğümüz çörtenlerdir.

Kervansaraya kuzey cephenin biraz doğusuna kaydırılmış[13] olan ve duvar yüzeyinden profillendirilerek içe doğru yerleştirilen[14] taçkapıdan girilmektedir. Taç-

[12] Bayburtluoğlu 1993: 146-147.

[13] Gabriel 1931: 95.

[14] Ünal 1982: 43, şekil: 19.

Foto. 7: Kayseri-Sivas Sultanhanı avlu taçkapısı zıvanalı kapı kemerinin görünüşü.

kapıyı çerçeveleyen sivri kemerin üzengi taşından sonraki üst kısmı tamamen yıkılmıştır (Foto. 4). 1970'den sonra yapılmış onarımlarda taçkapı duvarının taşları büyük oranda değiştirilmiş, orijinal bezemeli parçalardan bazıları duvar üzerinde bırakılmıştır. Taçkapı, yanlardan ve üstten genişlikleri farklı üç bordürle kuşatılmıştır. Ayrıca üç bordür de taçkapı kemerini çerçevelemektedir. Bordürlerin tamamında kabartma olarak yapılmış geometrik bezeme görülmektedir (Foto. 5). Taçkapı nişi üzerleri orijinalinde bezemeli oldukları anlaşılan zar başlıklı sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Sütunce başlığı üzerindeki bitkisel bezemeli bakiyelerden kavsara köşeliklerinin bitkisel kompozisyonlarla

Foto. 8: Kayseri-Sivas Sultanhanı avlusunun doğu revağı.

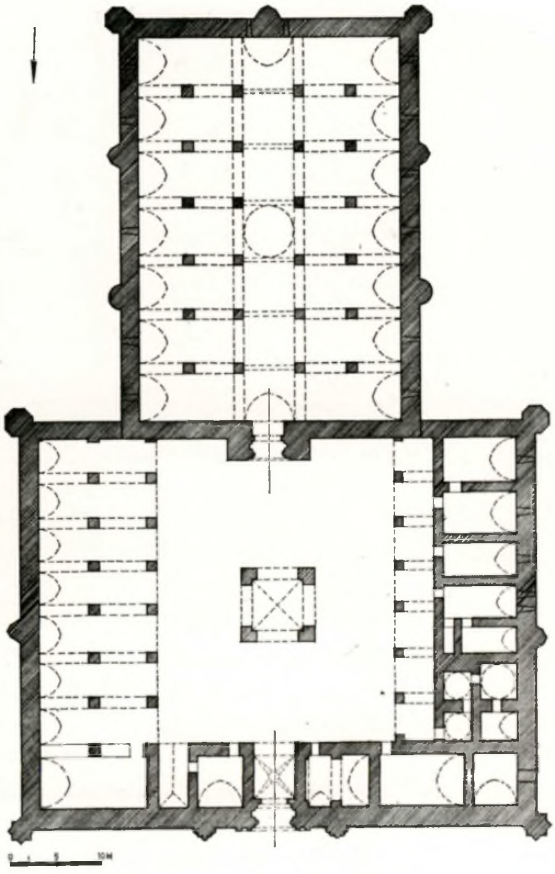

Plan 1: Kayseri-Sivas Sultanhanı Plânı (Aslanapa 1984: 175)

doldurulmuş olabileceği anlaşılmaktadır (Foto. 6). Taçkapının yanlardaki yığma sövelere oturan basık kemeri, iki renkli taşın dönüşümlü olarak aralara yerleştirilen silindirik biçimli taşlarla zıvanalı şekilde örülmesiyle oluşturulmuştur (Foto. 7). Bu kemerin üzerindeki kornişin yüzeyi geometrik kompozisyonla süslenmiş, taçkapı nişi de dokuz sıra mukarnasla örtülmüştür. Taçkapı yan nişleri üç cepheli olarak düzenlenmiş olup üç sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Kavsaranın üzerinde sivri kemerle çerçevelenmiş yüzeye ve bu yüzeyi kuşatan kemerin meyillendirilmiş alnına geometrik bezemeler işlenmiş, kemer köseliklerine de altı yapraklı rozetler kabartılmıştır.

Taçkapıdan avluya geçişi sağlayan dikdörtgen plânlı holün üzeri yıldız çapraz tonozla örtülmüştür. Bu holün avluya bakan cephesindeki sivri kemer duvara gömülü ve kenger yapraklarıyla bezenmiş yastıklara oturmaktadır.

Avlunun doğu ve batı cephesiyle, kuzey cephede giriş eyvanının iki yanındaki mekânlar asimetrik düzenleme gösterirler. Avlunun doğu cephesi, her sırada ikişerden toplam 12 yığma ayağa atılmış sivri kemerlerle yedi gözlü bir çifte

Foto. 9: Kayseri-Sivas Sultanhanı batıdaki mekânlardan birinin pencere düzeni.

Foto. 10: Kayseri-Sivas Sultanhanı batıdaki mekânlardan birimdeki konsol uygulaması.

revağa sahiptir (Foto. 8). Her bölüm, doğu-batı doğrultuda derinliği olan ve sivri tonozla örtülü mekânlar olarak tasarlanmıştır. Böylece avluda yolcu ve hayvanların barınabileceği kısmen kapalı daha geniş bir mekân ortaya çıkarılmıştır.

Avlunun batı cephesi, altı yığma ayağa kuzey-güney yönünde atılan sivri kemerlerle yedi bölümlü bir revakla, revak arkasındaki kapalı mekânlardan oluşur. Bu cephede, bir bölümü işgal eden hamamdan başka birbirinden ayrı üç mekân görülür. Bu mekânlardan güney köşedekiler ara duvarlarına açılan bir kapıyla irtibatlandırılmış doğu-batı doğrultuda dikdörtgen şeklinde bir sivri tonozla örtülmüş iki odadan oluşmaktadır. Hamamın güneyinde yer alan mekâna doğu

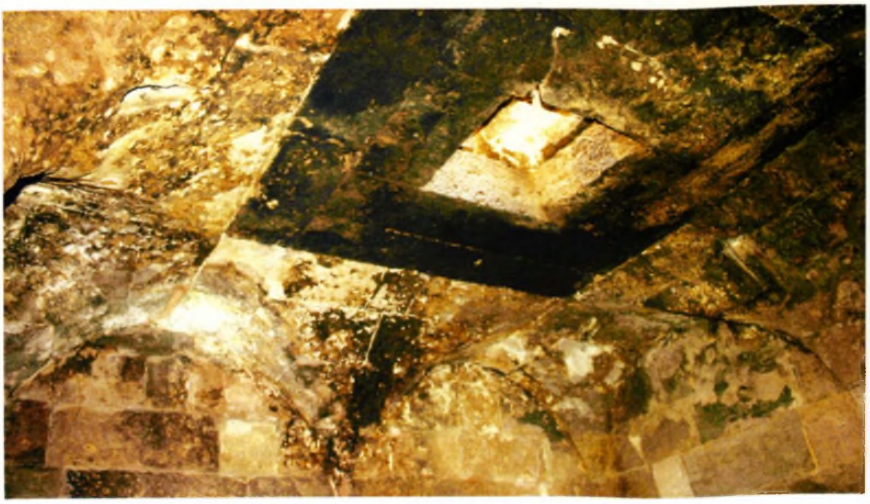

Foto. 11: Kayseri-Sivas Sultanhanı hamamı sıcaklık mekânı üst örtüsü

Foto. 12: Kayseri-Sivas Sultanhanı hamamı külhan bölümü.

Foto. 13: Kayseri-Sivas Sultanhanı hamam külhanının doğu duvarındaki künk.

cephedeki tek kapıdan girilmektedir. Burada ikisi doğu-batı, biri kuzey-güney doğrultuda tasarlanmış dikdörtgen boyutlu ve birbirine geçilebilen üç mekân görülmektedir. Bunlardan güneydeki odanın batı duvarına açılan ve birbirine çapraz olarak yerleştirilen pencere oldukça ilginç bir tasarımdır (Foto. 9). Bu mekânlar herhalde hana gelen ve kalabalık maiyetleri olan sultan veya bey gibi devlet adamlarına ya da zengin tüccarlara tahsis edilmekteydi. Kimi hanların bir devlet dairesi olarak önemli görüşmelere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir[15]. Ortadaki tek mekânın güney, kuzey ve batı duvarlarını zeminden yaklaşık olarak 1,5 m. yükseklikte dolaşan korniş burada bir asma kat düzenlemesinin olabileceğini akla getirmektedir (Foto. 10).

[15] Yavuz 1999: 759-760.

Avlunun kuzey cephesinde, batı tarafta hamamın külhan bölümü dışında iki dikdörtgen mekân görülmektedir. Bunlardan doğu taraftaki mekan doğu-batı doğrultuda dikdörtgen bir mekan olup, güney ve kuzey duvarı ortasından çıkıntı yapan ayaklara kuzey-güney doğrultuda atılmış kemerle iki mekan olarak düzenlenmiştir. Bu mekânlardan batıdaki sivri, doğudaki beşik tonozla örtülmüştür. Batıdaki mekâna güneydoğu köşesine açılan kapıdan girilmektedir. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen plânlı bu mekânın üzeri de sivri tonozla örtülmüş olup, batı duvarına sonradan açılan bir kapıyla hamamın külhan kısmıyla irtibatlandırılmıştır. Avlunun kuzey cephesinin doğu tarafında bulunan iki mekân da güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen mekânlar olup, doğudaki bir köşe eyvanı olarak düzenlenmiştir. Her iki mekânın üzeri de sivri tonozla örtülmüştür. Avlunun iç cephesinde saçak seviyesinde dört yönden dolaşan mukarnaslı korniş dikkati çeker. Avlu kuzey cephesinin batı duvarına bitişik olarak yapılan merdivenle hanın damına çıkılmaktadır.

[16] Yavuz 1995: 186. Denktaş 2000: 158.

[17] Denktaş 2000: 158-159.

Kervansarayın hamamına batı cephenin kuzey cephesine açılan basık kemerli kapıdan girilmektedir. Hamam tek mekânlı olarak değil, soyunma, soğukluk, sıcaklık, su deposu ve külhan bölümlerinden oluşmaktadır[16]. Hamamın üst örtü seviyesi ısı yalıtımı gözetilerek hanın genel üst örtüsünden daha aşağıda tasarlanmıştır[17]. Hamamın soyunmalık bölümü yaklaşık kare ölçülerde bir mekân olup üzeri doğu-batı yönünde uzanan sivri tonozla örtülmüştür. Mekân batı tarafta dam döşemesinin üstüne açılan mazgal pencere ile aydınlatılmıştır. Soyunmalığın güney cephesinin batı köşesine açılan kapıdan soğukluğa geçilir. Yaklaşık kare ölçülerdeki bu bölümün üzeri üçgen bingilerle geçilen kubbe ile örtülmüştür. Kubbe üzerine açılan üç adet yuvarlak ışık gözü ile mekân aydınlatılmıştır. Sıcaklık mekânına soğukluğun batı duvarının güney köşesine açılan kapıdan geçilmektedir. Kare ölçülerdeki mekânın üzeri tekne tonozla örtül-

Foto. 14: Kayseri-Sivas Sultanhanı Köşk Mescidinin kuzey cephesinin görünüşü.

Foto. 15: Kayseri-Sivas Sultanhanı Kösk Mescidinin batı cephesinin görünüşü.

müştür. Tonoz üzerine yerleştirilen aydınlık feneriyle (Foto. 11) aydınlatılan sıcaklık mekânında tüm cephelerde birer musluklu ayna taşı bulunur. Kurna yoktur. Kuzey duvara açılan pencere ile su deposu irtibatlandırılmıştır. Sıcaklığın kuzey tarafında üzeri beşik tonozla örtülü doğu-batı yönünde dikdörtgen bir mekân olarak düzenlenen su deposu bulunmaktadır. Su deposunun kuzeyinde hamamın külhanı yer alır (Foto. 12). Külhanın bulunduğu güney-kuzey yönde dikdörtgen mekânın batı duvarına orijinalde açılan kapı günümüzde kapatılmıştır. Bu mekânın doğu duvarına açılan kapıyla doğudaki dikdörtgen mekânla irtibat sağlanmıştır. Bu duvar içinden geçen su künklerini görmek mümkündür (Foto. 13). Dolayısıyla bu duvar içinden künk geçtiğine göre orijinalinde burada kapı yoktu ve külhan bölümüne batıda bugün kapatılmış olan kapıdan girilmekteydi.

Foto.: Kayseri-Sivas Sultanhanı Köşk Mesciti Ayrıntısı (H. Acun)

Avlu ortasında, Ağzıkarahan, Aksaray Sultan Hanı ve İshaklı Han gibi örnekleri arasında en süslüsü olarak nitelenen[18] ve L biçiminde dört yığma ayağa atılmış dört sivri kemerle fevkani olarak düzenlenen mescit yer almaktadır. Kemer açıklıkları doğu ve batı cephelerde eşit iken, kuzey cephe kemer açıklığının güney cepheden daha dar olduğu gözlenmektedir. Mescidin alt katının üst örtüsü çapraz tonoz olup burada bir çeşme veya havuz olup olmadığına dair herhangi bir kalıntı yoktur. Yapılacak bir kazı bu soruları ortadan kaldırabilir. Mescit ibadet mekânına, kuzey cephede iki kanatlı olarak düzenlenen 11 adet basamaklı merdivenle çıkılmaktadır (Foto. 14). Mescidin kuzey cephesindeki taşıyıcı kemerin yüzeyi diğerlerinden farklı olarak yalın bırakılmıştır. Basamakların birleştiği seviyenin alt kısmına kırık çizgi sisteminden gelişen 10 kollu yıldız bezemesinin işlendiği dairesel madalyon kabartması yapılmıştır. Diğer üç cephede olduğu gibi kuzey duvar, kenarlardan ve üstten dolaşan iki sıra bordürle çerçevelenmiştir. Dıştaki ince bordür yüzeye oyulmuş yarım yıldız dizisinden, geniş bordür ise iğ biçiminde kapalı şekiller ve yatay ve düşey geçmeler yapan kırık çizgilerin oluşturduğu sonsuz karakterli bir geometrik kompozisyonla süslenmiştir[19]. Aralarda oluşan sekizgenlerin yüzeyine sekiz yapraklı çiçek kabartması işlenmiştir. Duvar yüzeyinde mescit kapısının eşiği hizasında bulunan dairesel madalyonlardan doğudakinin yüzeyi rumi-palmetli bitkisel, batıdakinin yüzeyi beşgenler ve kırık çizgilerden oluşan geometrik kompozisyonla

[18] Ögel 1987: 32. Mülayim 1982: 32.

[19] Mülayim 1982: 32

hareketlendirilmiştir. Ayrıca duvar kenarları yüzeyi örgülü geçmeler yapan şeritlerle süslenmiş sütuncelerle sınırlanmıştır.

Mescit kapısı, iki bordürle üç yönden kuşatılmıştır. Dıştaki bordür yarım yıldız dizisini, içteki kalın bordür ise kırık çizgi sisteminden gelişen 16 kollu yıldızların yarım örneklerinden oluşan geometrik bezemeleri içerir. Yandan sütuncelerle çerçevelenen kapı nişi beş sıra mukarnasla kapatılmış, bir sivri kemerle de kuşatılmıştır. Üst köşelerde yine birer dairesel madalyon kabartması yer almaktadır.

Mescidin batı cephesinde kemer alnı iki kuşak olarak bölünmüş, üsttekine düğümlü geçmeler yapan şeritlerle meydana getirilmiş geometrik bezeme, alttakine ise yüzeye oyulmuş yarım yıldız dizisi işlenmiştir. Cephe ortasına tasarlanan ve biçim itibariyle bir kapıyı andıran pencere ise yarım yıldız ve farklı biçimlerde sekizgenlerle oluşturulmuş geometrik bezemeli iki bordürle kuşatılmıştır. Pencere nişi dört sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Pencere atkı taşının yüzeyine altıgen şeklinde bir madalyon ve köşelerde dairesel profilli şeritlerin oluşturduğu geçmeli düğümlerin yer aldığı süsleme yapılmıştır.

Güney cephe sağır bırakılmıştır. Kemer yüzeyi, doğu cephe kemeriyle aynı tarzda tezyin edilmiş olup, iki kuşağa bölünmüştür. Üst kuşaklar batı cephe kemeriyle aynı kompozisyonu paylaşmakta, alt kuşakta ise gövdesi düz ve ters S şeklinde kıvrımlar yapan iki ejder betimlenmiştir. Kemer kilit taşına, profilden birbirine bakar tarzda işlenen ejderler kulaklı, badem gözlü, çenesi açık ve dişleri belirgin olacak şekilde tasvir edilmişlerdir (Foto. 16).

Doğu cephe ortasındaki pencere, dıştan yarım yıldız dizisi, içten kırık çizgi ve kapalı geometrik biçimlerle meydan gelen sekiz kollu yıldızlardan oluşan geo-

Foto. 16: Kayseri-Sivas Sultanhanı Köşk Mescidi ejder kabartması

Foto. 18: Kayseri-Sivas Sultanhanı kapalı barınak bölümü taçkapısı.

metrik bezemeli iki bordürle çerçevelenmiştir. Pencere lentosu yatay ve dikey eksende alt ve üst geçmeler yapan şeritlerin oluşturduğu geometrik bezemeyle süslenmiş, pencere nişi dört sıra mukarnaslı kavsarayla örtülmüştür.

Mescidin kuzey duvarının batı tarafında duvar içine yerleştirilen ve ezan okumak için dama çıkışı sağlayan merdiven yer almaktadır. Güney duvarı ortasına yerleştirilen mihrap beş cepheli olup biri yarım yıldız dizili, diğeri kırık çizgi sisteminden gelişen 12 yıldız örneklerinin yarısının tatbik edildiği geometrik kompozisyonlu iki bordürle çerçevelenmiştir (Çizim 1). Tepelik uygulamasının olmadığı mihrabın nişi beş sıra mukarnaslı kavsarayla örtülüdür. Mihrap alınlığı, rumi ve palmetler taşıyan kıvrımdallardan oluşan grift bitkisel kompozisyonla süslenmiştir. Alınlık bezemesi yarım kalmıştır. Niş içinde yer alan ikinci

Foto. 17: Kayseri-Sivas Sultanhanı Köşk Mescit mihrabının görünüşü.

niş üç sıra mukarnas kavsaralı olup alınlıkta kaval silmelerin meydana getirdiği düğümlü yüksek kabartma bezeme yer almaktadır (Foto. 17).

Kervansarayın kapalı barınak kısmına avlunun güney duvarından dışa taşırılmış olan taç kapıdan girilmektedir (Foto. 18). Taçkapı, avlu taçkapısındaki gibi üç bordürle çerçevelenmiştir. Her iki taçkapıda da birinci ve üçüncü bordürün kompozisyonları her iki yana T şeklinde çıkıntılar yapan meandırlarla süslenmiştir. İkinci bordürün yüzeyi ise kırık çizgiler ve düzgün ongenlerin meydana getirdiği on kollu yıldızlarla süslenmiştir. Bu bordürlerden sonra eğimlenen yüzeyi yarım yıldız dizisinin oluşturduğu bir bordür kuşatmaktadır. Taçkapı sivri kemerinin yüzeyi üç kuşağa ayrılmış, birinci ve üçüncü kuşaklar yarım sekizgenlerin geçmeler yapmasıyla meydana gelmiş dört kollu yıldızlarla süslenmiştir. Ortadaki bordür ise yarım yıldız dizisini içermektedir. Taçkapı kavsarası dokuz sıra mukarnastan oluşmakta, kavsara köşeliği ise yatay ve dikey eksende dizilen gamalı haçların meydana getirdiği geometrik kompozisyonla bezenmiştir. Taçkapı yan nişlerinin kavsara köşeliklerinde sekizgenler, kapalı geometrik şekiller ve kırık çizgilerden oluşan geometrik bezeme yer almaktadır.

Kapalı barınak kısmı, 24 bağımsız yığma ayağa ve duvarlara doğu batı doğrultuda atılmış sivri kemerlerle girişe paralel yedi sahınlı olarak düzenlenmiştir

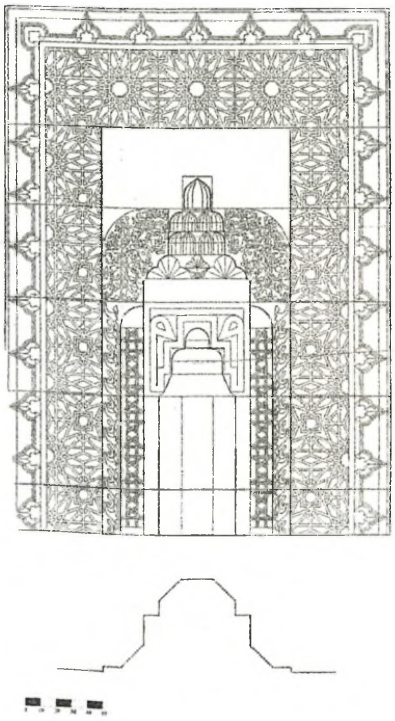

Çizim 1: Kayseri-Sivas Sultanhanı Köşk Mescidi Mihrap çizimi. (Eylem Yurdakul'dan)

(Foto. 19). Diğerlerinden daha dar tutulan orta sahın güney-kuzey, diğerleri doğu-batı doğrultuda atılmış sivri tonozla örtülmüştür. Orta sahnın ortası bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbeye pandantifle geçilmiş, pandantifler kabartma birer rozetle süslenmiştir. 1968 yılında yıkılmış olduğu görülen kubbenin[20] kasnağına açılan dört pencere yuvarlak açıklıklı olup içten sekiz dilimli mazgal şekilde düzenlenmiştir. Kasnakta pencerelerin bulunduğu hizada yüzeysel olarak kabartılmış dekoratif kemer dizisi dikkati çeker. Bu kuşağın üzerinde Fetih suresinin ilk dört ayetinin işlendiği yazı bordürü[21], onun üzerine de üç sıra mukarnastan oluşan bir kuşak bulunmaktadır (Foto. 20).

Foto. 19: Kayseri-Sivas Sultanhanı kapalı barınak bölümünden görünüş

Kapalı bölümde orta kısmın iki yanındaki koridorlarda zeminden 50-60 cm. yükseltilmiş sekiler yer almaktadır. Karatay'daki örneklere bakılarak burada da var olduğunu düşündüğümüz taştan oyma yalak şeklindeki yemlikler günümüze ulaşamamıştır.

Süsleme taş malzemeye bağlı olarak kabartma ve oyma teknikleriyle yapılmıştır. Yukarıdaki paragraflarda bahsedildiği gibi bezemeler, taçkapılarda, iki köşe kulesinde ve Köşk Mescitte toplanmıştır. Taçkapıların geometrik bezemelerin yanı sıra, özellikle avlu taçkapısında kavsara köşeliğinin bitkisel bezemeli olduğunu gösteren bakiyeler taşıdığı dikkati çekmektedir. Öte yandan avlu saçağını dolaşan mukarnas korniş örnekleri içinde özel bir yer tutar. Yapının bezeme yönünden en yoğun kısmı Köşk Mescididir. Dış cephede ağırlıklı olarak geomet-

[20] Akok 1969: 21.

[21] Çayırdağ 2001: 36.

Foto. 20: Kayseri-Sivas Sultanhanı kapalı barınak bölümü orta sahnın kubbesinden görünüş.

Foto.: Kayseri-Sivas Sultanhanı çörteni (H. Acun)

rik bezemelerle dairesel rozetler ve kemer yüzeyinde ejder figürleri görülür. Bolluğu, yağmurlar ve dolayısıyla bereketi simgeleyen[22] ejder figürlerinden dolayı figürlü bezemenin yer aldığı ilk kervansaray olarak nitelenir[23]. Mescit mihrabında ise kavsara köşeliği tamamlanmamış girift bir bitkisel kompozisyonla süslenmiştir. Sonuç olarak yapının bezemesinde geometrik, bitkisel, figüratif, mukarnas ve yazı gibi pek çok örneğin yapının farklı yerlerinde kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür.

Yapının beden duvarlarında oldukça düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvar arasında yer yer kireç harçla birlikte moloztaş dolgu kullanıldığı yıkılan bazı bölümlerden anlaşılmaktadır (Foto. 10). Derzler çok muntazam olup, "akçe geçmez" tabir olunan[24] bir yapı gösterirler. Köşk Mescidin güney cephesinde yer yer beyaz mermerden yamalar göze çarpmaktadır. Avlu taçkapısında bej ve kahverengi taşın dönüşümlü kullanımıyla örülmüş kemer dikkat çeker[25].

[22] Öney 1969: 174-175.

[23] Ögel 1987: 33

[24] Akok 1969: 8-9.

[25] Bu yazının hazırlanması sırasında fotoğrafları çeken dostlarım Celil Arslan ve Nihat Karakaya'ya ve Sultanhanı Köşk Mescidi'nin mihrap fotoğrafını kullanmama izin veren Eylem Yurdakul'a teşekkür ederim.

Bibliyografya

Akok, Mahmut, "Kayseri'de Tuzhisarı Sultanhanı, Köşk Medrese ve Alaca Mescit Diye Tanılan Üç Selçuklu Mimari Eserin Rölvesi", Türk Arkeoloji Dergisi, S.17/2, Ankara, 1969, s. 5-41.

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul, 1984.

Bayburtluoğlu, Zafer, Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum, 1993.

Çayırdağ, Mehmet, Kayseri Tarihi Araştırmaları, Kayseri, 2001.

Denktaş, Mustafa, Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler-Hamamlar), Kayseri, 2000.

Erdmann, Kurt, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I, II. Berlin, 1962.

Gabriel, Albert, Monuments Turcs D'Anatolie. Kayseri-Nigde, c.1, Paris, 1931.

İbn-i Bibi, El-Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name), 2 cilt, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1996.

Mülayim, Selçuk, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı, Ankara, 1982.

Ögel, Semra, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara, 1987. (2. Baskı)

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri. Dragon Figures in Anatolian Seljuk Art", Belleten, C.XXXIII, S.130, Ankara, 1969, s. 171-216.

Önge, Yılmaz, XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara,1995.

Özergin, Kemal, Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları, (İ.Ü.Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1959.

Özergin, Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, S. 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.

Sümer, Faruk, Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar), İstanbul, 1985.

Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, C. X, S. 39, Ankara, 1946, s. 471-496.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. XLV, Ankara, 1948, s. 17–169.

Yavuz, Ayşıl Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, s. 183-198.

Yavuz, Ayşıl Tükel, "Anatolian Seljuk Caravanserais and Their Use As State Houses", 10e Congres İnternational d'Art Turc, Geneve, 1999, s. 757-765.

Yavuz, Ayşıl Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997", Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. 4-7 Kasım 1997, Ankara, 2000, c. 2, s. 239-259.

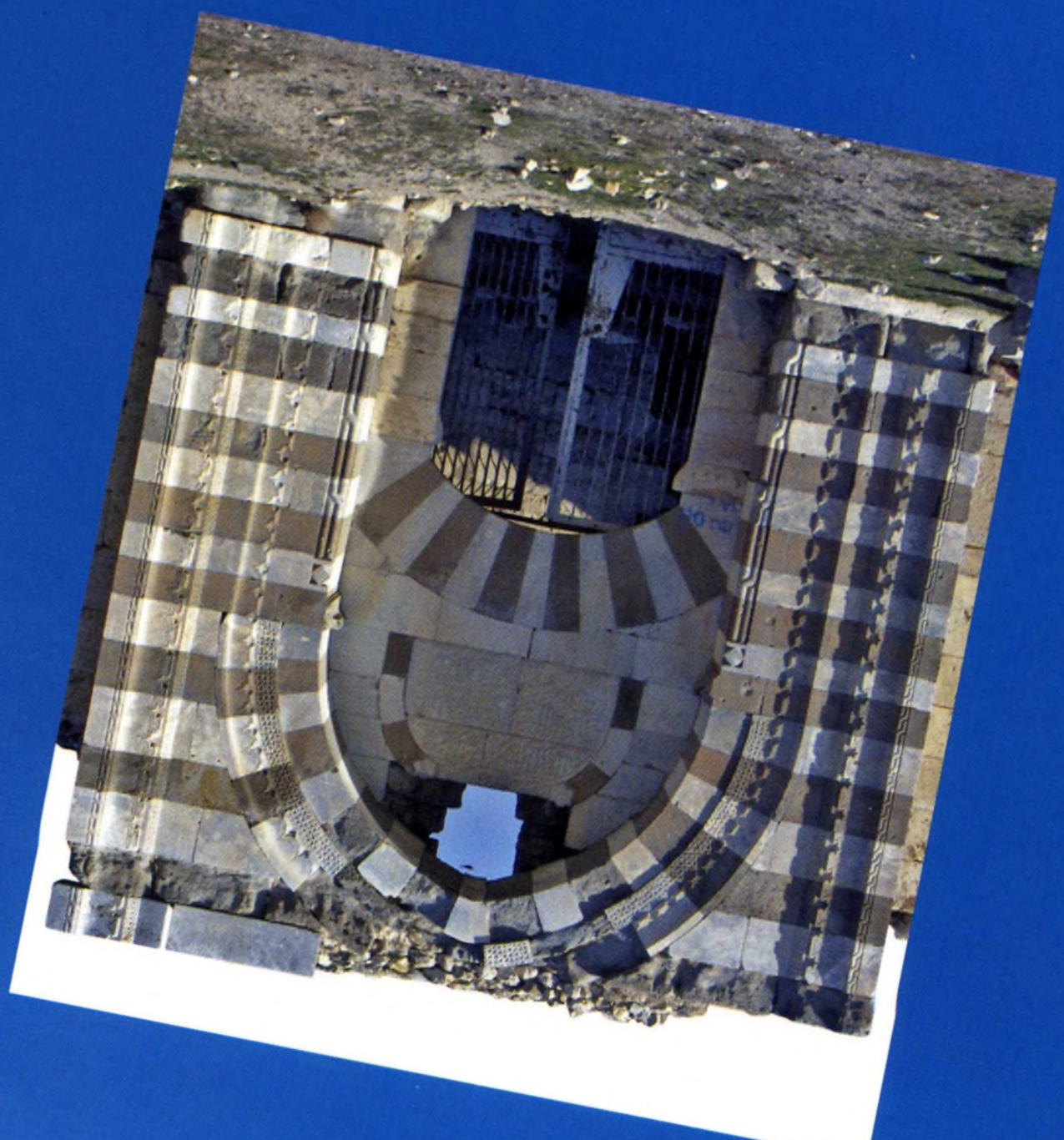

ZAZADİN HAN (Sadeddin Köpek Kervansarayı)

Arş. Görv. Mustafa Önge*

Zazadin Han, 1236-1237 yıllarında yaptırılmış, avlu etrafında servisler ve barınak kısımlarından oluşan bir Anadolu Selçuklu kervansarayıdır. Konya şehir merkezinin 22 km. kadar kuzeydoğusunda, Ankara-Konya karayolunun ise 5 km. doğusundaki Tömek köyü yakınlarında yer alan han; kendisini çevreleyen boş arazinin ve tarlaların ortasında, yalnız bir yapı izlenimi vermektedir (Foto. 1). Günümüze, duvarları büyük ölçüde sağlam, üst örtüsü ise kısmen yıkılmış olarak ulaşabilmiştir. Ancak, bulunduğu alan yakından incelendiğinde, yapının çevresinde, bitki örtüsü yüzünden çok zor farkedilebilen bazı yapı kalıntılarının mevcut olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki hanın 300 m. kuzeybatısında, ikincisi ise 250 m. kadar kuzeyinde iki tarlanın arasındadır[1] (Foto. 2). İlk yapı kalıntısı, yer yer toprakla karışmış bir taş yığını halindedir; diğeri ise zemin seviyesine kadar yıkılmış bir duvar ve bu duvarın bir başka duvarla birleşiminden oluşmaktadır. Hanın 30 m. kadar kuzeyinde ise bir yüzey yerleşimine ait pişmiş toprak kap parçalarından oluşan izler vardır[2].

Zazadin Han ile ilgili araştırmaların geçmişi 1900'lü yılların başına dek uzanmaktadır. Bu zamana kadar yapıdan bahseden kaynaklar, yapı hakkında detaylı bilgi vermemektedirler[3]. Yapı hakkında ilk detaylı çalışma, merhum Ferit Uğur'un Konya dergisinde 1936 yılında yayınladığı makaledir[4]. Han hakkında bir diğer önemli kaynak ise, Kurt Erdmann tarafından hazırlanmış olup 1961 yılın-

Foto. 1: Zazadın Han'a güneyden bakış (M. Önge arşivi)

* Çankaya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

[1] Prof. Dr. Haşim Karpuz, bu ilk kalıntının etrafında buldukları çini parçaları ve künk parçalarına dayanarak bunun bir Selçuklu yapısı olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Karpuz 1998: 56.

[2] Karpuz 1998: 55.

[3] Yapıya dair elimizdeki ilk fotoğraflar Halil Ethem Bey tarafından 1918'de yayınlanmıştır. Bunu 1928'de R. Hartmann tarafından yayınlanan seyahat notları ve fotoğraflar, 1955'de C. Holzmeister tarafından yayınlanan fotoğraf albümü takibeder. Zazadin Han 1913'de Bela Horvath tarafından ziyaret edilmişse de kitabında yapı hakkında detaylı bilgi yoktur. Halil Ethem 1918: 183, 186; Hartmann 1928: 111, 112; Holzmeister 1955; Horvath 1997: 32.

[4] Uğur 1936.

Foto 2: Hanın kuzeyindeki yapı kalıntısı. Arka planda hanın kuzey cephesi görülmektedir. (M. Önge arşivi)

da basılan ve pek çok Selçuklu kervansarayının yanı sıra, bu yapıya da içinde geniş yer verilmiş olan kitaptır[5]. Yine bu yıllarda basılan ve Konya çevresindeki kültür varlıkları hakkında değerli bilgiler sunan, İ. Hakkı Konyalı ve M. Önder'in kitaplarında da bu yapıdan genişçe bahsedilmektedir[6]. Yapının korunması gereken kültür varlığı olarak gelecek nesillere intikal ettirilmesi konusunda Prof. Dr. Haşim Karpuz ve Doç. Dr. Ali Baş başkanlığındaki kazı ve temizlik ekibi önemli rol oynamış, 1996 yılında gerçekleştirilen kazı ve temizlik çalışması bulguları daha sonraki yıllarda ilgili yayınlarla bilim camiasına duyurulmuştur[7]. Yapının mimarisi hakkında hazırlanmış olan en son ve en detaylı çalışma, yazar tarafından ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Yüksek Lisans Programı'nda 2004 yılında tamamlanmış olan ve yapının, rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerini içeren y. lisans tezidir[8]. Zazadin Han, yazar tarafından bu çalışma müddetince pek çok defa ziyaret edilmiştir.

[5] Erdmann 1961: 102-107.

[6] Konyalı 1964: 1050-1061; Önder 1962: 442,449.

[7] Karpuz 1998; Baş 2001; Yavuz 2000.

[8] Önge 2004.

Zazadin Han'ın üzerinde halen mevcut olan iki adet kitabe, Han'ın inşa tarihi ve süreci hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kitabelerden biri yapının güney cephesinde yer alan avlulu kısım taçkapısında, diğeri ise barınak kısmının taçkapısında yer almaktadır.

Avlulu kısım taçkapısındaki kitabe, ilk ikisi okunmaz hale gelmiş dört satırdan oluşmaktadır. Okunabilen kısmı ve Türkçe'ye çevirisi aşağıdaki şekildedir:

١- السلطانى

٢- فى ايام دولة السلطانى الاعظم

٣- علا الدنيا و الدين ابو الفتح كيقباد بن كيخسرو قسيم امير المؤمنين

٤- العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى

٥- كوبك بن محمد عمره فى شهور سنة ثلاث و ثلاثين و ستمائه

Foto. 3: Avlunun içinden kuzeydoğuya bakış. (M. Önge arşivi)

"Fazilet ve bereket çoğalıp, harekete geçip de bu durum Emir'ül Mümin'in görev verdiği milletleri yöneten büyük sultan, fetihler kazanmış olan Keykubad oğlu, dünya ve dinin sığınağı Keyhüsrev döneminin temin merhameti ve nurlu devletinin cömertliği ve ihsanı ile birleşince zayıf kul Muhammed oğlu Köpek tarafından 634 yılında bu eser yapıldı."

١- لما اشتمل الفضل و احتفل الفيض..

٢- و اتصلت به مراحم الحضرة المطهره و مكارم الدولة المنوره

٣- السلطان الاعظم مالك رقاب الامم غياث الدنيا و الدين

٤- ابو الفتح كيخسر و بن كيقباد قسيم امير المؤمنين [العبد] الضعيف

كوبك بن محمد سنة اربع ثلثين ستمائه

Barınak kısmının taçkapısındaki kitabe de dört satırdan oluşmaktadır.

Bu kitabenin Türkçeye çevirisi ise şu şekildedir:
Sultana ait;
Emir'ül mümin'in görev verdiği fetihler kazanmış dünya ve dini yücelten Keyhüsrev oğlu Keykubad'ın saltanat günlerinde, Allah'ın rahmetine muhtaç zayıf kul Muhammed oğlu Köpek (Allah ömürlü kılsın) tarafından 633 yılının aylarında iş bu eser yapıldı [9].

[9] Her iki kitabe de Prof. Dr. Mikail Bayram tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Baş 2001: 105.

Foto 4: Doğu kanadının çatısından avluya bakış. (M. Önge arşivi)

Bu kitabelerden edindiğimiz bilgilere göre Zazadin Han, "Muhammed oğlu Köpek" isimli bir kişi tarafından yaptırılmış; barınak kısmının inşaatı, 1236 yılında Sultan Alaeddin Keykubad döneminde, avlu ve servisler kısmının inşaatı ise 1237 yılında Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde tamamlanmıştır[10].

Zazadin Han'ın kitabesinde, hanın banisi olarak adı geçen "Muhammed oğlu Köpek", Anadolu Selçuklu Devleti'nin tarihindeki önemli devlet adamlarından birisi olan Sadeddin Köpek'tir[11]. Kaynaklardan, kendisinin, anlaşmalarda önemli rol oynayan bir tercüman, kendisine bağlı kuvvetleri idare eden bir komutan, yapı işlerini organize eden bir organizatör ve çevirdiği entrikalarla ünlenmiş bir kimse olduğu anlaşılmaktadır[12]. Doğum tarihi ve doğum yeri ise bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda, kendisinin Amasya'daki köklü bir aileyle ilişkili olabileceğine işaret eden ve babasının vakıf oluşturmuş varlıklı bir kimse olduğundan bahseden parça parça bilgiler mevcuttur[13]. O dönemi anlatan kaynakların ifadelerine göre, 1238'deki ölümüne kadar, Selçuklu Devleti'nin en güçlü ikinci adamı olmayı başarmıştır.

Sadeddin Köpek, Sultan Alaeddin Keykubad (1219 – 1236) ve oğlu Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1236 – 1246) saltanatı sırasında görev yapmıştır. Kaynaklardan her iki sultana da yakın, onların güvenini kazanmış bir kişi olduğunu anlıyoruz. Nitekim, İbn-i Bîbî, Sadeddin Köpek'in Sultan Alaeddin Keykubad tarafından yazılıp imzalanmış bir 'ahidname'yi Erzincan Meliki Alaeddin'e teslim ettiğinden bahsetmektedir[14]. Öte yandan, yukarıda bahsedilen devlet adamı kişiliğinin ötesinde, yok edici ve sinsi bir karakter olarak tarih kitaplarında yerini almıştır. Bazı kaynaklar Sultan Alaeddin'in 1237'de verdiği bir ziyafet sonrasında tuhaf bir şekilde ölümünden, onu ve sultanın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i sorumlu tutmaktadır[15]. Adeta bu savı destekler nitelikte olmak üzere, Sadeddin

[10] Hicrî 633 yılı Ekim 1235 ve Ağustos 1236 tarihleri arasına denk düşmektedir. Öte yandan hicrî 644 yılı ise Eylül 1236 ile Temmuz 1237 tarihleri arasını kapsamaktadır. Unat 1959: 44.

[11] Dolayısıyla, "Zazadin" ismi de "Sadeddin"in deforme olmuş hali olmalıdır.

[12] Kendisinden "Emir Şi'kar" (av köpekleri, doğan, atmaca vs. av kuşlarına bakan ve hükümdar ava gittiğinde beraberinde bulunup hizmet eden dairenin emiri) olarak bahsedilmektedir. (İbn-i Bîbî 1996: 363) Yaptığı işleri dikkate alarak, protokol işleri bakanlığı gibi bir görevi yürüttüğü veya zaman içerisinde kariyerinde yükseldiği düşünülebilir. Anadolu Selçuklu Devleti tarihi hakkında birkaç önemli eserden biri olan "Selçukname" (El Evamirü'l Ala'iyye Fi'l- Umuri'l _Alaiye) de kendisi hakkında parça parça bilgiler verildiği için belirli bir süreklilik yakalamak güçtür.

[13] Koman 1940: 11.

[14] İlgili metinde Sadeddin Köpek'ten, 'tercüman' olarak bahsedilmektedir. İbn-i Bîbî 1996: 361

[15] "...nitekim bazı kaynakların açıkça ifadelerine gore Gıyaseddin Keyhüsrev, Sadeddin Köpek'in mahirane oyunları ve babasını zehirlemesi suretiyle tahta çıkmıştır. Alaeddin Keykubad'ın, Keyhüsrev ve S. Köpek tarafından zehirletildiğini Anonim Selçuk-name, Kadı Ahmet ve Hamdullah Kazvînî açıkça yazarlar. Bu sebeple birinci ve ikinci kaynak ona zalim sıfatı verir." Turan 1971: 456.

Köpek'in, Sultan Alaeddin Keykubad'ın ölümünden sonra da konumunu muhafaza ettiği ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta geçirilmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir[16]. Sultan Alaeddin, üç oğlundan İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht ilan etmesine rağmen Emir Sadeddin'in yardımıyla Gıyaseddin tahta oturtulmuş, daha sonra da veliaht ve annesi Sultan Gıyaseddin'in emriyle öldürülmüştür[17]. İbn-i Bîbî'nin ifadelerine göre, Sadeddin, Sultana istediği her şeyi yaptırabilmektedir[18]. Bu sayede pek çok değerli devlet adamını öldürtmüş, diğer vezirleri korkutup sindirerek, göz diktiği Selçuklu tahtına oturmak için güç kazanmıştır. Onun iftirası sonucunda Harzemşah ordusunun komutanı Kayır Han'ın hapsedilip öldürülmesi, Selçuklular ve Harzemşahlar arasında savaşa neden olmuştur[19]. Sadeddin Köpek'in içinde yer aldığı veya bizzat sebep olduğu bu olaylar sonucunda, Sultan Alaeddin Keykubad'ın kurmuş olduğu barış ve birlik ortamı bozulmuş, tecrübeli devlet adamlarının ölümü ile devlet, yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında güç kaybetmiştir.

Sadeddin Köpek'in sonunu getiren de sahip olduğu iktidar hırsı olmuştur. İbn-i Bîbî'ye göre, Sultan II. Gıyaseddin, Sadeddin Köpek'in tahta göz diktiğini geç de olsa fark etmiş, Sivas subaşısı Emir Candar Hüsameddin Karaca'dan onu ortadan kaldırmak üzere yardım istemiştir. 1238 yılında, Kubad Abad Sarayı'nda düzenlenen bir şölen sonrasında Sadeddin Köpek, Hüsameddin Karaca ve diğer saray hizmetkârları tarafından öldürülmüştür[20].

Sadeddin Köpek'in Sultan Alaeddin Keykubad'ın iktidarında yapı işlerinde önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır. İbn-i Bîbî'ye göre, Sultan, Sadeddin

[16] İbn-i Bîbî 1996: 20.

[17] İbn-i Bîbî 1996: 27.

[18] İbn-i Bîbî 1996: 29.

[19] İbn-i Bîbî 1996: 23.

[20] İbn-İ Bîbî 1996: 35.

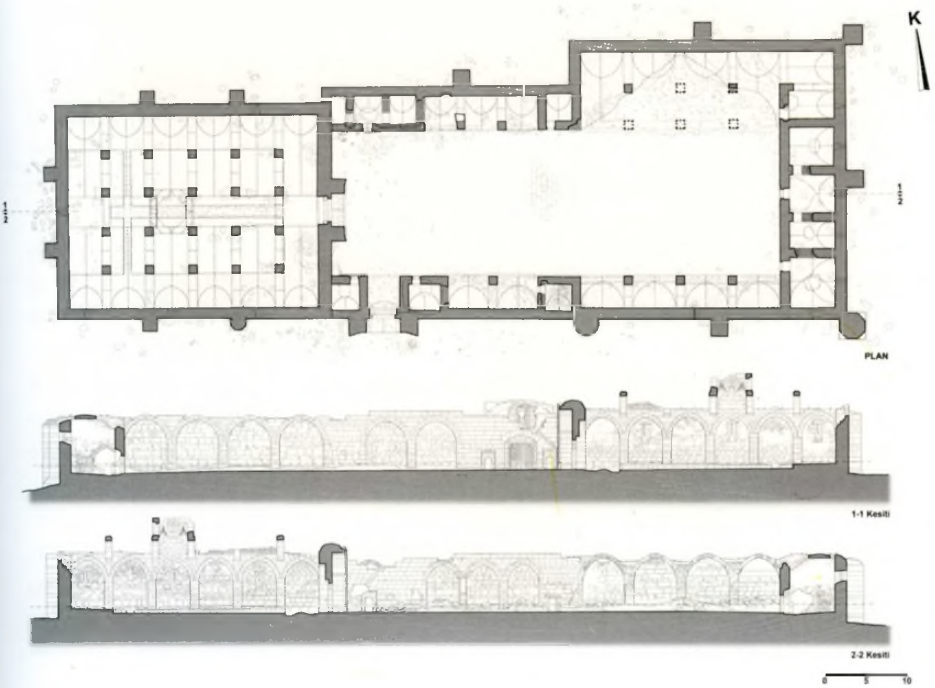

Çizim 1: Zazadin Han'ın plan ve boyuna kesitleri. (M. Önge arşivi)

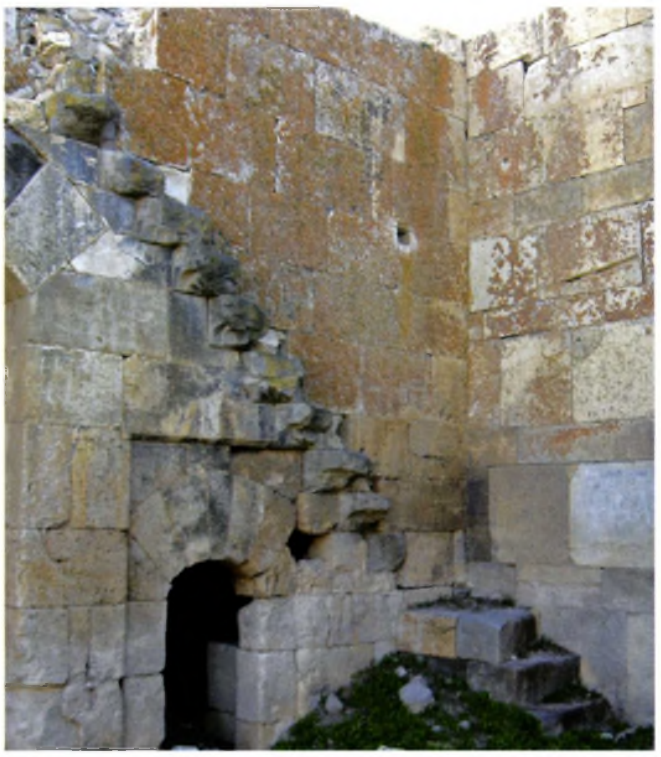

Foto. 5: Avlunun güneybatısında, mescide çıkan merdivenler. (M. Önge arşivi)

Köpek'e Beyşehir yakınlarında Kubad-abad denilen yerde bir saray yaptırmasını emretmiş ve sarayın çizimlerini yaparak tarif etmiştir. Sadeddin Köpek, buranın ve çevresinin düzenlenmesini sağlayarak kısa bir zamanda, sultanın isteğine uygun, güzel bir saray kompleksi yaptırmıştır[21]. Bu saray haricinde kendisiyle doğrudan ilgili olduğunu bildiğimiz bir başka yapı da kendi adıyla anılan kervansaraydır.

Sadeddin Köpek Hanı, ya da bilinen adıyla Zazadin Hanı, barınak kısmı ile avlu etrafında dizili çeşitli büyüklükte kapalı ve yarı açık mekânlardan oluşan bir avlu ve servisler kısmından oluşmaktadır (Çizim 1). Anadolu Selçuklu Kervansarayları tipolojisi bağlamında "barınak ve servisleri olan", "lineer düzenlenmiş" plan tipine örnektir[22]. Bu anlamda, Aksaray Sultan Han, Tuzhisarı Sultan Hanı, Karatay Han, Ağzıkara Han (Hoca Mesut Kervansarayı), Alay Han, Obruk Han, Avanos Sarı Han, Hatun Han, Çardak Han gibi yapılar ile aynı kategoride yer alır. Bu yapıların en büyüklerinin Aksaray Sultanhanı, Tuzhisarı Sultanhanı, İncir Hanı ve Karatay Han olduğu düşünüldüğünde, Ağzıkara Han'a yakın taban alanı olan Sadeddin Köpek Hanı orta büyüklükte bir kervansaraydır[23]. Cephe uzunluğu itibariyle Aksaray Sultan Hanı'ndan sonra ikinci en uzun cepheye ve tüm kervansaraylar arasında en uzun giriş cephesine sahiptir[24]. Sadeddin Han ile aynı plan tipine sahip pek çok Anadolu Selçuklu kervansarayı, planı bağlamında düşünüldüğünde, ilk bakışta, avlu etrafındaki servisler ile barınak kısmının tam ortasından geçen bir aksa göre simetrik dış hatlara sahip oldukları izlenimi veren yapılardır. Sadeddin Han için böyle bir şey söylemek son derece güçtür. Batıdan doğuya gidildikçe, kuzey kanadından dışarıya doğru kademeli

[21] Mayer, "Islamic Architects and Their Works" adlı eserinde Sadeddin Köpek'ten mimar olarak bahsetmektedir (Mayer 1956: 83). İbn_i Bîbî tarafından yazılan "Selçukname"nin çevirisinde de kendisinden bahsedilirken "mimar" sözcüğü geçmektedir (İbn-İ Bîbî 1996: 363). İnşaat işlerinden anladığı veya bu işleri organize edebildiği söylenebilir. Öte yandan, tasarım yapıp proje çizdiğine, mimarlık yaptığına dair daha net bir bilgiye rastlanmamıştır. Kubad Abad'da biri büyük biri küçük iki saray yapısı ve başka tesisler mevcuttur. Büyük Saray'ın kitabesine göre 1235 veya 1236 yılında yapılmıştır. Arık'a ve referans verdiği Otto Dorn'a göre bunlardan biri Sultan'a diğeri ise Sadeddin Köpek'e aittir. Arık 2000: 60.

[22] Yavuz 2/1995

[23] Sadeddin Köpek Hanı, Prof. Kurt Erdmann'ın planlarını yayınladığı ve toplam taban alanlarını, payandalar ve taçkapıların taban alanları dışında, yaklaşık olarak verdiği kervansaraylar arasında, bu makalenin yazarı tarafından ölçülen 2747m²'lik taban alanıyla, 2680m²'lik Ağzıkara Han'dan biraz daha büyüktür. Erdmann 1961.

[24] Önge 2004.

olarak genişleyen, dış ölçüleri (25,17B x 99,90K x 36,87D x 98,09G) olan plan biçimi ile benzerlerinden ayrılır.

Yapıya, 96 m. uzunluğundaki güney cephesinde yer alan, avlu ve servisler kısmı taçkapısından girilir ve buna bağlı giriş holünden geçilerek avlunun batı ucuna ulaşılır. Yapının ortasında yer alan avlu, 16,89 x 53,27 m. ebatlarında olup, etrafındaki tüm mekânlara doğrudan ya da dolaylı yoldan ulaşımı sağlar (Foto. 3, Foto. 4). Avlunun kuzey ve güney duvarlarının batısında basamaklarının çoğu avlu duvarına ankastre olarak yapılmış, sadece zeminden itibaren birkaç basamağı sağlam kalabilmiş olan, iki merdiven bulunmaktadır. Bunlardan ilki avludan 6,40 m. yükseklikteki çatıya ikincisi ise giriş holünün üzerindeki avludan 4,93 m. yüksekte giriş holünün üstünde yer alan mescide ulaşımı sağlar (Foto. 5). Yarı açık mekânların tonoz açıklıkları ve kapalı mekânların kapıları ile delinmiş, boşluklu bir yapıya sahip olan avlu duvarları, üstte, bugün yer yer kalıntıları mevcut olan bir silmeyle sona ermektedir. Avluya açılan yarı açık mekânlar, birbirlerinden çift merkezli sivri kemerli açıklıklarla ayrılan ve çift merkezli sivri kemer profilli tonozla örtülü, birbirine paralel neflerden oluşurlar. Yapı-

Foto. 6: Prof. Dr. H. Karamağaralı'nın objektifinden mescidin 1950'lerdeki, yıldız tonozu kısmen yıkık hali. (Prof. Dr. H. Karamağaralı arşivi)

Foto. 7: Barınak kısmı, orta neften batıya bakış. (M. Önge arşivi)

da, avlulu kısmın kuzey ve güney kanatlarının batı ve doğu bölümlerinde yer alan, toplam dört adet yarı açık mekân mevcuttur (bkz. Çizim 1). Güney kanadın batısındaki yarı açık mekân iki, kuzey kanadın batısındaki mekân üç, her iki kanadın doğu bölümündekiler ise dörder adet neften oluşur. Giriş holü hariç, tüm yarı açık mekânların zeminleri sekilerle avlu zemininden yükseltilmiştir. Bugün döşemeleri yerinde olmayan bu sekilerin alınları yükseklikleri hakkında bir fikir vermektedir. Diğer yarı açık mekânlara göre daha derin olan kuzey kanadın doğusundaki mekân, hanın en çok tahrip olmuş bölümüdür. Buradaki neflerin avluya yakın olan bölümleri yıkık haldedir, ve zeminde de bu tahribatın kalıntıları izlenebilmektedir (bkz. Foto. 3). Buna rağmen, zeminde sekilerin kısmen mevcut olduğu ve mekânın zeminin iki kotta düzenlendiği görülmektedir.

Kapalı mekânlar, tek kapalı mekânlar ve üçlü kapalı mekân grupları olarak iki şekilde düzenlenmiştir. Genelde dikdörtgen planlı ve çift merkezli kemer profiline sahip bir tonozla örtülü mekânlardır. Kapalı mekânların, hemen hepsinde bulunan, kapılar, çoğunda mevcut olan pencereler ve bazılarında tonozların üst kısmında bulunan küçük açıklıklar haricinde kayda değer bir mimari eleman barındırmadıkları görülür. Handa, giriş holünün her iki yanında birer adet, kuzey ve güney kanatların orta bölümüne birer adet, doğu kanadının kuzeyinde iki, hanın güneydoğu köşesinde bir adet tek kapalı mekân bulunmaktadır. Hanın güneydoğu köşesindeki mekânın üzeri, diğer kapalı mekânların aksine bir haç tonozla örtülmüştür. Güney kanadın orta bölümündeki bir ve doğu kanadının kuzeyindeki iki mekan hariç tüm kapalı mekânların kapıları avluya açılmaktadır. Bu üç mekânın kapıları ise, öncekilerin tersine, kendisine komşu olan yarı açık mekânlara açılmaktadır. Üçlü kapalı mekân grupları, lineer dizilmiş, bir orta mekân ile buna açılan kapıları olan iki yan birimden oluşmaktadır. Ortadaki mekânın kapısı ise avluya açılır. Bu gruplar, biri kuzey kanadın batısında barınak kısmının yanında, diğeri ise doğu kanadının ortasında olmak üzere iki adettir[25].

[25] Prof. Dr. A. Yavuz'a göre, Anadolu Selçuklu kervansaraylarındaki bu tür üçlü mekânlar, önemli kişilerin konaklaması için günümüzün suit odalarına benzer bir işleve sahip olabilirler. Sadeddin Köpek Hanı'nda bu mekânlardan iki adet bulunması dikkat çekicidir. Yavuz 1/1995: 758.

Foto. 8: Günümüzde yıkık durumda olan kubbenin, mukarnaslı geçiş kısmı. (M. Önge arşivi)

Foto. 9: Barınak kısmında, sekiler ve geçit. (M. Önge arşivi)

Bahsedilmesi gereken bir diğer kapalı mekân ise giriş holünün üstünde yer alan 'mescid' dir. 3,18 x 3,18 m. ebatlarında kare planlıdır ve üst örtüsü tamamen yıkıktır. Güney duvarında dikdörtgen çerçeveli, yarım sekizgen planlı bir mihrap yer alır. Mihrabın üstü yıkıktır, üzerindeki süslemeler ise hava şartlarının tesiriyle bozulmuş olduğundan zorlukla okunabilmektedir. Hanın eski foto.ğraflarından, mescidin, merdivenin bittiği noktada kapısı ve yanında bir adet dikdörtgen biçimli penceresi olan, yıldız tonozla örtülü bir mekân olduğu anlaşılmaktadır[26] (Foto. 6). Bu mescid, yapı içindeki konumu ve ulaşım biçimi itibariyle Avanos yakınlarındaki Sarı Han'ın mescidine benzer.

Yapının en büyük kapalı mekânı olan barınak kısmı avluya göre batıda yer alır. Barınak kısmı taçkapısından girilen mekân; orta kısımda doğu-batı doğrultusunda uzanan çift merkezli kemer profiline sahip, neredeyse tamamen yıkılmış tonozu olan bir nef ve ona kuzeyden ve güneyden dik olarak bağlanan, benzeri profilde tonozlu üst örtüye sahip, fakat daha alçak altışar adet yan neften oluşur (Foto. 7). Bu altı nefin araları hem kuzeyde hem de güneyde, ikişer adet kemerli açıklıkla bölünmüştür. Orta nefin tonozu, doğudan üçüncü yan nefin hizasında kesintiye uğrar. Burada, bugün ayakta olmayan, düşmüş parçaları dikkate alındığında, dışı piramidal içi yarım daire şeklinde çift cidarlı olduğu anlaşılan kubbeyi taşımak için yapılmış, köşelerinde içi mukarnaslı tromplara sahip bir geçiş bölümü yer alır (Foto. 8). Bu geçiş bölümünün tromplarının arasında kısmen tahrip olmuş dört adet mazgal pencere mevcuttur. Bu pencereler haricinde, doğudan ikinci, dördüncü ve altıncı yan neflerde birer adet olmak üzere, mekana ışık ve hava girişi sağlayan altı mazgal pencere daha mevcuttur. Barınak kısmı zemininin üç ayrı kotta düzenlendiği anlaşılmaktadır. En üst kot, orta kısımda yer alan ve batı duvarına bitişik olan sekidir. Sekiden aşağı kotta, onu üç bölüme ayıran ve plan itibariyle 'T' harfini andıran dar bir geçit bulunmaktadır (Foto. 9). En alt kotta, platformu kuzeyden, güneyden ve doğudan çevreleyen ahır kısmı yer alır.

[26] Bahsi geçen fotoğraflar, 1950'li yıllarda Prof. Dr. Haluk Karamağaralı ve Prof. Dr. Kurt Erdmann tarafından çekilmiştir. Kaynaklar: H. Karamağaralı fotoğraf arşivi, Erdmann 1961.

İnşaat süreci değerlendirildiğinde, avlulu bölümün ve barınak bölümünün kitabelerinden ve yapıdaki izlerden, yapının iki etapta inşa edildiği anlaşılmaktadır. Barınak kısmı 1236 yılında Sultan Alaeddin Keykubad döneminde, avlulu kısım ise 1237 yılında Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde tamamlanmıştır. Yapının bugünkü durumu, yapım tekniği ve malzemesi hakkında çok değerli bilgiler sunmaktadır.

Sadeddin Köpek Hanı'nın tüm bölümleri, birkaç istisna dışında tamamen taştan inşa edilmiştir. Yapının inşaatında, kullanılan taşların şekillerinden, üzerlerindeki haçlardan ve kitabelerden, bu taşların çoğunun, Roma ve Bizans yerleşkelerinden temin edildiği anlaşılmaktadır (Foto. 10). Kullanılan taşların türü, bej renkli traverten[27], koyu kahverengi-gri renkli volkanik tüf, beyaz mermer ve gri mermer'dir. Taş malzeme, kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş olarak kullanılmıştır. Taşın duvarda kullanılış biçiminin, duvar kalınlığının ve tekniğinin yapının bölümlerine göre değişiklikler gösterdiği görülür. Yapının dış duvarlarının kalınlığı 1.60 ile 1.40 m. arasında değişmekte iken, iç duvarların kalınlığının bazı yerlerde 0.75 metreye kadar indiği görülür. Duvar tekniği, Roma mimarisindeki iki yüzü kesme taş, ortası moloz taş ve harç dolgulu "opus caementicum" tekniğine benzemektedir. Yapının bölümlerine göre bu tekniğin bir yüz kesme taş diğer yüz moloz taş olmak üzere değişikliklere uğradığı da görülür. Moloz taş yüzlü duvarlarda derzler, duvarla hemyüz olacak şekilde sıvalıdır. Moloz taş ve kaba yonu taş kullanılan kısımlarda derz harcının, taşların üzerini kısmen örttüğü görülür.

Yapının tüm kemerleri ve duvar yüzlerinin çoğu kesme taşla yukarıda izah ettiğimiz biçimde inşa edilmiştir. Bu bağlamda dış mekânda doğu ve güney (giriş) cephelerindeki duvar işçiliğinin çok özenli, kuzey ve batı cephelerindeki duvar işçiliğinin ise daha özensiz olduğu görülür[28]. Aynı fark, özensiz işçilikle yapılmış,

[27] Konya civarında 'Gödene taşı' olarak bilinir.

[28] Doğu ve güney cephelerinde devşirme malzemenin, ince yonu taş olarak kullanıldığı ve pseudo-isodomic örgü benzeri bir düzenleme ile, iki sıra geniş bir sıra dar taş sıraları olarak bir araya getirilmiş olduğu görülür. Kuzey ve batı cephelerinde ise, devşirme malzeme, bu denli hassas bir düzenleme kaygısı güdülmeksizin, kaba yonu taş duvarlardakine benzer şekilde kullanılmıştır. Bkz: Bakırer 1995: 169.

Foto. 10: Güney cephesinde barınak kısmına açılan mazgal pencerelerden ikincisi. Değişik dönemlere ait devşirme taş malzemenin, yapıcının zevkine göre lento ve söve olarak kullanıldığı görülmektedir. (M. Önge arşivi)

Foto. 11: Çatının güneydoğu köşesinden çatıya ve avluya bakış. Çatıyı kaplayan toprak ve bitki örtüsünün arasında yer yer üst yapıyı oluşturan tonozların sırtları görünmektedir. (M. Önge arşivi)

yarı açık ve kapalı mekânların iç duvarları ile, daha özenli yapılmış avlu duvarları ve barınaktaki nefleri ayıran duvarlar arasında da mevcuttur.

Moloz taş ve kaba yonu taş, yapının duvarlarının iç yüzleri ve mekânların üst örtülerinde yoğun olarak kullanılmıştır. Avlu ve servislerin bulunduğu kısımda kapalı mekânları birbirinden ayıran duvarlar, üst örtüyü oluşturan tonozların üçü hariç tümü, moloz taşla inşa edilmiştir. Bu istisnalardan ilk ikisi, kesme taştan yapılmış olan giriş holü tonozu ve mescidin günümüzde yıkık durumda olan yıldız tonozudur. Avlu ve servisler kısmının güneydoğu köşesinde yer alan kapalı mekânın, tuğla kullanılarak inşa edilmiş olan haç tonozu ise bir diğer istisnadır. Moloz taşla inşa edilmiş olan tonozların hemen hepsinin iç yüzeylerinde kaba ve ince sıva kalıntıları mevcuttur. Hanın çatısı, benzeri örneklerden ve yapıdaki izlerden anlaşıldığı kadarıyla, toprak ya da kesme taş kaplıdır[29] (Foto. 11).

Sadeddin Köpek Hanı'nda iki renkli taşla almaşıklı olarak inşa edilmiş ögelere sıkça rastlanır. Hanın avlulu kısım ve barınak taçkapıları, güneydoğu köşesindeki sekizgen planlı köşe payandası, kemerlerinin çoğu ve tonoz alınları almaşıklı olarak inşa edilmiştir[30] (Foto. 12, Foto. 13).

Yapının avlu ve iç mekân döşemelerinin çoğunlukla kesme taş olduğu anlaşılmaktadır[31]. Bunun yegâne istisnası, barınak kısmında 1996 yılındaki kazı ve temizlik çalışmalarında, barınak kısmında bulunan altıgen biçimli döşeme tuğlalarıdır. Hanın içinde yer yer küçük çini parçalarına da rastlanılmaktadır. Fakat bu parçaların yapıya ait olduğuna ilişkin herhangi bir ize rastlanılmamıştır[32].

[29] Sadeddin Köpek Hanı ile yakın tarihlerde inşa edilmiş olan Ağzıkara Han ve Tuzhisarı Sultan Han'ın çatılarının kesme taş kaplı (Akok 1969: 7), Aksaray Sultan Han'ın çatısının ise sıkıştırılmış toprak kaplı olduğu (Sn. Doç. Dr. Emre Madran'dan sözlü bilgi) bilinmektedir. Hanın çatısını kaplayan bitki örtüsü temizlenmeden daha kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

[30] Günümüze ulaşabilmiş Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında bu düzenlemenin en yoğun olarak kullanıldığı yapı Sadeddin Köpek Hanı'dır.

[31] Avluda ve barınak kısmı sekisinde kesme taş döşeme kaplamaların kalıntıları mevcuttur. Önge 2004: 89.

[32] Nitekim, 1996 yılındaki kazı ve temizlik çalışması öncesinde yapıyı öğrencileri ile beraber ziyaret eden Prof. Dr. Hakkı Acun, giriş holünün doğusundaki kapalı mekanın önünde haçvari biçimli bir çiniye ait parçalar bulduğunu belirtmiştir. Sn. Prof. Dr. Hakkı Acun'dan sözlü bilgi.

Malzeme kullanımını genel olarak değerlendirmek gerekirse; simgesel anlamı olan elemanların, güney cephesi, doğu cephesi ve avlu cepheleri gibi önemli cephelerin ve strüktürel açıdan kritik öneme sahip ayakların ve kemerlerin, özenli bir işçilikle, kesme taştan inşa edildikleri görülmektedir. Özellikle taçkapılarda ve güneydoğudaki köşe payandasında almaşıklı kesme taş örgü kullanılarak bu elemanların vurgulanmaya çalışıldığı izlenimi doğmaktadır. Malzeme kullanımında en önemli özelliklerden biri, bir tek mekâna mahsus olmak üzere, üst yapıda tuğla kullanımıdır. Hanın güneydoğu köşesindeki bu kapalı mekânın haç tonozunda diğer tonozların aksine tuğla kullanılmış olmasının statik nedenlere dayandığı düşünülmektedir[33].

Zazadin Han, ölçeği dikkate alındığında, süsleme bakımından mütevazı sayılabilecek bir yapıdır. Almaşıklı taş kullanımının sağladığı görsel zenginlik dışında, tasvirli, zengin süsleme öğeleri görülmez. Süsleme unsurları ağırlıklı olarak taçkapılarda toplanmıştır (Bkz. Foto. 12, Foto. 13). Her iki taçkapının ve kitabenin çerçevelerinde zencerek motifleri, soyut bitkisel bezemeler ve geometrik bezemeler yeralır. Bunun haricinde barınak kısmında bugün yıkık olan kubbenin kasnağında ve avlu duvarının üzerini çepeçevre dolaştığı anlaşılan silmede taçkapıdakine benzer geometrik bezemeler mevcuttur. Mihrap ve merdiven basamakları ise diğer süslemeli unsurlardır. Hernekadar hava şart-

[33] Zira bu kapalı mekânda geçilen açıklık 5.72 metredir ve handaki diğer mekânlarla kıyaslandığında, geçilmiş en büyük açıklıktır. (Önge 2004: 69.) Yapımcı, bu açıklığı taştan daha hafif bir malzeme olan tuğla kullanarak geçmeyi tercih etmiş ve böylece tonozun oluşturduğu yatay kuvvetlerle payandalar ve duvarlar üzerinde oluşacak yükleri azaltmaya çalışmış olabilir.

Foto. 12: Hanın güney cephesinde yer alan, avlu ve servisler kısmı taçkapısı (M. Önge arşivi)

Foto. 13: Barınak kısmı taçkapısı (M. Önge arşivi)

larıyla tahrip olmuşsa da mihrabı çevreleyen geometrik bezemeler ve süsleme örgüleri içeren köşe sütunçeleri dikkatle bakıldığında fark edilebilmektedir. Merdiven basamaklarının ise, sağlam kalan örneklerinden, basamakların altlarının mukarnas benzeri bir dizgede oyulmuş oldukları görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu dizge, her iki basamakta bir değişerek merdiven boyunca tekrar etmektedir. Öte yandan, devşirme taş ögelerinin duvar yüzlerinde, işlemeli kısımları dışa gelecek şekilde süsleme unsuru olarak kullanıldığı görülür. Dış cephelerde, pencere lentolarının bazıları süslü parçalardan seçilmiş, haçlar ve kitabeler barındıran parçalar duvar yüzlerinde kullanılmıştır.

Bibliyografya

Akok 1969: M. Akok, "Kayseri'de Tuzhisarı Sultanhanı, Köşk Medrese ve Alaca Mescid Diye Tanılan Üç Selçuklu Mimari Eserin Rölövesi", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XVII-2, Ankara, 1969.

Arık 2000: R. Arık, *Kubad Abad*, İstanbul, 2000.

Baş 2001: A. Baş, "Yeni Buluntular Işığında Zazadin Hanı'nın Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, 11-13 Ekim 2000, Bildiriler I*, Konya, 2001, s: 101-109.

Bakırer 1995: Ö. Bakırer, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994*, Konya, 1995, s: 165-181.

Demir 1986: A. Demir, "Zazadin Han", *İlgi*, Yıl:20, Sayı:44, İstanbul, 1986, s: 26-31.

Erdmann 1961: K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts*, Teil 1, Berlin, 1961.

Erdmann 1976: K. Erdmann, H. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts*, Teil 2-3, Berlin, 1976.

Halil Ethem 1918: Halil Ethem (Eldem), "Anadolu'da Selçukî Hanları", *Türk Yurdu*, 14/106, 1918, s. 183-188.

Hartmann 1928: R. Hartmann, *Im Neuen Anatolien Reiseeindrücke*, Leipzig, 1928.

Holzmeister 1955: C. Holzmeister, *Bilder aus Anatolien*, Wien, 1955,

Horvath 1997: B. Horvath, *Anadolu 1913 (Türkiye'nin Kalbinde Anadolu'da 2300 Kilometre)*, İstanbul, 1997.

İbn-i Bîbî 1996: İbn-i Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname)*, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Cilt I-II, Ankara, 1996.

Karpuz 1998: H. Karpuz, "Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Tarafından Konya'da Yapılan Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *Sanat Tarihi Dergisi, IX, I. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Sempozyumu, 9-11 Nisan 1997 İzmir*, İzmir, 1998.

Koman 1940: M. Koman, F. Uğur, *Celalüddîn Karatay*, Sayı: 10, Konya, 1940.

Konyalı 1964: İ. H. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964.

Mayer 1956: L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Cenevre, 1956.

Önder 1962: M. Önder, *Mevlana Şehri Konya*, Konya, 1962,

Önge 2004: M. Önge, *Restoration of Zazadin Han A 13th Century Seljukid Caravanserai Near Konya*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Tarihi Anıtların Restorasyonu ve Korunması Y. Lisans Programı, 2004.

Turan 1971: O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971

Uğur 1936: F. Uğur, "Selçuk Kervansaraylarından Zazadın Hanı", *Konya*, Sayı:1, Konya, 1936, s: 35-39.

Unat 1959: F. R. Unat, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, 1959, s: 44.

Yavuz 1995: A. Yavuz, "Anatolian Seljuk Caravanserais and Their Use as State Houses", *10th International Congress of Turkish Art, September 17-23*, Geneva, Cenevre, 1995, s: 757-765

Yavuz 1995: A. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları Tipolojisi", *IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994*, Konya, 1995, s: 183-198.

Yavuz 2000: A. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular – 1997", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, 4-7 Kasım 1997, Ankara*, Cilt:II, Ankara, 2000, s: 239-259.

AVANOS SARI HAN

Dr. Abdullah KARAÇAĞ*

Avanos Sarı Han, Kayseri-Aksaray yolu üzerinde, Ürgüp'ün 6 km. kuzeyinde Damsa çayı vadisinde yer alır. Romalılar zamanından 19. yüzyıla kadar bu yolun bazı değişiklerle, hemen hemen aynı güzergahı (Kayseri-Aksaray-Konya) takip ettiği bilinmektedir[1]. Anadolu Selçukluları zamanında çok sayıda hanın inşa edildiği bu yol güzergahı günümüzde de fonksiyonunu kaybetmemiştir[2].

Kervansarayda, birisi avlu diğeri barınak taçkapılarında olmak üzere iki kitabe yer almaktadır. Yapının onarımlar öncesine ait fotoğraflarından, kitabelerin her ikisinin de yapılan onarımlarla birlikte yapıya koyulduğu anlaşılmaktadır. Bugün barınak taçkapısında yer alan kitabenin, yapı harap haldeyken, A. Rıza Önder tarafından taçkapının önündeki düştüğü yerden alınıp, Ürgüp ortaokuluna teslim edildiği bilinmektedir[3]. Avlu taçkapısındaki kitabenin ise yapıya ait olup olmadığı, nereden getirildiği ve hangi gerekçeyle yapıya yerleştirildiği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır[4].

* G.Ü Fen Edebiyet Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

[1] Özergin 1959: 80

[2] Yollar Hk. ayrıntılı bilgi için: Özergin 1959:80-81,160; Tuncer 2006, 419-433.

[3] Özgüç-Akok 1956:382.

[4] Yapıyla ilgili yayınlarda bir bilgiye rastlanmamasının yanı sıra, yapının restorasyonu ile ilgili Bakanlığın kurul rapor ve kararlarında da herhangi bir bilgi yoktur.

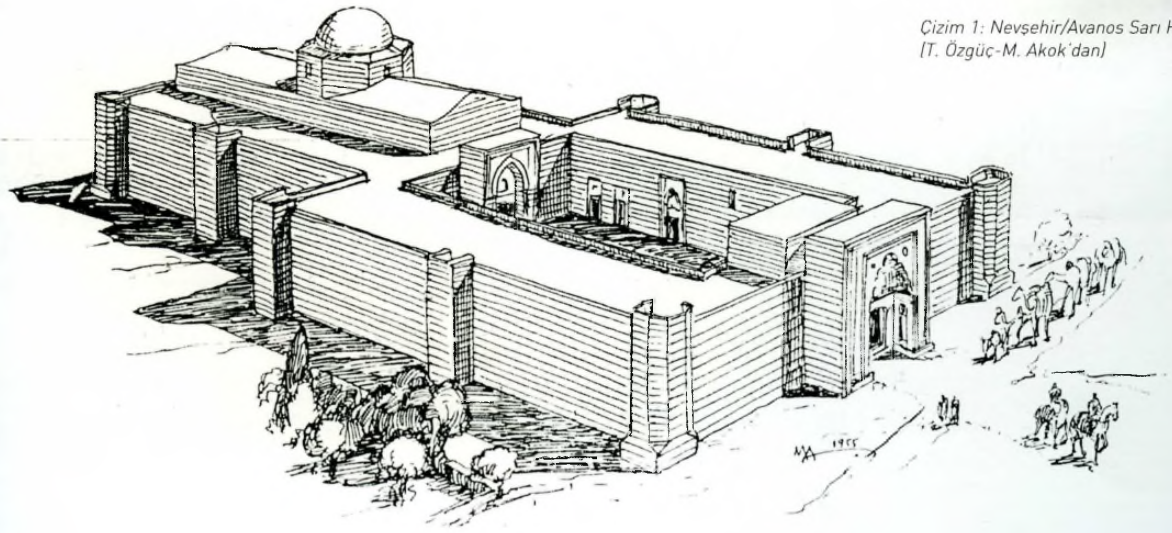

Çizim 1: Nevşehir/Avanos Sarı Han (T. Özgüç-M. Akok'dan)

Foto.1: Avanos Sarı Han Barınak Taçkapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe

Foto. 2: Avanos Sarı Han Avlu Taçkapısı Üzerindeki Kitabe

Foto. 3: Avanos Sarı Han Avlu Taçkapısı Üzerindeki Kitabenin Eski Görünümü

Yapının barınak kısmının kapısı üzerinde kemer içerisinde yer alan kitabede "Elşükrülillah" kelimesi yazmaktadır (Foto. 1). Bu kelimeden yola çıkılarak yapı tarihlendirilmeye çalışılmışsa da sonuç vermemiştir[5].

Avlunun taçkapısı üzerinde yer alan üç satır olarak görülen kitabenin (Foto. 2), yapıya yerleştirilmeden önce çekilmiş fotoğrafından, esasen dört satırdan oluştuğu anlaşılmaktadır.(Foto. 3)[6];

Kitabenin;
".....
"....El alemu'l-.... Gıyased-dünya ve'd-din
Ebu'l feth Keyhüsrev bin Keykubad
El-mü'minin fi evail....."

Kısımları okunabilmiştir[7]. Kitabenin ilk satırı, ikici satırının başlangıcı ve üçüncü satırın sonundaki tarih olması gereken bölümler okunamayacak durumdadır.

Avanos Sarı Han'ın bahsedilen iki kitabeden başka, yapım tarihini gösteren günümüze ulaşmış herhangi bir bilgi ve belge yoktur[8]. Kitabenin, yapının özgün kitabesi olup olmadığını söylemek mümkün görünmemektedir. Adı geçen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatı 1237-1246 yıllarına rastlamaktadır[9]. Tarihi bilinen diğer hanlarla olan plan mimari ve süsleme benzerliklerinden yola çıkılarak, Avanos Sarı hanın 13. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı kabul edilmektedir[10]. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanat yılları(1237-1246) da aynı zaman diliminin içerisinde kalmaktadır.

Selçuklu dönemi hanlarının pek çoğunda olduğu gibi, Avanos Sarı Han'ın vakfiyesi günümüze ulaşamamıştır. Selçuklu dönemi hanlarına ait günümüze ulaşabilen sadece birkaç vakfiyeden özellikle Karatay Hanı'nın vakfiyesi[11] hanların işleyişi hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır.

Sarı Han doğu-batı doğrultusunda uzanan, doğudaki açık avlulu bölüm ve batısına bitişik barınaktan oluşan iki bölümlü bir kervansaray olarak tasarlanmıştır (Çizim 1-2)[12]. Doğuda yer alan kareye yakın dikdörtgen planlı ön kısım, avlu ve servis mekanlarından oluşur. Batısındaki kareye yakın dikdörtgen planlı

[5] Yerinden düşen kitabeyi Ürgüp Orta Okuluna götüren A. Rıza Önder'in "Elsükrülillah" ifadesinin ebced hesabına göre, H.616 (M.1220-21)tarihini verdiğini, yapının bu tarihte yapıldığını belirten T.Özgüç ve M. Akok A. Erzi'nin görüşüne dayanarak bu kitabenin ebced formülüyle izahına imkan olmadığını ifade ederler. ÖZGÜÇ-AKOK 1956: 382. Bu kitabe onarımlar sırasında yerine koyulmustur.

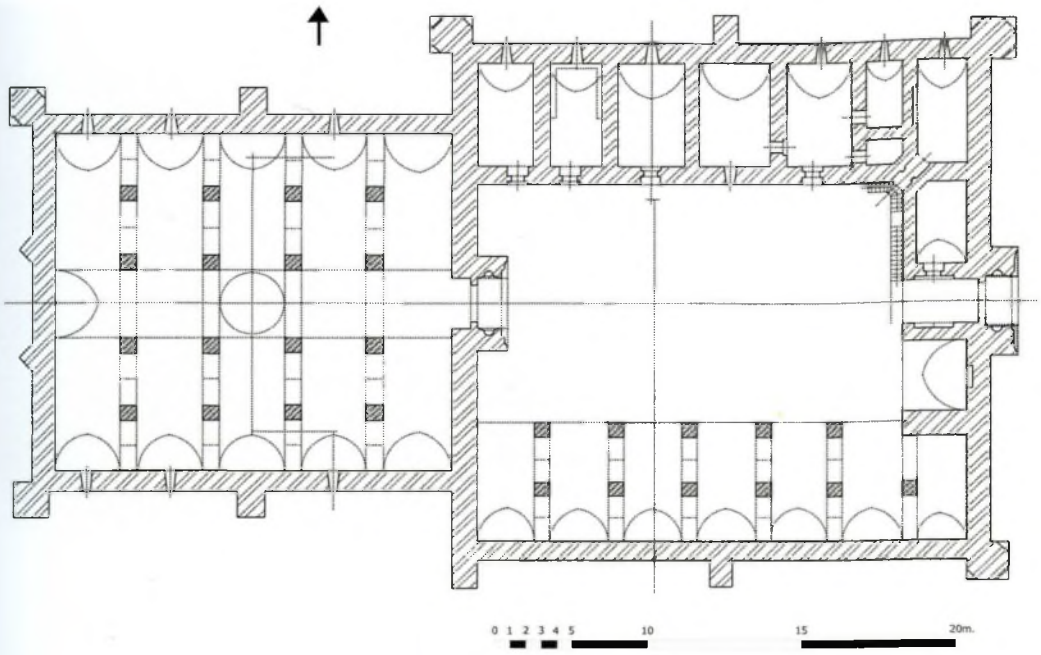

Çizim- 2: Nevşehir/Avanos Sarı Han'ın Planı (T.Özgüç-M.Akok'dan)

bölüm ise üstü kapalı barınak kısmından ibaret olup, avlulu bölüme göre daha küçüktür.

Büyük ölçüde tahribata uğrayan kervansaray[13] gerçekleştirilen bir dizi onarımla bu günkü görünümüne kavuşturulmuştur[14] (Foto. 4). Dış cephelerine oranla iç kısımları daha iyi korunabilmiş yapının, onarımlar sırasında dış cephelerinin neredeyse tamamı yeniden kaplanmıştır. Her iki taçkapının yıkılmış olan üst kısımları tamamlanmış, beden duvarları ise yükseltilmiştir. Yapı, yüksek beden duvarları ve bu duvarları destekleyen farklı biçimlerdeki payandaları ile adeta bir kale görünümündedir. Avlulu bölümün, taçkapının da yer aldığı doğu cephe-

[6] Fotoğrafın aslı, Nevşehir Koruma kurulunda bulunan yapıya ait dosyadadır.

[7] Kitabeyi okuyan, Prof. Dr. Halit Cal ve Yrd. Doç. Dr. M. Zeki İbrahimgil'e teşekkür ederim.

[8] Buna rağmen bazı yayınlarda bilgi ve belgeye dayanmaksızın kesin tarihler ifade edildiği görülmektedir. C. Bektaş, herhangi bir açıklama getirmeksizin yapının "1238' de yapıldığı sanılmaktadır" şeklinde ifade etmektedir. Bektaş 1999: 110. Ayrıca yapının üzerine 1249 tarihini belirten bir levha asılmış durumdadır.

[9] Koca 1997: 121.

[10] Özergin 1959: 81; Özgüç-Akok 1956: 383; Önge 1969: 10.

[11] Turan 1948: 17-171.

[12] Erdmann 1955:13

[13] Doğal tahribatın dışında, yapının duvarlarının dış kaplama taşlarının özellikle söktürüldüğü ve köprü yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Özgüç-Akok 1956: 379. ; Yavuz 1994: 39.

[14] 1986-87'de başlayan V.G.M onarımları ve bunu izleyen özellikle taçkapı ve giriş eyvanı onarımı.

Foto. 4: Avanos Sarı Han Genel Görünüşü

Foto. 5: Avanos Sarı Han Doğu (ön) Cephesi

Foto. 6: Avanos Sarı Han Kuzey Cephesi

Foto. 7: Avanos Sarı Han Güney Cephesi

Foto. 8: Avanos Sarı Han Batı Cephesi

si köşelerinde ve kuzeybatı köşesinde altıgen kesitli birer payanda yer alır (Foto. 5). Aynı bölümün güneybatı köşesindeki payanda ise dikdörtgen kesitlidir. Kuzey (Foto. 6) ve güney (Foto. 7) beden duvarları, ortalarına yerleştirilen dikdörtgen kesitli birer payanda ile desteklenmiştir. Barınak bölümünün kuzey ve güney cephe duvarlarının ortalarında dikdörtgen kesitli birer payanda yer almaktadır. Barınak bölümünün batı cephesindeki, eksene simetrik iki payanda ise üçgen kesitlidir. Aynı cephenin kuzeybatı köşesi altıgen, güneybatı köşesi ise dikdörtgen kesitli birer payanda ile desteklenmiştir (Foto. 8). Yapının batı cephesinde yer alan üçgen kesitli iki payanda beden duvarından daha kısa olup,

Foto. 9: Avanos Sarı Han Kubbeli Bölümün Dıştan görünüşü

üstleri pahlanarak sonlandırılmıştır. Diğer payandaların tamamı beden duvarları ile aynı yüksekliktedirler.

Kervansarayın avlulu bölümünün kuzey cephesinde altı, barınak bölümünün kuzey ve güney cephelerinde ise üçer mazgal pencere bulunmaktadır. Tamamı düşey dikdörtgen biçiminde ve yuvarlak kemerlidir. Barınak bölümünün merkezindeki kubbe dıştan sekizgen kasnaklı ve piramit külahlıdır (Foto. 9). Doğu batı doğrultusunda uzanan yüksek sahnın tonoz örtüsü, batı beden duvarı yükseltilerek desteklenmiştir. Avlulu bölümün kuzey ve güney cephelerine altışar, barınak bölümünün aynı cephelerine ise dörder çörten yerleştirilmiştir.

Foto. 10: Avanos Sarı Han Avlu Taçkapısı

Kervansarayın doğu cephesinin ortasında, dışa taşkın ve beden duvarlarından yüksek tutulmuş, avluya girişi sağlayan taçkapı yer almaktadır (Foto. 10). İki yandaki zar başlıklı, gövdeleri geometrik süslemeli sütuncelere oturan sivri kemerli taçkapı nişi altı sıra mukarnas kavsaralıdır. Mukarnasların altında yer alan geometrik bezemeli kuşak nişi üç yönde dolaşır. Taçkapının üç yönden, altışar bordür ile kuşatıldığı, iki yandaki özgün kalabilmiş kısımlardan anlaşılmaktadır. Dıştan ikinci bordür, dışa doğru yarım daire profilli ve üzeri yatay zikzaklarla işlenmiş olup, diğer bordürler ise düz yüzeyli ve geometrik bezemelidir. Sütunce başlıklarının üzerinde kemer başlangıcındaki izlerden ikili geçme

Foto. 11: Avanos Sarı Han Avlu Taçkapısı Yan Yüzünde Yer Alan Niş

Foto. 12: Avanos Sarı Han Giriş Eyvanı

zencirekli bir süsleme şeridinin olduğu anlaşılmaktadır. Taçkapının üst kısmında yatay dikdörtgen üç satırlık bir kitabe yer almaktadır. Taçkapının yan yüzlerinde, biri geometrik bezemeli üçer bordürle çerçevelenmiş, beşer cepheli birer niş bulunmaktadır. Nişlerin üst kısımları dilimlere ayrılmış istiridye kabuğu görünümünde olup, iki yanlarında sütunceler yer almaktadır. Nişleri çerçeveleyen geometrik bezemeli bordür ile nişin üstünde kalan yüzey geometrik bezemelidir (Foto. 11).

Kervansaraya, doğu cephesinin ortasında yer alan taçkapı nişi içerisindeki basık kemerli kapıdan girilir. Yığma sövelere oturan basık kemer, renkli taşla-

Foto. 13: Avanos Sarı Han Çeşme Eyvanı

rın dönüşümlü olarak birbirine geçmeli biçimde örülmesiyle meydana getirilmiştir. Kapıdan, basık tonoz örtülü dikdörtgen planlı giriş eyvanı ile avluya geçilmektedir (Foto. 12). Geçiş aynı zamanda üstündeki mescidin platformu durumundadır. Eyvanın kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı, sivri kemerli birer niş yer almaktadır. Kuzey duvarındaki nişin içerisinde yer alan basık kemerli kapı, kuzey güney doğrultusunda uzanan, tonoz örtülü dikdörtgen bir mekana girişi sağlamaktadır. Bu mekanın avluya bakan küçük bir penceresi mevcuttur. Giriş eyvanının güney duvarına bitişik, avluya açılan bir başka eyvan yer almaktadır (Foto. 13). Kemer yüzeyi gometrik bezemeli, sivri tonoz örtülü eyvanın zemini avlu zemininden bir basamak oluşturacak şekilde daha yüksektir. Eyvanın doğu duvarına düşey dikdörtgen şeklinde bir niş yerleştirilmiştir. Kenarları geometrik bezemeli iki bordürle çerçevelendirilmiş nişin içerisinde su kanallarına ait kalıntılar görülmektedir. Künklerle oluşturulmuş su kanallarının duvar içinden, doğu batı yönünde yatay olarak yapının dışına ve eyvan içine çıktığı, düşey olarak aşağıya gittiği anlaşılmaktadır (Foto. 14). Su kanalları dış cephede taçkapının güney yanına isabet etmektedir. Bu kalıntıların kervansarayın çeşmesine ait olduğu[15], yapının içinde (eyvanda) ve yapının dışında, iki taraflı kullanılabilen sırt sırta iki çeşme olarak tasarlandığı kabul edilmektedir[16]. İçerisinde çeşme olan, Ağzıkarahan, Obruk Hanı, Alara Han ve Hatun Hanı'nda aynı tesisattan yararlanılarak, hanın dışında da bir çeşme yapılmıştır[17].

[15] Özgüç-Akok 1956: 381; Çökek köylülerinin bu çeşmede köylüler tarafından kırılmış bir aslan heykelinin varlığını A. Rıza Önder'e naklettiklerini ifade ederler.

[16] Yavuz 1995: 186, Yavuz 2006: 440.

[17] Yavuz 2006: 440.

Foto. 14: Avanos Sarı Han Çeşmeye ait su kanalları

Foto. 15: Avanos Sarı Han Avlunun Genel Görünüşü

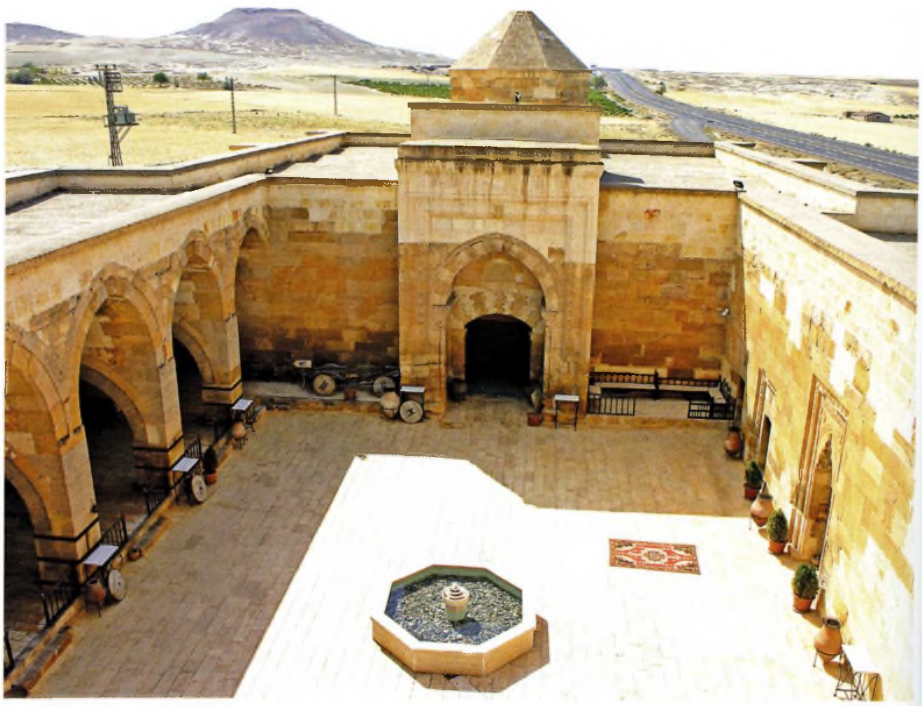

Kervansarayın avlusu, doğu batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Zemini düzgün taşlarla kaplanmış avlunun ortasına onarımlar sırasında sekizgen planlı fıskiyeli bir havuz yapılmıştır (Foto. 15)[18]. Avlunun güney ve kuzey cepheleri birbirinden farklı tasarlanmıştır. Kuzey cephede yan yana sıralanmış mekanlar yer alırken (Foto. 16), güney cephe çifte revakla kuşatılmıştır (Foto. 17). Revaklar çift sıralı kare kesitli yığma ayaklarla, kuzey güney yönünde atılmış, kademeli sivri kemerlerle oluşturulmuş olup, yedi bölümlüdür (Foto. 18). Ön sırasında beş, arka sırasında altı ayağa yer verilmiştir. Tüm birimlerin örtüsü sivri

[18] Restorasyon öncesine ait resimlerde bu şekilde bir havuza işaret eden herhangi bir iz görülmemektedir.

Foto. 16: Avanos Sarı Han Avlunun Kuzey Cephesi

Foto. 17: Avanos Sarı Han Avlunun Güney Cephesi

tonozdur. Avlunun kuzey cephesinde ise beşi birer kapıyla avluya açılan farklı büyüklüklerde, tonoz örtülü sekiz mekan sıralanmıştır. Bu mekanların dışarıya açılan birer mazgal pencereleri mevcuttur. Yalnız cephenin ortasına isabet eden mekanın penceresi, dış beden duvarındaki payanda sebebiyle avluya açılmıştır. Aynı mekanın kapısı da avluya değil doğusundaki bitişik mekana açılmaktadır. Bitişikteki bu mekan ise aynı zamanda hanın en küçük iki mekanına basık kemerli birer kapıyla bağlanmış olup, bu dört mekandan başka, diğer mekanlar arasında birbirine geçiş yoktur. T. Özgüç-M. Akok, incelemeleri sırasında bu mekanların en küçük olanında, kurnaları ve su yolunu tespit ettiklerini ifade ederek, bu mekanın hamam olduğunu ileri sürmüşlerdir[19]. Avlunun batı kanadındaki ikinci mekanın üç duvarı boyunca çıkıntı teşkil eden taş konsollar, burada ahşap bir asma katın olabileceğini akla getirmektedir (Foto. 19)[20]. Bu mekanın doğu yanındaki birimin batı duvarının da benzer şekilde konsollu olduğu görülmektedir. Batı uçtaki ilk mekanın duvarlarında biri dikdörtgen diğeri sivri kemerli iki niş yer alır. Üçüncü sıradaki mekanın duvarlarındaki nişlerin ikisi de sivri kemerlidir. Avlunun kuzeydoğu köşesinde yer alan

[19] Özgüç-Akok 1956: 381.

[20] Özgüç-Akok 1956: 381.

Foto.18: Avanos Sarı Han Avludaki Çifte Revaklardan

mekana, dama çıkışı sağlayan asma merdiven basamaklarının altındaki, dikdörtgen bir kapıdan girilir. Bahsedilen servis mekanlarının avluya açılan kapılarının beşi de iyi korunmuştur. Bunlardan kuzeydoğu köşede merdiven altındaki, sivri kemerli bir niş içerisinde dikdörtgen şeklinde sade bir kapıdır. Batı yönünde ikinci ve üçüncü sıradaki kapılar diğer kapılara göre daha büyük ve birbirinin aynı şekilde düzenlenmiştir. Dikdörtgen şeklindeki kapı açıklıklarının kenarları düz ve geometrik bezemeli bordürlerle çerçevelendirilmiş, beşer mukarnas dizisinden oluşan kavsaralar geometrik bezemeli sivri süs kemerleri ile taçlandırılmışlardır. Kemer köşelikleri alçak kabartma gülbezeklerle süslenmiştir (Foto. 20).

Foto. 19: Avanos Sarı Han Mekan İçerisinden (Konsollar)

Taçkapının kuzeyinde, avlunun doğu cephesi yüzeyinde, karşılıklı iki kola ayrılarak yükse-

len, asma taş merdiven yer almaktadır. Merdivenin kuzeye yönelen kolu L şeklinde, hanın damına, diğer kolu ise giriş eyvanı üzerinde yer alan mescide çıkışı sağlar (Foto. 21). Mescidin kapısı avluya bakmaktadır. Kapı önündeki merdiven sahanlığı balkon şeklinde olup, onarımlar sırasında merdivenlerle birlikte demir korkuluklarla çevrilmiştir. Geometrik bezemeli bordürlerle çerçevelenmiş mescidin kapı nişi, dört sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Kavsara iki yanda zar başlıklı sütuncelere oturmaktadır. Kare planlı mescide girişi sağlayan kapının basık kemerinin, sonradan beton ile yapıldığı anlaşılmaktadır (Foto. 22). Aynı malzemeyle mescidin kubbesi de yenilenmiştir. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar dört sıra mukarnas dolguludur. T. Özgüç-M. Akok, restorasyonlar öncesinde inceledikleri mescidin, çok harap durumdaki örtüsünde, mukarnaslı tromplarla dörtten sekize geçen köşelerin bulunuşunun, tavana sekiz köşeli tonozlarla bir nevi dilimli yıldız manzarası verdiğini ifade ederek, yapının kubbesinin Ağzıkarahan mescidinin üst örtüsüne benzerliğine dikkat çekmektedirler[21]. Mescidin mihrabı (Foto. 24) iki sıra geometrik bezemeli bordürle çerçevelenmiştir. İki yanda yer alan sütunceler zar başlıklı ve gövdeleri zikzaklarla bezelidir. Sütunce başlıklarının üzerinden yükselen geometrik bezeli şerit üç sıra mukarnastan oluşan kavsarayı süs kemeri şeklinde taçlandırmaktadır. Mukarnaslar ile beş cepheli mihrap nişi arasında geometrik bezemeli bir bordür yer almaktadır.

Foto. 20: Avanos Sarı Han Avluya Açılan Mekanların Kapısı

Foto. 21: Avanos Sarı Han Mescit ve Dama Çıkış Merdivenleri

[21] Özgüç-Akok 1956: 380.

Foto. 22: Avanos Sarı Han Mescidin Kapısı

Mescidin kuzey duvarında bulunan küçük dikdörtgen kapıdan, dar taş basamaklı merdivenle yapının damına çıkılmaktadır.

Sarı Hanın batıdaki barınak bölümünün taçkapısı, doğu cephesinin ortasında yer alır (Foto. 23). Avluya taşkın taçkapı, beden duvarlarından daha yüksek tutulmuştur. Sivri tonozlu kavsarasından yukarısı yenilenmiştir. Kavsara tonozu iki renkli taşlarla örülmüş olup, dışa çıkıntı yapan mukarnaslı üzengilere oturtulmuştur. Kavsara köşeliklerinde geometrik bezemeli iki madalyon yer

Foto. 23: Avanos Sarı Han Barınak Bölümünün Taçkapısı

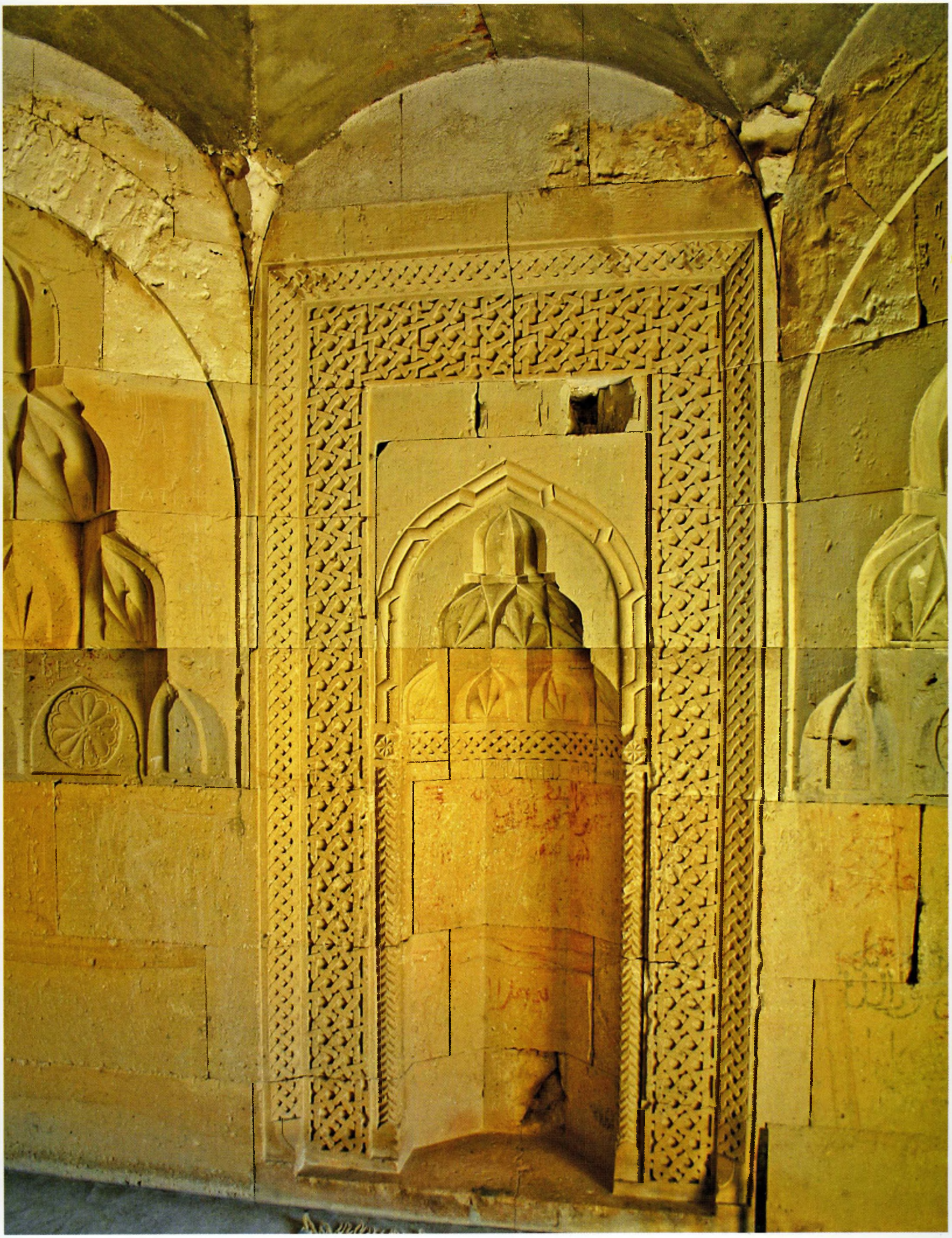

Foto. 24: Avanos Sarı Han Mescidin Mihrabı

Foto. 25: Avanos Sarı Han Barınak Bölümünün İçerisinden Görünüş

almaktadır. Girişin basık kemerinin üstünde bir kitabe bulunur. Taçkapı geometrik bezemeli ve düz bordürlerle çerçevelenmektedir. Yanlarda yer alan zar başlıklı sütuncelerin gövdeleri geometrik bezemelidir. Taçkapının iki yan yüzünde birer niş yer almaktadır. Beş cepheli ve beş sıra mukanas kavsaralı niş, iki sıra geometrik bezemeli bordürlerle çerçevelenmektedir. Nişin iki yanında yer alan zar başlıklı sütuncelerin yüzeyleri yatay zikzaklarla bezenmiştir. Sütuncelerin üzerinde yükselen geometrik bezeli alçak kabartma kuşakla, süs kemeri oluşturulmuştur. Her iki nişte aynı düzenleme görülür. Yığma sövelerin üzerinde, birbirine geçmeli olarak iki renkli taşla örülmüş basık kemerli kapı açıklığından barınak bölümüne girilmektedir. Barınak bölümü doğu batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Onaltı bağımsız yığma ayağa ve duvarlara, güney kuzey yönünde atılmış kademeli sivri kemerlerle beş sahın oluşturulmuştur. Sahınlar aynı yönde sivri tonozlarla örtülmüştür. Bu sahınları doğu-batı doğrultusunda (giriş ekseninde) uzanan daha dar ve yüksek tutulmuş bir sahın kesmektedir (Foto. 25). Bu sahnın yüksek ve sivri tonoz örtüsü, her kestiği sahında bir takviye kemeri atılarak desteklenmiştir. Takviye kemerleri zarif silmeli konsollara oturmaktadır. Bu sahının kareye dönüştürülmüş, merkezi bölümü pandantif geçişli bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe kasnağına dört yönden yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler açılmıştır. Kubbede kasnak pencerelerine göre şaşırtmalı olarak açılmış, küçük dört

açıklık görülmektedir (Foto. 26). Barınak bölümünün yan koridorlarının zemini ile orta kısmın zemini arasında yaklaşık 40-50 cm. lik kot farkı ile sekiler oluşturulmuştur (Foto. 27).

Yapı tümüyle kesme taş kaplamadır. Sökülen dış kaplama taşları onarımlarla yenilenmiştir. Duvarlar ve payandalar sandıklama tekniğinde moloz taş dolgudur. Avlulu bölüm ve barınak kapılarının basık kemerlerinde, dönüşümlü ve birbirine geçmeli olarak iki renkli taş kullanılmıştır. Barınak taçkapısının kavsara tonozunda ve iç kısımdaki bazı kemerlerde de dönüşümlü olarak iki renkli taş kullanıldığı görülmektedir. Yenilenen bölümlerde kullanılan taş açık renk tonuyla fark edilmektedir. Yapının ahşap aksamına ait günümüze ulaşan hiçbir şey yoktur.

Sarı Han'ın, avlu ve barınak taçkapılarında, avluya açılan mekanların kapılarında, mescidin kapısı ve mihrabı ile çeşmenin bulunduğu niş ve eyvan kemerinde süslemeye yer verilmiştir[22]. Avlunun kuzey cephesindeki, iki mekanın kapılarının kavsara köşeliklerinde yer alan gülbezeklerin dışında, bitkisel bezemeye

[22] Yukarıdaki paragraflarda süslemelerin yer aldığı bölümlerden bahsedildiğinden, tekrara düşmemek amacıyla bu bölümde motif ve kompozisyonların toplu değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Foto. 26: Avanos Sarı Han Barınak Bölümünün Merkezindeki Kubbe

Foto. 24: Avanos Sarı Han Barınak Bölümünün Taçkapısı

Çizim 3 a

Çizim 3 b

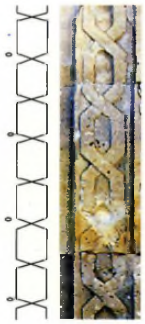

Çizim 4

Çizim 5

rastlanmaz (Foto. 28). Yapıda günümüze ulaşan süsleme unsurlarının tamamını mukarnaslar ve geometrik bezemeler oluşturmaktadır. Mukarnaslar, Avlunun taçkapı kavsarası, mescidin mihrap ve kapı kavsarası, ile kubbeye geçişi sağlayan tromplarında yer alır. Yapının süsleme içeren bölümlerinde, uygulandıkları yerin biçimine göre düz veya profil oluşturan farklı genişliklerdeki bordürler ve yüzeylerin bezemelerinde, geometrik motif ve kompozisyonların tercih edildiği görülür.

Çizim 6 a

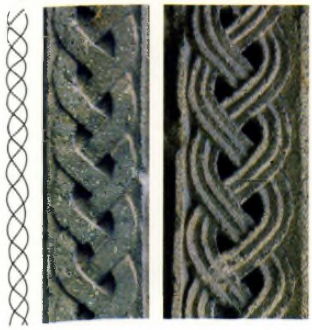

Çizim 6 b

Çizim 6 c

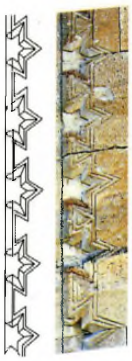

Çizim 7 a

Çizim 7 b

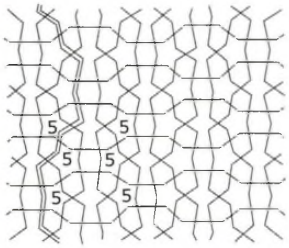

Çizim 8: Kırık çizgilerin meydana getirdiği yıldız ve çokgenler

Yapıdaki geometrik bezemeler bir bütün olarak ele alındığında kompozisyon kurguları bakımından; bir eksen üzerinde sadece iki yönde çoğaltılabilen örnekler (Çizim: 3,4,5,6,7)[23], yatay- düşey ve çapraz eksenlerde her yöne çoğaltılabilen örnekler olarak (Çizim: 8,9,10) iki temel özellik gösterirler[24].

İlk gruba ait olan, bir eksen üzerinde iki yönde çoğaltılabilen örnekler genellikle kenar ve çerçeve bordürlerinin bezemesinde karşımıza çıkmaktadır. Kendi

[23] Yazımızda kullanılan motif ve kompozisyonların çizimleri Schneider'den alınmıştır. Bkz. Schneider 1980.

[24] Anadolu Selçuklu Dönemi geometrik süslemeleri hakkında geniş bilgi için: Schneider 1980; Mülayim 1982.

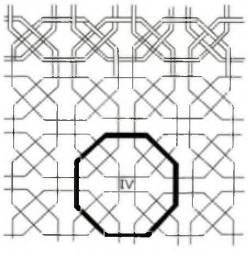

Çizim 9 a: Sekizgenlerin meydana getirdiği kompozisyon

içerisinde motif ve form bakımından; birbirini kesen veya üst üste-yan yana sıralanan şeritlerden oluşanlar (Çizim: 3-a,b), çapraz şekilde birbirini kesen şeritlerden oluşanlar (Çizim 4), meander formuna benzer ve ondan türemiş yatay okları içeren şeritler (Çizim 5), dairesel kıvrımlarla kesişen şeritlerden oluşanlar (Çizim 6-a,b,c) ve yarım yıldızların oluşturduğu formlar (Çizim 7-a,b) olmak üzere alt çeşitleriyle, yapıda uygulandıkları görülmektedir.

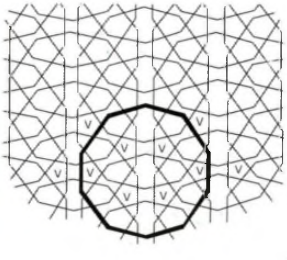

Çizim 9 b: Ongenlerin meydana getirdiği kompozisyon

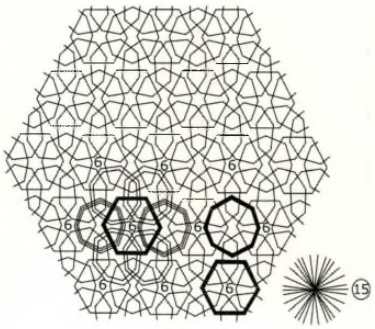

Çizim 9 c: Sekizgenler ve altıgenlerin meydana getirdiği yıldız ve çokgenlerden oluşan kompozisyon

İkinci grubu oluşturan örnekler ilkine göre daha gelişmiş kompozisyonlar ve farklı oluşumlarla karşımıza çıkmaktadır. Geniş yüzeylerin bezenmesinde daha çok tercih edildikleri görülür. Bu süsleme kompozisyonlarını; Kırık çizgilerin meydana getirdiği kompozisyonlar (Çizim 8). Düzgün veya düzensiz çokgenlerin meydana getirdiği kompozisyonlar (Çizim 9-a,b,c,d,e) Merkezdeki çok kollu yıldızlar ve yıldız kollarından meydana gelen kompozisyonlar (Çizim 10-a,b,c,d,e) şeklinde gruplandırmak mümkündür. İçerdikleri çokgenler ve yıldızların biçimine ve düzenleniş şekline göre ise kendi içlerinde çeşitlilik göstermektedirler.

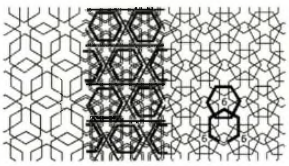

Çizim 9 d: Altıgenler ile yatay ve çapraz eksenlerde yerleştirilen düz şeritlerin meydana getirdiği yıldız ve çokgenlerden oluşan kompozisyon

Yapının bezemelerinde alt çeşitlemeleri ile birlikte kullanıldığını gördüğümüz bu motif ve kompozisyonlara, Selçuklu Dönemi'nin cami, medrese, türbe gibi hemen her yapı tipinde rastlanmaktadır. Aynı geometrik düzenlemelerin , Ağzıkarahan başta olmak üzere Karatay Hanı, Kayseri Sultan Hanı, Susuz Han, Aksaray Sultan Hanı, Ak Han gibi dönemin hanlarında yaygın bir uygulama alanı bulduğunu görüyoruz.

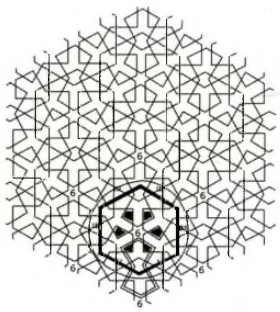

Çizim 9 e: Altıgenler ile düzensiz çokgenlerin meydana getirdiği yıldız ve çokgenlerden oluşan kompozisyon

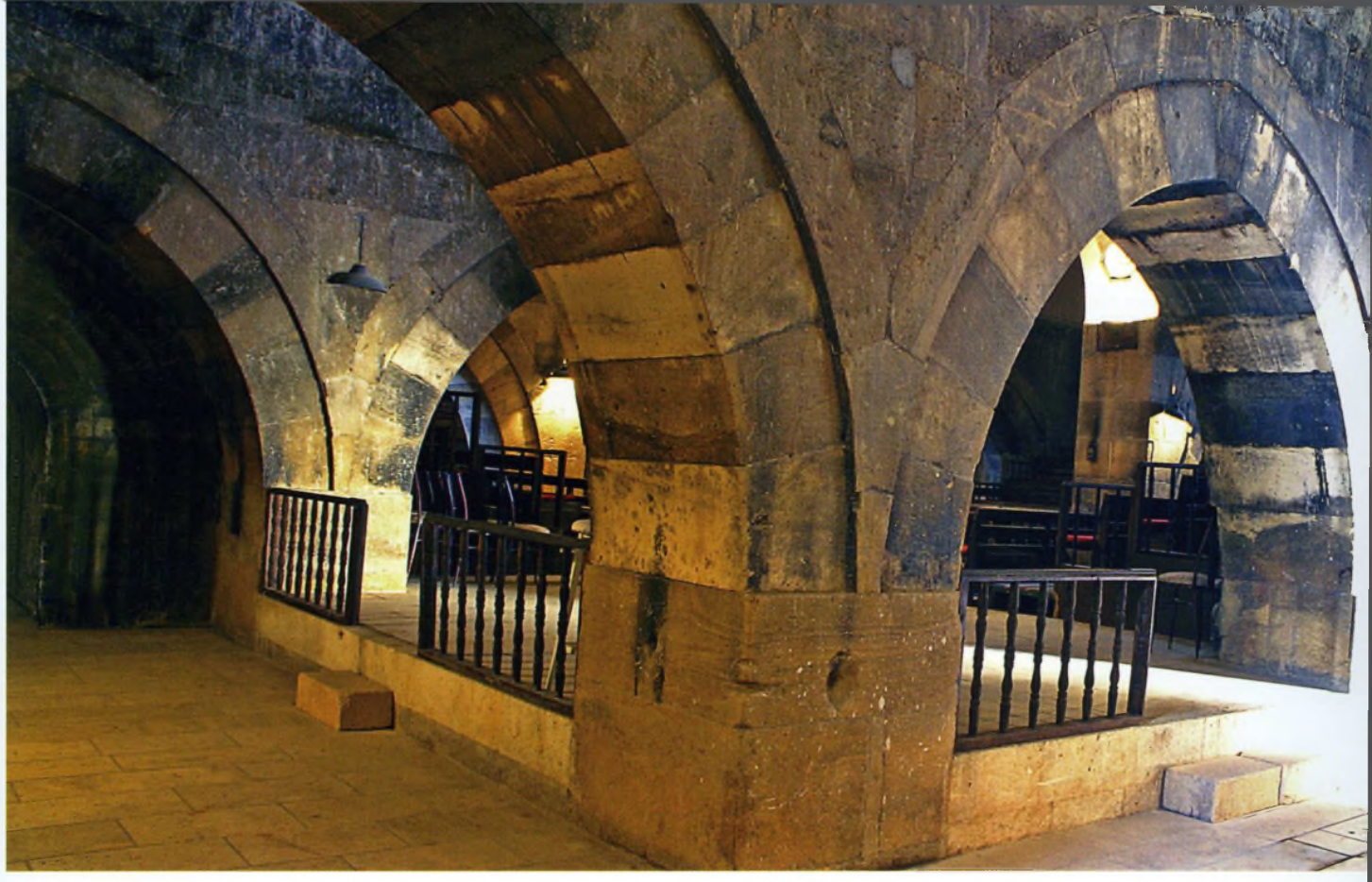

Foto. 27: Avanos Sarı Han Barınak Bölümünden Sekinin Görünüşü

Avanos Sarı Han, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş kervansarayların, açık avlulu bölüm ve kapalı (barınak) bölümden oluşan (karma) plan tipiyle[25] günümüze ulaşan anıtsal örneklerinden birisidir. Dönemin en önemli ticaret yolunun Konya-Aksaray- Kayseri güzergahında yer almaktadır.

Yapıya aidiyeti hakkında kesin bilgi bulunmayan, onarımlar sırasında avlu taç-kapısına yerleştirilen kitabede II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adı geçmektedir. Mimari ve bezeme özellikleri ile dönemin diğer kervansaraylarıyla paralellik

[25] Kervansarayların tipolojisi hk. Erdmann 1961; Erdmann 1976; Yavuz 1995: 183-198.

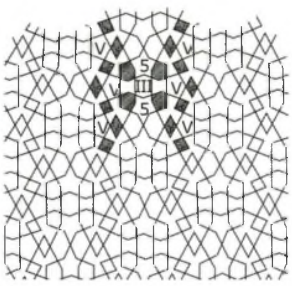

Çizim 10 a: Merkezdeki beş köşeli yıldız ve kollarından meydana gelen çokgenlerin oluşturduğu kompozisyon

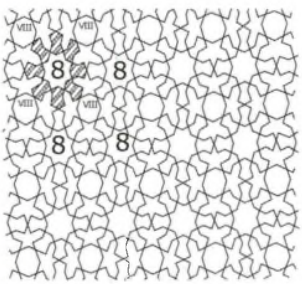

Çizim 10 b: Merkezdeki sekiz köşeli yıldız ve kollarından meydana gelen çokgenlerin oluşturduğu kompozisyon

Foto. 28: Avanos Sarı Han Avluya Açılan Mekanın Kapısından Detay

gösteren yapının, II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında, 1237-1246 tarihleri arasında yapıldığı düşünülebilir.

[26] Bkz. Yavuz 1992: 8-12

Benzer diğer hanlarda olduğu gibi, Sarı Han'ın giriş eyvanının kuzey tarafındaki iki mekanın idari amaçlı, açık avlunun kuzey kanadında yer alan hamam ve servis mekanları dışındaki odaların ise barınma amaçlı kullanıldıkları düşünülebilir. Güney kanattaki çifte revaklı bölüm ise malların depolanması ve yaz aylarında insanların ve hayvanların barınması için kullanılmıştır.

Kervansarayın kapalı (barınak) bölümü diğer Selçuklu hanlarında olduğu gibi ahır, insanların barınması ve malların depolanması için kullanılmıştır. Bu fonksiyonun sağlanmasında yardımcı olan en önemli unsur, kot farkı oluşturan sekilerdir. Günümüze ulaşan örnekleri azdır[26]. Kervansarayların barınak bölümlerindeki sahınlar sayı ve düzenleme olarak farklılık göstermektedir. Avanos Sarı Han'a barınak bölümü bakımından en çok benzerlik gösteren örneklerden birisi, sahınların düzeni ve sayısı ve kareye yakın planıyla Susuz Han'dır.

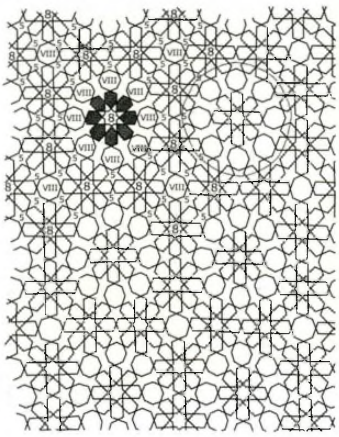

Çizim 10 c: Merkezdeki sekiz köseli yıldız ve kollarından meydana gelen beş köseli yıldızlar ile çokgenlerin oluşturduğu kompozisyon

Kervansaraylarda hamamların iki türlü tasarlandığı görülür. Bunlardan ilki yapının yakınında olan fakat içinde yer almayan hamamlardır. Ağzıkarahan, İncir Hanı, İshaklı Hanı, Alara Hanı gibi hanların hamamları bu şekildedir. İkincisinde ise hamam kervansarayın içerisindedir[27]. Avanos Sarı Han'da hamamın yapının içerisinde olduğu, avlunun kuzey kanadındaki en küçük mekanın hamam olarak kullanıldığı bilinmektedir.

[27] Yavuz 1995: 186.

[28] Yavuz 1995: 186

Giriş eyvanına bitişik ikinci eyvanın içerisinde(doğu duvarında) sırt sırta düzenlenmiş, yapının içinden ve dışından, iki taraflı kullanılabilen çeşmesi yer almaktadır. Çeşmenin hanın içinde olduğu örneklerde, aynı tesisattan yararlanılarak

Çizim 10 d: Merkezdeki on köşeli yıldız ve kollarından meydana gelen beş köşeli yıldızlar ve çokgenlerin oluşturduğu kompozisyon

hanın dışına da bir çeşme yapıldığı görülür. Benzer şekilde Ağzıkarahan, Obruk Hanı, Alara Hanı ve Hatun Han'larında sırt sırta çeşmeler vardır[28].

Avanos Sarı Han'ın mescidi giriş eyvanının üzerinde ve taçkapının içerisinde yer almaktadır. Zazadin (Sadettin), Kızılören ve Altınapa Han'larının mescitleri, Sarı Han'a benzer şekilde taçkapının yanında veya üzerinde yer alan örneklerden-

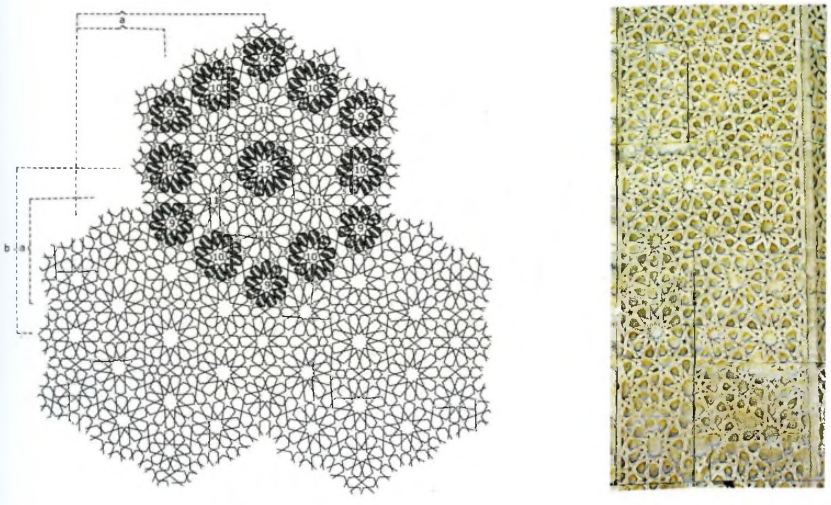

Çizim 10 d: Merkezdeki on iki köşeli yıldız ve kollarından meydana gelen beş, dokuz, on, on bir köşeli yıldızlar ve çokgenlerin oluşturduğu kompozisyon

[29] Önge 1969: 9-11

dir[29]. Aksaray Sultan Hanı, Kayseri Tuzhisarı Sultan Hanı, Ağzıkarahan ve İshaklı Han'larında mescitler avlunun ortasındadır.

Yapının süsleme programına bütünüyle geometrik bezemenin hakim olduğu görülmektedir. Geometrik bezemenin hakimiyeti, motif ve kompozisyonların kullanımları bakımından; Ağzıkarahan, Aksaray Sultan Hanı, Karatay Han, Avanos Sarı Han'a paralellik gösteren yapılardır.

Sonuç olarak, Avanos Sarı Han, döneminin, mimari, tasarım ve süsleme özelliklerini en iyi şekilde yansıttığı kabul edilen Anadolu Selçuklu kervansaraylarının, günümüze ulaşabilmiş önemli örneklerinden birisidir.

Bibliyografya

BEKTAŞ 1999: Bektaş, C., Selçuklu Kervansarayları Korunmaları Üzerine Bir Öneri, İstanbul,1999.

ERDMANN 1955: "Notizen zum inneranatolishen Karavansaray" Beobachtungen auf einer Reise im juli 1953, Kunst des Orients, II (1955), 5-29.

ERDMANN 1961; Erdmann, K., Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I-II, Berlin, 1961.

ERDMANN 1976: Erdmann, K.-Erdmann, H., Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, III, Berlin, 1976.

KOCA 1997: Koca, S., Sultan I. İzzeddin Keykavus(1211-1220), Ankara, 1997.

MÜLAYİM 1982: Mülayim, S., Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı, Ankara, 1982.

ÖNGE 1969: Önge Y., "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği" Önasya, V/52, (Aralık 1969), 9-11.

ÖZERGİN 1959: Özergin, Kemal M., Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları, İstanbul, 1959.

ÖZGÜÇ-AKOK 1956: Özgüç T.-Akok, M., "Sarıhan" Belleten, XX, Ankara,(1956) s. 379-383.

SCHNEİDER 1980: Schneider, G., Geometrische Bauornamente Der Seldschuken in Kleinasien, Weisbaden, 1980.

TUNCER 2006: Tuncer, O.C., "Kervan Yolları", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Ed: Kenen Bilici-A.Uzay Peker) Ankara, 2006, 419-434.

TURAN 1948: Turan, O., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri" Belleten, XII/45, Ankara, 17-171.

YAVUZ 1994: Yavuz, Ayşıl T., "Anadolu Kervansarayları ve Vakıflar" XI. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1994, s. 39-46.

YAVUZ 1995: Yavuz A. T., "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarının Tipolojisi" IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyet Semineri Bildirileri,Konya 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, 183-198.

YAVUZ 2006: Yavuz, A. T., "Kervansaraylar", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, (Ed: Kenen Bilici-A.Uzay Peker) Ankara, 2006, 435-446.

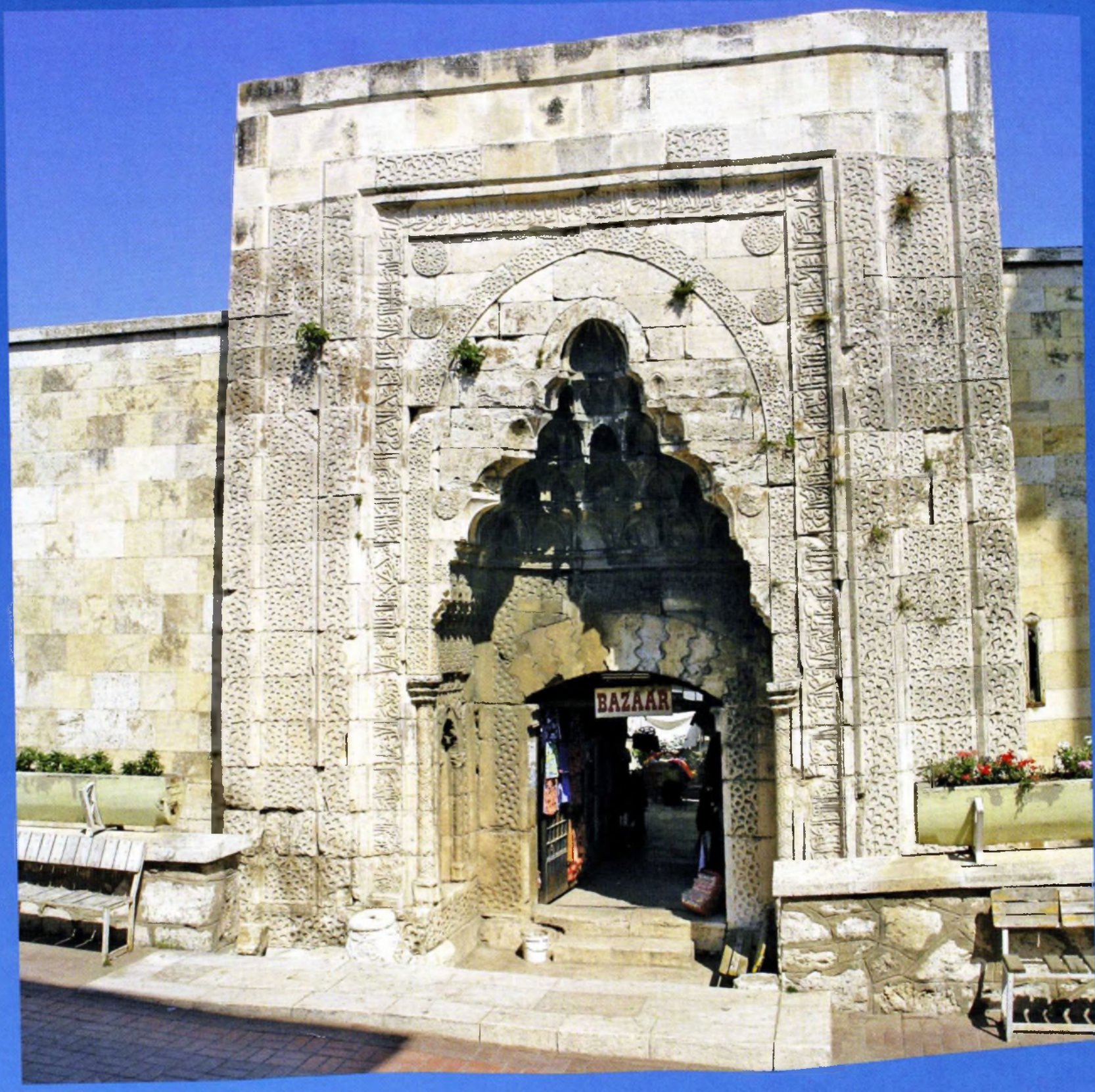
BAZAAR

EĞİRDİR HAN

Yrd. Doç. Dr. Rüstem Bozer*

* Yard. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Tarihi yapı, tarih yadigârı gibi ifadeleri, ister sağlam isterse harap olsun, pek çok yapı için kullanırız. Bazı yapılar hakkında ise, bu ifadelerden öteye söz söylenememiş veya çok sınırlı bilgilerle yetinmek durumunda kalınmıştır. Zira son derece harap olmuşlar; ne kimlik bilgileri ne de harabeye dönüş hikâyeleri kalmıştır. Eğirdir'deki han da yakın zamana kadar bu yapılardan biriydi; şimdi ise o gruptan çıkma şansına kavuşmuştur. Bu yazı hanın yeniden kazandığı kimlik bilgilerini anlatmak için kaleme alınmıştır.

Isparta'nın Eğirdir ilçesi sınırları içindeki han, bugünkü Eğirdir-Konya yolunun üzerinde, ilçe merkezinin 3 km. güneyinde, Yeni Mahalle'de yer alır. Göl kıyısındaki bina, batısında bulunan Akpınar sıra dağlarının göle uzanan eteklerinde, meyilli bir araziye inşa edilmiştir. Bugün doğusundan şehirlerarası kara yolu, kuzey ve batısından ilçe mezarlığı, güneyinden ise günümüz yapılarından oluşan bir site ile kuşatılmıştır (Foto. 1).

Zamanımıza son derece harap bir vaziyette ulaşan han, Konya'dan gelerek güneyde Antalya'ya, batıda Denizli'ye giden Selçuklu devrinin önemli kervan

Foto. 1: Eğirdir Han

Foto. 2: Eğirdir Han, güneybatıdan görünüş

yolu güzergâhlarından birinde bulunmaktadır. Bir dönem burada kurulan pazar sebebiyle *Pınarpazarı Hanı*[1] olarak da adlandırılmıştır.

[1] Özergin 1965: 159.

Boyutları itibarıyla devrinin en büyük dördüncü büyük hanı olan bina, doğu-batı yönünde uzanan avlu ve kapalı bölümden meydana gelir. Harap olmakla birlikte, kapalı bölümün duvarları büyük ölçüde ayaktadır. Örtü ve taşıyıcı sistemler ise tamamen ortadan kalkmış; bu bölüm uzun yıllar tarla olarak kullanılmıştır (Foto. 2). Avluda ise kara yolu tarafındaki doğu duvar yıkılmış, kuzey ve güney

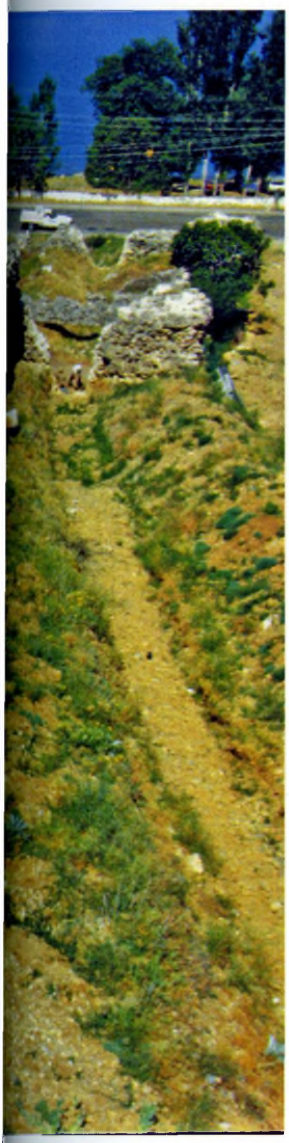

duvarlar ile güney kanatta sıralanan mekânların bazı duvarları kısmen günümüze ulaşmıştır. Bütün duvarlarda kesme taşlar sökülmüş, bu nedenle duvarlar bir hayli incelmiştir. Açıkta kalan moloz taş örgünün içine sızan yağmur ve kar suları ile bunlardan kaynaklanan buzlanma sonucu meydana gelen dökülmeler incelen duvarların günden güne yıkılıp yok olmasına sebebiyet vermektedir.

Bir ara pazar alanı, göçerlerin konak yeri, tarla, kamu kuruluşlarının deposu gibi çok değişik amaçlarla kullanılan bu han, bazı bilinçli tahribatlara da maruz kalmıştır. Kendi haline terk edilen pek çok yapıda karşılaştığımız türden, definecilerin kazarak veya dinamit patlatarak verdikleri zararların yanı sıra, binanın içinden şehir kanalizasyonu ve su kanalı geçirmek için duvarları yıkılmış, göçük tabakaları altüst edilmiştir. Yaklaşık kuzey-güney hattında uzanan kanalizasyon boruları avlunun doğu yarısından geçirilmiş, bu sırada duvarlar temel seviyesinde kepçeyle delinmiştir. Hanın güneyine inşa edilen kooperatif evlerini batıdaki dağlardan gelen yağmur ve kar sularından korumak için açılan kanal ise avlunun güney kanadından geçirilmiş, bu sırada kapalı bölümden taşıntı yapan batı duvar, burada sıralanan mekânların bazı duvarları ve nihayet doğu cephede kısmen kalabilen duvar parçası kepçeyle yıkılmıştır (Foto. 3). Bir müddet sonra ağaçların ve bitki örtüsünün kapladığı bu bölüm adeta dere yatağına dönüşerek toprak altındaki seramik, metal vb. küçük eşyaya da çok büyük zararlar vermiştir.

Han ile ilgili erken bilgiler 20. yüzyılın başına kadar uzanmaktadır. Kendisi Eğirdir'li olan Süleyman Şükrü'nün ilk olarak 1907 yılında Petersburg'da Osmanlıca basılan, yakın zamanda da günümüz Türkçesine çevrilen *Seyahatü'l-Kübra* adlı eserinde çeşitli rivayetlere yer verilmiş ve binanın "Lid kavmi" zamanında puthane olarak inşa edildiği belirtilmiştir. Süleyman Şükrü handan "... *Yaptıkları en büyük puthane Eğirdir'in cenubunda bulunan Kervansaray namlı harabe idi. Selçuklular devrinde han ve çarşı haline konulup sonraları duvarının yüzünde bulunan süs taşları söküldüğü için el'an dişle soyulmuş hıyar gibi eşik eşik görünen bu azametli bina ...*" diye bahseder[2]. Verilen bu bilgiden hanın 20. yüzyılın başlarında da çok harap olduğu ve günümüzdeki gibi kervansaray diye anıldığı anlaşılmaktadır.

[2] Süleyman Şükrü 2005: 59.

S. Ü. Edebiyat Fa... Dergisi

Foto. 3: Eğirdir Han, avlunun güneyindeki mekânlardan geçirilen su kanalı

Bugüne kadar hanın mimarisi hakkında en geniş bilgiyi 1953 ile 1958 yılları arasında yapıya dört kez uğrayıp inceleyen K. Erdmann vermiş[3]; daha sonra konuyla ilgilenen araştırmacılar genellikle bu bilgileri kullanmıştır. Erdmann hazırladığı planda avlunun mevcut halini göstermiş, kapalı bölümün ise restitüsyonunu yapmış; ayrıca binanın tarihlendirmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. Ona göre, sultan hanları şemasına uygun bir plana sahip olan kapalı bölümde, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve bir aydınlık kubbesine sahip orta sahın ile buna iki yandan dik uzanan yedi sahın yer alır. Kapalı bölüme girince güneyde kalan birinci sahın dışındaki bütün sahınların cephe duvarlarında birer mazgal pencere vardır. Bu bölümün beden duvarları dıştan köşelerde kare, cephelerde ise dikdörtgen planlı ikişer payanda ile desteklenmiştir. Avluda ise, güney kanattaki mekânların o güne kalabilen duvarlarını işlemekle yetinmiş, asli durumu hakkında herhangi bir öneri getirmemiştir. Avluda köşelerde yine kare, kuzey ve güneyde üç, doğu cephede ise iki dikdörtgen planlı payandaya yer vermiştir. Bu planda dikkati çeken bir husus avlu ve kapalı bölüm duvarlarının birleştiği yerlerde, her ikisinin de aynı zamanda inşa edildiğini gösteren organik

[3] Erdmann 1961: 125-126.

Foto. 4: Eğirdir Han, avlunun güneyindeki mekânlar

bütünlüğün doğru bir şekilde verilmesidir. Erdmann, ilçe merkezindeki Dündar Bey Medresesi ile Hızır Bey Camii arasındaki kale kapısında bulunan bezemeli taşların hana ait olabileceğini belirtmiş ve bunların Aksaray Sultan Hanı ile benzerliğine dayanarak, hanı Alaaddin Keykubad zamanına tarihlemiştir.

Gözlem ve inceleme dışında herhangi bir arkeolojik kazı ve sondaj çalışması yapılmayan handa, Başkanlığını Prof. Dr. Rüçhan Arık'ın yaptığı *Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel-Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi*[4] kapsamında, 1993 yılında ilk kez tarafımızdan kazı çalışmaları başlatılmıştı. O yıl avlunun ve kapalı bölümün 1/4'ü kazılmış ve çalışmalar bir sonraki yıl devam etmek üzere bırakılmıştı. Ancak ertesi yıl üst proje için ve dolayısıyla han kazısı için maddi destek sağlanmayınca çalışmalar yarım kalmıştı. 2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü hanı kurtarmak için harekete geçtiğinde kazı çalışmalarımız yeniden başlamıştır.

[4] Arık 1994: 1-28.

1993 ve 2006 kazı çalışmaları hem avlu hem de kapalı bölümde yürütülmüştür. Öncelikle avludaki mekânlara ve göçük tabakasına büyük zarar veren su kana-

Foto. 5: Eğirdir'de Dündar Bey Medresesi, Kale Kapısı, Hızır Bey Camii

Foto. 6: Eğirdir, Kale Kapısı

lı yapının dışına alınmış ve kazıya buradan başlanmıştır. 2006 sezonu sonunda her iki bölümün yaklaşık 2/3'ü kazılmış, geri kalan alanlar ve dıştaki çalışmalar yeni sezona bırakılmıştır. Avluda doğu bölüm ile orta alan henüz kazılmamıştır. Dolayısıyla bu kısımlara ait mimari veriler elimizde yoktur. Bu nedenle çalışmamızda, kazısı tamamlanmayan yapının mimari ayrıntıları üstünde durulmamış ve şimdilik asli hali hakkında tahminlerde bulunulmamıştır. Bunun yerine elde edilen sonuçları genel hatlarıyla sunmak ve yapının tarihlendirmesine yönelik önemli bir tespitimizi bilim âlemiyle paylaşmak istiyoruz.

Kapalı bölümde kimi yerlerde 2 metreyi bulan toprak dolgu kaldırıldığında genel olarak duvarlardaki kesme taşların temel seviyesine kadar soyulduğu, ayakların ise temele kadar yok edildiği görülmüştür. Ortaya çıkan mimari bulgular Erdmann'ın planını şema olarak doğrular niteliktedir. Buna karşılık kazı öncesi bilinmesi mümkün olmayan sekiler bulunmuştur. Bu sekilerin de kesme taşları alınmış, kimi yerlerde bu taşların yuvaları ortaya çıkarılmıştır. Bu tespitlere göre sekinin orta sahnı U şeklinde dolaştığı anlaşılır.

Avlunun güney kanadında yer alan 7 mekân büyük ölçüde temizlenmiştir (Foto. 4). Söz konusu mekânların genişliklerinde farklılıklar görülür. Bunlardan doğudan itibaren üçüncü ve altıncı mekânın içten birer duvarla ikiye bölündüğü anlaşılmıştır. Bu mekânların işlevleri konusunda yorum yapmak henüz erkendir. Ancak diğer büyük sultan hanlarındaki gibi mekânların bir kısmının birbirleriyle ilişkilendirildiği de söylenebilir. Avlunun kuzey kanadında yapılan kazıda ortaya çıkan ayak temelleri bu kısmın iki sıra revaklı olduğunu göstermiştir. İçte kalan 8 ayak temeline karşın avluya bakan güneydeki ayak sayısının 7 olması ve doğu uçta bir ayağın eksikliği avlunun doğu kanadında, giriş eyvanının kuzeyinde mekânların bulunabileceğine işaret sayılabilir. Gerek mekânların duvarlarındaki, gerek revak ayaklarındaki kesme taşlar da temele kadar soyulmuştur.

Foto. 7: Kazıda ele geçen taşın taçkapıdaki yeri

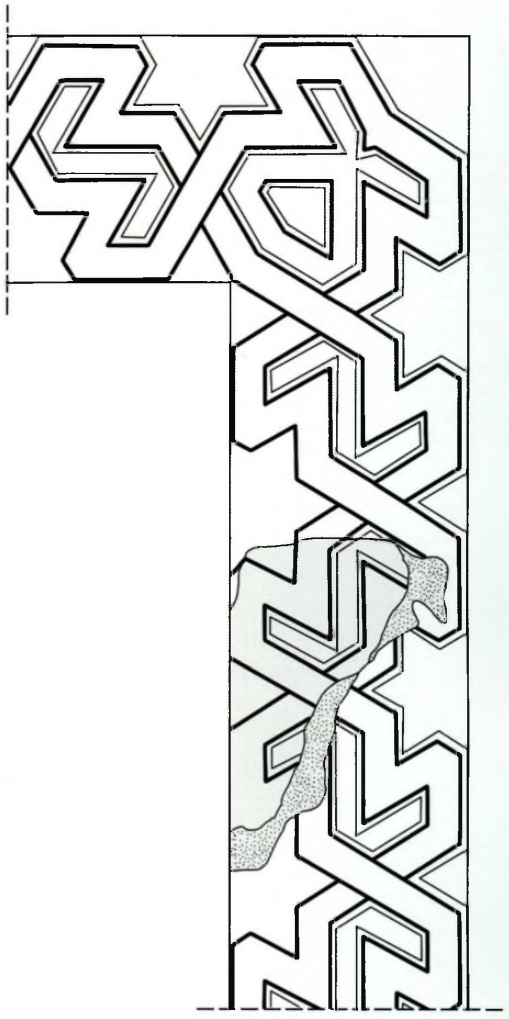

Çizim 1: Kazıda ele geçen taşın taçkapı yan nişini kuşatan bordürdeki yeri

Erdmann'ın planında da gösterildiği gibi, avlu ve kapalı bölüm duvarları organik bir bütünlük içindedir. Herhangi bir dilatasyona rastlanmaz. Buna göre her iki bölümün de aynı zamanda inşa edildiğini söylemek mümkündür. Bilindiği gibi Karatay Han, Zazadin Han, Aksaray ve Kayseri Sultan Hanları gibi Selçuklu devrinin önemli ve büyük hanlarının avlusu kapalı bölümden daha sonra inşa edilmiştir. Yine büyük boyutlu hanların içinde yer alan Eğirdir Hanı'nda her iki bölümün aynı anda inşa edilmesi yapının dikkati çeken bir yönüdür.

Bugün için hanın taçkapılarına dair bir kalıntı mevcut değildir. Ancak, kapalı bölümün taçkapısının ana eksende olduğu, buradaki mevcut açıklıktan ve bu bölümün doğu duvarındaki sürgü yuvasından anlaşılmaktadır. Avlu taçkapısının

da aynı eksen üzerinde bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Bu taçkapılar ile duvarlardan alınan kesme taşlarının akıbeti hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bunlardan en yaygın ve diğer pek çok yapı için söylenebilecek olanı, handaki bu malzemelerin alınıp başka yerlerde değerlendirildiğidir. Daha özel bir söylem ise, Eğirdir ilçe merkezindeki Dündar Bey Medresesi, Kale ve Hızır Bey Camii'nde kullanıldıklarıdır ki, bu genel olarak doğru bir tespittir. Çünkü sözü edilen yapılarda hana ait olması muhtemel malzeme ile karşılaşmaktayız. Bu malzemelerin en belirgin olanları Kale kapısındaki düzensiz yerleştirilen bezemeli taşlar ile Dündar Bey Medresesi'nin taçkapısıdır (Foto. 5).

Foto. 8: Han'ın Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapısı.

Erdmann Kale kapısındaki taşların Eğirdir Hanı'nın taçkapısına ait olduğunu kabul ederek çizimlerini vermiş[5]; buna karşılık medresedeki taçkapıya değinmemiştir. Sözü edilen taşların hanın taçkapılarından birine ait olması kuvvetle muhtemeldir (Foto. 6). Ancak henüz bunu doğrulayacak arkeolojik verilere ulaşılmış değildir. Taçkapıların bulunduğu kısımların kazısı tamamlandığında bazı ipuçlarına ulaşabileceğimizi ümit etmekteyiz.

[5] Erdmann 1976: 130-134, Levha 39-47.

Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapı bir kitabe taşır. Kitabe II.Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1237-38 yılında inşa ettirilen bir handan söz eder. Medrese-

Foto. 9: Han'in Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapısı

nin ana eyvanındaki diğer bir kitabede ise, bu medresenin Dündar Bey tarafından 1301-1302 yılında yaptırıldığı belirtilir. İşte bu iki kitabe binanın fonksiyonu ve tarihlendirilmesi konusunda farklı yorumlara neden olmuştur.

Yapı hakkında bilgi veren pek çok yayında genelde mimarlık tarihi, özelde ise Türk mimarisi ve bilhassa medrese yapılarının genel karakteri dikkate alınmadan sadece kitabelere bakarak yapılan en yaygın yorum, binanın ilk olarak 1237-38 yılında han olarak inşa edildiği, 1301-1302 yılında da medreseye çevrildiği yönündedir[6]. 19. yüzyılın sonlarından itibaren dile getirilen ve genel bir kabul gören bu bakış açısı, Selçuklu devrinde Eğirdir'in iki hana sahip olduğu sonucunu da beraberinde getirmiştir[7]. Yapıyı 1956 ve 1962 yıllarında inceleyen M.Sözen binanın handan medreseye çevrildiğini gösteren hiçbir mimari veri tespit edemediğini belirterek, kabul gören bu yoruma ilk kez karşı çıkmış ve farklı önerilerde bulunmuştur[8]. Birinci önerisi buradaki hanın yıkılıp, ayakta kalan taçkapısının arkasına medresenin inşa edilmiş olabileceğidir ki, taşların yerleştirilişindeki bazı uyumsuzluklar nedeniyle kendisi de bunu zayıf bir ihtimal olarak düşünmektedir. Asıl savunduğu ve daha geçerli saydığı ikinci önerisi ise; çok yakınında büyük bir han bulunurken surların dibinde, kent içi denecek bir yerde ikinci bir han inşasının uygun olmadığını belirterek, konumuzu teşkil eden handa düzgün ve bezemeli hiçbir taşa rastlanmayışını da dikkate alarak, taçkapının bu handan taşınmış olabileceğidir. Bu yöndeki düşünceyi O. Aslanapa[9] ve A. O. Uysal[10] da dile getirmiştir. M. Sözen önerilerinin gerekçelerinde, taçkapıların sökülüp taşınarak yeni bir yapıya yerleştirilmelerinin rastlanır bir durum, imkânları sınırlı bir beyliğin daha önceki yapılardan malzeme devşirmesinin de doğal olduğunu; beylikler devri yapılarının çoğunda devşirilmiş malzemenin bu yüzden bol bulunduğunu ifade eder ve yüzyıl geçmeden böyle büyük bir kervansarayın yıkılmaya yüz tutup-tutmayacağı sorusunu sorar.

Öncelikle taçkapının şehrin dışındaki handan sökülerek medresede kullanıldığı, aşağıda açıklandığı üzere, doğru bir tahmindir. Ancak, bir yapının taçkapısının sökülüp başka bir yapıda yeniden kurulması, bilinen Orta çağ örnekleri içinde sıradan ve hatta rastlanır bir durum değildir. M. Sözen'in verdiği Kırşehir'deki Melik Gazi Medresesi taçkapısının kaledeki Alaaddin Camii'nde kullanılması ise, en azından Eğirdir'deki taçkapının taşınmasına bir emsal teşkil etmez. Zira kendisinin de belirttiği gibi Alaaddin Cami 1893 tarihinde yaptırılmıştır[11]. Beylikler devrinde devşirme malzemenin bolca kullanılması da doğru olmakla birlikte, bir yapının bir ünitesinin tamamının taşınması, sıradan bir devşirme malzeme kullanımıyla izah edilecek kadar olağan değildir. Çünkü duvar taşının, sütunun ya da bir söve taşının devşirilmesiyle taçkapının ya da mihrabın sökülerek yeni baştan bütünleştirilmesi aynı kapsamda değerlendirilmemelidir. Afyon'daki Kale Cami'nin 13. yüzyıla ait çini mozaik mihrabının 17. yüzyıldan sonra Mısri Cami'ne taşınması[12] da bu tarz bir uygulamaya daha geç tarihli bir örnektir. Dolayısıyla Beylikler devrinde bir ünitenin tamamının taşınması yaygın ve olağan görülmemelidir.

Hiç şüphe yok ki, eldeki veriler ışığında doğru tahminlerde bulunsak bile yeterli bilgi, belge ve kanıt olmadan bunları ispatlamak her zaman mümkün değil-

[6] Sarre 1896: 147; Uzunçarşılıoğlu 1929: 228-229; Erdem 1934: 108-109; Köseoğlu 1937: 47; Erten 1940: 79; Özergin 1965: 150; Turan 1971: 266; Yiğitbaşı 1972: 25, 134; Böcüzade Süleyman Sami 1983: 105.

[7] Erten 1940: 79-80; Özergin 1965: 151, 159; İlter 1969: 85, 88; Yiğitbaşı 1972: 26.

[8] Sözen 1970: 166-169.

[9] Aslanapa 1973: 160, 196.

[10] Uysal 1994: 77.

[11] Sözen 1972 : 130-131.

[12] Uysal 1992 : 13, 38.

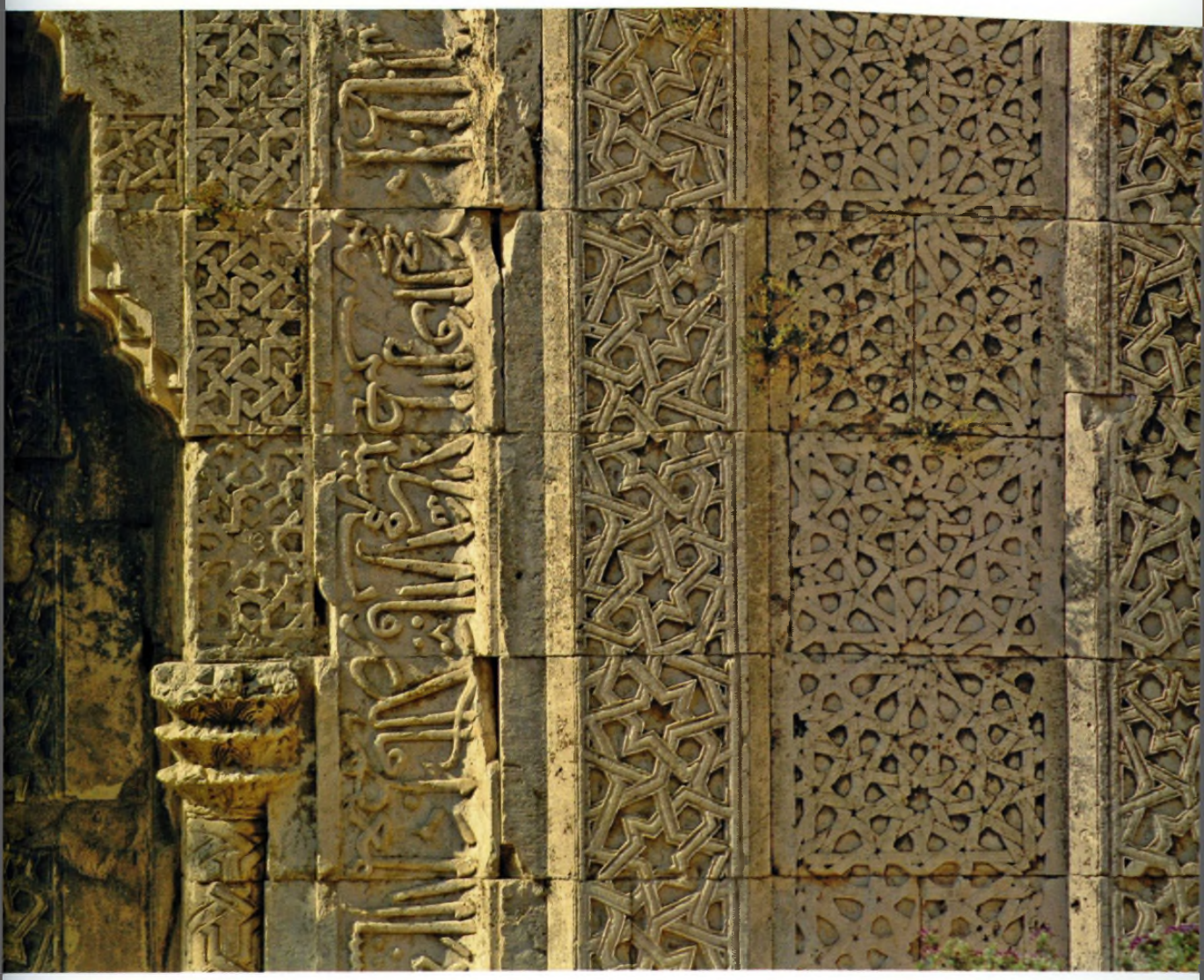

Foto. 10: Han'ın Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapısı, çerçeve bordürleri.

dir. Handa 1993 yılında yaptığımız kazı çalışmalarında sözü edilen konuyu aydınlatacak önemli bir kanıt ele geçirilmiştir[13]. Bu kanıt geometrik bezemeli bir taş parçasından ibarettir. Kendisi küçük, fakat ortaya koyduğu sonuç bakımından büyük bir önem arz eden bu taş, gerek Ortaçağ arkeolojisi, gerekse Ortaçağ Türk Sanatı açısından değerli bir keşiftir. Büyük boyutlu bu Selçuklu hanında, mimari süslemeye dair bezemeli taş yok denecek kadar az sayıda bulunmuştur. Neredeyle kırıklar halinde çıkan bu tür taşların içinde bahse konu parça, süslemesiyle dikkatimizi çekmiştir. Çünkü Dündar Bey Medresesi'ndeki taç kapının bu hana ait olma ihtimali yüksekti ve incelemelerimiz sırasında süslemeyi de etkileyen çeşitli kırıkların mevcudiyeti tespit edilmişti. Buradan hareketle bulduğumuz taşı taçkapıdaki kırıklarla karşılaştırırken,

[13] Bozer 1994: 97-98.

umut ettiğimiz heyecan verici sonuca ulaştık. Buluntumuz, taçkapının batı yüzündeki yan nişin çerçeve bordüründe bulunan kırığa hem formu hem de süslemesiyle tam olarak oturmuştu (Foto. 7, Çizim 1). Böylece bir asra yakın süre farklı değerlendirmelere neden olan bir konu aydınlatılmış ve Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapının ilçe merkezinin dışındaki hana ait olduğu şüpheye yer vermeyecek şekilde kanıtlanmıştır. Hemen belirtmeliyiz ki, bu taçkapının hanın avlusuna mı, yoksa kapalı bölümüne mi ait olduğu henüz belli değildir. Kazı tamamlandığında, hiç değilse temel izlerindeki ölçülere bakarak bu konunun aydınlatılacağını ümit etmekteyiz. Taçkapının kaidesiyle birlikte tamamen sökülerek medreseye taşınması, handaki duvar ve ayaklardaki kesme taşların da temele kadar sökülme gerekçesine bir nebze açıklık getirmektedir. Babası İlyas Bey'in ölümünden sonra Hamidoğulları Beyliği'nin başına geçen Dündar Bey, ticari ve askeri açıdan önemli bir güzergâhta bulunan Eğirdir'i yeniden imar ederek beyliğin merkezini Uluborlu'dan buraya taşımıştır[14]. İnşa ettirdiği medresede, taçkapının yanı sıra hanın başka malzemesini de kullanmıştır. Hanın taşları medrese inşası için gerekenden fazladır. Bu nedenle artan malzeme kale ve diğer yapılarda değerlendirilmiş olmalıdır. Buna dair emareler kalenin surlarında yer yer görülmektedir.

Burada üstünde durulması gereken bir başka konu, bu hanın gözden çıkarılma sebebidir. Fonksiyonunu sürdüren sağlam bir yapının başka binalar inşa etmek için tahrip edilmesi akla yatkın değildir. Beylik merkezini önemli bir ticari güzergâhtaki şehre taşıyan ve burayı imar eden yöneticinin, ticaret hayatı için gerekli olan, üstelik devrinin büyük hanlarından birini gözden çıkarması beklenmemelidir. Öyleyse Dündar Bey'in imar faaliyetleri sırasında, yani 1301-1302 yılından önce, bu hanın bir şekilde fonksiyonunu kaybettiği ve beyliğin imkanlarıyla üstesinden gelinemeyecek şekilde zarara uğradığı ihtimali üstünde durmak gerekir. Başka bir deyişle yapı, inşa edildiği 1237-38 yılı ile malzemesinin taşındığı 1301-1302 yılları arasında geçen 64 yıllık süre içinde ciddi bir tahribata maruz kalmış olmalıdır. Bunun gerekçesini bilmiyoruz. Eğirdir'in deprem kuşağında yer alması sebeplerden biri sayılabilir. Ayrıca, Moğol istilasından sonra bölgede kargaşa meydana geldiği ve Karamanoğulları ile bölgedeki Türkmenlerin başkaldırılarına karşılık Selçuklu ve Moğol ordularının bu isyanları bastırmak için onlarla savaştıkları bilinmektedir. Özellikle II. Mesud'un yardıma çağırdığı Geyhatu Han önce Karaman topraklarında, ardından da Eşrefoğlu bölgesinde Beyşehir ile Hamidoğulları yöresinde Eğirdir, Isparta ve kısmen de Burdur'da tahribat ve katliamda bulunmuştur[15]. Bu sıralarda Eğirdir'deki han da hasar görmüş olmalıdır. Kazı çalışmalarında hem avlu hem de kapalı bölümde yoğun bir kül tabakasına rastlanması, hanın, bu savaş ve kargaşa döneminde zarar gördüğüne bir işaret sayılabilir. Nitekim büyük hanların, fonksiyonları gereği korunaklı yapılar oldukları için yaşanan mücadeleler sırasında bir nevi savunma yapısı olarak da kullanıldıkları ve hasar gördükleri, Aksaray Sultan Han'da yaşanan olaylardan açık bir şekilde öğrenilmektedir[16].

Taçkapı ilçe merkezindeki Dündar Bey Medresesi'nin güney cephesinde yer alır (Foto. 8-9). Cepheden taşıntı yapan ve yan yüzleri yalın bırakılan yaklaşık 8,75

[14] Kofoğlu 1995: 307.

[15] Kofoğlu 1997: 471.

[16] Turan 1971: 635.

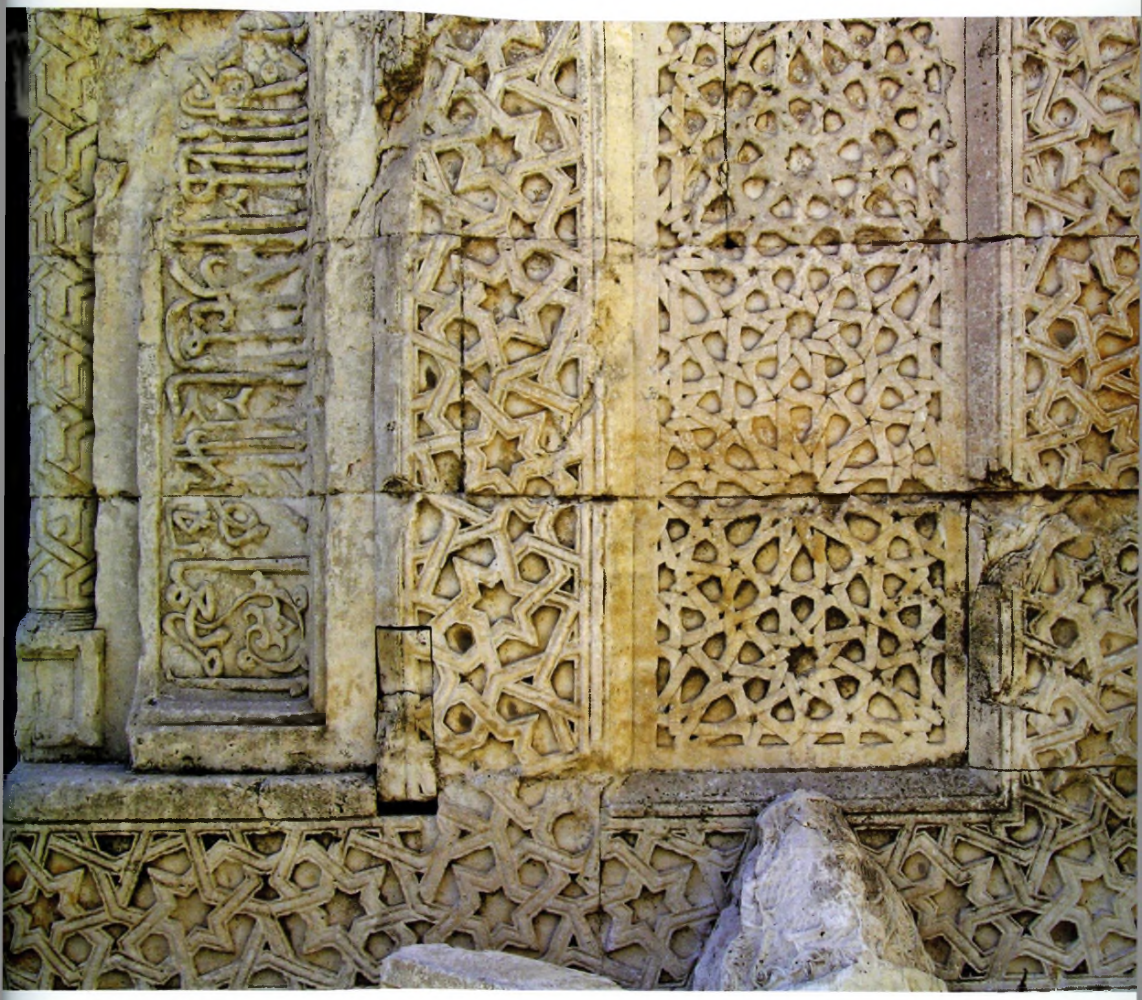

Foto. 11: Han'ın Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapısı, cerceve bordürleri.

m. eninde ve 10,80 m. boyundaki bu anıtsal taçkapı, mukarnas kavsaralıdır. Ana niş dıştan içe doğru kademelenen 4 çerçeve bordürüyle kuşatılmıştır. İlk üçünde sonsuz karakterli geometrik kompozisyonlar, dördüncüsünde ise hanın inşa kitabesini taşıyan yazı yer alır (Foto. 10). Nişi üstten kuşatan yatay bordürler, taçkapının bu kısmı harap olduğu için bozulmuş; restorasyonlarda bu kısım bezemesiz taşlarla tamamlanmıştır. Aynı süslemeyi taşıyan birinci ve üçüncü bordürler alttaki yatay bordürle birleşir ve ana nişe yönelerek yan nişlerin altından geçtikten sonra basık kemerli kapı açıklığını da kuşatır (Foto. 11). Nişin köşelerindeki geometrik bir örgü ile sarılan silindirik gövdeye sahip sütuncele-

rin akantus yapraklı çift kademeli başlıklarında, bugün için kısmen tahrip olmuş aslan başları vardır. Bu başlıkların üstünde yükselen geometrik örgülü kavsara kuşatma kemeri, yine geometrik süslemeye sahiptir. Kemerin içinde birinci sıra mukarnas hizasında bitkisel süslemeli birer rozet, kemer köşeliklerinde ise geometrik süslemeli ikişer rozet yer alır. Taçkapının iç yan yüzlerindeki nişler de mukarnas kavsaralıdır. Bir sıra bordür ile çerçevelenen ve köşe sütuncelerine sahip olan nişlerin kemer köşelikleri birer rozet ile dolgulanmıştır. Bu nişlerin üstünde geometrik örgülü bir pano, üç sıra mukarnas dizisi ve nihayet yine geometrik bir kuşak yer alır (Foto. 12).

Taçkapıdaki inşa kitabesi şöyledir[17]:

Emare bi-'imâreti hâza'l-Hân el-Mubarek Es-Sultân el-A'zam şâh'en-şâh el-Mu'azzam mâliku rikâbi'l-Umam seyyidu Sultâni selâtîni'l-Ârab ve'l-Âcem, Sultânu'l-berreyn ve'l-bahreyn, zu'l-karneyni'z-Zemân, sâhibu husrevi'l-Ezmân, İskenderu's-sânî, sultânu selâtini'l-âlem, el-Mu'eyyed mine's-semâ'i, el-muzaffer âle'l-A'dâ'i, ecibû muharrizîne'l-muvahhidîn, kâhiru'l-Kefereti' ve'l-muşrikîn, kâmi'u'z-zenâdikati ve'l-mutemerridîn, kâli'u'l-havârici ve'l-bâgîyn, 'umdetu'l-hakki ve 'uddetu'l-halki, mu'inu halîfeti'llâh, mugisu hâlifeti'llah, Sultânu bilâdi'r-Rûm ve'l-Ermen ve'ş-Şâm ve Diyâribekr ve'l-efrenc tâcu Âli Selçûk, Giyâsu'd-dunya ve'd-dîn ebu'l-ferh Keyhusrev bin Keykubâd İbn's-Sultân es-Sa'îd Kîlıçarslân bin Mes'ûd bin Kîlıçarslân, Kasîmu emîri'l-mu'minîn, hallede Allâhu mulkehu fî meşâriki'l-arz ve megaribihi fî seneti hamsin ve selasine ve sittimi'e.

Bu mubarek (kutlu) hanın yapımını, büyük sultan yüce şâhenşâh ümmetlerin dizginlerinin sahibi, Arab ve Acem sultanlarının sultanının efendisi iki kara ve iki denizin sultanı, zamanın zu'l-Karneyni, bütün zamanların hükümranı, ikinci İskender, dünya sultanlarının sultanı, gökyüzünden desteklenen, düşmanlarına karşı muzaffer muvahhidlerin koruyucularına yardımcı olan, kâfirleri ve müşrikleri kahreden, zındıkları ve dik başlıları ezen, (ehlisünnet yolundan dışarı çıkan) haricileri ve azgınları kökünden söküp atan, adaletin dayanağı, halkın güvenci, Allahın halifesinin yardımcısı, Rum, Ermeni, Şam, Diyar-i Bekr ve Frankların Sultanı, Selçuk ailesinin tacı, dünya ve dinin yardımcısı, fetih babası Keyhüsrev bin Keykubad bin mutlu Sultan Kılıçarslan bin Mesud bin Kılıçarslan, Halifenin ortağı, Allah yeryüzünün doğusunda ve batısında mülkünü kalıcı kılsın. 635 senesinde emretti.

İnşa kitabesinin çerçeve bordürlerinden birine yerleştirilmesi yaygın olmayan bir uygulamadır ve bu yönüyle ilgi çekicidir. Bu kitabenin yeni taşındığı binada da mevcut haliyle korunması, üstünde durulması gereken bir konudur. İmar ettiği yeni beylik merkezinin adını kendi lakabından hareketle Felekabad olarak değiştiren[18] Dündar Bey, banisi olduğu medreseye taşınan taçkapıdaki kitabeye hiç dokunmadığı gibi, kendi kitabesini de içeri almış, ana eyvana yazdırmıştır. İsteseydi taçkapıdaki kitabeyi kazıtabilir ya da kendi kitabesini ona nispet cephede başka bir yere koydurabilirdi. Dündar Bey'in bu yaklaşımını Selçuklu'ya ve

[17] Kitabenin Arapça metni için bkz. Yiğitbaşı 1972: 24. Kitabenin transkripsiyonunu yapan ve Türkçeye çeviren Dr. Kemal Tuzcu'ya teşekkür ederim.

[18] Kofoğlu 1995: 307.

Foto. 12: Han'ın Dündar Bey Medresesi'ndeki taçkapısı.

onların bu anıtsal eserine bir saygı ifadesi olarak yorumlamak gerekir. Kitabelerin konumları, taçkapının medresenin inşası sırasında taşındığının da göstergesidir.

Selçuklu devrinde inşa edilen hanlardan beşi; Evdir Han, Aksaray Sultan Han, Alara Han, Tuz Hisar Sultan Han ve İncir Han sultanlar tarafından yaptırılmıştır[19]. Ele aldığımız bina, bir sultan tarafından yaptırılan altıncı handır. Eserimiz plan ve boyut bakımından Aksaray ve Tuz Hisar'daki hanlardan sonra *Sultan Han* denen prototipe uyan[20] üçüncü örnektir.

[19] Yavuz 2006: 439.

[20] Yavuz 2006: 439.

Foto. 13: Han'da ele geçen sırsız seramikler

Bu kazıdan öğrendiklerimiz sadece taçkapı ve hanın kimliği ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, Ortaçağ'dan günümüze kadar toprak altında korunmuş, gündelik kullanım eşyası sayılan sırsız seramikler başta olmak üzere pek çok küçük buluntu hakkında da fikir edinmemizi sağlamaktadır (Foto. 13).

Yukarıda ulaşılan sonuçlar, Ortaçağ'a yönelik kent arkeolojisinin önemi bir yana, tek yapı ölçeğinde yapılan/yapılacak ciddi ve sistemli kazıların bile ne denli önemli olduğunu ve çok değerli sonuçlar verdiğini göstermektedir.

Bibliyografya

Arık 1994: R. Arık, "Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel, Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesinin Tanıtımı ve Gelişimi", *Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel-Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi*, Ankara, 1994, s. 1-27.

Aslanapa 1973: O. Aslanapa, *Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar*, 1. Basılış, İstanbul, 1973.

Bozer 1994: R. Bozer, "Eğirdir Hanı 1993 Yılı Kazı Çalışmaları", *Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel-Turistik-Araştırma ve Değerlendirme Projesi*, Ankara, 1994, s. 95-103.

Böcüzade Süleyman Sami 1983: Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Cilt I-II, (Çeviren: Suat Seren), İstanbul, 1983.

Demir 1989: A. Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları, Eğirdir Taş Medrese", *İlgi*, Yıl: 23, Sayı: 59, İstanbul, s. 24-27.

Erdem 1934: T. Erdem, "Eğridirde Dündar Bey Medresesi", *Ün*, Cilt:1, Sayı:7, Isparta, 1934, s.106-109.

Erdmann 1961: K. Erdman, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts, I, II*, Berlin, 1961.

Erdmann 1976: K. Erdman-H.Erdman, *Das Anatolische Karavansaray Des 13. Jahrhunderts, III*, Berlin, 1976.

Erten 1940: S. F. Erten, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul, 1940.

İlter 1969: İ. İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969.

Kofoğlu 1995: S. Kofoğlu, "Feleküddin Dündar Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 307-309.

Kofoğlu 1997: S. Kofoğlu, "Hamidoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 15, İstanbul, 1997, s. 471-476.

Köseoğlu 1937: N. Köseoğlu, "Eğridir Kitabeleri ve Mezar Taşları", *Ün*, Cilt: 3, Sayı: 34, Isparta, 1937, s. 475-478.

Özergin 1965: M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 20, İstanbul, 1965, s. 141-170.

Sarre 1896: F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896.

Sözen 1970: M. Sözen, *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri*, Cilt: I, İstanbul, 1970.

Sözen 1972: M. Sözen, *Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri*, Cilt: II, İstanbul, 1972.

Süleyman Şükrü 2005: Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra – Büyük Seyahat*, (Eski Yazıdan ve Osmanlıca'dan Çeviren: Salih Şapçı), Eğirdir, 2005.

Turan 1971: O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

Uysal 1992: A. O. Uysal, *Afyon'da Üç Eser*, Ankara, 1992.

Uysal 1994: A. O. Uysal, "Konya-Eğirdir Güzergahında Bazı Kervansaraylar", *III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1994, s. 71-83.

Uzunçarşılıoğlu 1929: İ. H. Uzunçarşılıoğlu, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, İstanbul, 1929.

Yavuz 2006: A. T. Yavuz, "Kervansaraylar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2*, (Editörler: Ali Uzay Peker-Kenan Bilici), Ankara, 2006, s. 435-445.

Yiğitbaşı 1972: S. S. Yiğitbaşı, *Eğirdir-Felekabad Tarihi*, İstanbul, 1972.

TOKAT-PAZAR MAHPERİ HATUN KERVANSARAYI

Arş. Görv. Serkan Sunay*

Jeopolitik bakımdan öneme haiz Anadolu topraklarını kateden tarihi kervan yolları güzergâhına birer menzil mesafeyle inşa edilen Anadolu Selçuklu kervansarayları, döneminin zengin ticaret mallarını taşıyan kervanlarına barınak niteliğindeki aslî fonksiyonunun yanında, sağlam beden duvarlarına sahip masif birer kale görünüşleriyle gerektiğinde savunma ve güvenliğe[1] yönelik ihtiyaçlara da cevap verebilen anıtsal binalardır.

İki yüzü aşkın sayılarıyla bu eserler, sanat ve mimarlık tarihine katkılarının yanında, Anadolu Selçuk döneminin fiziki, iktisadi ve içtimaî hayatıyla yakından ilgili tarihi gelişmelere[2] ışık tutan birer belge değerine sahip olmaları ile de önemli ve çeşitli yönleriyle aydınlatılması gereken bir yapı türüdür.

Samsun-Ladik-Amasya-Turhal-Zile-Kırşehir-Aksaray veya Turhal'dan Sivas'a kadar uzanan ticaret yolu[3] üzerinde, Samsun-Amasya arasında Çakallı Han,

[1] Kervansarayların döneminin siyasî çekişmelerine, hatta iktidar mücadelelerine tanıklık ettiği bilinmektedir. Bkz., İbn Bibi, (Çev. ve Haz.Mürsel Öztürk), El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) II, Ankara 1996, s. 146, 150, 160, 164; O. Turan, a.g.m., s. 477.

[2] Mahperi Hatun (Pazar) Hanı ve Ezine Pazar Hanı gibi kervansarayların isimlerinden buralarda bir takım pazarların ve bunun sonucunda bazı yerleşim birimlerinin meydana geldiği kabul edilebilir. Bkz., O. Turan, a.m.,s. 488.

[3] Selçuklu devri Anadolu'daki kervan yolları üzerine yapılmış sistemli bir çalışma için bkz., Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar", Kültür ve Sanat, S. 25, Ankara 1995, s. 22-26.

Foto. 1: Mahperi Hatun (Pazar) Hanı genel görünüş

Amasya-Zile arasında Dazya Han, Zile'de Muhliseddin Hanı, Zile-Kırşehir arasında Çekereksu Han, Turhal-Sivas menzilinde Yeni Han ve Mahperi Hatun Hanı tespit edilmiştir. Bu güzergâhta önemli bir menzil konumundaki Tokat-Pazar Mahperi Hatun (Pazar) Kervansarayı[4] yazımızın konusunu teşkil etmekle birlikte, mimari ve süsleme özellikleri tanıtılarak görüş ve düşüncelerimiz etraflıca açıklanacaktır.

Eser, Tokat-Pazar yolunun 29. km.'sinde, Pazar ilçesine yaklaşık 1 km. mesafede, yolun güneydoğusundaki kuzeybatıya meyilli bir araziye inşa edilmiştir[5] (Foto. 1).

Avlu ve kapalı kısım portallerindeki dörder satırlık sülüs hatlı kitabelerine[6] göre, (Foto. 2-3) H. 636-M. 1238 yılında Alaeddin Keykubâd'ın zevcesi ve II.Gıyaseddin Keyhüsrev'in validesi Mahperi Hatun tarafından yaptırılmıştır.

Her iki kitabe de metinleri bakımından çok az farklılık göstermekle birlikte, aynı bâni ve yapım yılını kaydeder. Bu sayede kitabelerin eksik veya okunamayan bölümleri diğerinin yardımıyla tamamlanabilmektedir. Kitabelerin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi ise şöyledir:

[4] Eserle ilgili bilgiler veren yayınlar için bkz., İ.Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kazâ ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler, İstanbul 1927, s.74-77; Guillaume de Jerphanion, Mélanges d'Archéologie Anatolienne Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de Pont, De Cappadoce et de Galatie, Beyrouth 1928, s.62, Fig.10; Albert Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, Tome Deuxieme Amasya-Tokat-Sivas, Paris 1934, s.115-116; G.Wiet-J.Sauvaget-vd., Répertoire Chronologique D'epigraphie Arabe, Tome Onziéme Premier Fascicule, Caire MCMXLI, s.103-104; Kurt Bittel, Kleinasiatische Studien, Istanbuler Mitteilungen Herausgegeben Von Der Abteilung İstanbul Des Archäologischen Institutes Des Deutschen Reiches Heft 5, İstanbul 1942, s.45; Kurt Erdmann, a.g.e., s.135-139; İsmet İlter, a.g.e., s. 40-41; M.K.Özergin, a.g.m., s.157; Semra Ögel, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara 1966, s.37-38.

[5] Han tapu kaydına göre, Pazar İlçesi, Köyaltı Mevkii, H.36.b.21.b pafta, 1743 no.'lu parseldedir ve mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir.

[6] Kitabeler, Uzunçarşılı, Gabriel, G.Wiet-J.Sauvaget, Erdmann tarafından okunmuş ve Arap harfleriyle yayınlanmıştır. Bkz., İ.Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.74,75; Albert Gabriel, a.g.e., s.115,116; G.Wiet-J.Sauvaget-vd., a.g.e., Tome Onziéme Premier Fascicule, s.103-104; Kurt Erdmann, a.g.e., s.139.

Foto. 2: Avlu portali kitabesi

Foto. 3: Kapalı kısım portali kitabesi

Avlu kapısı yukarısındaki kitabe

.....el-azam
.....ed-din ebu'l-feth
Keyhüsrev bin es-sultanüs-sa'id Keykubâd kasîmu emiri'l-müminin [!] el-meliketi'l-hayr
Safvetü'd-dünya ve'd-din validetü's-sultanü's-selatin Mahperi Hatun fî seneti sitte ve selasin ve sittemie

Kapalı Kısım kapısı yukarısındaki kitabe

Emere bi imareti hâzihi'l-han el mübarek fi eyyami devlet'üs sultanü'l azam zil'lullahi
Fî'l-âlem Gıyasu'd-dünya ve'd-din ebu'l feth Keyhüsrev bin es-sultanü's-said Keykubâd kasîmu emirü'l-müminin.....
Validetü's-sultanü's-selatin safvetü'd-dünya ve'd-din meliketi.....fî sene sitte ve selasin ve sittemie
Bu mübarek hanın inşasını devletin ulu sultanı, fetihler babası, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, dünyanın ve dinin koruyucusu, müminlerin emiri, hayırlar sahibi, sultanların sultanının annesi Mahperi Hatun, Keykubâd oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'in günlerinde 636 senesinde emretti.

Kısmen harap vaziyetteki[7] eser, planı bakımından aslî karakterini büyük ölçüde korumakla beraber, insan eliyle gerçekleşen tahribatlardan[8] nasibini alarak, bazı örtü ve taşıyıcı sistem yapı elemanlarından yoksun bir halde günümüze ulaşabilmiş, (Foto. 4) 1999 yılında adımları atılan restorasyon çalışmaları yakın zamanlarda tamamlanarak tekrar ihya edilmiştir[9] (Foto. 5).

[7] Hanın 1828 senesindeki metruk vaziyeti Erdmann'ın von Serristori'nin üç sayfalık raporundan aktardığı bilgilerden anlaşılmaktadır. Bkz., Kurt Erdmann, a.g.e., s. 136.

[8] Uzun bir süre boş ve bakımsız kalan bina içerisinde defalarca ateş yakıldığı, bazı mekânlarının define avcıları tarafından tahrip edilmesinin yanında, çevre sakinleri tarafından üst seviyedeki kesme taşlarının devşirildiği anlaşılmaktadır.

[9] Bkz; Kültür Bakanlığı, Kayseri K.T.V.K.K. 19.3.1999 ve 2406 no.'lu karar.

Foto. 4: Kapalı kısmın 1982 yılındaki harap vaziyeti (Mehmet Tunçel Arşivinden)

Kervansaray, kapalı kısım ve avludan meydana gelen[10] muntazam dış hatlar ile çerçevelenmiş iki ayrı mekân teşekkülüne rağmen, ilk bakışta tek bir yapı bütününde algılanan, yüksek ve masif beden duvarlarıyla iki katlı bir yapı etkisi bırakır.

Malzeme, az miktarda moloz taş, esasen düzgün kesme taşlardan meydana gelmektedir. Aslî unsurların, sarı renkte, gözenekli bir yapıya, restorasyon malzemesinin ise çok daha açık tonlara sahip olduğu ve örtü sisteminin taş levhalarla kaplandığı görülmektedir.

Bina plânı[11] itibariyle, güneydoğu-kuzeybatı aksından bir miktar kuzeye kaydırılmış dikdörtgen biçiminde bir kapalı kısım ile bunun kuzeydoğusuna bitişik kare biçimindeki avludan meydana gelmekle[12] birlikte, iç mekân teşekkülü bakımından ana hatlarıyla simetrik bir düzenleme gösterir. Esas kapısı, kuzeybatı cephesi ortalanarak yerleştirilmiş dışa taşıntılı bir portâl kuruluşu ile sağlanmıştır (Plan 1).

Foto. 5: Restorasyon sonrası avluya kuzeybatıdan bakış

[10] Kapalı kısım ve avludan meydana gelen hanlar arasında, Karatay Han (1219-1236/1240-1241), Aksaray Sultan Han (1229), Eğirdir II. Giyaseddin Keyhüsrev Hanı (1238-1239), Çinçinli Han (1239-1240), Ağzıkara Han (1242-1243), Avanos Sarı Han (13.yy. ilk yarısı), İshaklı (Sahip Ata) Hanı (1249), Çay Han (1278-1279) ilk akla gelen eserlerdendir.

[11] Eserin planı bazı araştırmacılar tarafından neşredilmiş, ayrıca V.G.M. tarafından restitüsyon planı hazırlanmıştır. Burada aktaracağımız plan, V.G.M.Abd.Yp.İş.Arşv. 60.07.03 no.'lu dosyasındaki rölöve esas alınıp, yaptığımız yerinde incelemeler sonucunda tarafımızca hazırlanmıştır. Yayınlanmış planları için bkz., Guillaume de Jerphanion, s.62, Fig.10; Albert Gabriel, a.g.e., Tome Deuxieme Amasya-Tokat-Sivas, s.113, Fig.73; Kurt Erdmann, a.g.e., Band II (Katalog.Abbildungen), Taf.XXI.

[12] Kapalı kısım içten içe yaklaşık 25.5 m. x 16 m., avlu ise 35.7 x 35.5 m. boyutlarındadır ve beden duvarları ve payandalar haricinde 1675 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Tespit edilebilmiş Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında orta büyüklükte bir yapı olarak kabul edebiliriz.

Foto. 9: Girişin yukarısındaki mekâna irtibatı sağlayan merdivenler

Cepheler, sade birer görünüş sergilemekle birlikte, iri blok taşlarla teşkil edilmiş ve payandalarla pekiştirilmiş masif etki, kuzeybatı cephedeki dışa taşkın dekoratif portal kuruluşu ve pencere açıklıklarıyla nispeten hafifletilmiştir. Cephelerin üst seviyesine yaklaşık eş aralıklarla çörtenler yapıldığı anlaşılmaktadır[18] (Foto. 6). Kapalı ve açık kısım beden duvarları payandalarla desteklenmektedir. Bunlardan giriş cephesindeki ikisi hariç hepsi de kareye yakın birer dikdörtgen biçiminde plana sahiptir[19]. Diğerleri ise kare biçiminde planlı prizmatik birer kaideye ait üst köşelerin pahlanarak sekizgen gövdeye dönüşmesinden ibaret yedi cepheli bir görünüştedir[20].

Pencereler, yukarı seviyeye eş aralıklarla yerleştirilmiş birer mazgal açıklığı halindedir[21] (Foto. 7). Kapalı kısımda uzun kenarlar boyunca karşılıklı altışar adet ve avlunun kuzey ve batı köşelerine yerleştirilmiş mekânların beden duvarlarına açılmış birer adetten toplam on dört tanedir[22].

Kuzeybatı cephe, kervansaray portalinin taşıntılı kütlesi ve bunun kuzeydoğu tarafına yakın konumla beden duvarına yerleştirilmiş bir çeşme kuruluşundan dolayı diğer cephelerden daha hareketli ve dekoratif bir görünüme sahiptir. Çeşme, Türk Sanatı bakımından ejder başlı bir çift lülesiyle[23] meşhurdur ve cephe hizasından bir miktar içerlek örülerek tertiplenmiş sathi bir niş içerisine

Foto. 10: Avlu portali genel görünüş

[18] Çörtenlerin restorasyon sırasında yenilendiği fark edilmekle birlikte, orijinal olanını tespit edemiyoruz.

[19] Bu tarz payanda kullanımı Evdir Han (1210-1219), Hekim Han (1218/19-36), Sarafsa Han (1236-1245), İncir Han'da (1238-1239) görülmekle birlikte, pek çok eserde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

[20] Kızılören Han'da (1204) da benzer bir uygulama söz konusudur.

[21] Kervansaraylarda pencereler, bilhassa kapalı kısım veya avlu çevresindeki mekânlar için düzenlenmiş küçük boyutlu birer mazgal açıklığı halinde karşımıza çıkmaktadır. Avanos Sarı Han (13. yy. ilk yarısı), Alay Han (1219-1236), Eğirdir Han (1238-39), Karatay Han (1219-1236/1240-1241) gibi bir çok handa bu uygulamayı görmek mümkündür.

[22] İ. İlter, a.g.e., s. 40'da verilmiş restitüsyon planında avlu revaklarının her bir tonozu aksında birer mazgal pencere işlendiği görülüyor.

[23] Çeşmenin ejder başlı lüleri için bkz., Yılmaz Önge, "Anadolu'da Ejder Başlı Madeni Çeşme Lüleleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi I 1969, Ankara 1970, s.183-185; Hakkı Acun, "Tokat-Pazar Mahperi Kervansarayı Çeşmesinin Ejder Başlı Lülesinin Bulunuşu", Prof.Dr.Yılmaz Önge Armağanı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Ankara 1993, s. 263-265.

Foto. 11: Portalin diyagonal bordüründen geometrik süslemeler

yerleştirilmiştir. Yalak ve lüleri gibi birtakım aslî unsurlarını yitirdiği[24] anlaşılmakla birlikte, kenarları profilli yapılmış ve üst kısmı yarım sekiz kollu yıldızla taçlandırılmış sivri kemerli bir görünüştedir (Foto. 8). Kitabesi[25], sülüs hatla alt alta iki satır halinde hazırlanmıştır. Çeşmenin yer aldığı kısmın arka tarafında hazneye dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır[26]. (Foto. 9). Genellikle kervansaraylarda beden duvarlarına yerleştirilmiş bir çeşme bulunduğunda[27] aynı tesisattan yararlanılarak diğer yüze de bir çeşme tasarlandığı bilinmekle[28] birlikte, Hatun Han çeşmesi için böyle bir uygulamayı tespit edemiyoruz.

Portal kütlesi, beden duvarlarından daha yükselici bir karakterde cepheden dışa taşkın yapılmıştır. Kuzeybatı cephesi aksına dış tarafa sivri kemerli geniş-çe, iç kısma ise yaklaşık bunun yarısı kadar bir yüksekliğe sahip daha dar tutulmuş segment kemerli bir kapı açıklığı yerleştirilmiş; ayrıca sivri kemer karnı beden duvarı hizasına kadar bir tonoz gibi devam ettirilerek küçük bir eyvan meydana getirilmiştir[29] (Foto. 10).

Portalin dıştaki yan cepheleri, duvar örgüsünden ibaret sade bir görünüştedir. Ön yüzde ise, her iki tarafa da mutlak bir simetri ile yerleştirilen içe doğru kademelendirilmiş sade görünüşlü birer bordür vardır. İçte kalan ve portal kemerini üç yandan kuşatan daha enli bir bordürle, sivri kemerin yukarısında kemerle aynı forma sahip diğer bir bordür yanı sıra kemer alnı yüzeyleri de süsleyici karakterleriyle tezyinatı teşkil ederken cepheyi kısmen hareketli bir tasarıma kavuşturmuştur.

[24] Yalak ve lülelerin 1969 senesinde harap vaziyetiyle mevcudiyeti yanı sıra halk tarafından çimentolu bir harçla onarıldığı Yılmaz Önge'nin çalışmasından anlaşılmakla birlikte, lülelerden birinin 12.12.1977 tarihinde satın alma yoluyla Yozgat Nizamoğlu Konağı Müzesi'ne kazandırıldılarak 350 numara ile envanterlendiği, yalağın ise Ekim 1992'de mevcut olmadığı Hakkı Acun'un makalesindeki fotoğraftan tespit edilebiliyor. Krşl. Y.Önge, a.g.m. s. 184, Resim 2; H. Acun, a.g.m. s. 263.

[25] Çeşme kitabesi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 75; Y. Önge, a.g.m., s. 184. Kitabenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi şöyledir:

İmaret-i hazihi'l es-sikaye
Bi tevfik Allah ve'l hidaye (Bu çeşmenin yapılışı Allah'ın tevfik ve hidayetiyledir)

[26] Çeşme haznesi muhtemelen bina güneyindeydi ve hazneden künklerle lülelere taşınmaktaydı.

[27] Çeşmesi tespit edilebilen kervansaraylar arasında, Kızılören Han (1204) Alara Han (1231), Ağzıkara Han (1242-1243), Obruk Han (13. yy. ilk yarısı), Avanos Sarı Han (13. yy. ilk yarısı), Ak Han (1253-54) sayılabilmektedir.

[28] Ayşıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s. 186.

[29] Mukarnaslı bir kavsara yapmak yerine böyle bir düzenlemeye gidilmesinin benzer uygulamaları bulunmaktadır. Zazadin veya Sadeddin Han (1235/1236) avlu portalinde, Kadın Han (1223) ve Karatay Han (1247) kapalı kısım portalinde, Kırkgöz Han (1236-46) avlu portaliyle bu bakımdan benzer bir düzenleme arz eder.

Foto. 12: Kuzeydoğu sütunceden detay

Foto. 13: Güneybatı sütunceden detay

Geniş bordürde, altı kollu yıldızların kenarlarından hareketlenen kırık çizgilerin birbiri içerisine geçmesiyle meydana getirilmiş geometrik bir kompozisyon, düz satıhlı rölyef olarak işlenmiştir. Bordürün alt seviyesindeki taşın alt kısmı boş bırakılarak kendi içerisinde sonsuza kadar devam ettirilebilecek bu tezyinat her iki yandan sınırlandırılmıştır. Bu bordürün iç tarafında daha dar diyagonal bir bordür vardır. Yüzeyine birbirlerini alttan ve üstten katederek dolaşan kıvrımlı ve kesintisiz hatların oluşturduğu örgü motiflerinden meydana gelen geometrik bir kompozisyon yapılmıştır (Foto. 11). Sivri kemeri üstten çevreleyen bordürde ters ve düz yerleştirilmiş farklı boyutlardaki yarım altıgenler, enine gelişen açık bir kompozisyonla birbiri içerisine geçirilerek nöbetleşe sıralanmıştır. Kemerin alnını teşkil eden taş yüzeylerinde stilize birer palmet motifi, alt kısımları kıvrımlı birer üçgen çerçeve ile kuşatılmış ve bu motif kemer kavsi boyunca tekrar edilerek geometrik bir süsleme teşkil edilmiştir. Kompozisyonun başlangıcında ve bitişindeki motiflerin diğerlerine göre daha küçük boyutları dikkati çekmektedir.

Kemerin her iki yanında bir sıra kesme taştan meydana gelen bir platform üzerine yerleştirilen silindirik gövdeli sütunceler dekoratif birer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Gövdesi "Y" biçiminde tabir edilen[30] motiflerin teşkil ettiği geometrik bir kompozisyonla süslenmiştir. Başlıkları gövdesinden dışa taşkın üst üste iki "C" kıvrımı halinde kesit veren biçimleriyle korint tarzına benzemektedir. Başlık yüzeylerinde eğri kesim karakteristiğini yansıtan stilize edilmiş kıvrım dallardan ibaret süslemeler mevcuttur (Foto. 12). Güneybatı taraftaki sütunce başlığının yukarı seviyesine diğerinden farklı olarak bir adet üzüm salkımı motifi yapılmıştır (Foto. 13).

[30] Selçuk Mülayim, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı-, Ankara 1982, s. 32-33.

Portalın iç yan yüzlerine birer mihrabiye yerleştirilmiştir. Sivri kemerli görünüşe sahip nişler, beş cepheli birer girintiden ibarettir ve etrafı da sade, fakat içe doğru profillenerek kademelenen birer bordür ile kuşatılmıştır. Kavsaraları beşer sıra mukarnas dizisi ile teşkil edilmiştir. Sivri kemerleri, yüzeyleri kuzeydoğu mihrabiyede ok ucu, güneybatıdakinde ise halat motifi şeklinde süslenmiş silindirik birer profille çerçevelenmiştir (Foto. 14).

Kuzeydoğudaki mihrabiyenin yukarısına, birbirlerini alttan ve üstten kateden kırık çizgilerle meydana getirilmiş sekiz kollu yıldızlar ve çokgenlerden oluşan

Foto. 14: Güneybatıdaki portal mihrabiyesi

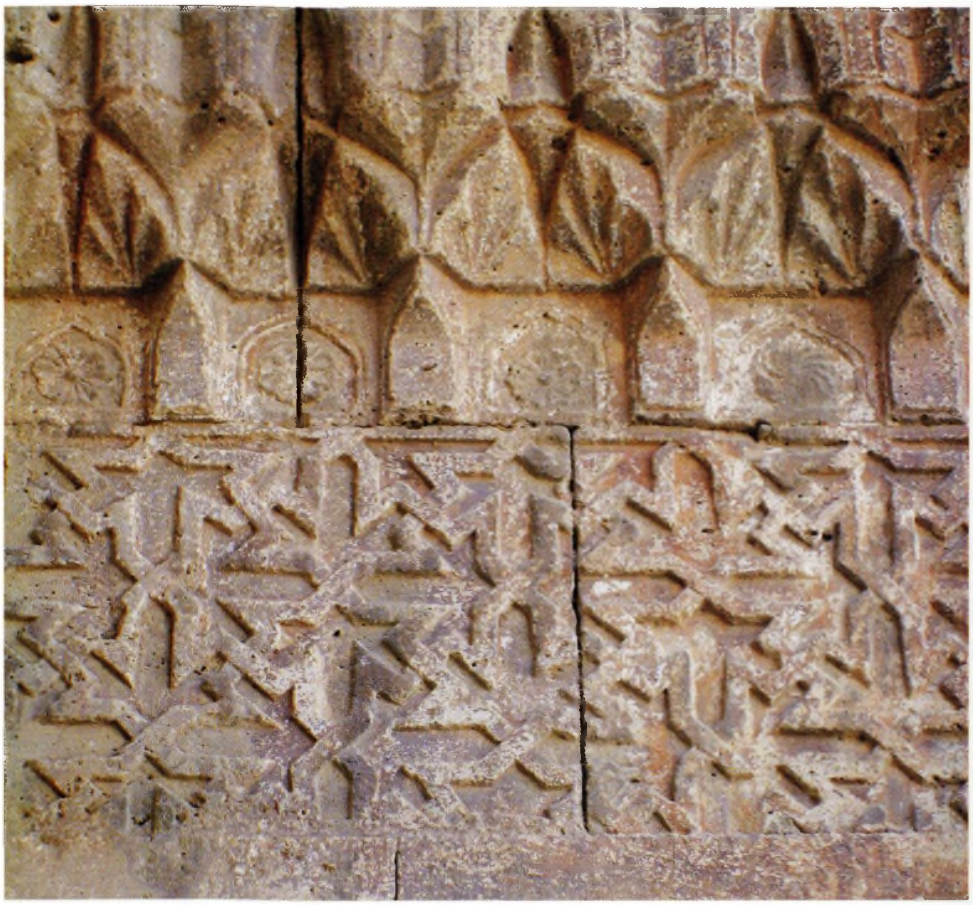

Foto. 15: Mihrabiye yukarısındaki geometrik süslemeler

geometrik kompozisyon düz satıhlı rölyef halinde işlenmiştir. Güneybatıda ise aynı biçimde yapıldığı anlaşılan yine kırık çizgilerin kesişmesiyle oluşmuş asma yapraklarına benzer geometrik süslemeler[31], alt tarafta açık, üstte ise kapalı bir kompozisyon meydana getirmektedir (Foto. 15). Her iki cephede üçer sıra mukarnas dizisinden ibaret taşıntılı bir bölüm vardır. Alttaki dizide, çıkıntılı yapılarak iç bükey kavislendirilmiş ve dar tutulmuş yedi adet mukarnas arasına, küçük boyutta tertiplenmiş sivri kemerli sathi nişler nöbetleşe bir düzenle yerleştirilmiştir. Kuzeybatıya doğru beşinci nişlerin yüzeyine birer çarkıfelek motifi, diğerlerine ise sade birer rozet çiçeği kabartılmıştır.

Portal kitabesi üç dilimli bir sivri kemere[32] sahiptir[33]. Kemerin kavsi boyunca, yarım daire biçimindeki motifler, yan yana iki sıra halinde, birbirlerini alttan ve üstten katederek geometrik bir süsleme oluşturmakta ve kitabenin üst kısmını çerçevelemektedir (Foto. 2).

Segment kemeri meydana getiren taşların yan yüzeylerine birbirlerini karşılayacak ve taşları bir arada tutacak şekilde yarım daire biçiminde birer yuva ve birer diş yapılmıştır. Kapı sövelerine kemerin üzengi hattına yakın konumla karşılıklı yerleştirilmiş ön yüzü düz alt yüzeyleri "C-S" profilli bir çift taş söve hizasından taşıntı yapmaktadır.

[31] Aynı karakterdeki süslemeyi Aksaray Sultan Han portalinde görmekteyiz.

[32] Bu tarz kemer formuna Selçuklu çağında bilhassa kitabelerde yaygın olarak rastlanır. Horozlu Han Mescid kapısı yukarısında, Sarafşa Han (1236-1245) mescidinde, Ağzıkara Han (1242-1243) kapalı kısım portalinde ve Sahip Ata'nın yaptırdığı Ilgın'daki kaplıcası (1267) ile, Konya'daki hanekâhı (1269-1270) kitabelerinde üç dilimli sivri kemer kullanılmıştır.

[33] Kitabenin üst kısmının tahrip olduğu, restorasyon sırasında tamamlandığı fark edilmektedir.

Foto. 16: Avlu ve kuzeydoğudaki mekânlar

Kapı açıklığı için kullanılan bir çift kanat[34] ahşap olmakla birlikte, yüzeyleri iri prizmatik başlı mıhlarla tutturulan ince demir levhalarla kaplanmıştır. Güneybatıdaki kanadın alt seviyesinde segment kemerli küçük bir açıklık halinde enikli kapı yer almaktadır.

Hanın avlusu, dış hatlarına uygun bir dikdörtgen biçimindedir. Zemini, restorasyon sırasında kapalı kısma doğru üç yerde basamaklarla yükseltilerek kademelendirilmiş ve düzgün kesme döşeme taşlarıyla kaplanmıştır[35]. Avlu ortasına ise sekizgen planlı, kısa prizmâl gövdeli bir havuz yapılmıştır[36] (Foto. 5).

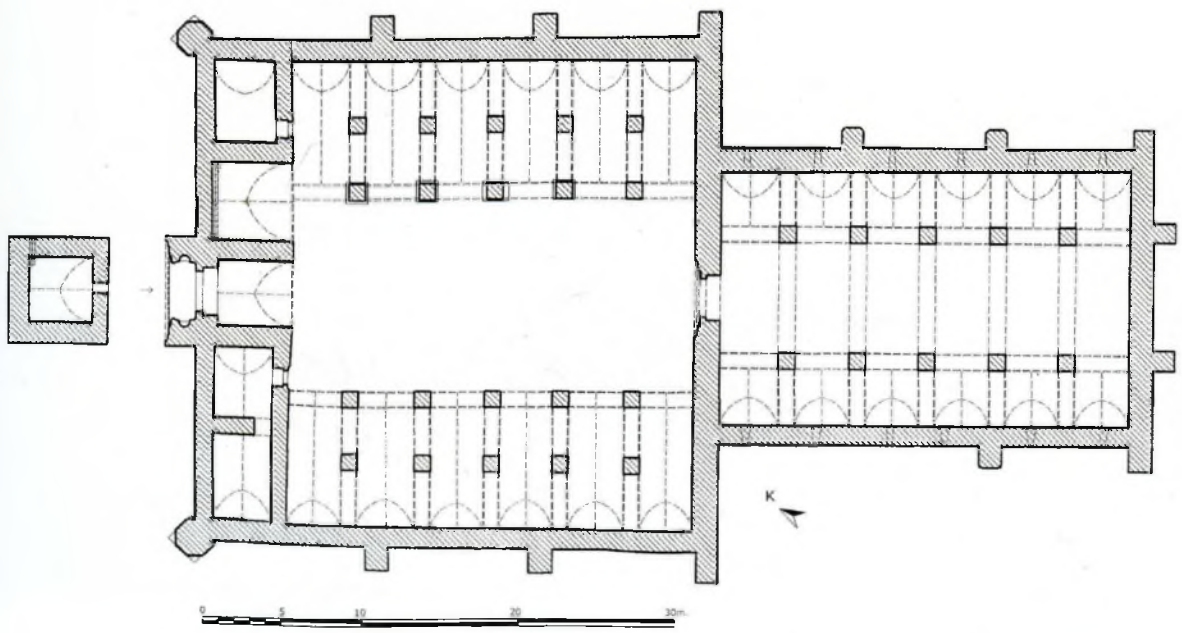

Plan 1: Mahperi Hatun Kervansarayı Plan Rölövesi

[34] Eserin VGM. Abd. ve Yp. İş. Arşv.'ndeki fotoğraflarında kapı açıklığına yan yana çakılmış ahşaplardan basit birer kapı yapıldığı görülmektedir. Mevcut kapı kanatları restorasyon sırasında hazırlatılmış ve yerine takılmıştır.

[35] Ayrıca basamakların önüne boydan boya birer ızgara sistemi yapılmıştır. Avlunun aslî halinde basamaklı bir düzenlemenin var olmadığını düşünüyoruz.

[36] Havuzun ortasına bir de fıskiye yerleştirilmiştir. Restorasyon sırasında eklenen bu havuz, Anadolu Selçuklu kervansaraylarından daha çok Osmanlı dönemi şehir-içi hanlarında karşımıza çıkmaktadır.

Avlunun kuzeybatı tarafındaki mekânlara ait duvar yüzeyleri hanın genel karakterine uygun masif bir görünüş sergiler (Foto.16). Giriş eyvanı ve kuzeydoğusundaki diğer eyvana ait sivri beşik tonozlar avluya yönelmiştir. Avlunun kuzey ve batı köşesindeki mekânlar ise avluya birer kapı açıklığı ile bağlanmıştır. Kuzeydeki mekânın kapı açıklığı, yekpare taştan hazırlanmış çift merkezli teğetli sivri kemerlidir (Foto.17-18). Batı köşede yer alan mekânın kapı açıklığına ise restorasyon sırasında aslî halini yansıtmayan bir kemer formu yapılmıştır (Foto. 19). Giriş eyvanının kuzeydoğusundaki eyvanın beden duvarı cephesine yerleştirilen on dört basamaklı bir merdivenle portalin üstündeki mekâna ulaşılır. Restorasyon sırasında bu mekân bütünüyle yeniden inşa edilmiştir. Mekânın avluya bakan duvarında dikdörtgen biçiminde bir pencere açıklığı vardır (Foto. 16).

Avluya yönelen cephelerde revaklar hareketli bir görüntü vermekle birlikte, kuzeydoğu revakının doğu bölümü haricinde neredeyse tümünün restorasyon sırasında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Revak kemerleri cephelerinden bir miktar içe çekilerek örülmüştür (Foto. 20). Avlunun güneydoğusunda kapalı kısma ait cephenin sadece portal çevresindeki bölümü sağlam kalabilmiş, restorasyon sırasında da sadece sağlam duvarların üzerine beşer sıra taş dizi-

Foto. 17: Avlunun kuzey köşesindeki mekâna bakış

Foto. 18: Avlunun kuzey köşesindeki mekândan avlu revakı

Foto. 19: Avlunun doğu köşesindeki mekâna bakış

si örülerek cephe bilhassa tamamlanmamıştır. Cephe aksına yerleştirilen kapalı kısım portali, cephe hizasından taşıntı yapmayan, bilakis içe doğru profilli bordürlerle sathi bir niş görünümüne sahip sade bir düzendedir (Foto. 21). Dıştan içe doğru "∏" biçiminde bir bordürden sonra yukarı seviyeye iç içe iki sivri kemer yerleştirilmiş, bunlardan içtekinin tepesi yarım sekiz kollu yıldızla taçlandırılmıştır. Dıştaki kemerin köşeliklerine, yüzeylerinde sekiz kollu yıldız kollarından hareketlenen kırık çizgilerle meydana getirilmiş geometrik kompozisyonlar bulunan daire biçiminde birer rozet kabartılmıştır. Bu rozetlerden başka dıştaki bordürün kısa kenarı ortasının biraz yukarısına on iki dilimli bir rozet kabartma olarak işlenmiştir. İçteki kemer içerisine dikdörtgen biçiminde kitabe taşı yerleştirilerek etrafı profilli bir friz ile çerçevelenmiştir (Foto. 3).

Kapı açıklığı segment kemerlidir ve kemeri bir arada tutmak maksadıyla, kesme taşların yan yüzeyleri, yanındaki diğer taşlarla uyum sağlayacak şekilde, ortasından dik açıyla kademelendirilerek bir nevi basit bir geçme sistemi uygulanmıştır.

Foto. 20: Avlu revaklarından

Kapı kanatları, bir çift halinde ahşap malzemeden hazırlanmıştır ve yüzeyleri iri prizmatik başlı mıhlarla tutturulan yatay konumlu ince demir levhalarla kaplanmıştır[37].

Kapalı kısım zemini, avludaki gibi, restorasyon sırasında üç yerde basamaklarla yükseltilerek kademelendirilmiş ve düzgün kesme döşeme taşlarıyla kaplanmıştır. Beden duvarları dışında diğer yapı elemanlarının restorasyonda neredeyse tümüyle yenilendiği anlaşılmaktadır. Örtü sisteminde ise orta sahnın tonozu taş malzeme yerine, şeffaf polikarbonat malzemeyle yapılmıştır. Vaktiyle ortadaki tonozu desteklemek amacıyla takviye kemerlerinin yapıldığı anlaşılmakla birlikte, takviye kemerleri tekrar inşa edilmemiş, sadece oturduğu konsollar hazırlanmıştır (Foto. 22).

Sonuç olarak, Mahperi Hatun Kervansarayı, kapalı ve avlu kısımlarından meydana gelen ve büyüklüğü bakımından Selçuklu kervansarayları arasında orta ölçekte nitelendirilebilecek önemli eserlerden biridir. Gerek planı ve mekân taksimatı gerekse süslemeleri bakımından döneminin diğer kervansaraylarıyla müşterek hususiyetler yansıtmakla beraber, çeşmeye dair ejder başlıklı bir çift

[37] Kapı kanatları, avlu kapısındakiler gibi yakın zaman önce gerçekleşen restorasyonda yaptırılmıştır.

Foto. 21: Kapalı kısım portali

lülesiyle bugün Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında ayrı bir öneme sahiptir. Mahperi Hatun'un aynı güzergâhta daha başka kervansarayların da banisi olması, bir imar hareketi mevcudiyetinin belgelenmesinin yanında, bu dönemde Karadeniz limanlarının önem kazanarak ticaret potansiyelinin arttığı şeklinde yorumlanabilir. Mahperi Hatun (Pazar) Hanı ve Ezine Pazar Hanı gibi kervansarayların isimlerinden buralarda bir takım pazarların ve bunun sonucunda bazı yerleşim birimlerinin meydana geldiği kabul edilmektedir[38]. Bu hususun devrin fiziki, iktisadi ve ekonomik hayatına tarihi birer gelişme olarak yansıdığını kabul edebiliriz.

[38] O. Turan, a.g.m., s. 488.

Foto. 22: Kapalı kısmın genel görünüşü

Bibliyografya

ACUN, Hakkı., *"Tokat-Pazar Mahperi Kervansarayı Çeşmesinin Ejder Başlı Lülesinin Bulunuşu"*, Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Ankara 1993, s. 263-265.

AKOZAN, Feridun., *"Türk Han ve Kervansarayları"* Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I, İstanbul 1963, s. 133-137.

BITTEL, Kurt., *Kleinasiatische Studien*, Istanbuler Mitteilungen Herausgegeben Von Der Abteilung İstanbul Des Archäologischen Institutes Des Deutschen Reiches Heft 5, İstanbul 1942.

ERDMANN, Kurt., *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Teil I-II*, Berlin 1961.

ERSOY, Bozkurt., *"Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar"*, Kültür ve Sanat, S. 25, Ankara 1995, s. 22-26.

GABRIEL, Albert., *Monuments Turcs d'Anatolie*, Tome Deuxieme Amasya-Tokat-Sivas, Paris 1934.

GENÇ, Mehmet., *"17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat"*, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Ankara 1987, s. 145-169.

İBN BİBİ., (Çev. ve Haz. Mürsel Öztürk), *El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) I-II*, Ankara 1996.

İLTER, İsmet., *Tarihi Türk Hanları*, Ankara 1969.

JERPHANION, Guillaume de., *Mélanges d'Archéologie Anatolienne Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de Pont, De Cappadoce et de Galatie*, Beyrouth 1928.

KARAMAĞARALI, Haluk., *"Anadolu Selçuklu Kervansarayları"*, Önasya, C.VI, S. 61-62, Ankara 1970, s. 4-5.

MÜLAYİM, Selçuk., *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler-Selçuklu Çağı-*, Ankara 1982.

ÖGEL, Semra., *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara 1966.

ÖNGE, Yılmaz., *"Anadolu'da Ejder Başlı Madenî Çeşme Lüleleri"*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi I 1969, Ankara 1970, s. 183-185.

ÖZERGİN, M.Kemal., *"Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları"*, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Dergisi, C.XV, S. 20, İstanbul 1965, s.141-170.

ÖZTÜRK, Nazif., *"Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri"*, Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Ankara 1987, s. 71-80.

ROGERS, J.Michael., *"Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia"*, Atatürk Üniv. Ed. Fak. Araştırma Dergisi (Prof.Albert Louis Gabriel Özel Sayısı), Ankara 1978, s. 397-432.

TURAN, Osman., *"Selçuk Kervansarayları"*, Belleten, C.X, S.39, Ankara 1946, s. 471-496.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı., *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kazâ ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*, İstanbul 1927.

V. G. M. Abd. Yp. İş. Arşv. 60. 07. 03 no.'lu dosya.

WIET,G-SAUVAGET,J.-vd., *Répertoire Chronologique D'epigraphie Arabe, Tome Onziéme Premier Fascicule*, Caire MCMXLI, s.103-104.

YAVUZ, A.Tükel., *"Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi"*, IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s.183-198.

YÜCEL,Yaşar-SEVİM, Ali., *Türkiye Tarihi I. (Fetihten Osmanlılara Kadar 1018-1300)*, Ankara 1990.

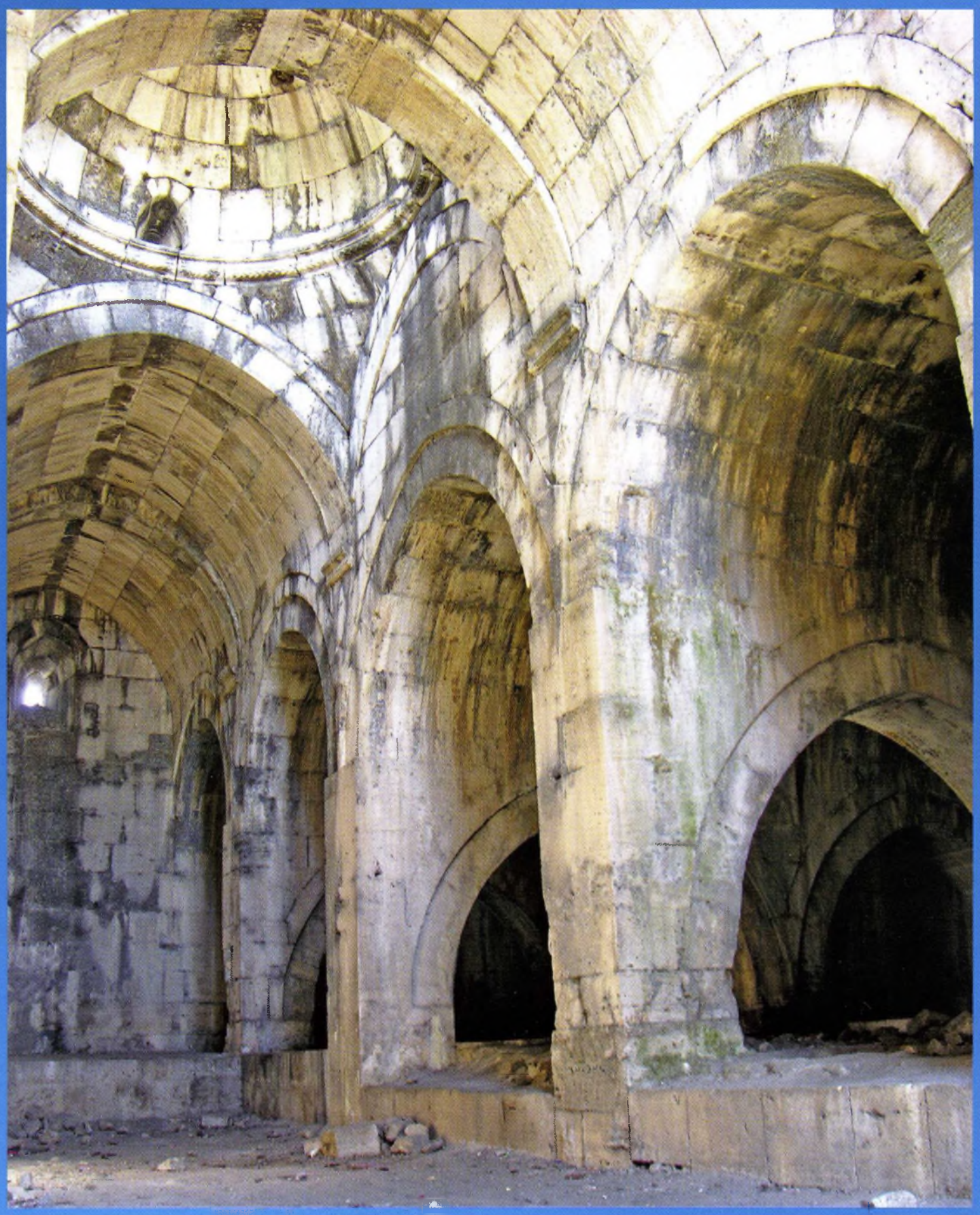

SUSUZ HAN

Yrd. Doç. Dr. A. Şevki DUYMAZ*

Burdur ili Bucak ilçesi sınırlarında, Bucak-Antalya karayolunun yaklaşık 8. kilometresinde, ana yolun solunda ve 1.4 km. içeride, Susuz köyünde yer alan han yerleşim mekânlarından bağımsız bir şekilde bulunmaktadır (Foto. 1). Yapıyı, Susuz Han adıyla ilk defa zikreden K. G. Lanckoronski olmuştur[1]. Aynı zamanda köyden ve köyün arkasında yer alan dağlardan da bu adla söz edilmesi Hanın isim kaynağının nerden geldiği hakkında bize fikir vermektedir.

Susuz Han, Anadolu Selçuklu Döneminde Antalya-Isparta-Konya Kervanyolu üzerinde yer alan Evdir ve Kırkgöz Han'dan sonraki üçüncü menzil noktasıdır.

Susuz Han ile ilgili en eski bilgileri, 1890-1892'de, Pamfilya ve Pisidya antik bölgesindeki araştırma gezisi sonuçlarını iki cilt halinde yayınlayan K.G. Lanckoronski vermiştir. Lanckoronski eserinde, Antalya'dan Ağlasun güzergâhındaki yolculuğu sırasında Selçuklu yapısı üç han adından söz eder. Bunlar; Evdir Han, Susuz Han ve İncir Han'dır. Ayrıca, Susuz Han'da da konakladıklarından bahseder[2].

1890'da V. Cuinet[3], 1895'de F. Sarre[4], 1940'da S. F. Erten[5] ve R. Riefstahl[6] gibi yöreyi gezen araştırmacılarda hanla ilgili bilgiler verir. Bu bilgilerin hiçbiri hanı tam olarak tanıtmaz. Han'ın tam olarak incelenmesi ve tanıtılması, 1953'den

Foto. 1: Susuz Han, Havadan Görünüm (Google Earth, 2007).

* Yrd. Doç. Dr., S. D. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

[1] Erdmann 1976:49. Ayrıca, Erdmann 1961: 111, 113'de, bu ismin bir su kaynağından ya da köyde bulunan bir çeşmeden aldığını ifade etmektedir. Han'ı ziyaret ettiği zaman etrafının bugünkü gibi açık olduğunu ifade etmektedir.

[2] Lanckoronski 1890-92: 187-188. Araştırmacı, bölgede 1884 yılından itibaren çalışmalar başlatır.

[3] Cuinet 1890-95: 845. Burdur'da yer alan dört handan bahsedip isim vermez.

[4] Sarre 1998: 83, 99.

[5] Erten 1940: 77.

[6] Riefstahl 1941: 55-56.

Foto. 2: Susuz Han, Genel Görünüm, Güney Cephe.

aralıklarla 1960 yıllarına kadar Anadolu'yu dolaşan, Türkiye'de yer alan kervansaraylar üzerine araştırma ve incelemeler yaparak bunu bir yayın haline getiren Kurt Erdmann adlı araştırmacı olmuştur[7]. Bu dönemden sonraki çalışmalar, ikinci el kaynak niteliğinde, yapı üzerindeki sanat tarihi ve mimari yönden ele alan çalışmalar olmuştur[8].

Yapının en son kullanımıyla ilgili bilgiler mevcut değildir. Ancak, yapı ile aynı dönemde inşa edilen ve aynı bölgede yer alan İncir Han ve Kırkgöz Han ile ilgili bilgilerin mevcudiyeti, Susuz Han ile ilgili bilgilerin de zamanla ortaya çıkmasını sağlayacaktır[9].

Yapının inşa kitabesi yoktur. Ancak, Evdir Han ve Ağzıkarahan taçkapılarıyla mimari kompozisyonlarının benzeşmesi göz önüne alınırsa, portalin günümüzde yıkılmış olan en üst kısmında yer alan taş sırası içerisinde olması muhtemeldir[10].

İnşa özelliklerine bakıldığında tam bir XIII. yüzyıl kervansaray mimarisi özelliklerini yansıtır. Muhtemelen, Bucak'ta yer alan aynı dönem içerisinde inşa edilen İncir Han'la eşzamanlı yapılmış olmalıdır[11]. Bu zaman, Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-1246) dönemidir[12]. Bu dönem içerisinde inşa edilen diğer hanlar; İncir Han, Kırkgöz Han, Şarapsa Han, Kargı Han, Eğirdir Keyhüsrev Han, Hatun Han, Ağzıkara Han, Zazadin Han, Cincinli Sultan Han, Çekereksu Han'dır[13].

[7] Erdmann 1961; Erdmann 1976. Araştırmacı, yapı planlarını Lanckoronski, Riefstahl ve Erten'den nakledip bu araştırmacıların da yapı ile ilgili olarak çok önemli olmayan bir çalışma yaptıklarını ifade eder. Öyle ki yapının planları bir taslak şeklinde çizilmiştir. Planlar üzerinde, yerinde yapmış olduğumuz inceleme ve gözlemler neticesinde, hatalar göze çarpar. En önemli hata, pencere sayıları yanlış verilmiştir. Bu durum, yapıda titiz bir çalışma sergileyen Erdmann'ın büyük bir zafiyeti olarak nitelendirilebilir.

[8] Bu çalışmalara, Çaycı 2002: 76,103; Demir 1988: 15-19 ; Duymaz 2005; İnal 1971: 153-184; Öney 1969: 171-192 örnek verilebilir. Ayrıca, mimari açıdan detaylı bir şekilde yapıyı ele alan çalışma ise, Konya Selçuk Üniversitesi Mimarlık Bölümünün yaptığı geniş kapsamlı restorasyon proje çalışmasıdır. Bu bölüm hocalarından Yrd. Doç. Dr. İbrahim Bakır'ın çalışmamıza, planlar noktasında, yardımlarından dolayı teşekkür ederiz.

[9] Ünal 1993: 404; Duymaz 1996: 29-30, not: 8.

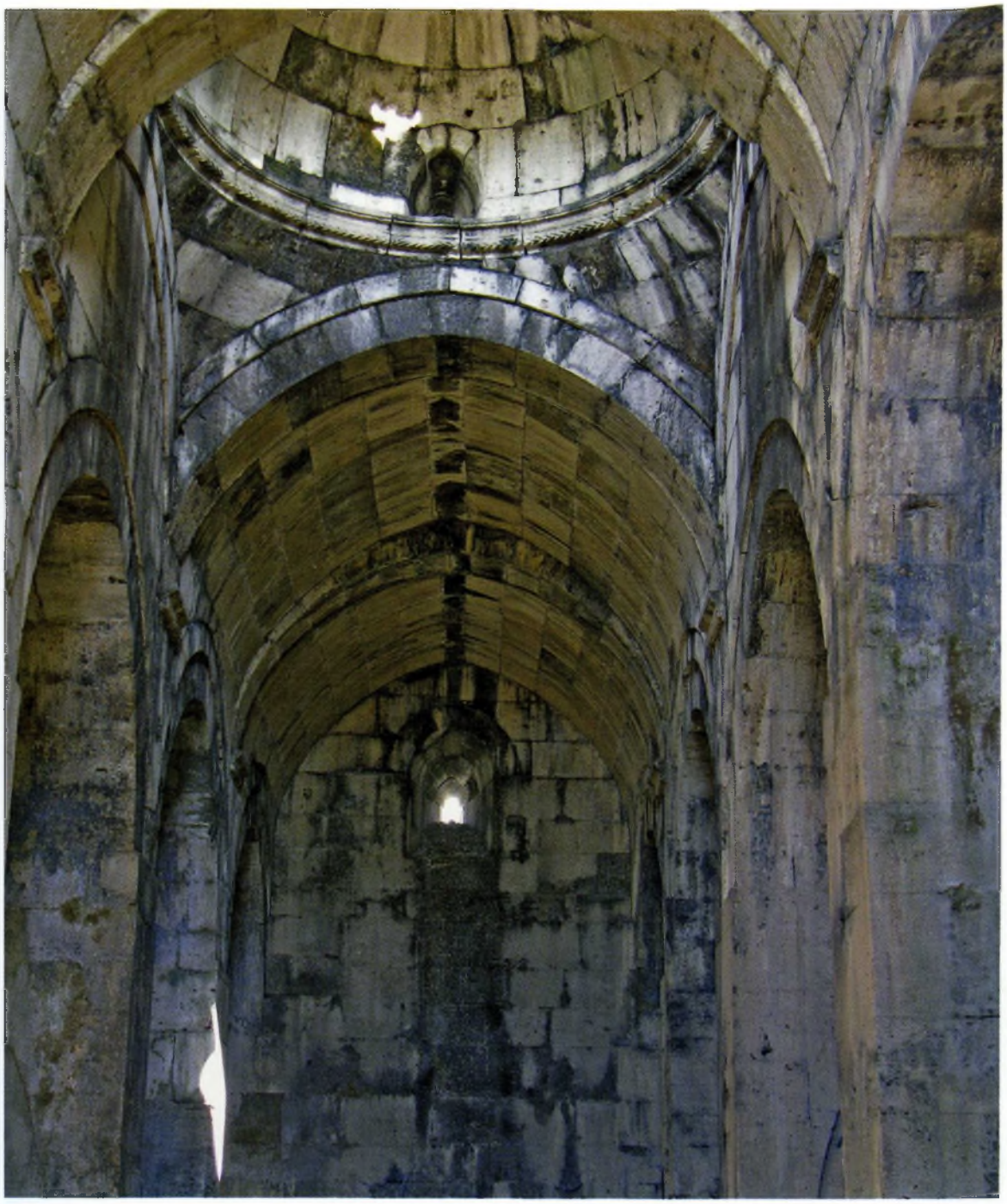

Foto. 3: Susuz Han, iç mekân, Doğu-Batı Yönü, Ana Sahın

Portal nişinin sağ ve solunda yer alan mihrabiyeler üzerindeki ejder motifinin, I. Alâeddin Keykubâd dönemi yapısı, Kayseri-Sivas yolu üzerinde bulunan Sultan Han'ın köşk mescidini taşıyan kemer alınlıklarında da yer alması bu dönem yapısı olmasına ya da baba-oğul döneminde yaşamış aynı usta elinden çıkma ihtimalini daha da güçlendirdiği ifade edilir[14].

Susuz Han, beden duvarları, örtü sistemi, taçkapısı (portal) gibi belirgin mimari öğeleri halen mevcut olup yüzeylerdeki doğal ve insan eliyle oluşturulmuş çok az tahribatı saymaz isek günümüze kadar gelebilen önemli Anadolu Selçuklu yapılarındandır.

Susuz Han, kapalı bölüm ve avludan oluşan kervansaray grubunda yer alıp Sultanhan türünde yapılmıştır. Bu tür, doğu kaynaklı bir mimari üslup olarak

[10] Erdmann 1961: 113-114 ; Demir 1988: 18. Erten ve Riefstahl gibi araştırmacılarda kitabe olmadığına dair benzer görüşleri vardır.

[11] Erdmann 1976: 68; Erdmann 1961: 114. Ayrıca, Ögel 1987: 43'de portalin süsleme özelliklerine göre 1240-1250 yıllarına tarihlendirmektedir.

[12] Turan 1993: 620-629.

[13] Duymaz 1996: 19

[14] Demir 1988: 18. Ancak, belli bir süsleme özelliğine bakarak yapının tarihlendirilmesi yapılacak olursa diğer süslemelerin, yapının inşa tarihini daha geriye gitmesine yol açabilir. Bu durum, dönemin beğenisi ya da süsleme tarzını ortaya koyan geleneksel süsleme özellikleri olarak açıklamak daha uygun olacaktır.

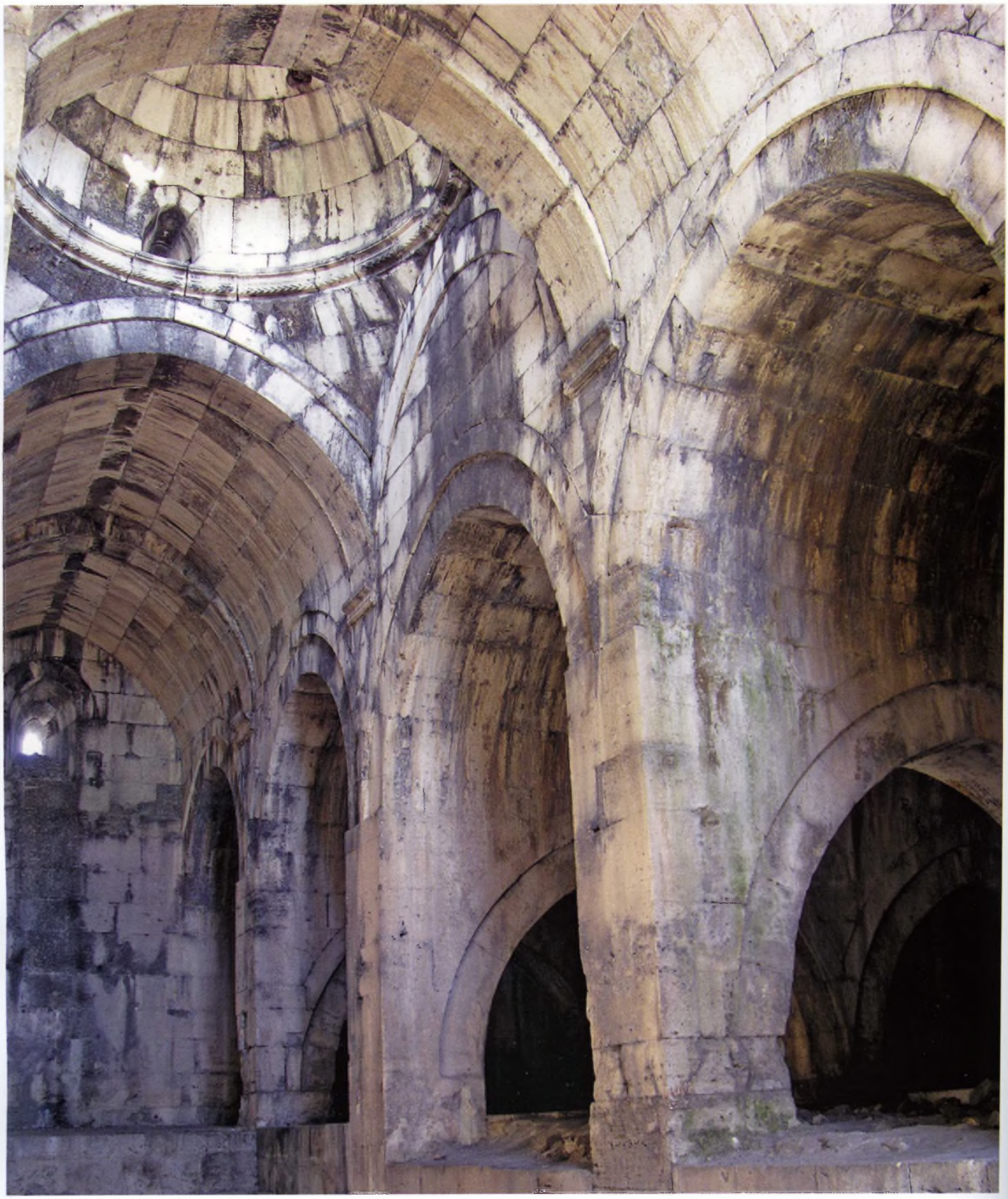

Foto. 4: Susuz Han, İç Mekân, Payeler

Foto. 5: Susuz Han, İç Mekân, Seki

yorumlanır[15]. Yaklaşık 35 m. x 35 m. boyutlarıyla kare bir mekân tasarımında, düz bir arazi üzerine inşa edilmiştir (Çizim 1). Yapıdan günümüze sadece kapalı bölümü ulaşabilmiştir (Çizim 3 a/b). Yapıya bağlantılı ya da yakında yer alan mescit, hamam, tuvalet v.b. mekânlar mevcut değildir. Yapı, plan özellikleri açısından büyük ölçüde Horozlu Han'la benzeşmektedir.

Taçkapının bulunduğu beden duvarlarının başlangıç noktasında yer alan duvar kalıntıları; Han'ın önce kapalı bölümünün inşasının tamamlandığını daha sonra avlu kısmının inşasına başlandığını ancak bilinmeyen bir nedenle bu kısmın inşasının bitirilemediği kanaatini uyandırmaktadır[16]. Taçkapının sağ tarafında ortada bulunan ve kapalı bölüme bitişik olarak inşa edilen diğer bir duvar kalıntısının da işlevselliği hakkındaki görüş, muhtemelen burada yer alan farklı bir bölümü işaret etmektedir. Bu tür mimari bağlantı noktaları olarak algılanılan duvar parçalarının benzer örneklerine

[15] Erdmann 1961: 111.

[16] Erdmann 1961: 112 ; Aslanapa 1989: 181.

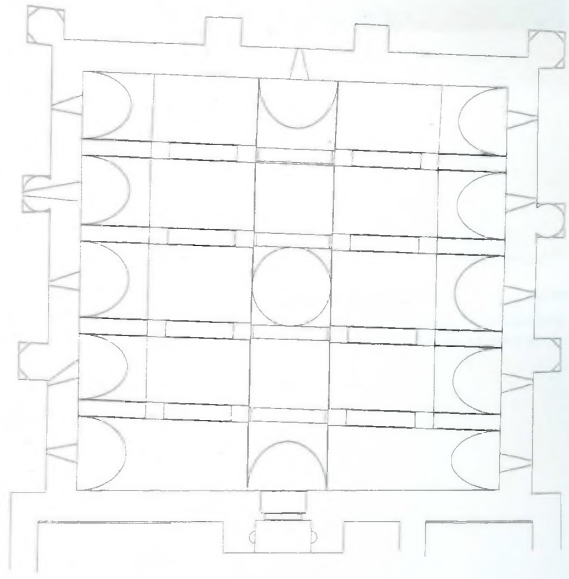

Çizim 1: Susuz Han, Plan (İbrahim Bakır 2007).

Foto. 6: Susuz Han, Kubbe dıştan görünüm.

Konya-Akşehir yolundaki Horozlu Han ve Kadın Han'da da rastlanır. Bu durum, hanlarda, kapalı bölüm ve avlu kısmının mevcudiyetine, daha sonraki dönemde de avlu kısmının ortadan kalkmış olması tahminini güçlendirir[17].

Yapının dış-kalın beden duvarlarının, yüzeyi düzgün kesme taş, içi moloz dolgu taş malzemeden inşa ve adeta bir savunma yapısı gibi tahkim edilmiştir (Foto. 2). Kuzey, güney ve doğu duvarlarda poligonal (5 cepheli), dairesel ve kare formda oluşturulmuş toplam 6 payanda yer almaktadır. Ayrıca bunlara ek olarak doğu beden duvarlarının köşelerinde adeta köşe kulesi formunda oluşturulmuş 2 poligonal (7 cepheli) tipte payanda yer almaktadır[18].

Yapı, doğu-batı yönünde 5 sahna bölünmüştür (Foto. 3) Sivri kemerli geçişlerden oluşan tonozlu üst örtüyü, 16 tane, kare formdaki payeler taşımaktadır (Foto. 4). Payeler arasında kalan açıklıkların bir kısmı yaklaşık 80–90 cm. yükseklikte düzenlenmesi, yolcu ve eşyalar için ayrılmış bir birim olarak kullanımını sağlar (Foto. 5).

[17] Demir 1988: 16.

[18] Poligonal ve dairesel biçimde yer alan payandalar, iki sıra kesme taş kaide üzerinde pahlı bir biçimde yer almaktadır.

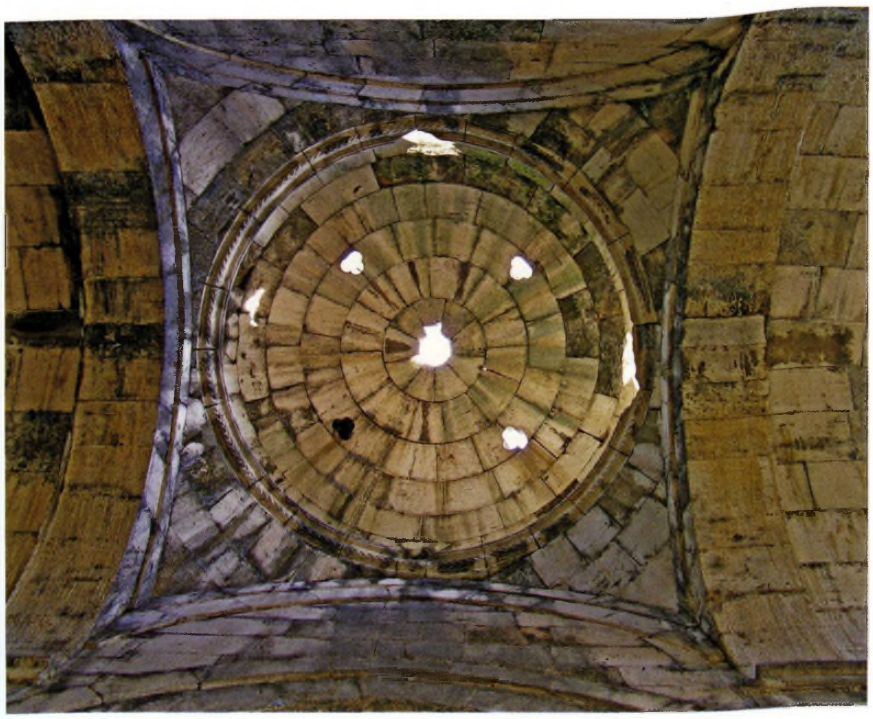

Foto. 7: Susuz Han, Kubbe içten görünüm.

İç mekânın orta kısmında, kasnağı pahlı ve kule biçiminde yükselen, içten dairesel dıştan 8 cepheli (oktogon) biçimde, kesme taştan inşa edilmiş kubbe yer almaktadır. Kubbenin üst kısmı yıkılmıştır (Foto. 6). Kubbe üzerinde ışık ve hava sirkülâsyonunu sağlamaya yarayan açıklıklar yer almaktadır (Foto. 7). Kubbenin, bir çadır formuna benzediği ve bu özelliğinden dolayı yapılış tarzı olarak diğer hanlardan farklı bir görünüm arz ettiği ifade edilir[19]. Benzer kubbe formunu, Kayseri Sultan Han ve Karatay Han'da görmek mümkündür.

Yapıda, iç mekânın aydınlatılması ve hava sirkülasyonunu sağlamak için güney (5 tane), kuzey (5 tane) ve doğu (1 tane) beden duvarlarında mazgal tipte toplam 11 pencere yer almaktadır. Üst örtüdeki yağmur ve kar sularını tahliye etmek için, güney cephe (4 tane) ve kuzey cephede (4 tane) toplam 8 çörten yer alır.

Yapıda düzgün kesme ve moloz taş malzeme kullanımı görülmektedir. Kesme taş kaplama, moloz taş ise dolgu malzemesidir. Beden duvarları, dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Taş sıraları düzgün, derz kalınlığı dıştan belirsiz ve bağlayıcı malzeme kireç harcıdır. Usta ve taşçı işaretine rastlanmaz. Devşirme malzeme görülmez[20].

Yapıda, geometrik, bitkisel ve figürlü süsleme yer almaktadır. Yazı, sadece giriş bölümün solunda kemer yayının başladığı noktada, neshi karakterde tek satır olarak göze çarpar. Süslemelerin tamamı, yapının en etkileyici bölümü ve mermerden yapılmış ana giriş kapısı olan portal üzerinde yer almaktadır.

[19] Erdmann 1961: 112.

[20] Erdmann 1961: 113. Araştırmacı, iç mekânda, dübel delikleri olarak nitelendirdiği yerlerde Roma dönemini çağrıştıran devşirmeler olduğunu ifade eder.

Foto. 8: Susuz Han, Portal.

Foto. 9: Susuz Han, Portal, Kavsara Bölümü, Süslemeler.

Portal, Anadolu Selçuklu mimarisinin geleneksel taç kapı formunu yansıtır biçimde, dışa taşkın, anıtsal ve yüzeyi tamamen bezeli bir şekilde inşa edilmiştir. Taçkapı, yüzey bezemesiyle öne çıkıp bu özelliği dolayısıyla da diğer hanlar içerisinde bir ölçüde ayrıcalıklı yere sahip olmuştur (Foto. 8).

Portal yüzeyi, iç içe daralan profilasyonlarla oluşturulmuş muhteşem taş bezeme örneklerine sahiptir. Bezeme dıştan içe doğru dört ana şerit halinde düzenlenmiş ve geometrik bezeme hâkimdir. Bundan sonra, sivri kemerle oluşturulmuş giriş kemerinin yüzey bezemeleri yer alır. Bu kısımda iki ayrı bezeme şeri-

Foto. 10: Susuz Han, Portal, Mihrabiye

di şeklinde yer alıp arabesk motif diyebileceğimiz rumi ve palmetlerin iç içe geçtiği süsleme öğeleri mevcuttur. Sivri kemerli yüzeyin altında, portalin anıtsallığının ana parçası gibi duran mukarnaslı kavsara kısmı yer alır (Foto. 9). Sivri kemerli yüzey kısmı ile süsleme şeritlerinin birleştiği noktanın sağında ve solunda, yüzeyi geometrik formda bezenmiş ajurlu kabaralar yer almaktadır.

Portal yüzeyinden ana mekâna geçişten önce yer alan nişli bölümün her iki yanında, gövdesi geometrik bezeli ve akantus başlıklı sütünceler ile yüzeyinde bitkisel ve figürlü bezemelerin yer aldığı mihrabiyeler yer almaktadır (Foto. 10). Girişin iki yanında yer alan mihrabiyelerin üst köşe kısımlarında yüzeyi tahrip olmuş kabartma melek figürleri ve kemer bordürlerinde ejder figürleri yer almaktadır (Foto. 11).

Portal nişinin sağında ve solunda, mihrabiyelerin kemerlerindeki kilit taşında yer alan, figürlü süslemelerden ağızları açık iki ejder motifi, kabartma şeklinde ve kıvrımları kemer kaidesine kadar uzanır. Ejder başlarının arasına güneş formu ya da insan başı (tahrip olduğu için tam anlaşılamayan) olarak nitelendireceğimiz bir arma yer alır. Bu figürün ikonografik anlamı; bolluk ve bereket, ikonografik kökeni ise Orta Asya Türk kültürü, Çin Kültürü ve Uzakdoğu mitolojisine kadar uzandığı bilinir. Yine portal nişindeki mihrabiyelerde yer alan melek figürü ise semavi dinlerle alâkalı olarak Cebrail ve Azrail'i tasvir ettiği ifade edilir[21]. Yüklendiği anlam tam olarak çözülememiştir[22].

Sonuç olarak; Anadolu Selçukluları, Anadolu'yu yurt edinmesi sonrasında devletin gelişmesi ve kalkınması amacıyla ülkenin dört bir yanında imar faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu faaliyetler doğrultusunda, ekonomik alanda ticareti canlandırmak ve devamlılığını sağlamak için ticaret yolları üzerinde kervansaraylar inşa ettirmişlerdir. Anadolu Selçuklularının, ekonomi alanındaki bu anlayışı, diğer ülkelerle olan ticari ilişkileri yanında siyasal ve kültürel ilişkilerinin de gelişmesine yol açmıştır.

[21] Sarre 1998: 83.

[22] Susuz Han portalinde yer alan bezemeler için bkz.: Ögel 1987: 43; Öney 1969: 171-192; İnal 1971: 153-184; Caycı 2002: 76; Schneider 1980: Table: 90, 115, 118, 124, 150, 299, 414, 439; Ünal 1982: 107.

Çizim 2: Susuz Han, Cephe Rölöveleri ve Kesitler (İbrahim Bakır 2007).

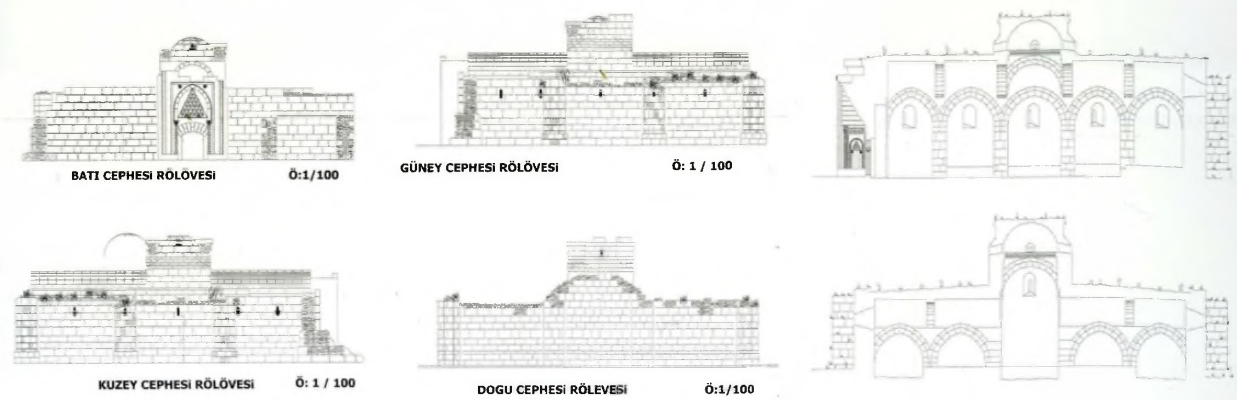

Foto. 11: Susuz Han, Portal, Mihrabiye süslemesi.

Susuz Han'da bu bağlamda, Anadolu Selçuklu Döneminin ekonomik canlılık ve sosyal refahının bir kanıtı olarak günümüze kadar gelmiş mimari örneklerden biridir.

Mülkiyeti Vakıflara ait olan Susuz Han, günümüzde kullanılmamakta ve adeta kaderine terkedilmiş bir durumdadır. Yapının, Antalya-Burdur ve Isparta karayolu üzerinde bulunmasının getirdiği bir avantaj açısından, kültür ve turizme kazandırılması yolundaki düşüncelerden hareketle değerlendirilmesi son derece önemli olacaktır.

Bibliyografya

Aslanapa 1989: Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1989.

Bakır 2007: İbrahim Bakır, S. Ü. Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü , Susuz Han Projesi.

Cuinet 1890-95: Vital Cuinet, La Turguie d'Asie; geographie, administrative, statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie Mineure I, Paris 1890-95.

Çaycı 2002: Ahmet Çaycı, Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara, 2002.

Demir 1988: Ataman Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları Susuz Han", İlgi, Sayı 55, İstanbul, 1988, s.15-19.

Duymaz 1996: A. Şevki Duymaz, Isparta-Antalya Arasında Yer Alan Anadolu Selçuklu Hanlarından "İncir Han", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.

Duymaz 2005: A. Şevki Duymaz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Ekonomik Ortamına, Burdur-Bucak'tan Mimari Bir Örnek: Susuz Han", I. Burdur Sempozyumu, 16-19 Kasım 2005.

Erdmann 1961: Kurt Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Teil 1, Berlin 1961.

Erdmann 1976: Kurt Erdmann-Hanna Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Teil 2 und 3, Berlin 1976.

Erten 1940: Süleyman Fikri Erten, Antalya Vilayeti Tarihi, İstanbul, 1940.

İnal 1971: Güner İnal, "Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri", Sanat Tarihi Yıllığı, IV, İstanbul, 1971, s. 153-184.

Lanckoronski 1890-92: Karl Grafen Lanckoronski, Staedte Pamphiliens und Pisidiens II., Prag-Wien 1890-92.

Ögel 1987: Semra Ögel, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara, 1987.

Öney 1969: Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", Belleten, Cilt XXXIII, Sayı 130, Ankara, 1969, s. 171-192.

Öney 1992: Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara, 1992.

Riefstahl 1941: R. Riefstahl, Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1941.

Sarre 1998: Friedrich Sarre, Küçükasya Seyahati,1895 Yazı, Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar, (Çev.: Dârâ Çolakoğlu), Pera Turizm ve Tic. A. Ş., İstanbul,1998.

Schneider 1980: Gerd Schneider, Geometrische Bauornamente der Seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden, 1980.

Turan 1946: Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", Belleten, Cilt X, Sayı 39, Ankara, 1946.

Turan 1993: Osman Turan, "Keyhüsrev II", İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, İstanbul, 1993, s. 620-629.

Ünal 1982: Rahmi Hüseyin Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taç Kapılar, İzmir, 1982.

Ünal 1993: Rahmi Hüseyin Ünal, "Burdur-Bucak İncir Han'ında, Temel Araştırmaları ve Temizlik Çalışmaları (Eylül 1992)", X. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 1993.

AK HAN (GONCALI HANI)

Doç.Dr. Ahmet Ali BAYHAN*

Ak Han, Denizli – Çardak yolunda, merkeze yaklaşık 7 km. mesafede Akköy Beldesi'nin girişinde, Afyon ve Isparta'ya giden devlet karayolu ile Gökpınar (Lycus) Çayı'nın kesiştiği noktada bulunmaktadır (Foto. 1). Anadolu Selçuklu döneminde bu güzergâhtaki son durak konumundaki[1] han, eskiden Akhan Köyü'nün doğusundaki komşu yerleşimlerinden birisi olan Goncalı Köyü'ne nispetle 'Goncalı Hanı' veya 'Boz Han'[2] adıyla da bilinmesine karşın, kullanılan açık renkli yapı malzemesinden dolayı yaygın olarak 'Ak Han'[3] şeklinde anılmaktadır.

Yapı, Mart 2007 tarihinde incelenmiştir.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus devrine (1238–1278) ait hanın iki aşamada bina edildiği anlaşılmaktadır. Kitabeler tahrip olduğu için inşa tarihi ile ilgili farklı yaklaşımlar söz konusudur. Erdmann, kapalı bölümün, taç kapısındaki kitabeye göre Karasungur b. Abdullah tarafından Receb 651 / Eylül 1253'de yaptırıldığını, daha sonra hol kısmının önüne, portalindeki yazıta göre aynı kişi tarafından Cemâziyelâhir 652 / Temmuz-Ağustos 1254'te avlu kısmının

Foto. 1: Denizli-Ak Han'ın Yoldan Görünüşü

* Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum.

[1] Denizli'ye ulaşan kervan yolları ile ilgili olarak bkz. Tuncer 2006: 425, 429, Yavuz 2007: 134–135.

[2] 1826 yılında Denizli'ye gelen F. V. J. Arundell, yapıdan 'Boz Han' olarak bahsetmektedir. Arundell 1834: 161–162. K. Erdmann ve S. Eyice de buna dayanarak Ak Han'a 'Boz Han' da denildiğini ifade etmektedir. Erdmann 1961: 67, Eyice 1989: 236.

[3] T. Baykara, 1522 civarında 'Ak Karbansarayı' olarak anıldığını belirtmektedir. Bkz. Baykara 1969: 50.

[4] Erdmann 1961: 71–72.

Foto. 2: Denizli-Ak Han'ın Genel Görünüşü

inşa edildiğini ileri sümektedir.[4] M. K. Özergin[5], R. H. Ünal[6], O. Aslanapa[7], A. Durukan[8], C. Bektaş ve M. Beyazıt[9] hanın yapım tarihi ve sırası konusunda Erdmann'ı referans almaktadır.[10] Öte yandan A. T. Yavuz, Erdmann'ın görüşlerini desteklemekle birlikte, İ. A. Mocan'ın Yüksek Lisans Tezi'ne[11] dayanarak, mescidin bulunduğu iki katlı mekânın Anadolu Selçuklu öncesinden olduğunu ve Osmanlı devrinde de hanın diğer bazı kısımlarında birtakım müdahaleler yapıldığını ileri sürmektedir.[12] S. Eyice, bunların aksine, önce öndeki avlulu bölümün yapıldığını, daha sonra buna daha dar olarak ikinci kısmın eklendiğini ifade etmesinin yanı sıra portallerdeki iki kitabeyi de yapının inşasının başlangıç ve bitiş tarihi olarak yorumlamaktadır.[13] İ. H. Uzunçarşılı[14], F. Uğur-M. Koman[15] ve F. A. Akça ise her iki bölüm için de H. 650/M. 1252–53 tarihini önermektedirler.[16] Buradan hareketle kitabeler dışında hanın yapım evrelerinin belirlenebilmesinin, ancak burada gerçekleştirilecek arkeolojik bir ameliye sonucu mümkün olabileceğini söylemek gerekir.

Yapının banisi olan ve Atabey Celaleddin Karatay'ın kardeşlerinden birisi olan ve Denizli civarında valilik yapmış Emir Seyfeddin Karasungur'un ismine, Antalya kalesindeki tamir (1225), bugün Denizli Müzesi'nde sergilenmekte olan Hacı Eyüplü Hanı'nın yapım (1235), Denizli Ulu Camii'nin XX. yüzyıl başında iyileştirilmesi esnasında ortaya çıkan bir çeşmenin yapım (1247) ve Denizli merkezde, yerinde şimdi vakıf hanı bulunan Yeni (Karasungur) Han'ın, eskiden Müftü Camii'nin güney duvarında tespit edilen yapım (1249–50) kitabelerinde de rastlanır.[18]

Yapı üzerinde iki tane kitabe mevcuttur. Ancak bunlar neredeyse okunamayacak derecede tahrip olmuşlardır. Uzunçarşılı'nın Wiet'e dayandırdığı okumasından sonra Erdmann, kitabeleri detaylı bir şekilde etüt etmiştir.[19] Biz de bu son değerlendirmeyi esas kabul ettik. Kitabelerden birisi kapalı bölüm taç kapısının üzerindedir. Beş satırlık Arapça kitabe şöyledir:

[5] Özergin 1965: 144.

[6] Ünal 1982: 15.

[7] Aslanapa 1984: 183.

[8] Durukan 1993: 143.

[9] Beyazıt 2002: 68–70, Beyazıt 2007: 155.

[10] Bektaş 1999: 146.

[11] Mocan 1972: 84–85.

[12] Yavuz 2007: 133, 140.

[13] Eyice 1989: 236.

[14] Uzunçarşılı 1929: 193.

[15] Uğur-Koman 1940: 72–80.

[16] Akçakoca Akça: 1937: 64.

[17] Uzunçarşılı 1929: 193–194, Erdmann 1961: 69–70, Eyice 1989: 236, Yılmaz 2002: 212, Şahin 2002: 686, 688, 691–692, Yavuz 2007: 133, Beyazıt 2007: 152–154. Diğer taraftan Denizli Ulu Camii'nin 2002 yılı Haziran ayında gerçekleştirilen yıkımı esnasında ortaya çıkan kitabe parçasında da Karasungur'un adının var olabileceği sanılmaktadır. İnce 2006: 210–211.

[18] Uzunçarşılı 1929: 192, Erdmann 1961: 71.

[19] Sarre 1896: 10, Erdmann 1961: 69, Demir 1989: 11.

السلطاني
عمارة هذا الخان المبارك في ايام السلطان
الاعظم عزالدنيا والدين ابو الفتح كيكاوس
بن كيخسرو قسيم امير المؤمنين في تاريخ اخر رجب سنة
احدي و خمسين وستمائة العبد الضعيف المحتاج الي رحمة الله
تعالي قراسنقر بن عبدالله

el-Sultânî
'Imâretü hâzâ'l-hân el-mübârek fî eyyâmi's-Sultân
el-a'zam 'ızze'd-dünyâ ve'd-dîn Ebu'l-Feth Keykâvus
Bin Keyhüsrev kasîmü Emîrü'l-Mü'minîn fî târîh âhiri Receb sene
İhdâ ve hamsîne ve sittemieh el-'abdü'l-za'îf el-muhtâc ilâ rahmeti'l-lâhi
Te'âlâ Karasungur bin 'Abdullah

el-Sultânî, bu kutlu hanın yapımı altı yüz elli bir senesinin Receb ayının sonlarında, müminlerin emirinin ortağı, Keyhüsrev'in oğlu, büyük sultan, İzze'd-dünya ve'd-din Ebu'l-Feth Keykavus'un günlerinde, zayıf kul, yüce Allah'ın rahmetine muhtaç Abdullah oğlu Karasungur (eliyledir).

İkinci kitabe ise avlu portali üzerindedir. Arapça olarak yazılmış kitabe şöyledir:

.....
عمارة هذا الخان في ايام السلطان الاعظم ظل
الله في العالم عزالدنيا والدين ابو الفتح كيكاوس بن كيخسرو
قسيم امير المؤمنين في تاريخ غرة جمادي الاخرة سنة اثني خمسين
وستمائة العبد الضعيف المحتاج الي رحمة الله تعالي قراسنقر بن عبدالله

Foto. 3: Denizli-Ak Han'ın Giriş Cephesi

Çizim 1: Ak Han'ın Planı (Demir ve Bektaş'dan)

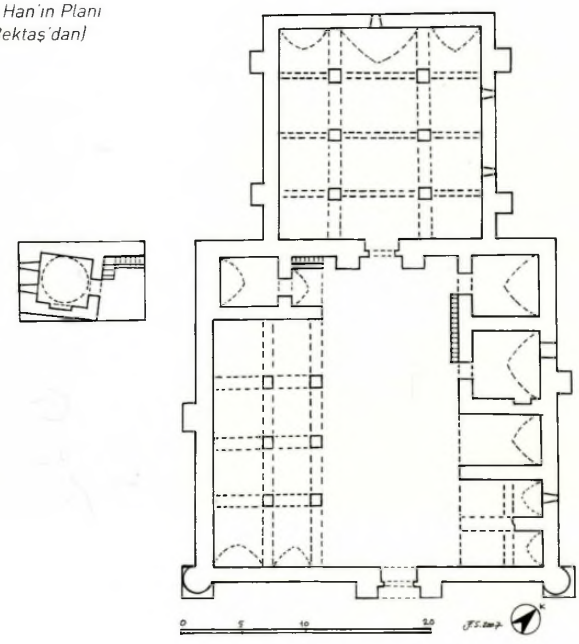

'Imâretü hâzâ'l-hân fî eyyâmi's-Sultân el-a'zam zıllu
Allâhi fî'l-'âlem 'ızze'd-dünyâ ve'd-dîn Ebu'l-Feth Keykâvus bin Keyhüsrev
Kasîmü Emîrü'l-Mü'minîn fî târîh ğurrati Cemâziyelâhireti sene isnâ hamsîn
Ve sittemieh el-'abdü'l-za'îf el-muhtâc ilâ rahmeti'l-lâhi te'âlâ Karasungur bin 'Abdullah (el-Sultânî)

Bu hanın yapımı altı yüz elli iki senesinin Cemâziyelâhir ayının başlarında, müminlerin emirinin ortağı, Keyhüsrev'in oğlu, büyük sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, İzze'd-dünya ve'd-din Ebu'l-Feth Keykavus'un günlerinde, zayıf kul, yüce Allah'ın rahmetine muhtaç Abdullah oğlu Karasungur (eliyledir).

İki bölümlü Anadolu Selçuklu hanları tipindeki yapı, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde toplam 1.100 m²'lik bir alana yerleştirilmiş durumdadır. Kapalı bölüm içten içe 16 X 17 m. ölçülerinde olup, iç yüzey alanı 270 m², 19.10 X 18.31 m. ebatlarındaki dıştan dışa alanı ise 360 m²'dir. Avlu kısmı içten içe 25 X 25 m. boyutlarında olup, iç yüzey alanı 625 m², 28.60 X 28.30 m. ölçülerindeki dıştan dışa alanı ise 750 m²'dir (Çizim 1).

Bu küçük ölçekli yapı XIII. yüzyılın ilk yarısının sonunda, Kösedağ Savaşı'nın ardından kendini toparlayamayan ve gittikçe Anadolu Selçuklularının zayıfladığı bir sürecin başlangıcına ait olup, farklı bakış açılarından dikkat çeker. Planlama açısından en ilginç yanı, kapalı ve avlu kısımlarının birbirine oransız olmalarıdır. Kapalı bölüm alışılmadık bir biçimde küçük tutulmuş ve mütevazı bir tertibata sahipken, çok da büyük olmamasına rağmen avlu kısmı hamam, mescit, eyvan ve birkaç kapalı mekânla zengin bir şekilde donatılmıştır.

Taşıntılı taç kapının ortaladığı iki köşe kuleli yapısıyla avlu giriş cephesi, XIII. yüzyıl ortaları için Anadolu Selçuklu eserlerindeki cephe düzenine uygun bir form sergilemektedir (Foto. 2-3). Cepheyi iki uçtan sınırlandıran köşe kuleleri silindirik şekillidir. Ayrıca avluyu kuşatan yan duvarlar da birer kule ile desteklenmiştir. Güneybatı taraftaki beşgen, diğeri de kare şekilli olan bu kulelerin tam simetrik olarak yerleştirilmedikleri görülmektedir.

Kapalı bölüm portali ile aynı eksende bulunmayan avlu taç kapısı, 1.30 m. derinliğinde, alınlığında içe doğru çöküntüsü olan sivri kemerli bir nişten ibarettir. 7 m. genişliğindeki portal, öne doğru 1.50 m. taşıntı yapmaktadır ve üst kısmı ise taşıntısızdır, ama eskiden beden duvarlarından 1.00 m. kadar daha yüksek olmalıdır (Foto. 4). Taç kapının süslemesi, çeşitli geometrik şekiller, hayvan figürleri ve bitkisel motiflerin birlikte kullanıldığı bir kompozisyon halinde, Anadolu Selçuklu taş süsleme sanatının en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Kitleyi çevreleyen bordürlerden en ilginç olanında, birbiri ardınca sıralanan gamalı haçlardan ve bunların arasında kalan 0.12 X 0.12 m. ölçülerindeki kare boşluklara yerleştirilmiş kuş, karaca, yabani keçi ve aslan gibi yabani hayvanlar ile stilize edilmiş çiçekler, çift başlı kartal ve ejder motifleri yanı sıra sfenks vb. çeşitli hayali yaratıklar ile kimliği tam olarak belirlenemeyen figürler dikkat çekmektedir.[20] Buradaki figürlü süslemeleri sırasıyla aşağıdan

[20] Erdmann 1961: 69-70, Ünal 1982: 107, Demir 1989: 11.

Foto. 4: Denizli-Ak Han'ın Avlu Portali

Foto. 5: Denizli-Ak Han'in Avlu Portalindeki Kartal ve Koç Başlı Kanatlı Hayvan Figürleri

Foto. 6: Denizli-Ak Han'in Portalindeki Yaban Keçisi

yukarıya inceleyecek olursak, sağ tarafta; en altta yarım meandır ile başlayan kuşağın yedinci karesinde, tahrip olmuş ve başını geriye doğru çevirmiş kanatlı bir aslan veya köpek, sekizinci karede çift boynuzlu, burun delikleri ve oyuk gözleri ile üçgen başlı ve sakin duruşlu bir boğa, onuncu karede profilden yürür vaziyette bir kanatlı aslan, on üçüncü karede ön ayakları yukarı kalkmış sıçrama pozisyonunda, sivri kulaklı ve geniş kanatlı bir aslan, on dördüncü karede iki yana açık kanatlarıyla bir tek başlı kartal (Foto. 5), on altıncı karede koçbaşlı, kanatlı bir hayvan (Foto. 5), on sekizinci karede geniş kulaklı ve rumi kanatlı bir hayvan, yirminci karede dalgalı ve iki yana dökülen saçlarıyla kaş, göz ve ağzı belirgin ve önden bağlamalı bir elbise giymiş bir insan portresi, yirmi beşinci karede çökmüş vaziyette çift boynuzlu bir boğa başı, sol tarafta ise; ikinci karede bir rozet, ikinci karede başını 90° geriye çevirmiş, koşar halde, uzun boynuzlu bir geyik, beşinci karede başı dik yürür durumda bir aslan (Foto. 7), yedinci karede boynuzları vücudunu dolanarak bir palmetle sonuçlanan ince belli bir yaban keçisi (Foto. 6), dokuzuncu karede başını geriye çevirmiş bitkiler içerisinde yürüyen, sivri kulaklı ve kısa kuyruklu bir karaca, on birinci karede ne olduğu tam anlaşılamayan bir efsanevi hayvan, on beşinci karede kıvrık dal motifi ile serçeye benzeyen bir kuş, on yedinci karede başını geriye çevirmiş açıkağızlı bir köpek, on dokuzuncu karede sivri gagalı bir kuş, yirmi birinci karede diğer yöndekine benzer bir insan portresi (Foto. 8) gibi figürler tespit edilebilmektedir.[21] Bunlara benzer aklımıza gelen ilk örnek, Karatay Hanı'nın çeşitli hayvanları barındıran kuşağıdır. Bu frizin dışında ve iç tarafında geometrik motiflerin meydana getirdiği üç sıra su, taç kapıyı kuşatmaktadır. Bunlardan geniş kuşakta, keskin kırık hatlar çizerek ilerleyen kaytanlardan bazılarının, belli aralarla bir yay çizdikleri, böylece, yıldız merkezler etrafında, dairesel bir izlenim bırakan tali merkezler oluşturdukları görülür.[22] Yüksek sivri kemeri oluşturan taşların alınlarında geometrik motiflerden teşekkül etmiş bir başka su, taşların alt kenarlarında da yivlerden ibaret basit bir bezeme yer almaktadır. Kemer köşeliklerinde ise kırılmış yarım küre şeklinde birer kabara dikkat çekmektedir. Sivri kemerin üzengi taşları güvercin kabartmaları ile süslenmiş olup, geometrik motiflerle bezenmiş köşe sütuncuklarına oturmaktadır. Sütun-

[21] Erdmann 1961: 70, Gündoğdu 1979: 230–234, Ögel 1987: 44, Durukan 1993: 144–146, Gierliche 1996: 167–169.

[22] Ünal 1982: 85.

Foto. 7: Denizli-Ak Han'ın Portalindeki Aslan

celer yivli olup, çarkıfelek şeklindeki rozetlerle tezyin edilmiş zar biçimli kaidelere oturmaktadır ve çanak şeklindeki başlıkları bir dizi akantus yaprağı ile süslenmiştir. Giriş boşluğunun iki yan yüzünde, portal kemerini taşıyan mukarnas sıralarının altındaki bölümlerde, istiridye yivli bir kavsaraya sahip sivri kemerli birer mihrabiye yer almaktadır. Zikzaklarla hareketlendirilmiş olan köşe sütuncuklarında dış köşedekilerde olduğu gibi benzer başlık ve altlıklar görülebilmektedir. Kemer köşelikleri de birer gülbezek ile doldurulmuş durumdadır. Mihrabiyelerin hemen üzerinde de girift bitkisel bezemelerle arabesk tarzda tezyin edilmiş ters damla motifi şeklinde bir levha mevcuttur. 2.80 m. genişliğindeki basık kemerli kapının kemer taşları ak ve boz renkli ve geçmelidir. Daha da üstte iki yandaki sarmal sütuncelere oturan üç dilimli kemerle çerçevelenmiş ikinci bir kitabe yer almaktadır.

Portalden ulaşılan avlu, dikey dikdörtgen şekilli olup, sol taraftaki mekânlar 1.00 m. kadar daha geniş tutulmuştur (Foto. 9). Ak Han'da avlunun iki yanına

Foto. 8: Denizli-Ak Han'ın Portalindeki İnsan Portresi

dizilmiş mekânlar yaşam ya da servis mekânları olmalıdır. Bu tür odalara Alara, Aksaray Sultan, Kayseri Sultan, Karatay, Avanos Sarı, Ağzıkara ve Zazadin Hanları gibi büyük boyutlu yapılarla, orta ölçekli Obruk Han ve Birinci Kızılören Hanı'nda rastlanmaktadır.[23]

Avlu zemini pek çok handaki gibi, taş döşemelidir. Fakat zemin eğiminin fazlalığından dolayı meyilli döşemeye iki, çok aralıklı ve az yüksek, basamak eklenmiştir. Taçkapının arkasında biraz göçük bir sahanlık oluşturulmuş ve burada toplanan yağmur suyu eşiğin alt kısmına açılmış bir delikle dışarı atılmaktadır.[24]

Giriş (güneydoğu) yönünde herhangi bir odanın bulunmadığı avlunun kuzeydoğu kenarında, ortada bir eyvan ile iki yanında ikişer mekân yer almaktadır. Bunlardan avlunun taç kapısına en yakın konumda olan ve iki katlı düzenlenen mekânların altındakiler, hanın içteki hamamına ait olmalıdır (Foto. 10). Duvarlarının ve üst örtüsünün önemli bir kısmı yıkık olan hamamın bazı kullanım değişikliklerine uğradığı anlaşılmaktaysa da örtü ve diğer kalıntılarından belirlenebildiği kadarıyla dört odadan ibarettir. Kuzeybatıda dış duvara yaslanan ve iç duvarı yıkılmış olan ince, uzun bölme su deposudur ki, içte ve dışta tuğla ile örülmüş külhanın bakiyeleri görülebilmektedir. Deponun kuzeybatıda eyvana açılan kemerli bir açıklığı ve dış duvarında da bir penceresi vardır. Önündeki mekânın zemin kotu yükseltilerek yeniden taşla kaplanmıştır. Bu mekânın kuzeybatı duvarında kurnaya su getiren künkün ağzı hala görülmektedir. Doğu köşedeki iki mekândan dış duvara yaslananı, pandantifler üzerinde yükselen basık profilli bir kubbe ile örtülmüştür. Bu mekânın duvarlarının ortasında kurnanın yerine işaret eden su delikleri bulunmaktadır. Bu mekân bir kapı ile kuzeybatı kenarından su deposunun önündeki mekâna, güneybatı duvarından

Foto. 9: Denizli-Ak Han'ın Avlusu

[23] Yavuz 2006: 442.

[24] Yavuz 2007: 137-138.

Foto. 10: Denizli-Ak Han'ın Avlusundaki Hamam

ise bir diğer kapı ile dar yönde beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılan ince, uzun bir mekâna açılmaktadır. Mekânları dizilişi ve hiyerarşisi, su deposunun önündeki mekânın soyunmalık ve ılıklık, yanındaki uzun mekânın helâ ve kubbeli mekânın da sıcaklık olabileceğini göstermektedir. Bu durumda hamamın mevcut olmayan girişinin ılıklıktan olması gerekir.[25] Erdmann da aynı bölümü hamam olarak nitelemektedir.[26] Bu tarzda hamamların benzer örneklerine, başta en yakın menzil konumundaki Çardak Han'da olduğu gibi (yalnız burada bir oda fazla olduğu anlaşılır) başka Selçuklu hanlarında da rastlanmaktadır.[27] Ayrıca hamamın ılıklığı ile bitişikteki eyvanın duvarında tespit edilen künk, duvarın avluya bakan yüzeyinde bir çeşmenin varlığına işaret olarak kabul edilmektedir.[28] Benzer uygulama Karatay Hanı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Hamamın üzerinde iki dikdörtgen planlı oda yer almaktadır. Aralarındaki ortak duvarın ön kısmı ile beşik tonoz şeklindeki örtülerinin bir bölümü yıkık olan bu odalara, bir merdivenle çıkılması gerekir. Ancak şu anda, tahribattan dolayı bu merdivenin konumunu açıklamak pek imkân dâhilinde değildir. İki odanın da

[25] Yavuz 2007: 138.

[26] Erdmann 1961: 68, 71.

[27] Yavuz 2006: 442, Yavuz 2007: 138.

[28] Yavuz 2007: 138.

Foto. 11: Denizli-Ak Han'ın Avlusu, Sol Kanat

dış duvarında birer şevli pencere açılmıştır. Burada ikinci katta mekânların mevcudiyetini hanın oturduğu arazinin eğiminin fazlalığına bağlayabiliriz.[29]

Bu mekânların hemen yanında, biraz sağa kaymış durumda büyük bir eyvan yer almaktadır. Beşik tonozla örtülü eyvanın kemer üzengi taşları, birbirlerine bakan aslan başlı taş konsollar şeklinde düzenlenmiştir. Sadece başları işlenmiş bu aslanlar bir kaide üzerinde yükselirler ve ağız, göz, burun ve yeleleri de belirgin bir şekilde verilmiştir. Eyvanın sol tarafındaki son iki yüksek hacimli mekân kapalıdır ve avludan birer kapı ile bu odalara ulaşılmaktadır. Kapıların arasındaki bölümde konsollar üzerinde yükselen on dört (aslen on altı) basamaklı merdivenle çatıya ulaşılmaktadır. Avlunun sağ tarafındaki son oda dikdörtgen şekilli bir nişe sahiptir ve arka duvarında, sol kısımda bugün kapatılmış olan 1.20 m. yüksekliğinde yuvarlak kemerli bir kapı izi vardır. Üstelik de çerçevede kullanılan taşların büyük bir kısmı devşirme malzemedir. Avlu tarafındaki duvarda açılan bir pencere ile aydınlatılan bu mekâna galiba dışarıdan da girilebiliyordu. Her iki oda da dış duvara doğru yerleştirilmiş tonozlarla örtülüdür.

Avlunun sol kanadı Erdmann'ın yayınladığı resimlerde yıkık vaziyettedir. Sadece dış duvarlar ile tonoz başlangıçları ayaktadır. Buna göre iki tonoz üç destek kemeri üzerinde dış duvara paralel olarak uzanmaktadır. Dışarısının genişliği 3.70 m., içerisinin genişliği ise 2.65 m.dir. Kemer dizisinin genişliği 4.60–4.80 m. olup, sadece ilki 3.70 m.dir.[30] 1970'li yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiş[31] olan bu bölümde, dört sivri kemerle orta kısma açılan eyvanlar ve onların arkasına yerleştirilmiş hacimlerden ibaret bir yapı sergilen-

[29] Yavuz 2007: 138.

[30] Erdmann 1961: 68–69.

[31] Beyazıt 2007: 156.

mekte olup orijinal yapıları büyük oranda kaybolmuştur.[32] Bu bölüm bu yapısıyla bir açık barınak olarak nitelendirilebilir (Foto. 11). İçeride bazı yerlerde bulunan seki kalıntıları bunu doğrulamaktadır.[33] Avlunun sol kanadındaki son mekân da yine iki katlıdır. Zemin katta arka kısımda çok da derin olmayan bir kapı kemeri nişi bulunmaktadır. Buradan tonozu dış duvara doğru uzanan dikdörtgen şekilli bir odaya geçilmektedir. Kapalı bölümün giriş cephesinin solundaki kapıdan birinci evresi dokuz, ikinci aşaması beş basamaklı 'L' şekilli bir merdivenle dar bir platforma, buradan da küçük bir kare mekâna ulaşılmaktadır. Oldukça kaliteli bir biçimde profillendirilmiş çerçevesi devşirme olan dikdörtgen şekilli bir kapıyla girilen bu mekân, güneybatı kenarında yer alan dıştan dikdörtgen, içeriden ise sivri kemerli iki pencere ile aydınlatılmaktadır ve üzeri de basık üçgen pandantiflere oturan bir kubbe ile örtülü olmalıdır (Foto. 12). Eski resimlerinden kubbenin ilk taş sırası belirlenebilmektedir. Belki kubbenin üzerinin de dışarıdan piramidal bir külahla kapatılmış olduğu kabul edilmelidir. 4.40 X 4.40 m. ölçülerindeki mekânın han aksından yaklaşık olarak beş derece kaydırılması dikkate alındığında (Altınapa Hanı'nda da olduğu gibi) burasının bir mescit şeklinde düzenlendiği düşünülmektedir.[34] Ancak A. T. Yavuz, merdiven kovasının alt ve üst kısımlarında kullanılan taşın çeşitliliği, mescit denilen mekânın altındaki odanın zemin kotu ile avlu zemininin kotu arasındaki 1.10 m.lik fark ile hem altta hem de üstte yer alan mekânların girişlerinde insitu halinde tespit edilen ve Bizans devrine ait olan devşirme malzemeler dolayısıyla bu kısmın Anadolu Selçuklu devri yapısı olmadığını iddia etmektedir.[35]

Böylece servis mekânları açısından Anadolu Selçuklu hanlarının pek çok özelliğini bünyesinde barındıran Ak Han'da devlethane olarak kullanılabilecek düzen ve mekânların var olduğunu söylemek de olasıdır.[36]

[32] Demir 1989: 11.

[33] Yavuz 2007: 138.

[34] Erdmann 1961: 69, 71, Demir 1989: 11.

[35] Yavuz 2007: 140.

[36] Yavuz 2007: 141.

Foto. 12: Denizli-Ak Han'ın Mescidi

[37] Öget 2002: 326.

[38] Durukan 1993: 151–152.

Kapalı bölüme geçmeden hanın avlu portalinde ve eyvanda karşımıza çıkan figürlü süslemelerin ikonografik anlamları üzerinde de durmak gerekir. Asya'da Türkler arasında yaygın olan Şamanizm doğa güçlerine insan ve hayvan şekilleri verir. Yerle gök arasında oluşan tanrısal varlıklar, resim sanatına girmemekle beraber, simgesel işaretler olarak kalıcı olmuş ve Anadolu'ya gelmişlerdir. Şamanın gök yolculuğunda ona yol gösteren kartaldır. Evrenin ekseni kutsal hayat ağacı, yerle gök arasındaki bağlantıdır. Ruhlar kuş şekline girer, güneşi, ayı, gezegenleri rozetler simgeler, güneş ve ışık temsilcisi aslan ve kimi zaman karanlık güçleri, kimi zaman da iyi güçleri temsil eden ve bereket getirici olan ejder –bu ikisi de hayat ağacının koruyucusudur- Ak Han'da olduğu gibi Anadolu taş süslemesinde yerlerini bulurlar.[37] Ak Han'ın süsleme repertuarını bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, burada dört yöne egemen olma anlayışını simgeleyen gamalı haçlara ilaveten, genellikle dengenin ve birliğin, bütünlüğün simgesi olarak görülen kareler içinde tasvirlerin yer alması, tüm varlıklarıyla beraber teklik içinde çokluğun, yani evren içinde tüm canlı ve cansız yaratıklarıyla birlikte bir bütünlüğün ve kaçınılmaz bir dengenin egemen olduğunun ve bu varlıklarla birlikte ancak evrenin var olabileceğinin bir göstergesi olabilir.[38]

Dışarıdan kapalı bölüm daha yüksektir. Kuzeybatı cephesinde üst seviyede küçük dikdörtgen şekilli bir pencere açılmışken, belki de arazinin meyilli olmasından dolayı ihtiyaç duyulmadığı için kuleye yer verilmemiştir. Fakat kuzeydo-

Foto. 13: Denizli-Ak Han'ın Kapalı Kısım Portali

Foto. 14: Denizli-Ak Han'ın Kapalı Kısmı, Orta Sahın

ğu ve güneybatı kenarları ikişer beş yüzeyli kulelerle desteklenmiştir. Ayrıca kuzeydoğu yönde iki tane de pencere açılmıştır.

Kapalı bölüm portali 1.00 m. derinliğindeki sivri kemerli bir niş ile onun içerisindeki basık kemerli açıklıktan ibarettir. Duvardan yaklaşık 1.00 m. öne doğru taşıntı yapan taç kapının iki kanadından sağdaki 1.60 m., soldaki ise 1.90 m. genişliğindedir. Tamamının genişliği 7.00 m.'yi bulan portalin üzerinde eskiden 1.00 metrelik bir taşıntının olduğu sanılmaktadır. Buradaki yegâne süsleme niş kemerinin başlangıcında, iki yana doğru uzanan ve rozet işlemeli gamalı haçlar içeren mermer levhalardır. Beyaz ve boz renkli taşlardan geçmeli olarak yapılmış olan 2.30 m. genişliğindeki basık kapı kemerinin hemen üzerinde yüzeysel sivri kemerli bir çerçeve içerisinde yapım kitabesi yer almaktadır. Nişin içerisinde mihrabiyelere yer verilmemiştir. Portalin sol tarafına bitişik 0.75 m. genişliğindeki basık kemerli kapı, mescidin merdivenlerine açılmaktadır (Foto. 13).

Sıra dışı olan kapalı bölüm her bir sırada üçer tane olmak üzere iki sıra paye ile uzunlamasına üç sahna ayrılmıştır. Bunların tonozları da kemerler üzerinde dikey olarak arkaya doğru uzanır. Orta sahın, yan sahınlara göre daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur (Foto. 14). Tonozlar, daha geniş birer kaide üzerinde yükselen ve her kenarı 1.10 m. olan kare şekilli payelere dayanan sivri kemerler üzerindedir. 0.60 m. genişliğindeki kemerler farklı şekilde profillendirilmiş konsollara oturmaktadır (Foto. 15). Kemer açıklıkları önden arkaya doğru 3.25,

3.55, 3.70 ve 3.50 m.dir. Kapalı kısımda aydınlatma oldukça zayıftır. Orta sahnın arka duvarında üst seviyede bir, sağ taraftaki sahnın da ikinci ve üçüncü kemer aralığında birer tane olmak üzere toplam üç pencere açılmıştır. Erdmann orta sahnın zemininin ikinci ve üçüncü gözde, diğer alanlara göre daha yüksek olduğunu söylerken[39], A. Demir mekânın herhangi bir şekilde yükselti (seki) ihtiva etmediğini ifade etmektedir.[40] A. T. Yavuz, burada seki şeridinin iki yanında birer ahır şeridinin yerleştirilmesi ile ahır-seki-ahır şemasının oluştuğunu ileri sürerek Erdmann'ı desteklemektedir.[41] İçeride yemlik-suluklardan günümüze hiçbir şey gelmemiştir. Kapalı kısmın meyli arazinin eğimi ve yapının yönü aynı tutularak çözülmüştür. Arazinin eğiminden (yapının en aşağıdaki doğu köşesi ile en yüksek noktası olan batı köşesi arasındaki yaklaşık yükseklik 7 m.) dolayı holün içerisindeki zeminin mayili oldukça fazladır. Holün taş olması gereken döşemesi mevcut değildir. Ancak mekânın avlu kısmı ile ortak duvarının güneydoğu köşesinde, bir temizlik deliği bulunmaktadır. Bazı hanlarda rastladığımız havalandırma deliklerine ise burada rastlanmamaktadır. Fakat bunların zamanla kapatılmış olmaları da muhtemeldir.[42]

İ. H. Uzunçarşılı, hanın yanında bir hamam kalıntısının bulunduğundan söz eder[43], Erdmann yapının etrafında böyle bir kalıntının mevcut olmadığını belirtirse[44] de hanın dışında, kuzeydoğu cepheye birkaç metre mesafede (içerideki hamamın bulunduğu kısmın arkasında), Denizli Müzesi'nin yakın bir tarihte yaptığı temizlik çalışması esnasında ortaya çıkarılan bir hamamın kalıntıları bulunmaktadır.[45] Hanın içerisinde yolcuların ve misafirlerin yıkanma ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir yıkanma bölümü hâlihazırda belirlenebilmektedir. Dışa-

Foto. 15: Denizli-Ak Han'ın Kapalı Kısmı, Ayak Dizisi

[39] Erdmann 1961: 68.

[40] Demir 1989: 12.

[41] Yavuz 1995: 185, Yavuz 2007: 136.

[42] Yavuz 2007: 136.

[43] Uzunçarşılı 1929: 193.

[44] Erdmann 1961: 71.

[45] Yavuz 2007: 135.

Foto. 16: Denizli-Ak Han'da Kullanılan Meduza Başlı Devşirme Taş

rıdaki bu yapı kalıntısı da belki Karatay Hanı'nın vakfiyesinde belirtilen şekilde yakın çevredeki insanların da kullanımına sunulmuş küçük bir hamam olabilir.[46]

Anadolu Selçuklu devri hanlarının pek çoğunda çok meşakkatli biçimde ve uzak mesafelerden su sağlanırken, Ak Han Gökpınar (Lycus) Çayı'nın kenarında inşa edildiği için bu çok büyük bir problem oluşturmamıştır.

Dış duvarlar içerisi dolgulu çift yüz kaplamalı olup, yaklaşık 1.25 m. kalınlığındadır. Kaplama taşları hem içeride hem de dışarıda büyük boyutlu ve farklı büyüklüklerdedir. Bu taşların büyük bir kısmı yakın çevredeki antik yerleşim olan Laodicaea harabelerinden getirilmiş devşirme malzemedir. Spolien de denilen bu taşların giriş cephesi dışında hanın hemen her yerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Devşirme taşların büyük oranda ters çevrilerek kullanıldığı düşünülmekle birlikte bezemeli kısımları dışa bakacak şekilde yerleştirilenlere de rastlanmaktadır. Avlunun yola bakan sol cephesinde, medusa başlı dikdörtgen bir taş (Foto. 16) ile onun alt tarafındaki dönemi belirlenemeyen ve muhtemelen bir aslan başı olduğu sanılan bir kaide taşı bunlardandır. Ayrıca kapalı bölümün giriş duvarında, içlerinde yazılı olanları da bulunan antik ya da Bizans devri malzemelerin kullanıldığı görülmektedir.[47] Arka ve sağ yan cepheler daha az itinalıdır. Cephelerde taşlar birbirini takip edecek biçimde derzlenmiştir. Mescit kubbesi ile eyvan tonozu kesme taştan, diğer örtüler ise kırma taştan yapılmıştır. Avlunun sağ tarafındaki odalarda duvarlar alt kısımda kesme taş, üst bölümlerde ise kırma ve moloz taşlarla örülmüştür.

[46] Turan 1948: 17-171.

[47] Erdmann 1961: 70.

Bibliyografya

A. Altun, "Türkiye Selçukluları Mimarlığı", Türkler, Cilt: 7, Ankara 2002, s. 826.

A. Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları-Akhan-Denizli", İlgi, Yıl: 23, Sayı: 57, İstanbul 1989, s. 9-13.

A. Durukan, "Ak Han'ın Süsleme Programı", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s. 143-160.

A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1994), Konya 1995, s. 185.

A. T. Yavuz, "Kervansaraylar", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Ed. A. U. Peker-K. Bilici), Cilt: 2, Ankara 2006, s. 435-445.

A. T. Yavuz, "Akhan", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt: 2, Denizli 2007, s. 133-144.

C. Bektaş, *Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları, Kullanımları Üzerine Bir Öneri*, İstanbul 1999, s. 146-148.

F. Akçakoca Akça, *Laodikya*, Denizli 1937, s. 62-68.

F. Akçakoca Akça, *Küçük Denizli Tarihi*, Denizli 1945, s. 26-31.

F. Sarre, *Reise In Klein-Asien*, Berlin 1896, s. 10-11.

F. Uğur-M. Koman, *Celalüddin Karatay İle Kardeşlerinin Hayratı ve Eserleri*, Konya 1940, s. 72-80.

F. V. J. Arundell, *Discoveries In Asia Minor*, London 1834, s. 161-162.

G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi*, Ankara 1970.

Halil Edhem, *"Anadolu'da Selçuklu Hanları"*, Türk Yurdu, Yıl: 7, Cilt: 14, Sayı: 6, İstanbul 1334, s. 183-184.

H. Gündoğdu, *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1979, s. 229-235.

İ. A. Mocan, *The Akhan Caravansarai In Denizli* (ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1972.

İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, II, s. 192-196.

J. Gierliche, *Mittelalterliche Tierreliefs In Anatolien Und Nordmesopotamien*, Tübingen 1996, s. 167-169.

K. İnce, "Denizli Ulu Camii Hakkında", Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof.Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, s. 208-211.

K. Müler, *Die Karawanserai Im Vorderen Orient*, Berlin 1920, s. 31.

K. Müler, "Yakındoğu Kervansarayları", Yeni İpek Yolu, Konya IV (Özel Sayı), 2001, s. 133.

K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin 1961, s. 67-72.

L. Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Ankara 2002, s. 112.

M. Beyazıt, *Denizli'de Çardak Han ve Ak Han* (Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi, Denizli 2002, s. 68–70.

M. Beyazıt, "Seyfeddin Karasungur: Anadolu Selçuklu Ucunda Bir Vali ve İmar Faaliyetleri", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt: 2, Denizli 2007, s. 151–158.

M. K. Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, Sayı: 20, İstanbul 1965, s. 141–170.

M. K. Şahin, "Denizli/Pamukkale (Hieropolis) Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Yazıtlar", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08–10 Nisan 2002) Bildiriler, Kayseri 2002, s. 679–694.

O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 183.

O. C. Tuncer, "Kervan Yolları", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Ed. A. U. Peker-K. Bilici), Cilt: 2, Ankara 2006, s. 419–432.

O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, XII/45, Ankara, 17–171.

O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1971, s. 93–116.

O. Turan, "Selçuk Kervansarayları", Türkler, Cilt: 7, Ankara 2002, s. 755–765.

R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir 1982, s. 15, 85, 107.

S. Eyice, "Akhan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul 1989, s. 236.

S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara 1987, s. 43–44.

S. Ögel, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme", Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı (Ed. D. Kuban), İstanbul 2002, s. 326.

T. Baykara, *Denizli Tarihi*, İstanbul 1969.

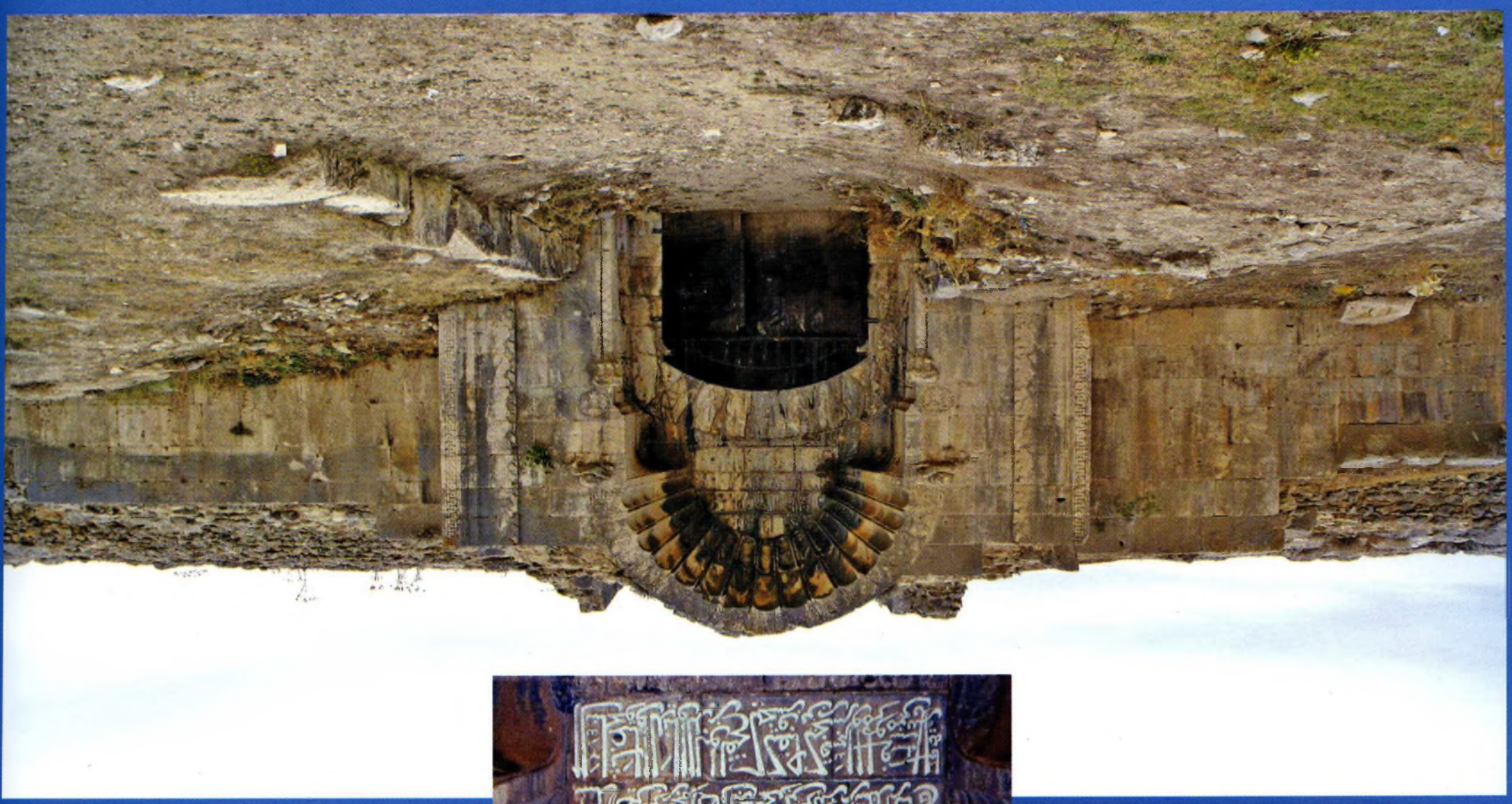

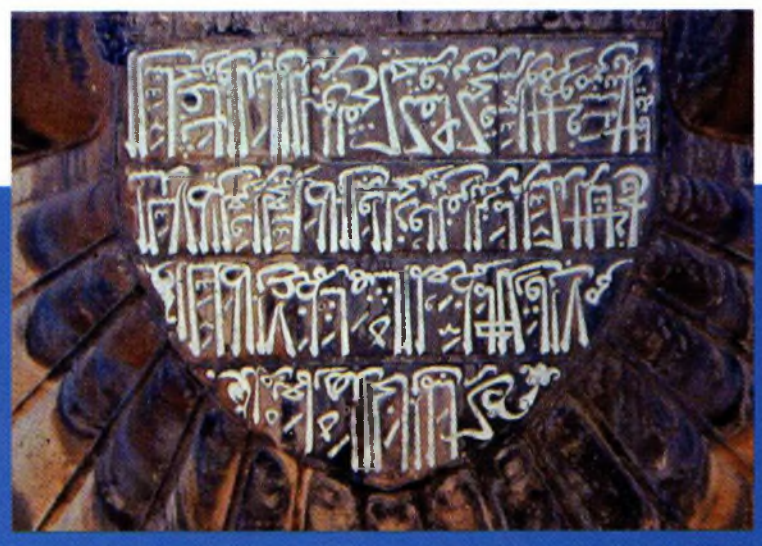

İNCİR HANI[1]

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal*

Konumu ve Yakın Çevresi

İncir Hanı'nın üzerinde yer aldığı Antalya-Eğirdir kervan yolu, Doğu-Batı yönünde Anadolu'yu baştan başa kateden ana kervan yoluna, Eğirdir'de bağlanmaktaydı. Bu yol, Denizli'nin biraz batısından başlayıp Doğubeyazıt'ta Anadolu'yu terk eden ana kervan yoluna Kuzey'den ve Güney'den bağlanan tali yolların en işleklerinden ve en önemlilerinden biriydi. Selçuklu Devletinin üç dört limanından biri olan Antalya'yı, Anadolu içlerine ve başkent Konya'ya bağlamaktaydı[2]. Yaklaşık olarak, bugün Antalya'yı Burdur'a bağlayan kara yolunun güzergahını izleyen bu yol, Antalya çıkışında, Kepez mevkiinde, Toros Dağları'nın eteklerine kadar uzanan bir düzlüğe ulaşmaktadır. Antalya'yı kuzeye ve batıya bağlayan eski kervan yolu, muhtemelen önce kuzeybatıya yönelmekte ve Antalya kentinin 18 km. kuzeybatısında, bugün Antalya-Korkuteli yolu üzerinde yer alan *Evdir*

Foto. 1: İncir Hanı. Ahırın güneydoğudan görünüşü. (R. Bozer)

* Ege Üniversitesi Fen-Ed. Fak. Sanat Tarihi Bölümü'nden emekli.

[1] Selçuklu hanları ile ilgilenen meslektaşlarımın tamamına yakını, Türkçenin kurallarını hiçe sayan bir alışkanlıkla, hanları, "han" kelimesine "ı" tamlama takısını koymadan, Altınapa Han, Alay Han, Çardak Han vb. şekilde adlandırmaktadırlar. Bu adlandırma şekli, Sarı Han, Kızıl Han, Çukur Han gibi, hanı betimleyen bir özellik nedeniyle verilmiş isimler için elbette doğrudur. Ancak, Çardak ilçesi içinde yer alan ve bu nedenle aynı adla anılan han'ın, Çardak Han şeklinde adlandırılması doğru olmasa gerektir. Türkçenin kurallarına uymayan bu adlandırma şeklinin nedeni, kanımca, Türk sanatıyla, dolayısıyla Türk mimarisiyle ilk ilgilenenlerin, batılı araştırmacılar oluşudur. Batı dillerinin çoğunda mevcut olmayan, ve hiçbir batı dilinde bizdeki gibi bir harfle temsil edilmeyen "I" sesini, bir batılının telaffuz etmesi oldukça güçtür. Bu nedenle bu yabancı araştırmacılar, tamlamadan "I" takısını atarak telaffuzu basitleştirmeye çalışmış olmalıdırlar. Onların yetiştirdiği yeni araştırmacı nesil de, bu adları duydukları şekilde tekrarlamışlar ve ne yazık ki bu yanlış adlandırma dilimize yerleşip gitmiştir.

[2] Bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu Devleti, Anadolu'nun önemli bir kısmına egemen olmasına karşın, bir sahil devletinden çok bir kara devletiydi. Anadolu Selçukluları, Akdeniz'de iki (Antalya, Alanya), Karadeniz'de de iki (Sinop ve Samsun) önemli limana sahiptiler. Buna karşılık, Ege sahillerinde hiç limanları yoktu. Güney sahillerindeki limanlar, Mısır, Kıbrıs ve Venediklilerle; Kuzey sahillerindeki iki liman da, Rusya ve kuzey ülkeleri ile ticarette çok önemliydi. Antalya'yı Eğirdir üzerinden Konya'ya bağlayan yol, güney ülkelerinden gelen malların başkente ulaşmasını sağlamaktaydı. Antalya'nın Selçuklu ticaret hayatındaki yeri ve önemi için bk. (Durukan 1989)

Hanı'na ulaşmaktaydı. Çok harap durumdaki bu han, Antalya'dan hareket eden kervanların ilk menziliydi. Hem Eğirdir yönüne, hem de Korkuteli yönüne giden kervanlara hizmet vermekteydi[3]. Antalya-Eğirdir yolunda ikinci menzil olan *Kırkgöz Hanı*, Çubuk Beli girişinde, büyük bir su kaynağının yakınındadır[4]. Kırkgöz Hanı'ndan hemen sonra Çubuk Beli'ne tırmanmaya başlayan yol, Toroslar üzerinde Bucak düzlüğüne ulaşır. Bucak'a yaklaşık 12 km. kala, Susuz Köyü içinde yer alan üçüncü menzil *Susuz Han*'ın avlusu, tamamen ortadan kalkmış durumdadır[5]. Bugünkü karayolu, Bucak ilçesinin 3 km. kadar batısından geçmektedir. Bucak sapağından az sonra sola, *Kestel* yoluna sapıldığında, önce batı sonra kuzey yönünde ilerleyen bir yolla, yaklaşık 3 km. uzaklıktaki İncir Hanı'na ulaşılmaktadır. Han ile aynı adı taşıyan *İncirdere*[6] köyüne yaklaşık 3 km. uzaklıktadır.

İncir Hanı, 1125 rakımlı *Kocadağ*'ın eteğinde, düz bir arazi üzerinde yer almaktadır. Güney kesiminde[7] daha alçak tepeler yer almaktadır. Avlu taçkapısı önünde izleri görülebilen ve Batı'ya doğru 20-30 m. kadar devam eden, düzensiz taşlarla inşa edilmiş Arnavut kaldırımı yolun, Roma dönemine tarihlenebileceği düşünülmektedir[8].

Hanın özellikle Batı tarafında, tarla sınırları üzerinde, yan yana dizilmiş çok sayıda mimari malzeme bulunmaktadır. Çoğunluğu iri kesme taş bloklardan oluşan bu malzeme arasında, süslemeli parçalara da rastlanmaktadır. Devşirme malzemenin bu denli bol oluşu, burada antik bir kent öreninin bulunabileceğini hatıra getirmekte ise de, *Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu*'nca görevlendirilen *Ali Harmankaya* tarafından düzenlenen raporda, han yakınlarında yapılan sondajlarda hiçbir temele rastlanmadığı belirtilmektedir[9]. S. Mitchell[10], *"Antik* ***Cremna*** *kentinin yaklaşık 20 km. batısında, Bucak'a 6 km. uzaklıktaki, XII. Yüzyıla (?) tarihlenen İncir Hanı'nın duvarlarından birin-*

Foto. 2: İncir Hanı. Ahır taçkapısı. (R. Bozer)

[3] Plan bakımından hiçbir Selçuklu hanına benzemeyen Evdir Hanı (plan için bk. K. Erdmann 2/1961, Taf. XXIX), pek az kapalı mekânı olan, cephe kanadı muhtemelen bazı değişiklikler geçirmiş, bugünkü haliyle planı tam olarak algılanamayan bir yapıdır.

[4] Plan için bk. ay. es., Taf. XXX. Üst örtüsü dahi sağlam olan bu han, kitabesine göre, Selçuklu Sultanı II. Giyaseddin Keyhusrev (1237-1246) tarafından inşa ettirilmiştir. Hiç onarım görmediği halde, iyi durumda günümüze ulaşabilmiş birkaç Selçuklu hanından biridir.

[5] Plan için bk. ay. es., Taf. XVI/2. (Bu kaynakta, XVI numaralı levhada yer alan 2 plandan biri Horozlu Han'a, diğeri de Susuz Han'a aittir. Planları birbirine çok benzeyen bu hanların adlarında bir karışıklık olmuş, 2 numaralı Susuz Han'ın planı, 1 numara olarak işaretlenmiştir.) 1991 yılında, Susuz Han'ın onarımı, İncir Hanı ile birlikte, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, bir müteahhide ihale edilmişti. Hanın yıkık avlusunun temelleri dahi belli değildi. Müteahhit, yapının temellerini ortaya çıkarmak amacıyla, avlunun bulunduğu alanın doğu yarısını iş makineleri ile kazdırmış ve temellerin üzerine oturtulduğu devşirme malzeme tabliyelere kadar ne bulduysa boşaltmıştır. Neyse ki bugün avlunun batı yarısını işgal eden mezarlığın bulunduğu alana dokunulmamıştır. İleride bu alanda yapılacak bir bilimsel kazı, avlunun hiç değilse bu kesiminin düzeni hakkında bir fikir verebilecektir. Susuz Hanı'nın planı, olasılıkla İncir Hanı'nın daha küçük ölçekte bir tekrarıydı. Avluda kullanıldığı anlaşılan tabliyelerin de İncir Hanı'ndakilere benzemesi, iki yapının birbirine yakın tarihlerde, belki de aynı sultan tarafından inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

[6] Önceleri Dereköy adını taşıyan köye, Han'ın adından esinlenilerek İncirdere Köyü adı verilmiştir. Bk. Konu 2000: 29.

[7] İncir Hanı tam olarak güneydoğu-kuzeybatı yönünde uzanmaktadır. Anlatımda kolaylık sağlamak amacıyla bundan böyle, güneydoğu kenarı güney, kuzeybatı kenarı kuzey, kuzeydoğu kenarı doğu, güneybatı kenarı da batı olarak adlandırılacaktır.

[8] Hanın cephe duvarına paralel olan antik yol kalıntısı, arazinin doğal yapısına uygun bir şekilde, doğudan batıya alçalarak devam etmektedir. D. French, Anadolu'daki Roma yolları ile ilgili çalışmasında, biri Bucak'ın kuzeybatısında, Seydiköy'de, imparator Severus ve imparator Caracalla dönemine tarihlenen bir mil taşı (French I/1988: 108), ile Burdur yolu üzerinde, Çeltikçi Köyü'nde, İmparator Galerius'un adını taşıyan iki mil taşı saptamıştır (ay. es: 104).

[9] Selçuklu dönemi öncesine tarihlenebilecek bir yerleşim izine rastlamak ümidiyle, hanın doğusundaki tepelerde yaptığımız yüzey araştırması sırasında, Kocadağ'ın batı yamacında, belli belirsiz temel kalıntılarına ve kabaca yontulmuş bir taş blok üzerine kazınmış, F (fi) ve K (kappa) harflerinden oluşan bir yazıta rastladık. Bu araştırma sırasında, I. Constantinus dönemine tarihlenen bir de sikke bulduk. Bk. Ünal 1996: 126.

[10] Mitchell 1995: 57-58.

[11] Hanın ahırının güney duvarı üzerindeki kesme taş kaplamalardan biri üzerinde, iki satır halinde ...TEXHED... ve ...EMTATİAV... yazıları; ahır içinde, batı kesimdeki yan sahın kemerlerinden biri üzerinde de ...ROVİNCİAE...yazısı okunmaktadır.

Foto. 3: İncir Hanı. Ahır taçkapısı cephesindeki bitkisel bezemeli iki gülbezekten soldaki. (R. Bozer)

de[11], ***Cremna Forumu****'nun kitabesine ait bir parça görüldüğünü; Bucak'ın güneyindeki handa* (Susuz Han) *olduğu gibi, burada da Roma dönemine tarihlenen başka taşlar bulunduğunu; Selçukluların Cremna örenlerini bir taş ocağı gibi kullandıklarını..."* söylemektedir[12].

Hanın 20-30 m. kadar doğusunda, son yıllarda eklerle genişletilmiş bir binanın hemen arkasında, binayı 90'lı yılların başında kullanan şahsın yaptığı temel kazısı sırasında, bir mezara rastlanmıştır[13]. Bu mezar kalıntısından yaklaşık 5 m. uzaklıkta, sözünü ettiğimiz yapının yan tarafında, iki adet su kanalı vardır. Yan yana yerleştirilmiş bu kanallardan biri pişmiş toprak künk, diğeri ise kayrak taşlar ve harçla inşa edilmiş bir kanaldır.Yaklaşık güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda yönlendirilmiş olan bu kanallar, muhtemelen hanın avlusundaki çeşmeye su getirmekteydi[14].

[12] Hanın ahırında, çapraz sahının batısındaki yan sahınları birbirinden ayıran kemerlerden birinin kuzey yüzünde de, bir Latince kitabe parçası daha vardır.

[13] Bu mezarın baş kısmından yaklaşık 50 cm.lik kesimi sağlam kalabilmiş, gerisi tamamen tahrip olmuş durumdaydı. Bir sandukanın varlığına işaret sayılabilecek bir iz yoktu. Mezarın üzeri, iki yana eğimli bir çatı benzeri, büyük boy çatı kiremitleri ile örtülmüştü. Hanın doğusundaki küçük yükselti üzerinde de çatı kiremidi parçalarına rastladık. Bu kiremitlerin de bir yapıda değil, han yakınındaki mezarlarda kullanılmış olabileceği akla gelmektedir.

[14] Hanın güneydoğusunda, handan yaklaşık 300 m. uzaklıkta, küçük bir soyunmalık, bir sıcaklık ve bir su deposundan oluşan üç birimli bir hamam mevcuttur (bk. Erdmann I/1961: 110). Harap durumdaki bu hamama bitişik yan yana iki çeşme, halen çalışır durumdadır. Hanın doğusundaki su kanalları muhtemelen bu çeşmelerin kaynağından beslenmekteydi.

Foto. 4: İncir Hanı. Ahır taçkapısının sol kanadı üzerindeki arslan ve güneş figürü. (R. Bozer)

Ahır: Hanın ahır duvarları ve tonozlarında, yer yer önemli yıpranma ve göçükler olasına rağmen, planı ve ilk şekli büyük ölçüde saptanabilecek durumdadır. Ahır duvarlarının iç ve dış yüzeyleri, tonozların iç yüzeyleri, payeler ve kemerler düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Duvarlar, dışta ve köşelerde, farklı profilde payandalarla desteklenmiştir. Dışta, doğu cephesindeki iki payandadan güneydeki silindir, kuzeydeki ise yarım sekizgen kesitlidir. Yağmur suları ile Kocadağ yamaçlarından sürüklenen toprak, bu cephede yaklaşık 3 m.'lik bir dolgu oluşturmuştur. Bu cephe üzerinde, toplam yedi adet mazgal pencere vardır. Tonozlar üzerine düşen yağmur sularının akıtıldığı çörtenlerden sağlam kalabilen birkaçı, bu cephe üzerindedir. Ahırın arka cephesinde ve köşelerde yer alan dört payandanın dördü de silindir kesitlidir. Çatı üzerinde ve kesme taş kaplamalar arasında yeşeren incir ağaçları, bu cephede önemli bozulmalara neden olmuştur[15]. Arka cephede mevcut tek mazgal pencere, ortadaki iki payanda arasında yer almaktadır.

Batı cephesinin üst kesiminde yıpranma ve dökülmeler görülmesine karşın, duvarların alt kesimi oldukça sağlam kalabilmiştir. Avlunun kuzeybatı köşesindeki payanda ile bu cephede yer alan iki payanda, dikdörtgen kesitlidir. Doğu cephesindeki gibi bu cephede de, yedi adet mazgal pencere mevcuttur.

[15] Hanın onarımını üstlenen müteahhit, 1992 yılı yaz aylarında, bu cephedeki incir ağaçlarını kestirerek cephenin temizlenmesine başlamış ve cepheyi kaplayan kesme taşların önemli bir bölümünü numaralayarak söktürmüştü. Yapının rölöve ve restorasyon projelerinin bulunmadığı gerekçesiyle onarım, Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu kararıyla durdurulmuş, avlunun kazısı yapılıp gerekli projeler hazırlandıktan sonra onarıma başlanabileceği vurgulanmıştı. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü'nün öğretim elemanları denetiminde, 1992, 1993 ve 2000 yıllarında yapılan kısa süreli çalışmalar sonunda, avludaki toprağın sadece yarısı boşaltılabilmiştir. Kazıya devam edilebilmesi için Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne yapılan başvurular, ne yazık ki sonuçsuz kalmıştır

Ahır taçkapısının üst kesimi tamamen tahrip olmuş durumdadır. Taçkapı cephesinde yer alan süsleme şeritleri ve silmeler sadedir. Taçkapı çerçevesinin en dışında, antik dönemin menderes motifini andıran bir geçme örneği görülmektedir. Silmelerden biri üzerinde, yüzeysel işlenmiş bir başka geometrik geçme mevcuttur. Ana niş köşelerindeki sütunçelerin üzerini kaplayan, basit palmet örneklerini anımsatan geçme de yüzeysel işlenmiştir. Sütunçelerin yıpranmış başlıkları, iri bitkisel bezemelere sahiptir. Kavsara başlangıç kemerinin ayakları hizasında, karşılıklı yerleştirilmiş iki *güneş* ve *arslan* figürü[16] çok yıpranmış durumdadır[17]. Ana niş sütunçe başlıklarının üst kesiminde yer alan iki gülbezek, dairesel düzende yerleştirilmiş palmet-lotus örneği ile süslüdür.

Ana nişin yan yüzleri üzerinde, üst kesimleri yıpranmış birer mihrabiye vardır. Çeyrek küre şekilli kavsaralara sahip mihrabiyelerin, köşe sütunçeleri dışında süslemeleri yoktur. Mihrabiyelerin üst kısmında, ana niş köşe sütunçelerinin başlıkları hizasında, bitkisel örnekli enlice bir şerit göze çarpmaktadır. Hayli yıpranmış durumdaki bu iki şerit, fazla enli oluşları ve şeridi oluşturan bitkisel unsurların yerleştirilişi açısından, Selçuklu dönemi mimarisinde görülen bitkisel süslemelerden farklıdır[18].

Taçkapı ana nişi dip duvarı üzerinde yer alan dört satırlık Arapça kitabenin Türkçe'ye çevirisi şöyledir:

"Bu mübarek Han'ın inşa edilmesini, en büyük Sultan, Ulu Şehinşah, ümmetlerin Efendisi, Arap ve Acem sultanlarının Efendisi, karanın ve iki denizin Sultanı,

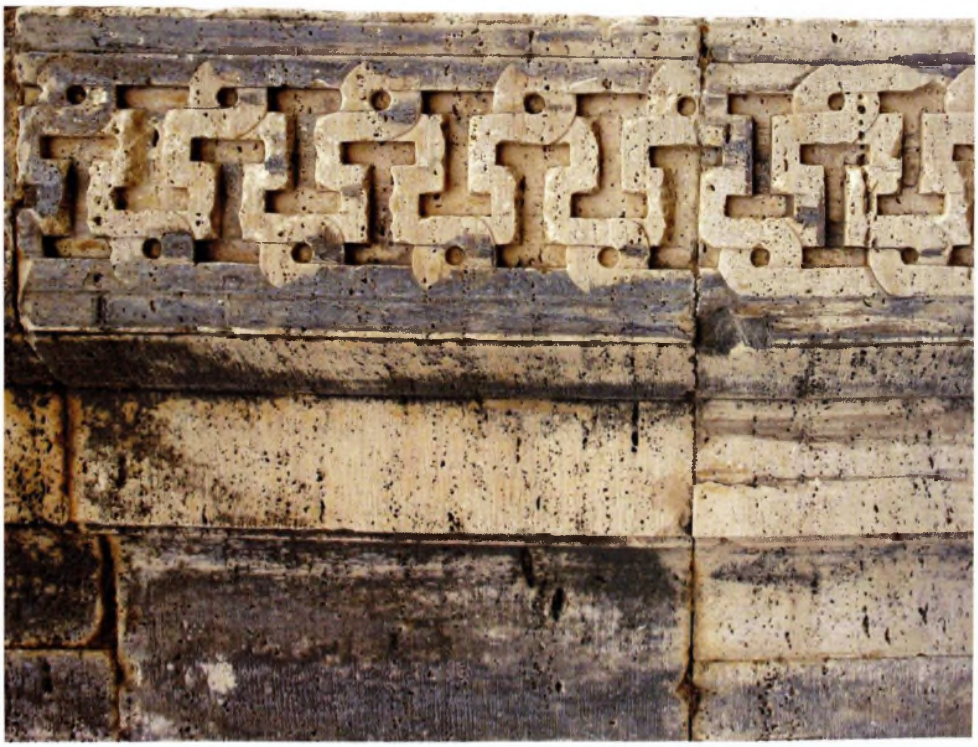

Foto. 5: İncir Hanı. Ahır taçkapısı cephesinde geometrik örnekli bezeme şeridi. (R. Bozer)

[16] Anadolu Selçuklu Mimarisinde arslan figürünün kullanımı ve anlamı konusunda bilgi için bk. Öney 1971.

[17] Buradaki arslan ve güneş figürlerinin, Selçuklu sultanı II. Giyaseddin Keyhusrev'in arması olabileceği öne sürülmüştür (Öney 1971: 39). Bu sultan adına bastırılan sikkelerin ön yüzünde de, aynı figürlerin tekrarlandığı görülür. Sarre, "sikkeler üzerine portresini koydurmasının dinsel açıdan sakıncalı olduğunun sultana söylendiğini; güneş'in belki de, bir Gürcü prensinin kızı olan eşini temsil ettiğini" belirtmektedir (Sarre 1998: 84).

[18] S. Mülayim bu panolardaki rumilerin, Karatay Hanı avlu taçkapısındaki rumilerle benzerliğine dikkat çekmekte ve üsluplanmış ejder başlarını temsil ettiklerini ifade etmektedir. Bk. Mülayim 1993: 68; Mülayim 1996: 73-78.

Foto. 6: İncir Hanı. Ahır taçkapısı ana nişi içindeki mihrabiyelerden soldaki. (R. Bozer)

zamanın Zülkarneyn'i, ikinci İskender, Selçuklu hanedanının tacı, Halife'nin ortağı, dünyanın ve dinin yardımcısı, Ebu'lfeth Keyhusrev bin Keykubad bin Keyhusrev, 636(1238-39) [19] *yılında emretti* [20].

Kitabeden, yapının ahır kısmının, Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusrev tarafından inşa ettirildiği[21] ve 1238-39 yılında tamamlandığı öğrenilmektedir. Ahır taçkapısı giriş aralığının sağ sövesi üzerinde, iki satırlık bir başka Arapça kitabe mevcuttur. İlk satırında *kâtib el-'imâret el-mübârek(e)* kelimeleri okunabilen bu kitabenin ikinci satırı, ne yazık ki okunamamaktadır[22].

Taçkapı ana nişi içine açılan basık kemerli bir giriş açıklığından ahıra girilmektedir. İçte, sövelerin hemen arkasında, karşılıklı iki sürgü deliği görülmektedir[23]. İncir Hanı ahır kısmının planı, Selçuklu dönemi *'çapraz sahınlı ahır'*larının[24] plan şemasını aynen tekrarlamaktadır. Giriş cephesine dik uzanan çapraz sahın tonozu, iki yandaki sahınları örten tonozlardan daha yüksektir. Birbirine paralel iki sıra halinde dizilmiş, altışar adet paye üzerine oturmaktadır. İki yanda, yan sahınları taşıyan payelerle birlikte, ahırda toplam yirmidört paye mevcuttur. Çapraz sahının tonozu, payeler hizasında destek kemerleri ile desteklenmiştir. Bu tonozun orta kesimi ile iki ucu; ahırın güneydoğu ve güneybatı köşelerinde yer alan yan sahın tonozlarının, doğu ve batı duvarlarına yakın kesimleri göçmüştür. Çapraz sahın üzerinde, girişten itibaren üçüncü ve dördüncü payeler arasında kalan yaklaşık kare şekilli alanın, benzer plan şemasına sahip ahırlarda olduğu gibi, küçük bir kubbe ile örtülü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Duvarların iç yüzeylerinin

[19] Bilindiği gibi hicrî yıllar, milâdî yıllara tam olarak denk gelmemektedir. Örneğin 636 hicrî yılı, 1238 milâdî yılı Ağustos ayının 14. günü başlamakta ve 1239 yılı Ağustos ayının 2. günü son bulmaktadır. Kitabenin tarih kısmında ay belirtilmediğine göre yapının inşaatı, 1238 yılının son yarısı veya 1239 yılının ilk yarısı içinde tamamlanmış olabilir. Bu nedenle, kitabelerin tarih kısımlarında ay belirtilmemişse, hicrî yılın hem başladığı hem de bittiği milâdî yılın birlikte verilmesi gerekmektedir. İncir Hanı'nı tanıttığımız ilk kazı raporunun yayımlandığı makalede, hicrî tarihin milâdî tarihe çevrilişinde bir hata yapılmış ve milâdî tarih 1239-40 olarak verilmiştir. Doğrusu 1238-39 olacaktır (Ünal 1993: 402). Kenan Bilici, kitabenin birler hanesindeki sitte kelimesinin altındaki bir noktaya dikkat çekerek bu kelimenin seb'a şeklinde de okunabileceğini, o zaman tarihin 636 değil 637 olacağını ifade etmektedir (Bilici 2002: 179). Ancak kelimenin seb'a okunabilmesi için, başında veya ortasında bir ayın harfine ihtiyaç olduğu açıktır. Oysa kelimenin ne başında ne de ortasında ayın'a benzer bir harf görülmemektedir.

[20] Kitabenin Arapça metni ve Almancaya çevirisi, ilk olarak Sarre tarafından yayımlanmıştır (Sarre 1998: 107-109). Erdmann (Erdmann 1/1961: 107-110), kitabenin Répertoire'da yayımlanan şekline atıfta bulunmuş (Répertoire 1931: No. 4162) ve Fransızcaya çevirisini vermekle yetinmiştir. S. F. Erten'in yayımladığı Arapça metin (Erten 1940: 78) ile Erten'in metnini aynen nakleden A. Demir'in yayımladığı metinde (Demir 1989: 11), bazı küçük hatalar ve eksiklikler vardır. Nitekim F. Erten, kitabenin üçüncü satırı sonlarındaki el-sânî kelimesinin ön takısını atlamış; dördüncü satır ortalarındaki bânî adının da sadece birinci kelimesi olan Keyhusrev'i kaydetmiştir. "Bin Keykubad bin Keyhusrev" kelimeleri Arapça metinde yer almamaktadır. Bânî adından hemen sonra gelen kasîm kelimesindeki (Y) harfi de unutulmuştur.

[21] Selçuklu hanlarının kitabelerinden edindiğimiz bilgilere göre avlulu hanlarda, önce ahır kısımları tamamlanarak han hizmete sokulmakta, bu arada da avlunun inşaatına devam edilmekteydi (bk.Tükel 1995: 187). Nitekim, hem avlu hem de ahır taçkapıları üzerindeki kitabelerini koruyabilmiş Selçuklu hanlarından Ağzıkara Hanı'nın ahırının inşaatı 1231 yılında, I. Alâaddin Keykubad döneminde; avlusunun inşaatı ise, 1237 yılında, II. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde tamamlanmıştır (bk.Sourdel 1969: 76). Karatay Hanı'nda da, ahır kısmı I.Alâaddin Keykubad (1220-1237) döneminde, avlu ise 1240-41 yılında, II. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde tamamlanmıştır (bk. Erdmann 1/1961: 122).

Foto. 7: İncir Hanı. Ahır taçkapısı ana nişinin sol köşesindeki sütunçe başlığı. (R. Bozer)

tamamı, payeler, destek kemerleri ve tonozlar, düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Ahırın güneydoğu köşesindeki yan sahını örten tonozun tepesinde, insan yüzü tasviri içeren bir devşirme bir parça görülmektedir.

Avlu'da Yapılan Arkeolojik Kazı Çalışmalarının Sonuçları

Avlulu Selçuklu hanlarının tipik bir örneği olan İncir Hanı'nın avlusu, Erdmann'ın hanı ziyaret ettiği 1950'li yıllardan çok önce tahrip olmuş durumdaydı. *Lanckoronski*'nin 1892 yılından önce ziyaret ettiği Hanın ahır cephesinin, bugünkünden pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır[25]. 1992 yılında avlu duvarı, avlunun batı kenarında ve kısmen cephede izlenebilmekteydi[26]. Bu nedenle, Erdmann'ın kabaca dış hatlarını çizdiği avlunun boyutları gerçeğe yakındır. 1992, 1993 ve 2000 yıllarında, hanın avlusunda yapılan arkeolojik kazı ve temiz-

[22] Erdmann (bk. Erdmann 1/1961: 110), bu küçük kitabenin ilk kelimesini kânet şeklinde okumuş ve bu yanlış değerlendirmeye bağlı olarak da, kitabenin bir onarım kitabesi olabileceğini ileri sürmüştür. Ancak, ilk kelimenin kâtib şeklinde okunması gerektiğinden hiçbir kuşkumuz yoktur. Bu nedenle, kitabenin okunamayan ikinci satırında, Erdmann'ın tahmin ettiği gibi bir tarih değil, bir kişi adının bulunması beklenir. Bu durumda, kâtib unvanını taşıyan kişinin yüklendiği görev merak konusu olmaktadır. Saptayabildiğimiz kadarı ile kâtib, "inşaat sırasında kayıtları tutmakla görevli kişi" (Köymen 1975: 89) veya "bir kurumun kayıtlarından sorumlu memur"du (Köprülü 1942: 469). Ancak, "kâtib" unvanını taşıyan bir görevlinin adının yazıldığı bir kitabeye, hanlarda ilk kez rastladığımızı da belirtmek isterim.

[23] Hanların ahır girişlerinde, içte, burada olduğu gibi sövelerin hemen arkasında, aynı hizada, dikdörtgen profilli karşılıklı iki delik dikkati çeker. Duvar içinde devam eden bu deliklerden birinin derinliği 50-60 cm. kadardır. Diğer deliğin derinliği ise, karşılıklı iki delik arasındaki mesafeden en az 60-70 cm. daha fazladır. Akşam yolcular içeri alınıp kapı kapatıldıktan sonra, kapının dıştan zorlanması olasılığına karşı bir önlem olmak üzere, kapıyı arkadan sürgüleme gereği duyulmuştur. Bu dikdörtgen profilli delikler içine, rahatça ileri geri hareket edebilecek bir kütük yerleştirilmekteydi. Kütük gündüzleri, derinliği fazla olan deliğin içine itilmekte ve kapı kanatları açılmaktaydı. Gece ise, delikten dışarı çekilen kütüğün ucu, karşı duvar üzerindeki deliğe sokulmakta ve kapı arkadan sürgülenmekteydi.

[24] Selçuklu hanlarının vazgeçilmez unsuru olan ahır [veya bazı araştırmacıların adlandırdığı gibi barınak (bk. Yavuz 1992: 260; Yavuz 1995: 184 vd.)], genellikle 1, 3 veya 5 sahınlı bir kapalı mekândır. Avlusuz hanlarda doğrudan dışarıya, avlulu hanlarda ise avluya açılan tek kapısı vardır. Sahınlardan bazıları içinde, yolcuların üzerinde geceledikleri sekiler bulunmaktadır. (Ahırlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz 1992: 260-264). Ahırların üzeri tonozlarla örtüdür. Üç sahınlı ahırların hemen hemen tümü, ahır cephesine dik yönde, birbirine paralel üç tonozla örtülüdür. Ahır cephesine dik dört destek sırasına sahip ahırlarda tonozlar, nadiren birbirine paraleldir. [Çardak Hanı (Erdmann 2/1962: Taf.V) ve İshaklı Hanı'nda (ay. es.: Taf. XXXIII) olduğu gibi]. Geriye kalan örneklerin hemen hepsinde, taçkapı ekseninde cepheye dik uzanan bir tonozun iki yanına, cepheye paralel, ortadaki tonoza dik tonozlar görülür. Çapraz Sahınlı Ahırlar olarak adlandırdığımız bu gruba dahil örneklerin çoğunda, çapraz (orta) sahının ortalarına, bir küçük kubbe yerleştirilmiştir.

[25] Bk. Lanckoronski 1892: 187.

[26] Yapının K. Erdmann tarafından yayımlanan planı, çok ayrıntılı olmamakla birlikte ana hatlarıyla doğrudur (Erdmann II/1961: Taf. XV). A. Demir'in monografisinde verilen plan da Erdmann'dan alınmıştır (Demir 1998: 12).

Foto. 8: İncir Hanı. Ahır taçkapısı ana nişi içinde, sağdaki mihrabiyenin üst kesimindeki bitkisel bezemeli pano. (R. Bozer)

lik çalışmaları öncesinde ve sonrasında yapılan ölçümler, avlunun ahırdan biraz daha geniş olduğunu göstermektedir.

Avluda birikmiş olan kalın toprak tabakası, ahırın avluya bakan güney cephesini kısmen kapatmaktadır. Ahır taçkapısı önündeki toprak, ahıra girişi kolaylaştırmak amacıyla kaldırılmış, avludan ahıra doğru eğimli bir rampa oluşturulmuştur[27]. Cephenin doğu ucuna yakın bir kesimde, üst sırada yerinde kalabilmiş iki kesme taş bloğu, bir tonoz başlangıcına işaret etmektedir. Cephenin batı kesiminde de, bir tonoz başlangıcı net olarak algılanabilmektedir. Tonoz kavsinin izlenebildiği kesme taşlar, cephenin iki yanında da aynı seviyededir. Ancak, her ikisi de doğu-batı yönlü tonozlarla örtülü oldukları anlaşılan bu mekanlardan batıdakinin, doğudakinden belirgin bir şekilde daha geniş olduğu görülmektedir. Bu durum, avlunun doğu kenarında hücrelerin, batı kenarında da çift destekli bir revakın uzandığını düşündürmektedir.

[27] Ahırın içinde birikmiş toprağın, 1980'li yılların sonlarında, iş makineleri ile kaldırıldığı söylenmektedir. Rampa, bu temizlik işlemi sırasında oluşturulmuş olmalıdır.

Foto. 9: İncir Hanı. Çapraz sahının güney yönünde görünüşü. (R. Bozer)

İncir Hanı'nın tamamen toprağa gömülü durumdaki avlusunun batı ve güney duvarlarının temelleri üzerine, yakın zamanlarda, bir kuru duvar örülmüştü. Harçsız moloz taşlarla inşa edilmiş olan bu duvarın yüksekliği yer yer 150 cm.'yi bulmaktaydı. Avludaki toprak kabaca tesviye edilmiş ve bu alan tarlaya dönüştürülmüştü. Hanın doğusundaki Koca Dağ'ın yamaçlarından inen sel sularının taşıdığı toprak, doğudan batıya doğru incelen kalın bir tabaka halinde avluyu tamamen örtmüştü

1992 yılı Eylül ayı içinde gerçekleştirilen kazı çalışmalarına avlunun güneyinden başlandı. Güney duvarının dış yüzeyinde yapılan temizlik sonucu taçkapının yeri belirlenmiş ve içeride, güneybatı köşesinde, avlu güney duvarına paralel, yaklaşık 5 m. genişliğinde bir alanda avlu zeminine ulaşılmıştı. Bu alanda, avlu cephe duvarı üzerindeki payandalardan soldan ikincisi hizasında, bol miktarda kömür parçaları ve kül tabakasına rastlanmıştı. Bu durum burada,

Foto. 10: İncir Hanı. Taçkapı ana nişi içindeki inşa kitabesi.

devamlı ateş yakılmasını gerektiren bir iş yapılmış olduğunu göstermekteydi. Dolgu toprak içinde, her seviyede rastlanan at ve öküz nalları ile nal çivileri, derme çatma malzeme ile inşa edilmiş bir nalbant atölyesini düşündürmüştü[28]. 1993 yılında da devam eden kazı çalışmaları sonunda, avlunun bu kesiminde ve güneydoğu köşesinde, iri blok taşlarla meydana getirilmiş kuru duvarlara rastlanmıştır. Avlu cephe duvarına paralel ve dik doğrultularda uzanan bu duvarların, hayvan ağılı olarak kullanılmak üzere oluşturuldukları düşünülmüştür.

1992 ve 1993 çalışmaları sonunda, avlu zeminine inilmiş ve cephe duvarının tamamı ile doğu ve batı duvarlarının cepheden itibaren 10'ar metrelik bölümleri ortaya çıkarılmıştı. Zeminde bir temel izine ve cephe duvarı ile yan duvarların iç çeperlerinde, herhangi bir duvar dişine rastlanmaması, avlu cephesine bitişik kapalı mekan bulunmadığı şeklinde yorumlanmıştı[29]. Ancak, 2000 yılı çalışmaları sırasında, toprak üzerinde kuzeye doğru devam ettiği görülen giriş eyvanı doğu duvarının, 90°'lik bir açıyla doğuya yönelmesi ve temellerin 4 m. kadar devam ettikten sonra kaybolması, avlu zemin seviyesinin altına inilmesini gerektirdi. Avlu zemin kotunun yaklaşık 50 cm. kadar altında rastlanan temel izlenerek, cephe duvarına bitişik bir mekân; hem cephe hem de doğu duvarına bitişik iki mekân; sadece doğu duvarına bitişik iki mekânın temelleri ortaya çıkarıldı. Aynı şekilde avlu zemin kotunun altına inilerek yapılan sondaj sonucu, avlunun güneybatı köşesinde de cepheye bitişik bir hücre ve bir eyvan(?) ile, hem cepheye hem de batı duvarına bitişik bir hücrenin temellerine rastlandı.

2000 yılındaki kazı çalışmalarında elde edilen bu sonuçlar, avlunun doğu kenarı boyunca hücrelerin sıralandığını kesin olarak kanıtlamaktadır. Avlunun güneybatı köşesindeki iki hücre ile bir eyvanın temellerine, kuzeyden bitişen bir başka temele rastlanmaması da, avlunun batı kenarında çift destekli bir revak

[28] Bk. Ünal 1993: 403; Ünal 1996: 121.

[29] Bk. Ünal 1996: 124.

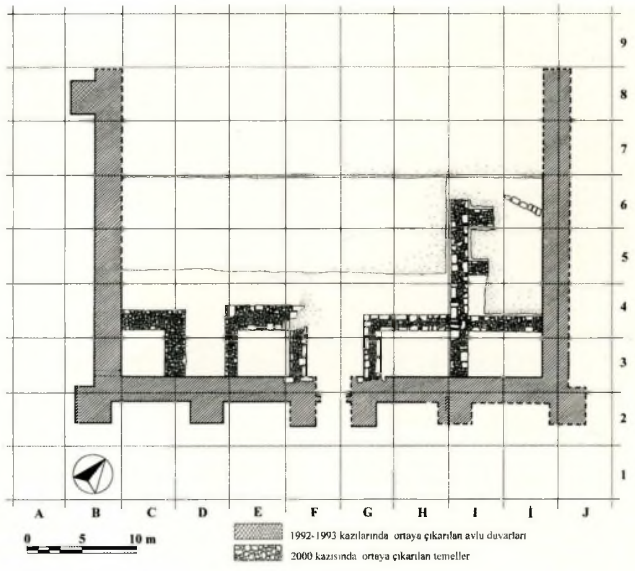

Şekil 1: İncir Hanı. 1992, 1993 ve 2000 yılı kazılarında, avlunun güney ve doğu kesiminde ortaya çıkarılan temeller. (Rölöve ve çizim E.Daş)

bulunduğu fikrini tam olarak kanıtlamasa bile, bu varsayıma ciddi bir destek oluşturmaktadır. Avlunun güneybatı köşesindeki hücre ile bitişiğindeki eyvanın toplam genişliği 10 m.'ye yakındır. Ahır cephesinin batı ucunda varlığından söz ettiğimiz ve bir revak tonozu olabileceğini belirttiğimiz tonozun derinliği de, 10 m.'nin üzerindedir. Böylece, giriş eyvanının batısındaki hücrenin kuzey duvarında son bulan bir revak, avlu planını tamamlamaktadır[30].

1992 ve 1993 yıllarında gerçekleştirilen çalışmalar sırasında, açığa çıkarılan avlu duvarlarının iç çeperlerinde herhangi bir duvar dişine rastlanmaması, yukarıda da değindiğimiz gibi, avlu cephesine bitişik herhangi bir mekân bulunmadığı şeklinde yorumlanmıştı[31]. Ancak, avluda yer alan kapalı mekânların duvarlarının, avlu duvarlarına bağlanmamış olabileceği olasılığı dikkatimizden kaçmıştı. Nitekim, 2000 yılı çalışmaları sırasında avlunun doğu, batı ve güney kenarlarına bitişik hücrelere ait temellerin ortaya çıkması, Selçuklu yapılarında sıkça rastlanmayan bir olguyu gözler önüne sermiştir. Hanlarda, medreselerde ve plan yönünden benzer yapılarda, dış duvarlara bitişik kapalı mekânların duvarlarının, dış duvarlarla kaynaştırılması, yapının sağlamlığı açısından adeta teknik bir zorunluluktur. İncir Hanı avlusunda bu zorunluluğa uyulmadığı; avlu duvarlarının inşaatının tamamlanarak, iç ve dış yüzeylerinin kesme taşlarla kaplandığı ve avludaki kapalı mekânların, bu işlemler tamamlandıktan sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır. İçteki mekânların statiğini büyük ölçüde etkileyen bu inşa yönteminin nedenlerini anlamak güçtür. Nitekim, aşağıda tekrar değineceğimiz gibi, yapının oldukça erken bir tarihte harap olduğunu tahmin ettiğimiz avlusundaki mekânların duvarları, temel hizasına kadar sökülerek, bu alan bir hayvan pazarı olarak kullanılmıştır.

2000 yılı çalışmaları sırasında, giriş eyvanının doğusundaki hücrenin içinde bulunan bezemeli ve silmeli kesme taşlar, muhtemelen, bugün sadece temeli kalmış olan avlu taçkapısına aittir[32]. 1992 yılı çalışmaları sırasında, avlu taçka-

[30] İncir Hanı'nın avlusundaki kazı ve temizlik çalışmaları ne yazık ki tamamlanmamıştır. Kazının tamamlanması için Vakıflar Genel Müdürlüğü ilgililerine yaptığım çeşitli başvurular ne yazık ki sonuçsuz kalmıştır. Hanın bugünkü karayolundan biraz içeride kalması, onarıldıktan sonra turistik amaçlarla kullanımını biraz zorlaştırmaktadır. Sanırım bu sakınca, hanın onarımına "gelir getirmesi mümkün olmayan bir yatırım" olarak bakılmasına neden olmuştur. Avlunun yeniden ayağa kaldırılması pek çok verinin eksik olması nedeniyle mümkün değildir. Ancak, Konya yakınlarındaki Horozlu Han'da yapıldığı gibi, avlu duvarlarının ve avlu içindeki mekânların temelleri bir miktar yükseltilerek kaybolmaları önlenebilir ve böylece avlunun planı hakkında bir fikir edinilebilirdi. Ahır kısmında ise verisi eksik olan tek unsur, çapraz sahın üzerindeki kubbedir. Onun dışında kalan tüm eksiklikler tamamlanabilecek durumdadır (R.H.Ü.).

[31] Ünal 1993: 124.

[32] Bu parçalardan bazıları ile taçkapının muhtemel profillerinin ve bezemelerin çizimleri, yakında tamamlamayı umduğum 2000 yılı kazı raporunda yayımlanacaktır (R.H.Ü.).

pısı doğu yan kanadının doğu yüzünde, yerinde kalabilmiş bir bezemeli kesme taş, taçkapı yan kanatlarının yan yüzlerinin de bezemeli olduğunu göstermiştir[33]. Kazıda ele geçen bezemeli kesme taşlar üzerindeki bezemelerin tümü geometrik örneklidir.

1992 yılı çalışmalarında, avlunun batı duvarının güney ucunda, avlu zemini seviyesinde, bir kesme taş bloğunun eksik olduğu görülmüştü[34]. 1993 yılı çalışmaları sırasında, boşluğun bir kesme taş derinliği ile sınırlı kalmadığı, duvar kalınlığı boyunca devam ettiği görüldü[35]. Deliğin dışarıdaki ağzını tıkayan dolgu tabakası kaldırıldığında, bunun bir tahliye kanalı olduğu anlaşıldı. Kanalın dışarıya doğru belirgin bir eğime sahip olması ve zemininin harçla sıvanmış oluşu bu kanıyı desteklemekteydi. O yıl elde edilebilen verilere göre, avlunun bu kesiminde zemine ulaşılmasına rağmen, duvarların iç çeperlerinde herhangi bir duvar dişine rastlanmamış olması, bu köşede avludan tecrit edilmiş bir mekân düşünülmesini zorlaştırır nitelikte görülmüştür[36]. 2000 yılında ortaya çıkarılan temeller, avlunun güneybatı köşesinde, muhtemelen bitişiğindeki eyvana açılan, yaklaşık kare şekilli bir mekânın yer aldığını göstermiştir. Bu mekân içinde, mekânın güney duvarına yaslanan 2 veya 3 hela bulunduğu tahmin edilebilmektedir[37]. Mekânın bitişiğindeki eyvanın da, *Sarı Han* ve *Alara Hanı*'ndaki gibi bir çeşme eyvanı olduğu düşünülebilir[38].

İncir Hanı avlusunda yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sırasında çok sayıda sikke ele geçmiştir. 1992 yılında bulunan 21 adet sikkeden 13'ü; 1993 yılında bulunan 97 sikkenin de 26 adedi, tam olarak teşhis edilmiştir. 2000 yılında ele geçen sikkeler üzerindeki çalışmalar da, ne yazık ki halâ tamamlanamamıştır. İkisi altın, önemli bir kısmı gümüş, kalanı da bakır olan bu sikkelerden 2 adedi Selçuklu sikkesi, üç adedi batı ülkelerine ait sikkeler, geriye kalanlar ise

Foto. 11: İncir Hanı. Ahırın batı kesimindeki yan sahınlar. (R. Bozer)

[33] Selçuklu dönemi taçkapıları içinde yan yüzleri de bezemeli olan örnekler oldukça azdır. Bu örneklerin hemen hepsi, XIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. İlk akla gelen örnekler 1271 tarihli Sivas Gök Medrese taçkapısı, XIII. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Erzurum Çifte Minareli Medrese taçkapısı ve 1310-11 yılına tarihlenen Erzurum Yakutiye Medresesi taçkapısıdır.

[34] Ünal 1992: 403

[35] Ünal 1993: 123.

[36] Ay. yer.

[37] Helalar Anadolu Selçuklu kervansaraylarının, hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz unsurudur. A. T. Yavuz, helaların ahır (barınak) kısmına yerleştirildiğini, hela hücrelerinin, bugün ortadan kalkmış ahşap malzemeden inşa edilmiş olabileceğini ifade etmektedir. Ancak, araştırmacının örnek olarak verdiği Aksaray Sultan Hanı'nda olduğu gibi, hem ahırda hem de avluda helalar bulunduğunu düşünmek daha mantıklı görünmektedir. Kargı Hanı ve Evdir Hanı'nın avlusundaki helalara eklenen bir diğer örnek olan İncir Hanı avlusundaki helalar da, bunu desteklemektedir. Araştırmacı, Aksaray Sultan Hanı'nın doğu kanadında yer alan iki hücre grubundaki mekânlardan avluya yakın olanının hela olarak kullanıldığını, yan yana dizilmiş diğer iki mekânın da hamam olabileceğini düşünmektedir. Ancak, aynı handa, bu şemanın bir kez daha tekrarlanmış olması kendisini tereddüde düşürmüş olmalı ki, bu hamamlardan birini Sultana, diğerinin de erkanına ait olabileceğini ileri sürmüştür (bk. Yavuz 1995: 186-187). Oysa bu gruplanmış hücrelerin, hac mevsiminde kadın hacı adaylarına, birlikte seyahat eden bir tüccar grubuna veya bir aileye tahsis edilmek üzere planlanmış olması daha akla yakın gelmektedir. Nitekim, mükellef bir hamama sahip olan Karatay Hanı'nda, aynı kanat üzerinde yer alan benzer bir hücre grubu, kanımca bu savı desteklemektedir.

[38] Hanlarda çeşme sorunu hakkında kısa bilgi için bk. Yavuz 1995: 186

Osmanlı sikkeleridir. İki Selçuklu sikkesinden biri *II. Gıyaseddin Keyhusrev*'e (1237-1246), diğeri de *II.İzzeddin Keykâvus*'a (1246-1249 ve 1257-1259) aittir. Altın sikkelerin ikisi de *Kanuni Sultan Süleyman*'ındır. Biri *Amasya*'da, diğeri de *Nova Berde*'de darp edilmiştir. Üç adet batı kökenli gümüş sikkeden biri Fransa Kralı *XIV. Louis*'ye (1660 tarihli), biri Avusturya-Macaristan İmparatoru *I.Leopoldus*'a (1698 tarihli), biri de Rodos Saint-Jean şövalyelerinden *Roger de Pins*'e (1355-1365) aittir[39]. Gümüş akçelerden ve mangırlardan oluşan Osmanlı sikkeleri, *Yıldırım Beyazıt* döneminden (1389-1402) *Abdülmecit* (1839-1861) dönemine kadar uzanmaktadır.

Neredeyse kesintisiz olarak bütün Osmanlı sultanlarının temsil edildiği bu sikkeler, stratigrafik bir sıra dahilinde ele geçmiştir. Abdülmecit'in sikkesi en üst tabakalarda, Yıldırım Beyazıt'ın sikkesi ise en alt tabakalarda bulunmuştur. Sikkeler, avluda, yer yer 3 metreyi aşkın toprak tabakası içinde bulunduklarına göre, burada dolaşan veya buradan geçen kimseler tarafından düşürülmüş olmalıdırlar. Ancak, avlu bir yol güzergâhında değildir. Hana en yakın yerleşim yeri olan İncirdere Köyü ise, yaklaşık 3 km. uzaklıktadır. Kaldı ki, avluda bulunan sikkelerin, buradan gelip geçen kimseler tarafından düşürülmüş olamayacağına bir başka kanıt da, ele geçen iki altın lira ile batı kökenli üç gümüş paradır. Kazının devam ettiği üç sezon boyunca, avlunun yaklaşık 400 m^2'si kazılabilmiştir. Bu kadar küçük bir alanda, bu miktarda paranın, sadece gelip geçenler tarafından düşürülmüş olması olası değildir. Osmanlı sultanlarının bir prestij simgesi olarak bastırdıkları bilinen altın paralar, yaygın bir şekilde tedavülde bulunan paralar değildir. İki altın liranın burada düşürülmüş olması, bu alanda, yüklü miktarda para alış verişini gerektiren bir ticaret yapıldığını düşündürmektedir.

[39] S.Faroqhi, "Orta Anadolu kentlerinin, lüks mal gereksinimlerini, İran, Osmanlı, Venedik, Fransız ve İngiliz tüccarlarının sık sık uğradığı uluslar arası bir Pazar olan Halep kentinden sağladıklarını" tahmin etmektedir (Faroqhi 1993: 68). Yabancı tüccarların, Selçuklu döneminde de önemli ticari faaliyetlerde bulundukları ve kendi ülkelerinin gümüş paralarını döviz olarak kullandıkları bilinmektedir. Anadolu dışından gelen bu paralar da, yabancı tüccarların Anadolu'da bıraktıkları dövizler olmalıdır.

Foto. 12: İncir Hanı. Ahır yan sahınlarından doğu-batı yönünde bir görüntü. (R. Bozer)

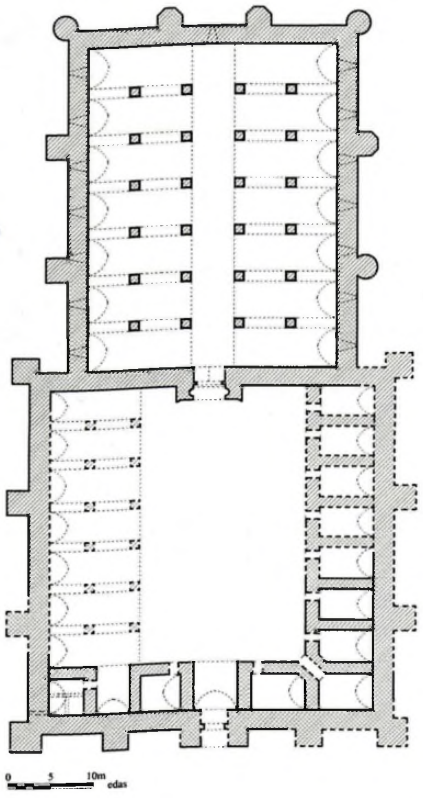

Şekil 2: İncir Hanı. 2000 yılında yapılan kazı sonuçları ışığında restitüsyon planı. (Rölöve ve çizim E.Daş)

Değişik tarihli çok sayıda sikkenin, stratigrafik ve kronolojik bir sıra dahilinde ele geçmiş olması, hanın, inşa edildiği XIII. yüzyıl ortalarından, XIX. yüzyıl ortalarına kadar uzanan bir zaman dilimi içinde, kesintisiz olarak bir insan trafiğine sahne olduğunu kanıtlamaktadır. Birikinti toprak tabakasının hemen hemen her seviyesinde rastlanan küçük baş hayvan kemikleri de bu savı desteklemektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Yıldırım Beyazıt döneminden başlayarak, neredeyse kesintisiz devam eden sikkelerin, kazılan alanın her kesiminde bulunması, avlunun oldukça erken bir tarihte (XIV. yüzyıl ilk yarısı?) tahrip olduğunu düşündürmektedir.

Yöre halkı, hanın kuzeydoğusundaki hafif düzlüğün *"Pazar Çukuru"* adıyla anıldığını ve yaşlıların hatırlayabildikleri bir tarihe kadar burada pazar kurulduğunu nakletmektedir. Bu pazarın, hanın inşasından hemen sonra oluştuğunu düşünebiliriz. Kervanların konakladıkları yerlerde ticaretin canlandığını, kervansarayların civarının küçük bir ticaret merkezi haline geldiğini kaynaklardan öğreniyoruz. O.Turan, Karatay Hanı'nın vakfiyesinden edinilen bilgilere dayanarak, hanın inşasından sekiz yıl sonra, etrafında *"15 dükkân ve kira getiren evler"* inşa edildiğini ifade etmektedir[40]. Araştırmacı, Tokat ile Zile arasında yer alan *Pazar* ve *Ezinepazar* kasabalarının, buralarda mevcut hanların etrafında kurulan pazarlar nedeniyle bu adlarla anıldığını, bugünkü yerleşim yerlerinin bu pazarlar etrafında

[40] Turan 1946: 487-88.

Foto. 13: İncir Hanı. 2000 yılı kazısında, avlunun güneydoğu köşesinde ortaya çıkarılan temeller.

oluştuğunu belirtmektedir[41]. S. Faroqhi de, Osmanlı döneminde, yerleşim yerleri dışında kurulan pazarlarla ilgili olarak şu görüşleri öne sürmektedir: *"Yerleşim alanlarının dışındaki kervansaraylar ve derbent köylerinde Pazar kurulduğu sık sık görülürdü. Taşıma masrafları yüksek olduğundan, tüccarlar yiyeceklerini yol üstündeki pazarlardan azar azar almak zorunda kalırlardı....Bunun yanı sıra, mallarını uzak yerlere taşıyan tüccarlar, mallarının bir kısmını yol üstündeki pazarlarda satarak cirolarının arttırmak isterlerdi"*[42].

Yöre halkının İncir Hanı civarında varlığından söz ettiği Pazar yeri ile ilgili olarak yazılı kaynaklarda pek az bilgiye rastlanmaktadır. S.Faroqhi, "XVI. Yüzyılda, Hamit Sancağı'ndaki idarî birimlerde bulunan pazarlar" arasında, bu yöreye yerleştirilebilecek bir pazara rastlanmadığını belirtmektedir[43]. Ancak, *Prof. Dr. Zeki Arıkan*'ın "Osmanlı Arşivi"nde tespit ettiği bir kayda göre[44], *"İncirlü Mezrası"*nın 10.000 akçelik bir geliri bulunmaktadır ve bu gelirin 1200 akçesi *"Mukataa'yı bac-ı bazar-ı İncir"* adıyla kaydedilmiştir. Ayrıca, Kâtip Çelebi, *Hamid Livası*'nın kazaları arasında, *İncir Pazarı*'nın da adını zikretmekte, ancak ayrıntılı bilgi vermemektedir[45].

Foto. 14: İncir Hanı. 2000 yılı kazısında, avlunun güneybatı kesiminde ortaya çıkarılan temeller.

[41] Sivas'ın Yıldızeli (Yenihan) ilçesi içinde, bugün sadece çok küçük bir kesimi kalabilmiş 1329-30 tarihli hanı ikiye bölen, arasta benzeri karşılıklı dükkanlar dizisi, hanlarda mal takasının canlılığına bir başka örnektir. A.Gabriel tarafından planı yayımlanmış olan bu handa, 36 adet dükkân vardı (Gabriel 1934: 168)

[42] Faroqhi 1993: 75-76.

[43] Faroqhi 1978: 79.

[44] 121 numaralı ve 929/1522 tarihli "Tapu Tahrir Defteri", s. 307.

[45] Kâtip Çelebi 1144: 639. Bu kayıttan beni haberdar eden Sayın Prof. Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür borçluyum.

Bibliyografya

Demir 1989: A. Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları. İncir Han", İlgi, No. 56, 1989, s. 8-12.

Erdmann 1/1961: K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Teil I, Katalog: Text, Berlin 1961.

Erdmann 2/1961: K.Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Teil I, Katalog: Abbildungen, Berlin 1961.

Erten 1940: S.F. Erten, Antalya Tarihi, İstanbul 1940, s. 78.

French 1998: D.French, "Roman Roads and Milestones of Asia Minor", British İnstitute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 9, I, 1988.

Faroqhi 1978: S. Faroqhi, "16. Yüzyılda, Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe), Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar. Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayısı.

Faroqhi 1993: S.Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul 1993.

Gabriel 1934: A.Gabriel, Monuments Turcs d'Anatolie, (Amasya, Tokat, Sivas), t.II, Paris 1934.

Kâtip Çelebi 1144: Cihannüma, İstanbul 1144 (1731-32).

Konu 2000: H.Konu, Oğuzhandan Doğan Şehir, İstanbul 2000.

Köprülü 1942: M.F. Köprülü, "Jean Sauvaget'nin, Les Caravansérails Syriens du Hadjdj de Constantinople Adlı Makalesinin Tanıtımı", Vakıflar Dergisi, sayı II, Ankara 1942.

Köymen 1975: M.A.Köymen, "Alp Arslan Zamanında Kültür Müesseseleri I", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı IV, Ankara 1975.

Lanckoronski 1892: K. von Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens, Band II, Prag ve Wien, 1892.

Mitchell 1995: S.Mitchell, Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War, London 1995.

Mülayim 1993: S.Mülayim, "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler), Antalya 1993, s. 68

Mülayim 1996: S.Mülayim, "İncir Hanı Rumilerinde Asiyatik Bir Unsur", V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, s. 73-78.

Müller 1920: K.Müller, "Yakındoğu Kervansarayları" (Çeviren: A. O. Öztürk, Ş.Uzluk), Yeni İpek Yolu (Konya Ticaret Odası Dergisi), IV Özel sayı, Konya Aralık 2001, s. 123-166.

Répertoire 1931: Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe, Yayımlayan., É. Combe, J. Sauvaget, G. Wiet ve diğerleri, 16 cilt., Cairo, 1931–64.

Sarre 1998: F.Sarre, Küçükasya Seyahati, 1895 Yazı. Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar, (Çev.D.Çolakoğlu), İstanbul 1998.

Sourdel 1969: J. Sourdel-Thomine, "Les Dates de Construction de l'Agzıkara Han d'Après ses inscriptions", Forschungen zur Kunst Asiens (İn Memoriam Kurt Erdmann), s. 74-78

Turan 1946: O.Turan, "Selçuk Kervansarayları", Belleten, X(1946), sayı 37-40, Ankara, s. 471-496.

Ünal 1975: R. H. Ünal, Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Erzurum 1975.

Ünal 1993: R. H. Ünal, "Burdur/Bucak İncir Hanı'nda Temel Araştırmaları ve Temizlik Çalışmaları", X. Vakıflar Haftası Kitabı, Ankara 1993, s. 399-422.

Ünal 1996: R. H. Ünal, "İncir Hanı 1993 Çalışmaları", Sanat Tarihi Dergisi, sayı VIII, İzmir 1996, s. 117-129.

Ünal 1999: R. H. Ünal, "L'Apport des Fouilles d'Incir Khan à Notre Connaissance des Caravansérails Seldjoukides" Art Turc/Turkish Art, 10è. Congrès International d'Art Turc, Genève, 1999, s. 695-705.

Yavuz 1992: A.T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1992, s. 253-284.

Yavuz 1995: A.T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1995, s. 183-198.

AĞZIKARA HAN

Prof. Dr. Bekir DENİZ*

Aksaray-Nevşehir kara yolu'nun eski güzergâhı üzerinde, Aksaray'a 15 km. uzaklıkta, adıyla anılan köyün içerisinde, yol kenarındadır. Eskiden Aksaray-Nevşehir yolu köyün içinden geçerken, 2004 yılında yapılan yeni yolun köyün yaklaşık iki kilometre dışına alınması sonucu ana yolun dışında kalmıştır. Tarihi kaynaklarda **Hoca Mes'ud Ribatı** adıyla da bilinir (Foto. 1).

Yapı doğu yönündeki "Höyük-Asar" diye bilinen tepenin eteğinde, doğu-batı yönlü hafif eğimli, düzleştirilmiş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Kesme taşla inşa edilmiştir. Kare plânlı bir avlu ve bunun etrafına dizilmiş odalar ve revaklar ile, dikdörtgen plânlı bir kapalı mekândan meydana gelmektedir. Avlunun bulunduğu bölüm dışa doğru taşkıntılı yapılmışken, kapalı kısım derinlemesine dikdörtgen bir plâna sahiptir ve kuzey-güney istikametinde uzanmaktadır (Şek. 1) (Foto. 1).

Girişi avlulu bölümün yan tarafından, batı duvarı ortasından verilmiştir. Bu değişik görünümünden dolayı XIII. yy. Selçuklu hanları arasında ayrı bir özelliğe sahiptir[1] (Foto. 1) (Şek. 1-2). Taç kapı iki yandan sekizgen şekilli iki payanda ile takviye edilmiştir. Payandalar, köşeleri pahlı, kare prizma şekilli birer kaide üzerinde yükselmektedir. Kulelerin arasında, saçak altındadaki seviyede birer

Foto. 1: Ağzıkarahan-çevresi ile birlikte üstten görünüşü.

*Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

[1] M. Akok-T. Özgüç, "Ağzıkara Han", Yıllık Araştırmalar Dergisi, C. I. 1965, s. 97; E. Diez-O. Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1955, s. 88; Niğde İl Yıllığı-1973, Ankara, 1973, s. 124.

Foto. 2: Ağzıkara Han, batı cephesi, güney batıda bulunan çeşme.

tane çörten yer almaktadır. Çörtenler uzun boyunlu ve başları aşağı doğru dönük halde verilmiştir. Bazılarında süsleme bulunması arta kalan malzemelerin de değerlendirildiğini göstermektedir. Çörtenler daha çok aslana benzer bir hayvan başını andırmaktadır.

Sağ yandaki payanda ile taç kapı arasında, çörtenin alt hizasında, yerden yaklaşık bir metre kadar yükseklikte bir çeşme kalıntısı mevcuttur[2] (Foto. 2) (Şek. 3). Günümüzde harap vaziyette bulunan çeşme "0.20 x 1.01 m. ebadında ve 0.23 m. derinliğinde taştan oyma bir su haznesi ve bunun altında bir kenarı kaplama içinde kalmış, yekpare bir yalak taşından" meydana gelmektedir. Hazne, günümüzde kırıktır. Sağ üst köşesinde 0.20 x 0.20 ölçüsünde bir oluk ve bunun gerisinde de bu oluğa bağlı, günümüzde iç taraftan görülebilen, çeşmeye su getiren, çift cidarlı (içiçe yerleştirilmiş) pöhrenk (pişmiş topraktan yapılmış olukkünk) bulunmaktadır. Bugün cephe siperi kırılmış olan yalak dikdörtgen şekilli, 2.04 m. uzunluğunda ve 0.10 m. kalınlığında, yekpare bir taştan yapılmıştır. Devrinde, zemine yakın duvar kaplamaları arasına sıkıştırılan yalak, zamanla çevresindeki taşların eriyip, ufalanması sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak, yalağın ileri doğru taşkıntılı yapıldığı için, muhtemelen kullanılmadığı yakın bir zamanda kırılmış, sanki duvar içine yerleştirilmiş devşirme bir taş parçası gibi kal-

[2] Y. Önge, Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 45-46.

Foto. 3: Ağzıkara Han, üstü açık kısmın taçkapısı, detay.

Foto. 4: Ağzıkara Han, avlu kısmı taç kapısı, birinci kuşak.

mıştır. Muhtemelen bu nedenle de Sayın Yılmaz Önge "Ağzıkarahan Çeşmesi" adıyla yayınlayıncaya kadar da kimsenin dikkatini çekmemiştir. Sayın Önge bu yalak taşının yenilendiği düşüncesindedir[3].

İleri doğru fırlayan taç kapısı anıtsal bir görünüme sahiptir (Foto. 3) (Şek. 4). Üzeri geometrik desenlerle bezelidir: Dıştan içe doğru üçü düz, biri mail olmak üzere dört kuşakla süslenmiştir. En dışta bulunan kuşak on kollu yıldızların meydana getirdiği küçük madalyonların etrafında gelişen geometrik bezemelerle süslüdür (Foto. 4) (Şek. 5). İkinci kuşak erken tarihli Selçuklu dönemi taç-kapılarına özgü, yarısı süslenmiş, yarısı yatık (V) şekilli geometrik geçmeli motiflerle bezelidir[4] (Şek. 6). Üçüncü geniş kuşak on ve oniki kollu yıldızlardan gelişen geometrik desenlerle süslüdür. Aralarında da dokuz kollu desenler görülür. Bunu takip eden ve zemin süslemelerine geçiş kuşağı olarak kullanılan mail çerçeve ise geometrik geçmelerden meydana gelen bir süslemeye sahiptir. Tüm bu süslemeler yukarıda, saçak üzerinde de devam eder. Kavsara ile saçak arasında kalan bölümün orta yerinde mermer üzerine yazılmış, dikdörtgen şekilli, iki satırlık bir kitabe bulunur (Foto. 5). Kitabenin sağ ve sol yanlarında kalan boş, süslemesiz alanlar beşer adet gülbezekle süslenmiştir. Kitabenin iki tarafındaki gülbezeklerin süslemeleri bozulmuştur. Sol yandaki, kemer ile süsleme kuşağı arasında kalan ilk gülbezek güneş şekilli bir desenle, diğer gülbezekler ise sekiz kollu yıldızlardan gelişen motiflerle bezelidir. Sağ yanda kalan gülbezeklerden kemer ile süsleme kuşağı arasında yer alan en alttaki, bozulmuş vaziyetteki geometrik desenleri andıran bir süslemeye sahiptir. Bunun üzerinde bulunan gülbezek sekiz kollu yıldızdan gelişen bir desenle

[3] Y. Önge, Su Yapıları, s. 46.

[4] M. Oluş Arık, "Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarî Tezyinatının Karakteri", Malazgirt Armağanı'nından Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 173-177; R. H. Ünal, L'Etude Du Portail Dans L'Architecture Pre-Ottoman, Editions de la Faculté des Letre de L'université d'Ege No:4, İzmir, 1982, Pl. LXX, fig. 162.

Foto. 5: Ağzıkara Han, üstü açık kısmın taç kapısı, kitabe

süslüdür. Diğer iki gülbezek ise, ortası daire şeklli bir desenin etrafında gelişen sekizgen motifle şekillendirilmiştir (Foto. 5).

Kavsaranın içi iki bölümde düzenlenmiştir: Birincisi kapıda tüm dikkati üzerine çeken mukarnaslar, ikincisi ise bunun iki yan tarafında bulunan, kavsaranın içini dolduran (Y) veya (T) şekilli süslemelerdir (svastika kompozisyonu). Dokuz diziden meydana gelen mukarnasların iki yanında kalan alanlar, başka kervansarayların taç kapılarındaki gibi boş bırakılmamış, "İran'daki Büyük Selçuklu döneminden kalma Harrekan (Karagan) Kümbetlerinin (1067-68 ve 1093) sağır kemer alınlıkları içini dolduran svastika kompozisyonunu hatırlatan, sathi işlenmiş kıvrım motifleriyle (meandr) bezenmiştir"[5] (Foto. 5). Her iki süsleme de, topukların zemin seviyesinden itibaren, burmalı bir sütunce şeklinde yükselen ve sanki kavsarayı taşıyormuş gibi görünen, sütunceler üzerine oturan düz bir silme ve iç bükey kavisli (mail) yapılmış burmalı bezeme ile kuşatılmıştır.

Taçkapının orta yerindeki giriş kapısı hafif sivri kemerli verilmiştir. İki renkli taşlarla birbirine testere dişi şeklinde kenetlenen kemerin kilit taşı günümüzde bozulmuş vaziyettedir. Kemer adeta çökecekmiş gibi bir görünüm arzetmektedir. Aynı şekilde kemer üzengi noktalarını meydana getiren taşlar da erimeden dolayı, yakın zamanda yıkılacak gibi görünmektedir. Kemerin üst tarafında, taç kapının mukarnası başlangıcında, kilit taşının üzerindeki sivri kemerli küçük panonun iki yan tarafında, Bursa tipi kemer içine alınmış, içerisi geo-

[5] O. Aslanapa, Türk Sanatı, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonunan Kadar, C. II, İstanbul, 1973, s. 157.

Foto.6: Ağzıkara Han, avlulu kısmın güneydoğu köşesindeki merdiven.

metrik desenlerle dolgulanmış birer küçük gülbezek görülür. Bunlardan sol yandaki onaltı kollu yıldızdan, sağ taraftaki ise sekiz kollu yıldızdan gelişen bir süslemeye sahiptir. Bu gülbezeklerin iki yanında da adeta mekarnas başlangıcı izlenmini veren, soldakinin içerisi zincir şekilli geometrik desesenlerle bezenmiş, sağdaki ise süslemesiz bırakılmış, üçgen şekilli birer motifle süslenmiştir.

Giriş kapısının iki yanında birer tane mihrabiye bulunmaktadır. Üçgen şekilli birer niş halinde yapılan mihrabiyelerin üzerinde yine hafif sivri kemerli birer kavsara bulunmaktadır. Kavsara içleri de, taç kapının kendisi gibi, mukarnas dolguludur. Mihrabiyelerin, kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, iki yandan, vazo şekilli birer başlığı bulunan sütuncelerle taşınır gibi verildiği görülmektedir (Şek. 7). Sütuncelerin üzerini de, kavsara kemerini kuşatan, geometrik süsle-

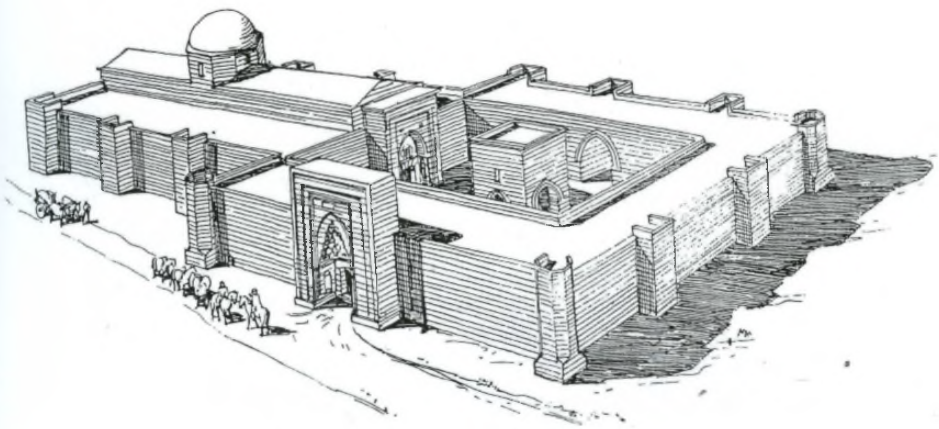

Şekil 1: Ağzıkara Han, restitüsyon çizimi (M. Akok'dan)

Foto.7: Ağzıkara Han, köşk mescit cepheden görünüşü (H. Acun)

meler dolanır. Kavsaranın iki tarafında ise mihrabiyeyi çevreleyen, yine sekiz kollu yıldızların meydana getirdiği geometrik bir süsleme yer alır. Daha üstte de yan yana yerleştirilmiş, sivri kemerli, içleri geometrik desenlerle süslü, sağır kemer şekilli, beş tane süsleme görülür. Bunun da üzerinde, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, sekiz kollu yıldızların etrafında gelişen sekizgen süslemeler bulunur.

Taç kapının sol yanında, taç kapı ile köşe kuleleri arasındaki mesafe daha kısadır. Belki bu nedenle, sağ yan tarafta kalan bölüme göre, bu alanda bir tane çörten yer almaktadır. Burada da, sağ yandaki bölüm gibi herhangi bir açıklık yoktur.

Cephenin kapalı kısmına ait duvarı üzerinde kare şekilli üç kule yer almaktadır. Bu kuleler arasında, her biri kulelere daha yakın verilmiş, kapı yönündeki kulenin birer, iki kule arasında sol yanda bir tane olmak üzere, mazgal şekilli, toplam üç tane pencere mevcuttur. Yine her kule arasında, saçak seviyesinde birer tane de çörten bulunmaktadır.

Yapının kuzey tarafı sağır tutulmuştur. Düz bir duvar halindedir. Hiçbir açıklık yoktur. Arazinin konumundan dolayı duvar günümüzde yarı yerine kadar toprak yığınıyla dolmuş vaziyettedir.

Kapalı mekânın doğu yönü, kare kesitli, üç tane payanda ile takviye edilmiştir. Bu payandalardan kuzey batı köşeden itibaren, iki kule arasında iki açıklık mevcuttur. Diğer iki kule arasında da, güney doğu yöndeki kulenin sağ ve sol yanında birer mazgal pencere görülmektedir. Yine saçak altı hizasında, her payanda arasında birer çörten bulunmaktadır. Yine yapının bu yönü de arazinin konumu nedeniyel duvarları yarı yeri yerine kadar toprakla doludur.

Avlulu mekânın doğu yönü, ikisi kare, güneydoğu köşedeki sekizgen şekilli üç payanda ile takviye edilmiştir. Bunlardan kuzeydoğu taraftaki kare şekilli ilk iki payanda arasında iki, sekizgen şekilli ayak ile kare şekilli ayak arasında ise biri günümüzde örülerek kapatılmış üç pencere bulunmaktadır.

Yapının güney yönünde köşedeki iki sekizgen payanda arasında kare şekilli iki tane payanda mevcuttur. Payandalar arasında hiç bir açıklık yoktur.

Kervansaraya avlulu mekânın taç kapısı ortasındaki basık kemerli kapısından içeri girildiğinde, üzeri beşik tonoz örtülü uzunca bir holden kare plânlı bir avlu

Foto. 8: Ağzıkarahan-köşk mescit, harim, mihrap ve tonozu.

Şekil 2: Ağzıkara Han, plân (M. Akok'dan)

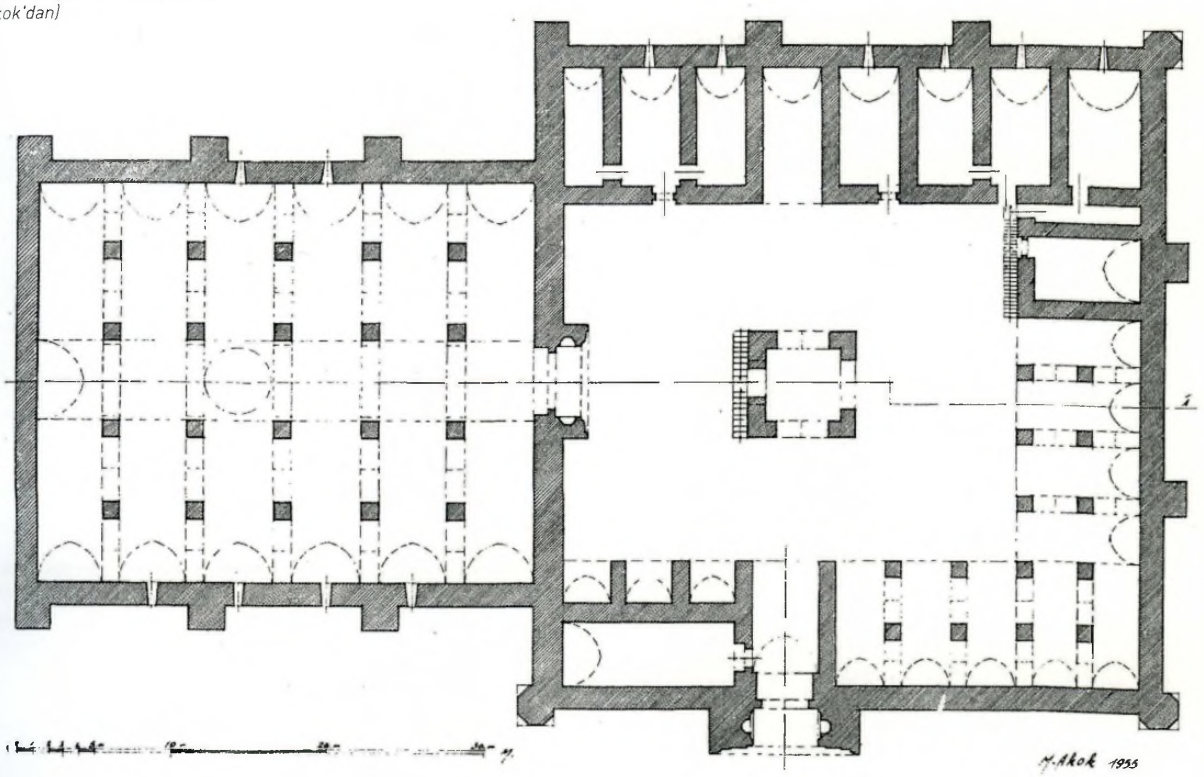

ve bu avluya açılan oda ve revakların bulunduğu mekâna ulaşılır. 40 x 37 m. büyüklüğündeki bu mekân üzeri açık avlulu ve üç eyvanlı bir plâna sahiptir (Şek. 2). Girişin bulunduğu cephede, eyvanın sağ yanında önü açık ve avluya bakan, üzeri beşik tonoz örtülü üç tane hücre vardır. Sol yanında ise iki sıra halinde dizilmiş bir revak dikkati çeker (Şek. 8). Bu revaklar güney yönünde de devam eder. Batı revakı içinde, üçüncü gözde, dışarıya çıkışı olan bir künk (pöhrenk) mevcuttur. Dışarıdaki çeşmenin haznesine su girişini sağlayan bu künkün önünde de bir yalak taşı yer almaktadır (Foto. 2).

Avlunun güney batı köşesinde dama çıkışı sağlayan bir merdiven mevcuttur. Kaynakların "gözetleme kulesi merdiveni" diye tanımladığı[6] bu merdivenin altında da, günümüzde sivri kemerli bir açıklıkla avluya açılan üstü kapalı bir mekân görülür (Foto. 6). Bu mekân düz tavanlı bir koridor halindedir. Koridordan geçilerek köşedeki, doğu duvarı üzerindeki son odaya ulaşılır. Köylülerin "hancının odası olduğunu söyledikleri" bu odadanın güney batısında, tabanda, muhtemelen yeni ortaya çıkartılmış bir tandır kalıntısı mevcuttur. Sözkonusu bu odanın kuzeyinde ikinci bir oda ve bunun devamında doğu eyvanı yer alır (Şek. 2). Sözkonusu her iki odanın girişi sivri kemerlidir. Kemerler iki yandan balık sırtı desenlerle süslü birer sütunce ile taşınıyormuş gibi verilmiştir.

[6] İ. H. Konyalı, Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, C. II, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1974, s. 1078.

Doğu eyvanı derin bir beşik tonozla örtülüdür. Girişi sivri kemerlidir. Kemer iki yandan sütuncelerle taşınıyormuş gibi verilmiştir. Sütuncelerin başlıkları eşkenardörtgen şekillidir (Şek. 2, 8).

Eyvanın sol tarafında, tek kapıyla girildikten sonra herbirine ait ayrı giriş kapısı bulunan üç tane oda mevcuttur: Ana mekânın giriş kapısı basık kemerlidir ve iki yandan yivli gövdeli sütuncelerle taşınıyormuş gibi verilmiştir. Kemer üzengi noktaları ise üç saçakla süslü gibi verilmiştir. Benzer süslemeler içteki odalara açılan basık kemerli kapılarda da görülür.

Avlunun ortasında kare plânlı ve baldaken şekilli bir mescit yer alır (Foto. 7) (Şek. 9). İki taçkapının akslarına uyacak şekilde inşa edilen mescid kuruluş açısından Aksaray Sultan Hanı'nın mescidine benzer. Ancak yapıyı taşıyan ayaklar arasındaki kemer söveleri onun kadar süslü değildir. Girişi kuzeydeki kapalı mekânın kapısına bakmaktadır. Mescide günümüzde yarıdan fazlası erimiş vaziyetteki, iki yönlü taş merdivenlerle ulaşılmaktadır. Merdivenlerin alt yüzü mukarnaslanarak gövdeye kaynaştırılmıştır. Giriş kapısı dikdörtgen şekilli bir çerçeve içine alınmıştır. Çerçevenin içte kalan kısımları taç kapılara benzer şekilde yatık (V) şekilli desenlerle süslenmiştir. Basık kemerli bir kapıyla da içeri girilmektedir (Foto. 7).

Mescid kare plânlıdır (Şek. 9). İçerisi doğu ve batı yönünde bulunan kare şekilli birer küçük pencereyle aydınlatılmaktadır. Kaynaklarda, batıdaki pencerenin

Foto. 9: Ağzıkara Han, köşk mescid ve kapalı kısmın taçkapı.

Foto.: Ağzıkara Han kapalı kısım (H. Acun)

"minare olarak kullanıldığı" iddia edilmektedir[7]. Pencerelerin pervazları ve saçak kornişleri süslüdür. Kuzeydoğu köşedeki pencereyi taşıyan, üst tarafında mukarnaslı trompun yer aldığı bir kapıyla da dama çıkışı saglayan merdivenlere ulaşılmaktadır. Üzeri, sanki geçişleri mukarnaslı tromplarla taşınıyormuş gibi görünen, sekiz dilimli yıldız tonozla örtülüdür. Günümüzde harap durumda bulunan tonoz sanki yakın bir zamanda çökecekmiş gibi görünmektedir. Trompların mukarnas başlangıçlarında, ortada, tam köşe üzerinde bir mukarnas, iki tarafında da, mukarnas kavsarası içindeki gülbezeklere benzeyen ama Bursa Tipi Kemer içine alınmış, birer gülbezek bulunmaktadır. Mukarnasların, köşelerde kalan başlangıç noktaları ise yine mukarnaslarla süslenmiştir (Foto. 8).

[7] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1076.

Mescidin güney tarafında beş dilimli bir mihrap nişi bulunmaktadır. Mihrap dik bir dikdörtgen şeklindedir ve tavana kadar yükselmektedir. Ortada kalan üç dilim üzerine hafif sivri kemerli birer niş yerleştirilmiştir. Bunun da üzerinde dört sıra halinde yerleştirilmiş mukarnas dizisi görülür. Kavsara içinde, birisi mukarnas tepeliğinde, ikisi yanlarda kalan üç adet gülbezek mevcuttur. Gülbezeklerin içini dolduran bezemeler çarkıfelek motifine veya papatyaya benzeyen bir süsleme örneği göstermektedir. Mihrap Kenar suları ise geometrik desenlerle süslüdür. İlk kuşak, taçkapıların süslemelerini hatırlatır şekilde, (V) şekilli süslemelere benzeyen bir desenle bezelidir. Aynı süslemeler yukarıda da devam eder ve en üstte sivri kemer şeklinde sona erer (Foto. 8).

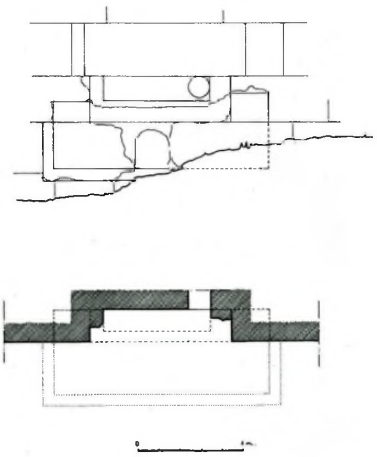

Şekil 3: Ağzıkara Han çeşmesi, cephe görünüşü ve planı, (Y. Önge'den)

Kapalı bölüme, avlunun kuzey tarafında bulunan bir taçkapıyla girilmektedir (Foto. 9) (Şek. 10). Bir kütle halinde dışarı doğru taşan taç kapı dıştaki taç kapıya göre daha küçük ve daha az süslemelidir. Süsleme bakımından Karatay Han'ın (1240-41) içteki taçkapısına benzer[8]. Sivri kemerli kapı eyvan şekillidir. Yan kanatları üç kuşakla çerçevelenmiştir. Birinci kuşakta, Aksaray Sultanhanı'nın içteki taçkapı süslemesine benzeyen, zincir şekilli bir süsleme görülür[9]. İkinci kuşak taç kapıların erken örneklerine benzer şekilde yatık (V) şekilli desenlerle süslüdür. Üçüncü kuşak dıştaki taçkapının dış kuşağında da yer alan, sekiz kollu yıldızların içini dolduran küçük gülbezekler ve bunların etrafına yerleştirilen ongen şekilli geometrik desenlerle bezelidir (Şek. 11). Dördüncü kuşak ise mail bir çerçeve halindedir; zincire benzeyen desenler veya kırık hatların birbirini kesmesinden meydana gelen bir desenle süslüdür. Bu süsleme de, şekil açısından, Aksaray-Selime Köyü Türbesi (XIII. yy.) cephesindeki ikinci kuşak süslemelerine benzemektedir. Kavsarayı kuşatan kemerin içi yine geometrik desenlerle bezenmiştir (Şek. 12). Saçak ile kavsara arasında kalan alanlar ise kemer kilit taşı üzerinde bir, yan köşelerde üçer tane gülbezek ile doldurulmuştur. İçleri geometrik desenlerle dolgulanan bu gülbezeklerden üsttekiler büyük, digerleri daha küçüktür. Ancak, köşelerde kalanlar daha da küçüktür (Foto. 10).

[8] O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II. s. 157.

[9] S. Ögel, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VI. Seri, s. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1966, s. 29.

Eyvan kemerini çevreleyen kuşak ters üçgen veya rumî'ye benzeyen bir süsleme ile bezenmiştir. Kemerin üzengi taşları da dışa doğru taşırılarak mukarnaslarla süslenmiştir. Ayrıca, üzengi taşarı köşelerden, yuvarlak gövdeli sütuncelerle taşınıyormuş gibi verilmiştir. Boynuna bir halka geçirilmiş gibi görünen sütunce başlıkları iki yönlü verilmiştir ve eşkenardörtgen şekillidir. Üzerleri geometrik karakterli desenlere bezelidir (Şek. 13).

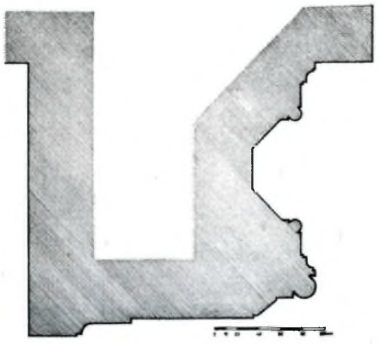

Şekil 4: Ağzıkara Han, avlu taçkapı profili (R. H. Ünal'dan)

Giriş kapısının iki yanında birer mihrabiye mevcuttur. Günümüzde üç yönden burmalı silmelerle çerçevelenen mihrabiyeler beşgen şekilli niş halindedir. Yüzeyleri düz ve süslemesizdir. Ancak kavsara mukarnas dolguludur. Mukarnas dışında kalan alanlar ise geometrik desen-

Şekil 5: Ağzıkara Han-Avlu kısmı, taçkapı , birinci kuşak süslemesi.

Şekil 6: Ağzıkara Han avlu kısmı, taçkapı süslemesi, ikinci kuşak süslemesi.

lerle süslü birer gülbezekle bezenmiştir. Mukarnasların üst tarafında da sanki perde şeklinde düzenlenmiş, Bursa tipi kemer içine alınmış bir geometrik süsleme görülür. Bu bezeme, kemeri meydana getiren ve mihrabiyeyi kuşatan yivli yuvarlak silmeler gibi yerden başlamaktadır. Kemerin iki yanında birer gülbezek bulunur. Gülbezeklerden biri çarkıfelek, diğeri de papatya şekli bir desenle süslüdür. Bu motiflerin daha üstünde de yine dikdörtgen çerçeve içine alınmış geometrik bir süsleme bulunmaktadır (Foto. 11). Eyvan içinde, saçak altında, çift renkli taşlarla, yapılmış üç dilimli bir kemer içine yerleştirilmiş, beş satırlık bir kitabe bulunmaktadır (Foto. 12). Kemer kilit taşının iki yanında da birer gülbezek mevcuttur.

Giriş kapısı basık kemerlidir. Küçük bir eyvan halindeki giriş kapısının iç tarafında, lento taşının iki yan tarafında bulunan, taştan yapılmış mengene yuvalarından, döneminde iki kanatlı ahşap bir kapısının bulunduğunu düşünmek mümkündür. Ayrıca, yine döneminde, kapının iki yan sövesi üzerindeki oyuklardan, kapının arkadan ahşap bir sürgü ile desteklendiği dikkati çekmektedir. Kemer üzengi taşları mukarnas süslüdür. Bugün sürtünme nedeniyle erimiş vaziyetteki iki basamaklı bir merdivenle yüksek bir sekiye ulaşılmakta buradan da yapıya girilmektedir.

Kapalı kısım kuzey-güney yönlü, dik bir dökdörtgen şekilli, derinlemesine beş sahnın meydana getirdiği bir plâna sahiptir (Şek. 1-2). 26 x 30 m. büyüklüğündedir[10]. Enlemesine dört, derinlemesine beş sıra halindeki 20 ayağın taşıdığı bu mekân oldukça loştur. Tüm sahınların üzeri beşik tonoz örtülüdür. Diğer sahınlara göre geniş ve yüksek tutulan orta sahın üzerinde sekiz kenarlı bir kasnak üzerine oturan ve geçişleri mukarnaslı tromplarla sağlandığı kalıntılarından anlaşılan bir kubbe yer alır. Ancak, kubbe günümüzde yıkık vaziyettedir. Kubbe kasnağı üzerinde de dört yöne açılan birer mazgal pencere bulunmaktadır.

[10] K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray Des 13 Jahrhunderts, Erster Teil, Kataolg-Text, Verlag Gebr. Mann. Berlin, 1961, pp. 97-102; M. K. Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XV, S. 20, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1965, s. 152.

Foto. 10: Ağzıkara Han, kapalı kısmın taç kapısı, detay.

Pencereler içeriden yuvarlak kemerlidir (Foto. 12). Ayrıca içerisi duvarlarda, saçak altına inşa edilmiş mazgal pencerelerle de aydınlatılmaktadır.

Günümüzde yapı içinde yanlardaki ilk sahınlar, kare şekilli beşer tane kalın ayak tarafından taşınan beşik tonozla ötülüdür. Orta sahnın iki yanında kalan sahınlar, duvar diplerindeki sahınlarla, orta sahnın toprağı alındığı için orta ve yan sahınlara göre daha yüksektir. Döneminde de hu sahnın yüksek tutulduğu, sahınları birbirinden ayıran iri ve yüksek taş bloklardan anlaşılmaktadır. Bu sahnın diğerlerinden yüksek tutulması oturma ve yatma yeri olarak kullanıldığını akla getirmektedir (Foto. 14). Döneminde muhtemelen hayvanların bağlandığı ve taş ya da ahşaptan yapılmış yemliklerin bulunduğunu düşündüğümüz duvar dibindeki sahınların, giriş duvarı haricinde, yapıyı üç yönden kuşattığı görülmektedir.

Şekil 7: Ağzıkara Han, Avlu kısmı taçkapısı, köşe sütuncesi süslemesi.

Foto. 11: Ağzıkara Han, kapalı kısmın taç kapısı, kitabe.

Hanın güneyinde, dışarıda, bir hamam kalıntısı mevcuttur[11] (Foto. 15). 1970 yılından önce kalıntılar üzerine Hacı Fevzi isimli bir şahıs tarafından bir ev inşa edilmişti. Hatta, bu ev yokken, H. 1300 senesinde yapılan ancak günümüzde yıkılmış bulunan eski caminin bu yapıdan devşirilen taşlarla bina edildiği kaynaklarda belirtilmektedir[12]. Yirmi sene öncesine kadar mevcut olan bu ev yıkıldığında hamam ortaya çıkmıştır. Düzgün kesme taş kaplamlı duvarla inşa edilen hamam güney tarafında, doğu-batı yönlü uzanan, üzeri beşik tonoz örtülü, dikdörtgen plânlı bir su deposu ve bunun güney yanında bulunan bir külhan ile su deposunun paralelinde yer alan kuzey yönündeki benzer bir oda ve bu odalar arasında kalan dört kere mekândan meydana gelmektedir (Şek. 14). Günümüzde çevresinde ve üzerinde bulunan evler yıkıldığı için külhan kısmı açıkça görülebilmektedir. Ocağın sivri kemerli yapıldığı çok açık bir şekilde bellidir (Foto. 16). Ayrıca, arada kalan mekânlardan her birinin üzerinin, döneminde geçişleri pandantiflerle sağlanan birer kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Sivri kemerli birer kapı ile birbirine bağlanan bu odalardan, su deposuna bir pencere ile açılmaktadır. Bugün herhangi bir süslemesi yoktur.

Halk arasındaki rivayetlerde de hamamın suyunun künklerle, bugün 2 km. kuzeydoğusunda bulunan, antik dönem kalıntılarının da yer aldığı, "Höyük-asar" denilen tepenin ardından getirildiği, bu künklerin o bölgede bulunan tarlalardan günümüzde bile çıktığı söylenmektedir. Hana gelen bu su 1970 yıllarında, Devlet Toprak-Su İdaresi tarafından, beton kanallar içine alınarak, köye içme suyu olarak

[11] M. Hamzakadı, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Turistk Durumları", Devrim, İstanbul, 1965, s. 6; Oğuz Demir Tüzün, Aksaray'in Vilayet Yapılması İçin 1964 Yılında T. B. M. M.'ne sunulan Önerge Raporu; İ. H. Konyalı, Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, C. II, İstanbul, 1974, s. 1797; Y. Önge, Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1995, s. 221-228.

[12] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1797.

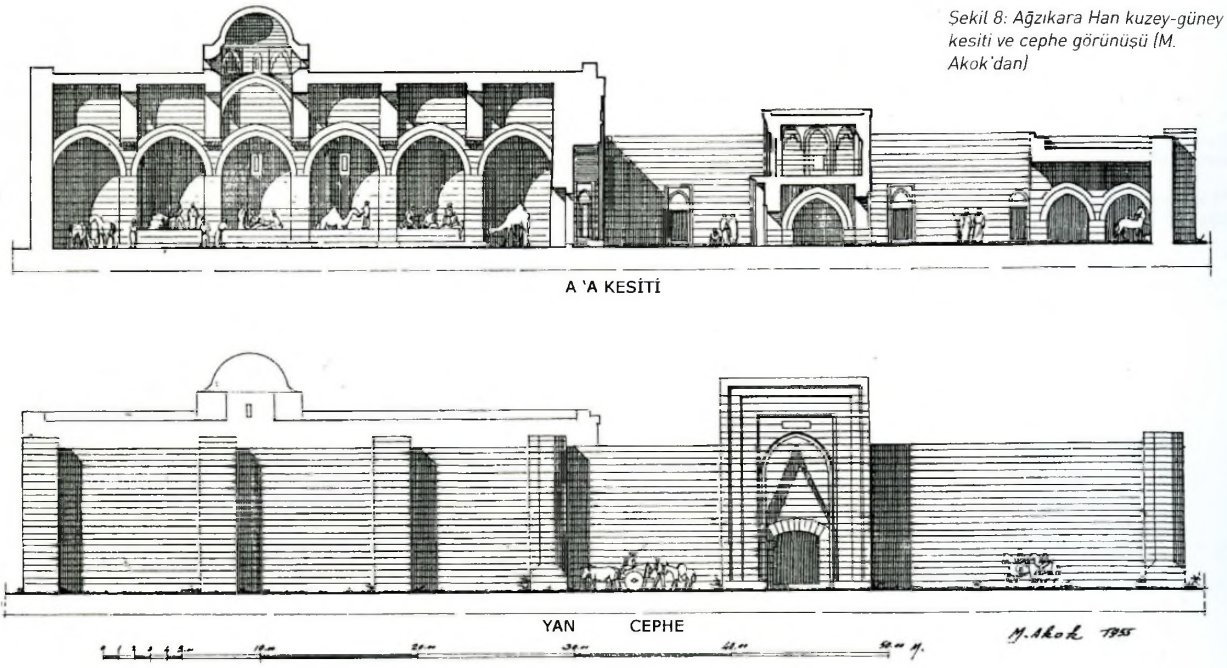

Şekil 8: Ağzıkara Han kuzey-güney kesiti ve cephe görünüşü (M. Akok'dan)

getirilmiştir. Yine kaynaklarda hamamın "Selçuklu dönemine ait olduğu", "XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında tamir edildiğini" ifade edilmektedir[13].

Hamam ile ilgili ilk bilgiler Aksaray'da yayımlanan mahalli gazeteler ve çeşitli kurumlara sunulan raporlar ve yöre tarih kitaplarında dile getirilmişse de[14], ilk ciddi araştırma Sayın Yılmaz Önge tarafından yapılmış ve 1995 yılında plânı ile birlikte yayınlanmıştır. Kitabesi mevcut değilse de adı geçen araştırmacı tarafından, inşa malzemesindeki benzerlik, kubbe köşe bingileri ile kapı kemeri gibi mimari özelliklere dayanarak, "Ağzıkarahan ile birlikte veya hanın tamamlanmasından hemen sonra hanı yaptırtan Mesud bin Abdullah tarafından 1240 yıllarında yahut, XIII. yüzyılın ilk yarısının sonlarında yapıldığı" kabul edilmektedir[15].

Yapının biri dıştaki taç kapısı, diğeri de içteki taç kapısında bulunmak üzere iki kitabesi vardır[16]. İbrahim Hakkı Konyalı'nın haklı olarak, "ilk kez kendisi tarafından düzgün olarak okunduğunu" büyük bir övünçle söylediği dıştaki taç kapı üzerinde bulunan Arapça kitabebenin yazılışı ve günümüz harfleriyle okunuşu şu şekildedir[17] (Foto. 5):

١ ـ فى ايام دولة السلطان الاعظم ظل‌الله فى‌العالم غياث الدنيا والدين ابو الفتح
كيخسرو بن كيقباد

٢ ـ قسيم امير المؤمنين اعلى الله شانه و ايد سلطانه العبد المحتاج الى رحمةالله تعالى
مسعود بن عبدالله فى عاشر شعبان سنة سبع وثلثين وستمايه

[13] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1797; İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, 1080.

[14] M. Hamzakadı, Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Turistik Durumları, s. 6; Oğuz Demir Tüzün, Aksaray'ın Vilayet Yapılması İçin 1964 Yılında T. B. M. M.'ne sunulan Önerge Raporu; İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1797.

[15] Y. Önge, Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, s. 222.

[16] K. Erdmann sadece avlu taç kapı kitabesinin Arapça yazılışını ve transkripsiyonunu vermektedir Bkz. K. Erdmann, a. g. e., p. 102.

[17] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1074.

[18] Kitabenin okunusu ve tarnskripsiyonu sayın İ. Hakkı Konyalı, Aksaray Tarihi; C. I., s. 1074 isimli eserinde yoktur. Sadece Arapça yazılışı ve Türkçesi verilmiştir. Kitabe bu Arapça yazıya istinaden sayın Dr. R. Y. Balata tarafından okunup transkripsiyonu yapılmıştır. Yardımı için kendisine teşekkür ederim.

[19] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1076-1077.

[20] Şehriyar; "hükümdar", Hiccet kelimesi ise "yıl" anlamında kullanılmıştır (İ. H. Konyalı, a. g. e., C. I, s. 1077).

1- Fi eyyam-ı devleti's-sultani'l-azam zullu'l-lah fi'l-alemi giyasi'd-dünya ve'd-din ebu'l-feth Keyhüsrev bin Keykubad

2-Kasım emirü'l-müminin a'la'l-lahu şanehu ve eyede sultanehu el-abdü'l-muhtac ile rahmeti'l-lahi taala Mes'ud bin Abdullah fi aşiri şaban seneti seba ve selasîn ve sittemie[18]

"Bu han 637 yılı Şaban ayının onunda Allahü Teâlâ'nın rahmetine muhtaç kulu Abdullah oğlu Mes'ud Emir-ül-mü'minîn'in (Abbasi Halifesi) ortakçısı, din ve dünyanın yardımcısı, âlemde Allah'ın gölgesi, fetih babası Keykubat oğlu yüce Sultan Keyhüsrev'in hükümdarlık günlerinde yapıldı. Allah (O'nun) şanını yüceltsin saltanatını teyid etsin".

Kapalı kısmın taçkapısı üzerinde de, devrinin sülüsü ile Arapça yazılmış olan kitabenin Arapça yazılışı ve günümüz Türkçesiyle okunuşu şu şekildedir[19] (Foto. 11):

١ ـ امر بانشاء هذا الخان المبارك
٢ ـ فى ايام دولة السلطان الاعظم
٣ ـ شهريار العالم سلطان السلاطين
علاالدنيا والدين
٤ ـ ابو الفتح كيقباد بن كيخسرو قسيم
اميرالمؤمنين اعلى الله شانه و ايد سلطانه
٥ ـ مسعود بن عبدالله شعبان حجة ثمان
وعشرين وستمايه

1-Emere biinşa-i haz-el-hânil-mübarek
2-Fi eyyam-i devlet-is-sultan-il-a'zam
3-Şehriyar-il-âlem sultan-üs selâtin al-ed-dünyâv-ed-din
4-Eb-ül-feth Keykubad ibn-i Keyhüsrev Kâsim-i Emir-il-mü'minîn A'llâhü şânehû ve eyyede sultanehû
5-Mes'ud ibni Abdullah şaban-i hiccet-i semane ve işrin ve sittemiye

"Bu mübarek hanın yapılmasını büyük sultan, âlem'in şehriyarı[20], sultanların sultanı, din ve dünyanın yücesi, fetih babası, emir-il-müminin (Abbasi Hailfesi'nin) ortakçısı, Allah şanını ve yüce saltanatını müeyyed kılsın-Keyhüsrev oğlu Keykubad'ın hükümdarlık günlerinde Abdullah oğlu Mes'ud 628 yılı Şabanında emretti".

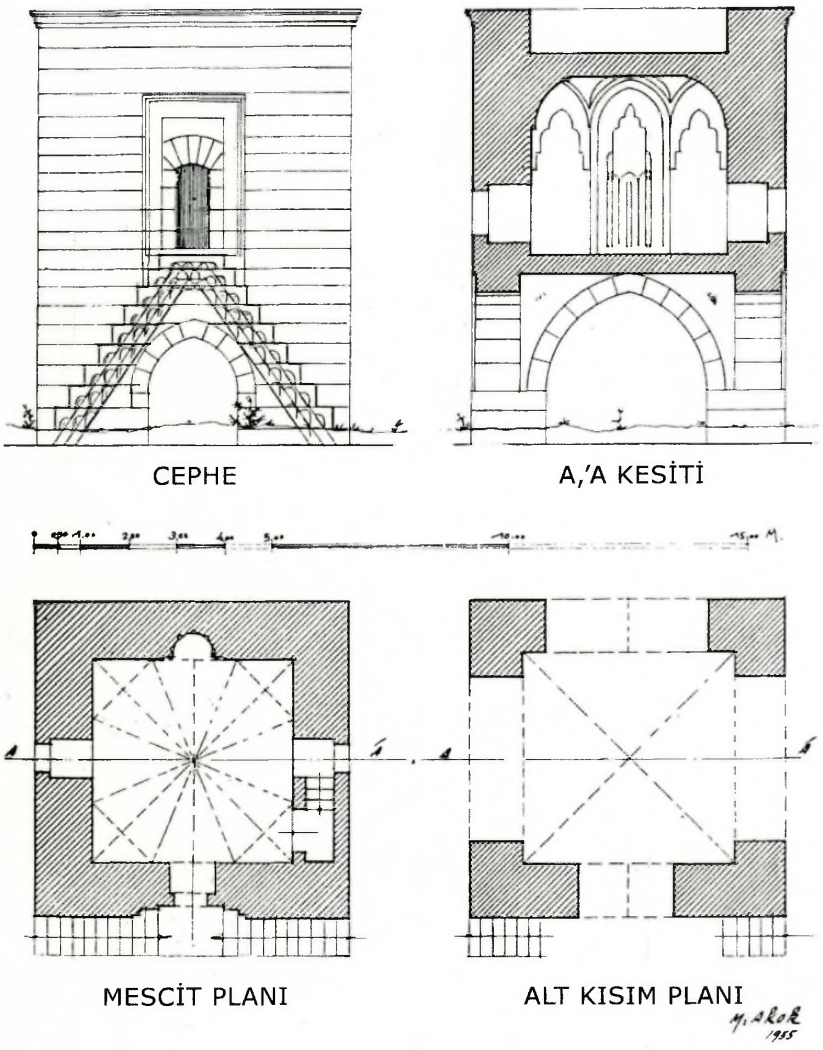

Şekil 9: Ağzıkara Han -Köşk Mescid , cephe görünüşü, kesit ve planı.

Yine, yapı içinde, günümüzde madeni bir levha üzerine yazılmış bir kitabe vardır. Kitabede şunlar yazılıdır: "Aksaray-Kayseri yolu üzerinde bulunan Ağzıkarahan Selçuklu eseri olup, Sultanhanlar tipindedir. Han yazlık ve kışlık kısmı olmak üzere açık ve kapalı kısımdan meydana gelmektedir. Kışlık kısmı I. Alaeddin Keykubat zamanında 1232, yazlık kısmı ise 1239 yılında II. Gıyaseddin Keyhusrev'in hükümdarlığı sırasında tamamlanmıştır. Hanın iki kitabesi vardır. Kışlık kısmı üzerindeki kitabeye göre Abdullah tarafından yapılmıştır".

Tüm bu kitabelerden eserin **Hoca Mes'ud bin Abdullah** tarafından yaptırıldığı; kapalı kısmının I. Alaeddin Keykubat zamanında, H. 628 (M. 1231) yılında, inşasına başlandığı[21], avlulu kısmının ise H. 637 (1239-1240) senesinde, I. Alaeddin Keykubat'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev'in saltanatının ilk yıllarında tamamlandığı anlaşılmaktadır[22].

[21] K. Erdmann, a. g. e., p. 102; O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, İst. 1973, s. 157; M. Hamzakadı, Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Turistik Durumları, s. 5; M. K. Özergin, a. g.e., s. 152.

[22] M. Akok-T. Özgüç, a. g. e., s. 97; K. Erdmann, a. g. e., p. 102; İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1074, 1076-1077, M. Özergin. a. g. e., s. 152; O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, s. 157'de bu tarihi H. 634 (M. 1237) olarak belirtir.

Foto.12: Ağzıkarahan, kapalı kısım taç kapısı, doğudaki mihrap.

Yapının hamam ve çeşmesine ait bir kitabe mevcut değildir. Kaynaklarda Çeşmenin han ile birlikte, hanın banisi olan **Hoca Mes'ud bin Abdullah** tarafından, H. 637 (M. 1239) yılında yapıldığı kabul edilmektedir[23].

Kervansarayın günümüze gelebilmiş bir vakfiyesi yoktur. Kaynaklarda, kervansarayın karşısında bulunan alanda 50-60 dekarlık bir vakıf arazisi bulunduğunu, 1970 yıllarına kadar Aksaray'da ikamet eden Nesip Hamzakadı isimli bir

[23] Y. Önge, Su Yapıları, s. 45.

şahıs tarafından işlenen bu toprağın köylüler tarafından mahkemeye yapılan itirazlar sonrasında köy cami'ine vakıf arazisi olarak kaydedildiği nakledilmektedir[24].

Kervansaray, muhtemelen, XIX. yy.'dan itibaren kullanılmaz hale gelmiş ve kendi kaderine terkedilmiştir. Anılan yıllardan itibaren, Aksaray'daki bazı yapıların onarımında kullanılan taşlar buradan sökülerek götürülmeye başlanmıştır. Nitekim, "Padişah II. Abd-ül-Hamid'in Serkarini Ortaköylü (Aksaray) Haci Ali Paşa, H. 1312 (1894) tarihinde, Aksaray merkezde bulunan Debbağlar Köprüsü'nü (Büyük Bölcek Mahallesi Köprüsü) tamir ettirirken, onarımda kullanılan taşların Ağzıkarahan'ın üst kısımlarından sökülmek suretiyle getirildiği" kaynaklarda rivayet edilmektedir[25].

Yapıda özellikle avlu bölümünde batı duvarı üzerindeki beşik tonoz örtülü mekânlarda, doğudaki odaların cephelerinde, güney batıdaki revaların ayaklarında onarım izleri görülmektedir. Kapalı kısımda ise cephe duvarının alt kesimleri ile kuzey duvarının onarıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, avlu içinde de muhtemelen orijinal taşlara bakılarak döşenmiş büyük döşeme taşları bulunmaktadır. Tüm bu onarımların Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1970-75 yıllarından tamir ettirildiği halk arasında rivayet edilmektedir. Günümüzde mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne aittir. Aynı köyde yaşayan vatandaşlar tarafından, adı geçen kurumdan kiralanmak suretiyle, hem turistik amaçla ziyaret edilen, hem de turistik eşya satılan bir mekân şeklinde kullanılmaktadır.

Hanın adıyla anılan köyün ne zaman kurulduğu belli değildir. Kaynakların ifadesine göre, "Niğde'nin Melendiz Bucağı'ndan gelen Hanlı Hüseyin isimli bir şahsın metruk Hoca Mes'ut hanı içine oturduğu, gelip geçen yolcuların hanı ziyareti sırasındaki verdikleri para ile geçimini temin ederken Manisa, Kestel ve

[24] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1080.

[25] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1612-13.

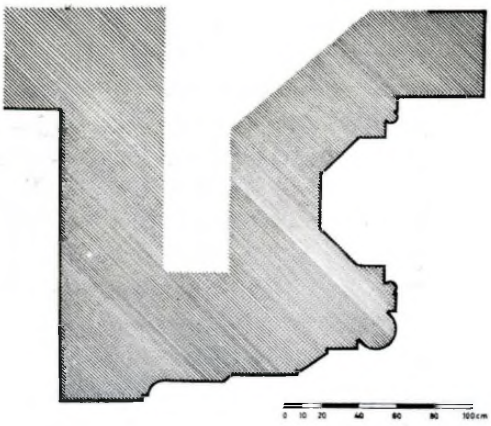

Şekil 10: Ağzıkara Han-kapalı kısım, taçkapı profili (R. H. Ünal)

Şekil 11: Ağzıkara Han, kapalı kısım taç kapı, üçüncü kuşak süslemesi.

Şekil 12: Ağzıkarahan-kapalı kısım taç kapı, kemer kavsarası süslemesi.

Dârende'den gelen halkın han etrafına yerleştiği ve bugünkü köyün kurulduğu" belirtilmektedir[26]. Ağzıkarahan köyü 1960 yıllarında 87 hane ve 600 nüfuslu iken, 2007 yılında, Aksaray ve Avrupa ülkelerine yapılan göçler sonrasında 15 hane ve 100 nüfuslu bir köy haline gelmiştir. Eskiden içinden geçen Aksaray-Nevşehir karayolunun bugün köy dışına alınmasıyla önemini daha da yitirmiştir (Foto. 1).

Yapı çeşme ve hamam ile birlikte külliye halinde inşa edilmiştir (Foto. 1-2). Çeşme kervansaray dışında bırakılarak, muhtemelen gelip-geçenlerin ya da hayvanların su içmesi için yapılmış olmalıdır[27]. Bugüne kadar bildiğimiz benzer bir başka örneği yoktur. Hamam ise, Osmanlı Dönemi klâsik hamam plânlarına benzemeyen[28], daha çok bir kervansaray için yapılmış, ancak Selçuklu döneminin erken karakterini yansıtan bir hamam plânına sahiptir. Sayın Yılmaz Önge haklı olarak, özellikle "soğukluk ve sıcaklık mahalleri için, fonksiyonlarının gerektirdiği ölçü ve tertip, henüz bu plânda görülmediği için, bu plân tipini klâsik Türk Hamamlarının protipini XIII. yüzyılda yaşatan bir örnek" olarak kabul etmektedir [29] (Foto. 15-16).

Kervansaray kapalı (kışlık) ve açık (yazlık) kısım olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir (Şek. 1-2). Belki bu nedenle yapıya, Anadolu'da erken tarihlerde inşa edilen büyük proğramlı kervansaraylarda sözgelimi Afşin'deki (Kahramanmaraş) Eshâb-ı Kehf Ribatı (1215), Konya-Beyşehir yolundaki Kuruçeşme Hanı (1207), Malatya-Sivas yolundaki Hekim Hanı (1218), Konya-Aksaray arasındaki Sultanhanı (1229), Kayseri-Malatya arasındaki Tuzhisarı Sultanhanı (1232-1236) ve Antalya-Burdur yolu üzerindeki Kırkgöz Hanı'nda (1236-46) olduğu gibi, belki kitabesinde yazdığı şekliyle başlangıçta **Ribat** adı verilmiştir. Hatta, Selçukluların Anadolu'ya yerleştiği ve kervansaraylar inşa etmeye başladığı yıllarda tüm yapılara Orta Asya'daki gibi **Ribat** denildiği, bu kelimenin, zaman içinde, yerini kervansaray kelimesine bıraktığı görülmektedir.

[26] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. II, s. 1797.

[27] Y. Önge, Su Yapıları, s. 46.

[28] S. Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbu, Eylül 1960, s. 99-120.

[29] Y. Önge, Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, s. 222.

Foto. 13: Ağzıkara Han, kapalı kısım, orta sahın üzerindeki kubbeye geçiş.

Orta Asya'da, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu döneminde kervansaraylara **Ribat** denilmekteydi. İpek yolu güzergâhında bulunan ve içinde ribatın güvenliğini sağlayan askerlerin de bulunduğu bu yapılar, bölgenin malzemesinden dolayı kerpiç veya tuğla ile inşa edilmekteydi. Kale gibi sağlam yapılardı. Zaman içinde, adıgeçen Türk devletlerinin bölge hakimiyetini ellerinde bulundurdukları XI-XIII. yy. içinde güvenlik ile ilgili problem kalmadığı zamanlarda ribatlar daha bir farklı kullanılmaya ve belki bu nedenle de inşasına başlangıçtaki kadar özen gösterilmemeye başlanmıştır; Önceleri sadece bir giriş kapıları varken, zamanla iki kapısı bulunan örneklere de inşa edilmiştir. Yine önceleri sadece kare bir mekândan meydana gelen, ortasındaki bir avlu etrafında dizilen odaların yer aldığı bir yapı ya da üstü açık avlu etrafında gelişen dört eyvanlı ve eyvanların etrafına dizilen odalardan meydana gelirken, yine üstü açık avlulu ama iki bölümlü veya ön taraftaki mekânın üzeri açık avlulu ve dört eyvanlı, arkada kalan mekânı Anadolu'daki hanlar gibi, derinlemesine düzenlenen, üç veya daha fazla mekânlı yapılar halinde inşa edilmişlerdir[30]. Yine başlangıçta konaklama ve savunma mekânı olarak kullanılan ribatlar zamanla ipek yolunun önemini yitirmesi sonucu daha çok içinde dervişlerin barındığı, ama yine de gelip-geçen yolcuların misafir edildiği hılvethâne (zaviye-hanikâh) şeklinde kullanılmaya başlamıştır[31].

Yapının kitabesinden inşasına I. Alaeddin Keykubat zamanında, H. 628 (M. 1231) yılında başlandığı ve oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev devrinde H. 637 (1239-1240) senesinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kaynakların ifadesine göre, banisinden dolayı kervansaraya da **Hoca Mes'ud Kervansarayı, Ribat-ı Hoca Mes'ud, Kervansaray-î Hoca Mes'ud** denilmiş, İbn-i Bibi'de belki bu nedenle yapıdan

[30] İ. Kuyulu, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme", Sanat Tarihi Dergisi-VIII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova-İzmir, 1996, s. 51-78; Y. Sayan, Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yy). Kültür Bakanlığı Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 218-219; Y. Sayan, "Türkmenistan'da Karahanlılar'a Maledilen Mimari Eserler Hakkında Yeni Görüşler", Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Bildiriler, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayını, İzmir, 2002, s. 515-519.

İ. Kuyulu, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme", Sanat Tarihi Dergisi-VIII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova-İzmir, 1996, s. 51-78.

[31] M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Yayını, İstanbul, 1977, s. 170-214.

Şekil 13: Ağzıkara Han- kapalı kısım taç kapısı, mihrabiye süslemesi.

Ribat-ı Hoca Mes'ud şeklinde bahsetmektedir[32]. II. Gıyaseddin Keyhusrev dönemi Anadolu Selçuklu Devletinin siyasî açıdan yıkıldığı bir dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde, 1243 yılında Selçuklular **Kösedağ Savaşı**'nda Moğollara yenilmiş ve devlet zor bir duruma düşmüştür. Bunu takip eden yıllar ise hem Anadolu Selçuklu Devleti hem de hanın yer aldığı Aksaray halkı için açlık ve sefalet yılları başlamıştır. Aksaraylı Tarihçi **Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî**'nin o yılları anlatan **Müsameretü'l-Ahbâr** isimli eserinde bu zor günler ve tarihi olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılır[33]. Bugün bile halk arasında, kervansaray'ın yapıldığı zamandaki kıtlık ve yoksulluk, "sarı samanlar yakıldı, Ağzıkarahan yapıldı" şeklinde bir ata tekerleme şeklinde söylenmektedir.

Ağzıkarahan taş malzemeyle bina edildiği için bütün Anadolu Kervansarayları gibi kale şeklinde bir görünüme sahiptir. Nitekim kaynaklarda, yapının belki de Konya-Kayseri yol güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı, savaş zamanlarında orduların buradan gelip-geçtiği, çevrede gerçekleşen soygunlarda da üs olarak kullanıldığı şeklinde bilgiler mevcuttur[34].

Yapı plân açısından Aksaray çevresinde bulunan Konya-Aksaray kara yolu üzerindeki Obruk Hanı (XII. yy. sonu), Sultanhanı (1229), Alay Han (II. Kılıçaslan dönemi: 1156-1192) ve Kayseri-Malatya yolu üzerinde bulunan Tuzhisarı köyü içindeki Sultanhanı'na (1232-36) benzer. Yine, II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında tamamlanan Burdur-Antalya arasındaki İncir Han (1236-46) ile Antalya-Korkuteli arasında kalan Kırkgöz Hanı (1236-46) ile benzerlikler gösterir. Onlardan ayrılan tek yönü belki de arazinin veya yolun konumundan dolayı girişi kapalı bölümün taç kapısının bulunduğu cepheden değil, yan taraftan verilmesidir.

[32] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1071.

[33] Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (Cev. M. Öztürk), Müsâmeretü'l-Ahbâr, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 97-101, 204-206, 246-250.

[34] İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1072-73.

Foto. 14: Ağzıkara Han, kapalı kısım, orta sahnın doğusundan görünüş.

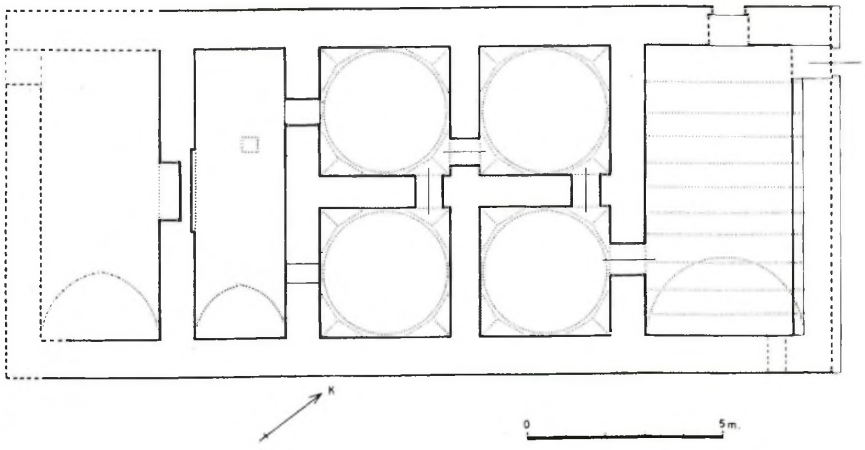

Şekil 14: Ağzıkara Han hamamı planı, (Y. Önge'den).

Ağzıkarahan'ın avlusu ortasında bulunan Köşk Mescid Anadolu Kervansarayları arasında Tuzhisarı Sultanhanı, Aksaray Sultanhanı, Akşehir-Çay yolu üzerinde bulunan İsaklı Han (1249) yapılardakine benzer şekilde dört ayak tarafından taşınır şekilde inşa edilmiştir. Adıgeçen yapılarda da iki yönlü merdivenlerle çıkılan söz konusu köşk mescidin onlardan ayrılan yönü, merdiven altlarının mukarnaslarla süslenip, yapının gövdesine kaynaştırılması ve üzerinin sekiz kenarlı yıldız tonozla örtülmesidir. Yine mescid giriş kapısı da taçkapılar tazında yapılıp, erken tarihli kervansarayların taçkapılarında görülen yatık (V) şekilli geometrik desenlerle bezenmiştir. Benzer süsleme içeride mihrap yan ve üst kuşak süslemelerinde de tekrar edilmiştir.

Ağzıkarahan'ın taçkapılarında bulunan geometrik karakterli süslemelerde XIII. yy. Anadolu Selçuklu dönemi taçkapılarına benzer bir bezeme hakimdir[35]. Özel-

[35] R. H. Ünal, a. g. e., pp. 77-78, 88-95.

Foto. 15: Ağzıkara Han, güney cephede bulunan hamam'ın batıdan görünüşü.

Foto. 16: Ağzıkara Han, hamam, külhan, güney yönünden görünüm.

likle dıştaki taçkapıda kullanılan bezemeler Aksaray'daki Sultanhanı'nın içteki taçkapı süslemelerine benzemektedir[36]. İçteki taçkapının bezemeleri ise Alayhan ve Karatay Han'ın içteki taç kapısının süslemelerini tekrar eder gibidir. Bu süsleme geleneğini daha II. Kılıçaslan döneminden başlayıp, II. Alaeddin Keykubat zamanına kadar süren bir süsleme proğramının geleneğine bağlamak mümkündür. Özellikle her iki kapıda da kullanılan süslemesiz bir şekilde başlayan ve yatık (V) şekilli desene benzeyen süslemeler erken dönem Selçuklu taçkapı bezemelerini andırmaktadır[37]. Aynı süsleme yakın çevrede bulunan Alayhan ve Aksaray Sultanhanı ile Tuzhisarı Sultahnı'nın taçkapı süslemelerinde, Anadolu'da ise Afşin'deki Eshâb-ı Kehf Ribatı'nda (1215), Eğridir-Denizli arasındaki Goncalı Akhan'da da (1253) görülür. Kavsara içini süsleyen bezemeler ise kaynaklarda "beceriksizce yapılmış, olgun bir şema göstermeyen süslemeler" olarak kabul edilir[38]. Sekiz, oniki ve onaltı kollu yıldızlardan gelişen bezemeler ise XI-XIII. yy. boyunca Selçukluların Anadolu'da yaptığı kervansaray, cami vb. tüm yapıların vazgeçilmez süslemeleridir[39].

Anadolu-Selçuklu kervansarayları genellikle kendi içinde "Kapalı Bir Bölümden (kışlık) Meydana Gelen Kervansaraylar (avlusuz), Biri Açık Diğeri Kapalı İki Bölümden (yazlık ve kışlık) Meydana Gelen Kervansaraylar, Avlunun Yapıya Hakim Olduğu Kervansaraylar (avlulu)[40] ve "Eş Odaklı Kervansaraylar" denilen[41] dört ayrı tipte inşa edildikleri görülür. Araştırmacılar bunların dışında alt gruplar bulunduğunu belirttikleri gibi, işlev açısından da farklı gruplamalar yapmaktadır[42].

[36] R. H. Ünal, a. g. e., Pl. LX, fig. 129-130.

[37] M. Oluş Arık, a. g. e., s. 173-177.

[38] S. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, s. 27.

[39] Bkz. S. Ögel, s. 27-30; S. Mülayim, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler, Selçuklu Çağı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 503, Sanat Eserleri Dizisi:1, Ankara, 1982, s. 33; R. H. Ünal, a. g. e. pp, 88-98, Pl.L - Pl.LXXXI.

[40] K. Erdmann, a. g. e., p. 217; M. K. Özergin, a. g. e., s. 165.

[41] A. Tükel Yavuz, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. II, S. 2, Ankara 1976, s. 187-204; A. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân, İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Türk Vakıf Medeniyetinde Hz. Mevlânâ ve Mevlevî hânelerin Yeri ve Vakıf Eserlerde Yer Alan Türk-İslâm Sanatları Seminerleri (2-4 Aralık 1991 Ankara), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 253-284.

Foto. 17: Ağzıkara Han kapalı mekânı (H. Acun)

Sonuç olarak; Ağzıkarahan, ana taçkapının sağ yan duvarında bulunan çeşmesi ve güney kısmında, yapının dışında bulunan hamamı ile birlikte külliye halinde inşa edilmiştir. Biri Açık, Diğeri Kapalı İki Bölümden (yazlık ve kışlık) Meydana Gelen Kervansaraylar grubundandır. Başka bir deyişle, Sultanhanlar tipinde inşa edilmiştir. Açık kısmın ortasında baldaken tarzında yapılmış bir Köşk Mescidi vardır. Girişi, diğer kervansaraylardaki alışılmış şekliyle cepheden değil, yandan verilmiştir. Birisi ana giriş, diğeri kapalı mekânın taçkapısı üzerinde bulunan iki kitabesi vardır. Bu kitabeler göre, **Hoca Mes'ud bin Abdullah** tarafından yaptırılmıştır. Kapalı kısmının inşasına I. Alaeddin Keykubat zamanında, H. 628 (M. 1231) başlanmış[43], avlulu kısmı ise H. 637 (1239-1240) senesinde, I. Alaeddin Keykubat'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhusrev'in saltanatının ilk yıllarında tamamlanmıştır[44] . Özellikle giriş cephesindeki taç kapı ile kapalı bölümün taçkapısı çok süslüdür. Diğer yerlerinde süsleme yoktur. Yapı süsleme bakımından erken tarihli sayılabilecek özelliklere sahiptir. Günümüzde kısmen sağlam durumdadır.

[42] Genis bilgi için bkz. A. Yavuz, "Kervansaraylar", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat), C. II, Ed. A. U. Peker - K. Bilici, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 2006, s. 438-439.

[43] O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, İst. 1973, s. 157; M. Hamzakadı, a. g. e., s. 5; M. K. Özergin, a.g.e., s. 152.

[44] M. Akok-T. Özgüç, a. g.e., s. 97; K. Erdmann, a. g.e., p. 102; İ. H. Konyalı, Aksaray Tarihi, C. I, s. 1074, 1076-1077, M. Özergin, a. g. e., s. 152; O. Aslanapa, Türk Sanatı, C. II, s. 157'de bu tarihi H. 634 (M. 1237) olarak belirtir.

OBRUK HANI

Prof. Dr. Ali BAŞ*

Konya'nın yaklaşık 75 km. doğusunda, bugünkü Konya-Aksaray yolunda bulunan Kızören beldesinden 4 km. içeride, Obruk köyü girişindedir (Foto. 1). Güzergâhta Selçuklu dönemine ait bir önceki mevcut eser Zazadin Hanı, sonraki eser ise Sultan Hanı'dır. Yapının hemen doğusunda halk arasında "obruk" denilen krater gölü bulunur.

Yapı, Ağustos 1996, Ekim 2005, Kasım 2006 tarihinde incelenmiştir.

Yapının inşa tarihini gösterir herhangi bir yazılı belge mevcut değildir. Obruk mevki 13. yüzyılda Konya-Aksaray yolunun önemli bir bölgesidir. Selçuklu tarihinde adı sık geçen Obruk mevki ile ilgili bilgiler İbn Bibi'de geçmektedir. Alaeddin Keykubat'ın tahta çıkmak üzere Kayseri'den Konya'ya gelişi sırasında "Obruk" ve "Obruk Mevki" gibi adlandırılan yerde karşılanması, burada han olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varmayı güçleştirmektedir[1]. Fakat Kösedağ savaşının hemen sonrasında Sahip Şemseddin'in Suriye'den Konya'ya dönüşü sırasında Obruk Menzili'nde karşılanarak kendisine vezirlik fermanı verilmesi sırasında "Obruk Menzili" ifadesinin kullanılması bu tarihlerde Obruk Hanı'nın mevcut olabileceğini düşündürmektedir[2]. 1261 yılında Baycu Noyan'ın Konya'ya hareketi sırasında "Obruk Hanı" ifadesinin geçmesi yapının bu tarihlerde kesin olarak var olduğunu gösterir[3]. Yapının inşa tarihi ile ilgili olarak kabul gören görüş 13. yüzyılın

* S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Konya.

[1] İbn Bibi I: 140, 232.

[2] İbn Bibi II: 81.

[3] Turan 1993: 395.

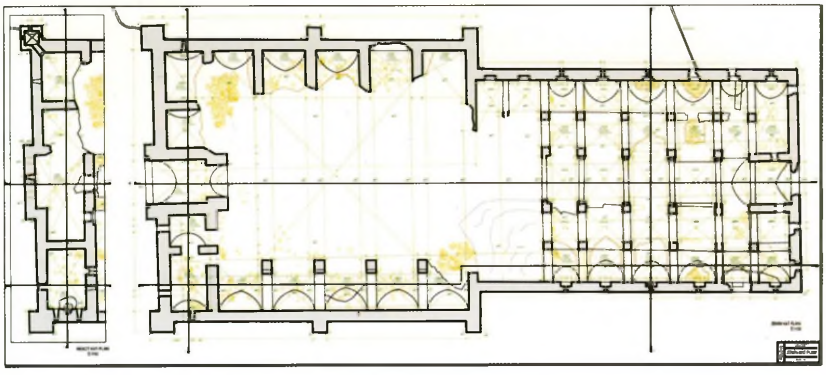

Çizim 1: Obruk Hanı plan. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

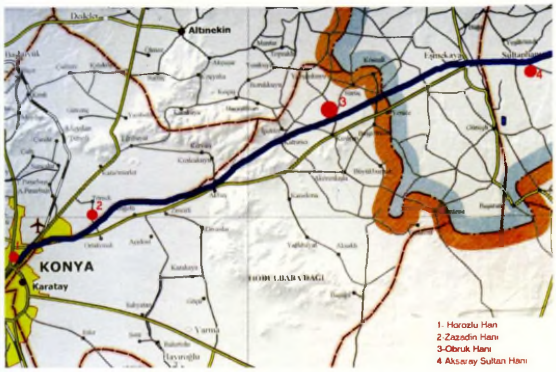

Foto. 1: Konya-Aksaray Kervanyolu.

ortalarına doğru yapılmış olabileceği yönündedir. Erdmann 1240'lı yılların başında[4], M. Kemal Özergin 13. yüzyılın ortalarında[5], İ. İlter 1230'da[6] inşa edildiğini belirtmektedirler. Ataman Demir ise 13. yüzyılın ilk yarısında mevcut olduğunu, fakat inşa yılının kesin olarak bilinmediğini söyler[7]. İ. Hakkı Konyalı herhangi bir belge öne sürmeden yapının 2. Kılıçarslan'ın veliahtlığı zamanında yapıldığını ifade eder[8]. Yukarıdaki bilgiler ve Konya-Aksaray güzergâhında bulunan ve tarihi kesin olarak bilinen kervansarayların 13. yüzyılın 2. çeyreğinde yapıldığını göz önünde bulundurarak eserin aynı çeyrek içerisinde yapıldığını söylemek mümkün görünmektedir.

Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında en çok tercih edilen plan şeması olan kapalı ve açık -avlu- kısmı bir arada bulunduran ve avlusu kapalı kısımdan daha geniş olan grup içerisinde değerlendirilen yapı Obruk köyünün girişinde, anıtsal mimarisiyle dikkati çeker. Avlu bölümü payandalar dahil dıştan dışa 36,90x39,50 m. kapalı kısım ise 38,40x26,80 m. ölçüsünde olup, bu grup yapılar arasında büyük ölçekli sayılabilecek özellikte bir eserdir (Çizim 1, Foto. 2).

[4] Erdmann 1961: 129.

[5] Özergin 1965: 158.

[6] İlter 1969: 55.

[7] Demir 1986: 12.

[8] Konyalı 1974: 1093.

[9] Sarre 1998: 90.

Doğu-batı doğrultusunda inşa edilen eserin girişi batı cephede yer alır. Her geçen sene biraz daha tahrip olan yapı, 1895 yılı haziran ayında yapıyı gören F. Sarre'nin ifadesiyle o tarihlerde de harabe halindedir[9] (Foto. 3). Yapının içerisi yaklaşık 1–1,5 m. kadar dolmuştur (Çizim 2). 1996 yılında S. Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi'nce başlatılan temizlik ve onarım çalışmalarıyla kapalı kısım büyük ölçüde temizlenmiş, acil onarım gerektiren alanlarda da geçici çözümlere başvurulmuştur.

Yapının iç kısmı gibi cepheleri de büyük oranda tahrip olmuştur. Bu tahribatta özellikle yakın çevredeki insanların yapıyı hazır taş ocağı gibi görmeleri büyük rol oynamıştır.

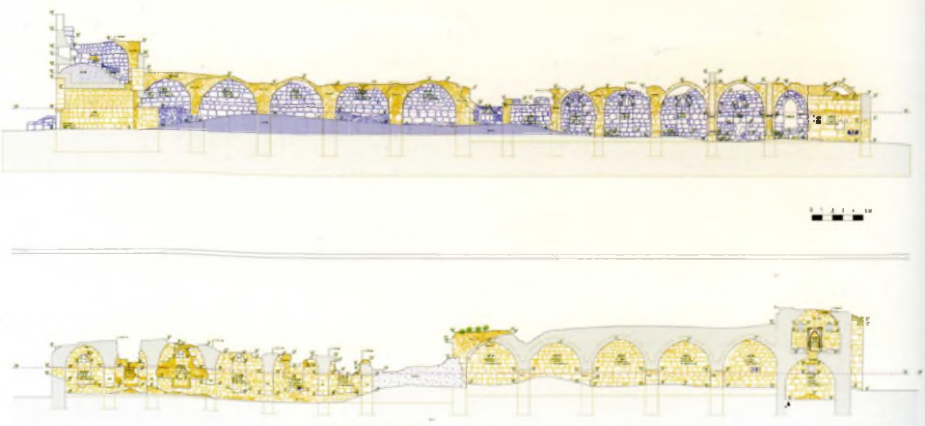

Çizim 2: Obruk Hanı Boyuna Kesit. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Foto. 2: Obruk Hanı. Genel Görünüş.

Batı cephe özellikle bir kale şeklindeki düzenlemesiyle ilginç bir görünüm sergiler. Yapıda girişin bulunduğu batı cephesinin üst kısmı, bir bölümü günümüze kadar ulaşabilen ve genellikle kale ve burçlarda gördüğümüz mazgal ve siperlik şeklinde elemanların yerleştirilmesiyle özellikle vurgulanmış, köşelerdeki kulelerle birlikte yapıya bir kale görünümü kazandırılmıştır (Foto. 4). Bu özelliği ile kervansaraylarda fazla karşılaşmadığımız bir görünüm sergiler. Bunun yanı sıra girişin bulunduğu kısım cepheden biraz öne taşırılmıştır. Ayrıca bu kanat diğer kanatlardan farklı olarak iki katlı planlandığından girişin anıtsallığı daha da belirginlik kazanmıştır. Üzeri beşik tonozla örtülü giriş eyvanı cepheye göre biraz içeriden başlatılmış, ön kısma ise eyvanın tonozundan daha yüksekte tutulan ve

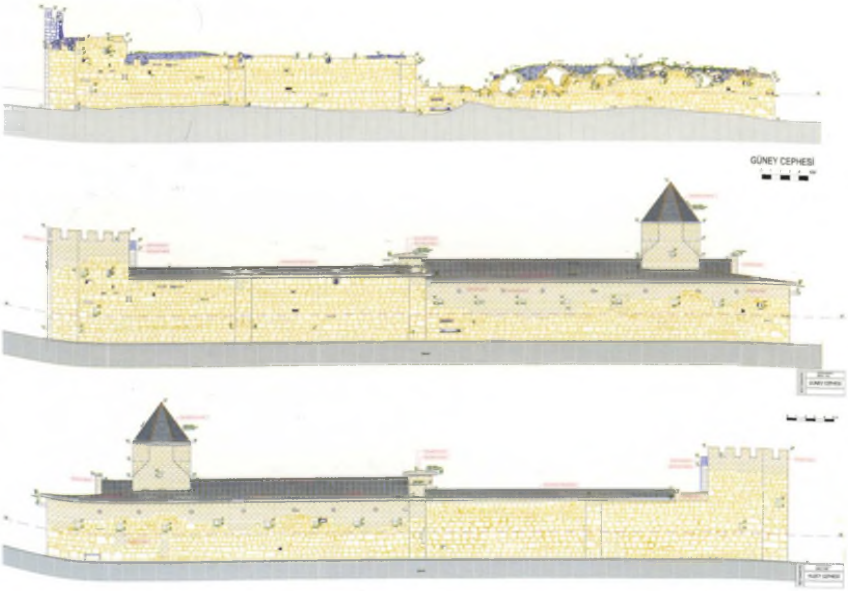

Çizim 3: Obruk Hanı Güney Cephe. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Çizim 4: Obruk Hanı Güney ve Kuzey Cephe Restorasyon Projesi. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Foto. 3: Obruk Hanı. Genel Görünüş (F. Sarre).

köşelere yerleştirilen birer sütuna oturtulan sivri kemer yerleştirilerek, cephe çift kemerli bir görünüm almıştır. Sütunların üzerine yerleştirilen silmeli mimari parçalar başlık şeklinde kullanılmıştır. Kemerin hemen üst kısmında yan yana sıralanmış ve devşirme antik parçalarla oluşturulmuş üç pencere yer alır. Girişin bulunduğu çıkıntının hemen güneyinde, zemine yakın bir yerde bulunan boşluğun su sistemi ile ilgili olduğu anlaşılırsa da, boşluğun arkasındaki sistem ile ilgili bilgimiz yoktur (Foto. 5).

Avlunun yan cepheleri ortasında ve köşelerinde birer adet payanda bulunmaktadır. Kare kesitli payandalar kesme taş işçilik gösterir. Kapalı kısmın cepheleri ise yalın tutulmuş, bu yalınlık duvarların üst kısımlarına yerleştirilen mazgal pencerelerle giderilmeye çalışılmıştır (Çizim 3, Foto. 6).

Oldukça derin olan giriş eyvanından avluya geçilir. Giriş boşluğundan sonraki bölüm avluya doğru taşırılmış olduğundan, avlu tarafında daha dar tutulan ikinci bir eyvan oluşmuştur. Kapalı kısma göre daha geniş bir alanı kaplayan avlunun kuzey kanadı kısmen tahrip olmuş, bugünkü görünümüyle Kızılören Hanı'nda olduğu gibi üzeri beşik tonozla örtülü eyvan şeklindeki beş bölüm halinde düzenlenmiştir (Foto. 7). Söz konusu birimlerin avlu tarafındaki cepheleri tamamen yıkıldığı için bu kanadın benzeri plan şemasına sahip olan birçok Selçuklu kervansarayında olduğu gibi bağımsız mekânlardan oluşup oluşmadığını ifade etmek şimdilik zordur. Fakat batı taraftaki mekânın diğer mekânla ortak olan ve yakın zamanlara kadar kısmen sağlam olarak ulaşabilen duvarının görünümü buradaki

Foto. 4: Obruk Hanı. Giriş Cephesi (1996)

Foto. 5: Obruk Hanı. Avlu Girişi.

birimlerin kapalı birer mekândan çok, eyvan şeklinde yapıldığını düşündürmektedir (Foto. 8). Bu bölümde yapılacak olan kazı ve temizlik çalışmaları sonucunda ortaya çıkacak veriler çerçevesinde bu kanadın orijinal özelliklerinin belirlenebileceği düşüncesindeyiz.

Avlunun güney kanadı ise beş bölümlü revak şeklinde düzenlenmiş, her bir bölümün üzeri kuzey güney doğrultusunda beşik tonoz ile örtülmüştür (Foto. 9). Giriş kanadı daha önce de belirtildiği gibi iki katlı olarak programlanmıştır. Kapalı kısma geçit veren girişin bulunduğu cephe ise tamamen yıkılmıştır.

İki katlı olan batı kanadın zemin katında, giriş eyvanının her iki tarafında da ikişer oda bulunmaktadır. Kuzeydekine göre daha sağlam olan güneydeki odalardan giriş eyvanına yakın olanı diğerine göre daha küçüktür. Üzeri ise yine diğerinin aksine doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülüdür. Odanın girişi avludan sağlanmakta olup, batı duvarda dışarı ile bağlantılı bir adet mazgal penceresi mevcuttur. Diğer oda ise belirgin bir dikdörtgen şema arz etmekte olup üzeri kuzey-güney yönde beşik tonozla örtülmüştür. Girişin bitişiğindeki revağa açılan oda aynı zamanda bir kapı vasıtasıyla diğer oda ile de bağlantılıdır. Bu odanın batı

Foto. 6: Obruk Hanı. Güneyden Görünüş. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Foto. 7: Obruk Hanı. Avlunun Kuzey Kanadı.

Foto. 8: Obruk Hanı. Avlunun Kuzey Kanadından Detay (1996).

ve güney duvarında birer adet pencere bulunmaktadır. Giriş eyvanın kuzey tarafı da güneydeki gibi bir küçük ve bir büyük oda şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte, bu kısım büyük ölçüde tahrip olduğu için bazı detayları izlemek mümkün olamamaktadır.

Batı kanadın üst katı büyük ölçüde tahrip olduğundan, bu bölümdeki bazı izleri takip etmek oldukça zordur. Ancak mevcut kalıntılara göre burada dört mekânın olduğu, bunlardan güneydekinin, güney duvarda yer alan basit mihrap nişi sebebiyle mescit olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mihrap nişinin iki yanında ise birer adet küçük mazgal pencere bulunmaktadır. Ayrıca batı duvarında da bir adet mazgal pencere daha bulunur. Mescit diğer mekânlardan bağımsız olarak düzenlenmiş, buraya çıkış ise güneydeki revak içerisinden sağlanmıştır. Üst örtüsü çökmüş olmakla birlikte, kalan izlerden kuzey-güney yönde beşik tonoz ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Diğer üç mekânın üst örtüleri tamamen çökmüş, ara duvarları kısmen, kuzeydeki iki mekânın avluya bakan duvarları ise tamamen yıkılmıştır (Foto. 10). Kalan izlerden bu mekânların da üzerinin beşik tonozla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu bu üç mekân birbiriyle bağlantılı olmalıdır. Çünkü bu bölüme geçit veren tek bir çıkış vardır ki, o da girişin güneyinde yer almaktadır ve ortadaki mekâna geçit verir. Kuzeydeki mekânın kuzey duvarında iki

Foto. 9: Obruk Hanı. Revak.

batı duvarında ise bir adet mazgal pencere bulunur. Köşe kulelerinden güneydekinin içi dolu, kuzeydekinin ise içi boş tutulmuş olup, bitişiğindeki mekânla bir kapı ile bağlanmıştır.

Kapalı kısma geçit veren kapının bulunduğu kanat tamamen yıkılmış ve bulunması gereken duvar kalıntıları veya temel izleri de dolgu altında kalmıştır. Aynı şekilde kapalı kısma geçit veren girişin de konumu ve özellikleri hakkında da bir şey söylemek zordur. Bu bölümün yapılacak kazı ve temizlik çalışmalarıyla aydınlatılacağı kanaatindeyiz.

Kapalı kısım, boyuna düzenlenen bir orta sahın ile buna dik olarak bağlanan sekiz adet yan sahından oluşur. Yan sahınların düzenlenmesinde orta sahında yer alan

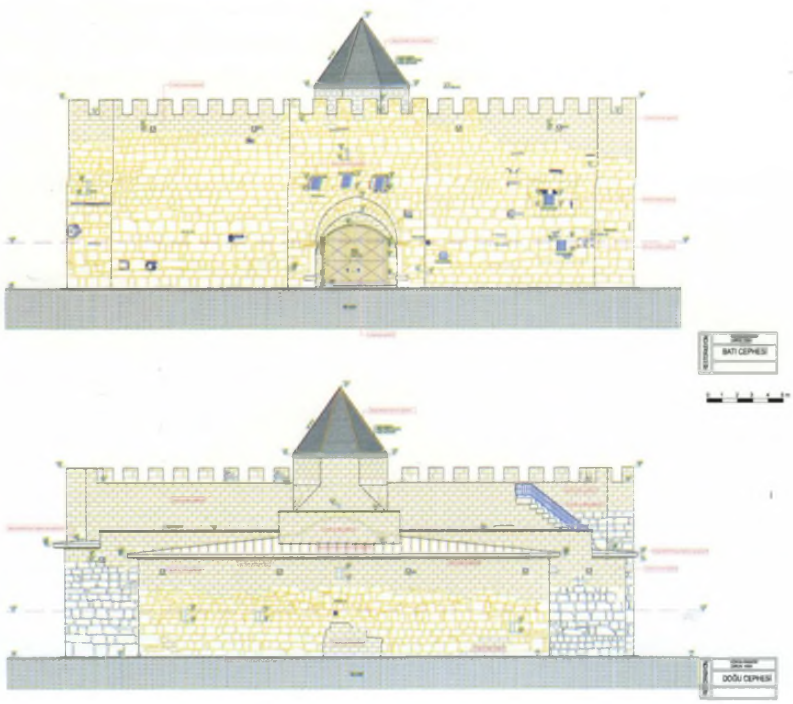

Çizim 5: Obruk Hanı Giriş Cephesi Restorasyon Projesi. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi).

Foto. 10: Obruk Hanı. Avlunun Giriş (Batı) Kanadı.

ayaklar ile beden duvarları arasında kare kesitli birer ayak yer almış, bu ayaklara bağlanan kemerler ile dönemin birçok büyük ölçekli kervansarayında olduğu gibi iki kemer gözlü bir düzenlemeye gidilmiştir (Foto. 11). Sahınların üzeri beşik tonoz ile örtülmüştür. Fakat orta sahnın örtü sistemi tamamen çökmüş olmakla birlikte, günümüze kadar ulaşabilen iki kemer arasında kalan bölümde, tromp ile ilgili kalıntılara rastlanılması buranın üzerinin kubbe ile örtülü olabileceği izlenimini verirse de, mevcut sistemin bir kubbe ve onunla bağlantılı olarak külahı taşıyıp taşıyamayacağı sorusu akla gelmektedir (Foto. 12). Orta sahnın diğer bölümlerinin beşik tonoz ile örtüldüğü anlaşılır. Beşik tonozun takviye kemerleri ayakların yüzeyine yerleştirilen yassı devşirme sütunlara oturtulmuştur. Orta sahnın doğudaki son bölümünün yan tarafları kapatılarak eyvan şekline dönüştürülmüş olup, bu şekliyle kervansaraylarda alışık olmadığımız bir düzenleme gösterir (Foto. 13). Kapalı kısmın kuzey ve güney duvarlarında her bir yan sahına denk gelecek şekilde büyük nişler oluşturulmuş, her niş içerisine de birer adet mazgal pencere yerleştirilmiştir. Aynı şekilde doğu duvarda da mazgal pencereler yer alır.

Foto. 11: Obruk Hanı. Kapalı Kısım Yan Sahın.

Kapalı kısım, yapının kervansaray olarak kullanımına yönelik fonksiyonunu kaybetmesinden sonra da kullanılmış, bu kullanıma bağlı olarak bazı değişikliklere gidilmiş ve özellikle zeminde bulunması gereken seki sistemi büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Yapıda sürdürülen temizlik çalışmaları sonuçlandığında bugün bazı noktalarda izleyemediğimiz seki sisteminin tamamen ortaya çıkabileceğini düşünmekteyiz. Mevcut izler ve seki sisteminin takip edilebildiği örnekler dikkate alındığında, buradaki sekinin orta sahnın kuzey ve güney taraflarında kalan bölümlerde olduğunu, buna bağlı olarak da doğu bölüm hariç diğer duvarların yanlarındaki kısımların dolaşım alanı olarak kullanıldığını tahmin etmekteyiz[10]. Kapalı kısmın üst örtüsü de yine önemli ölçüde tahrip olmuştur. Özellikle orta sahın örtüsünün bazı izler dışında tamamen yıkılması, burada uygulanan sistemin orijinal durumunu kesin olarak belirlemeyi güçlendirmektedir. Orta sahında tromp geçişli kubbenin bulunduğu izlenimi veren bölümde gerçekten bir kubbenin olup olmadığı sorusuna da cevap bulmak şimdilik zordur.

Foto. 12: Obruk Hanı. Kapalı Kısımda Tromp.

Yapıda Selçuklu dönemine ait herhangi bir süsleme mevcut değildir. Bilindiği üzere Selçuklu dönemi kervansaraylarında süsleme taç kapılarda ve mescitte yoğunlaşmış olup, bunların dışında fazla süsleme görülmemektedir. Obruk Hanı'nda avlu girişinde süsleme yoktur. Yalnız kapalı kısım girişinin tamamen ortadan kalkması sebebiyle bu bölümde süsleme olup olmadığını söylemek zordur. Hanın mescidinin mihrabı günümüze kadar sağlam olarak ulaşabilmiştir. Mihrabı da diğer kısımları gibi süslemesiz olup, nişin etrafı basit silmelerle çevrelenmiştir (Foto. 14). A. Demir kaba işçilik ve süslemenin olmayışı sebebiyle eserin "Sultan Hanı" olmadığını belirtir[11].

[10] Yapıda S. Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi'nin girişimleriyle 1996 yılında temizlik ve restorasyon çalışmalarına başlanılmış, fakat bazı bürokratik engeller yüzünden söz konusu çalışmalar tamamlanamamıştır. Bkz. Karpuz-Baş 1999.

[11] Demir 1986: 12.

Foto. 13: Obruk Hanı Kapalı Kısımda Eyvan.

Foto. 14: Obruk Hanı. Mihrap. (Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi)

Foto. 15: Obruk Hanı. Devşirme Antik Malzeme.

Yapıda bol miktarda devşirme antik malzeme kullanılmış olup bunların birçoğu süslemeli parçalardır. Bu parçalar yapının hem içinde hem de dışında olmak üzere farklı bölümlerde dikkati çeker. Bunlar arasında yapıda genellikle taşıyıcı sistem olarak kullanılan ve üzerleri farklı şekilde işlenmiş yassı sütunlar ile duvar örgüsünde kullanılan haç işaretli parçalar, kitabeler özellikle dikkati çekmektedir (Foto. 15).

Yapımında yoğun bir şekilde devşirme antik malzeme kullanılan yapıda, genelde kesme taş, kaba yonu ve büyük blok taşlar dikkati çeker. Duvarlar moloz taş ve kireç harcı kullanılarak örülmüş, söz konusu duvarlar hem dışta hem de içte daha düzgün malzeme ile kaplanmıştır. Kaplama malzemesi olarak dış cephelerde sıralı kaba yonu taş kullanılmış, bu malzemeler arasında devşirme parçalar da yer almıştır. İç kısımda duvarlarda ve üst örtüde daha çok kaba yonu taş ile moloz taş kullanılmış, kemerler ise düzgün yonu taş ile örülmüştür. Yine benzer şekilde içeride, özellikle kapalı kısımda yoğun bir şekilde devşirme antik malzemeye de yer verilmiştir.

Devam eden tahribatın her geçen gün biraz daha yok ettiği Obruk Hanı'nda bir an önce bu tahribatı engelleyecek çözümler üretilmelidir. Özellikle iç kısımda duvarların ve destek sistemlerinin zayıflamış olması sebebiyle, kısa süre içerisinde büyük bir tahribatın olacağı kaçınılmaz görülmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapının rölöve, restitüsyon ve restorasyon (temizlik çalışmalarına bağlı olarak çıkacak veriler doğrultusunda düzeltilmek kaydıyla) projelerinin hazırlanmış olması eserin kurtarılmasına yönelik olarak atılmış önemli bir adımdır (Çizim 4,5).

Bibliyografya

Demir 1986: Ataman DEMİR, "Anadolu Selçuklu Hanları Obruk Han", İlgi, S. 45 (1986), s. 10-14.

Erdmann 1961: Kurd ERDMANN, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I-II, Berlin, 1961.

İbn Bibi 1996: İbn Bibi, El Evamirü'l- Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name) I-II (Hazırlayan Mürsel ÖZTÜRK), Ankara, 1996.

İlter 1969: İsmet İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara, 1969.

Karpuz-Baş 1999: "S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Tarafından Konya'da Yapılan Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", Yeni İpek Yolu Konya IV, Ed. Yusuf Küçükdağ, Konya, 2001, s. 191-200.

Konyalı 1974: İ. Hakkı KONYALI, Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi, İstanbul, 1974.

Özergin 1965: M. Kemal Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C.15, S. 20, s. 141-170.

Sarre 1998: F. Sarre, Küçükasya Seyahati (Çev.Dârâ Çolakoğlu), İstanbul, 1998.

Turan 1993: Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993.

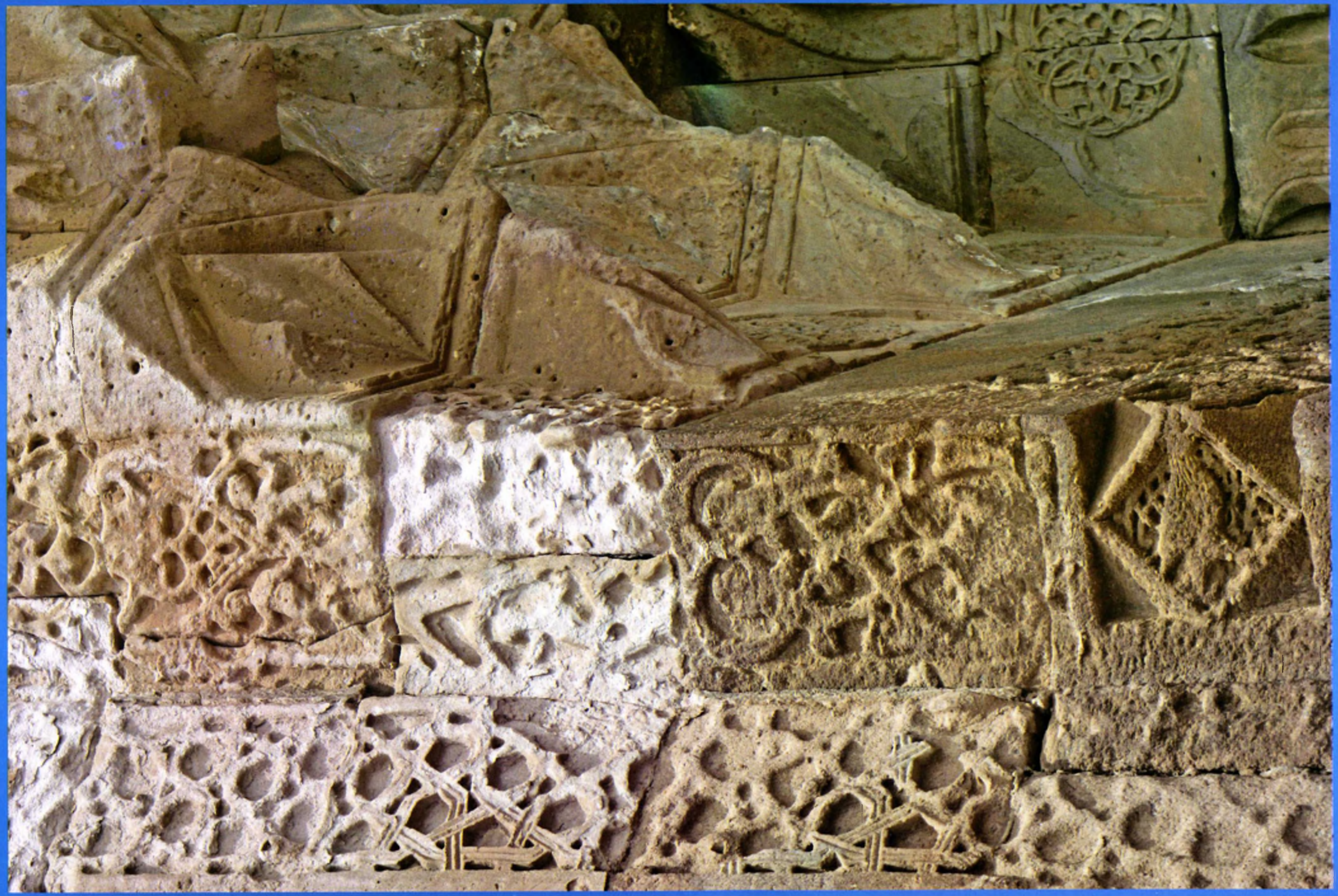

KARATAY HANI

Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ*

Karatay Hanı Kayseri'ye 40 km. mesafedeki Karatay (Karadayı) köyü'nde yer almaktadır (Foto. 1). Han, İç Anadolu'yu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya bağlayan Kayseri-Kahramanmaraş yolu üzerinde bulunmaktadır**. Hanın bir diğer özelliği 13. yüzyılda kurulan ve uluslararası fuar niteliğinde olan Yabanlu Pazarı'nın çok yakınında bulunuyor olmasıdır[1]. Han banisinin ismi ile anılmaktadır.

* Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü-Kayseri

** Bu makalede kullanılan plan ve çizimlerin tamamı Yüksek Mimar Tuğba SEVİLAY tarafından çizilmiştir. Kendilerine teşekkür ediyorum.

[1] Sümer, 1985: 21-22.

Eser, 03.05.2006 tarihinde incelenmiştir.

Karatay Hanı'ndaki her iki taç kapıda da birer adet kitabe yer almaktadır. Avlu taç kapısındaki kitabede; "Mülk Allah'ındır. Bir, baki ve daim olan Allah'tır. En ulu sultan, hükümdarlar hükümdarı, âlemde Allah'ın gölgesi, dünya ve dinin yardımcısı, fetih babası, emirülmü'minin kasimi (rızık dağıtanı) Keykubad oğlu Keyhüsrev (zamanında), hicretin 638 (M. 1240) tarihinde (inşa edilmiş) olduğu" yazılıdır (Foto. 2).

Diğer kitabe kapalı kısmın taç kapısında, koyu renkli bir taş üzerinde yer almaktadır. Kitabede; "O Allah'tır. Mülk, daim ve baki olan Allah'ındır. En ulu

Foto. 1: Karatay Hanı

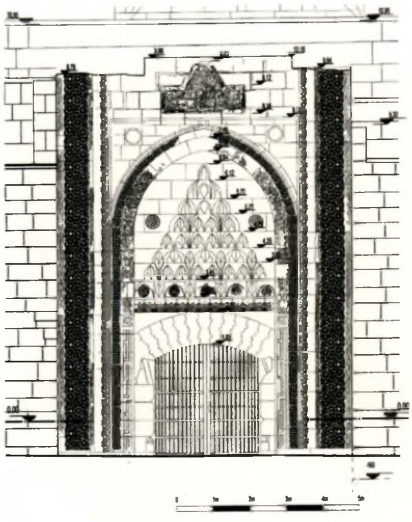

Çizim 1: Taçkapı

sultan, hanların hanı, ümmetlerin sahip ve mutasarrıfı, âlemdeki sultanların efendisi, dünya ve dinin yücesi, fetih babası, Keyhüsrev oğlu Keykubad"[2] yazılıdır (Foto. 3).

Selçuklu dönemi hanlarına ait üç adet vakfiye bulunmaktadır. Bu vakfiyelerden birincisi Altun-Aba Kervansarayı'na ait olup bu vakfiyede de yalnızca kervansaraya gelen fakir yolcuların ısınması ve hanın aydınlatılması için gereken odun, bezir ve hancıya verilecek ödenek hakkında çok kısa bilgi verilmektedir[3]. İkinci vakfiye Mübarizeddin Ertokuş'un vakfiyesidir. Bu vakfiyede Mübarizeddin Ertokuş'un medrese, mescit ve kervansaray gibi inşa ettirdiği yapılardan bahsedilmekte ise de, han ve işleyişi hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir[4]. Üçüncü vakfiye olan Karatay Hanı'nın vakfiyesinde, gerek bu han gerekse Selçuklu dönemindeki bütün hanların işleyişi hakkında çok önemli bilgilere ulaşılmaktadır[5]. Barbays'ın Anadolu seferinde yanında bulunan Muhiddin Bin Abdüzzahir'in Karatay Han'la ilgili olarak anlattığı bilgiler, dönemin en önemli çağdaş kaynaklarından birisi olarak kabul edilen el-Omari ve Kalkaşandi tarafından aktarılmaktadır. Kalkaşandi hanı, "Hanın surları ve surları üzerinde, köşelerde, kuleleri olup büyüklüğü ve yüksekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve cilalı mermer gibi kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde, kalemle emsalini resmetmek imkânsız olan, nakışlar vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırımla döşenmiş rabaz gibi bir yer vardır ki burada dükkânlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler ve kışlık mekânlar vardır. Bunun güzelliği-

Edhem (Eldem) ,1331 (H.): 516; Turan, 948: 51.

Turan, I, 1947: 197-235.

Turan, II, 1947: 415-429.

Turan, III, 1947: 17-169; Turan, 2002: 55-765.

Foto. 2: Taçkapı Kitabesi

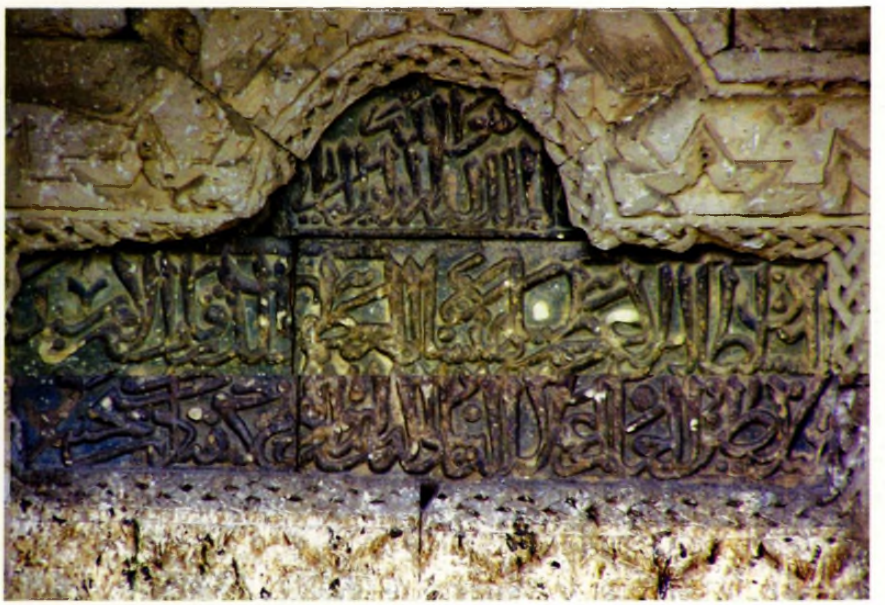

Foto. 3: Kapalı Bölüm Kitabesi

ni oradan geçmedikçe tasvir etmek mümkün değildir. Yazın ve kışın içinde her şey bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastane (bimaristan), ilaçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu orada, derecesine göre, misafir edilir. Sultan, yani Baybars, buradan geçerken kervansarayda misafir kaldı. Buna ait büyük vakıflar vardır ki bunlar etrafında ve diğer beldelerde bulunur. Hanın, gelir ve masraflarına bakmak için, daireleri, memur ve kâtipleri mevcuttur. Tatarlar bunun resimlerinden hiçbir şeye dokunmadan eskisi gibi işlemesini bıraktılar."[6] cümleleri ile anlatmaktadır. Bu bilgilere dayanılarak hanın mimarisi ve işleyişi hakkında da önemli fikirler edinilmektedir.

[6] Kalkaşendi, 1987: 173-174.

1247 yılında düzenlenen vakfiyede hanın ve handa çalışan görevlilerin masraflarını karşılamak için pek çok gayrimenkulün vakfedildiği, hanın işleyişini idare ve kontrol etmek için mütevelli, müşrif (müfettiş) ve nazır'dan oluşan bir heyetin tayin edildiği anlaşılmaktadır. Yukarıda belirtilen görevlilerin dışında handa; hamamcı, imam, müezzin, baytar, nalbant, aşçı, ayakkabıcı, yolcuların konaklama işini yapan muzif, erzak ve ambar memurunun çalıştığı tespit edilmektedir. Ayrıca vakfiyede handa çalışan görevlilerin aldığı maaşlar hakkında da detaylı bilgiler yer almaktadır. Vakfiyede, vakıf gelirinin artması durumunda görevlilerin maaşlarının artırılması ve han için gelir kaynağı olacak yeni mülk ve akarın satın alınması şart kılınmıştır.

Hana gelen Müslim, gayri Müslim, hür-köle her yolcuya günlük bir kilo ekmek, 250 gram pişmiş et ve bir tabakta yemek verilmesi, ayrıca her cuma akşamı bal helvası yapılarak bütün yolculara dağıtılması da şart koşulmuştur. Handa ne kadar yolcunun kaldığı kesin olarak tespit edilememekle birlikte; vakfiyede

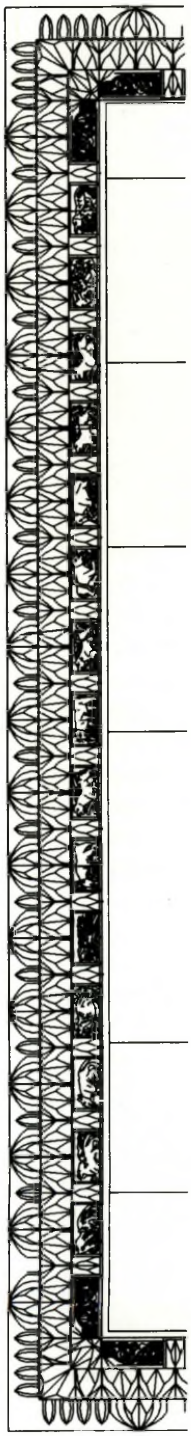

Çizim 2: Çeşme Eyvanı Hayvan Figürleri

mutfakta kullanılması için, satın alınması istenen elli büyük kâse çanak, yirmi bakır tabak, yüz büyük tahta çanak, elli tahta tabak ve yine bakırdan mamül on büyük, beş orta, beş küçük tencere, iki büyük kazan ve iki büyük leğen bizlere bu konuda biraz da olsa fikir vermektedir.

Yine vakfiyeden; handa kalan insanların ayakkabılarının tamir edildiği, fakir yolculara yeni ayakkabı verildiği, hasta olan fakir yolcuların ilaçlarının karşılanarak tedavi süresince handa kalmalarının sağlandığı, fakir yolcuların handa ölmeleri durumunda defin masraflarının vakfiyeden ödendiği anlaşılmaktadır.

Handa kalan yolcuların ihtiyaçları yanında hayvanların nallanması için bir nalbant ve hastalandıklarında bakımlarını yapmaları için bir baytar görevlendirilmiştir. Ayrıca hayvanların yemeleri için lazım olan arpa ve saman da vakfiyede belirtilmiştir. Bu hizmetlerin yapılabilmesi için her yıl ihtiyaç nispetinde deri ve sahtiyan ile hayvanların nallanması için çivi ve nal, hanın ve mescidin aydınlatılması için gerektiği kadar yağ (zeyt) ve mum, ısınması için odunun alınması vakfiyede şart koşulmuştur.

Vakfiye, hanın içinde bir hamamın bulunduğundan bahsedilmiyor. Yalnız ek vakfiyede hanın dışında, köyde bir hamamın vakfedip kervansaraya gelen yolcuların, köy halkı ve başka yabancıların burada yıkanacakları belirtilmektedir.

Tarihlendirme

Kapalı kısmın kapısındaki ilk kitabede Sultan Alaaddin Keykubat'ın ismi yazılıdır. Alaaddin Keykubat 1219-1236 tarihleri arasında sultanlık yapmıştır. Avlu kapısındaki H. 638 / M. 1240-41 tarihli olan ikinci kitabe Alaaddin Keykubat'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in adınadır. Açık ve kapalı avlu planında inşa edilen hanların ilk önce kapalı kısımları inşa edilmiş olduğu daha sonra da avlulu bölümün eklendiği bilinmektedir. Karatay Hanı'nda da önce kapalı kısmın Sultan Alaaddin Keykubat'ın saltanatı döneminde muhtemelen de ölümünden hemen önce inşa edildiği, daha sonra da oğlu II. Gıyasseddin Keyhüsrev zamanında avlulu bölümün inşaatının tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Karatay Hanı'yla ilgili olarak Aksarayî'nin aktardığı bilgiler oldukça önemlidir. "Anlatırlar ki: Zemendu vilayetinde,

Foto. 4: Güneybatı Köşe Payandalarından Genel Görünüş

Elbistan caddesi üzerinde yaptırdığı kârvansaray tamamlandığı zaman yapıyı görmek için Kayseri'den yola çıkmıştı. Zemendu'ya yakın bir yere gelince pişman olarak geri döndü. Celalüddin, bu görkemli yapıyı gezerken belki içine bir büyüklenme duygusu geleceğini ve bu yüzden kazanmış olduğu sevaptan mahrum kalacağını düşünmüştü. Yeryüzünde bir eşi olmayan bu kârvansaray iyice tamamlandıktan sonra da gidip görmedi. Yapının masraf defterlerini önüne koydukları zaman, o kadar çok para sarf edilmiş ve birçok alacaklı hesaplar kalmış olmasına rağmen bütün defterlerin yakılmasını emretti. Çünkü borçlu çıkacak olan mutemetlerle usta ve ameleye borçlarından dolayı zahmet verilmemesini ve kendilerinden bir şey geri alınmamasını arzu etmişti"[7]. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere; Selçuklu döneminde de Osmanlı döneminde olduğu gibi yapıların inşaat defterlerinin bulunduğu ve yapılan bütün harcamaların mutemetler tarafından bahsedilen deftere kaydedildiği anlaşılmaktadır.

[7] Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, 1943: 133.

Karatay Hanı, genel olarak iki kütleden meydana gelmektedir. Bunlardan kuzeydeki, beş sahınlı olarak düzenlenmiş olan bölüm, kapalı barınak mekânıdır. Kapalı bölümün güneyinde ise avlu ve servis mekânları bulunmaktadır (Plan 1-2).

Kervansarayın dış duvarları oldukça yüksek yapılıp âdeta küçük bir kale görünümündedir. Kervansarayın girişinin bulunduğu güney cephenin duvarları, ikisi köşelerde, birer tanesi de taç kapının doğu ve batı tarafında bulunan kulelerle desteklenmiştir. Bu kulelerden köşedekiler yıldızvari bir tasarıma sahipken, taç kapının doğu ve batısındakiler duvardan üç kademeli (birincisi silindirik,

Foto. 5: Güney Cephenin Batısındaki Çörten

ikincisi düz profilli üçüncüsü üzeri geçmeli örgü desenli) olarak çıkıntı yapan kulevari payandalarla desteklenmiştir (Foto. 4). Kervansarayın doğu cephesinde ise avlunun kuzeydoğu köşesinde altıgen biçimli köşe kuleleri, giriş cephesinin köşesi ile avlu köşesi arasında kalan duvar yüzeyinde de dairesel kesitli ve yıldız silindir birleşimli payandalar bulunur. Avluya göre daralan kapalı bölümün doğu cephesinde sırayla yarım altıgen, dikdörtgen ve köşede kare biçimli destek payandaları görülmektedir. Kervansarayın doğu ve batı cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Kuzey cephede ise köşe payandalarının dışında duvarın orta kısmında iki adet dikdörtgen payanda yer almaktadır. Avlu kısmının doğu cephesinin güney ucuna kaydırılan kemerli açıklık ise kervansarayın hamamının külhan bölümüdür.

[9] Öney, 1970: 85

Tüm cephelerde payandalar arasına gelecek şekilde birer adet çörten yerleştirilmiştir. Güney cephesi batı kısmında taç kapıya yakın olan çörten Anadolu Selçuklu mimarisindeki en ilginç ve etkileyici çörtenlerden birisidir. Bu çörtenin ön yüzünde oturur vaziyette bir insan figürü, batı cephesinde boğa figürü, doğu cephesinde ise diğerinden farklı olarak boğa figürünün başı cepheden verilmiştir[9] (Foto. 5). Bu cephede taç kapıya daha uzak olan ikinci çörten yeleli arslan şeklinde tasarlanmıştır.

Avlu taç kapısının yüksekliği 12.70 ila 13.00 metre arasındadır. Genişliği ise yaklaşık 8.00 metredir (Çizim 1). Cepheden dışa doğru çıkıntısı yaklaşık 2.50 metredir (Foto. 6). Taç kapı genişlikleri birbirinden farklı dört bordürle kuşatıl-

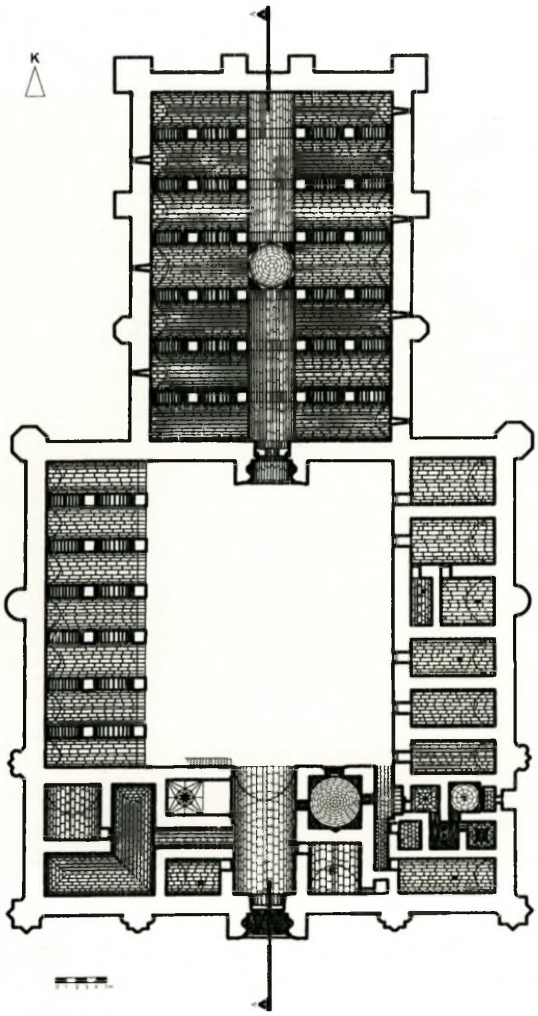

Plan 1: Karatay Hanı

mıştır. Bu bordürlerin taçkapıyı üstten de çerçevelediği düşünülmektedir. 13 cm. genişliğindeki birinci bordür, dairesel profilli bir şeridin düz ve ters T yapacak şekilde meandırlar meydana getirdiği bir geometrik kompozisyonla bezelidir. 68 cm. genişliğindeki ikinci bordürün yüzeyinde ise, kırık çizgi sisteminden gelişen ve sonsuz karakterli olan 9 ve 10 kollu yıldızlardan meydana gelmiş geometrik kompozisyon uygulanmıştır. Bezemeyi oluşturan şeritlerin yüzeyi içbükey olarak yivlendirilmiştir. 11 cm. genişliğindeki üçüncü bordürün yüzeyi ise dairesel profilli üç şeridin meydana getirdiği üçlü geçmelerden müteşekkil geometrik bezemeyle süslenmiştir. Dördüncü bordür 28 cm. genişlikte olup, düz profilli şeritlerin geçme yapmasıyla ortaya çıkmış yarım yıldız desenleriyle süslenmiştir. Bu bordürlerin tamamının orijinalde taç kapıyı üstten de kuşattığı düşünülmektedir. Bordürlerde taçkapının genelinde olduğu gibi erimeler gözlenmektedir. Bunlardan sonra içe doğru sivri kemer ve mukarnaslarla birlikte dikdörtgen cephe yüzeyinden ana nişe doğru bir kademelenme mevcuttur.

Foto. 6: Taçkapının Genel Görünüşü

Taçkapı kemerinin üzerinde üst kısmı dilimli alt kısmı dikdörtgen şeklinde düzenlenmiş kitabe bulunmaktadır. Duvar yüzeyinden çökertilmiş bir alana yerleştirilen beyaz mermerden kitabe yuvasının etrafı iç içe geçmeler yaparak daireler oluşturan şeritlerle bezenmiş bir kuşakla çerçevelenmiştir. Taç kapı kemerinin yüzeyi kapalı geometrik biçimlerin oluşturduğu geometrik kompozisyonla süslenmiştir. Taçkapı nişini yanlardan sınırlandıran sütuncelerin zar tipi başlıklarından doğudakinde arslan batıdakinde güvercin kabartması yer almaktadır (Foto. 7). Sütuncelerin üzerinden başlayan bordür ise aralarına yer yer insan, boğa vs. figürlerinin de serpiştirildiği rumi ve palmet örgülerinden meydan gelmiş bir bitkisel kompozisyonla bezenmiştir. Süsleme alçak kabartma olarak işlenmiştir. Taçkapının mukarnaslı kavsara alınlığında köşelere, yüzeyleri geometrik süslemeli bir rozet yerleştirilmiştir. Taç kapı kavsarası yedi sıra mukarnas dizisinden oluşmaktadır. Avlu taç kapı mihrabiyeleri sekiz kollu yıldız kompozisyonu ile süslenmiş bordürle üç yönden çerçevelenmiş olup nişleri dört sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir.

Avluya 13.00 metre uzunluğundaki giriş eyvanından geçilir. Giriş eyvanı batı yanında çeşme eyvanı olarak adlandırılan bölümün kemerinin üst ve yan kısım-

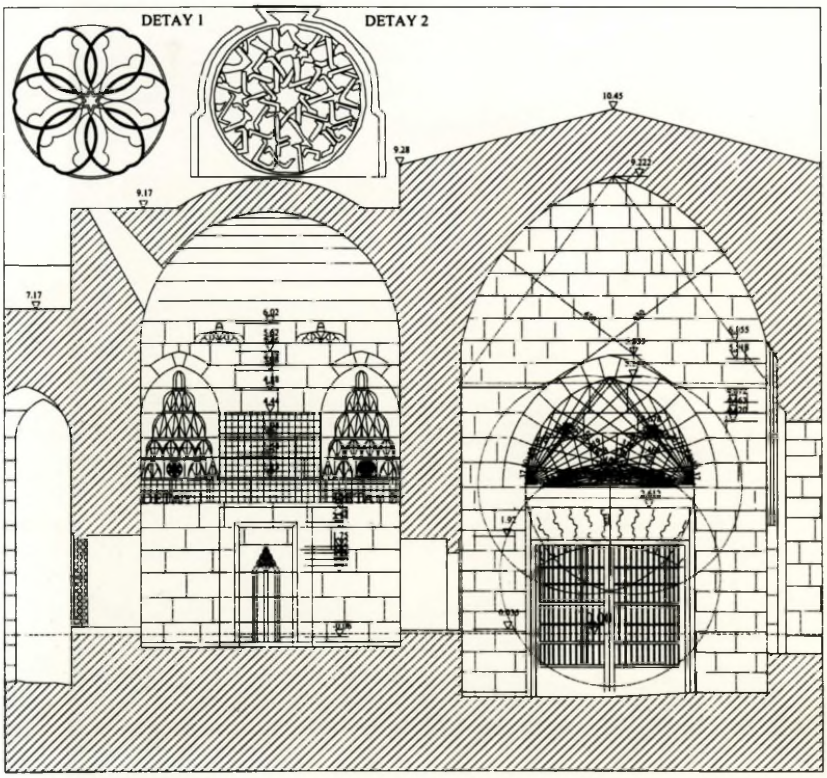

Çizim 3: Mescit ve Giriş Eyvanının Kesiti

larına yerleştirilen süsleme panosu üzerinde geometrik, bitkisel ve figürlü süslemeler yer almaktadır (Foto. 8). Çeşme eyvanı, dış kenarlarda kemer başlangıç seviyesinden başlayıp, üç yönde dolaşan mukarnaslı bir kuşakla çevrelenmiştir. Yanlardaki mukarnasların ara yüzeyleri geçmeler yapan kıvrım dallarla doldurulmuşken, üstteki mukarnas aralarına hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Üstteki mukarnaslı çerçeve kuşağı 17 bölümden oluşmakta olup dış yanlarındaki birer adet mukarnaslı bölümleri boş bırakılmış, kalan 15 mukarnasın içlerine ise değişik hayvan figürleri işlenmiştir. Kuzeyden güneye doğru; kuş, ejder, köpek, tavşan, boğa, kaplan, arslan, fil, arslan, geyik, kuş, kuş, çakal (kurt), karaca? ve ağzında balık olan kuş figürleri sıralanmıştır (Çizim 2, Foto. 9).

Mukarnaslı kuşaktan sonra iki yazıdan başlayarak üç yönde eyvan kemerini kuşatan geniş bordür düzeninin işlendiği geometrik bezeme görülmektedir. Eyvan kemerinin yüzeyi iki kuşak olarak bölümlenmiş olup, üst kuşağın yüzeyine yarım sekizgenlerin kesişmesinden oluşan dört köşeli yıldızlarla, alt kuşak ise düz ve ters olarak işlenmiş üç yapraklı palmet dizisiyle süslenmiştir.

Giriş eyvanının batısında muhtemelen yönetici odaları, L planlı bir bölüm ile günümüzde türbeye dönüştürülmüş eyvandan oluşan mekân yer almaktadır.

Foto. 7: Taç Kapıdan Detay

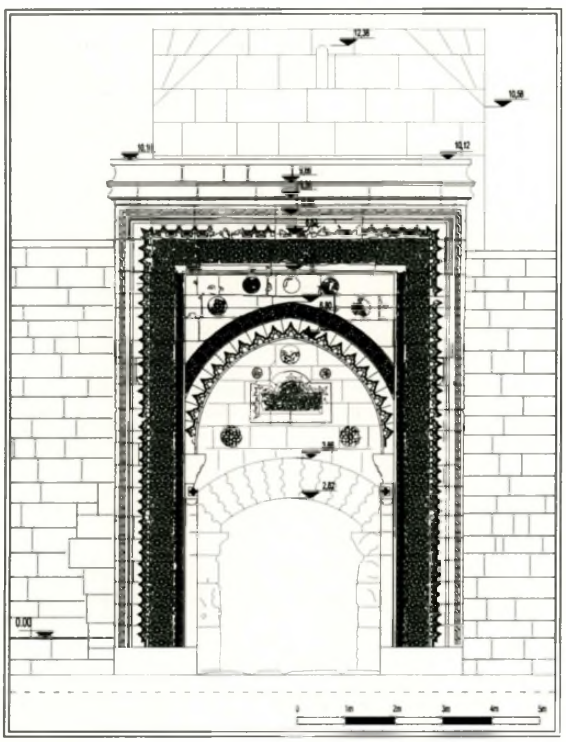

Çizim 4: Kapalı Kısım Taç Kapısı

Türbenin olduğu eyvanın üst örtüsü iki bölümden oluşmaktadır. Öndeki bölüm beşik tonoz, batıdaki bölüm yıldız tonozdur. Muhtemelen Osmanlı döneminde türbeye dönüştürülen bu mekânda kimin yattığı tespit edilememektedir. Batı kanattaki diğer bölümlerin tamamının üzeri sivri beşik tonozlarla örtülüdür.

Sultan Rükneddin Kılıçarslan, Pervane Müineddin, Ermeni kralı Hetum ve İlhanlı kadısı Karatay Hanı'nda bir araya gelerek anlaşma imzalamışlardır[9]. Yavuz yukarıda kısaca anlatılan ve Karatay Hanı'nda yapılan anlaşmayı örnek göstererek hanın girişindeki bu mekânlar ile revaklı avlunun doğusundaki mekânların yabancı devlet başkanlarının misafir edilmesi ve anlaşmalar yapılması için devlet dairesi görevini üstlendiğini ve hanların devlethane olarak da kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir[10].

Giriş eyvanının doğu kanadında ise mescit, hamam ve mescidin güneyinde muhtemelen görevli odası olduğunu düşündüğümüz bir mekân yer almaktadır (Foto. 10).

Mescit kapısı kuzey cephede yer almakta olup üç yönden iki bordürle kuşatılmıştır. Duvar yüzeyinden taşırılan birinci bordürde saç örgüsü şeklindeki geçmelerden oluşan geometrik bezeme yer alırken, daha geniş tutulan ikinci bordürde kırık çizgi sisteminden gelişen on kollu yıldız düzenlemelerinin yer aldı-

[9] Turan, 1999: 443.

[10] Yavuz, 2006: 527.

Foto. 8: Çeşme Eyvanından Detay

ğı geometrik süsleme dikkati çeker. Bezemenin alçak kabartma olarak yapıldığı görülmektedir.

Sivri formda düzenlenen kapısının kuşatma kemerinin alnı alçak kabartma mescit tarzında işlenmiş meanderlarla hareketlendirilmiştir. Eğimlendirilmiş kemer karnında ise düğümlü geçmeler yapan şeritlerin meydana getirdiği geometrik süsleme yer alır. Her iki bezeme kuşağı da kemeri üç yönden dolaşmaktadır.

Kemer köşeliği boş yer bırakmayacak şekilde, alçak kabartma tekniğinde işlenmiş basit kıvrım dallar ve rumi yapraklardan meydana gelen bitkisel süslemeyle bezenmiş, köşelerdeki dairesel madalyonların yüzeyinde ise kufi yazı tarzında işlenmiş Allah yazısı yer almaktadır.

Kapı beş sıra mukarnaslı kavsarayla örtülmüştür.

Basık kemerli kapıdan geçilerek girilen mescit, 5.27 x 5.30 m. ölçülerinde olup kubbe köşelerde mukarnaslı tromplar üzerine oturtulmuştur. Mescit kubbesi-

ne geçişi sağlayan tromplardan batıdakinde iç yüzeyi bezeyen mukarnasların birinci sırasındakilerin aralarında yüzeyleri kol sayıları farklı yıldızların işlendiği dairesel madalyonlarla süslenmiştir. Bu düzenleme kuzeydoğu köşedeki trompta da tekrarlanmaktadır. Doğudaki trompun yüzeyini dolduran mukarnasların birinci sırasında bitkisel bezemeli dairesel rozetler yer almakta, aynı düzenleme kuzeybatıdaki trompta da tekrarlanmıştır (Çizim 3).

Duvar yüzeyinden çıkıntı yapmayan ve yarım daire niş olarak düzenlenen mihrap, üç sıra mukarnaslı kavsarayla örtülmüş olup, niş yüzeyi üç düşey şeritle bölümlendirilmeye çalışılmıştır.

Mescidin güneyinde giriş eyvanından geçilerek girilen dikdörtgen mekânın üzeri sivri beşik tonozla örtülüdür. Muhtemelen bu mekân handa çalışanlara tahsis edilmiş bir odadır.

Hamama, mescidin doğusundaki üzeri beşik tonozla örtülü dar koridorun doğusuna açılan sivri kemerli büyük nişin içerisindeki kapıdan geçilerek girilmektedir. Karatay Hanı hamamı, soyunma, soğukluk, iki adet halvetten oluşan sıcaklık, su deposu ve külhandan ibarettir. Isı kaybını önlemek için hamamın olduğu bölümün tamamı, kervansarayın diğer hacimlerinden daha basık tutulmuştur[11].

Hamamın soyunmalığı 2.60 x 2.60 m. ölçülerinde olup üzeri değirmi bir tonozla örtülmüştür. Bu bölümün aydınlatılması tonozun tepesine açılan çintemani (üç benek) formundaki bir ışıkla sağlanmıştır.

Soğukluk bölümüne, soyunmalığın güney duvarının doğu köşesine açılan kapıdan girilmektedir. 2.70 x 2.67 m. ölçülerindeki soğukluğun üzeri mukarnaslı bir kubbeyle örtülmüştür. Bu bölümün aydınlatılması kubbenin tepesine açılan beş adet yuvarlak formlu ışık gözüyle sağlanmıştır. Soğukluğun güney duvarı orta-

[11] Denktaş, 2000: 169

Foto. 9: Çeşme Eyvanındaki Hayvan Figürlerinden Fil Figürü

Foto. 10: Avlunun Güney, Doğu ve Batı Cephelerinden Genel Görünüş

sında, tek delikli bir musluk yeri bulunmaktadır. Bu mekânın tahrip edilen duvarları içerisinde 0.12 m. çapında künkler görülmektedir.

Halvetlere, soğukluğun kuzey ve doğu köşelerine açılan iki kapıdan geçilmektedir. Doğudaki halvet 2.80 x 2.80 m. ölçülerinde olup, üzeri köşelerde yarım çapraz tonozlarla duvara oturan bir nevi aynalı tonozla örtülmüştür. Halvetin aydınlatılması, tonozun tepesindeki yukarı doğru daralan fenerin yan yüzleri ve tepesine açılan yuvarlak formlu ışık gözleriyle sağlanmıştır. Bu fenerin çevresi yatay ve dikey eksenlerde kesişen şeritlerin meydana getirdiği geometrik bezemeyle tezyin edilmiştir. Batı cephesi hariç diğer cephelerinin ortalarında musluğun bağlandığı tek delikler görülmektedir. Kuzey doğu köşedeki halvet 2.78 x 2.82 m. ölçülerinde olup, üzeri köşelerde mukarnaslı tromplara oturan bir kubbeyle örtülmüştür. Bu mekân, kubbenin tepesinde bir, yanlarda iki adet olmak üzere toplam üç adet ışık gözüyle aydınlatılmıştır. Bu halvetin doğu duvarı ortasında bulunan açıklık ile su deposu irtibatlandırılmıştır. Fakat bu açıklığın çev-

Plan 2: Karatay Hanı A-A Kesiti

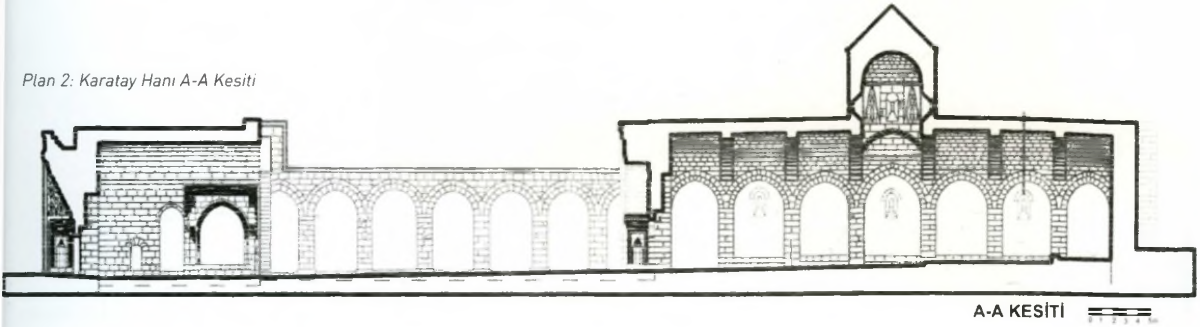

Foto. 11: Giriş Eyvanının Avluya Bakan Cephesindeki Ejderin Genel Görünüşü

resi zamanla tahrip edildiği için günümüzde kapıya dönüştürülmüştür. Halvetin güney ve batı duvarları ortalarına gelecek şekilde konan tek delikli ayna taşları görülmektedir. Doğu duvar içerisindeki künklerden bu cephede de ayna taşının olma ihtimali yüksektir. Erdmann, halvetin kuzey duvarına sonradan açılan ve kuzeydeki sivri tonozlu mekânla bağlantısını sağlayan kapıyı orijinal kabul ederek bu mekânın hamama dâhil olabileceğini ileri sürmüştür[12]. Adı geçen mekânın hamamla bir bağlantısının olduğu kabul edilemez. Çünkü bu mekân ile halvet arasındaki kapı orijinal değildir. Ayrıca bu mekânın duvarları içerisinde su künklerinin bulunmayışı ve adı geçen mekânın ölçülerinin diğer mekânlara bakılarak çok büyük tutulmuş olması da adı geçen mekânla hamamın hiçbir bağlantısı bulunmadığını ortaya koymaktadır. Her iki halvette bulunması gereken kurna ve sekiler günümüze ulaşamamıştır[13].

[12] Erdmann, 1961: 123.

[13] Denktaş, 2000: 170.

[14] Önge, 1995: 210.

Su deposu 2.58 x 1.25 m. ölçülerinde olup, üzeri sivri bir tonozla örtülüdür. Ancak bu tonozun kuzey köşesinin yaklaşık 0.55 metrelik bölümünün üzeri açıktır. Su deposunun doğusunda bulunan külhanın sivri kemerli ocak ağzının içerisi molozlarla dolmuştur.

Kayseri Sultan Hanı ile Karatay Hanı hamamları her iki hanın plan kompozisyonları içerisindeki yerleri açısından benzerlik göstermektedir. Önge, her iki hamamın taş işçiliği ve plan bakımından birbirleri ile olan benzerliklerinden dolayı iki hanın da aynı ustalar ya da aynı mimar tarafından yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir[14]. Karatay Kervansarayı'nın 1958-1962 yılları arasında VGM tarafından yapılan onarımlarında hamam da kısmen elden geçirilmiştir. Bu onarımlarda dam örtüsünün sal taşları tamamen yenilenmiş, soğukluk, sıcaklık halvetlerinin kilit taşları ile fenerleri değiştirilmiştir.

Bu hamamın diğer en önemli özelliklerinden birisi de halen köyün su ihtiyacını karşılayan orijinal su kaynaklarına sahip olmasıdır. Karadayı Köyü'nün 4 km.

[15] Denktaş, 2000: 171.

kuzeyindeki Elbaşı Köyü yakınlarından çıkan su, üzeri sal taşlarıyla kapatılmış su kanallarıyla köye getirilmiştir. Bu kanalın 4.00 m.lik kısmı çökmeye başlamıştır. Hem köyün hem de hanın su ihtiyacı bu kanaldan karşılanmaktadır[15].

Hamamın giriş kapısının güneyinde yer alan dikdörtgen mekânın üzeri de sivri tonozla örtülüdür. Bu mekânın da hangi amaçlar için kullanıldığı tam olarak tespit edilememiştir. Ancak tarihî kaynaklarda geçen bimaristan bölümünün bu mekân olması akla yatkın gelmektedir. Çünkü bu mekân diğer bölümlerden bir nevi tecrit edilmiş vaziyettedir. Hastaların daha ayakaltında bir mekânda değil de diğer mekânlardan biraz soyutlanmış bir mekânda tedavi edilmiş olması düşünülebilir. Yine kaynaklarda geçen eczane bölümünün de hamamın giriş kapısı ile bimaristan olduğunu düşündüğümüz en güneydeki mekân arasında kalan küçük mekânın olabileceği kabul edilmektedir. Çünkü bu kadar küçük bir mekânın başka bir amaçla kullanılması mümkün değildir. Muhtemelen sağlıkla ilgili her iki bölüm de birbirlerine yakın olarak planlanmış ve inşa edilmiştir.

Giriş eyvanının avluya bakan cephesi yanlardan birer silme kuşağıyla sınırlandırılmıştır. Bu silmeler üstte zengi düğümlü bir kemerle nihayetlenmektedir. Kemer köşeliklerine vücutları cepheden bir yarım, üç tam daire şeklinde birbirine dolanmış olarak iki adet ejder figürü simetrik olarak işlenmiştir. Her iki ejder de sivri dişli ve küçük kulaklı olarak tasvir edilmiştir. Bu ejderler Anadolu Selçuklu sanatı'ndaki en büyük ejder figürleri olması bakımından dikkat çekicidir (Foto. 11).

Foto. 13: Kapalı Hol Bölümünün Taç Kapısı ve Üst Örtüsünün Genel Görünüşü

Foto. 12: Avlunun Kuzey, Batı ve Doğu Cephelerinden Genel Görünüş

Giriş eyvanından geçilen avlunun güneybatı cephesindeki duvara tutturulmuş olarak yapılan 24 adet taş basamaklı merdivenle hanın çatısına çıkılmaktadır.

Avlunun doğu ve batı tarafları asimetrik bir düzenlemeye sahiptir. Batı tarafında ikişer sıra halinde toplam 12 adet yığma taş ayağa atılmış sivri kemerlerin oluşturduğu ve üzeri sivri tonozla örtülü bir revak düzeni yer alır. Buna karşılık avlunun doğu tarafında üzeri sivri tonozla örtülü altı adet oda bulunmaktadır (Foto. 12). Bütün odalara basık kemerli kapılardan girilmektedir. Kuzeyden güneye doğru ikinci kapıdan iki ayrı mekâna geçilmektedir. Bu mekânların hangi amaçlar için kullanıldıkları bugünkü bakiyelerden anlaşılamamaktadır.

Kapalı kısma yine bir taç kapı ile girilir. Taç kapının yüksekliği 11.20 metre, genişliği ise 7.20 metredir. Cephe duvarından dışa doğru 2.35 metrelik bir çıkıntı yapar (Çizim 4, Foto. 13). Taçkapı genişlikleri ve bezemeleri farklı altı bordürle çerçevelenmiştir. Taçkapıyı en dışta kuşatan dar yüzeyli bordür bezenmeden sade bırakılmıştır. İkinci bordürün yüzeyi dairesel profilli şeritlerin ikili alt-üst geçme yapmasıyla meydana gelmiş zencereklerle bezemelidir. Diğer ikisinden daha geniş tutulan üçüncü bordürün yüzeyinde herhangi bir süsleme bulunmaz. Dördüncü bordürde yarım yıldız desenleri tatbik edilmiştir. Taçkapının en geniş bordürü olan beşinci bordürün yüzeyinde kırık çizgi sisteminden gelişen ve on kollu yıldızlar meydana getiren geometrik kompozisyon görülmektedir. Yüzeyden eğimlendirilen son bordürde ise farklı büyüklükte dairesel düğümler meydana getiren iç bükey kesitli şeritlerin yer aldığı süsleme dikkati çeker. Taçkapıyı yanlardan sınırlayan sütuncelerin gövdeleri yalın bırakılmıştır. Taçkapı kemeri üstte kırık çizgi ve kapalı formda geometrik biçimlerin meydana getirdiği altı kollu yıldızlarla bezenmiştir. Altta ise üsttekinden daha geniş bırakılan yüzeye yarım yıldız desenleri oyulmuştur. Kemer köşeliğinin batı tarafındaki dairesel rozetlerin birinin yüzeyinde sekiz, diğerinin yüzeyinde ise altı kollu yıldız deseni işlenmiştir. Doğu taraftakilerde de aynı yıldızların farklı tarzda tatbik edildiği gözlenir. Ortadaki rozet tamamen tahrip olmuştur.

Foto. 14: Kapalı Hol Taç Kapısından Detay

Taç kapı nişini örten tonozun mukarnaslarla hareketlendirilmiş konsollara oturduğu gözlenmektedir. Giriş kapısının basık kemeri üzerinde ana taç kapıdakine benzer biçimde düzenlenmiş kitabe yer almaktadır. Kitabe, alt kısmı tahrip olan yarım yıldız desenlerinin işlendiği ince bir bordürle çerçevelenmiştir. Ancak burada kitabe mermer değil, küfeki taşına işlenmiştir. Taç kapının bordür taşlarının büyük bölümünün yenilenmiş olduğu gözlenmektedir. Taçkapı nişinde üçü kitabenin üstünde, ikisi altında toplam beş adet rozet yer alır. Üstte ortadaki rozetin yüzeyi kırık çizgi sisteminden gelişen sekiz kollu yıldız deseniyle bezenmiş, iki yandaki rozetler ise on iki yapraklı çiçek şeklinde tasarlanmıştır. Alttaki iki rozet ortadakiyle aynı şekilde düzenlenmiştir (Foto. 14). Taç kapı yan nişi üzerindeki dikdörtgen panoda kırık çizgi sisteminden gelişen geometrik bezeme yer almaktadır.

Kapalı bölüm kuzey-güney doğrultusunda uzanan, ortada dört sıra ayağın beş sahna ayırdığı düzenlemeye sahiptir. Her ayak sırasında altışar adet olmak üzere üst örtü toplam 24 ayak tarafından taşınmaktadır (Foto. 15). Orta sahnın ortasına kubbe oturtulmuş, diğer bölümler sivri tonozlarla örtülmüştür. Orta sahın, kuzey-güney doğrultusunda sivri tonozla örtülü iken, ikişerli yan sahınlar doğu-batı doğrultusunda sivri tonozlarla örtülüdür. Kubbe, ortada oluşturulan kare tabandan üçgenlerle sekizgen gövdeye geçilerek, sekizgenden pandantiflerle kubbeye geçilmektedir (Foto. 16). Kubbe dıştan pramidal bir külah ile örtülüdür. Bu bölüm doğu cephede dört adet, batı cephede üç adet mazgal pencere ve kubbe kasnağına açılan dört adet pencereyle aydınlatılmaya çalışılmıştır. Fakat içerisi oldukça karanlıktır. Hanın batı cephesinin en kuzeyindeki mazgal pencerenin üst bölümünden başlayan havalandırma bacasının çatıya

kadar devam ettiği görülmektedir[16]. Yapılan son onarımlarda bu baca ile diğer bütün bacaların üzeri betonla sıvanarak kapatılmıştır.

[16] Yavuz, 2006: 437.

Hol bölümünde yer alan sekiler ortalama olarak 0.55-0.60 m. yüksekliktedir. Bu sekilerin bazılarına bitişik olarak taştan oyulmuş hayvan yemlikleri yerleştirilmiştir. Üst örtüyü taşıyan ayaklarda ve yemlik olarak oyulmuş taş yalaklarda hayvanları bağlamak için açılmış delikleri görmek mümkündür.

Karatay Hanı'nda süsleme tamamıyla taş malzemeyle biçimlendirilmiş olup, alışıldığı şekilde taç kapılarda toplanmıştır. Ayrıca çeşme, eyvan kemeri ve mescit kapısı da bezenmiş öğelerdendir.

Genişlikleri farklı bordürlerle çerçevelenen avlu taç kapısında, geometrik ve bitkisel düzenlerin yanı sıra aralara serpiştirilmiş boydan insan kabartmaları ile hayvan başları dönemin sosyo-kültürel eğilimlerini de yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Çeşme eyvanının bezemelerinde, daha çok küresel örtü elemanı olarak taçkapı ve mihraplarda gördüğümüz mukarnasın yüzeyi sınırlayan bir bordür bezemesi olarak kullanılması ilgi çekicidir. Mukarnas nişleri arasına kabartma olarak işlenen hayvan tasvirlerinin sayısının 12'den fazla olması ve 12 Hayvanlı Türk Takvimi'nde yer alan bazı hayvanların burada yer almaması ise bu bağlantıları güçleştirmektedir. Öte yandan eyvan kemerinin avluya bakan cephesine işlenen ve döneminin en büyük tasvirleri olan ejderlerin girişi koruyan bekçi sembolüyle Asyatik anlayışları yaşattığı gözlenir.

Kapalı bölüm taç kapısında geometrik bezemeli silme kuşakları ve bordürlerin yanı sıra daha çok yüzeyi geometrik bezemeli rozet kabartmaları yer alır.

Foto. 15: Kapalı Hol Bölümünün İçten Görünüşü

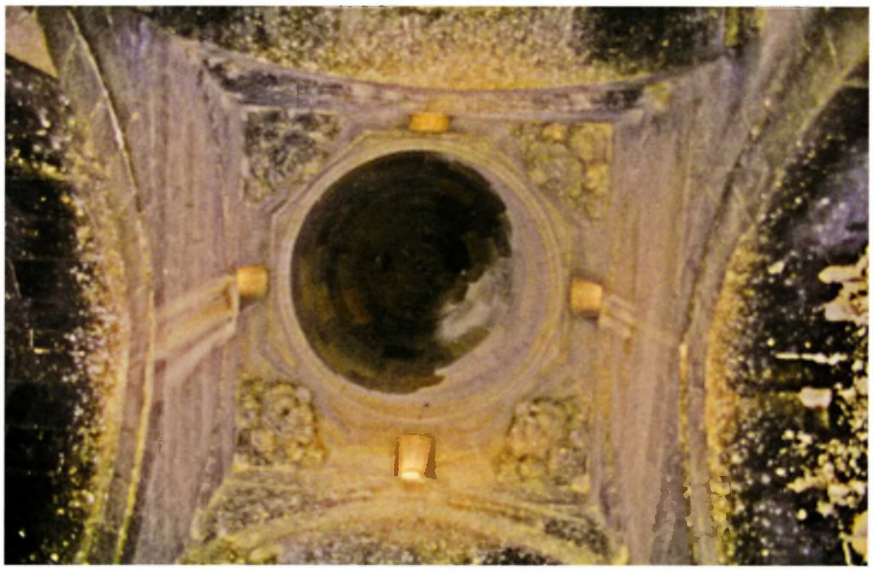

Foto. 16: Kapalı Hol Bölümü Kubbesinin Genel Görünüşü

Handa bezeme açısından dikkati çeken bir diğer unsur da çörtenlerdir. Aslan, boğa başı gibi örneklerin yanı sıra, insan-boğanın birlikte ele alındığı çalışmaların da olduğu bu uygulamalar üç boyutlu tasarımlarıyla heykel formuna yaklaşan detaylar olarak kabul edilebilir.

Sadece ana taç kapı kitabesinde mermer, hanın beden duvarları ve üst örtüsünde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Temel bölümündeki taşlar daha büyük ölçüde tutulmuştur. Hanın genel olarak dış duvarları farklılık göstermekle birlikte ortalama iki metre kalınlığındadır. Hamam bölümündeki duvarlar daha ince olmakla birlikte diğer odaların duvarları da dış cephe duvarlarından ince tutulmuştur. Orijinalinde hanın üst örtüsünün toprak olduğu, 1958-1962 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlarda kesme taş malzemeyle kaplandığı anlaşılmaktadır.

Hanın bütün duvarları Selçuklu dönemi yapılarında sıkça görülen dolgu duvar tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Günümüzde üst örtüdeki yalıtımın yeterli olmaması sebebiyle dış cephe duvarlarında yer yer tuzlanmalar ve deformasyonlar görülmektedir.

XIII. yüzyıl Anadolusundaki bütün süsleme repertuarlarının (geometrik, bitkisel, figüratif ve mukarnas gibi) ele alındığı ve işleyişine göre vakfiyesinin bulunması açısından Karatay Hanı döneminin en önemli yapısıdır.

Bibliyografya

Ahmed bin Ali El Kalkaşendi, Sübhü-l A'şa, C. XIV, Beyrut, 1987.

Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, Selçukî Devletleri Tarihi (Müsameret-al-Ahbar), (Çeviri: M. Nuri Gençosman), Ankara, 1943.

Denktaş, Mustafa, Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler-Hamamlar), Kayseri, 2000.

Erdmann, Kurt, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I, II. Berlin, 1962.

Halil Edhem (Eldem) "Anadolu'da İslami Kitabeler (Karatay Hanı)", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM) No: 33, Ağustos 1331 (H.), s. 513-523.

Öney, Gönül, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları", TTK Belleteni, XXXIV/133, Ankara, 1970, s. 83-120.

Önge, Yılmaz, XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara,1995.

Sümer, Faruk, Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar), İstanbul, 1985.

Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, C. X, S. 39, Ankara, 1946, s. 471-496.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: I Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, C.XLII, 1947, s. 197–235.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: II Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", Belleten, C.XLIII, 1947, s. 415–429.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. XLV, Ankara, 1948, s. 17–169.

Turan, Osman, "Selçuk Kervansarayları", Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 755–765.

Yavuz, Ayşıl, "Kervansaraylar", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2, Ankara, 2006, 435–445.

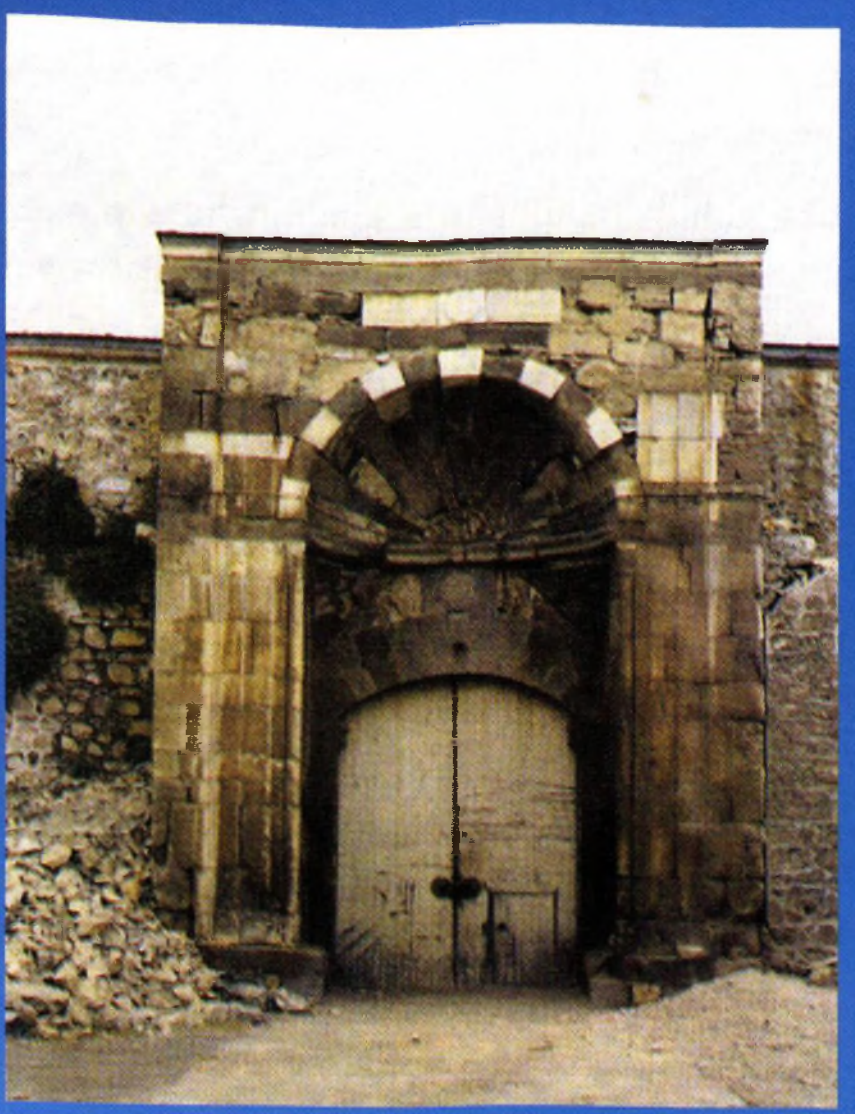

EBÛ'L-MÜCAHİD YUSUF HANI

Prof. Dr. Mehmet ÖZKARCI*

Afyon – Çay İlçesi'nin Vakıflar Mahallesi, Selçuk Sokak'ta yer alan yapı, Eylül 1982 – Ağustos 1994 tarihinde incelenmiştir.

Hanın inşâ kitabesi, kapalı kısmın taçkapısında bulunmaktadır. Kavsaranın üstünde yer alan 0.50 x 2.00 m. ölçülerindeki mermer kitabe, sülüs hat ile iki satır olarak yazılmıştır. Üç bölümden oluşan mermer levhanın ortasına bir rozet, yanlara ise kitabe işlenmiştir. Rozetin üzeri, "mühr-ü Süleyman" ve geometrik motiflerle bezenmiştir.

Emere bi-imâret-i haze'l-hân fî eyyâmi's-Sultâni'l-a'zam gıyâsu'd-dünyâ ve'd-dîn Keyhusrev bin Kılıç Arslan halleda'llâhu
Devletehu el-'abdu'z-zaîf Yusuf bin Yakûb gafara'llâhu zünûbehu bi-târîh sene seb'a ve seb'în sitte mi'e.

[Bu hanın yapılmasını, dünya ve dinin gelişmesine yardım eden Kılıç Arslan'ın oğlu büyük Sultan Keyhusrev'in hükümdarlığı zamanında –Allah onun saltanatını uzun kılsın- zayıf kul Yakub'un oğlu Yusuf –Allah onun günahlarını affetsin- 677 H./ 1278-79 M. senesinde emretti.]

Foto. 1: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kuzeybatı taraftan görünüş (V.G.M., 1965).

* Sütçü İmam Ünv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

[1] C. Huart, hanın 657 H./ 1299 M. yılında inşâ edildiğini belirtmiştir. Bkz. Huart 1978: 72.

[2] Erdmann 1961: 147; Özergin 1965: 148-149; İlter 1969: 51; Gönçer 1971: 292, Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler 1983: 159; Aslanapa 1984: 167; Sönmez 1989: 304.

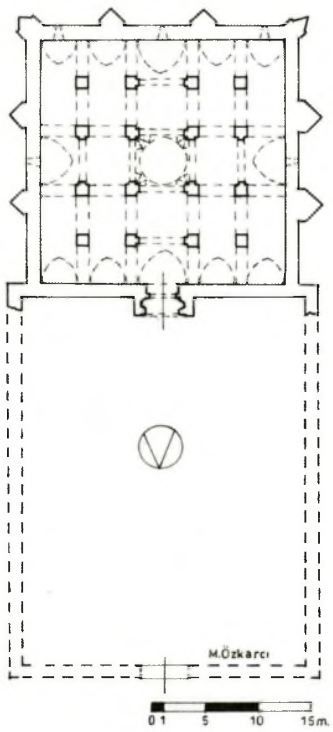

Çizim 1: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, rölöve planı

Han inşâ kitabesine göre, 677 H./ 1278-79 M. yılında Ebû'l-Mücahid Yusuf bin Yakub tarafından yaptırılmıştır[1].

Bu yapı bazı yayınlarda; "Çay Hanı", "Taş Hanı" ve "Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı" olarak geçmektedir[2].

Han, Ebû'l-Mücahid Yusuf Külliyesi'nin bir yapısı olarak inşâ edilmiştir. Anadolu Selçukluları'nın son külliyelerinden olan yapı topluluğu; medrese, türbe, çeşme, han ve bugün hiçbir izi kalmayan hamamdan oluşmaktadır[3]. Külliyeyi inşâ ettiren "Ebû'l-Mücahid Yusuf bin Yakub" un, Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev'in (1264-1283) büyük komutan ve önemli devlet adamlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Medresenin taçkapısında yer alan usta kitabesine göre, diğer külliye yapıları ile beraber, hanın da mimar "Oğulbeğ bin Mehmed" tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır[4]. İmzasını "amel-i Oğulbeğ bin Mehmed" şeklinde atan mimar, Anadolu Selçuklu mimarîsinde adını, inşâ ettiği yapının üzerine kaydeden son sanatçı olmuştur[5]. Mimar Oğulbeğ'in, mimarî üslûbu nedeniyle Konya'da yetiştiği, özellikle Konya'daki Karatay ve İnce Minareli medreselerden önemli ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır.

Han, Anadolu Selçukluları'nın batıya uzanan önemli kervan yollarından biri olan "Konya-Afyon" güzergâhı üzerindeki Afyon'un Çay ilçesi'nde yer alır[6]. Çay ilçesi, Batı Anadolu'yu Orta Anadolu'ya bağlayan önemli bir yerleşim yeridir.

Çeşitli onarımlar görerek sadece kapalı kısmı günümüze ulaşan hanın, avlu kısmı yıkılmıştır. Günümüzde Çay Belediyesi'nin deposu olarak kullanılan hanın, avlu kıs-

Foto. 2: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kuzey taraftan görünüş.

[3] Ebû'l-Mücahid Yusuf Külliyesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Özkarcı 1996.

[4] Hanın günümüze gelen bölümlerinde usta kitabesi yoktur. Kapalı kısmın taçkapısında biçim ve yapım tekniği bakımından medresenin taçkapısındakiyle aynı olan "pars" veya "aslan" figürü bulunmaktadır. Her iki yapıdaki figürün aynı sanatçı tarafından yapıldığı konusunda bir şüphemiz yoktur. Ayrıca han ve medrese inşâ kitabelerine göre, "Ebû'l-Mücahid Yusuf bin Yakub" tarafından 677 H./ 1278-79 M. yılında yaptırılmıştır. Her iki yapı aynı şahıs tarafından aynı tarihlerde inşâ ettirildiğine göre, hanın da medrese gibi "Oğulbey bin Mehmed" tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

[5] Mayer 1956: 127; Sönmez 1989: 304; Bayburtluoğlu 1993: 152.

[6] Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, Konya, Akşehir ve Afyon istikâmetinde uzanan Anadolu Selçuklu kervanyolunun üzerindedir. Konya'dan yola çıkarak; Horozlu (Ruz-Apa) Hanı (1246-49), Dokuzun Derbent Hanı (1210), Hacı Hafız Hanı (Yıkılmış), Kadın Hanı (1223), Ilgın (Sâhip Ata) Hanı (1267-68; Yıkılmış), Argıt Hanı (1201-2), Akşehir, İshaklı (Sâhip Ata) Hanı (1249) ve Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı'na ulaşılır. Buradan da Afyon'a gidilir. Bkz. Erdmann 1966: 12-13.

[7] Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler 1983: 161.

mının ne zaman yıkıldığını bilemiyoruz. Yapı 1940'lı yıllarda bakımsız hâlde bulunuyormuş; 1940 ve 1965 tarihlerinde onarım görmüştür. Bu tamirlerde taçkapının yıkılmasını önlemek için yan taraflarına payandalar yapılmıştır. 1965 yılında çekilen fotoğrafta, kapalı bölümün orta kısmını örten tuğla kubbe yıkılınca, aydınlık feneri gibi etrafı pencereli, üzeri kiremit kaplı bir çatıyla kapatıldığı görülmektedir. Son onarımlarda ise demir çerçeveli camekânla örtülmüştür. Ayrıca kapalı kısmın beşik tonozları üstten sıkıştırılmış toprak tabakayla örtülüyken, son onarımlarda kurşun çatıyla kapatılmıştır[7].

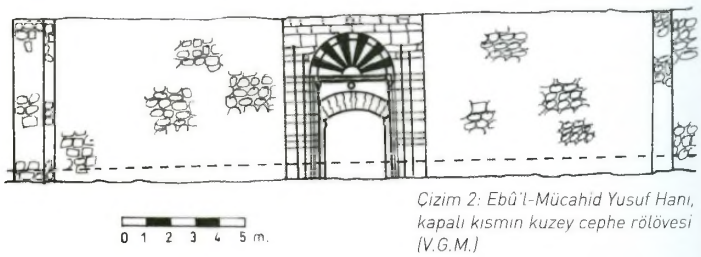

Çizim 2: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı kısmın kuzey cephe rölövesi (V.G.M.)

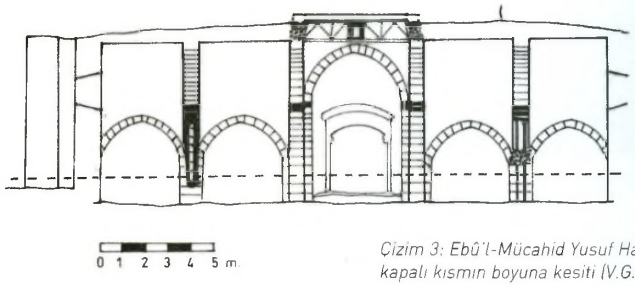

Çizim 3: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı kısmın boyuna kesiti (V.G.M.)

Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, açık ve kapalı kısımların birleşmesinden oluşan Anadolu Selçuklu hanları grubuna girer. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen yapı, bugün mevcut olmayan avlusuyla beraber yaklaşık 1780 m.² lik bir alan üzerine inşâ edilmiştir. Sultan hanlarında olduğu gibi bu yapıda da avlu, güney duvarındaki kalıntılara göre, kapalı kısımdan daha geniş tutulmuştur. Ayrıca bu han, üzerinde inşâ kitabesi olan Anadolu Selçuklu hanlarının sonuncusu olması bakımından da ayrı bir özelliğe sahiptir.

Yapının inşâsında oldukça zengin malzemeye yer verildiği görülür. Kapalı kısmın taçkapısında iki renkli ince yonu taş; kemer ve ayaklarda ince yonu taş; beşik tonoz, duvar ve payandalarda moloz taş; kubbe ve kemer köşelikleri ile mazgal pencerelerde tuğla; inşâ kitabesinde ise mermer malzeme kullanılmıştır.

Foto. 3: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kuzeybatı taraftan görünüş.

Foto. 4: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı kısmın güney cephesi.

Hanın kapalı kısmının cephe duvarları, Anadolu Selçuklu hanlarının bir özelliği olarak oldukça masif tutulmuştur. Yapının hantallığı doğu, batı ve güney cephelerinde duvarların üst kısmında açılan toplam beş mazgal ve sekiz payanda ile giderilmeye çalışılmıştır. Duvarlar dıştan uçları sivri, köprü mahmuzu şeklinde üçgen payandalarla takviye edilerek, han bir kale görünüşünü almıştır. Yapının doğu ve batı cephelerine ikişer, güney cephesine de dört payanda yerleştirilmiştir. Kapalı kısmın cephe duvarları, dışa hafif çıkıntı yapan kesme taş kornişle nihayetlenmektedir.

Foto. 5: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı kısmın taçkapısı.

Hanın avlusunu çevreleyen duvarlar, avludaki mekânlar ve avlu taçkapısı tamamen yıkılmıştır; sadece güney tarafta kapalı kısma bitişik olan duvar kalıntıları günümüze gelmiştir. Avlunu yan duvarları, kapalı kısmın doğu ve batı cephe duvarlarından yanlara simetrik olarak 2.10 m. çıkıntı yapmaktadır; avlu, kapalı kısımdan daha geniş tutulmuştur. Mevcut kalıntılara göre avlunun iç taraftan genişliği 27.00 m. dir. Kaynaklardan öğrendiğimize göre avlu kısmının taçkapısı yıkılmadan önce, medresenin taçkapısıyla aynı hizada bulunmaktaymış[8]. Ayrıca hanı 1953 yılında inceleyen K. Erdmann, avlunun yıkıldığını, fakat temel izlerinin belli olduğunu kaydederek eninin 28.00 m., boyunun ise 34.00-36.00 m. arasında bulunduğunu belirtmektedir[9]. M.K. Özergin ise, avlunun yıkık ve 31.00 x 38.00 m. ölçülerinde olduğunu kaydetmiştir[10].

Bu bilgiler ışığında avlunun içten yaklaşık 27.00 x 36.00 m. ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır. İ. İlter'in bazı kalıntılara dayanarak çizdiği plânda, avlu taçkapısının dışa çıkıntı yaptığı ve doğu cephe duvarında kare kesitli payandaya yer verdiği görülmektedir[11]. Aynı şekilde K. Erdmann da, avlunun doğu

[8] Gönçer 1971: 294.
[9] Erdmann 1961: 148.
[10] Özergin 1965: 149.
[11] İlter 1969: 51.
[12] Erdmann 1961: 148.

cephe duvarında dörtgen biçiminde bir payanda kalıntısı olduğunu belirtmektedir[12]. Bu bilgilere göre avlu duvarlarının kare kesitli payandalarla desteklendiği anlaşılmaktadır. Burada mimarın, hanın monotonluğunu gidermek için avlu duvarlarında kare, kapalı kısımda ise üçgen kesitli payandalara yer verdiği ortaya çıkmaktadır.

Foto. 6: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, taçkapının kavsarası.

K. Erdmann, avlu taçkapısının temel izlerine dayanarak bu kapının, kapalı kısmın taçkapısından biraz daha geniş olduğunu ifade etmektedir[13]. Daha önce de belirttiğimiz gibi avlunun taçkapısı, medresenin taçkapısı ile aynı hizada bulunmaktaymış; bugün han ile medresenin arasından geniş bir yol geçmektedir. Avlu taçkapısının nasıl bir biçime sahip olduğunu bilmemekle beraber, medresenin taçkapısı gibi mukarnas kavsaralı olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü aynı düzlem üzerine yerleştirilen her iki yapının taçkapısının bütünlük göstermesi için, külliyenin mimarı tarafından aynı şekilde yapılma ihtimali daha büyüktür. Ayrıca o dönemde inşâ edilen hanların avlu taçkapıları, bir-iki örnek dışında genelinde mukarnas kavsaralıdır. Günümüze hiçbir kalıntısı ulaşmadığı için avlunun nasıl bir plân şemasına sahip olduğunu bilemiyoruz.

[13] Erdmann 1961: 148.

Hanın kapalı kısmı içten 23.00 x 23.40 m. ölçülerindedir; duvar kalınlığı ise 1.30 m. dir. Anadolu Selçuklu mimarîsinde önemli bir yeri olan kapalı kısmın taçkapısı, kuzey cephenin ortasına yerleştirilmiştir. 5.75 x 7.30 m. ölçülerindeki taçkapı, yarım kubbe biçiminde kavsaraya sahiptir. Taçkapı cepheden 1.80 m., yukarı ise yaklaşık 0.50 m. çıkıntı yapmakta ve cepheye oranı 1/4.7'dir. İç mekâna 2.60 x 2.80 m. ölçülerinde basık kemerli esas giriş kapısından girilmektedir.

Foto. 7: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, taçkapının doğu nişi.

Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı'nın kapalı kısmı, diğer Anadolu Selçuklu hanlarına göre farklı bir plânda yapılmıştır. Kare şeklindeki iç mekân, plân bakımından Anadolu Selçuklu han mimarîsinde tek örnek sayılır. Simetrik bir plân şemasına sahip olan iç mekân, dört sıradan oluşan toplam onaltı (16) taş payeye boylamasına atılmış sivri kemerlerle kuzey-güney yönünde dikine uzanan beş sahna ayrılmıştır. Orta

Foto. 8: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, taçkapıdan detay.

sahın diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Sahınlar, doğu-batı doğrultusunda uzanan çapraz bir sahınla ortadan kesilerek, iç mekânın tam ortasında kare plânlı bir alan oluşturulmuştur. Sahınların üzeri sivri beşik tonozlarla, orta kısımdaki kare plânlı alan ise Türk üçgenleriyle geçilen 4.60 m. çapında tuğla kubbeyle örtülmüştür. Kubbe, dört yüzüne hafif sivri kemerli birer küçük pencere açılan sekizgen plânlı kasnağın üzerine oturmaktadır. Tuğla kubbe bugün mevcut olmayıp açıklık demir çerçeveli camekânla örtülmüş, kasnaktaki pencereler de içten tuğla ile kapatılmıştır. Kubbeli orta bölümün dört kenarı boyunca, beden duvarlarına kadar uzanan beşik tonozlar ile "haçvarî" plân oluşturulmuştur. Köşelerde ise yan yana ve uzunlamasına yerleştirilen ikişer tonozlu bölüm bulunmaktadır. Böylece haçın kollarının yanlarındaki kısımlarda yer alan beşik tonozlu sekiz bölüm ile hanın plânı tamamlanmaktadır. Haçın kollarını örten tonozlar, diğer bölümlerin tonozlarından daha geniş ve yüksek tutularak, "haçvarî plân" daha da belirginleşmektedir.

Foto. 9: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı bölümden görünüş (kuzey-güney).

Haçın kollarını oluşturan sahınların genişliği 4.75 m., diğerlerininki ise 3.60 m. dir. Ayrıca haçın kolları birer takviye kemeriyle desteklenmiştir. Orta kısımda kubbeyi taşıyan taş payeler haç şeklinde, diğerleri ise kare kesitlidir. İç mekânın aydınlığı; kubbe kasnağında dört, güney duvarında üç, batı ve doğu duvarlarında birer adet olmak üzere toplam dokuz pencereyle sağlanmıştır.

Bugün kapalı kısmın içinde ocak ile yolcuların ikâmet etmeleri için yapılan sekiler yoktur. Bu elemanların, han fonksiyonunu yitirince onarımlar sırasında ortadan kaldırıldığını düşünmekteyiz.

Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı'nda kapalı kısmın plân düzenlemesinde merkezî plâna doğru bir gidiş vardır. Bu handa gerçekleştirilen plân şeması, Sultan hanlarının ileri aşamasıdır.

Süsleme

Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı'nda dikkâti çeken bezeme, kapalı kısmın taçkapısında görülür. Kapalı bölümün iç kısmı sade olmakla beraber, orta kısmın üzerini örten kubbe ve kesme taştan yapılan sivri kemerlerin köşelikleri tuğladan örülerek, iç mekânın monotonluğu hafifletilmeye çalışılmıştır. Ayrıca payelerin üst kısmı ve kemerlerin üzengi taşları profilli silmelerle hareketlendirilmiştir.

Taçkapı

Kapalı kısmın taçkapısının kavsarası, biçim yönünden Anadolu Selçuklu mimarîsinde özel bir yere sahiptir. Taçkapı, dış köşelerden iç köşe sütunlerine doğru daralan üç profilli silmeyle hareketlendirilmiştir. Silindirik köşe sütunceleri zar şeklinde kaidelerin üzerine otururlar. Kaidelerin yüzeylerine birer baklava motifi işlenmiştir. Sütunce başlıkları, yaprakları ince yivlerle çiziklenmiş akantusu andıran bitkisel süslemeyle dekore edilmiştir. Sütuncelerin üzerine ise yarım kubbe şeklindeki kavsaranın kemeri istinat etmektedir. Kavsara kemerinin üstüne, enine dikdörtgen şeklinde olan iki satırlık mermer inşâ kitabesi yerleştirilmiştir.

Kavsara yarım kubbe biçiminde olup iki renkli taş işçiliğine sahiptir. Kavsaranın merkezinde yarım yuvarlak taş yer alır. Merkezde, taştan atlamalı olarak yerleştirilen mermer kalitesinde kırmızı ve beyaz kesme taşlar ışınvari bir şekilde genişleyerek etrafa yayılmaktadır. Kavsara alttan profilli silmeyle sınırlandırılmıştır. Köşelerden kavsaraya iki büyük

[14] Aynı şekilde İncir Hanı'nın (Antalya-Isparta/ 1238) taçkapısındaki aslan figürü, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Giyaseddin Keyhusrev'in arması olarak işlenmiştir. Bkz. Öney 1988: 38-39

Foto. 10: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı bölümden görünüş (doğu-batı).

Foto. 11: Ebû'l-Mücahid Yusuf Hanı, kapalı bölümdeki orta mekânın örtü sistemi.

üçgenle geçilmiştir. Üçgenlerin üzeri, iki renkli taştan kaset şeklinde geometrik bölümlere ayrılmıştır.

Üçgen geçişlerin arasında, basık kapı kemerinin üstünde, daire içine alınmış ve taşa alçak kabartma olarak işlenmiş "pars" veya "aslan" figürü yer alır. Bu figürün benzeri Ebû'l-Mücahid Yusuf Medresesi'nin taçkapısına da işlenmiştir. Sola doğru ilerleyen aslan figürü başını sertçe geriye çevirmiştir. Figürün üst kısmı tahrip olmakla beraber vücut hatları belli olmaktadır. Kuyruk yukarı kıvrıldıktan sonra vücuda yatay olarak uzanmakta ve sırt kısmının ortasında tekrar yukarı kıvrılarak damarlı yarım palmet biçiminde sonuçlanmaktadır. Sivri kulakları ve açık ağzı belirtilmiş olan figür daire içine alınmış olup 0.34 x 0.34 m. ölçülerindedir. Bu figürler, Anadolu Selçuklu Sultanı III. Gıyaseddin Keyhusrev'in (1264-1283) armaası olarak yapılmış olabilir. Aslan çeşitli devir ve kültürlerde daima kuvvet ve kudret sembolü olarak görülmüştür. Büyük ihtimalle aynı zamanda arma olarak da düşünülmüştür[14].

Esas giriş açıklığının basık kemeri, "geçme" tekniğinde iki renkli taştan yapılmıştır. Kemer profilli konsolların üzerine oturmaktadır.

Kapı girişinin iki yanına simetrik olarak 0.50 x 0.90 x 1.85 m. boyutlarında birer niş (mihrabiye) yerleştirilmiştir. Dikdörtgen çerçeve içerisine alınan nişler üçer yüzeyli olup, istiridye kabuğu şeklinde kavsarayla sonuçlanmaktadır. Köşelerinde bugün tahrip olmakla beraber, yuvarlak gövdeli sütuncelerin varlığı belli olmaktadır.

Taçkapının kavsarasındaki bezemeleri aynı şekilde başka taçkapılarda göremiyoruz. Kavsaradaki iki renkli taş süslemeler, Memlûk sanatının özelliklerini yansıtmaktadır. Aynı şekilde taçkapının yan nişlerinde görülen istiridye yivli kavsaralar da güneyli özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca taçkapının dış yüzleri sade tutulmuştur. Bu durum Anadolu Selçuklu taçkapılarında geriye doğru bir gidiş olarak görülürse de, Beylikler dönemi mimarîsinin önemli özelliklerinden birisi olan "taçkapıların sadeleşmesi"ne zemin hazırlamış olması bakımından dikkât çekicidir.

Bibliyografya

Gönçer 1933: S. H. Gönçer, "Üç Türk Mimar ve Eserleri: Oğul Bey", *Taşpınar Dergisi*, I/ 9 (1933), s. 207-218.

Mayer 1956: L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Geneve, 1956.

Erdmann 1961: K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I, Berlin, 1961.

Özergin 1965: M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XX (1965), s. 141-170.

Erdmann 1966: K. Erdmann, "Selçuklu Kervansarayı", Çev. F. Tunçdağ, *Önasya*, II/ 14 (1966), s. 12-13, 21.

Afyon İl Yıllığı 1967, İstanbul, 1968.

İlter 1969: İ. İlter, *Tarihi Türk Hanları*, Ankara, 1969.

Gönçer 1971: S. Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, I, İzmir, 1971.

Huart 1978: C. Huart, *Mevlevîler Beldesi Konya*, Çev.: N. Uzel, İstanbul, 1978.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, İkinci Baskı, Ankara, 1983.

Aslanapa 1984: O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul, 1984.

Öney 1988: G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarî Süslemesi ve El Sanatları*, İkinci Baskı, Ankara, 1988.

Sönmez 1989: Z. Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarîsinde Sanatçılar*, Ankara, 1989.

Bayburtluoğlu 1993: Z. Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum, 1993.

Özkarcı 1996: M. Özkarcı, *Afyon – Çay'da Ebû'l-Mücahid Yusuf Külliyesi*, Ankara, 1996.

YALNIZ KAPALI KISIMDAN OLUŞAN HANLAR

ŞARAPSA (SERAPSU) HAN

Yrd. Doç. Dr. Z. Kenan BİLİCİ*

Alanya ilçesi Konaklı beldesi sınırları içinde ve Alanya-Antalya devlet karayolunun kenarında küçük bir tepe üzerinde yer alan han (Foto. 1), bazı yayınlara "*Şarapsa*"[1], "*Şarabsa*"[2], "*Sarafşa*"[3] ya da "*Şarafsa*"[4] adlarıyla geçmiştir[5]; bugün mahallinde "*Serapsu Hanı*" diye de tanınmaktadır[6].

Bina, doğu-batı doğrultusunda uzanan mütemâdi bir sivri beşik tonozun örttüğü ve bu haliyle dikdörtgen planlı tek bir mekân halinde tasarlanmış kapalı barınak bölümü ile buna doğu kenarından bitişen ve kuzey-güney yönünde uzanan sivri

Foto.1: Şarapsa Han Güneyden Görünüş

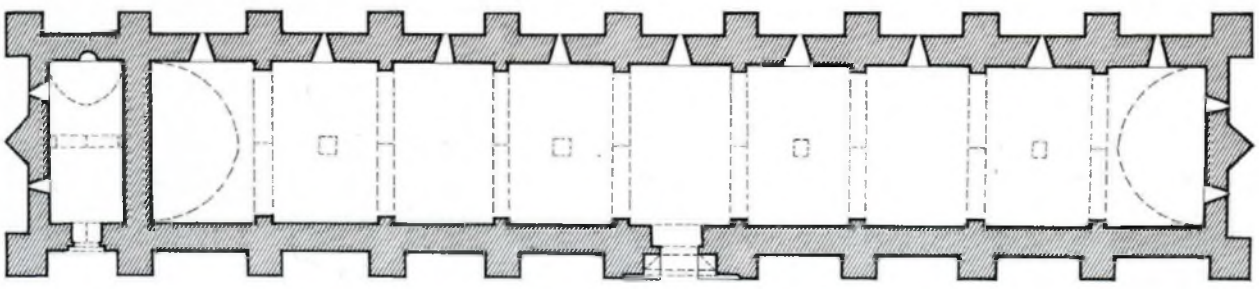

Şekil 1: Şarapsa Han

* Ankara Üniv. DTCF Sanat Tarihi Böl. Öğretim Üyesi

[1] Lloyd-Rice 1989: 49.

[2] Konyalı 1946: 362.

[3] Erdmann 1961/1: 171.

[4] Yavuz 1992: 256.

[5] Erdmann, Otto von Richter tarafından binaya "*Akhan*" adının verildiğini de belirtir. Erdmann 1961/1: 171.

[6] Buna karşılık, onarımından sonra lokanta olarak işletilmek üzere bir müstecire kiralanan binanın girişindeki tabelâda "Ali Han Kervansaray" yazılı olduğu dikkati çeker. Bu yetmezmiş gibi, hanın taçkapısı önünde, iğreti bir kaide üzerine yerleştirilmiş ve belli ki bir hancı tasvirini çağrıştırması beklenen heykel de, tarihî mekânların düzenlenmesinde özen ve yaratıcılıktan ne denli uzak olduğumuzu göstermektedir. Diğer taraftan, mutfak, depo, tuvalet ve soyunma odaları, hattâ dans pisti ile idare ve muhasebe katlarını içeren hanın, bugün restaurant olarak hizmet veren yemek salonu bölümü, lüzûmsuz yoğunluktaki kırmızı renkli ağır kadife perdeleri, plastik koltukları ve her yerde tekrarlanan Osmanlı tuğraları ile zevkten ve görgüden uzak bir görünüm sunar.

Foto. 2: Şarapsa Han Güneyden Görünüş-Payandalar

beşik tonozla örtülü mescitten oluşan yaklaşık 11,50 x 71,00 m. boyutlarında tek bir kütle halinde inşa edilmiştir (Şekil 1). Binanın kuzey ve güney cepheleri (Foto. 2), birbirlerine eş aralıklarla[7] dizilen ve çatı seviyesine kadar yükselen dikdörtgen prizmal payandalar ile desteklenmektedir[8]; doğu ve batı cephelerinin ortasında ise mahmuz şeklinde çıkıntılı birer üçgen payanda yer alır (Foto. 3). Çatı seviyesinde yerleştirilmiş ve üst kenar boyunca bir parapet halinde binayı çevreleyen dendanlar[9], dıştan, âdeta kale görünümü veren etkileyici bir fasat oluştururlar[10].

Hanın kuzey cephesinin ortasında ve beden duvarını da aşarak kesme taş örgülü prizmal bir kütle halinde cepheden dışa doğru çıkıntı yapan taçkapı[11] (Foto. 4), yanlardan sade birer profilli silmenin sınırlandırdığı sivri kemerli bir açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Taçkapının her iki kenarındaki enli silmeler, 90^0 dönerek kapı kütlesini alt kottan çevrelediği gibi, aynı kotta tekrar dikaçısal bir dönüş yaparak bir seki halinde kemer ayağında da devam edip nihayetlenir.

Taçkapının kavsarası, alnı yarım daire profilli bir kemer halinde cepheye açılan ve kemerin içine doğru daralan bir küresel bingiden ibarettir (Foto. 5); alt köşelerinde, profilli konsollar üzerinde yükselen yuvarlak kemerli birer küçük tromp yer alır[12]. Kavsaranın ortasında, etrafı beyaz mermerlerle çevrili sathi bir niş içinde sivri kemerli beyaz bir mermer levha üzerine yazılmış beş satırlık Arapça inşâ kitâbesi bulunmaktadır[13] (Foto. 6) .

Transkripsiyonu

1- Es-Sultan
2- El-Â'zâm Şâhen-şâh
3- El-mu'azzam Zıllûl-lâh-ı fî-l Âlemin
4- Gıyâsu'd-dunya ve'd-din Ebû'l-Feth Keyhusrev bin Keykubad
5- (Kazınmış)[14]

[7] Hanın uzun kenarları boyunca birbirine yaklaşık 6 m. aralıkla sıralanan toplam 22 payanda vardır.

[8] Hanın güney cephesinde, her bir payandanın arasındaki duvar yüzeyinin ortasına tesadüf edecek şekilde ve dıştan ince uzun düşey dikdörtgen açıklıklar halinde izlenebilen birer mazgal pencere yer alır; sözkonusu cephenin doğu ucunda yer alan mescidin mihrabı, burada pencere açılmasını imkânsız kılmıştır. Binanın doğu ve batı cephelerinde yer alan mazgal pencereler de, her iki cephenin ortasında yükselen üçgen payandaların iki yanına yerleştirilmiş ince uzun düşey dikdörtgen açıklıklardır; iç mekâna doğru genişlerler. Buna karşılık, binanın kuzey cephesinde, bu yöne açılan hiçbir pencerenin bulunmaması, kuzey rüzgârı kadar Toroslar'dan eğimli olarak gelen ve günlerce devam eden şiddetli yağmurun dikkate alındığını düşündürür. Hâl böyleyken, sözkonusu cephe bazen mazgal pencereli olarak da gösterilmiştir. Bkz: Lloyd-Rice 1989: 50-Res.22.

[9] Kötü bir onarıma maruz kalan bu dendanlar, bugün beton harpuştalı çirkin birer kütle halindedir.

[10] Hanın inşaatında düzgün kesme ve kaba yonu taşlar kullanıldığı halde, dendanların moloz taş örgülü olması dikkat çekicidir. Yapı malzemesindeki bu farklılık ve iğreti işçilikleri dolayısıyla, sözkonusu dendanların özgünlüğü kanımca tartışmalıdır ve muhtemelen çok sonraları binaya ilâve edildiklerini düşündürür. Diğer taraftan, dendanların, savunmaya yönelik ihtiyaçların karşılanması amacıyla yapılmış olabilecekleri akla yatkın gelmekle birlikte, binanın çatısına ulaşımı sağlayan herhangi bir donatı izi bulunmadığı için, bunların işlevsel olmaktan çok, binaya etkileyici bir plastik görünüm kazandıran dekoratif bir katkı olarak değerlendirilmesi gerekir. Zira, sözkonusu dendanların 70 cm.yi bile bulmayan bir yükseklikte olmaları, binaya yönelik bir saldırıda "savunma" imkânını ortadan kaldırdığı gibi, esasen, hanın, "savunma" yapılabilecek karmaşık ve teşkilâtlı bir plana sahip olmadığı da düşünülmelidir. Bu husus, Yavuz'un da dikkatini çekmiş; esasen, Şarapsa Hanı'ndaki dendanların, binanın savunmasında bir işlev taşımadıklarını düşünerek, bu ve buna benzer bazı örneklerin *"aslında yaygın biçimde silme gibi bir duvar bitirme ögesi olduğu kanısını"* uyandırdığını vurgulamıştır. Bkz: Yavuz 1992: 259.

[11] Taçkapının üst kenarı, cepheye açılan sivri kemerin kilit taşı hizasında kesilmektedir. Bugün, ince bir şerit halinde boydan boya uzanan beton bir damlalıkla tümlenmiş durumdaki cephenin üst bölümünün, özgününde, tıpkı yan ve alt kenarlarda olduğu gibi, kesme taştan profilli bir silme ile çerçevelenecek şekilde vaktiyle en az iki taş sırası daha yükseldiği iddia edilebilir.

Türkçesi: "Yüce Sultan, Ulu Şahinşah, dünyada Allah'ın gölgesi, Din ve Dünya'nın Yardımcısı, Fetih Babası, Keykubad oğlu Keyhüsrev"

Taçkapı kavsarasının altında, kapalı barınak bölümüne dahil olunan basık kemerli kapı açıklığı yer alır; üzengi taşları profilli birer konsol halinde düzenlenmiştir[15].

Bugün lokanta olarak kullanılan barınak, tek bir sivri beşik tonozun örttüğü kesintisiz bir mekândır[16] (Foto. 7); tonoz, uzun kenarlar boyunca dış cephelerde belli aralıklarla dizilen payandalarla aynı aks üzerinde ve karşılıklı olarak yerleştirilmiş düzgün kesme taş örgülü kemerlerle içten de desteklenmiştir.

Binanın doğu kanadında, barınak bölümünden bir duvarla yalıtıldığı gibi dıştan da, daha yüksek tutulmuş beden duvarları ile vurgulanan mescit yer almaktadır (Foto. 8). Mescide, kuzey cephesindeki, iki payanda[17] arasına yerleştirilmiş basık kemerli bir kapı ile dahil olunur[18] (Foto. 9). Üç basamakla çıkılan kapı kütlesi, dıştan, sathî bir niş meydana getiren üç dilimli bir kemer içine alınmış[19]; merkezdeki sivri kemer gözüne de aynı formda mermer bir kitâbe yerleştirilmiştir[20] (Foto. 10). Bütün kapı kompozisyonunu, en dışta, yalın bırakılmış içbükey profilli dar bir silme yanlardan ve üstten çevrelemektedir.

Foto. 3: Şarapsa Han Batı Cephe

[12] Binadaki tek süsleme ögesi, trompların oturduğu profilli konsolların alt kenarı boyunca uzanan yarım yıldız kesitli geometrik kompozisyonlardır.

[13] Konyalı 1946: 366; Lloyd-Rice 1989: 73.

[14] Kitâbenin son satırının hangi sebeple kazındığı belli değilse de, mevcut izler, bunda bir kasıt aranabileceğini düşündürüyor. Nitekim 1953 yılında kitâbeyi gören Lloyd da, kitâbe için *"son satır dikkatle kesilerek kaldırılmıştır."* der. Lloyd-Rice 1989: 73.

[15] 1946 tarihinde çekilen fotoğrafında konsollar görülmez. Konyalı 1946: 363.

[16] Ne yazık ki, yakın tarihlerde geçirdiği ağır onarım ve üstlendiği yeni işlev dolayısıyla binanın aslî hali büyük ölçüde değişikliğe uğramış; 1953 yılında tesbit edilen ve planına işlenen *"...döşeme seviyesinden 30 cm. kadar yüksekte yapılmış bir sıra toprak setler"* de zamanla ya da onarım sırasında ortadan kaldırılmıştır. Bkz: Lloyd-Rice 1989: 49, 50-Res. 22. Bu toprak "seki"ler, hiç şüphe yok ki geç dönemlerde ilâve edilmiş unsurlardır. Nitekim, daha önce binayı tetkik eden Riefstahl'in iç mekân fotoğrafında sözkonusu sekiler görülmez. Bkz: Riefstahl 1931: Res.12. Diğer taraftan, bugün, tonoz sırtında belli aralıklarla açılmış ve iç mekânın aydınlatmasına yardımcı olan kare formlu ışıklıkların da, özgün oldukları söylenemez. 1946 ve 1953'de binayı gören Konyalı ve Lloyd'un tasvirlerinde bunların varlığına ilişkin bir tesbit yoktur. 1952, 1954 ve 1955 yıllarında bina üzerinde çalışan Erdmann'ın çizdiği planda işlenmiş olmalarına bakılırsa, bugünkü ışıklıkların ya daha önceki araştırmacılar tarafından dikkate alınmadığını ya da 1950'li yıllar içinde yapılmış oldukları akla geliyor. Erdmann 1961/2: Taf.XXVIII-Fig.1.

[17] Kapıyı yanlardan sınırlandıran her iki payandanın üst kotunda, hemen hemen aynı seviyede, *spolie* olarak kullanılmış bazı mermer sütun ve arşitrav parçalarına tesadüf edilmektedir. Sözkonusu yapı malzemelerinin, yakın çevredeki Roma çağına ait bina harabelerinden getirildiğine şüphe yoktur.

[18] Sözkonusu kemer ile üstündeki kitâbe levhası arasında, geçmeli taşlarla örülmüş bir lento bulunur.

[19] Kapının basık kemeri ile bunu çevreleyen dilimli kemerin üzengi taşları, profilli birer konsol halinde düzenlenmiştir.

[20] Kitâbe, *"Allah'ın mescidlerini ancak O'na ve âhiret gününe iman edenler yaptırırlar"* anlamına gelen bir âyeti ihtiva etmektedir. Bkz: Konyalı 1946: 366; Lloyd-Rice 1989: 74.

Foto. 4: Şarapsa Han Taçkapı

Yaklaşık 4.50 x 9.00 m. ebadındaki iç mekân (Foto. 11), kapıyla aynı aks üzerinde uzanan bir sivri beşik tonozla[21] örtülüdür; ortada, profilli konsollar üzerinde yükselen düzgün kesme taş örgülü bir kemerle içten de desteklenmektedir[22].

Mekânın güney duvarının ortasında kesme taş örgülü mihrap bulunmaktadır; dört sıra mukarnas kavsaralı ve derinliği duvar içinde kalan beş kenarlı basit bir niş şeklindedir. Kavsaranın üzerinde, yatay durumda duvarın içine yerleştirilmiş bir mermer arşitrav parçası dikkati çeker.

Hanın batısında ve sadece birkaç metre uzağında bir bina daha bulunmaktadır[23] (Foto. 12). Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve sivri beşik tonozla örtülü tek bir mekândan[24] ibaret bir kalıntı halinde günümüze ulaşabilen binanın aslî hali ve işlevi tartışmalıdır. Riefstahl, binanın *"kare planlı bir gözetleme kulesi"* işlevi gördüğünü, *"denizi gözetlemek ve aynı zamanda belki de işaret vermek amacıyla"* yapılmış olabileceğini düşünmüştür[25]. Konyalı da benzer düşüncededir; yalnız ona göre bina *"gözetleme kulesine benzeyen bir minare"* idi; *"burada hem ezan okunur, hem de icabında deniz gözetlenirdi"*[26]. Erdmann da, Riefstahl'e adadığı ünlü kitabında, onun sözkonusu bina için daha önce önerdiği *"gözetleme kulesi"* fikrini tekrarlar; ilk defa han ile birlikte planını çizdiği bu bina, ona göre, *"üç katlı olarak"* düzenlenmiştir ve ne yazık ki *"katlar arasında bağlantı sağlayan merdivenlerden bugün geriye hiçbir iz kalmamıştır"*[27]. Yavuz'un da bu görüşlere

[21] Lloyd, her ne kadar, mescidin *"çapraz tonozla örtülü"* olduğunu söylemekteyse de, verdiği planda, örtünün sivri beşik tonoz olduğu görülür. Bu, belki de bir tercüme hatasıdır. Bkz: Lloyd-Rice 1989: 49.

[22] 1930'lu yılların başında binayı tetkik eden Riefstahl, bu tür "konaklama" yapıları için en temel ihtiyaç olan su konusunda *"binaya su sağlayan herhangi bir kaynak bulamadığını"* söyler (Riefstahl 1931: 62). 30 yıl aradan sonra bina üzerinde çalışan Erdmann da, benzer bir tesbitle, su tesisatı görmediğini ve suyun yakınlardaki tepelerden getirilmiş olabileceğini belirtir (Erdmann 1961/1: 173). Doğrusu istenirse, binanın doğu ucunda yer alan ve kapalı barınma bölümünden bir duvarla yalıtılmış mescidin, konumu itibariyle, esasen, bu tür bir ihtiyaca cevap vermek üzere vaktiyle sarnıç olarak yapılmış olup olmadığı sorgulanabilir. Bu bağlamda, doğu cephesindeki üçgen payandanın durumu ilgi çekici bulunabilir. Âdeta mahmuz gibi dışa çıkıntı yapan üçgen formlu bu destek elemanı, Alanya Kalesi'ndeki sarnıçların neredeyse tümünde, suyun basıncını yanlardan karşılamak üzere sıkça kullanılmış bir mimari eleman olarak, bu tür su yapılarının karakteristiğidir. Bu husus, şimdiki mescit bölümünün, belki de başlangıçta, çatıda biriken yağmur suyunu toplayarak hanın su ihtiyacını karşılayan bir sarnıç işlevi gördüğünü ve zamanla çevresinde bir yerleşme teşekkül ettikçe şimdiki ibadet mekânına dönüşmüş olabileceğini de akla getirmekle birlikte, bunu doğrulayabilmenin elbette imkânı yoktur.

[23] İnşaatında moloz ve kaba yonu taş kullanılmış bu ilgi çekici binanın, han ile birlikte inşa edildiğine şüphe yoktur. Şaşırtıcıdır ki, Alanya ile ilgili geçmişte yapılmış önemli bir monografide hanla ilgili bazı bilgiler varken sözkonusu yapıya ilişkin en ufak bir tesbite rastlanmaz. Bkz: Lloyd-Rice 1989: 49-51.

[24] Dıştan 6,30 x 4.00 m. ölçülerindeki binanın doğu cephesi bugün yıkık durumdadır.

[25] Riefstahl 1931: 61.

[26] Konyalı 1946: 364.

[27] Erdmann 1961/1: 173. Verdiği bilgilerden de anlaşılıyor ki, Erdmann gördüğünde de, binanın durumu bugünkü halinden pek farklı değildi. Diğer taraftan kalıntının batı kenarındaki bazı izler, üst kata çıkışın, büyük bir ihtimalle bu yönde bulunan bir merdivenle sağlandığını düşündürür.

Foto. 5: Sarapsa Han Taçkapı - Kavsara

katıldığı *"...bu kulenin bir gözetleme kulesi olduğu ve denizi görebilecek uygun bir konumda olduğu kesindir"* demesinden anlaşılıyor; ona göre *"kare planlı ve zemin katı kuzey-güney yönde beşik tonozlu"* olan yapının *"şimdi yıkık olan üst katına, belki de katlarına, duvar kalınlığı içinde yeralan bir merdivenle çıkılmaktaydı"*[28].

Binanın, yıkılmadan önce, 1926 yılında çekilmiş bir fotoğrafından[29], handan ayrı ve kulevâri müstâkil bir kütle halinde "çok katlı" olarak inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, günümüze ulaşabilen ve belli ki vaktiyle zemin kat olarak kullanılmış bugünkü tonozlu kalıntının yıkılan doğu duvarında, mekâna bu yönden giriş sağlayan dikdörtgen bir kapı bulunmaktaydı; binanın kuzey cephesinin ortasında düşey dikdörtgen bir açıklık halinde izlenebilen pencere ise, muhakkak ki, alttaki tonozlu mekânın üzerinde yer alan bir kata aittir[30]. En üstte yer alan dendanlar ise, handa olduğu gibi, muhtemelen alt katın tonozunu çatı seviyesinde gizlemekteydiler[31].

Günümüze kalıntı halinde ulaşabilen binanın, geçmişte, denizden gelecek tehditlere karşı *"gözetleme kulesi"*[32] işlevi gördüğü iddiası, birçok yönden kabul edilebilir nitelikte değildir. Hanın bulunduğu yere, denizden bir tehdit gelebilmesi imkânı yoktur; zirâ, bu civardaki bütün sahil kayalıktır ve en yakında Alâiyye dışında Ortaçağ gemilerinin girebilmesi için uygun başka bir liman

Foto. 6: Şarapsa Han - Kitâbe

[28] Yavuz 1992: 260.

[29] Erdmann 1961/2: Abb. 319. Sözkonusu fotoğraf, Riefstahl'in arşivinden alınmıştır.

[30] Bu husus, günümüze ulaşan tonozlu kalıntının kuzey cephesinde bir pencere bulunmamasıyla da doğrulanabilir. Kaldı ki, alt katın tonoz eğrisi dolayısıyla da, sözkonusu pencerenin şimdiki mekâna âit olamayacağı açıktır.

[31] Dolayısıyla, dendanların çevrelediği bu alanın, geçmişte âdeta *"belvedere"* gibi değerlendirilmiş bir üst kat olarak algılanmaması gerekir.

[32] Konyalı'nın, bina için *"gözetleme kulesine benzeyen minare"* demesi, hiç şüphe yok ki, fanteziye kaçan bir yorumdur ve gerçekle ilişkisi yoktur.

Foto. 7: Şarapsa Han - İç Mekân

Foto. 8: Şarapsa Han - Doğu Kenarındaki Mescit

da yoktur. Kaldı ki, denizin gözetlenmesi düşünülmüş olsa bile, bunun, handan ayrı olarak çok katlı bir bina inşa edilmesini gerektirmesi şartı yoktur; çünkü, geçmişte olduğu gibi bugün de bir tepe üzerinde yer alan hanın bulunduğu yerden denizi çıplak gözle görebilmek zaten mümkündür.

Bu, hiç şüphe yok ki, hanla çağdaş ve belki de hanın görevlileri için *"kule-konut"* olarak tasarlanmış bir bina olmalıdır[33].

Foto. 9: Şarapsa Mescit Taçkapısı

Hanın da içinde yer aldığı Selçuklu çağına âit binaların pek azı için ilk tasarımlarına ilişkin bilgi vardır ya da binadan gelen izlerin değerlendirmesi sonucu bir çıkarsama yapılabilir; çoğunlukla bir binanın inşaat aşamaları, pek çok yönüyle hâlâ bilinmezliğini korumaktadır. Şarapsa Hanı için de durum farklı değildir; gerçi, bugünkü görünümüyle, mevcut binaya, bitmiş bir eser gözüyle bakmamak için hiçbir neden yoktur. Hattâ, binanın, hayli rijit olmakla birlikte, çağı içinde sık tekrarlandığı anlaşılan planının, bir yönüyle, Selçuklu çağında Konya ile Alâiyye arasındaki ticaretin hacmi ile ilişkili bir boyutu olduğu da düşünülebilir; hiç şüphe yok ki, bu ticaret, deniz yolu ile Alâiyye limanına gelen malların Konya'ya intikalini de içermekteydi.

[33] Doğrusu istenirse, tarihî binaların ilk hali ile işlevleri, zamanın akışı içinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar ve kullanımlar nedeniyle değişmiş ya da bozulmuştur. Bu, Selçuklu çağına ait binalar için fazlasıyla böyledir; bu çağa âit binalar, çoğunlukla, sonraki devirlerde de kullanılmaya devam etmiş; onarım, işlev farklılığı ya da eklentiler sonucunda büyük ölçüde değişikliğe uğramışlardır. Bu bağlamda, Şarapsa Hanı'nın batısındaki bina kalıntısının aslî hâlini ve işlevini tayin etmek pek mümkün görünmüyor. Buna karşılık, binayı *"kule-konut"* olarak nitelendirmemiz, hiç şüphesiz, hanın bugünkü planının, yük ve hayvanlar ile yolcular dışında kalan daimi görevlilerin hep birlikte barınmasına imkân verecek bir düzene sahip olmaması ile ilişkilidir.

Foto. 10: Şarapsa Mescit - Kitâbe

Diğer taraftan, çağdaşı olan diğer hanlarla mukayese edildiğinde, Şarapsa Hanı'nın, her ne kadar kendi içinde bitmiş olsa da, "sıra dışı" sayılabilecek planının, esasen, 13. yüzyıl mimari örnekleriyle farklılaşan bir tarafının bulunmadığı da söylenebilir; gerçekte, kemer çeşitleri ve tonoz gibi eğrisel örtülerin belirleyici olduğu bir çağda, bu yapı elemanlarıyla çeşitli "*modüler düzenlemeler*" yapılabilmesi imkânı vardır. Nitekim, Kırkgöz Hanı'nın kuzey kanadındaki kapalı barınak bölümünün planı da Şarapsa Hanı'na benzer "*modüler*" bir uygulama olarak dikkati çekiyor[34]. Diğer taraftan, Derebucak-Tol Han ile Şarapsa Hanı arasında plan benzerliğini de aşan bir strüktürel ilişki kurulabilmesi, her iki hanın da aynı bânî tarafından aynı mimara yaptırılmış olduğunu düşündürür[35]. Bu bağlamda, Selçuklu çağında, sözgelişi, Altınapa Hanı'nın avlu yan kanatlarında görüleceği şekilde, dikdörtgen bir mekânın, içten kemerlerle desteklenmiş şekilde tek bir tonozla örtülü olduğu çeşitli ölçekte bina ve/veya bina bölümü olduğu gibi, bu temel "*modüler*" birimin, kemer gözleri açılarak çoğaltılmış "*stereotip*"leri de bulunabilir. Bu tür uygulamaların, herhangi bir yapı tipine özgü olmadığı anlaşılıyor. Öylesine ki, Şarapsa Hanı'nın kapalı barınak bölümüne benzer

Foto. 11: Şarapsa Mescit - İç Mekân

[34] Mukayese için bkz: Erdmann 1961/2: Taf. XXX.

[35] Plan için bkz; Kunduracı 2001: 490-Çizim 4. Aynı ilişki, yine Derebucak'taki Ortapayam Hanı planı ile de kurulabilir (Bkz; Kunduracı 2001: 490-Çizim 6).

Foto. 12: Şarapsa Hanın Batısındaki Bina Kalıntısı

bir plan, Alanya İçkalesi'ndeki "*Koğuş*" diye bilinen yapıda[36] karşımıza çıkabildiği gibi, esasen, Alanya Tersanesi bile, bu tür bir uygulamanın, tonozların yan yana birbirine ulanmasıyla oluşturulmuş anıtsal örneklerinden biri olarak rahatlıkla kabul edilebilir.

Öyle anlaşılıyor ki, bugün çeşitli şekillerde söyleniyor olsa da, esasen binanın adı, bânîsinin kimliğini aydınlatacak bir ipucu oluşturmaktadır; Şarapsa ya da benzeri söyleyişler, hiç şüphe yok ki, Selçuklu sarayındaki "*Şarabhâne-i Sultanî*"den sorumlu bir kişi olarak "*Şarab-sâlâr*" ünvânı ile ilişkilidir[37]. Bu ünvânı kullanan ve binayı yaptıran kişinin, bu çevredeki diğer hanları da yaptırmış olması muhtemel "*Şarab-sâlâr*" Emîr Esededdin Ayaz olduğu iddia edilmiştir[38].

Eğer bu doğruysa, onun, kendi adına yaptırdığı Şarapsa Hanı'nın inşa kitâbesindeki, muhakkak ki son satırda yazılmış olan adının bilinçli olarak kazınıp silinmesinde, çeşitli ünvânlarla geçmişte birçok Selçuklu Sultanının hizmetinde bulunduğu halde, yine Selçuklu ailesine yönelik bir tertip yüzünden 1238 baharında siyâseten katliyle sonuçlanacak hadiselere karışması[39] rol oynamış olmalıdır[40]. Gerçekten de, kitâbede, silinerek sonsuza kadar unutturulmak istenen[41] bânî adından, geriye sadece son ünvânını çağrıştıran küçük bir hatıra kalabilmiştir.

Bu durumda, kitâbesine göre, Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev dönemine âit olduğu anlaşılan Şarapsa Hanı'nın da, Sultan'ın tahta çıktığı 1237 yılı ile "Şarab-sâlâr" Esededdin Ayaz'ın öldürüldüğü 1238 yılı arasında tamamlanmış olması çok muhtemeldir.

[36] Plan için bkz: Lloyd-Rice : Res.15.

[37] Nitekim "*Şarab-sâlâr*" ünvânına, yine bu çevrede, Manavgat ilçesine bağlı Sırtköy'de bir evin duvarı üzerinde yer alan ve esasen Eynif Ovası'ndaki "*Tol Han*"a âit olduğu düşünülen 1231 tarihli bir kitâbede de tesadüf edilmiştir. Bkz: Bilgin 1985: 267-268.

[38] Bu konuda dikkat çekici bir tesbit, M.A.Hacıgökmen tarafından yapılmıştır (Bkz; Hacıgökmen 2004: 441-445). Tol Han'a âit kitâbede Ayaz'ın adı "Ayaz Şarab-sâlâr" olarak geçmektedir. Bkz: Kunduracı 2002: 543. Diğer taraftan, Esededdin Ayaz'a ilişkin bir makalede, onun 1229'dan biraz önce öldüğü iddia edilmiştir (bkz: Sönmez 2000: 177). Oysa, Denizli-Çardak Han'daki kitâbede adı geçen Esededdin Ayaz, 1230 yılında henüz hayattaydı.

[39] Hacıgökmen 2004: 443-444.

[40] Şarapsa Hanı'nın, bütün bir Selçuklu çağı içerisinde kendine özgü, hattâ sıradışı sayılabilecek bir plana sahip olmasının makûl açıklamaları yapılsa bile, bu husus, hanın inşaatına ilişkin bazı tereddütler duyulmasına yine de engel değildir. Bu bağlamda, bugünkü binanın bulunduğu arsa üzerinde, aslında daha büyük bir inşaatın tasarlandığı, belirlenen yapı alanı içinde, çağının diğer birçok örneği gibi, öncelikle kapalı kısmın inşaatının tamamlandığı ve fakat avlunun inşaatına hiçbir zaman başlanamadığı, dolayısıyla, bugünkü binanın ilk tamamlanan kapalı barınak kısmı olarak günümüze ulaşabildiği de varsayılabilir. Bu, abartılı bir yorum gibi görünse de, kitâbenin son satırının "*bilinçli*" bir şekilde kazınarak silinmiş olması, bu yönüyle, inşaatın da tamamlanmamış olabileceğini açıklayabilir.

[41] Bu, Selçuklu çağında da rastlanan tipik bir "*damnatio memoriae*" örneğidir.

Bibliyografya

Bilgin 1985: İ. Bilgin, "Selçuklular ve Beylikler Devrine Ait Yayınlanmamış Üç Kitabe", Vakıflar Dergisi, XIX, Ankara. 1985, s. 267-270.

Erdmann 1961/1: K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Erster Teil, Katalog-Text, Berlin. 1961.

Erdmann 1961/2: K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Erster Teil, Katalog-Abbildungen, Berlin. 1961.

Hacıgökmen 2004: M. A. Hacıgökmen, "Şarabsa Hanı ve Banisi", *Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III*, 2004, s. 441- 445.

Konyalı 1946: İ. H. Konyalı, *Alanya (Alâiyye)*, İstanbul. 1946.

Kunduracı 2001: O. Kunduracı, "Kubadabad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar-I", *I.Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler, II, Konya. 2001, s. 53-59.

Kunduracı 2002: O. Kunduracı, "Kubadabad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar-II", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, Bildiriler, Kayseri. 2002, s. 537-550.

Lloyd-Rice 1989: S. Lloyd-D.S.Rice, *Alanya ('Ala'ıyya)*, Ankara. 1989 (2).

Riefstahl 1931: R. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, Cambridge. 1931.

Sönmez 2000: Z. Sönmez, "Anadolu Selçukluları'nda Atabeylik, Atabey Esededdin Ayaz ve 13. Yüzyıl Mimarisine Katkıları", *Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*, Haz: O. Aslanapa-E. İhsanoğlu, İstanbul. 2000, s. 169-177.

Yavuz 1992: A. T. Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", *IX.Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara. 1992, s. 253-284.

IĞDIR / ŞERAFEDDİN EJDER KERVANSARAYI

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU*

Iğdır'ın 31 km. kadar güneyinde, **Iğdır** ya da **Şerafeddin Ejder Kervansarayı** olarak anılmakta, eski kervanyolu güzergahı üzerinde bulunmaktadır.

Yapı, Mayıs, Eylül 2006 tarihinde incelenmiştir. Kervansaray XIII. yüzyıla tarihlenmekte, kitabe ve vakfiyesi bulunmamaktadır.

Batılı devletler ve toplumlar tarafından XI. yüzyıl sonundan itibaren hızlandırılan Türkleri ve Müslümanları Anadolu'dan Hıristiyanlarca kutsal sayılan topraklardan atma girişimleri sonunda süren uzun savaşlar dönemi, tarihte "Haçlı Seferleri" olarak bilinmektedir. XII. yüzyıl boyunca düzenlenebilecek herhangi bir Haçlı Seferi endişesi ve her savaşın sonucu Anadolu halkının fakirleşmesine, yoksullaşmasına yol açmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli yörelerini elinde bulunduran Selçuklular ve Atabeyleri, Anadolu'da belirli merkezlerde tek tük görülen eserler dışında, fazla bir kültür varlığı ortaya koymamışlardır.[1]

Savaşlar sona erip, Anadolu birliğinin sağlandığı ve merkezi Konya olan Selçuklu Devleti'nin oluşmasıyla, XIII. yüzyıl başından itibaren Anadolu'da imar faaliyetlerine girişilmiş, dini, sosyal ve profan yapılara hız verilmiştir.[2]

Foto. 1: Kervansarayın güneydoğudan görünüşü.

* Erzurum Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Sanat Tarihi Böl.

[1] Malazgirt Zaferi'nden (1071) sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı Türklerin eline geçmiş, 1078 yılında İznik merkez olmak üzere Anadolu Selçuklu Devleti kurulmuştur. Orta ve Doğu Anadolu'da ise Danişmentliler (1092-1178), Saltuklular (1092-202), Mengücekliler (1118-1252) ve Artuklular (1098-1234) Büyük Selçuklular adına bölgeyi yöneten Atabeylikler olmuşlardır. Bunların çabalarıyla yaptırılan tarihi ve kültür yapıları dışında aktif bir yapılanma görülmemektedir. Bu döneme ait eserler konusunda bkz. O. Aslanapa, **Türk Sanatı,** II, İstanbul 1973.

[2] XIII. yüzyıl başından itibaren merkezi Konya olan Anadolu Selçuklu döneminde başta kervansaraylar, camiler, türbeler, medreseler, zaviyeler, hamamlar olmak üzere bir çok yapı yaptırıldığına tanık olunmaktadır. Bunların geneli için bkz. O. Aslanapa, **Türk Sanatı, II,** İstanbul 1973.; İ.H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri** ve **Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri,** Ankara 1969.; C. E. Arseven, **Türk Sanatı,** İstanbul 1970.

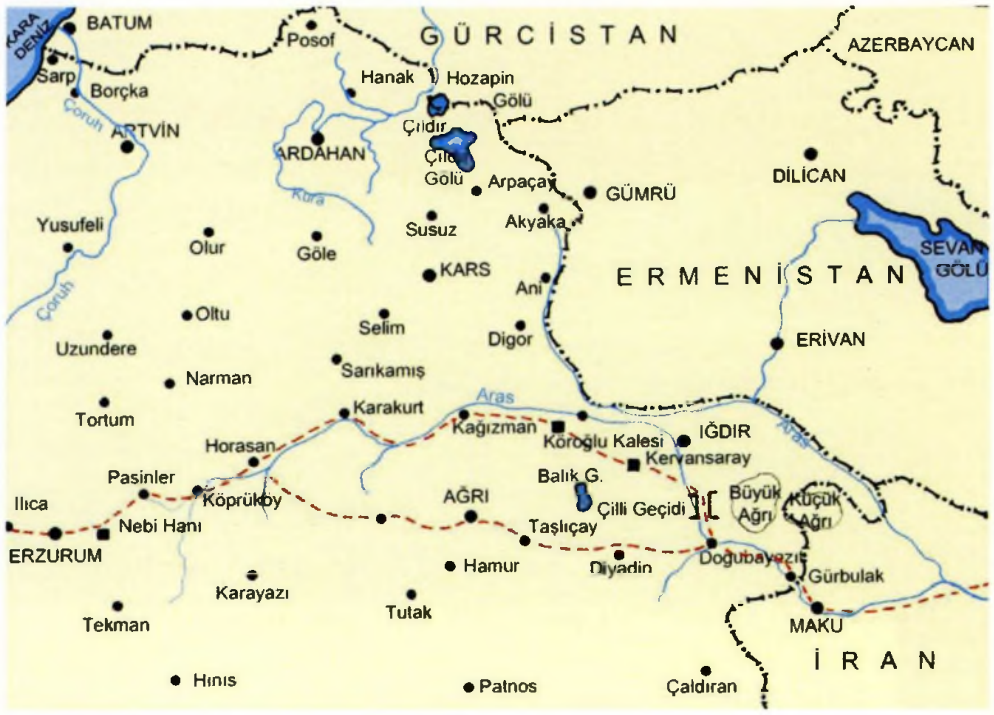

Çizim 1: Doğubayazıt-Erzurum arasındaki kervan yolu ve alternatif yol.

Camiler, mescitler, türbeler, imaretler, hamamlar, zaviyeler, tekkeler vb. gibi kültür varlıklarının yanında, bu dönemde yaptırılmış önemli bir yapı grubunu da Kervansaraylar teşkil etmektedir.[3]

Kervansaraylar geçmişte Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'dan itibaren Anadolu Selçuklularıyla profan mimarinin en önemli yapı türlerinden birini oluşturmuştur.[4] Pekin'den Karadeniz, Akdeniz ve İstanbul'a oradan da İtalya'ya, hatta İspanya'ya ve Portekiz'e kadar doğu-batı ekseninde gidip gelen kervanların, ticaret kolonilerinin, seyyahların, misyonerlerin ana güzergahı olan İpek Yolu üzerinde yeme, içme, yatma, dinlenme, hayvanlara bakım anlamına çeşitli hizmetleri yürüten bir güvenlik ağı oluşturan Kervansaraylar, Ortaçağ boyunca insana hizmetin zirvesine ulaşmış vakıf kuruluşlarıdır.[5]

Pekin'den, Şanghay'dan Batıya hareket eden kervanlar, Hazar Denizi'nin kuzeybatısında Demirkapı yoluyla Anadolu'ya, öte yandan Hazar Denizi'nin güneyinden, İran Azerbaycanı yoluyla Hoy, Muradiye, Bend-i Mahi, Erciş üzerinden Erzurum, veya Urfa, Gaziantep üzerinden Akdeniz'e, ya da Denizli'ye Ege Denizi'ne kadar ulaşan güzergahları takip ederek Anadolu ile doğu arasında ticari anlamda bağlantıları güvenlik içinde sağlıyorlardı.[6]

Hazar Denizi'nin kuzeyinden, güneye yönelerek Demirkapı'dan geçen ve Iğdır/Erzurum yoluyla batıya bağlanan güzergah üzerinde bulunan bir kervansarayın, Iğdır yakınlarında olması nedeniyle bu yapı, bazı kaynaklarda **Iğdır Kervansarayı**[7], banisinin adından dolayı da **Şerafeddin Ejder Kervansarayı**[8], olarak tanınmaktadır.

Iğdır'ın 31 km. kadar güneyinde, Kervansaray Köyü'nün batısındaki düzlük bir arazide yer alan bu kervansaray (Foto. 1) aynı zamanda Güngörmez, Kızılkule ve Asma köylerinin de yol kavşağında bulunmaktadır (Çizim 1).

[3] O. Aslanapa, "Ortaçağ'da Türklerin Bir Sosyal Yardım Müessesesi: Kervansaraylar". **Türk Kültürü**, S. 5, Mart 1963, s. 26-30.; İ.H. Konyalı, **Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960.; C.E-Arseven, **Türk Sanatı**, İstanbul 1970.

[4] O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, I, İstanbul 1972.; K.Erdmann-H.Erdmann; **Das Anatolische Karavansaray des XIII. Jahrhunderts**, I-II, Berlin 1962.; M.K. Özergin " Anadolu Selçuklu Kervansarayları" **Tarih Dergisi**, Sayı 20, İstanbul 1965. s. 169 vd.

[5] O. Aslanapa," Türklerin..., s. 36.; E. Esin,"Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)" **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, C.II, Kısım 1a, İstanbul 1972.; Ö. L. Barkan, " Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi, II**, Ankara 1942, s. 354 v.d.

[6] Söz konusu güzergah üzerinde seyahat edenlerden bazıları Seyahatnamelerinde geçtikleri yollar ve ülkeler, şehirler, toplumlar hakkında ilginç bilgiler vermektedirler. Bunları Marco Polo, Ruj Gonzeles de Clavijo, M. Kiepert vb. olarak sıralamak mümkündür. Aşağıda seyyahları ve eserlerine yeniden değinilecektir.

[7] R. H. Ünal, " Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar" **Sanat Tarihi Yıllığı**, III, İstanbul 1970, s. 7-15.

[8] H. Buyruk, **Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır**, Iğdır 2006.

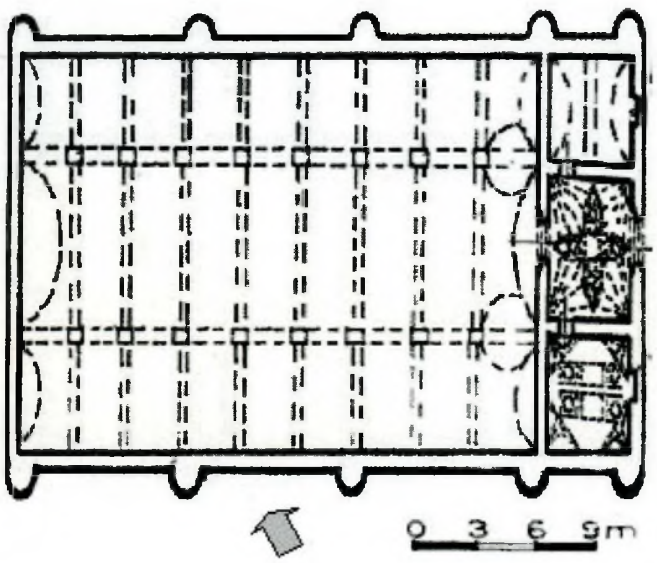

Çizim 2: Iğdır Kervansarayı (R.H.Ünal, işlenerek).

Milattan önceleri VII.-VI. yüzyıllarda Iğdır'a gelip yerleşen o zamanki adıyla Eğdir, Yiğdir, İğdir veya Iğdır olarak bilinen "kahraman, yiğit" anlamına gelen Türk kabilelerinin yerleştiği Iğdır ve çevresi, daha sonraları Oğuzların da buraya yerleşmeleriyle "Sürmeli Çukuru" olarak anılmaya başlanmıştır.[9]

XIII. yüzyılda Sürmeli (Surmari) Emiri Şerafeddin Ejder (Ezdera) tarafından yaptırıldığı kabul edilen kervansarayın ustaları konusunda, bilgi bulunmamaktadır.[10] Ancak yapı üzerinde tespit edilmiş 16 taşçı ustasının işareti, Kervansaray'ın yapımında farklı kişilerin rol aldığını göstermektedir.[11]

Kervansarayla ilgili ilk ciddi araştırma ve yayın, Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'a aittir.[12] Ünal, bu araştırmasında, bir Rusça dergide[13] adına rastladığı kervansarayın, M. Oluş Arık'ın basılmamış doçentlik tezinde de tezyinat yönünden ele alınmış olduğunu ifade etmektedir.

Uzun yıllar kendi halinde, değerinden birçok şey kaybederek ayakta kalmaya direnen bu yapı, 2006 yılında Iğdır Valiliği'nin de çabalarıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından programa alınarak restorasyona girişilmiştir.

Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nca rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri onaylanan Kervansaray'ın çökmüş olan orta ve yan neflerinin temizlenmesi ve Han'ın temellerinin ortaya çıkarılması, 2006 yaz sonlarında tamamlanmış, 2007 yılında da restorasyona başlanacaktır.

Plan yönünden; 23x55 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alana oturtulmuş olan Kervansaray'a giriş, doğu cephe ortasından sağlanmaktadır (Çizim 2). Taçkapı, bu cephede ileri taşıntı yapmadığı gibi içe girintili üç sıra silmeden oluşan yan profillere sahip ve üstte, ortası fazlaca sivriltilmiş, geniş kuşaklı bir sivri kemerle sonuçlanmaktadır (Foto. 2). Cephenin iki köşe-

[9] H. Geyikoğlu, **Selçuklulardan Safevilere Sâ'd Çukuru,** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998 (Burada Sürmeli Çukuru Aras'ın güneyindeki Iğdır'ın da içinde bulunduğu Türkiye toprakları, Sa'd Çukuru ise Irmağın karşısındaki Ermenistan topraklarına verilen isim olarak belirtilmiştir.; H. Buyruk, **a.g.e.,** s. 48, 135-; E. Konukçu, "Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli" **Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan),** S.12, İstanbul 2002, s. 187-193.

[10] H. Buyruk, **a.g.e.,** s. 224.; R.H. Ünal, a.g.m., s. 14.

[11] R.H. Ünal, **a.g.m.,** s. 14.; H. Buyruk, a.g.e., s. 224.

[12] R.H.Ünal, **a.g.m,** s. 7-15.

[13] Bu derginin adı Christinoski Vostok (Vol. III, IV, Petrograd 1914-1925) olarak verilmiştir. Bkz. R.H.Ünal, **a.g.m.,** s.7.; Ayrıca M.O. Arık'ın **Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı** (Ankara Üniv. D.T.C. F. Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1966), başlıklı tezinde de bu yapının süsleme unsurlarına değinilmiştir (s. 97).

Foto. 2: Kervansarayın taçkapısı.

si, dönemin diğer Anadolu Selçuklu kervansaraylarında olduğu gibi yuvarlak takviye kulesi ile tahkim edilmiştir. Bu kulelerin güney ve kuzeye bakan uzun cephe ortalarında üçer, kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde de birer olmak üzere sayıları toplam 10'u bulmaktadır (Foto. 3). Güney duvarın önemli bir kısmı ile batı duvarın üst bölümünün yıkık olmasına rağmen, bu cephelerde yıkıntıların ortadan kaldırılması sonucu, buralarda da takviye payandalarının varlığı kesinleşmiştir (Foto. 4).

Kervansaray'ın 2.20 m. genişlikteki kapısı, içte ortada, kare planlı bir hole açılmaktadır. 7.50 x 7.50 m. boyutlarında, pandantifler üzerine oturtulmuş manastır tonozuyla örtülü olan holün, sağında ve solunda bulunan daha küçük dikdörtgen mekanlara ve ahır bölümünün orta nefine açılan birer girişe sahip olduğu görülür. Tonozun ortası, haçvari şekilde düzenlenmiş renkli taşlardan bir kilit taşı ile kapatılmıştır. Bu kilit taşlarının, içerinin havalandırılması ve aydınlatılması için yan hücredekilerle birlikte gerektiğinde açılabilir şekilde (seyyar) inşa edildikleri dikkat çekmektedir (Foto. 5).

Holün sağ ve solundaki odalar, enine düzenlenmiş olup 7.50 x 5.50 m. boyutlarındadırlar. Bu odaların birinin hancıya, diğerinin ise yolculara ait oldukları anlaşılmaktadır. Sağdakinin üzeri ortadan bir kemerle takviye edilmiş basit bir beşik tonozla örtülüdür. Holün sağındaki odanın duvarında bulunan bir merdiven ise, buradan çatıya çıkışı sağlamaktadır. Çatıda kuzeye bakan korunaklı bir kapı, aynı zamanda sıcak havalarda yolcuların çatıda balkon sefası yapılabilecek şekilde ya da ibadet amacıyla düzenlenmiş terasa geçit vermektedir.[14] Giriş holünün, sağ-sol hücrelerin üst kısımlarının dıştan düz, etrafının 40-50 cm. yükseklikte bir duvarla sınırlanmış olmasının sebebi de burayı teras olarak kullanılan yolcuların, gerektiğinde ve yattıkları zaman aşağıya düşmelerini engellemek içindir (Foto. 6). Birçok kervansarayda görülmeyen bu özelliğin, Doğu Anadolu'nun soğuk iklimine, -özellikle yazları daha sıcak alternatif iklimesahip olan Iğdır ve civarı için düşünülmüş olması da oldukça anlamlıdır. Bura-

[14] XIII. yüzyıla tarihlenen birçok kervansarayda yolcuların ibadetine mahsus köşk mescit bulunmaktadır. Ancak bu küçük ibadet yapılarının avlulu tiplerde avlu ortasında, ya da girişin üzerinde yer aldıkları bilinmektedir. Burada ise giriş mekanının üstünde, teras biçiminde düzenlemis böyle bir birimin baska bir örneğini bilmiyoruz. Bu bakımdan çok sayıda yaz aylarında buranın yolcuların yatma ve ibadet yeri olarak yaptırılmış olduğu düşünülebilir. Krs. K. Erdman-H. Erdmann, **a.g.e,** C.I-II.; M.K. Özergin, " Anadolu Selçuklu Kervansarayları," **Tarih Dergisi,** S. 20, İstanbul 1965.; O. Aslanapa, **Türk Sanatı,** I-II., İstanbul 1972, 1973.

Foto. 3: Batı cephedeki takviye payandalar.

Foto. 4: İçerisi temizlendikten sonra kervansarayın güneybatı köşesi.

sının sıcak zamanlarda yolcuların ibadetine tahsis olabileceği de düşünülebilir. Bu, başka Kervansaraylardaki köşk mescidin bir varyantı olabilir.

Holün solundaki oda, sağdaki ile aynı ölçülere sahip, ancak örtü bakımından farklılık göstermektedir. Giriş holünün üst örtüsüyle benzerlik gösteren soldaki (güneydoğu) hücreyi örten manastır tonozu, muhtelif şekillerde kesilmiş renkli taşlardan meydana gelmiştir. Kemer başlangıçları ise birer mukarnas şeridi ile değerlendirilmiş, bu da iç mekanda hareketliliği sağlamıştır. Ortadaki kilit taşı sökülüp-takılabilen bir düzenleme gösterir. Her iki odanın içerisinde doğu duvarda yer alan, üzerleri zarif yuvarlak parçalı kemerciklerle süslü nişlerin, kandillik olabilecekleri anlaşılmaktadır (Foto. 7).

Foto. 5: Giriş holünün solundaki hücrenin üst örtüsü.

Giriş holünün batı duvarı ortasındaki 2.20 m. genişlikteri bir kapı ile de ahır kısmına geçilmektedir. Aynı genişliğe sahip dış kapıda olduğu gibi bu kapıda da çerçeve, yuvarlak silmelerden oluşmaktadır. Üstteki sivri kemeri, yanlardaki profilli silme meydana getirir. Sivri kemerli alınlıkta, dış kapı çerçevesindeki geometrik süsleme bulunmaz (Foto. 8).

Ahır kısmı, ortası daha geniş ve yüksek, yanları daha basık ve dar, üç neften oluşur. Nefleri, dikdörtgen kaideli iki sıra sivri kemer dizisi birbirinden ayırır. Zamanla tamamen çökmüş olan orta nefin genişliği 8.10 m., bunun sağındaki (kuzey) 4.50 m., solundaki ise 4.75 m.'dir (Foto. 9). Nef üzerlerinin, içten

Foto. 6: Terasa açılan kapı ve terasın durumu.

uzun beşik tonozlarla, dıştan ise iki yana hafifçe eğimli bir çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Payeler birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmışlardır. Nefleri örten beşik tonozlar, içten sekizerden 24 kemerle takviye edilmiştir. Orta nefin kemerlerinin başlangıç kısımları birer mukarnas şeridi ile süslüdür.

Özellikle yaz aylarında çevrenin sıcaklığına rağmen, kışları hayli soğuk geçen Kervansaray'ın, Ulubat'taki Issız Han (1394) gibi Osmanlı kervansarayı planına benzerliği dikkat çekicidir.[15] Bu nedenle başta bu kervansaray olmakla birlikte yöredeki birçok kervansarayda avlu bölümüne yer verilmemiştir. Buna yöredeki Selçuklu dönemine bağlanan Erzurum-Aşkale yakınlarındaki Hacıbekir Kervansarayı'nı[16] (XIII), Erzurum-Horasan arasındaki Köprüköy Kervansarayı'nı[17] (XIV. yy.), Aşkale yakınlarında, Osmanlı döneminde yaptırılmış Karasu (Aşveyishan) Hanı[18] (XVII. yy)'nı da katmak mümkündür.

2006 yaz sezonunda Iğdır Kervansarayı'nın iç kısımları, Kars Müze Müdürlüğü'nce temizlenerek mevcut durum ortaya çıkarılmıştır. Ahır kısmında sağ ve sol nefi meydana getiren payelerle bu payeleri birleştiren kemerlerin alt kısmında, yerden 35-40 cm. kadar yükseklikte, boylu boyunca iki seki ortaya çıkarılmıştır (Foto. 10). Bu sekilerin, payelerin iki yanına da taşırılmış yolcuların yatmalarına mahsus şekilde düzenlenmiş olmaları, dikkat çekicidir. Hayvanların ise kuzey ve güney duvar diplerine bağlanarak soğuk havalarda onların ısısından yararlanmayı esas alan bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sekiler yine üç nefli bir düzenlemeye sahip olan Ulubat yakınlarındaki Issız Han'da (1394) orta nef boyunca uzuyor, ayrıca tuğla bacalı iki ocakla da içerinin ısıtılması sağlanıyordu.[19] Benzeri bir uygulama, Aşkale yakınlarındaki Karasu Hanı'nda,[20] dış duvar diplerindeki sekiler üzerinde çok sayıda ve sıralı biçimde açılmış ocaklarda da görülmektedir.

[15] Issız Han ve plan özellikleri konusunda bkz. E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,** İstanbul 1966, s. 526-530.; O.Aslanapa, v.d., **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı** (14. Yüzyıl), İstanbul 1977., U. Scerratto " An Early Ottoman Han Near Lake Apolyont", **Atti del Secondo Congresso Internationale di Arte Turco,** Venezia 1963, s. 221-234.; G. Goodwin, **A History of Ottoman Architecture,** London 1971, p. 87-88.; **Türkiye'da Vakıf Abideler ve Eski Eserler,** IV, Ankara 1986, s. 385.

[16] R. H. Ünal, " Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", **Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi,** S. 6, Erzurum 1973, s. 116. vd.

[17] H. Gündoğdu, "Köprüköy Hanı", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,** S. 4, Erzurum 1998, s. 79-90.; Ay. mlf., " Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar," **Şehr-i Mübarek Erzurum,** Ankara 1988, s. 204.

[18] H. Gündoğdu, " Aşkale Yakınlarında Karası (Aşveyishan) Hanı", **Vakıflar Dergisi,** XXII, Ankara 1991, s. 289-300.; Ay. mlf., " Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar" **Şehri Mübarek Erzurum,** Ankara 1988, s. 205.

[19] Bkz. 15 numaralı dipnotta gösterilen yerlerde.

[20] Bkz. 18 numaralı dipnotta gösterilen yerlerde.

Kervansaray duvarlarında-mazgal türü de olsa-hiçbir açıklığa yer verilmemiş oluşu, yöreye çok kar yağmasıyla izah edilebilir. Olasılıkla Ahır'ın içerisi, girişin sağ ve solundaki odalarda olduğu gibi, geniş orta nefin tonoz örtüsü üzerinde açılmış aydınlık menfezlerinden ışık alıyordu.

Kervansaray'ın süslemeleri, özellikle doğu cephe ortasındaki taç kapıda yoğunlaşmıştır. 23 m. uzunluğa sahip cephenin iki ucu, silindirik gövdeli takviye kuleleriyle sağlamlaştırılmış olup, cephe tamamiyle düzdür. Cephede, iki renkli taş kuşaklardan başka, süs unsuru yoktur. Taç kapı ortada dışarı çıkıntı yapmamaktadır. Taç kapının iki yanı, dıştan içe doğru giderek incelen iri üç silme ile sınırlandırılmıştır. Bu silmeler, kapı üst seviyesinden itibaren içe yönelerek kapının hafif yüksek sivri kemerini oluştururlar. Silmelerin dışını genişçe bir geometrik bezeme kuşağı çevreler. Ortada sekiz ve on iki kollu yıldızların çevresinde uzayıp giden kapalı formlar meydana getiren bu geniş bezeme bordürünü, dışta ince ok ucu biçiminde dışa taşırılmış, derin oyma şekillerle, bunlar arasında yine yatay şekilde oyulmuş dış bordür sınırlar (Foto. 11). Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla kemerle sınırlanmış alınlıkta, altıgenlerin kesişmesinden meydana gelen altı kollu yıldızlar ve aralarda oluşan eşkenar dörtgenler, alınlığı dolgulayan unsurlardır (Çizim 3). Anadolu Selçuklu dönemine ait birçok cami, kervansaray, türbe, hankah v.b. yapıların kapı, pencere çerçevelerinde, benzeri türden süsleme örnekleri görülür.[21]

[21] S. Ögel, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı,** Ankara 1966.; M. Oluş Arık " Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarisi Tezyinatının Karakteri", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972 s. 173-177,; R.H. Ünal, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar,** İzmir 1982.

Foto. 7: Yan hücrelerdeki kandilliklerden biri.

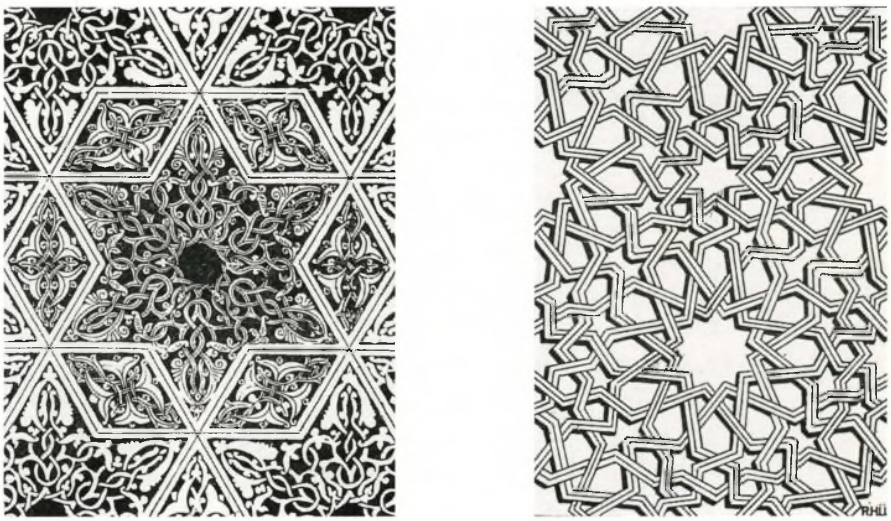

Çizim 3: Taçkapı alınlığı ve çerçevedeki süslemeler (R. H. Ünal).

Taç kapının içe bakan yüzü, düz ve sade olup alınlık da oldukça yalındır (Foto. 12).

Giriş holünden ahır bölümüne geçit veren kapının ölçüleri dış kapı ölçüleri ile aynı boyut ve özellikte olduğu halde, burasını çevreleyen üçlü silme, daha sade ve dışta olduğu gibi, sivri kemerle sonuçlanır. Alınlıkta süslemeye yer verilmemiştir. Bu kapının orta nefe bakan yüzü ise tamamen düzdür (Foto. 8). Burada sadece kapı açıklığını sınırlayan yekpare taş söveler bulunmaktadır.

Kervansaray'ın giriş holünün üzeri, köşelerden çıkan yelpaze biçimli dolgular üzerine oturan haçvari düzenlemeli tonoz örtüye sahiptir. Orta kısmı çökmüş olan tonozun yine de güzel bir görünümü vardır.

Foto. 8: Ahır bölümünün giriş kapısı.

Holün iki yanındaki odalardan sağda olanı (kuzey), ortadan bir kemerle ikiye ayrılmış beşik tonoz örtüyle daha sade bir görünüme sahiptir. Burası olasılıkla hancı odası idi. Ancak soldaki oda, köşelerden ve kenar ortalarından gelen haçvari düzenlemeli bir manastır tonozu ile örtülüdür. Haçvari düzenlemeli tavanda haçın dört kolunun oluşturduğu köşe boşluklarında dört adet, altı kollu yıldızdan oluşan kilit taşına yer verilmiştir. Bunlardan ikisi çökmüş, ikisi yerinde durmaktadır. Aslında bu taşların yaz sıcaklarında açılıp kapatılabilen ve içerinin aydınlatılmasını ve havalandırılmasını sağlayan seyyar kapaklar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların benzerlerine, buraya yakın bir yöre olması nedeniyle, Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı[22] ve Ani [23] yapılarında da rastlamaktayız.

Doğubayazıt'taki İshak Paşa Sarayı'nın (1784) enderun kısmının tavanı kendi içinde dokuz bölümlü olup, kilittaşları renkli ve süslemeli unsurlardan oluşmuştur. Keza aynı Saray'ın mutfak kısmı da ortadaki feneri taşıyan haçvari düzenlenmiş manastır tonozu biçimindeki alt yapıya dayanmaktadır. Öte yandan Ani'deki XI. yüzyıl sonuna tarihlenen Manuçehr Camii[24] son cemaat yeri ve iç mekânını örten tonozlarda da çok iri, renkli taşların meydana getirdiği kilit taşlarında, benzer özellikler görülür.

Bunların dışında gerek giriş mekanında, gerekse ahır bölümünde nefleri statik bakımdan ayakta tutan kemer başlangıçlarında, mukarnasla başlayan konsollar dikkat çekicidir (Foto. 10).

Kervansaray'ın tümünde gri renkte, düzgün, kesme küfeki taşı kullanılmıştır. İçten ve dıştan kaplama olarak kullanılan taş aralarında ise, moloz taş harçlı

Foto. 9: Temizleme esnasında ortaya çıkarılan ahır bölümündeki neflerin durumu.

[22] H. Gündoğdu, **Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı,** Ankara 1991.; Y. Bingöl, **İshak Paşa Sarayı,** Ankara 1998. Bu konuda pek çok yayın vardır. Burada başlıca iki esere işaret edinmekle yetinilmiştir.

[23] Ani yapılarının Selçuklu dönemine ait olanlarında özellikle tavanlarda benzer uygulamalar görülür.

[24] Bu cami 2007 yılında Kültür Bakanlığı'nca restorasyon programına alınmış olup Selçukluların Ani'yi fetihlerinden sonra ortaya koydukları eserlerdendir. Bkz. H. Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani,", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,** S.17, Erzurum 2006, s. 51-84.; Ay. Mlf., " Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları," **Kars Beyaz Uykusuz Uzakta** (adlı kitapta), İstanbul 2006, s. 229-274.; M.F. Kırzıoğlu, **Ani Şehri Tarihi,** Ankara 1982, s. 55. (Konu ile ilgili yerli yabancı pek çok kaynakta bilgi bulmak mümkündür).

Foto. 10: Temizleme esnasında ortaya çıkan sekiler.

dolguya yer verilmiştir. Bu malzeme ve inşa şeklinin yörede en çok kullanıldığı yapılar, yine Ani'de yoğunlaşmaktadır.

Aslında Prof. Dr. R. H. Ünal'ın makalesinde bu Kervansaray'ın, Doğubayazıt-Ağrı-Erzurum güzergahı yerine, Tebriz-Doğubayazıt bağlantılı, Doğubayazıt'tan sonra kuzeye yönelerek Iğdır üzerinden Kars-Ardahan-Batum'a, dolayısıyla Karadeniz'e açılan eski İpek Yolu üzerinde olduğu vurgulanmıştır.[25]

Ancak bu Kervansaray'ın belirtilen güzergahın bir hayli güneyinde (Iğdır'dan 31 km.) yer alıyor olması, bizi bu güzergahın Doğubayazıt-Ağrı-Erzurum güzergahına alternatif ikinci kervan yolu olma kanaatine götürmüştür. Şöyle ki, Ünal'ın da belirttiği gibi Doğubayazıt-Erzurum güzergahı, daha önceki bir makalemizde de[26] ifade ettiğimiz gibi, Doğubayazıt – Diyadin – Taşlıçay – Ağrı-Eleşkirt – Horasan – Köprüköy – Pasinler – Soğuk Çermik – Nebi Hanları (Deveboynu) ve Erzurum bağlantılı olan yoldur. Bu güzergah, M. Kiepert'in[27] değerlendirmesiyle ve Pegolotti'nin geçtiği, geçerken de işaret ettiği eski yerleşimler ve kervanların uğrak yeri olan merkezleri esas almıştır. Bu merkezler Doğubayazıt'tan batıya doğru; W. Heyd tarafından[28] Scaracanti (Karakent), Sottolarconea (Tepeüstü), Diyadin, Tre Chese (Üç Kilise=Taşlıçay), Calaresti (Karaköse= Ağrı), Eleşkirt, Aggia (Tahir), Sermessa Calo (Horasan), Polorbech (Köprüköy), Pasinler, Bangni (Arzerone Verso=Soğuk Çermik), Erzurum olarak verilmiştir.[29]

XIII. ve XIV. yüzyıllarda çok aktif olduğu anlaşılan bu güzergahın, Doğubayazıt'tan sonra Iğdır'a uğramadan Kervansaray'a, oradan da Aras kıyısını izleyerek Kağızman'a, Karakurt'a, Horasan'a ve Erzurum'a bağlanan alternatif yol olduğu kanaatindeyiz (Çizim 1).

[25] R.H. Ünal, **a.g.m.,** s.14-15 Buyruk, A.g.e., s. 234.

[26] H. Gündoğdu, " Köprüköy Hanı", 79-90.

[27] M. Kiepert, " Etude sur l'İtineraine de l'Asie Occidentale de Pegolotti", **Historie Cl der Berliner Akad,** 1881, s. 901 vd. Pegolotti'ye dayanarak Kiepert tarafından yorumlanan bu güzergah için bkz. R.H. Ünal, **A.g.m.,** s. 15 vd.; Bkz. B. Pegolotti, **La Pratica della Mercatura** (Yay. Evans, Cambridge 1936, s. 28-29.

[28] W. Heyd, **Historie du Commerce du Levant au Moyen Age,** Amsterdam 1959, C.II. s. 116.

[29] Yorumlar için bkz. R. H. Ünal, **a.g.m.,** s. 15 v.d.; H. Gündoğdu, "Köprüköy...", s. 89,90,

Batum güzergahının çok dışında, Iğdır'ın 31 km. güneyinde bulunan Kervansaray'ın, Batum yolu için fazla içerde ve güzergah dışı olduğu, bölgenin coğrafi ve topografik durumundan da anlaşılabilir. Bize göre Doğubayazıt'tan geçiş için, kervanların Ağrı Dağı'nın güneybatısındaki Çilli Geçidi'ni kullanmaları gerekmektedir. Alternatif yolu tercih edenler Çilli Geçidi'nden sonra Iğdır'a varmadan, günebatıya doğru yaylaları geçerek Kervansaray'a, Kervansaray'dan sonra da Aras'ı takip ederek, güzergah üzerindeki Köroğlu Kalesi'ne ulaşmaktadırlar. Eski bir yerleşimin bulunduğu Köroğlu Kalesi;[30] Ejder Kervansarayı'nın batısında, Aras'a kavuşan direkt yol üzerinde, korunmaya müsait bir noktada bulunmaktadır. Köroğlu Kalesi'nden sonra da Aras'ı takiben Kağızman'a, Karakurt'a ve Horasan üzerinden de Erzurum'a ulaşılmaktadır.

Foto. 12: Ahıra açılan kapının çerçevesi (içten).

Sonuç olarak XIII. yüzyıl ortalarında, İpek Yolu trafiğinin daha canlı olduğu dönemlerde yaptırıldığı anlaşılan Şerafettin Ejder Kervansarayı, mükemmel mimarisiyle dikkat çeken bir eser olup, Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum güzergahının kuzeyinde, Doğubayazıt – Çilli Geçidi – Köroğlu Kalesi – Kağızman – Karakurt – Horasan – Erzurum güzergahını oluşturan alternatif yolun üzerinde inşa edilmiştir. Ancak Iğdır'ın bulunduğu alanın geçmişte bataklık ve günümüzde de yer altı sularının yüzeye çok yakın olması dikkate alındığında, kervanların buraya uğramadan, uzaktan geçerek Kervansaray güzergahını tercih etmeleri için de bir sebep teşkil etmektedir. Çünkü daha sığ ve bataklık bir Iğdır yerine Çilli Geçidi'nden sonra kervanların Kervansaray'a kadar hafif engebeli ve sağlam bir zemine sahip olan güzergahı izlemeleri mantıklı görünmektedir.[31]

[30] Bu Kale Aras'ın geçtiği dar bir vadide çevreye hakim bir noktada ve Kervansaray'dan yaklaşık 30 km. kadar batıda bulunmaktadır. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Erzurum Bölge Kurulu'nca tescilli eserlerdendir.

[31] Kervansarayın tanıtımına ait fotoğraflar Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü görevlilerinden Sn. Bahattin Ataç'tan temin edilmiştir. Kendisine yaptığı yardımlardan dolayı teşekkür ederim.

Foto. 11: Giriş kapısının çerçevesindeki geometrik bezeme.

Bibliyografya

Arık, M. O., "Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarisi Tezyinatının Karakteri", Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s.173-177.

Arık, M. O., Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1966.

Arseven, C. E., Türk Sanatı, İstanbul 1970.

Aslanapa, O., "Ortaçağ'da Türklerin Bir Sosyal Yardım Müessesesi: Kervansaraylar", Türk Kültürü, S. 5, Mart 1963, s. 26-30.

Aslanapa, O., Türk Sanatı, I-II. İstanbul 1992, 1993.

Aslanapa, O.-v.d., Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl), İstanbul 1977.

Barkan, Ö.L., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, s. 279-386.

Bingöl, Y., İshak Paşa Sarayı, Ankara 1998.

Buyruk, H., Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır, Iğdır 2006.

Erdmann, K.-Erdmann, H., Das Anatolische Karavansaya des XIII. Jahrhunderts, C.I - II, Berlin 1962.

Esin, E., "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)", İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, C.II, Kısım 1a, İstanbul 1972.

Evliya Çelebi, Seyahatname, C. II, s. 219-224.

Geyikoğlu, H., Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.

Clavijo, Ruj Gonzales de, Embassy to Tamerlane, (Çev. G.L.Strange), London 1928.

Goodwin, G., A History of Otoman Architecture, London 1971, p. 87-88.

Gündoğdu, H., "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", Kars Beyaz Uykusuz Uzakta (adlı kitapta), İstanbul 2006, s. 229-274.

Gündoğdu, H., "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı", Vakıflar Dergisi, XXII, Ankara 1991, s. 289-300.

Gündoğdu, H., "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehr-i Mübarek Erzurum (adlı kitapta), Ankara 1988, s. 137-240.

Gündoğdu, H., "Köprüköy Hanı", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S.4, Erzurum 1998, s. 79-90.

Gündoğdu, H., "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri : Ani", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 17, Erzurum 2006, s. 51-84.

Gündoğdu, H., Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara 1991.

Heyd, W., Historie du Commerce du Levant au Moyen Age, C.II, Amsterdam 1959.

Kırzıoğlu, M.F., Ani Şehri Tarihi, Ankara 1982.

Kiepert, M., Etude sur l'Ittineraire de l'Asie Decidentale de Pegolotti", Historie C1 der Berliner Akad, 1881.

Konukçu, E., "Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli", Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan), S. 12, İstanbul 2002, s. 187-193.

Konukçu, E., Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992.

Konukçu, E., Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Kitabında bölüm), (tsiz), s. 3-228.

Konyalı, İ.H., Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.

Ögel, S., Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara 1966.

Özergin, M. K., "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, S. 20, İstanbul 1965, s. 141-170.

Pegolotti, B., La Practica della Mercature, (Yay. A.Evans), Cambridge 1936.

Sceratto, U., "An Early Ottoman Han Near Lake Apolyont", Atti del Secondo Congresso Internationale di Arte Turco, Venezia 1963, s. 221-234.

Tournefort, M., A Voyage into the Levant, London 1741.

Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV., Ankara 1986, s. 385.

Uzunçarşılı, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1969.

Ünal, R. H., "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, S. 6., Erzurum 1973, s. 116.

Ünal, R. H., "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubayazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", Sanat Tarihi Yıllığı, III, İstanbul 1972, s. 7-15.

Ünal, R. H., Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir 1982.

YALNIZ AVLUDAN OLUŞAN HANLAR

EVDİR HAN

Doç. Dr. Osman ERAVŞAR*

Antalya'nın 18 km. kuzey batısında, Antalya-Burdur yolu üzerindedir. Antalya'dan çıkışta ilk menzil, ilk duraktır. Antalya-Burdur Karayolu'ndan yaklaşık olarak iki km. kadar içeridedir. Kiepert'in haritasında yapının isminin yanında Ebria Han ismi de yazılmıştır (H). Yine aynı haritada, Evdir ve Kırkgöz hanlarını bir birlerine bağlayan tarihi bir yol güzergâhı da işlenmiştir. Evdir Han'dan bir sonraki han olarak Kırkgöz Han gelmekte, bu handan sonra ise Tchibuk Hanı olarak Kiepert'de geçen ancak günümüze gelmemiş başka bir han daha bulunmaktadır.

Kiepert'in haritasında hanın arkasındaki dağın adı Gülik Dağı'dır[1]. Texier bölgenin tarihi ve coğrafyasını anlatırken handan Gülik Han olarak da bahseder. Ayrıca Evdir Han'ın Termesos kentinde kurulduğunu ve bir kervansaray ile sarnıçtan başka bir şey bulunmadığını da anlatmıştır[2]. Texier'in de bahsettiği bu yapı, hanın hemen girişi yakınında bulunuyordu[3]. Bazı araştırmalarda bu yapıdan hamam olarak bahsedilir[4]. Günümüzde üzeri tamamen bitkilerle kapanmıştır. (Foto. 2)

Hanın kurulduğu alanda antik bir kent bulunmaktadır[5]. Hanın bazı bölümleri bu antik kentin temelleri üzerinde kurulmuştur[6]. Antik kentin yapı malzemeleri, hanın inşası sırasında devşirilerek kullanılmıştır.

* Selcuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Böl. Öğretim Üyesi, Konya.

[1] Kiepert 1902-1906.

[2] Texier 2002: 427.

[3] Demir 1988:15.

[4] Anonim, 1983: 580.

[5] Demir, antik kentin ismini Lageon olarak verir. Demir 1988: 14.

[6] Mitchell 1993: 196.

Foto. 1: Evdir Hanı Güney ve Doğu Cephesinin Görünüşü.

Harita 1: Evdir Hanı ve Çevresinin Haritası (R.Kiepert).

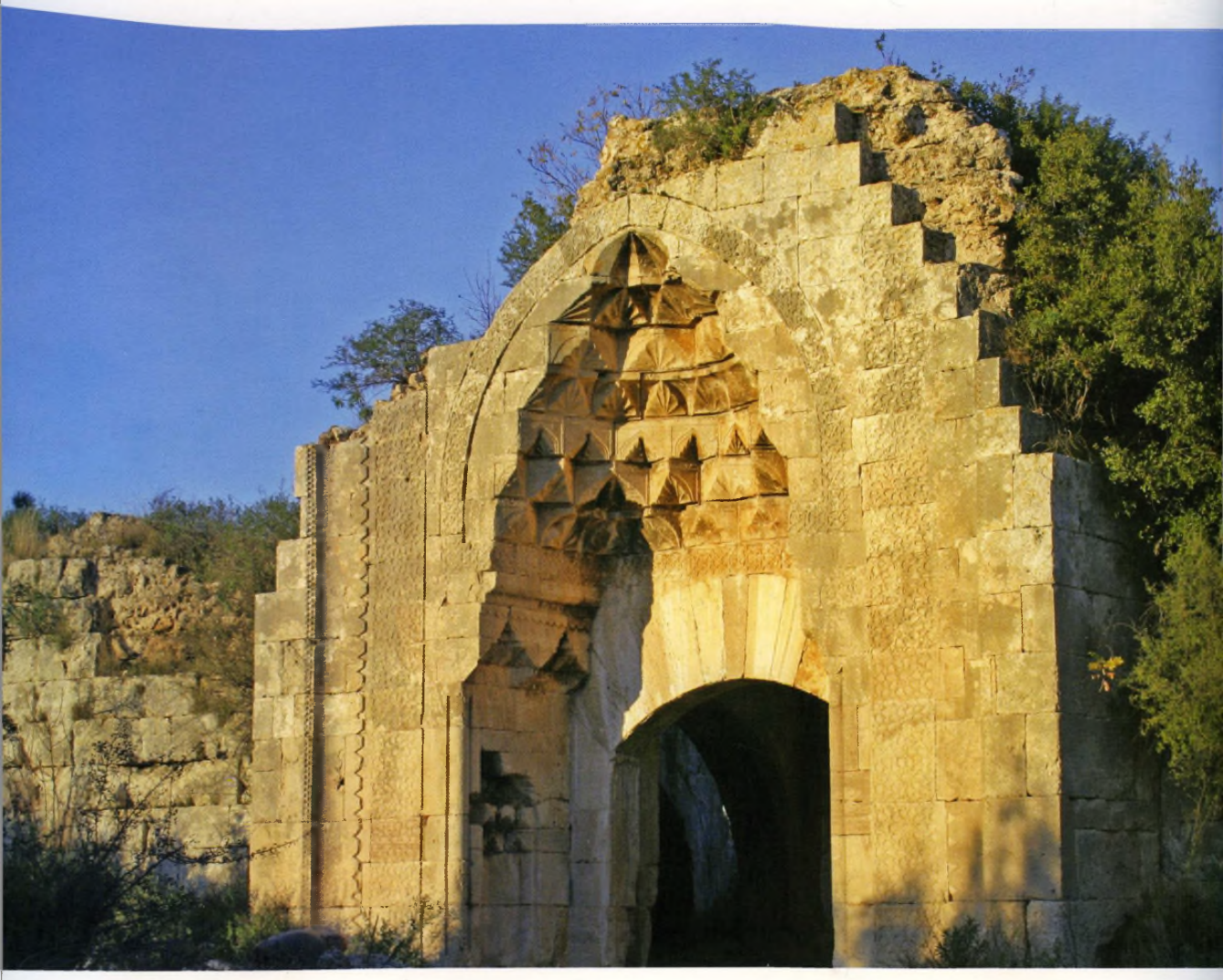

Foto. 2: Evdir Hanı Taç Kapısı

Han, kuzey güney doğrultusunda hafif eğimli bir arazide, kuzeye doğru hafifçe eğimli olarak yapılmıştır.

Yapı, 26.12.2005 tarihinde incelenmiştir.

1940 yılında taç kapısı üzerinde bulunan kitabe, Fikri Erten tarafından yayınlanmıştır[7]. Kitabe daha sonra yerinden sökülerek Yeşil Bayır Köyü'nde bir okulun bahçesine götürülmüştür[8]. Fikri Erten tarafından okunup yayınlanan kitabenin, bazı bölümleri okunamamıştır. Kitabeden yapının Sultan İzzeddin Keykavus'un saltanatı zamanında H. 608-616 M. 1211-1220 yılları arasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede geçen 1 rakamı (aşere) 10 olarak okunur. Sultanın hüküm sürdüğü tarihler dikkate alındığında, yapının H. 610-H. 616 yılları arasında yapılmış olabileceği ortaya çıkar. Bu durumda yapı, M. 1215-1219 yılları arasında yaptırılmış olmalıdır.

[7] Erten 1940: 76

[8] Erdmann, 1961: 178

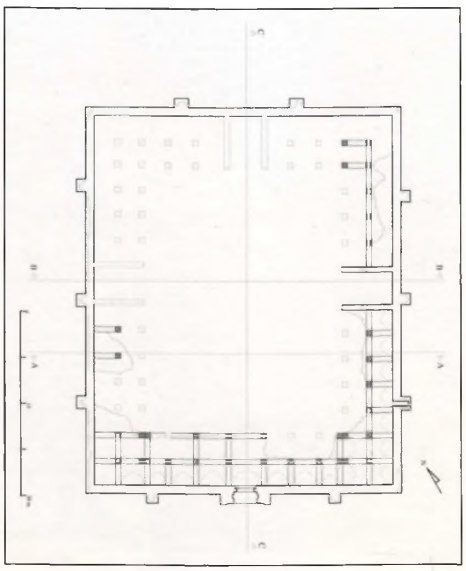

Çizim 1: Evdir Hanı Planı. (Çizen Mimar Serdar Özkul, Mimar Mehmet Akış)

Foto. 3: Evdir Hanı Güney Cephesi.

ا لسلطان الغالب عز الدنيا و الدين سلطان المالى
عليه دولة .... عدالما لمين ابول فتح كيكاوس
ين كيحسرو برهان امير المومين حماذى الاولى .... عشر...

Yapının günümüzde kitabesi kayıptır. F. Erten tarafından okunan kitabe yayınlanmıştır[9].

[9] Erten 1940: 76

Kervansaray'ın bilinen bir vakfiyesi yoktur.

Kitabenin bir bölümü okunamamış olmasına karşılık, Sultan I. İzzeddin Keykavus saltanatı yıllarında inşa edilmiştir. Sultan İzzeddin Keykavus, babası I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Alaşehir yakınlarında yaptığı savaşta şehit olunca, H. 608

Foto. 4: Evdir Hanı Taç Kapısı

M. 1211 yılında babasının yerine Kayseri'de sultan olmuştur. İzzeddin Keykavus, ülkenin gelişmesinde ticaretin öneminin farkındaydı. Bu sebeple ticareti geliştirici bir takım önlemler aldı. Yolların ıslah edilmesi bu çalışmaların başında geliyordu. Geçit noktalarının güvenliği için kalelerin onarılması, akarsuların köprü ile geçilmesi gibi tesislerin yapımına önem vermiştir[10]. Selçuklu devletinin uluslar arası ticarette yer alması için anlaşmalar da yapan 1. İzzeddin Keykavus, Antalya'nın fethi[11] ile birlikte bu yöredeki kervan yollarını da yenileyip işler hale getirmiş olmalıdır[12]. 1. İzzeddin Keykavus ile Kıbrıs kralı arasında ticaret anlaşmaları yapıldığı bilinmektedir[13]. Bu anlaşmalar ve mektuplaşma ile iki ülke arasında ticaretin kolaylaştırılmasının sağlandığını görüyoruz[14]. Bu

[10] Turan, 1996: 320.

[11] Antalya ilk olarak 1. Giyaseddin Keyhüsrev zamanında fethedilmiştir. Ancak sultanın ölümü üzerine kent Kıbrıs kralı, kenti 1212 yılında tekrar ele geçirmişlerdir. Bu hâkimiyet yaklaşık dört yıl sürmüş, sonrasında 1. İzzeddin Keykavus kenti tekrar fethetmiştir (M. 1216).

[12] Turan 1996: 304.

[13] Turan 1996: 312

[14] Turan, 1998: 109-119

Foto. 5: Evdir Hanı Taç Kapı Deta

anlaşmalardan sonra her iki tarafın tüccarları herhangi bir kısıtlama olmadan ticaret yapacaklar ve ülkeler içinde izin almadan rahatça dolaşımları sağlanmıştır. Antalya'nın M. 1216 tarihinde Selçuklu topraklarına katıldığı göz önüne alındığında, Evdir Hanı'nın en geç 1216 tarihinde yaptırılmış olabileceği ileri sürülebilir.

Ortada geniş bir avluya yönelen dört eyvanın şekillendirdiği bir planda inşa edilen yapı, Selçuklu Kervansarayları içinde kendine has bir plana sahiptir. (Plan 1)

Yapının çevresinin zaman içinde ağaçlar ve makilik bitkilerle çevrildiği için dışarıdan algılanması oldukça zordur. Cephelerde yer yer taş düşmesi ve taşlarının alınmasına bağlı olarak yüzeyler soyulmuştur. (Foto. 3) (Plan 2)

Kimi yerlerde duvar içlerinden çıkan bitkiler yapının bütün duvarlarını kaplamıştır.

Güney cephe, Kervansaraya girişin sağlandığı cephedir. Cephenin ortasında yer alan taç kapı düzgün yonu taştan yapılmıştır. Taç kapının her iki tarafında, revak kemeri aksında birer payanda duvara destek verir. Payanda taşları nerdeyse zemine kadar soyulmuştur.

Taç kapı hanın en gösterişli bölümünü oluşturur. (Foto. 4) Taç kapının üst kısmında dikdörtgen çerçevesinin köşeleri, duvar örgüsünün yıkılması sebebiyle

Foto. 6: Evdir Hanı Taç Kapı Detayı.

formunu kaybetmiştir. Cepheden dışarı doğru yaklaşık olarak 2 m. kadar taşan taç kapı, sivri kemerli bir niş şeklindedir. Kemer nişinin içi merkezde birleşen ve yüzeyleri istiridye kabuğu şekline getirilmiş mukarnasla doldurulmuştur. (Foto. 5-10)

Taç kapı dıştan içe doğru hafifçe kavisli bordürlerle şekillendirilmiştir. En dışta bir diş sırasının çerçevelediği bölüm hafif bir kavisle, yarım yıldızlardan oluşan bir bordüre bağlanmıştır. (Foto. 6) Taç kapının en gösterişli bordürü merkezdeki 12 kollu yıldızlara bağlanan geometrik çerçeve oluşturur. Yüzeyden hafifçe oyularak plastiklik değeri artırılan bu bordür, ters U şeklinde bütün taç kapıyı dolaşıyor olmalıdır. (Foto. 7)

Geometrik çerçeveli bordürden sonra köşelerde sütüncelerle taç kapı nişi içe doğru kıvrılır. (Foto. 8) Sütüncelerin üç taş sırası üzerinde başlayan taç kapı kemeri, sivri profillidir. Kemerin yüzeyi Selçuklu taş süslemesinde çok alışık olunmayan köşeleri düğümlü paralel kenarlar ile bunların da üzerinde birbirlerine akslarında düğümlerle bağlanan dairelerin şekillendirdiği bir kompozisyon ile dekore edilmiştir. (Foto. 9) Kemerin hemen üzerinde bir kitabesinin olduğu daha önce bölgeye gelen araştırmacılar tarafından belirtilmiştir[15].

Foto. 7: Evdir Hanı Taç Kapı Mihrabiye Nişi.

Taç kapının iç yüzeyinde üstleri iki sıra kavsaralı, küçük birer mihrabiye yer alır. Mihrabiyeler yalın ve herhangi bir süsleme olmadan yapılmıştır.

Kervansaray'ın doğu cephesi günümüzde büyük oranda yıkılmıştır. Cephede belirli bir sıra dâhilinde yerleştirilmiş üç payanda sıralanır. Payandalardan güneyde olanının alt kısmına küçük bir kanal şeklinde açılmış bir delik yerleştirilmiştir. Diğer iki payanda da herhangi bir boşluk ya da delik bulunmaz.

Kervansarayın kuzey cephesi nerdeyse temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Cephede belirli aralıklarla yerleştirilmiş iki payanda yer alır. Payandalar zeminde belirsiz bir biçimde görülmekte ve kaplama taşları tamamen sökülmüştür. Cephenin ortasında küçük bir kanal binadan dışarı doğru açılır. Bu kanalın su kanalı mı yoksa pis su kanalı mı olduğu belli değildir? Cephenin güneye doğru hafif eğimli olması, kanalın pis su amaçlı olarak yapılmış olabileceğini gösterir.

[15] Spratt, Fobes, 1857 I: 226, Erten 1941: 76

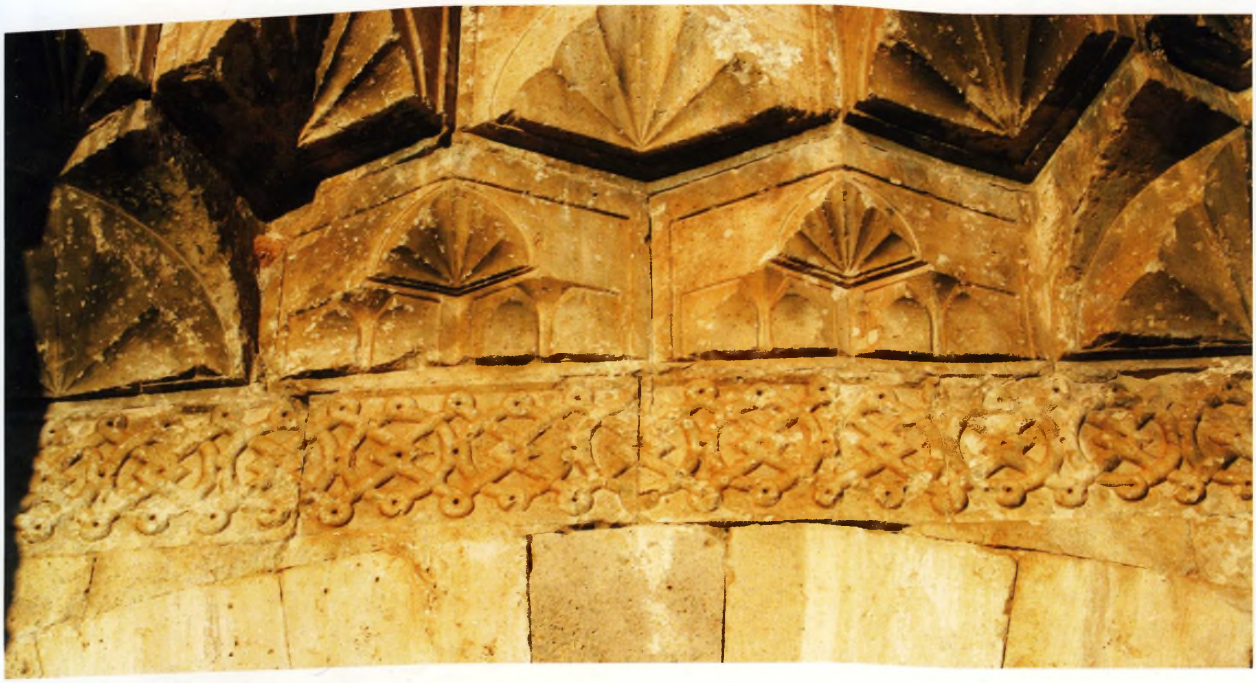

Foto. 8: Evdir Hanı Taç Kapı üzerindeki geometrik süslemeler.

Kervansarayın batı cephesinde de doğu cephesinde olduğu gibi üç payanda bulunur. Payandaların cephe kaplamaları büyük oranda soyulmuştur. Bu cephede yapının diğer cepheleri gibi büyük oranda hasar görmüştür. Cephenin güney bölümünde duvarlar üst örtüye kadar görülürken, kuzey tarafta duvar örgüsü temel seviyesine kadar sökülmüştür.

Güneydeki taç kapıdan geçildikten sonra dört taraftan revaklarla çevrili avluya girilir. (Foto. 11) Revaklar günümüzde büyük oranda tahrip olmuştur. Avlunun giriş kanadı olan güney tarafında revak ayakları ve kemerler izlenebilir. (Foto. 12) Ancak diğer kanatlarda revak ayakları büyük oranda yıkılmıştır. Güney kanatta avlu tarafındaki birinci sırada yer alan ayaklardan, üç tanesi yıkıktır. Doğu kanatta, kuzey ve güney köşedeki kemer ayakları dışında, avlu tarafındaki ayak ve kemer sırası tamamen yıkılmışken, duvar tarafındaki ayak ve kemerler sağlamdır. Kuzey kanat, doğu köşedeki birinci ve ikinci kemer ile ayak sıraları dışında tamamen yıkıntı şeklindedir. (Foto. 13) Bu kanatta, dış duvarların sadece temel izleri seçilebilmektedir. Batı kanadında, duvara yakın kemer ve ayak sırasından sadece güney taraftaki iki ayak ve kemer sırası günümüze gelebilmiştir. (Foto. 14) Bu kanatta dış duvarın sadece eyvandan sonraki güney bölümü mevcuttur.

Avluya açılan dört eyvanlı merkezi mekân plan tipinde inşa edilen yapının eyvan duvarlarından güneydeki tamamen, batıdaki ise kısmen yıkıktır. (Plan 3) En sağlam eyvan güneydeki giriş eyvanı ile doğuda olanıdır. (Foto. 15-16) Güneydeki eyvan, revak kemerinin hafifçe genişletilmesi suretiyle yapılmıştır. Kuzeyde-

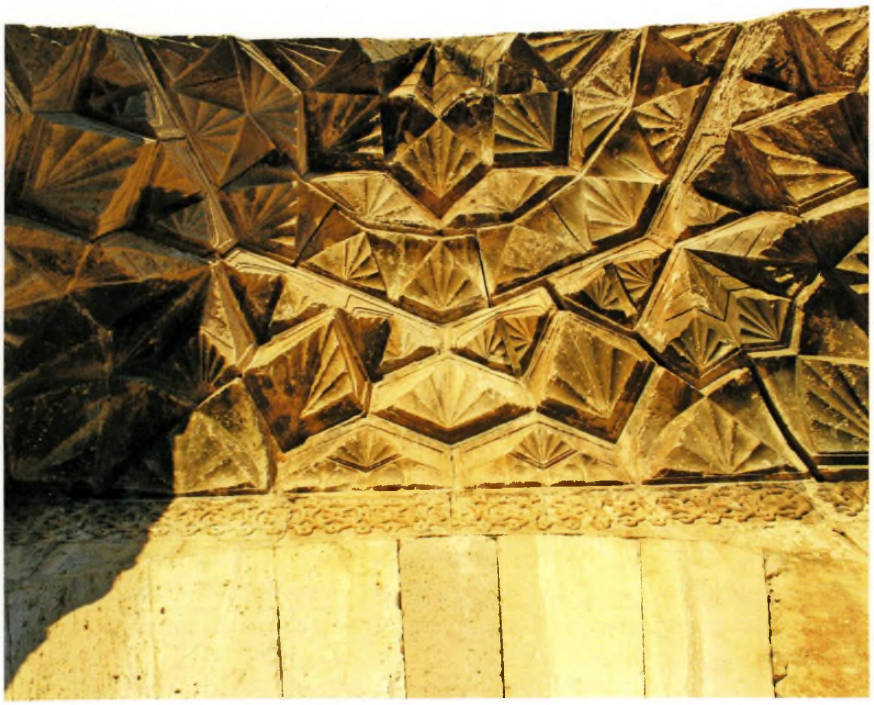

Foto. 9: Evdir Hanı Taç Kapı Mukarnas Kuruluşu.

ki eyvan ise tamamen yıkılmıştır. Erdmann, buradaki eyvanın giriş eyvanı gibi revaklı olarak yapıldığını ileri sürer[16]. Ancak eyvanın bu şekilde yapıldığını gösteren herhangi bir iz yoktur.

[16] Erdmann, 1961: 176

[17] Erdman, 1961: 176, Demir, 1988: 15.

Avlu dört taraftan iki sıra revak ile çevrilmiştir. (Foto. 17) Revaklar sivri beşik tonozlarla avluya doğru yönlendirilmiştir. Her bir ayak, dış duvara paralel bir biçimde sivri kemerlerle tonoz seviyesinde birbirine bağlanmışken, avluya doğru yönelen tonozlarla aynı doğrultuda da ayaklar daha alçak bir seviyede birbirine bağlıdır. Böylece avluyu dört bir taraftan çeviren revak ayakları, yatay ve dikeyde birbirlerine bağlı bir şekle getirilmiştir.

Taç kapının doğusundaki kemerli bölümün içi taş bir duvar ile doldurulmuştur. Bazı araştırmacılar bu dolguyu daha sonraki dönemlerde yapılmış, özgün olmayan bir ek olarak değerlendirmişlerdir[17]. Ancak taş duvar örgüsündeki

Foto. 10: Evdir Hanı Giriş Eyvanı.

Foto. 11: Evdir Hanı Avlunun Batı Kanadı.

Foto. 12: Evdir Hanı Avlunun Doğu Kanadı.

Foto. 13: Evdir Hanı Avlunun Güney Doğu Köşesi.

muntazam işçilik dikkate alınırsa, bu duvarın yapının özgününde mevcut olduğunu tartışmak mümkündür.

Yapıda en çok dikkati çeken bölüm, doğu kanatta payandanın içinde yer alan küçük holdür. (Foto. 18) Döşeme taşları bir biri üzerine çapraz bir biçimde yerleştirilmiş ve altta dışarıya doğru bir kanal açılmıştır. Burası küçük bir tuvalet şeklinde düzenlenmiştir. Selçuklu mimarisinde çok az rastlanan bir tuvalet örneği olması bakımından önemlidir.

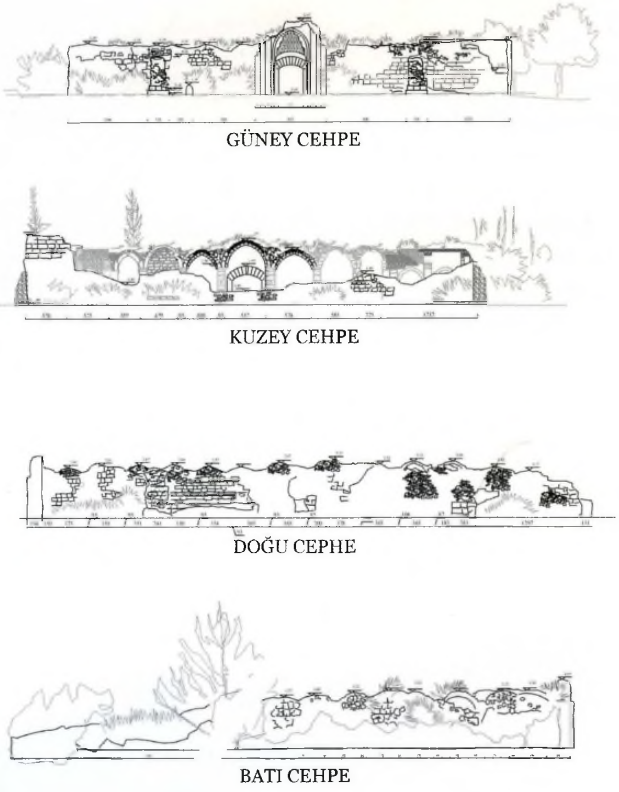

Çizim 2: Evdir Hanı Cepheler. (Çizen Mimar Serdar Özkul, Mimar Mehmet Akış)

Kervansaray'ın doğudaki eyvanı belirgin olarak seçilir. İki revak sırası boyunca avluya doğru yüksek bir tonoz açıklığı ile yöneldiği anlaşılan eyvanın tonozu tamamen yıkılmıştır. Eyvanın içinde devşirme malzemeler halen izlenebilmektedir. Bunlardan özellikle kemer üzengi taşı seviyesinde olanlar plasterli bir biçimde yapılmıştır.

Kervansarayın mescidinin neresi olduğu konusunda Riefstahl bir fikir ileri sürmüştür. Doğudaki (Riefstahl'e göre uzun taraftaki) eyvan cami olarak hizmet vermiş olmalıdır. Ancak sadece yön ilişkisinden yola çıkılarak böyle bir tespitin yapılması doğru değildir. Kervansaray üzerinde günümüzde herhangi bir mihrap kalıntısı bulunmamaktadır.

Kervansaray'da halen seki izlenebilmektedir. (Foto. 19) Revaklardan avluya bakan kısımda olanı sekilidir. Seki yaklaşık iki taş sırası normal avlu zemininden yüksektedir. Girişten başlayarak eyvana kadar devam eden seki, eyvanla birlikte kesintiye uğrar. Eyvandan sonra aynı düzende başlayarak, diğer eyvana kadar devam eder.

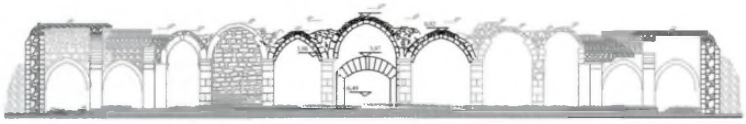

A-A KESİTİ

B-B KESİTİ

C-C KESİTİ

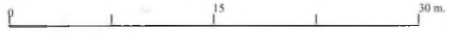

Çizim 3- Evdir Hanı Kesitler. (Çizen Mimar Serdar Özkul, Mima Mehmet Akış)

Riefstahl, girişin sağında çatıya çıkan bir merdivenin varlığına işaret etmiştir[18]. Günümüzde kayıp olan bu merdivenin, çatıya çıkmak için kullanıldığını ileri sürer. Taç kapının batısındaki payandanın içine açılan bir kapıyla sarnıca bağlantının olduğunu Erdmann belirtir[19]. Diğer taraftan kervansarayın doğu tarafındaki payandanın içinde de benzeri bir kapının olduğu dikkate alınırsa, bu bölümün helâ olabileceğini göz önünde tutmak gerekir.

[18] Riefstahl, 1931: plan 5, fig. 2.

[19] Erdman, 1961: 176.

Yapının inşasında farklı türde malzemeler kullanılmıştır.

Yapının inşasında genel olarak taş malzeme kullanılmıştır. Geçirdiği onarımlara bağlı olarak farklı türde taş yapı malzemenin, farklı boyutlarda kullanılmış

Foto. 14: Evdir Hanı Doğudaki Eyvan.

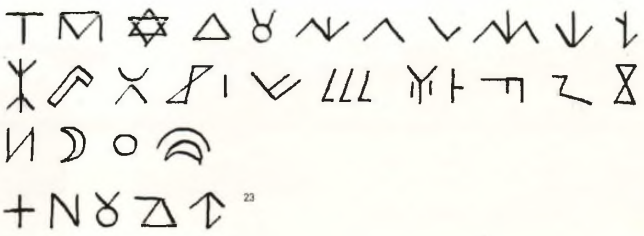

olduğunu görüyoruz. Yapının cephelerinde, duvarlarda ve taç kapı da kullanılan traverten niteliğindeki sert taşlar daha çok temelde yada temele yakın bölümlerde izlenmektedir. Temele yakın bölümde aşağıdaki taşlar daha büyük ölçüdedir. Revak alınlıklarında, duvarlarda ve kemerlerde düzgün yonu taşı kullanılmıştır. Ancak üst örtüde tonozların tamamen kaba yonu taştan yapıldığı izlenmektedir.

Yapının çeşitli yerlerinde spolyen malzeme çok miktarda kullanılmıştır. Spratt ve Forbes yapıda yakındaki antik kentten getirilmiş çok sayıda spolyen malzeme kullanıldığını belirtmiştir[20]. Spolyen malzemenin özellikle eyvanda yoğunlaştığı, Erdmann'ın da dikkatini çekmiştir. Erdman spolyen malzemenin kullanımında resimli taraf iç kısma gelecek şekilde yerleştirildiğini söyler[21]. Ancak, günümüzde bu şekilde yapılmış bir resimli taşa rastlanılmamaktadır. En önemli spolyen malzeme olarak bir medusa başına işaret eden Erdmann, sarnıçta da bol miktarda taş kullanımının olduğunu belirtir[22].

Foto. 15: Evdir Hanı Giriş Eyvanı.

[20] Spratt, Forbes, 1857: 175.

[21] Erdaman, 1961: 175.

[22] Erdmann, 1961: 175.

[23] Erdman, 1961: 177.

Foto. 16: Evdir Hanı Avlunun Güney Batı Köşesi.

Spratt ve Forbes'in gezi ve araştırmaları sırasında çok sayıda taşçı işareti tespit edilmiştir. Bu taşçı işaretlerine ilave olarak Erdmann'da, Spratt ve Forbes'in belirlemedikleri bazı yeni taşçı işaretlerini tespit etmiştir.

Günümüzde taşçı işaretlerinin bir kısmı mevcuttur. Ancak bir kısmı define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir.

Kervansaray, Selçuklu dönemi yapılarında sıkça kullanılan dolgu duvar tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Bu teknikte, iki sıra duvar arasına taş yada harç doldurularak duvarın örülmektedir.

Kervansarayın duvarları ve ayaklarında düzgün bir taş duvar örgüsü dikkati çekerken, üst örtüde tonoz inşasında taş işçiliği biraz daha basit kalmıştır. Tonozlarda kaba yonu taşların belirli bir sıralamayla inşa edildiğini görüyoruz. Tonoz sırtlarının özgün yapısı günümüzde bozulmuştur. Ancak üst örtü Kırkgöz Hanı'nda olduğu gibi kiremit ile kapatılması olasıdır.

Foto. 17: Evdir Hanı Doğudaki Helâ.

Anadolu'nun Selçukluların eline geçtiği ilk tarih olan 1214 yılından itibaren, bölgedeki kervan yolları ıslah edilmiştir. Fetihten sonra Selçuklu başkenti Konya'nın uluslar arası ticarete bağlanmasında önemli bir liman olan Antalya, kervan yolları ve kervansaraylarla iç kesimlere bağlanmıştır. Anadolu kervan yollarının son ayaklarından birisi

Foto. 18: Evdir Hanı Revak Arasında Köşede Seki Başlangıcı.

olan bu güzergâh üzerinde inşa edilen yapılar plan bakımından da değişiklik arz eder. İlk öreklerini Orta Asya'da gördüğümüz merkezi mekân plan düzenindeki dört eyvanlı kuruluş bu yapıda da tekrarlanmıştır. Anadolu'da bilinen tek dört eyvanlı merkezi mekân örneğidir. Ancak inşa edildiği dönemde tek örnek olmadığı da söylenebilir. Orta Asya'da Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu dönemlerinde inşa edilen Day Hatun, Ribat-ı Mahi gibi kervansaraylarda görülen merkezi mekân formu, Evdir Han'ın planıyla özdeşleşmektedir. Memluklu dönemi kervan yapılarıyla olan plan bezerliği de dikkati çeker.

Evdir Hanı, ölçüleri bakımından Sultan Hanlarıyla da kıyaslanabilir. Sonuçta Evdir Han da bir sultan yapısıdır.

Bibliyografya

Anonim, Vakıf Abideleri, 1, Ankara, 1983, 525-528

Armağan, L., XVI. Yüzyılda Teke Sancağı (Tapu-Tahrir Defterleri'ne göre), Ankara, 1996 (A. Ü. Basılmamış Doktora Tezi)

Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları Evdir Han", İlgi, 53, 1988, 13-17.

Durukan, A., "Alaeddin Keykubat Döneminde Antalya", Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri, Antalya, 1986, 29.

Erdmann, K., Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I, II. Berlin, 1976.

Erdmann, K., "Turkische Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit", İstanbuller Mitteilungen, 8, 1958, 3

Karaca, B., XI. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı, Samsun, 1997, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi)

Kiepert, R., Karte von Kleinasien, Berlin, 1902-1906

Mitchell, Stephen,Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Oxford, 1993

Rice, Tamara Talbot. The Seljuks in Asia Minor, London, 1961.

Riefstah, R., Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, (Çev. C.Berktin), İstanbul, 1941

Riefstahl, R.M., Turkish Architecture in Southwestern Anatolia, Cambridge, 1931.

Spratt, T. A. B., Forbes, E., Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis: In Company With The Late Rev. E. T. Daniell, London, 1857

Texier, Charles, Asie Mineure : description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie, Paris,1862, s. 467

Turan, O., "Mübarizeddin Ertokuş ve Vakfiyesi", Belleten, XII,/45, 1948, 415-429

Yavuz, A.T., "The Concepts That Shape Anatolian Seljuq Caravanserais", Muqarnas, 14, 1997, 80-95

Yılmaz, L., Antalya Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun Gelişimi, Ankara, 2002

MÜNFERİT PLANLI HANLAR

ESHAB-I KEHF HANI

Prof. Dr. Mehmet ÖZKARCI*

Eylül 2005 tarihinde incelenen han, Kahramanmaraş - Afşin'in 7 km. kuzeybatısında bulunan Eshab-ı Kehf Külliyesi'nin bünyesinde yer alır.

Yapının inşâ kitabesi, han tahrip olmaya başlayınca onarımlar sırasında Eshab-ı Kehf Camii'nin cümle kapısının üst kısmına yerleştirilmiştir. Kitabe, 0.40 x 0.80 m. ölçülerindeki mermer levha üzerine nesih hat ile üç satır olarak yazılmıştır.

Emere bi-'imâreti'r-ribât fî eyyâmi es-Sultâni'l-muazzam Alâü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebu'l-feth Keykubât bin Keyhusrev nâsıru emîri'l-mü'minîn alâ emri meliki'l-ümerâ Nusretü'd-dîn Hasan bin İbrahîm e'azzellâhü ensârahû fî seneti selâsîn ve sitte mi'e.

[Bu ribat (han); dünya ve dini yücelten büyük sultan, büyük fatih, müminlerin emirinin yardımcısı Keyhusrev'in oğlu Keykubat'ın saltanatı zamanında, İbrahim'in oğlu Emîr Nusretüddin Hasan –Allah onu yüceltip şereflendirsin- tarafından 630 yılında yaptırıldı.]

* Sütçü İmam Ünv. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi.

[1] Hanın inşâ kitabesi, Eshab-ı Kehf Camii'nin cümle kapısının üst kısmında yer almaktadır. M.H. Yinanç, bu kitabenin 1320 H./ 1902-1903 M. tarihindeki tamirat esnasında duvarın içinde bulunup yeniden inşâ olunan Eshab-ı Kehf Takyesi'nin kapısının üzerine yerleştirildiğini belirtmekte ve tekye ifadesinden, camiyi kastettiği anlaşılmaktadır. M.H. Yinanç 1341: 93.

Bazı araştırmacılar, Eshab-ı Kehf Camii'nin kapısında yer alan kitabeyi camiye ait olduğunu sanarak, hanın inşâ kitabesinin kayıp olduğunu belirtmişlerdir. Bu araştırmacılar hanın yapım yılı olarak, 1215-1234 yılları arasında değişen farklı tarihler ileri sürmüşlerdir. Bkz. Özgüç – Akok 1958: 87; Erdmann 1961: 188; Özergin 1965: 149; Tükel 1969: 457; Karamağaralı 1970: 5; Aslanapa 1984: 157; Gündoğdu 1986: 67; Yinanç 1989: 123; Tükel Yavuz 1991: 51; Müderrisoğlu 1991: 13.

Halbuki bu kitabede yapıdan "ribat" olarak bahsedilmekte ve Türk mimarisinde ribat terimi daha çok han ve kervansaraylar için kullanılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla cami ve mescitler için ribat ismine yer verilmemiştir. Anadolu Selçukluları döneminde yapılan hanlardan 10 (on) tanesinin kitabesinde yapılardan *ribat* şeklinde bahsedilmektedir. Ayrıca Eshab-ı Kehf Külliyesi'nin odak noktasını oluşturan zâviyenin inşâ kitabesinde de bu yapıdan "ribat" olarak bahsedilmekte ve külliyede yer alan han ile zâviyenin *ribat* olarak zikredilmesi dikkât çekicidir.

Foto. 1: Eshab-ı Kehf Hanı (V.G.M., 1960).

Çizim 1: Eshab-ı Kehf Hanı rölöve planı

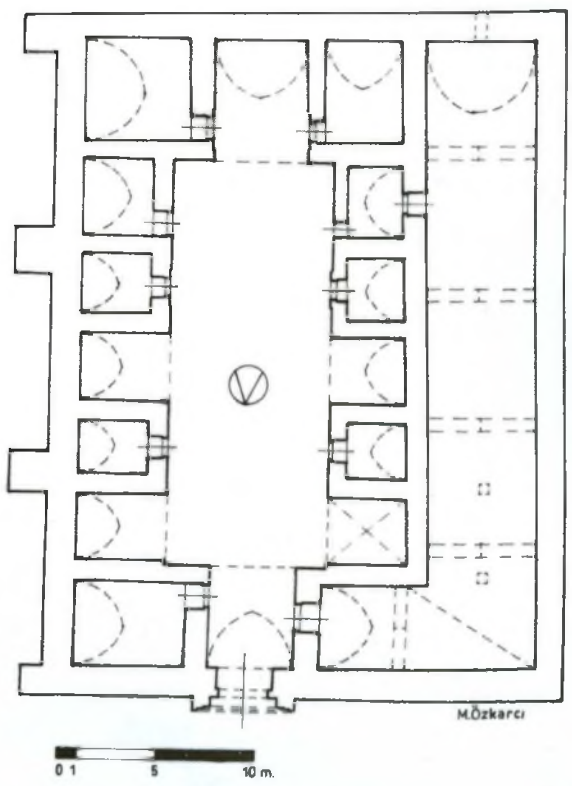

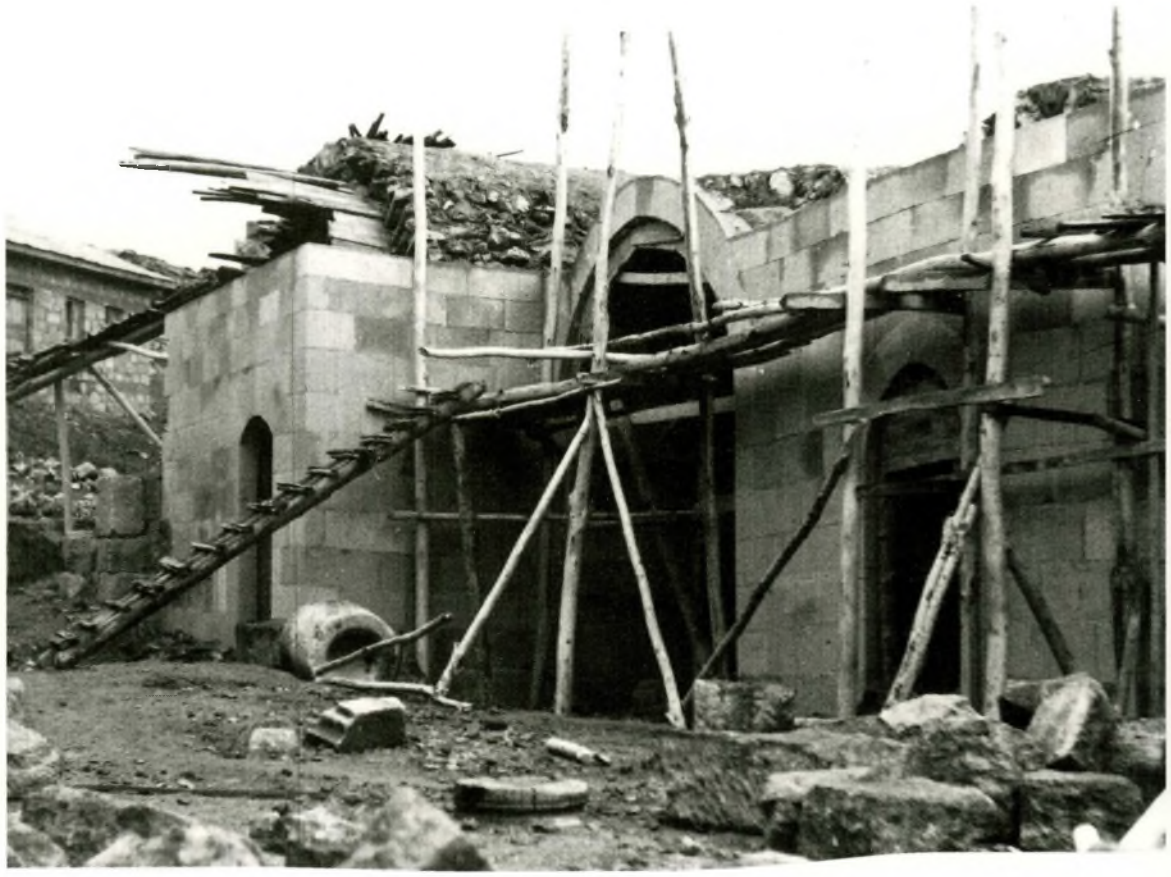

Foto. 2: Eshab-ı Kehf Hanı (V.G.M., 1960).

Kitabeye göre han, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubât'ın Emîrlerinden Nusretüddin Hasan Bey tarafından 630 H./ 1232-33 M. yılında yaptırılmıştır[3].

Han, Eshab-ı Kehf Külliyesi'nin bünyesinde yer alır. Kutsal mağaraya gelen ziyaretçilerin ihtiyaçlarının karşılanması ve konaklamalarının sağlanması için Anadolu Selçukluları'nın Maraş Emîri Nusretüddin Hasan Bey tarafından 1215-1234 yılları arasında ribat (1215), cami (1215-1234) ve handan (1232-33) oluşan külliye inşâ ettirilmiştir. Daha sonra külliyeye Dulkadir Beyliği döneminde medrese (1480-1492) ve kadınlar mescidi (1500), Osmanlı Devleti zamanında ise paşa çardağı (1531) ilâve edilerek büyütülmüştür.

Yapı topluluğu Antik Çağ'dan beri kutsal sayılan "Eshab-ı Kehf" veya "Eshabü'l-Kehf" adıyla tanınan kayalık bir tepenin yamacındaki mağaranın çevresine yapılmıştır. Mağaranın içinden çıkan su, ziyaretçiler tarafından zemzem ayarında kutsal kabul edilerek içilmektedir. Eshab-ı Kehf Bizans devrinde olduğu gibi, Selçuklu-

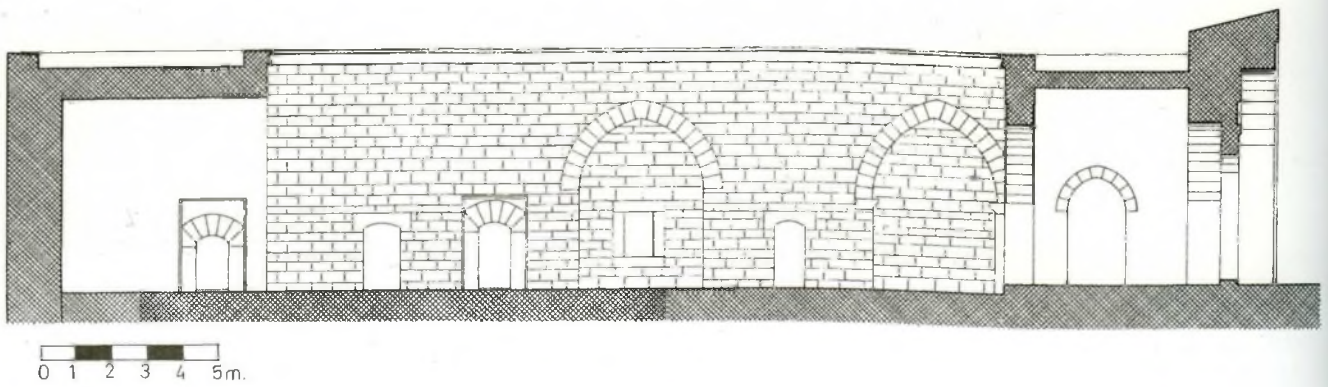

Çizim 2: Eshab-ı Kehf Hanı Boyuna Kesit (V.G.M., 1963).

[2] Eshab-ı Kehf, Bizans devrinde olduğu gibi, Selçuklular'ın fethinden sonra da Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal bir mekân kabul edilerek önemli bir ziyaret yeri olmuştur. Türkçede *mağara arkadaşları, mağara yaranı* ve *mağara dostları* anlamına gelen Eshab-ı Kehf, iki kelimeden oluşan Arapça bir tamlamadır. Eshab-ı Kehf, Hıristiyanlar tarafından *yedi uyurlar* adı ile bilinmektedir. Terim olarak da; putperest Roma imparatorunun zulmünden kaçarak bir mağaraya sığınan ve burada Allah'ın izniyle yıllarca uyuyup, tekrar Allah tarafından uyandırıldıktan sonra, tekrar vefat eden Yemlihâ, Mislina, Mekselinâ, Mernûş, Debernûş, Şaznûş, Kefestatyûş isimlerinde inançlı yedi genç ile köpekleri Kıtmir'i ifade etmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Weinsinck 1988: 371-373; Sümer 1989; Ersöz 1991: 465-467.

[3] V.G.M. Arş., Defter Nu.: 590, Sahife: 107, Sıra Nu.: 98.

[4] M.H. Yinanç 1341: 93.

[5] Baş 1996: 135.

lar'ın fethinden sonra da Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından da kutsal bir mekân olarak kabul edilerek, önemli bir ziyaret yeri olmuştur[2].

Foto. 3: Eshab-ı Kehf Hanı (V.G.M., 1960).

Günümüze çeşitli onarımlar görerek gelen han, orijinal özelliklerini kısmen korumaktadır. Külliyenin bilinen ilk onarımı Dulkadir Beyliği hükümdarı Alâüddevle Bey (1480-1515) zamanında olmuştur[3]. Tespit edebildiğimiz kadarıyla külliye, 1320 H./ 1902 M.[4] ve 1328 M./ 1910 M.[5] yıllarında da tamir görmüştür. Bu onarımlar sırasında muhtemelen hanın da tamir gördüğünü sanmaktayız. 1318 M./ 1900-1 M. tarihli Haleb Vilâyeti Salnâmesi'nde handan kısaca bahsedilerek yapının; Eshab-ı Kehf makamının bitişiğinde yer aldığı, 100 zir'a (yaklaşık 52 m.) uzunluğunda olduğu, içinde 12 oda ile 300 hayvanı alacak büyüklükte ahırı bulunduğu ve burada panayır kurulduğu belirtilmektedir[6]. Yine M. Halil Yinanç, Eshab-ı Kehf Külliyesi'ndeki yapıların genel durumları konusunda kısaca bilgiler vererek bilim dünyasının dikkâtini çekmiş ve hanın harabe bir durumda olduğunu belirtmiştir[7]. Tahsin Özgüç 1947'de yörede incelemelerde bulunmuş ve hanın hara-

[6] 1318 Tarihli Haleb Vilâyeti Salnamesi: 357.

[7] M.H. Yinaç 1341: 92-93; M.H. Yinanç 1945: 226.

[8] Özgüç 1948: 229.

[9] Özgüç – Akok 1958: 77.

Foto. 4: Eshab-ı Kehf Hanı (V.G.M., 1960).

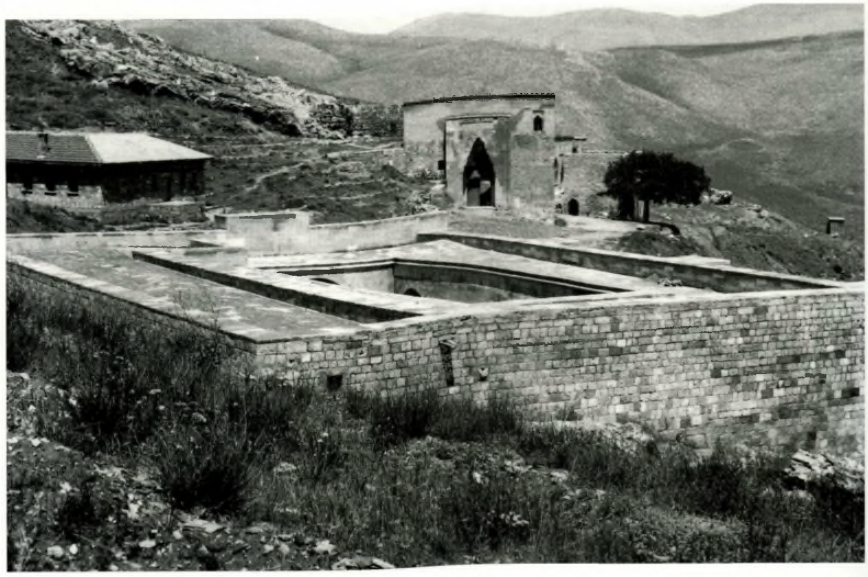

Foto. 5: Eshab-ı Kehf Hanı ve Ribatı (V.G.M., 1963).

be olduğunu ve yapının yıkılarak taşlarının Afşin'deki binaların yapımında kullanıldığını zikretmiştir[8]. 1957 yılında külliyede tekrar araştırmalar yapan Tahsin Özgüç ve Mahmut Akok, hanın çok harap bir vaziyette olmasına rağmen plân özelliklerinin anlaşılacak durumda olduğunu ve taçkapısının da yıkıldığını ifade etmişlerdir[9]. Hanın 1910'da sağlam olarak fonksiyonunu sürdürdüğü ve daha sonra fonksiyonunu kaybederek, tahrip olmaya başladığı anlaşılıyor. Han, 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım programına alınarak, 1963'te restoresi tamamlanmıştır. Onarımdan önce bazı mekânların duvarlarının 0.30 m. - 1.00 m. kot seviyesine kadar yıkıldığı tespit edilmiştir. Daha sonra han 1980, 1982, 1999 ve 2003 yıllarında da bazı onarımlar görmüştür. Bu onarımlar sırasında; ahır dışındaki bütün mekânlar restore edilerek duvarlar, avlu ve mekânların zemini kesme taş ile kaplanmış, taçkapı yeniden inşâ edilmiş ve örtü sistemi beton mozaikle kaplanmıştır[10].

Bazı araştırmacılar hanın, külliyedeki kutsal mağarayı ve ribatta (zâviye) kalan din adamlarını ziyarete gelenlerin konaklamaları için yapılmış olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Aynı zamanda, ana kervanyolunun üzerinde bulunmaması da hanın

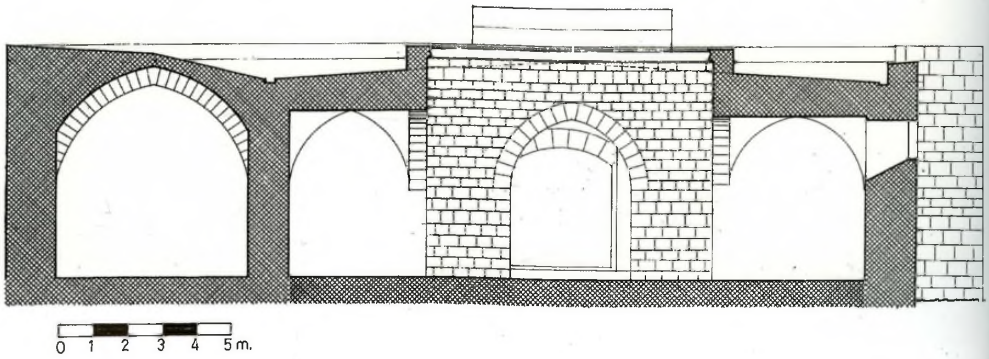

Çizim 3: Eshab-ı Kehf Hanı Enine Kesit (V.G.M., 1963).

[10] V.G.M. Ars., Dosya Nu.: 46.02.01/ 01.

[11] M.H. Yinanç 1341: 91; Altınöz 1995: 84-85.

[12] 1318 Tarihli Haleb Vilâyeti Salnâmesi: 357.

[13] Yabanlu Pazarı için bkz. Sümer: 1985.

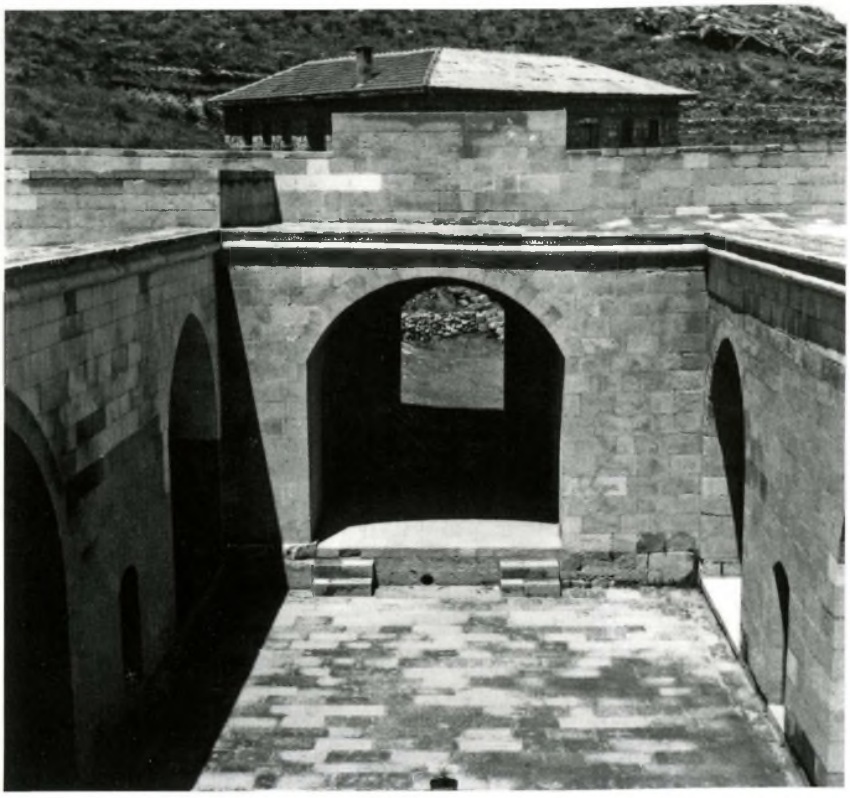

Foto. 6: Eshab-ı Kehf Hanı, Avludan Görünüş. (V.G.M., 1963).

ticarî fonksiyondan uzak olduğu tezini güçlendirmiştir. Fakat külliyenin, tahrir defterlerindeki kayıtlara göre ayrı bir statüye tâbi tutulduğu anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde, Eshab-ı Kehf'de panayır ve pazar kurulduğu belirtilerek, burada *kıst-ı bazar* ve *bâc-ı bazar* vergilerinin uygulandığı kayıtlıdır[11]. Aynı şekilde 1318 H./ 1900-1901 M. tarihli Haleb Vilâyeti Salnâmesi'nde de handa panayırın kurulduğu belirtilmiştir[12]. Bu durum Eshab-ı Kehf'in ticaret bakımından canlı olduğunu belgelemektedir.

Diğer taraftan Eshab-ı Kehf Hanı, Halep'ten başlayarak Göynük üzeri Elbistan - Kayseri ve oradan da Sivas'a giden ana kervanyoluna da uzak değildir. Ayrıca han, Sarız – Pınarbaşı üzerinden Kayseri'ye giden ikinci derecede önemli bir yol üzerinde olup Afşin'deki Çavlı (Çoğul) Hanı (XIII. yüzyılın ikinci çeyreği) ve Kuru Hanı'na (XIII. yüzyılın ikinci çeyreği) da yakın bir mesafede bulunmaktadır. Bu hanlar, Selçuklu döneminin uluslararası fuarı durumundaki Yabanlu Pazarı'na giden yol güzergâhı üzerinde yer almasıyla da dikkât çekmektedir[13].

Bütün bu bilgiler Eshab-ı Kehf Hanı'nın, hem kutsal mağarayı ve din adamlarını ziyarete gelenlerin konaklamaları için, hem de ticarî maksatla buraya uğrayan kervanlar için inşâ edildiğini göstermektedir. Muhtemelen han ile ribat (zâviye) arasındaki meydanda pazar ve panayırın kurulduğu anlaşılmaktadır.

Han, ribatın 60.00 m. kadar güneydoğu tarafına ve külliyenin girişine yerleştirilmiştir. Yapı, doğu-batı doğrultusunda eğimli kayalık alanın düzlenmesiyle oluşturulan

[14] Bazı araştırmacılar hanın sahip olduğu plân şemasından dolayı, orijinalinde "medrese – misafirhâne" olarak yapıldığını ileri sürmüşlerdir. R. Yinanç, kaynaklarda zikredilen medresenin külliyenin neresinde olduğunun kesin olarak bilinmediğini, fakat kervansarayın (han) medrese olarak kullanılmış olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Yinanç 1988: 313; Baş 1996: 125-126; Sümer 1989: 43, 45, 48.

Fakat külliyede yer alan medrese, Dulkadir Beyliği hükümdarı Alâüddevle Bey (1480-1515) tarafından ribatın (zâviye) üst katına tuğladan inşâ ettirilen yapıdır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Özkarcı 2001: 153-170.

Foto. 7: Eshab-ı Kehf Hanı, Genel Görünüş.

bir zemin üzerine inşâ edilmiştir. Bundan dolayı hanın batı ve güney cepheleri kısmen tepenin içine oyularak yerleştirilmiştir.

Cephe duvarlarında, taçkapıda, kapı sövelerinde, eyvanların tonozlarında, ahırın takviye kemerleri ile zemin döşemesinde ince yonu taş; ahır ile odaların duvar ve örtü sisteminde moloz taş malzeme kullanılmıştır. Önceden örtü sistemleri üstten toprak tabakasıyla kaplıyken, onarımlar sırasında beton mozaikle kaplanmıştır.

Foto. 8: Eshab-ı Kehf Hanı, Taçkapı.

Kuzey-güney doğrultusunda inşâ edilen ve dıştan 27.60 x 34.40 m. ölçülerinde olan han, *eş odaklı* plân şemasına sahiptir[14]. Avlu etrafına yerleştirilen eyvan ve kapalı mekânlarla, "L" biçimindeki ahırdan oluşan yapı üç halkalıdır, fakat simetrik değildir. Avluyu dört yandan kuşatan hacimler barınak ve servis mekânları olarak tesis edilmiştir. Hanın doğu cephesi dikdörtgen kesitli dört payandayla desteklenmiştir. Dışa kapalı olan hanın sadece ahır kısmının güney duvarının üst kısmında bir küçük mazgal pencereye yer verilmiştir. Yapının monotonluğu doğu cephedeki payandalarla, kuzey cephede taçkapı ve iki çörtenle giderilmeye çalışılmıştır. Kuzey cephe duvarı, doğu cephe duvarından 1.00 m. ve batı cephe duvarından 0.60 m. daha yüksek tutulmuştur.

Foto. 9: Eshab-ı Kehf Hanı, Güney Taraftan Görünüş.

Foto. 10: Eshab-ı Kehf Hanı, Avludan Görünüş.

Hana giriş, kuzey duvar ekseninin 2.20 m. doğu tarafına yerleştirilen ve giriş eyvanına açılan taçkapıdan sağlanır. Önceden tamamen yıkık olan taçkapı, 1960'daki onarımlar sırasında yeniden yapılmıştır. Sade bir şekilde inşâ edilen 4.85 x 7.10 m. boyutlarındaki taçkapı, cepheden 0.72 m., yukarı ise 0.75 m. çıkıntı yapmaktadır. Basık kemerli giriş açıklığı, üstten sivri tahfif kemeriyle kuşatılmıştır. Taçkapının orijinalinde nasıl bir özelliğe sahip olduğunu bilemiyoruz. Fakat hanın karşısında yer alan ribatın (zâviye) taçkapısı mukarnas kavsaralı olup, oldukça zengin bir süslemeye sahiptir. Bir ihtimal dahilinde hanın taçkapısının da, ribatınki gibi mukarnas kavsaralı olduğunu düşünebiliriz.

Beşik tonozla kapatılan giriş eyvanı 4.40 x 5.10 m. ölçülerinde olup, doğu ve batı duvarlarına simetrik olarak birer kapı açılmıştır. Doğu duvarındaki kapıdan 4.25 x 5.70 m. boyutlarında ve sivri beşik tonozla kapatılan mekâna (hancı odası), diğer kapıdan ise ahır kısmına geçilmektedir. Hanın ortasında yer alan ve iki basamaklı merdivenle inilen taş döşeli avlu, 8.20 x 20.25 m. ölçülerindedir.

Dikdörtgen plânlı avlu dört taraftan eyvan ve odalarla kuşatılmıştır. Avlunun doğu ve batı kanadına bir eyvan-bir oda ve bir eyvan-iki oda şeklinde simetrik olarak beşer (5) hacim yerleştirilmiştir. Ebatları 3.38 x 4.05 m. ilâ 3.43 x 4.50 m. arasında değişen eyvanlardan kuzeybatı köşedeki çapraz tonozla, diğerleri de sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Basık kemerli birer kapıyla avluya açılan altı oda ise sivri beşik tonozla kapatılmış ve boyutları 2.80 x 3.10 m. ilâ 3.35 x 3.60 m. arasında değişmektedir. Batı kanadın güney köşesindeki odanın batı duvarında ahır ile bağlantıyı sağlayan bir kapı daha bulunmaktadır. Orijinalinde kapının yerinde, ahırı kontrol etmek için bir pencere olabileceğini de ihtimal dahilinde düşünebiliriz.

Avlunun güney kanadında; giriş eyvanı ile aynı eksen üzerinde yer alan 4.76 x 5.78 m. ölçülerinde ve sivri beşik tonozla kapatılan ana eyvan ile eyvanın doğu ve batı taraflarına simetrik olarak yerleştirilen iki oda bulunmaktadır. Basık kemerli birer kapıyla eyvana açılan odalardan batı taraftaki kuzey-güney yönünde, diğeri de doğu-batı doğrultusunda sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Kapalı hacimlerin boyutları 3.90 x 4.05 m. ve 5.00 x 5.35 m. dir.

Avlunun batı kanadındaki hacimler kuzey-güney yönünde "L" plânlı ahır ile kuşatılmıştır. Ahıra, giriş eyvanının batı duvarında açılan basık kemerli 1.30 x 2.20 m. ölçülerinde kapıdan girilir. Ayrıca batı kanadın güney köşesinde yer alan odanın batı duvarında da ahır ile irtibatı sağlayan 0.94 x 1.70 m. boyutlarında bir açıklık daha

[15] Özgüç - Akok 1958: 84.

[16] Özgüç - Akok 1958: 84.

Foto. 11: Eshab-ı Kehf Hanı, Eyvan ve Odalar.

bulunmaktadır. Ahırın kuzey-güney doğrultusunda uzanan kısmı 5.50 x 31.20 m. ölçülerinde olup, dört takviye kemeriyle desteklenen sivri beşik tonozla kapatılmıştır. İç mekâna girişi sağlayan diğer bölümün sivri beşik tonozu da bir takviye kemeriyle desteklenmiş ve örtü sistemleri verev birleşmektedir. Ahırın aydınlığı, tonozun sırtında açılan iki ışıklık ve güney duvarının üst kısmında yer alan bir mazgal pencereyle sağlanmıştır.

Restorasyondan önce handa ilk incelemeyi yapan T. Özgüç ve M. Akok'un çizmiş oldukları plânda avlunun doğu ve batı kanadındaki hacimler simetrik olarak yerleştirilmiş ve her kanatta eyvan-oda şeklinde atlamalı olarak devam eden üç eyvan ve iki oda bulunmaktadır. Köşelere yerleştirilen dört eyvan çapraz tonozla, ortadaki iki eyvan ve odalar ise sivri beşik tonozla kapatılmıştır. Ayrıca batı kanadın ortasındaki eyvan ile güney köşedeki eyvanın batı duvarlarında ahırla bağlantıyı sağlayan birer kapıya yer verildiği görülmektedir[15]. Böylece T. Özgüç ve M. Akok'un çizmiş oldukları plân ile hanın bugünkü durumunda bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bu araştırmacıların plânında doğu ve batı kanatların güney köşelerinde yer alan çapraz tonozlu eyvanlar, bugün beşik tonozla kapatılan oda şeklindedir. Ayrıca T. Özgüç ve M. Akok, doğu ve batı kanadın köşelerindeki eyvanların çapraz tonozla kapatıldığını belirtmişler, fakat günümüzde sadece kuzeybatı köşedeki eyvan çapraz tonozla örtülüdür; bu durum simetriyi bozmaktadır. Diğer taraftan bu araştırmacılar, batı kanadın orta eyvanında ahır ile bağlantıyı sağlayan üçüncü kapıya yer vermişler, fakat günümüzde mevcut değildir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi hanın ahır kısmı hariç, diğer bölümler önemli ölçüde yıkılmış durumdaydı. Han yenilenircesine tamir edilmiş olup, bu onarımlar sırasında orijinal dokusunu önemli ölçüde kaybetmiş ve birçok izler de ortadan kalkmıştır. Bundan dolayı hanın aslî durumunu tespit etmemiz biraz zorlaşmaktadır.

[17] Tükel 1969: 430-491; Ünal 1979: 952-968; Tükel Yavuz 1991: 41-55.

Foto. 12: Eshab-ı Kehf Hanı, Ahır

Onarım yapılmadan önce handa ilk araştırmayı yapan T. Özgüç ve M. Akok yapının harabe bir durumda bulunduğunu belirtmişler ve tespit edebildikleri çerçevede yapının plânını çizmişlerdir[16]. Bu araştırmacıların, harabe hâlde olan yapıda belirli kazılar yapılmadan ortaya koydukları plânın ne kadar sağlıklı olduğunu da bilemiyoruz. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün restorasyon yaparken daha titiz davranarak gerekli bilimsel çalışmaları yaptığını ve mevcut plân şemasının orijinal durumuna daha yakın olduğunu düşünebiliriz.

Han sade bir şekilde inşâ edilmiştir. Fakat taçkapının alt kısmının az bir bölümünde yarım yıldız biçiminde işlenmiş bordür süslemesi görülmektedir. Onarımlar sırasında taçkapı yeniden yapılırken, orijinal olduğunu sandığımız bu bezemeli taşların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Taçkapının şimdiki gibi sade olmayıp orijinalinde, karşısında yer alan ribatın taçkapısı gibi, çeşitli motiflerle dekore edildiğini düşünmekteyiz.

Eshab-ı Kehf Hanı, *eşodaklı* plân şemasına sahiptir. Anadolu Selçuklu han mimarîsinde tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece, Tercan Mama Hatun Kervansarayı (XII. yüzyılın sonu), Divriği Mirçinge Hanı (1230), Alanya Alara Han (1231-32), Malatya Sevserek Han (XIII. yüzyılın ilk yarısı) ve Erzincan Yerhan (XIII. yüzyılın ilk yarısı)'da

Foto. 13: Eshab-ı Kehf Hanı, İnşâ Kitabesi

"eşodaklı" plân şeması görülmektedir. Fakat bu hanların da plânları birbirinden farklı yapılmıştır; aynı şemaya sahip yapı ile karşılaşmıyoruz[17].

Eşodaklı hanların çoğunluğunda barınağın yanı sıra servislerde bulunmaktadır. Bu tip hanlarda avlunun yalnızca yolculara ayrıldığı, etrafında yolcuların gündüz ve gece kullanımına ayrılmış eyvan ve odalardan başka mekânların olmadığı görülmektedir. Belki de bu özel kullanım nedeniyle avlular nispeten küçük ve bazıları da kapalıdır. Eşodaklı hanlardaki oda-eyvan sayısını diğer hanlarla karşılaştırınca, yolcuların konforona ve mahremiyetine daha çok önem verildiğini düşünebiliriz. Eşodaklı hanlardan Alara Han hariç, diğerlerinin sert iklime sahip bölgelerde inşâ edildikleri görülmektedir. Bu tip hanların en önemli ortak özelliklerinden biri de iklim etkenlerine daha kapalı, korunmuş yapılar olmasıdır.

Bibliyografya

V.G.M. Arş., Defter Nu.: 590, Sahife: 107, Sıra Nu.: 98.

V.G.M. Arş., Dosya Nu.: 46.02.01/ 01.

1318 Tarihli Haleb Vilâyeti Salnamesi.

M.H. Yinanç 1341: M.H. Yinanç, "Maraş Emirleri", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Sene: 15, Nu.: 8 (85), İstanbul, 1341, s. 85-100.

M.H. Yinanç 1945: M,H. Yinanç, "Elbistan" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1945, s. 223-230.

Özgüç 1948: T. Özgüç, "Elbistan Ovası'ndaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı", *Belleten*, XII/ 45 (1948), s. 226-232.

Özgüç – Akok 1958: T. Özgüç - M. Akok, "Afşin Yakınındaki Eshab-ı Kehf Külliyesi", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II (1958), s. 77-92.

Erdmann 1961: K. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I, Berlin, 1961.

Özergin 1965: M.K. Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XV/ 20 (1965), s. 141-170.

Tükel 1969: A. Tükel, "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", *Belleten*, XXXIII/132 (1969), s. 430-491.

Karamağaralı 1970: H. Karamağaralı, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *Önasya*, IV/61-62 (1970), s. 4-7, 12-13.

Ünal 1979: R.H. Ünal, "Sevserek Hanı (Malatya-Pötürge) ve Yerhan (Erzincan-Refaiye) Hakkında Bir İnceleme" *I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1979, s. 952-968.

Aslanapa 1984: O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, II, İstanbul, 1984.

Sümer 1985: F. Sümer, *Yabanlu Pazarı, -Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar-*, İstanbul, 1985.

Gündoğdu 1986: H. Gündoğdu, *Dulkadir Beyliği Mimarîsi*, Ankara, 1986.

Weinsinck 1988: A.J. Weinsinck, "Eshabü'l-Kehf" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1988, s. 371-373.

Yinanç 1988: R. Yinanç, "Eshab-ı Kehf Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, XX (1988), s. 311-319.

Yinanç 1989: R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara, 1989.

Sümer 1989: F. Sümer, *Eshabü'l-Kehf (Yedi Uyurlar)*, İstanbul, 1989.

Tükel Yavuz 1991: A. Tükel Yavuz, "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri" *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, XI/ 1-2 (1991), s. 41-55.

Müderrisoğlu 1991: M.F. Müderrisoğlu, "Afşin Eshab-ı Kehf Külliyesi Hanı", *Kültür ve Sanat*, X (1991), s. 12-15.

Ersöz 1991: İ. Ersöz, "Ashab-ı Kehf" mad., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1991, s. 465-467.

Altınöz 1995: İ. Altınöz, *Dulkadir Beylerbeyliği'nin Teşekkülü ve Gelişmesi*, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Baş 1996: Y. Baş, *Zulkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Elbistan ve Eshab-ı Kehf Vakıfları*, Harran Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 1996.

Özkarcı 2001: M. Özkarcı, "Afşin Eshab-ı Kehf Ribatı ve Medresesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri (11-13 Ekim 2000 – Konya)*, II, Konya, 2001, s. 153-170.

KERVANSARAYLARDA SÜSLEME

ANADOLU SELÇUKLU KERVANSARAYLARINDA SÜSLEME

Yrd. Doç. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN*
Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR**

Anadolu Selçuklu dönemi sivil/sosyal mimari örnekleri içinde ticaret ve konaklama yapıları önemli bir grubu oluşturur. Şehir içindeki ticaret yapılarının yanı sıra şehir dışında konumlanan hem ticaret, hem de konaklama işlevli kervansaraylar dönemin en anıtsal örnekleridir. Bu çalışmada şehir dışı kervansaraylarının süsleme programı ele alınacaktır.

Kervansaraylarla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaları, genel, monografik ve süslemeye yönelik yayınlar olmak üzere üç grupta değerlendirebiliriz. Genel yayınlar içinde O.Turan (1946)'ın "Selçuklu Kervansarayları"nı konu alan makalesini, K.Erdmann (1961)'ın bütün hanların kataloğunu içeren 2 ciltlik kitabını, M.K. Özergin (1965)'in "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" makalesi ile İ.İlter (1969)'in "Tarihi Türk Hanları" kitabını vurgulamak gerekir. Monografik yayınlar içinde A.Tükel Yavuz (1969, 1976, 1992, 1993) ve R.H.Ünal (1973, 1978, 1979)'ın Anadolu Selçuklu kervansaraylarını konu alan bir dizi çalışmasını örnek verebiliriz. Her iki araştırmacıda işlev, tipoloji ve mimari öğelere yönelik çalışmalarıyla bu alana önemli katkılarda bulunmuşlardır.

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Beytepe /ANKARA

** Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 06500 Beşevler /ANKARA.

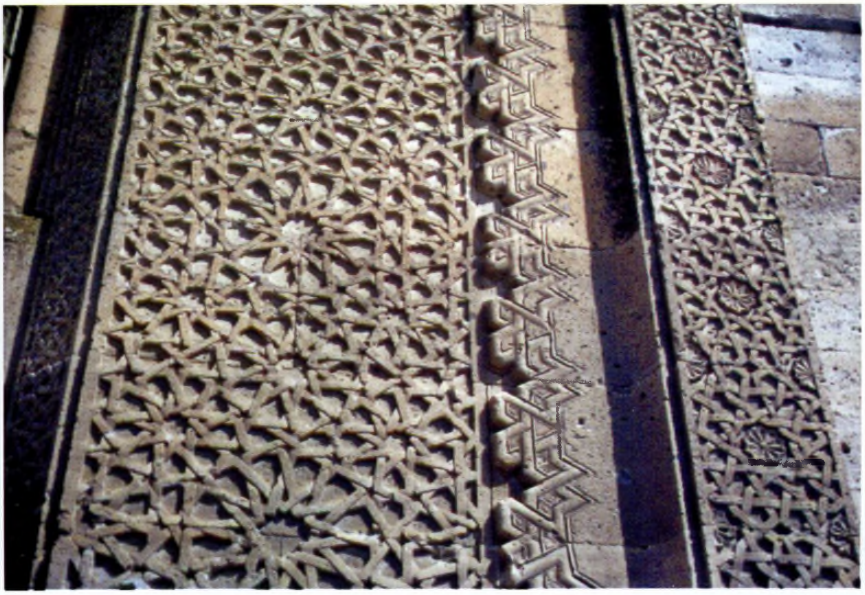

Ağzıkara han dış portal süsleme ayrıntısı

Ak Han taçkapı ayrıntı

Kervansaraylardaki süslemeyi inceleyen K. Erdmann-H.Erdmann (1976)'ın 3. cilt olarak yayımladıkları ve G. Schneider (1980, 1989)'in geometrik ve bitkisel bezemeyi içeren kitapları bu konudaki en ayrıntılı çalışmalardır. Yapılarda yer alan süslemelerin ayrıntılı çizimleri yapılarak kompozisyon özelliklerine göre gruplandırılmıştır. Ayrıca bazı hanların süsleme programını ele alan çalışmalarda bulunmaktadır (İnal 1971: 153- 182; Roux 1972: 371-397; Akalın 1989: 54- 61; Durukan 1993: 143- 160; Gündüz 2002: 291- 306; Beyazıt 2006: 67- 89). Bu yayınların dışında süslemeyi tür, malzeme ve mimari öğelere göre inceleyen bazı çalışmalarda da kervansaraylardaki bezemeler sınırlı olarak incelenmiştir.

Kervansaraylarda moloz taş, kesme taş, mermer, tuğla ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Bezemede kesme taş ile mermer oyma, kakma tekniklerinin yanı sıra renk ve malzeme almaşıklığı da oluşturur. Devşirme malzeme özellikle ön cephede işlevsel özelliklerinin yanı sıra bezemeli parçalar tercih edilerek estetik amaçla da kullanılmış olmalıdır.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının bezemelerinde bani, sanatçı, yapının konumu, plan tipi, malzemesi ve dönemin beğenisi etkili olmaktadır. Bani olarak sultan, sultan eşleri, vezir, atabey, emir, hekim, tacir ve diğer devlet adamları karşımıza çıkmaktadır. Baninin sosyal statüsü, politik ve ekonomik gücü yapının planı, boyutları ile özellikle bezemesinde kendini gösterir. Sözgelimi sultanlar tarafından inşa edilen ve "Sultan Han" olarak isimlendirilen yapılar plan tasarımı, ölçeği ve bezeme programının çeşitliliği ve zenginliği ile diğer örneklerden ayrılır. Bu hanlarda kapalı bölüm / barınak ile ona eklemlenen büyük boyutlu avlu düzenlemesi iki ayrı kütle olarak dışa yansır.

Alay Han taçkapı aslan figürü

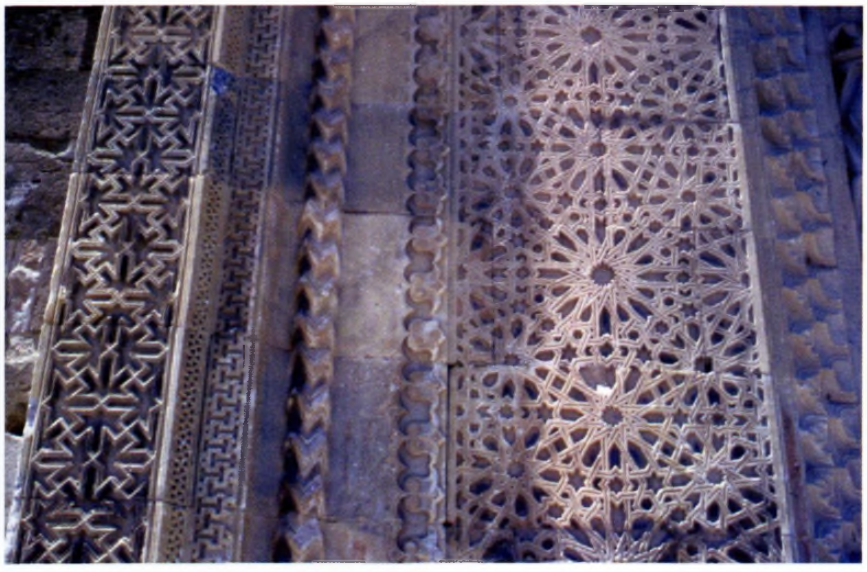

Aksaray Sultan Han dış kapı ayrıntısı

Büyük ölçüde dışa kapalı olan bu yapıların cepheleri dikdörtgen, yarım yuvarlak, çok cepheli, dilimli, üçgen ve yıldız kesitli payandalarla hareketlendirilmiştir. Özellikle ön cephelerin köşelerinde ve taçkapının simetriğinde konumlanan payandalar / kuleler süsleme programının önemli bir parçasıdır. Buna karşın yalnızca bir avlu çevresindeki revaklar ile mekanlardan oluşan / avlu ve kapalı bölümlerinin tek bir kütle olarak dışa yansıdığı küçük boyutlu hanlarda ise süsleme daha azdır.

Aksaray Sultan Han taçkapı güneydeki niş.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarında süsleme taçkapı (dış- iç), köşe kuleleri, payandalar, saçak silmeleri, çörtenler, köşk mescit, mescit, hamam, çeşme, sebil, türbe, eyvan duvarları ve kemerler, avlu revakları, konsol, merdiven gibi öge ve mekanlarda görülmektedir. Anıtsal boyutlardaki taçkapılar ile varsa köşk mescitler yönlendirici işlevleri ve kurgularının yanı sıra süslemenin yoğunluğuyla da dikkati çeker.

Bu yapılarda geometrik, bitkisel, yazı, figürlü ve mimari formlar olmak üzere beş tür süsleme tercih edilmiştir. Geometrik süsleme çeşitliliği ve yaygın kullanımı dışında yıldız örgülerin hakim olduğu güçlü evren imgesiyle hanları diğer örneklerden "özel" kılar. Bitkisel süsleme az sayıda yapıda ve sınırlı bir yüzeyde karşımıza çıkar. Yazı yapım / onarım ve sanatçı kitabelerinde farklı biçimdeki levhalarda sülüs hatlı olarak karşımıza çıkar. Bir grup handa yaygın olan figürlü süsleme Ortaçağ insanının düş / fantastik dünyasını ortaya koyar. Yerleşim merkezlerinden uzak konumu gereği korunaklı olarak inşa edilen hanların özellikle cephelerinde, taçkapılarında ya da giriş eyvanı çevresinde yoğunlaşan hayvan figürlü bezemeler baniyi ve yapısını nazara, tehlikelere karşı korumaları amacıyla yapılmış olmalıdırlar. Mimari formlardan

Alara Han, taçkapı kitabe panosu

mukarnas farklı yüzeylerde, nişlerde, konsollarda yarattığı derinlik etkisiyle bezemeyi zenginleştirir.

Anadolu Selçuklu mimarisinde geometrik süslemeleri; basit geometrik düzenlemeler (tek ya da birden çok öge ile yapılan), şeritlerle yapılan düzenlemeler (geçmeler ve örgüler) olarak iki ana grupta inceleyebiliriz (Bakırer 1981: 174-198).

Avanos, Sarı Han, mescit mihrabı

Çalışmamızda kervansaraylarda yoğun olarak görülen şeritlerle yapılan geçme ve örgü sistemleri tanıtılacaktır. Örgüler içinde yıldız kompozisyonları en çok kullanılan süslemelerdir. Yıldız sistemleri kırık çizgilerin iç içe geçmesiyle, kesişmesiyle ya da geometrik şekillerin kare, beşgen, altıgen, sekizgen, ongen ve onikigen gibi çokgenlerin kesişmesi ya da içi içe girmesiyle biçimlenen farklı sayıdaki kollardan oluşur. Ayrıca bu kırık çizgiler ve geometrik şekillerin birlikte oluşturduğu yıldız sistemleri de mevcuttur (Ögel 1966: 86- 88; Erdmann- Erdmann 1976; Schneider 1980; Mülayim 1982; Şaman Doğan 2002: 397- 413). Her iki grupta da aynı motifin sürekli tekrarıyla sonsuzluk ilkesinin uygulandığı görülür.

Çardak Han, taçkapı aslan figürleri

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının taçkapılarında geometrik süslemenin dizilimi ortak özellikler yansıtır. Çoğunlukla dıştaki taçkapı, içteki taçkapıdan anıtsal boyutları, kurgusu, süslemelerinin yoğunluğu ve çeşitliliği ile ayrılır. Sözgelimi bazı örneklerde dıştaki taçkapılar mukarnas kavsaralı iken, içtekiler tonoz kavsaralı düzenlenmiştir. Taçkapılarda daha dar olan dış bordürler kademeli silmelerle hareketlendirilerek dörtgen, eşkenar dörtgen, daire, yıldız kesitlerinden oluşan ve düşey olarak uzanan şeritlerle sınırlandırılmıştır. Örnek olarak Zazadin (1235- 1237), İncir (1238- 1239), Susuz (1244- 1246), hanları taçkapıları verilebilir. Bazı örneklerin dış bordürlerinde karşılıklı içe ve dışa yönlendirilen okucu motiflerinin kullanımı dikkat çeker. Kapılarda çoğunlukla en geniş olan bordür yıldız kompozisyonlarına ayrılmıştır. Yıldız örgüler bir merkezden dağılan, büyük yıldızlardan küçük yıldızlara doğru yayılan dairesel bir dönüş yansıtırlar (Ögel 1986: 93- 100; Ögel 2006: 483- 484). Yıldızların ortaları bazı örneklerde daire biçimli, yüzeyi çarkı felek ve çiçek motifleriyle bezeli rozetlerle vurgulanır. Örneğin oniki kollu yıldız kompozisyonları çoğunlukla Avanos Sarı (1230- 36), Ağzıkara (1231- 37), Eğirdir (1237- 38) ve Karatay (1235- 40) hanlarının dış, Kayseri Sultan 1232- 37) ve Susuz (1244- 46) hanlarının iç taçkapılarını süsler. Taçkapılarda en geniş bordürlerde yer alan merkezdeki oniki kollu yıldızın çevresine dizilmiş içten dışa doğru oniki, onbir, on, dokuz, beş (Avanos Sarı, Eğirdir hanları) ve oniki, on, dokuz, beş (Ağzıkara ve Karatay hanları) kollu yıldızlar daire oluşturmaktadır (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 47, 62, 72, 77, 109, 119). Oniki kollu yıldızlarda odaklaşan dairesel bir dönüş, bir devinim hâkimdir (Şaman Doğan

Çay, Taş Han, giriş kapısı üzerindeki arslan figürü

Evdir Han, taçkapı ayrıntı

2002: 402). İçten dışa doğru yıldız kollarının azalmasıyla ya da yıldız kollarından kademeli olarak yayılan, azalan ışık demetleriyle sonsuzluk ilkesi vurgulanmaktadır. Selçuklu döneminin en parlak zamanında, yükselme devrinde I. Alâeddin Keykubad (1220- 37) tarafından inşa ettirilen Aksaray Sultan Han dış taçkapısı ile Kayseri Sultan Han Köşk mescidi kapısında onaltı kollu yıldız kompozisyonu dikkati çeker (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 26, 30, 88). Döneminin en büyük boyutlu yapısı olan Aksaray Sultan Han'da dıştaki taçkapıya hâkim olan en geniş bordürde, merkezde onaltı çevresinde oniki, on, sekiz, altı kollu sayısal olarak birbirleriyle ilişkili yıldızlar bulunur (Şaman Doğan 2002: 402- 403) . Ayrıca oniki kollu yıldızların altıgen (12/ 6), on kollu yıldızların beşgenler (10/5) içinde oluşması da sayısal uyumu tamamlamaktadır. Adeta yapı çeşitli yıldız sistemlerinin kullanılmasıyla da I. Alâeddin Keykubad döneminin gücünü, parlaklığını, refahını ve zenginliğini yansıtmaktadır (Şaman Doğan 2002: 402- 403). Yapılardaki gelişmiş yıldız sistemlerinin kurgusunda I. Alâeddin Keykubad'ın imarcı kişiliğinin yanı sıra İbn Bibi' nin de belittiği gibi mimarlık, marangozluk, saraçlık ve ressamlıkta oldukça yetenekli olmasının da katkısı büyüktür (İbn Bibi 1941: 91). Ayrıca örnekte süslemenin yoğunluğunun diğer bir nedeni de yapının başkent Konya- Aksaray- Kayseri- Sivas yol güzergâhında, bir başka deyişle uluslar arası ticaret yolu üzerinde konumlanmasıdır.

İncir Han, taçkapı aslan ve güneş figürü

Taçkapılarda özellikle mukarnaslı kavsara ya da kuşatma kemerinin köşelikleri yaygın olarak kabara, daire, çokgen, ve yıldız gibi çeşitli biçimlerdeki rozetlerle hareketlendirilir. Kabara ve rozetlerin yüzeyi çoğunlukla yıldız, bazı örneklerde ise hem yıldız, hem de bitkisel motiflerle bezenmiştir. Örnekler arasında Ağzıkara, Aksaray Sultan, Eğirdir, İncir ve Karatay hanlarının taçkapıları sayılabilir (Erdmann- Erdmann 1976: Lev. 47; Durukan 1998: Res. 3, 5- 6, 10; Tuncer 2006: 434; Yavuz 2006: 444). Ağzıkara Han'ın taçkapısı kemer köşeliğine kademeli olarak yerleştirilen yüzeyi yıldız, geçme, örgü, düğüm ve çarkıfelek motifleriyle bezenmiş rozetler bir devinim oluştururlar. Ayrıca taçkapıyı veya yan nişleri sınırlayan sütuncelerin gövdeleri silmelerle biçimlendirilen yatay ya da dikey kırık çizgiler, geçmeler, zencirek ve okucu motifleri ile süslenmiştir. Aksaray Sultan Han'ın taçkapı nişinde gövdeleri zikzak / kırık çizgiler ile yan nişlerde yer alan çifte sütuncelerden dıştaki birbiri ile kesişen kırık çizgiler, içteki burmalı, Ağzıkara Han'da zencirek ve okucu, Ak Han'da ise okucu ve zikzak bezemeli sütunceler dikkati çeker (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 28, 56, 130).

İncir Han, taçkapı

İncir Han, taçkapı ayrıntı

Bazı örneklerde taçkapı ve yan nişlerin kuşatma kemerlerinin yüzeyi/köşeliği geçme, örgü ve düğüm motifleriyle vurgulanmıştır. Aksaray Sultan Han'ın yan nişlerini kuşatan beyaz ve mor damarlı mermerlerle biçimlendirilen sivri kemeri düğüm motifiyle sonlanarak, kemer köşeliği yatay ve dikey olarak kesişen geçmelerle süslenir (Erdmann-Erdmann 1976: 28). Örnekte çift renkli mermer, geçme ve düğüm motiflerinin kullanımı yapının mimarı Şamlı Muhammed'in etkisi/beğenisi olarak değerlendirilebilir (İnal 1982: 85; Eser 2000: 235). Mimarın Konya'daki Alâeddin Camii gibi diğer eserlerinde de aynı düzenlemenin olması dikkat çekicidir. Avanos Sarı Han'ın taçkapı yan nişleri kuşatma kemerlerinde de benzer düğüm motifleri vardır (Erdmann- Erdmann 1976: lev.72).

Karatay Han, dış taç kapı kuşatma kemer yüzeyi

Kervansaraylarda kütlesel olan cepheleri dıştan vurgulayan payanda ve köşe kulelerinde de bezemeler görülür. Bu ögeler hem kuruluşları, hem de bezemeleri ile öne çıkarlar. Aksaray Sultan, Tuzhisarı Sultan ve Karatay hanlarının ön cephelerinde dilimli, yıldız kesitli payandalar yer alır. Özellikle Karatay Han'da taçkapının simetriğindeki dilimli ve yıldız kesitli payandanın ortası zencirek motifiyle bezenmiştir (Gündüz 2002: 292- 293, Res. 1).

Köşk mescidi olan hanlarda özellikle serbest destekleri bağlayan (baldaken kuruluşlu) kademeli kemerlerin yüzeyi, köşelikleri, cephe köşeleri, bordürler, kapı ve mihrapları bezenerek bu bölümlerin farklı kuruluş ve işlevleri belirlenir. Aksaray ve Tuzhisarı Sultan Hanları köşk mescitleri en süslü örneklerdir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 20- 21, 83- 90). Aksaray Sultan Han köşk mescidinin cephesindeki bordürlerden dıştaki yarım dairelerin içi içe geçmesiyle biçimlenen geçme, geniş bordürde ise kırık çizgiler ve sekiz kollu yıldız kompozisyonları görülür. Kademeli kemerin yüzeyi içte daire ve yıldız kesitleri, dışta ise yatay ve dikey kırık çizgilerin kesişmesiyle sekizgenler oluşturur. Kemer köşeliklerindeki rozetlerde, spiraller ve kırık çizgilerle biçimlenen altı ve oniki kollu yıldız motifleri bulunur (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 20- 21). Tuzhisarı köşk mescidinde cephe köşelerindeki bordürlerden dıştakinde yıldız kesitli, içtekinde kare ve dikdörtgen bileşimi kapalı formlarla oluşan sekizgenler yer alır. Ön cephedeki rozetler, beş kollu yıldızın kollarındaki düğümlü daireler ve on kollu yıldızlarla bezenmiştir. Rozetlerden biri spirallerle biçimlenen zencirek motifiyle kuşatılır (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 83- 86). Bu köşk mescitler küçük ölçekli olmalarına rağmen mihrap süslemeleri oldukça yoğundur. Aksaray köşk mescidinde beş cepheli ve mukarnas kavsaralı mihrap, dıştan üç mukarnas sırası ve oniki kollu yıldızlarla bezeli kemerlerle sınırlandırılmıştır. Kavsara köşelikleri ve mukarnas başlangıcı rozetlerle süslenmiştir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 25). Tuzhisarı örneğinde aynı kurgudaki mihrabı, dışta daire ve yıldız kesitli, içte ise yarım onaltı kollu yıldızlar vurgular. Kavsara köşeliğindeki kademeli silmeler

Karatay Han, insan çörten

Karatay Han, türbe eyvan saçağındaki figürler

eksende ve köşelerde düğüm motifleri meydana getirir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 89).

Kervansaraylarda bitkisel bezemenin kullanımı daha sınırlıdır. Taçkapıda, sütun başlıklarında, rozetlerde, köşk mescit cepheleri ve mihraplarında kıvrık dal, rumi, palmet, lotus ve çok yapraklı çiçek motifleri farklı kompozisyonlarla karşımıza çıkar.

Örneklerden Aksaray ve Kayseri Sultan, Karatay, Susuz, Goncalı Ak ve İncir hanlarının taçkapılarında bitkisel bezeme görülür. Aksaray Sultan Han'ın taçkapısında dıştan beşinci bordürün yüzeyi palmet dizisi, Karatay Han'da kuşatma kemerini yüzeyi kıvrık dal, rumi ve palmet, İncir Han'da sarmal oluşturan kıvrık dal ve rumi kompozisyonu dikkati çeker (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 115; Mülayim 1999: 169). Özgününde Eğirdir Han'ın taçkapısındaki iç bordürün rumilerin çerçeve oluşturduğu palmetlerle süslendiği gözlenir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 47). Susuz Han'da taçkapı kuşatma kemerinin yüzeyi, yan nişin üzerindeki yatay pano ve mukarnas başlangıcı sarmal oluşturan kıvrık dal ve rumi, kavsara köşeliği ise birbirlerine bağlanan rumilerle bezenmiştir (Erdmann- Erdmann 1976: 119- 120). Ak Han taçkapısında spiral oluşturan kıvrık dallı rumiler, eyvandaki konsol yüzeyinde ise sarmal rumiler yer alır (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 71). Bitkisel bezeme sütunce başlıklarında ve rozetlerde daha yaygın-

Karatay Han, çörten

Kayseri Tuzhizarı, iç taçkapı

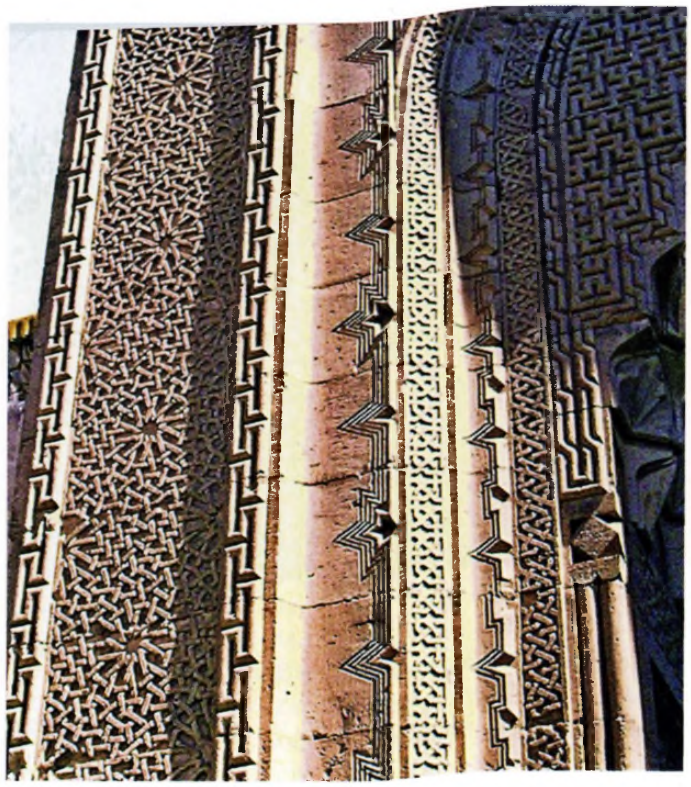

dır. Sütunce başlıkları Aksaray Sultan, Susuz, Ak ve İncir hanları taçkapılarında çift, Aksaray'da farklı olarak dıştaki sütunce üç kademeli düzenlenerek akantus yapraklarıyla bezenmiştir (Erdmann-Erdmann 1976: lev. 28, 114, 123).

Bazı hanlarda biçimleri daire, çokgen, yıldız, dilimli ve damla gibi çeşitlilik gösteren rozetler, bitkisel bezemeler içerir. Genellikle merkezleri beş, altı, yedi, sekiz ve oniki kollu yıldızlarla belirlenen rozetler, yıldızın kollarına dönüşümlü dizilen palmet, lotus ve rumi motifleriyle sonlanır. Örnek olarak Aksaray Sultan ve İncir hanları taçkapısında daire biçimli rozetlerin yüzeyi sekiz kollu yıldızdan çıkan lotusların kuşattığı palmet motifleri ile süslenmiştir (Erdmann- Erdmann 1976: 31, 115). Ak Han'da ise yan nişin üzerindeki damla biçimli rozet, altı kollu yıldızın çevresindeki rumi ve palmet motifleriyle daire oluşturur. Karatay Han'ın taçkapısında beş, altı, yedi, ve sekiz kollu yıldızların kollarına birleşen rumi, rumi-palmet ve rumi-palmet-lotus bezemeli rozetler bulunur. Eğirdir Han'ın rozetlerinde oniki kollu yıldızın kollarında biçimlenen palmet-lotus dizisi vardır (Erdmann- Erdmann 1976: 42, 110- 111). Bazı rozetlerin yüzeyini çok yapraklı çiçekler süsler.

Bu örneklerin dışında Tuzhisarı Sultan Han'ı köşk mescidinin cepheleri ve mihrabında bitkisel bezemeler görülür. Cephelerin köşelerinde sekizgenlerin ortasına dizilen çok yapraklı çiçekler, mihrabın kavsara köşeliğinde ise kıvrık dal-

Kayseri Tuzhizarı, Sultan Han, köşk mescit kemer yüzeyi

lardan çıkan ve spiral oluşturan rumiler bütün yüzeyi kaplar (Erdmann- Erdmann 1976: 89). Ayrıca mihraptaki mukarnasın alt sırasında da aynı kompozisyon yinelenir.

Büyük boyutlu kervansarayların bazılarında figürlü süsleme kullanımı yaygındır. Genellikle aslan, at, balık, boğa, ejder, fil, geyik, güvercin, insan, koyun, köpek, melek, siren, tavşan, kartal, kuş gibi figürler taçkapı, köşk mescit, eyvan, çörten, konsol ve kandillik gibi bölümlerde karşımıza çıkar. Figürler tekli, ikili, üçlü ya da tek başlı- çift gövdeli, çift başlı- tek gövdeli, başı ve gövdesi farklı olarak gruplandırılabilir. Bazı örneklerde yalnızca baş veya gövde betimlenirken, bazılarında çeşitli figürler bir arada kullanılarak kompozisyonlar zenginleştirilmiştir. Figürlü bezemeleri yapının konumu, banisi ve dönemin dini inançları, siyasi, sosyal ve kültürel ortamı irdelenerek açıklamak olasıdır. Yerleşim merkezinin dışında ıssız bir alanda inşa edilen kervansaraylar konumlarından kaynaklanan yalnızlıklarını süslemelerinin yoğunluğu, çeşitliliği ve farklılığı ile gidermeye çalışırlar. Özellikle figürlü bezemeleri aracılığı ile kullanıcılarına çeşitli mesajlar sunarlar. Figürlü süsleme Alay (1220- 1225), Aksaray ve Tuzhisarı Sultan, Alara (1229- 1230), Çardak (1230), Susuz, Karatay, Ak (1249- 1254), İncir (1238- 1239), Kesikköprü (1268- 1269) ve Çay (1278) hanlarında karşımıza çıkar.

Bu örneklerden Karatay ve Ak hanlar süslemelerinin yoğunluğu ve kompozisyon çeşitliliği açısından diğer yapılardan ayrılır. Ayrıca betimlenen figürlerin gerçeğe daha yakın sunulmaları da bu yapıları farklı kılar. Her iki örnekte de bir dizi figürün sunulması ortaktır. Karatay Han'ın türbe eyvanında mukarnas aralarında dizilen antilop, aslan, balık, boğa, ejder, fil, kaplan, köpek, kurt, kuş, pars, tavşan ve tilki figürleri vardır (Roux 1972: 387- 391; Akalın 1989: 54- 55; Gündüz 2002: 300). Ak Han'ın taçkapısında dıştan ikinci bordürde gamalı haç motiflerinin kollarının çerçeve oluşturduğu kare panolar içinde insan büstü, boğa, kartal, sfenks, kanatlı aslan, köpek, kuş, tavşan, keçi, geyik ve belirlenemeyen bazı figürler dikkati çeker. Sütunce başlığında yandan gösterilen bir kuş figürü, avluda eyvan kemerlerinin birinde aslan başı konsol vardır. Bu hayvanların aynı bor-

Susuz Han Taçkapı. Yan Niş Kemer Yüzeyindeki Ejder figürleri ve İnsan Maskı

dürde sıralı verilmesi ikonografik anlamları açısından tartışılmaktadır. Araştırmacılardan A. Durukan (1993: 151- 152) tüm bu figürlerin gamalı haçlar ve karelerle sunulmasını evren tasarımıyla açıklamaktadır. Karenin evreni, gamalı haçların dört yöne egemen olma anlayışını simgelediğini ileri sürer. Kanımızca bu yaklaşım dönem insanının mevcut figürlerle evren algısını canlandırmaktadır. Bu figürlerin han gibi kullanıcısı çok olan bir yapının taçkapısında yer alması da ziyaretçilerin evrendeki yerini sorgulamasını ve figürleri inançlarıyla bağdaştırarak handa daha güvenle barınmalarını sağlar.

Her iki yapıda da çok sayıda figürün kullanılması Türk- Çin takvim hayvanları ve burçlardan esinlenerek süslemenin yeniden yorumlandığını göstermektedir (Turan 1941; Ünal 1982: 102; Ögel 1987: 91). Takvim ve burç hayvanlarının yanı sıra farklı figürlerinde tercih edilmesi bu görüşü destekler.

Selçuklu döneminin en çok imar faaliyetinde bulunan veziri Celaleddin Karatay tarafından inşa ettirilen Karatay Han konumu, planı ve bezemeleriyle öne çıkarak baninin prestijini, siyasi ve ekonomik gücünü ortaya koyar. Dönemin en ihtişamlı yapısını inşa ettiren bani Celaleddin Karatay'ın eserini görmeye bile gitmeyerek mütevazi bir tutum sergilediği araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Ögel 1986:). Yapı, dönemin Kayseri- Malatya yolu üzerinde konumlanarak Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini birbirlerine bağlar. Kervansarayda taçkapı, payandalar ve çörtenlerin kurgusu ve bezemeleri ön cepheyi taçlandırır. Taçkapıda zar tipi sütunce başlıklarında aslan ve kuş, kemer yüzeyinde bitkisel bezemeyle kaynaştırılmış insan ve boğa başı, çörtenlerde insan vücudu- boğa başı ve aslan başı dikkati çeker. Bitkisel bezemeyle kaynaştırılmış insan ve hayvan başları bazı araştırmacılar tarafından vak vak ağacı olarak tanımlanmaktadır (And 1998: 291-285). Avluya hâkim olan ve içteki taçkapıya yönlendirilen giriş eyvanının kemer köşeliklerinde, kademeli silmelerle düğümlenen iki şerit, ortada düğüm motifi

oluşturarak karşılıklı iki ejder başıyla sonlanır. Ejderler ağzı dişleri görünecek kadar açık, sivri burunları yukarı kıvrık, sivri kulaklı ve boyun kısmı pullu olarak tasvir edilmişlerdir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 106).

Susuz Han taçkapısında insan, melek ve ejder figürlü kompozisyonlar önem taşır. Taçkapı yan niş kuşatma kemerinin yüzeyinde, gövdeleri yürek biçimli spiraller oluşturan iki ejder figürü yer alır. Karşılıklı yerleştirilen ejder figürlerinin açık olan ağızlarının arasında bir insan maskı, kemer köşeliğinde ise karşılıklı birbirlerine yönelen iki melek figürü vardır. Ejderler ağızları açık, burunları yukarı kıvrık, kanatlı ve iki ayaklı olarak betimlenmiştir (İnal 1971: 153- 182; Erdmann- Erdmann 1976: lev. 119). Örneğin taçkapısında yıldız biçimli rozet içinde karşılıklı oturan iki aslan figürü de bulunur.

Tuzhisarı Sultan Han köşk mescidinde de Susuz Han'daki ejder kompozisyonu yinelenmiştir. Örnekte farklı olarak, ejderlerin ayak ve kanatları olmadığı gibi açık olan ağızları arasında da insan başı yoktur. Ejderlerin açık olan ağızlarında dişleri, çekik gözleri, sivri kulakları ile boyunlarında pulları ayrıntılı olarak işlenmiştir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 84). Ayrıca, yapının çörtenleri de aslan başı biçimindedir.

Figürlü bezemenin görüldüğü diğer bir örnek Kesikköprü Han'dır. Ön cephede iki ejder arasında bir boğa başı, taçkapının iki yanında hareket halinde birer aslan figürü vardır. Ejderlerin düğümlü gövdeleri, boğa başının ağzında son bulur (Öney 1969: 176- 177; İnal 1971: 158; Erdmann- Erdmann 1976: lev. 132; Dönmez 1995: 62). Aslanların başları önden, gövdeleri yandan verilmiştir. Uzun, geniş gövdeli, kısa, kalın bacaklı aslanların kuyrukları bacaklarının arasından geçerek bir ejder başı ile sonlanır (Dönmez 1995: 61).

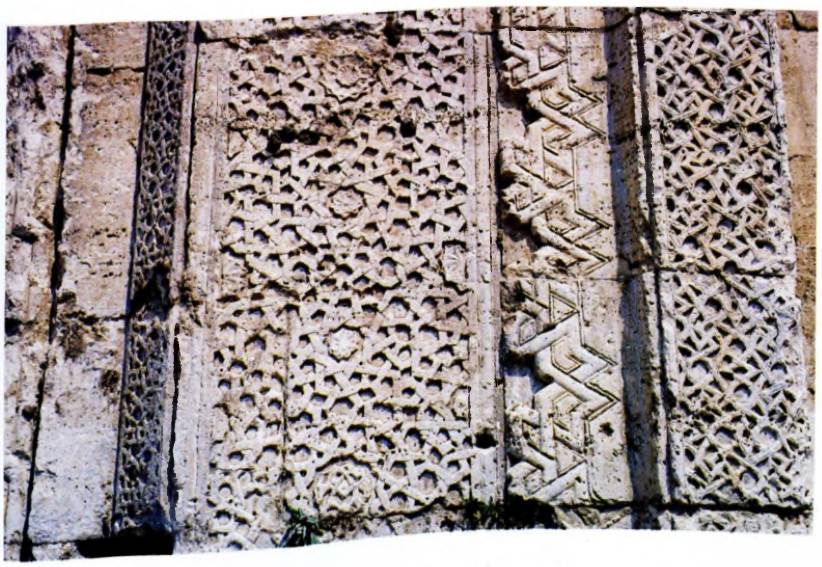

Kayseri Tuzhisarı, Sultan Han, köşk mescit kemer yüzeyi

Susuz Han.Taçkapı. Yan Niş

Çardak Han taçkapısında kitabe panosunun yanında yer alan konsolların üzerinde aslan, kapalı bölüm paye başlıklarında balık, boğa ve koyun figürleri bulunur. Aslan, balık çift, boğa ve koyun tek figür olarak betimlenmiştir. Balık figürünün kullanımı sınırlıdır. Bu örnek dışında Aksaray Sultan Han'ın içteki taç kapısında yer alan iki rozette balık figürü görülür. Rozetlerin birinde karşılıklı çift, diğerinde daire oluşturan üç balık figürü vardır (Dönmez 1995: 69; Gierlichs 1996: lev. 5).

Alay, Alara, İncir ve Çay hanlarında aslan figürü yer alır. Alay Han taçkapısında mukarnas başlangıcında aynalı kemerli niş içinde tek başı önden çift gövdesi yandan gösterilen, Çay Han taçkapısında ise daire biçimli rozetin yüzeyinde başı geriye dönük yürüyen aslan figürü dikkati çeker (Dönmez 1995: 60; Gierlichs 1996: lev. 22). Alara Han taçkapısında kitabeliğin iki yanında birer, içte ise kandillik olarak kullanılan çok sayıda aslan başı biçiminde konsol görülür (Öney 1971: 8-10; Dönmez 1995: 58; Gierlichs 1996: 154-155). İncir Han taçkapısının iki yanındaki aslanlar, güneş betimlerinin altında yürürken gösterilmiştir. Başları tahrip olmuş aslanların gövdeleri yandan verilmiştir (Ögel 1987: 28; Dönmez 1995: 61; Gierlichs 1996: 158- 159; Çaycı 2002: 106,176-177). Güneşle birlikte sunulan aslan figürleri daha çok burç tasvirleriyle ilişkilendirilmektedir (Çaycı 2002: 106,176- 177). Ayrıca, yapının banisi olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in sikkelerinde de bu kompozisyonun görülmesi, arma olarak kullanılmış olabileceğini de düşündürmektedir (Güler 1992: 218).

Bunların dışında hanlarda devşirme olarak kullanılan figürlü süslemeli mermer /taş eserlerde yoğundur. Örnek olarak aslan figürlü parçalar Dokuzun Derbent (1210), Aksaray Sultan ve Avanos Sarı, kadın figürü Kadın (1223), insan başı İncir, medusa başı Ak, figürlü mezar stelleri ise Zazadin hanlarında karşımıza çıkar (Öney 1970: 24; Dönmez 1995: 36).

Yazı daha çok yapım, onarım ve sanatçı kitabelerinde sülüs hatlı olarak kullanılmıştır. Farklı olarak Aksaray Sultan Han'ın dıştaki taçkapısının kuşatma kemeri köşeliklerinde altıgen oluşturan çarkıfelek düzenlemeli kûfi hatlı "Ali" yazıları bulunmaktadır. Mimari bezemede başka yapılarda da görülen "Ali" yazıları daha çok Hz. Ali'nin koruyuculuğunu simgeliyor olmalıdır (Karamağaralı 2006:

Susuz Han. Taçkapı. Yan Niş Kemer Köşeliklerindeki Melek Figürleri

299- 300). Bazı örneklerin taçkapılarındaki kitabe levhaları da süslemeye dâhil edilmiştir.

Anadolu Selçuklu yapılarında olduğu gibi hanlarda da mukarnas, dolgu ve süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Mukarnas genellikle taçkapı, mihrap kavsaraları, merdiven altı, konsol, saçak ve kubbeye geçiş elemanlarında karşımıza çıkar. Örnekler arasında Aksaray ve Tuzhisarı Sultan hanlarında dış ve iç, Alay ve Susuz hanlarında iç, Evdir, Ağzıkara, İshaklı (1249), Karatay, ve Sarı hanlarında dış taçkapılarını sayabiliriz (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 3, 5, 8- 11, 17, 36- 37, 54, 63- 66, 75- 76, 82, 87, 94, 96, 99, 113). Kavsaralardaki uygulamalarda daha çok yedi, dokuz, onbir, onüç gibi tekli sıralamalar yeğlenerek derinlik yaratılmıştır. Ayrıca Aksaray ve Tuzhisarı Sultan, Ağzıkara, Karatay ve Ak hanlarının dıştaki taçkapılarında konsol olarak tek, üç ya da beş sıra dizili mukarnaslar yer alır. Özellikle Ağzıkara, Tuzhisarı Sultan hanları gibi köşk mescitli örneklerde ikinci kata çıkan merdiven basamaklarının altı mukarnas sıralarıyla hareketlendirilmiştir (Erdmann- Erdmann 1976: lev. 54, 83). Bu örneklerin dışında Aksaray ve Tuzhisarı Sultan, Ağzıkara, Zazadin ve Karatay hanları kapalı bölümlerinde yer alan aydınlık kubbelerinin geçişleri de mukarnas dolguludur. Çoğunlukla yatay- dikey eksenleri vurgulayan, yapıya ışık girmesini sağlayan ve yönlendirici işlevi de bulunan bu birimler mukarnas dolgulu geçiş ve kubbeleriyle dikkati çekerler.

İncelediğimiz bazı örneklerde bezeme renk almaşıklığı ile yaratılmıştır. Zazadin Han'ın iç ve dış taçkapısında beyaz ve kahverengi taş, Aksaray Sultan Han'ın dış taçkapısında beyaz ve mor damarlı mermer, Avanos Sarı Han'ın dış/iç taçkapısında beyaz, sarı, gri taş, Çay Taş Han'ın iç taçkapısında siyah ve beyaz taşların kullanımı renk almaşıklığı oluşturur.

Zazadin Han. Dış Taçkapı. Süsleme Bordürler

Anadolu Selçuklu döneminde yoğun olarak 13. yüzyılın ilk yarısında yapımı tamamlanan kervansaraylarda dönemin diğer eserlerinde görülen bezeme programı yeğlenir. Mimari süslemede 13. yüzyılın ilk yarısında geometrik, ikinci yarısında ise bitkisel bezemenin öne çıktığı izlenmektedir. Ancak yüzyılın ikinci yarısında az sayıda yapı inşa edildiği için bezeme programının büyük ölçüde değişmediği / aynı kaldığı gözlenmektedir. Örneklerde süslemenin dağılımı, türü, motif çeşitliliği ve kompozisyon özellikleri ortaktır. Taçkapı (dış ve iç) bezemelerine "evren" imgesini vurgulayan yıldız kompozisyonları hâkimdir. Bunlar içinde farklı düzenlemeler görülmekle birlikte, en yaygını oniki kollu yıldız sistemleridir.

Bitkisel bezeme yapılarda sınırlı yüzeylerde ve benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla palmet, palmet-rumi, kıvrık dal- rumi, kıvrık dal- palmet-rumi gibi çeşitlemeler yansıtırlar. Akantus yaprakları ise yalnızca sütunce başlıklarında bulunur. Bu örneklerin dışında geometrik motiflerle kaynaştırılan uygulamalar da vardır. Beş, altı, yedi, sekiz, on, oniki kollu yıldızların çevresinde şekillenen palmet, rumi ve lotus motifleri de görülür.

Kervansaraylarda geometrik süsleme kadar olmasa da, figürlü bezeme kullanımı da yaygındır. Aslan ve ejder figürleri daha çok tercih edilmiştir. Kompozisyonlarda tek ya da çoğunlukla çift olarak sunulmuşlardır. Diğer yapı türlerinde de söz konusu figürlerin benzer şekilde görülmeleri dönemin beğenisini ortaya

Zazadin Han. İç Taçkapı. Kitabe

koyar. Susuz Han'da uygulanan çift ejder – insan maskı- çift melek figürlü kompozisyon düzenlemesi tektir. Örneklerden Karatay ile Ak hanlarında figürlerin düşey ve yatay sıralı dizilmesi / çok sayıda figürün bulunması önem taşır. Sultan, vezir, emir, tacir, bey gibi farklı baniler tarafından inşa ettirilen eserlerde bu figürler yaptıranın siyasi ve ekonomik gücünü ortaya koymanın dışında, yapıları nazara ve diğer tehlikelere karşı korumak amacıyla da kullanılmış olmalıdır.

Konumuzu oluşturan hanlarda bezeme programını etkileyen faktörlerden biri de eserlerin konumlarıdır. Ticari yaşamın /uluslar arası ticaret ağının yoğun olduğu bölgelerde yer alan Aksaray ve Tuzhisarı Sultan, Ağzıkara, Karatay, Ak, Susuz, İncir ve Evdir hanlarının bezeme programındaki zenginlik bu görüşü desteklemektedir.

İncelediğimiz kervansaraylarda süsleme mimari özelliklerini vurgulayacak biçimde tasarlanmıştır. Dıştan kalevari ve dışa kapalı bir izlenim yansıtan bu yapılar, bezemeleriyle vurgulanan taçkapıları aracılığı ile dışa açılarak kullanıcıları karşılar. Bugün çoğu kaderlerine terkedilmiş olan kervansaraylar ilgiye/kullanılmaya muhtaçtır.

Bibliyografya

Acun 1993: H. Acun, "Ejder Motifli Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, 1-19.

Akalın 1987: Ş. Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Köşk Mescitler", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, I(1987), 3- 7.

Akalın 1989 1: Ş. Akalın, "Karatay Han'ın Bereket ve Nazar Boncukları" Türkiyemiz, 19/59 (1989), 18- 29.

Akalın 1989 2: Ş. Akalın,"Karatay Han'ın Çeşme Eyvanını Kuşatan Hayvan Figürleri ile İlgili Bazı Yorumlar" Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/5(1989), 54- 61.

And 1998: M. And, Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası, İstanbul 1998

Bakırer 1976: Ö. Bakırer, Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I, Ankara 1981.

Beyazıt 2006: M. Beyazıt " Ak Han Bezemelerinin Orta Asya Kültürü İle Bağlantısı ", Sanatta Anadolu - Asya İlişkileri Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, 67- 89. .

Durukan 1993: A. Durukan, "Ak Han'ın Süsleme Programı", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, 143- 160.

Durukan 1998: A. Durukan, " Niçin Kervansaray ", Vakıf ve Kültür, 1/1 (1998), 29- 35.

Erdmann 1961: K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I-II, Berlin 1961.

Erdmann- Erdmann 1976: K. Erdmann- H. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, III, Berlin 1976.

Eser 2000: E. Eser, 11- 14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

Gierlichs 1996: J. Gierlichs, Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien, Tübingen 1996.

Güler 1992: O. Güler, "Anadolu Selçuklu Hükümdarlarının Tasvirli Sikkeleri ve Kayseri Selçuklu Darphanesi", Selçuklu Devrinde Kültür ve Medeniyet, Kayseri 1992, 209- 221.

Gündüz 2002: S. Gündüz, "Karatay Han Portalleri Süsleme Programı İkonografisi", Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, Ankara 2002, 291- 306.

İbn Bibi 1941: İbn Bibi, Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, (Çev. M.N. Gençosman-F. N. Uzluk), Ankara 1941.

İbn Bibi 1996: İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1996.

İlter 1969: İ. İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara 1969.

İnal 1971: G. İnal, " Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri ", Sanat Tarihi Yıllığı, IV(1971), 153- 182.

İnal 1982: G. İnal, " Orta Çağlarda Anadolu'da Çalışan Suriye ve Mezopotamyalı Sanatçılar ", Sanat Tarihi Yıllığı, XI (1981), 83- 94.

Karamağaralı 2006: N. Karamağaralı, " Anadolu Selçuklu Mimarisinde Hz. Ali İkonografisi ", Sanatta Anadolu - Asya İlişkileri Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, 297- 315.

Mülayim 1999: S. Mülayim, Değişimin Tanıkları. Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi. İstanbul 1999.

Ögel 1962: S. Ögel "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü" Belleten, XXVI/103(1962), 528- 538.

Ögel 1972: S. Ögel "Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı" Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, 131- 138.

Ögel 1986: S. Ögel, Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul 1986.

Ögel 1987: S. Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Teyzinatı, Ankara 1987.

Ögel 1994: S. Ögel, Anadolu'nun Selçuklu Çehresi, İstanbul 1994.

Ögel 2006: S. Ögel, " Taçkapılar ", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, 2, (Ed. A. U. Peker- K. Bilici), Ankara 2006, 469- 487.

Öney 1969: G. Öney, " Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri ", Belleten, XXXIII/130 (1969), 171- 191.

Öney 1970: G. Öney, " Anadolu Selçuklu Sanatında Boğa Kabartmaları", Belleten, XX XIV/133 (1970), 83- 100.

Öney 1971: G. Öney, " Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü", Anadolu (Anatolia), XII, (1971), 1- 64.

Özergin 1965: M. K. Özergin,"Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" Tarih Dergisi, 15/20 (1965), 141- 170.

Roux 1972: J. P. Roux, "Le Decor animé du Caravanserail de Karatay en Anatolie", Syria, XLIX (1972), 371- 397.

Roux 1992: J. P. Roux, "La Sculpture Figurative de é Anatolie Musulmane" Turcica, XXIV (1992), 27- 90.

Schneider 1980: G. Schneider, Geometrische Bauornamente der Seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1980.

Schneider 1989: G. Schneider, Pflanzliche Bauornamente der Seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1989.

Şaman Doğan 2002: N. Şaman Doğan, " Anadolu Selçuklu Dönemi Geometrik Süslemelerine (Yıldız Kompozisyonlarına) Yüklenen Anlamlar ", Ortaçağ'da Anadolu Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, Ankara 2002, 397- 413.

Tuncer 2006: O. C. Tuncer, " Kervan Yolları ", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, 2, (Ed. A. U. Peker- K. Bilici), Ankara 2006, 419- 434.

Turan 1941: O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941.

Turan 1946: O. Turan, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, X/39 (1946), 471- 496.

Tükel 1969: A. Tükel, "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", Belleten, XXXIII/132 (1969), 429- 460.

Tükel Yavuz 1976: A. Tükel Yavuz, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 2/2 (1976), 187- 206.

Tükel Yavuz 1992: A. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1992, 253- 284.

Tükel Yavuz 1993: A. Tükel Yavuz, "Mircinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 11/1- 2 (1993), 41- 55.

Ünal 1973: R. H. Ünal, "Deux Caravanserais Peu Connus del'Epoque Pre-Ottomane au Sud de Karaman (Konya)" Art and Archeological Research Papers. No.3, London 1973, 59- 69.

Ünal 1978: R. H. Ünal, "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerinde Bir İnceleme " Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi, Ankara 1978, 453- 483.

Ünal 1979: R. H. Ünal, "Sevserek Hanı (Malatya-Pötürge) ve Yerhan (Erzincan-Refahiye) Hakkında Bir İnceleme" I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri 1971, İstanbul 1979, 952- 968.

Yavuz 2006: A. Yavuz, " Kervansaraylar ", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, 2, (Ed. A. U. Peker- K. Bilici), Ankara 2006, 435- 445.

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI KATALOĞU

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI KATALOĞU

Yrd. Doç. Dr. Muhammet Görür*

* Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 06500 Beşevler/ANKARA.

[1] Katalog bölümünde yer alan yapılar bugün ayakta ya da kısmen ayakta olan örneklerden oluşmaktadır. Planlardan altında atıf bulunmayanlar K. Erdmann (1961)'dan alınmıştır.

AĞLASUN HANI

Yeri ■ Antalya- Isparta

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik(Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Burdur'un Ağlasun ilçesine 7 km. uzaklıkta, Özgüneş Tuğla fabrikasının batısındadır. Bugün oldukça harap olan yapıdan kalan izlerden. Doğu – batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile tamamen yıkılmış avludan oluştuğu görülmektedir.

AĞZIKARA HAN (HOCA MESUT KERVANSARAYI)

Yeri ■ Aksaray-Nevşehir

Tarihi ■ 1231, 1239-1240

Banisi ■ Hoca Mesut bin Abdullah

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma)(Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, Kareye yakın dikdörtgen planlı kapalı bölüm ve bunun güneyindeki kare planlı avludan oluşur. Kapalı kısmı I. Alâeddin Kaykubat döneminde 1231 (H. 628), avlusu ise II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1237 (H. 637) tamamlanmıştır. Avluya giriş batı cephede yer alan taçkapıdan sağlanan hanın avlusunun ortasında köşk mescidi bulunmaktadır. İki taçkapısı, köşk mescidi ve kapalı bölümün orta sahınının ortasını örten sekizgen kasnağa oturan içten kubbe dıştan pramidal külahlı düzenlemesi ile sultan hanlara benzemektedir.

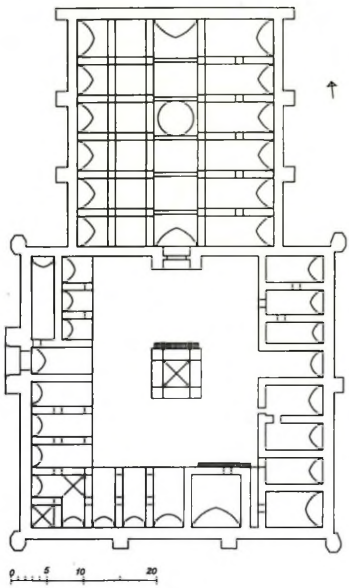

AKBAŞHANI (DİBİDELİKHAN)

Yeri ■ Aksaray-Konya

Tarihi ■ 13. y.y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Bugün oldukça harap olan yapıdan kalan izlerden üç sahınlı kapalı bölüm ile avludan oluştuğu görülmektedir. Günümüze kapalı bölümün bir duvarı ile sivri tonoz başlangıçları gelebilmiştir.

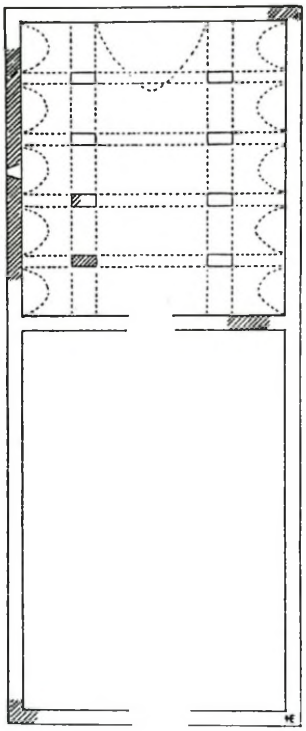

AKHAN

Yeri	■	Aksaray-Konya
Tarihi	■	13. y.y.
Banisi	■	-
Sanatçısı	■	-
Plan Tipi	■	Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)
Mescit	■	-
Hamam	■	-
Çeşme	■	-
Tanımı	■	Günümüze sadece bir duvar köşesi gelebilmiştir.

AKHAN (BOZHAN)

Yeri ■ Denizli - Eğirdir

Tarihi ■ 1253-54 (1238-1278)

Banisi ■ Vali Seyfeddin Karasungur bin Abdullah

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzeyde kareye yakın dikdörtgen planlı üzeri sivri tonozlarla örtülü üç sahınlı kapalı bölüm ile bunun güneyinde daha büyük boyutlu kare planlı avludan oluşur. Sultan hanı plan kuruluşuna uymakla beraber, daha küçük boyutlardadır. Avlunun kuzeyinde, hamam ile üzerleri tonozla örtülü bir eyvan ve iki katlı odalar bulunur. Batıda avluya açılan revaklı bölümler ve kapalı bölüme bitişik tonozlu bir mekan ve bunun üzerinde mescit vardır. Avlunun kuzeyinde yer alan eyvan ve eyvanın yanında bulunan iki katlı odalar, ilk kez bu yapıda görülür. Dış taçkapı üzerinde, kare panolar içinde insan ve hayvan figürleri yer alır. Köpek, boğa, kanatlı aslan, kartal, at, kanatlı aslan, insan büstü ve boğa figürleri bulunur. Solda geyik, aslan, dağ keçisi, tavşan, aslan, kuş, köpek, kuş figürleri vardır. Avlunun kuzeyindeki eyvanda, kemerin iki yanında aslan biçimi konsollar yer alır. Yapının cephesinde, devşirme olarak kullanılmış birde medusa başı vardır.

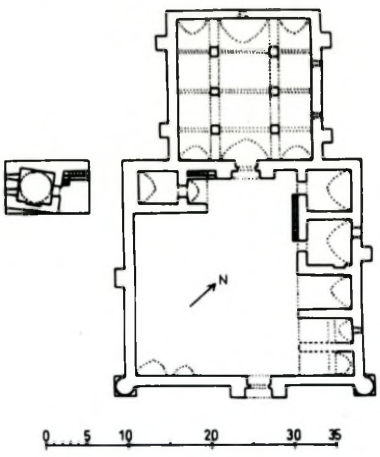

ALARA HAN

Yeri ■ Antalya –Alanya (Eski Yol)

Tarihi ■ 1231-32

Banisi ■ I. Alâeddin Keykubat

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Eşodaklı (Münferit)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ Var

Tanımı ■ Yapı, Anadolu Selçuklu kervansarayları arasında, farklı plan kuruluşu ile dikkati çeker. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapıya, iki yanında birer dikdörtgen payanda bulunan dışa taşkın olmayan bir taç-kapıdan girilmektedir. Ortadaki kapalı avlunun iki yanına eyvan ve kapalı mekanlar sıralanmıştır. Yapının girişi ile ortadaki çekirdek bölüm arasındaki giriş mekanının açık bırakılmasıyla küçük bir iç avlu oluşturulmuştur. Yapının hayvanlara ayrılan bölümleri, ortadaki bölümü üç taraftan çevrelemektedir. Girişin doğusunda kalan eyvanı anıtsal bir çeşme olarak düzenlenmiştir. Bunun üzerinde bir mescit bulunmaktadır. Han yapıları içinde mekan düzeni açısından ilk ve son uygulama olarak görülmektedir. Yapının basık kemerli kapısının üzerinde, kitabenin iki yanında aslan başı biçiminde konsollar görülür. Ayrıca yapı içindeki galerilerde, kandillik olarak kullanılan yaklaşık 60 aslan başı konsol vardır.

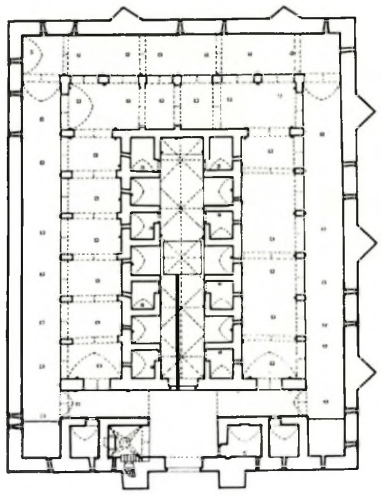

(Yavuz 2000)

ALAY HAN (II. KILIÇARSLAN HANI)

Yeri ■ Aksaray-Nevşehir-Kayseri

Tarihi ■ 1155-1192 (1178)

Banisi ■ II. Kılıçarslan

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Alay Hanı, bilinen en erken tarihli sultan hanıdır. II. Kılıçarslan (1155-1192) tarafından inşa ettirilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yedi sahınlı kapalı bölüm ile bunun güneyinde kare planlı avlusu, sultan hanı plan kuruluşunun küçük boyutlardaki bir öncüsüdür. Kervansarayın avlu bölümü yıkılmış, günümüze gelememiştir. Kapalı bölümün cephe ve yan duvarlarının bir bölümü ayaktadır. Kapalı bölüm, üzerleri sivri tonoz örtülü yedi sahın ve ortada bu sahınları kesen daha yüksek bir sivri tonozlu sahından oluşmaktadır. Orta sahının ortasınında kubbe ile örtülü olduğu söylenmektedir. Kapalı bölümün mukarnas kavsaralı taçkapısında, kapı açıklık kemerinin kilit taşının üzerinde çift gövdeli tek başlı bir aslan figürü yer almaktadır.

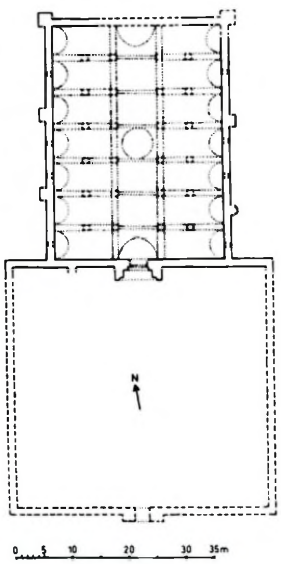

ALTUNAPA HANI (SELÇUKHANI)

Yeri ■ Konya-Beyşehir

Tarihi ■ 1201-02

Banisi ■ Sipehsalar Şemseddin Altun-Apa.

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı bugün, Altınapa Barajının suları altında kalmıştır. Kitabesi yoktur, bilgiler, vakfiyesinden alınmıştır. Doğu-batı doğrultusunda aynı büyüklükte üç sahınlı kapalı bölüm ve avludan oluşmaktadır. Avlunun güneyinde revaklı bir bölüm ile kuzeyinde dikdörtgen planlı kapalı bir bölüm, güneydoğu köşesindeki eyvanın üzerinde merdivenlerle çıkılan mescidi vardır. Mekanların üzeri sivri tonozlarla örtülmüştür.

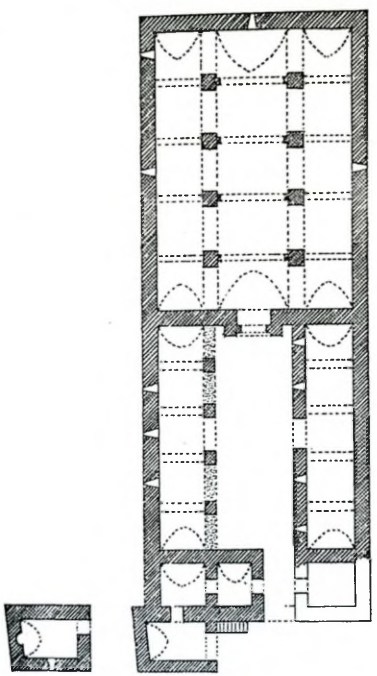

ARGIT (ALTUNAPA) HANI

Yeri ■ Konya-Akşehir

Tarihi ■ 1201-02 (H. 598)

Banisi ■ Sipehsalar Şemseddin Altun-Apa.

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, payeler üzerine atılan kemerlerle üç sahına ayrılmış kapalı bölüm ile bunun kuzeyindeki avlu bölümünden oluşmaktadır. Yapı bugün, oldukça harap durumdadır.

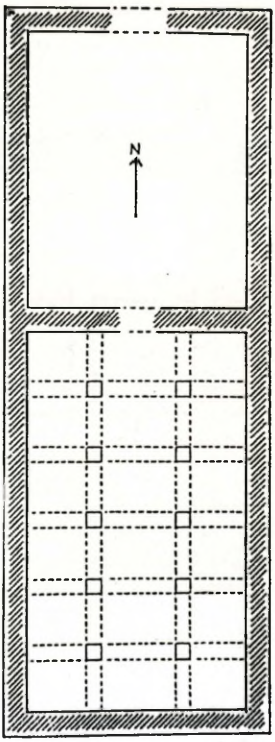

BOR HANI

Yeri ■ Ürgüp - Ereğli

Tarihi ■ 13. y.y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Dikdörtgen planlı yapı, üzeri beşik tonozlarla örtülü dikdörtgen payelerle ayrılan üç sahından oluşmaktadır. Yapı oldukça harap durumdadır.

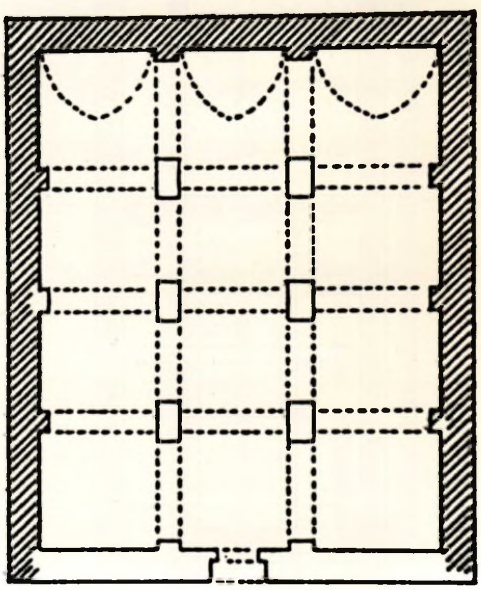

BURMAHAN

Yeri ■ Divriği-Kemah-Erzincan

Tarihi ■ 13. y.y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ Var

Tanımı ■ Bir tepe üzerinde yer alan han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile avlu'dan oluşmaktadır. Üzeri sivri tonoz örtülü üç sahınlı kapalı bölümün orta sahını diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur. Kapalı bölümden daha büyük olan avlu, güneye doğru genişletilmiştir. Avlunun kuzeyinde beş bölümlü revak yer alır. Bunlardan beşincisinin çeşme eyvanı olduğu söylenmektedir. (Yavuz 1984: 348). Doğuda biri daha büyük iki eyvan ve köşelerde kuzeydeki dikdörtgen planlı sivri tonoz örtülü , güneydeki kare planlı üzeri kubbe ile örtülü iki mekan vardır. Güneydeki mekanın batısında kare planlı üzerleri aynalı tonoz örtülü iki kare planlı bölümden oluşan küçük hamam bulunmaktadır. Hamam batı cephesinin güneyindeki kapı ile dışa açılmaktadır. Avlunun doğu ve güney kısmları bugün yerleşimin altında kalmıştır.

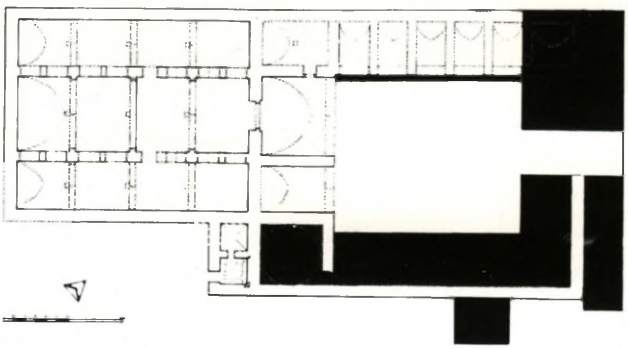

(Yavuz 1984)

ÇAKALLI (ÇAKAL) HAN

Yeri ■ Samsun-Havza

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avludan oluşmaktadır. Bugün oldukça harap olan handan günümüze avlunun güney duvarlarının temelleri ile kapalı bölümü gelebilmiştir. Kapalı bölümün üzeri sivri tonozlarla örtülüdür.,

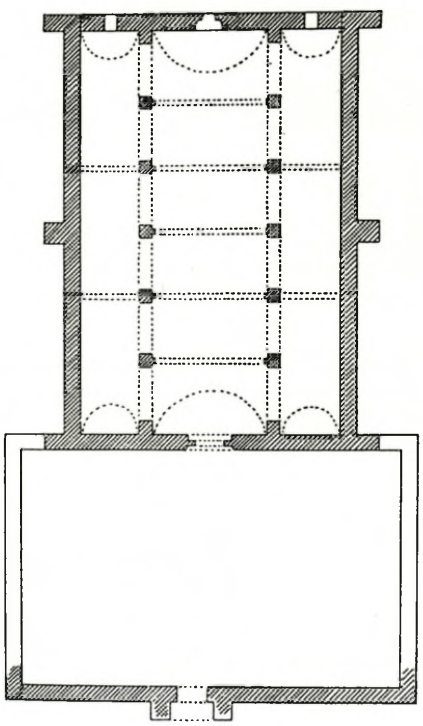

ÇARDAK HAN (HANABAD HANI)

Yeri ■ Denizli - Eğirdir

Tarihi ■ 1230

Banisi ■ Esededdin Ayaz bin Abdullah eş-Şehabî

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı beş sahınlı kapalı bölüm ve kare planlı avlu'dan oluşmaktadır. Günümüze avlunu sadece duvarları kalmıştır. Avludan daha küçük kapalı bölümün üzeri sivri tonozlarla örtülüdür. Orta sahın, daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Kapalı bölüm taçkapısında, giriş kapının üzerindeki kitabenin iki yanında, mukarnaslı konsollar üzerinde birer aslan figürü görülür. Ayrıca, orta sahının kuzeyindeki payelerin başlıkları üzerinde boğa, balık ve koyun figürleri vardır.

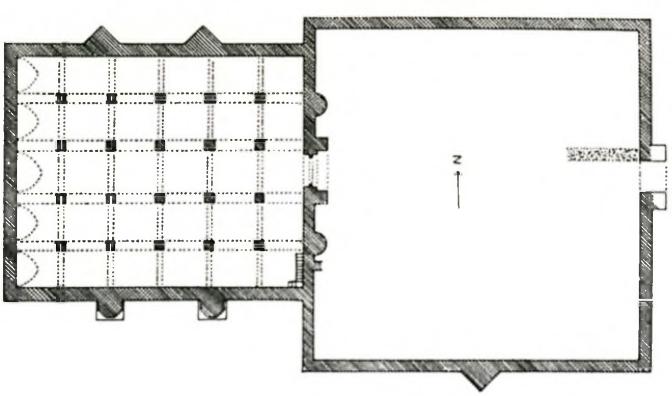

ÇAY (EBÛL MÜCAHİT YUSUF) HANI

Yeri ■ Çay-Kütahya

Tarihi ■ 1278-79

Banisi ■ Ebûl Mücahit Yusuf bin Yakup

Sanatçısı ■ Oğulbey bin Muhammet

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, medrese, türbe,çeşme ve hamamdan oluşan bir yapı topluluğu içinde yer alır. Kare planlı kapalı bölüm ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı avludan oluşan yapının avlusu günümüze gelememiştir. Kapalı bölüm, üzerleri sivri tonoz örtülü beş sahından oluşmaktadır. Sahınları ortada kubbeli bir sahın keser. Kapalı bölüm taçkapısında, kapı kemeri üzerinde, madalyon içinde bir aslan figürü görülür.

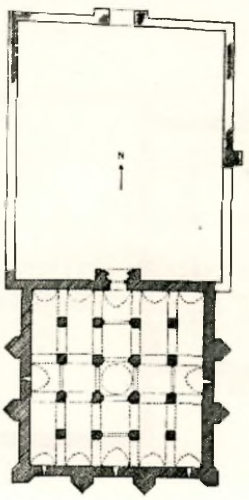

ÇEKEREKSU HANI

Yeri ■ Yozgat - Zile

Tarihi ■ 1239-40

Banisi ■ Valide Sultan Melike Mahperi Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile kare planlı avludan oluşmaktadır. Günümüze kapalı bölümün duvarları ile avlunun güneyindeki duvarların bir kısmı gelebilmiştir. Kalan izlerden kapalı bölüm ile avlunun güneyindeki revakları üzerlerinin sivri tonoz örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

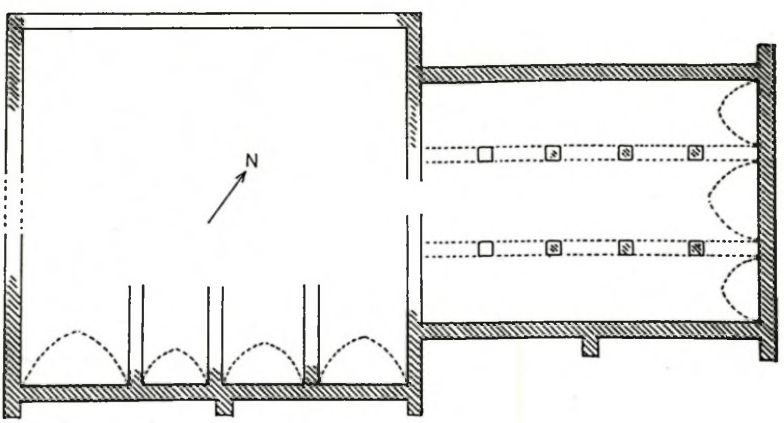

ÇINÇINLI (CİMCİMLİ) SULTAN HANI (SARAYKÖYÜ (SARAYÖZÜ) HANI)

Yeri ■ Yozgat - Zile

Tarihi ■ 1239-40

Banisi ■ Valide Sultan Melike Mahperi Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Bugün oldukça harap olan yapı, kareye yakın dikdörtgen planlı enlemesine beş sahınlı kapalı bölüm ile kareye yakın dikdörtgen planlı kapalı bölümden daha büyük bir avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümde enlemesine sahınları ortada dikey bir sahın kesmektedir. Avlunun kuzey ve güneyinde kare planlı mekanlar bulunduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

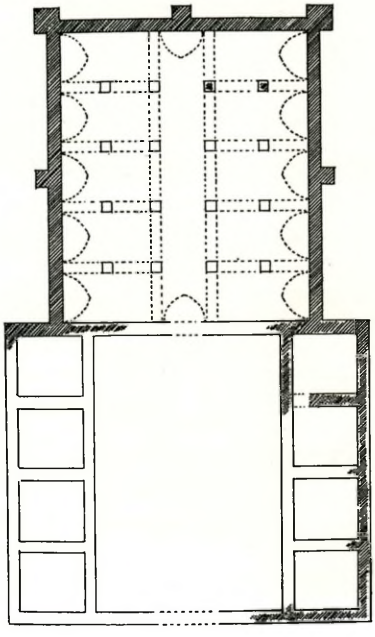

ÇİFTLİK HAN

Yeri ■ Tokat - Sivas

Tarihi ■ 1238-40

Banisi ■ Mahperi Huand Hatun (?)

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölümden oluşmaktadır. Ortadaki sahın diğerlerinden daha geniş tutulmuştur. Doğu ve batı cephelerde ikisi köşelerde biri eksenin güneyinde duvar payeleri vardır.

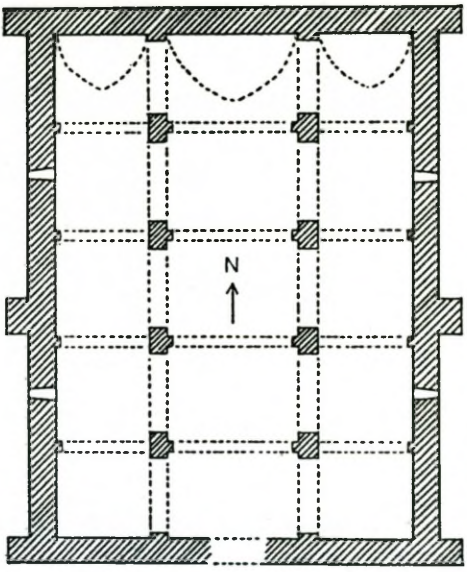

DOKUZUN (DOKUZUN DERBENT) HANI

Yeri ■ Konya-Çay

Tarihi ■ 1210

Banisi ■ Emir Hacı İbrahim bin Ebubekir

Sanatçısı ■ Osman bin Âbdurrahman

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapı, orta bölüm diğerlerinden daha geniş üç sahınlı kapalı bölüm ve avludan oluşmaktadır. bugün avlu kısmı yıkılmıştır. Üç sahınlı kapalı bölümün üzeri beşik tonozlarla örtülmüştür.

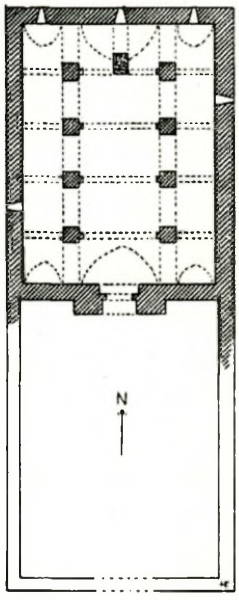

DOLAY (TİL) HANI

Yeri ■ Ürgüp-Ereğli

Tarihi ■ 1210-1220

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kareye yakın dikdörtgen planlı kapalı bölüm ve bunun kuzeyinde bugün yıkılmıştır avlu kısmından oluşuyor. Kapalı bölümde üzerleri beşik tonozlarla örtülü enlemesine beş sahın eksende dikey bir sahınla kesilmektedir. Kapalı bölümünde kuzeydoğu köşesi ile güney duvarları yıkıktır.

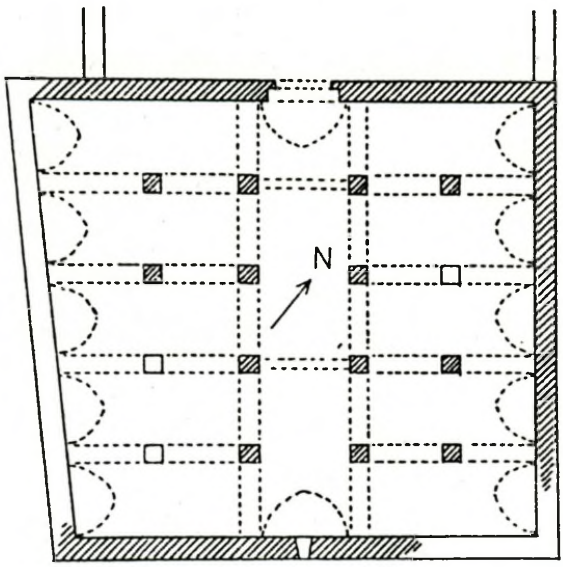

DURAK HAN
(PERVANE SÜLEYMAN HANI, DURAĞAN)

Yeri ■ Boyabat-Vezirköprü

Tarihi ■ 1266

Banisi ■ Pervane Muineddin Süleyman bin Ali

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile, doğu-batı doğrultusunda daha büyük boyutlu doğusu ve kuzeyinde revaklar, batısında ise giriş eyvanı ile farklı boyutlarda dikdörtgen mekanların bulunduğu dikdörtgen bir avludan oluşur. Avluya giriş batı cephe ekseninde, kapalı bölüme ise kuzey cephede eksende yer alan taçkapılardan sağlanmaktadır. Mekanların üzeri sivri tonozlarla örtülüdür.

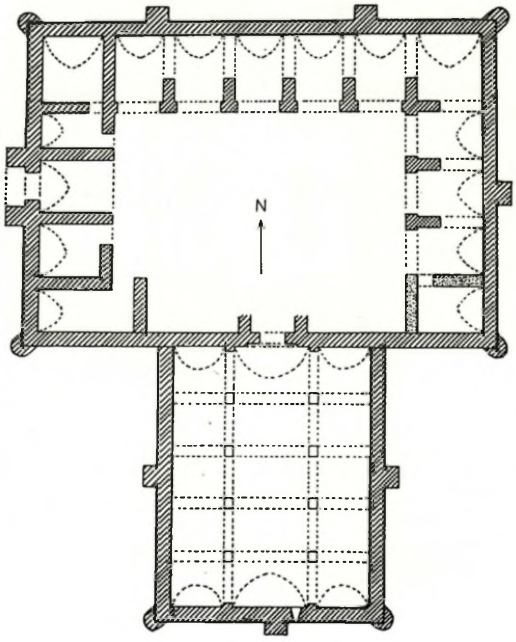

EĞRET HAN

Yeri ■ Çay-Kütahya

Tarihi ■ 1267

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, üzerleri sivri tonozla örtülü üç sahından oluşur. Orta sahın diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur. Batı da eksende dışa taşkın taçkapı yer alır.

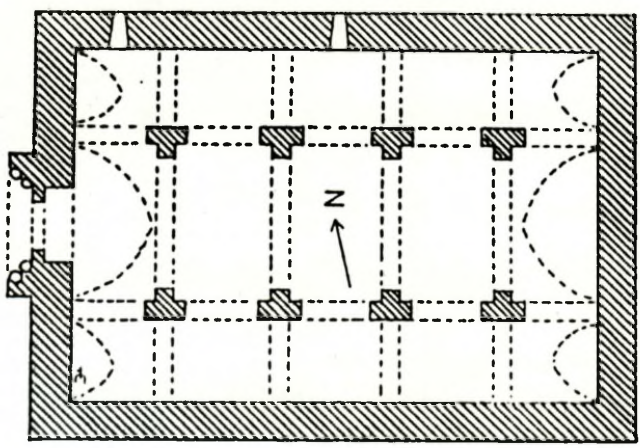

EĞİRDİR HAN

Yeri ■ Eğirdir

Tarihi ■ 1237-38

Banisi ■ I. Alaeddin Keykubat

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine yedi sahınlı kapalı bölüm ile kare planlı avludan oluşmaktadır. Örtü seviyesine kadar duvarları ayakta olan kapalı bölümde enlemesine sahınları ortada dikey bir sahın kesmektedir. Kalan izlerden mekanların sivri tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Orta sahının ortasında ise kubbenin bulunduğu düşünülmektedir. Avlunun güneyinde de kalan izlerden yedi dikdörtgen planlı mekanın bulunduğu anlaşılmaktadır.

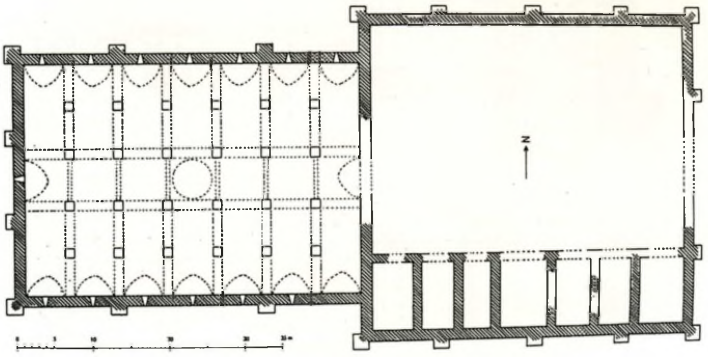

ELİKESİK HAN

Yeri ■ Konya-Eğirdir

Tarihi ■ 13. y.y. 1. yarısı

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm ile bunun batısına eklenmiş kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı küçük bir avludan oluşur. Avlunun kuzeydoğusunda küçük bir mekan ile batısında kuzeyi sağlam başka bir mekan yer alır. Kapalı bölüm ortadaki daha geniş olmak üzere üç sahınlıdır. Sahınların üzeri sivri tonozlarla örtülüdür.

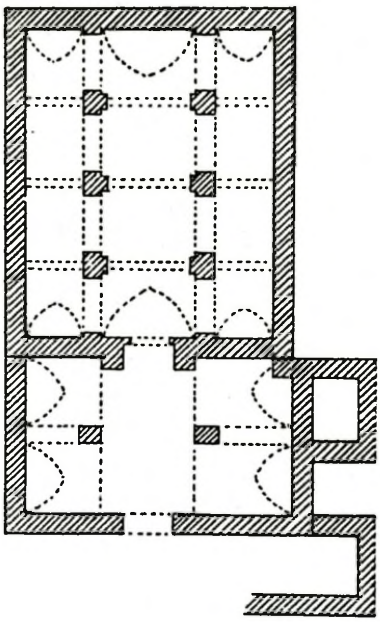

ERTOKUŞ HAN (GELENDOST, SELÇUK, KUDRET HANI)

Yeri ■ Konya-Eğirdir

Tarihi ■ 1223

Banisi ■ Atabey (Emir) Mübarizeddin Ertokuş

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile bunun güneyinde aynı doğrultuda dikdörtgen planlı biraz geniş avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümün orta sahını diğerlerine göre daha geniştir. Avlunun kuzeyinde doğu ve batıda simetrik dörder revak ile bunların güneyinde birer eyvan bulunur. Güney cephede eksende yer alan Taçkapının doğusunda kare ve dikdörtgen planlı iki küçük mekan ile bunların doğusunda kare planlı üzeri kubbe ile örtülü bir mekan vardır. Batıda ise dikdörtgen planlı üzerleri sivri tonoz örtülü üç mekan bulunur. Kapalı bölüm doğu-batı ve kuzey cephesinde köşelerde yer alan üçgen kesitli duvar payeleriyle desteklenmiştir.

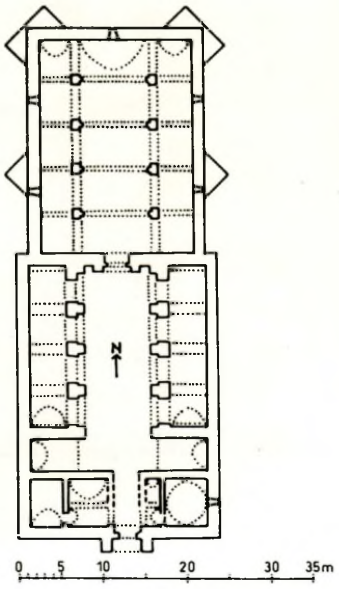

ESHAB-I KEHF HAN

Yeri ■ (Afşin)- Besni-Kayseri

Tarihi ■ 1215-1216-1233-1234

Banisi ■ Maraş Valisi Nusrettin Hasan bin İbrahim

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Eşodaklı (Münferit)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Kareye yakın dikdörtgen planlı han, ortadaki avlunun iki yanında sıralanan simetrik sekiz eyvan ve aralarındaki mekanlar ile batısındaki kapalı ahır bölümünden oluşuyor. Mekanların üzeri sivri tonozlarla örtülmüştür.

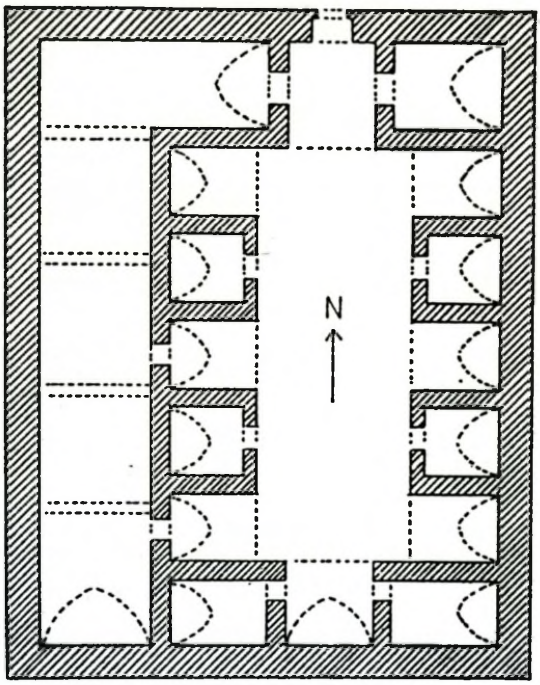

EVDİR (ESKİ) HAN

Yeri ■ Antalya-Isparta

Tarihi ■ 1211

Banisi ■ I. İzzeddin Keykavus

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Avlu

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Anadolu Selçuklu hanları içinde başka bir örneği yoktur. Büyük kare bir avlunun etrafını çeviren, iki sıra revaktan oluşan ve hiçbir kapalı bölümü olmayan kervansaray, iklimsel faktör düşünülerek yapılmış bir tasarımdır ve başka örneği yoktur. Alan açısından üçüncü büyük Anadolu Selçuklu hanıdır (3800m²). Fakat büyük bir bölümü harap olmuştur. Taç kapısı kısmen ayakta kalmıştır.

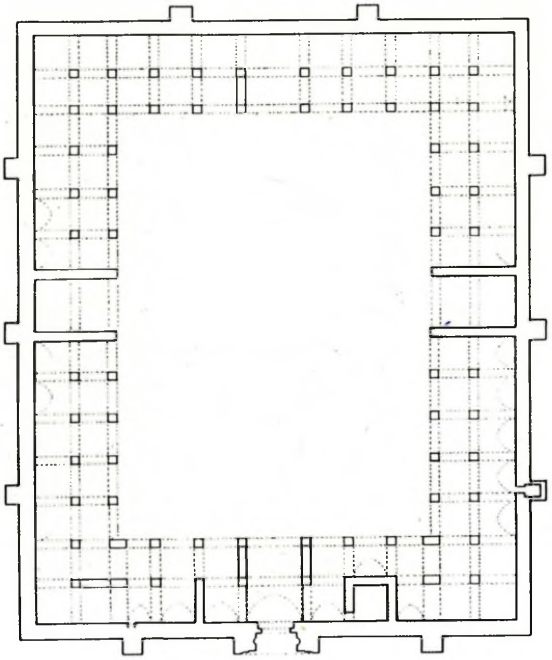

(Yavuz 2000)

EZİNE PAZAR HANI (İNE PAZAR, ÇAVUŞ HANI)

Yeri ■ Amasya-Tokat

Tarihi ■ 1238- 1246

Banisi ■ Valide Sultan Melike Mahperi Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, ortadaki daha geniş üç sahından oluşan kapalı bölümden oluşmaktadır. Düzenli aralıklarla içinde ocakların veya nişlerin açıldığı duvarlar boyunca yolcuların dinlenmeleri ve uyumaları için yapılmış 1.50 m. yüksekliğinde setler vardır. Hanın duvarlarında kemerlerin başlangıç noktasına kadar taş, kemerler ve tonozlarda ise tuğla kullanılmıştır. Taçkapısının üzerine yerleştirilmiş olan mermer kitabeden, hanın 1651 yılında onarıldığını öğreniyoruz.

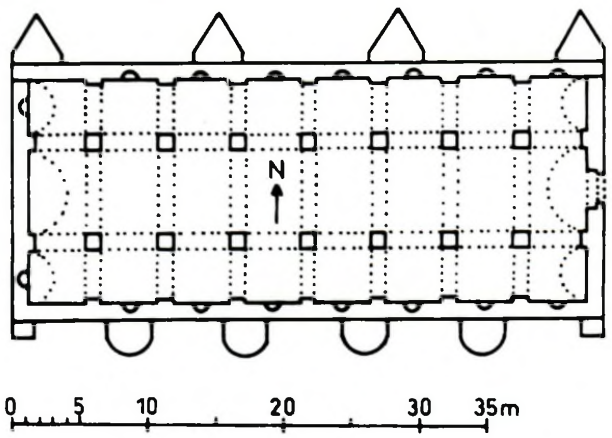

HATUN (MAHPERİ HATUN-PAZAR) HAN

Yeri ■ Tokat-Amasya

Tarihi ■ 1238-39

Banisi ■ Mahperi Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, ortadaki daha geniş üç sahınlı kapalı bölüm ile daha büyük boyutlu kareye yakın dikdörtgen planlı avludan oluşmaktadır. Avlunun kuzey ve güneyinde simetrik revaklar, kuzeyinde ise eksendeki taçkapıdan girilen giriş eyvanı ile bunun iki yanında iki bölümlü mekanlar bulunmaktadır. Mekanların üzeri sivri tonozlarla örtülüdür. Dış duvarları oldukça sağlam oalan hanın kapalı bölümünün çatısı ile avlunun bazı bölümleri yıkılmıştır.

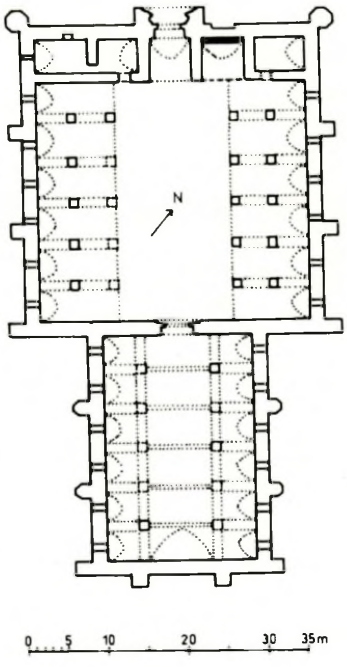

HEKİM HAN (TAŞ HAN)

Yeri ■ Eski Malatya-Sivas

Tarihi ■ 1218-20, 1236

Banisi ■ Ebu Salim bin Ebil-Hasan el-Şammas el-Hekim el Malati

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma)(Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölümü ile sonradan eklenmiş kare planlı avludan oluşmaktadır. Bu özelliği ile erken dönem özelliği göstermektedir. Avlu köşelere gelenler kapalı, aralardaki mekanlar ise eyvan olarak düzenlenmiş simetrik fakat farklı boyutlardaki mekanlardan meydana gelmiştir. Kapalı bölümü 1218'de avlusu ise 1236'da bitirilmiş olan bu yapı Arapça, Ermenice ve Süryanice kitabeleriyle ilgi çekici bir eserdir.

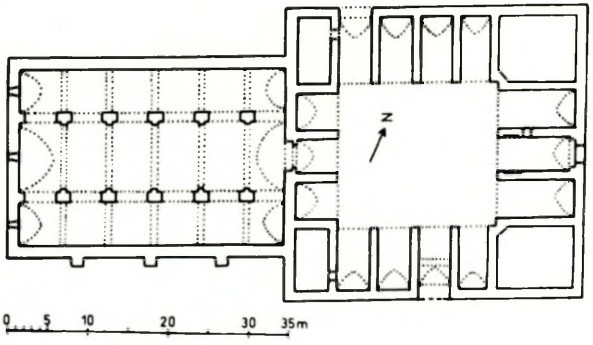

HOROZLU (RUZBE) HAN

Yeri ■ Konya-Akşehir

Tarihi ■ 1246- 1249

Banisi ■ Emir Cemadaeseddüddin

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Bugün Konya'nın içinde kalan bu han, Konya'ya giren sultanların karşılandığı ya da çıkan sultanların uğurlandığı Ruzbe Ovası'nda inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı enlemesine beş sahınlı kapalı bölümü ile batısındaki avludan oluşmaktadır. Ancak günümüze enlemesine sahınların eksende, ortasında pandantiflerle geçilen kubbesi bulunan dikey bir sahınla kesildiği kapalı bölümü gelebilmiştir. Mekanın orta bölümü bir sekiyle yanlardaki bölümden ayrılmıştır. Avlu'da yapılan kazılar sonucu çıkan temeller belli bir seviyeye kadar yükseltilerek sağlamlaştırılmıştır.

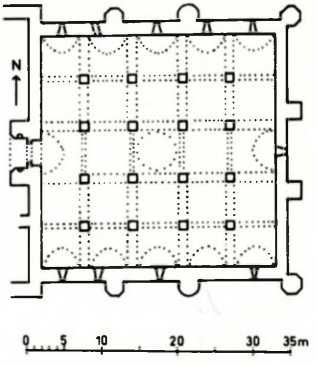

IĞDIR (EJDER) HAN

Yeri ■ Doğu Beyazıt-Kars-Batum

Tarihi ■ 13. y.y. sonları

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölümden oluşmaktadır. Orta sahın diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur. Doğu cephe ekseninde yer alan taçkapıdan girilen kare planlı girişin üzeri aynalı yıldız tonozla örtülüdür. Bu mekanla birer kapı vasıtasıyla bağlantılı kuzeyinde ve güneyinde Tonoz örtülü birer mekan bulunmaktadır. Yapının kuzey ve güney cephelerinde simetrik yarım daire duvar payeleri yer almaktadır. Cepheden taşkın ve yüksek olmayan taçkapı, dıştan geometrik bezemeli iki sıra bordürle kuşatılmıştır. Kademeli kaval silmelerle oluşturulan kuşatma kemerinden sonra içte dikdörtgen kapı yer almaktadır.

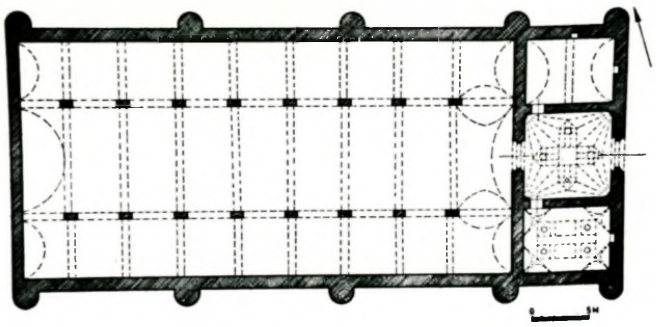

(Aslanapa 1989:186)

İNCİR HAN

Yeri ■ Antalya-Isparta

Tarihi ■ 1238- 1239

Banisi ■ II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine yedi sahınlı kapalı bölüm ile kare planlı avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümde enlemesine yedi sahın ve bu sahınları dik olarak kesen ve ortasında bir aydınlık kubbesi olan dikey bir sahın dikkati çeker. Yıkık olan avluda, 1992-93 ve 2000 yıllarında yapılan kazılarla ortaya çıkarılmış revaklar ve küçük boyutlarda, dikdörtgen planlı bölümler görülmektedir. Kapalı bölüm taçkapısı, istiridye biçimli yivli kavsarasıyla, diğer kervansaray taçkapılarından ayrılır. Kapının iki yanında, sırtlarında güneş bulunan hareket halinde aslan figürleri vardır. Kapalı bölümde, doğudaki tonozların birinde, ortada devşirme bir insan başı görülür.

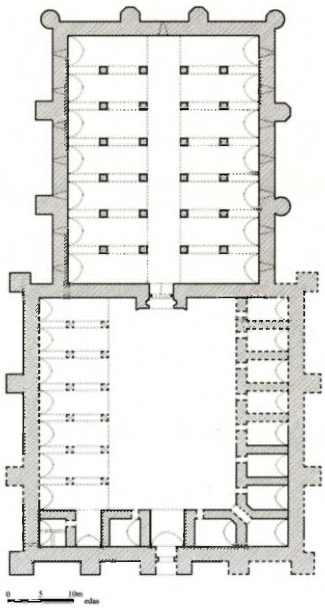

İncir Hanı. 2000 yılında yapılan kazı sonuçları ışığında restitüsyon planı. (Rölöve ve çizim E. Daş)

İSHAKLI HAN

Yeri ■ Afyon- Akşehir

Tarihi ■ 1249

Banisi ■ Sahipata Fahreddin Ali

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var.

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı beş sahınlı kapalı bölüm ve daha büyük boyutlu kare planlı avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümdeki sahınların üzeri sivri tonozla örtülmüştür. Yalnızca orta sahının ortasında kubbe dikkati çeker. Avlunun ortasında dört paye üzerinde yükselen çift taraflı merdivenlerle çıkılan kare planlı üzeri kubbe ile örtülü köşk mescit bulunur. Kuzeybatısında çift sıra revak görlen avlunun güney bölümü büyük ölçüde yıkılmıştır. Avlunun doğusunda eksende dışa taşkın ve cepheden yüksek tutulmuş taçkapısı bulunmaktadır.

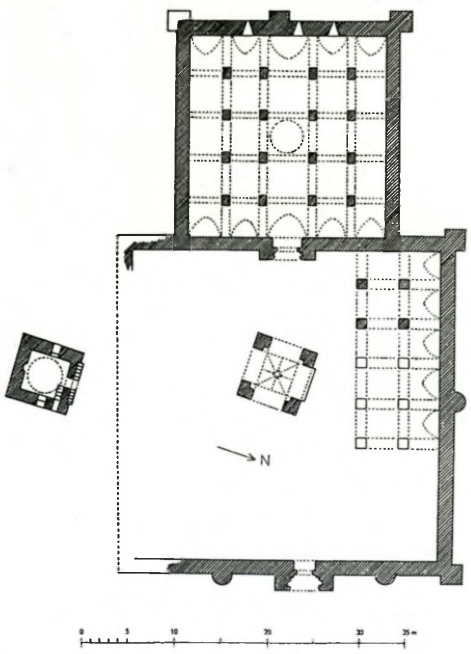

KADIN HANI

Yeri ■ Konya-Çay

Tarihi ■ 1223

Banisi ■ Rukiye (Raziye) Hatun binti Mahmut

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile bunun doğusunda bugün mevcut olmayan daha büyük boyutlu bir avludan oluşmaktadır. Üzerleri sivri tonoz örtülü kapalı bölümün orta sahını diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur.

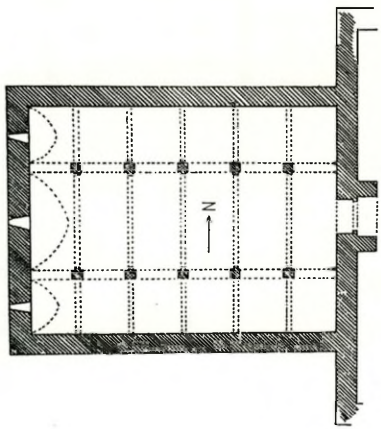

KALULAR HANI

Yeri ■ Eski Malatya - Kayseri

Tarihi ■ 13. y.y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, üzerleri sivri tonoz örtülü üç sahınlı kapalı bölümden oluşmakatdır. Sahınlar kare payelerle ayrılmaktadır. Hanın güney ve güneybatı bölümü büyük ölçüde yıkılmıştır.

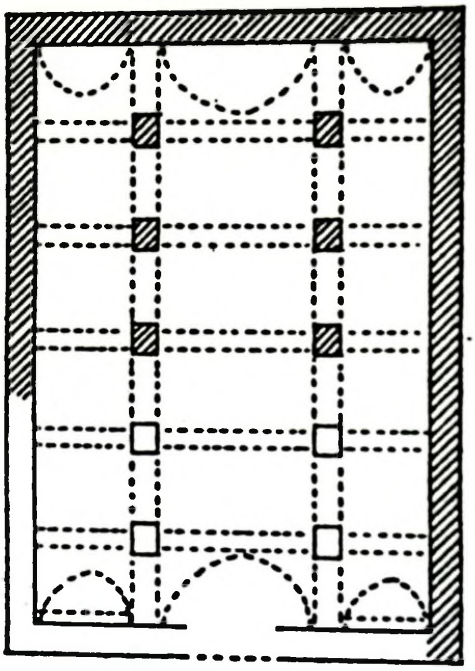

KARATAY HAN

Yeri ■ Eski Malatya-Kayseri

Tarihi ■ 1219 - 1236/1240- 1241

Banisi ■ Atabey / Emir / Vezir Celaleddin Karatay

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma)(Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Sultan hanı plan kuruluşunda inşa edilen yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm ile bunun güneyindeki daha büyük boyutlu kare planlı avludan oluşmaktadır. Avlu taçkapısı, içte yüksek bir eyvanla avluya açılır. Eyvanın batısında çapraz tonozla örtülü bir türbe, doğuda girişi avludan sağlanan küçük bir mescit vardır. Mescidin köşesinde, dar bir dehliz hamama geçit verir. Avlunun batısında, avluya açılan revaklı bölümler, doğuda üzerleri tonozla örtülü odalar vardır. Yapının kapalı bölümü, enlemesine uzanan, üzerleri sivri tonoz örtülü yedi sahın ve bu sahınları ortada kesen dikey bir sahından oluşur. Kapalı bölümün ortasında, dışta külahlı aydınlık kubbesi bulunur. Yapıda, avlu kapısında, bitkisel bezeme içinde, insan figürleri ve boğa, aslan figürleri yer alır. Kapının, sağ köşe sütunu başlığında kuş figürleri görülür. Kapı içinde, iki yanda birer hayat ağacı ile birlikte verilmiş siren figürleri yer alır. Türbe eyvanı üstünde, hayvan figürlü bir friz uzanır. Bu figürler kuş, köpek,kuş,boğa, aslan, fil, dağ keçidsi,aslan, boğa tavşan, aslan, ejder ve kuş olarak bir dizi oluşturur. Yapının avluya açılan, giriş eyvan kemeri açıklığında, karşılıklı ejder figürleri vardır. Yapının cephesinde, insan-boğa ve insan yiyen yaratık olarak şekillenen su olukları yer alır.

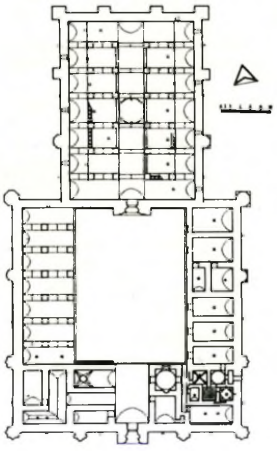

Yavuz 2000

KARGI HAN

Yeri ■ Alanya-Seydişehir

Tarihi ■ 13. y.y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iki sahınlı kapalı bölüm ile kare planlı avludan oluşur. Kargı Han'ın kapalı bölümü enlemesine iki sahınlı oluşuyla ve avlu kurgusu ile diğer yapılardan ayrılır. Avlunun kuzeyinde kare planlı birer kapı ile dışa açılan mekanlar ile kuzeydoğu köşesinde mescidi, batısında çift sıra revak vardır. Özellikle girişin iki yanında duvarlarla ayrılan hücrelerin avluya açık oluşu, bunların avludan yüksek seki şeklinde döşemeleri, iklim koşullarına bağlı olarak eyvan şeklinde konaklama bölümleri olarak kullanılmış olabileceklerini düşündürmektedir. Bu bölgedeki hanların Konya'dan doğuya ve kuzeye giden yollar üzerindeki hanlara göre daha itinasız ve bezemesiz yapılmış olmaları, bunların daha çok iç ticarette, diğerlerinin ise uluslar arası ticarete hizmet etmeleriyle açıklanmakatadır.

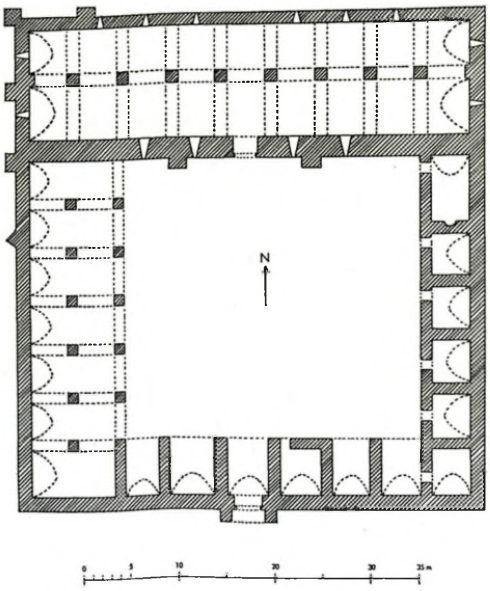

KESİKKÖPRÜ (CACABEY) HANI

Yeri ■ Kırşehir-Aksaray

Tarihi ■ 1268 (H. 667)

Banisi ■ Kırşehir Valisi Nureddin Cebrail bin Caca Bey

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma) (Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölüm ile doğusunda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı avludan oluşur. Bu nedenle avlu ile kapalı bölüm taçkapısı aynı eksen üzerinde yer almaz. Avlu kapısı güneyde, kapalı bölüm kapısı batıda bulunur. Avlu taçkapısının batısında bir mescit, doğusunda tonozla örtülü bir oda vardır. Kuzeyde tonoz örtülü, dört bölümlü bir revak görülür. Kapalı bölüm, orta sahın daha geniş olmak üzere üç sahınlıdır. Yapının güney cephesinde ejder-boğa; kapalı bölüm taçkapısının iki yanında ise aslan figürleri vardır.

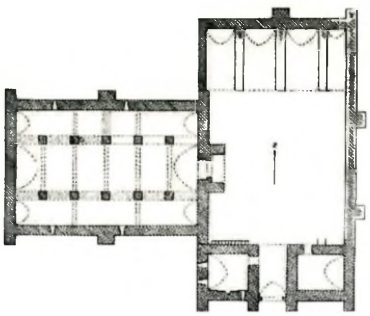

KIZILÖREN HAN

Yeri ■ Konya-Beyşehir

Tarihi ■ 1206

Banisi ■ Emir Kandemir-Kutluğ bin Mehmet

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ Var

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile kare planlı avludan oluşur. Kapalı bölümün üzeri sivri tonozlarla örtülüdür. Avlulu bölümün kapısı ayrı bir yapı gibidir ve iki katlıdır. Üst kattaki üç odadan birisi mescittir. Handa, diğer hanlarda olmayan kapalı bölüm yanında iki oda ve girişte iki katlı bir giriş bölümünün zemin katında bir tek açıklıklı bir revak vardır. Üst kattaki mescit odasının altındaki bu haç tonoz örtülü mekanın bir çeşme olduğu düşünülmektedir. Yapının 400 m. güney-doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, sivri tonoz örtülü iki sahınlı bir yapı daha vardır. Bazı araştırmacılar bu yapı bir cami olduğunu söylemektedirler.

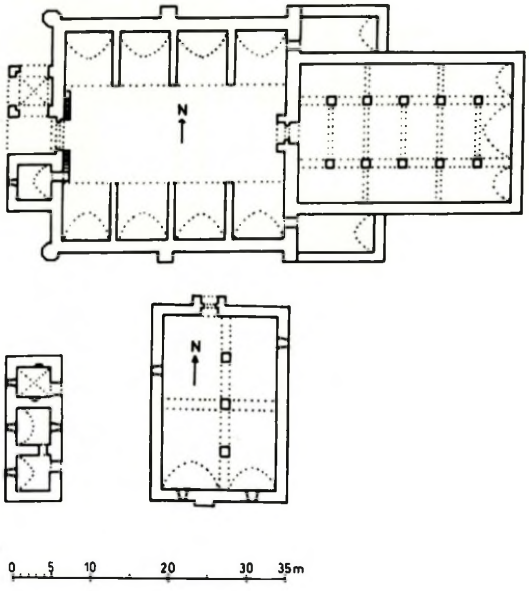

KURU HAN

Yeri ■ Besni-Kayseri

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı han, üzeri sivri tonoz örtülü üç sahınlı kapalı bölümden oluşmaktadır. Yapıya, güneyde eksende yer alan kapıdan girilmektedir. Giriş büyük ölçüde yıkılmıştır.

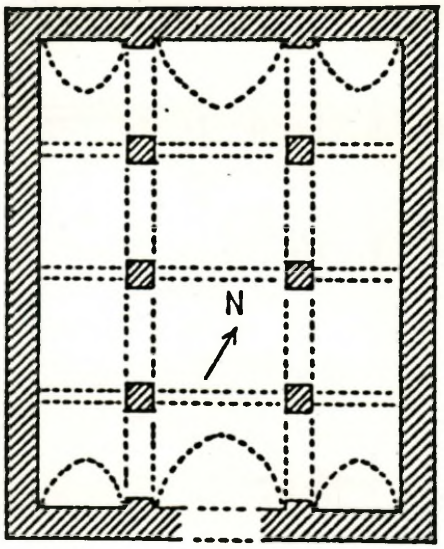

KURU ÇEŞME HAN

Yeri ■ Konya-Beyşehir

Tarihi ■ 1208

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, sivri tonoz örtülü üç sahanlı bir kapalı bölümle ile aynı genişlikte ve neredeyse aynı büyüklükte bir avlulu bölümden oluşur. Avlunun güneydoğu köşesinde mescidi bulunmaktadır.

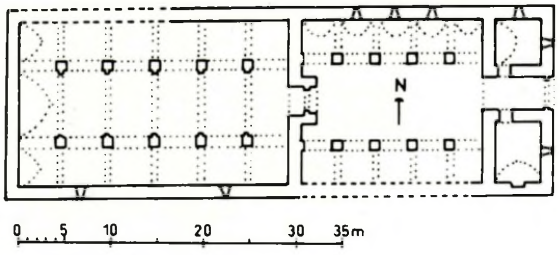

MAMA HATUN HANI

Yeri ■ Erzincan- Tercan

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ Mama Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Eşodaklı (Münferit)

Mescit ■ -

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Han, türbe ve hamamdan oluşan yapı topluluğu içinde yer alan yapı, doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende yer alan taçkapıdan girilen doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avluyu kuşatan revak ve sivri tonoz örtülü mekanlar ile ahır bölümlerinden oluşmaktadır. Avlunun kuzey ve güneyinde revaklı altışar mekan ile bunların arkalarında doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ahır kısımları, batıda eksendeki büyük üç eyvan ve yanlarında tonoz örtülü birer dikdörtgen mekan, doğuda ise, taçkapıdan sonra gelen giriş eyvanının iki yanında simetrik dikdörtgen mekanlar ile ahırlara geçişi sağlayan iki eyvan yer alır. Kuzeydeki ahır bölümünün batısında güneydekinden farklı olarak, kare planlı olan haç tonoz diğeri daha küçük ve sivri tonoz örtülü iki mekan bulunur.

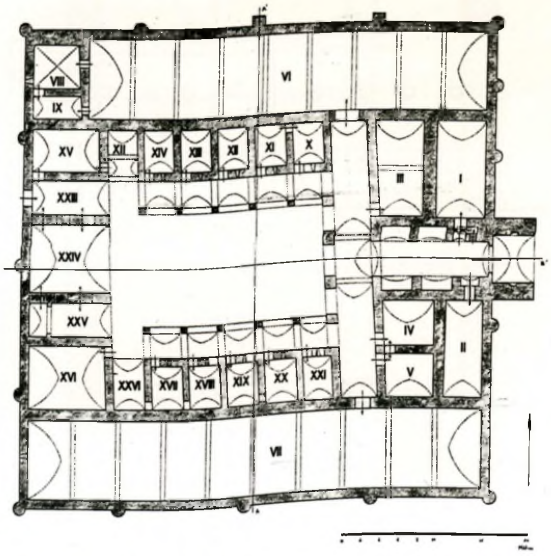

Ünal 1968

MİRÇİNGE HAN

Yeri ■ Divriği-Kemah-Erzincan

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Eşodaklı (Münferit)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Handere köyünde yer alan yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölümden oluşmaktadır. Kapalı bölüm içte payeler üzerine atılan sivri kemerlerle oluşturulan ve üzeri sivri tonoz örtülü dikdörtgen bir bölüm ile bunu dört yönden kuşatan sivri tonoz örtülü koridordan oluşmaktadır. Yapıya giriş kuzeyde eksende yer alan kapıdan sağlanmaktadır.

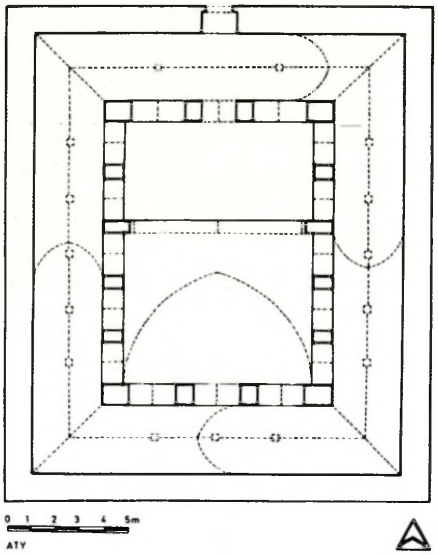

Yavuz 2000

OBRUK HAN

Yeri ■ Aksaray- Konya

Tarihi ■ 1240

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine sekiz sahınlı kapalı bölüm ile bunun batısındaki daha büyük boyutlu kare planlı avludan oluşur. Kapalı bölümün enlemesine sahınları eksende dikey bir sahınla kesilmektedir. Avlunun kuzey ve güneyinde tek sıra revaklar, batısında ise iki katlı giriş bölümü vardır. Alt katta giriş eyvanının iki yanında biri avluya diğeri revaka açılan kapısı bulunan birer mekan bulunur. Üst katında, avludan merdiven ile çıkılan odalardan en sağda yer alanı, mihrabı ile Obruk Han'ın mescit bölümüdür. Mescidin yanında birbirine içten bağlı odalar vardır. Obruk Han'ın kapalı bölümü oldukça haraptır.

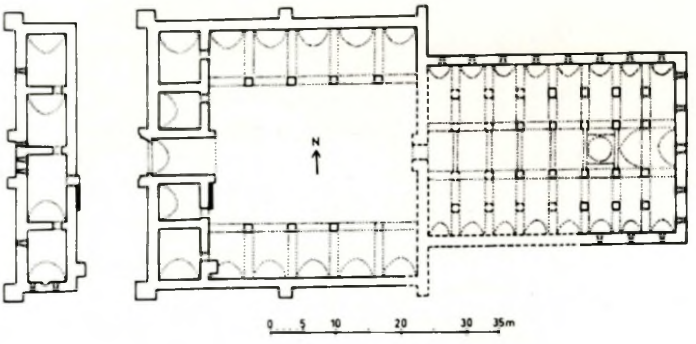

ÖRESUN HAN

Yeri ■ Aksaray- Nevşehir

Tarihi ■ 1270

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Kapalı

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı kapalı bölümden oluşan hanın, güney bölümü yıkıktır. Kapalı bölüm beş dikey sahının eksende, kuzeyde ve güneyde yatay sahınlarla kesildiği haçvari bir plan gösterir. Oldukça yıpranmış olmasına karşılık, pandantifle geçilen kubbesiyle ve kalabilen bölümleriyle mimari ölçüleri ve işçiliği ile çok etkileyicidir. Kapalı bölüm duvarlarında bezemeli devşirme malzeme kullanılmıştır.

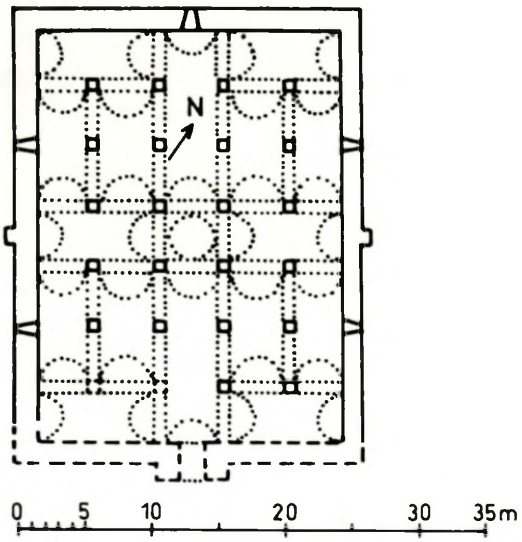

PINARBAŞI HAN

Yeri ■ Eğirdir-Denizli

Tarihi ■ 13. y. y.

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Bugün mevcut olmayan hanın, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile bunun kuzeyinde daha geniş bir avludan oluştuğu belirtilmektedir (Erdmann – Erdmann 1976: lev. IV).

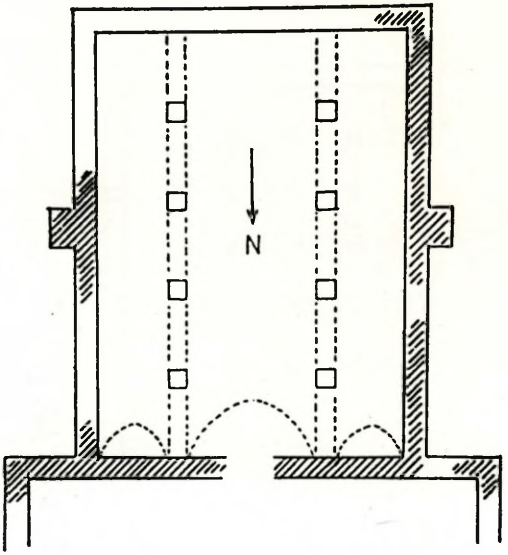

SADEDDİN KÖPEK HANI (ZAZADİN HAN)

Yeri ■ Konya-Aksaray

Tarihi ■ 1236

Banisi ■ Vezir Sadeddin Köpek bin Muhammed

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik(Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusundaki yapı, enlemesine altı sahınlı kapalı bölümle ondan biraz daha geniş başlayıp, yarısında daha da genişleyen uzun bir avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümde enlemesine sahınlar eksende dikey bir sahınla kesilmektedir. Orta sahınnın ortasında da sekizgen kasnağa oturan kubbe yer almaktadır. Avlu kapısı güneybatı köşededir. Taçkapının üzerinde mescit vardır. Kuleler ve taç kapı çıkıntısı dışında dıştan 2.575 m.²'dir. Avlu, kuzey yönünde biri diğerinden daha derin olmak üzere iki çıkıntı teşkil eder. Avlunun kuzey, güney ve doğu yönlerinde odalar, sivri kemerli, üstü tonozlu, avluya bakan tarafları açık, hayvanlara mahsus revaklar bulunmaktadır. Avlunun batı yönünde bulunan duvarın ortasında kapalı bölümün taç kapısı bulunmaktadır. Kervansarayın güney-doğu köşesindeki sekiz köşeli ve güney yönündeki yuvarlak duvar payelerinden bazıları kare kesitlidir. Yapı bugün harap durumdadır. Hanın biri dış, biride iç portalde olmak üzere iki kitabesi vardır. Dış portaldeki parçalamış, iç portalinki ise daha iyi durumdadır.

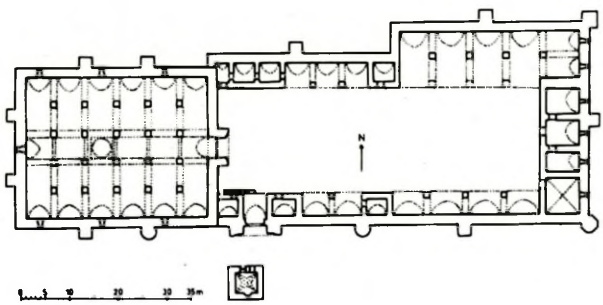

SARAFSA (ŞARAPSA) HANI (SERAPSU HANI)

Yeri ■ Antalya - Alanya

Tarihi ■ 1236-37

Banisi ■ II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Kapalı

Mescit ■ Var

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı üzeri sivri tonoz örtülü tek sahınlı kapalı bölüm ile bunun doğusunda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlu üzeri sivri tonoz örtülü mescit kısmından oluşmaktadır. Dıştan çok sayıda duvar payeleriyle desteklenen yapının taç kapısı ve mescidinde süleme ile karşılaşılmamaktadır.

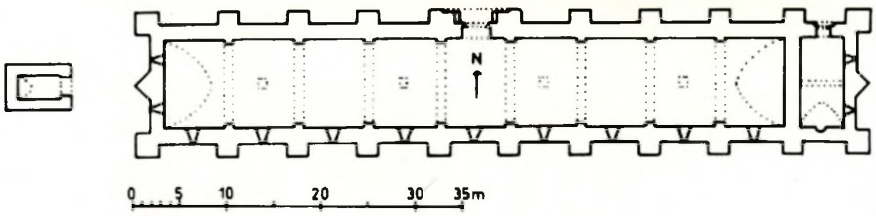

SARI HAN

Yeri ■ Kayseri-Eski Malatya

Tarihi ■ 1220

Banisi ■

Sanatçısı ■ -

Plan Tipi ■ Klasik (Karma)(Avlu + Kapalı Bölüm)

Mescit ■

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, üç sahınlı kapalı bölüm ile güneyinde üç revak, batısında ise eksendeki eyvanın iki yanında kareye yakın dikdörtgen planlı iki mekan bulunan avludan oluşmaktadır. Yapıdan günümüze sadece duvarları gelebilmiştir. Kalan izlerden mekanların sivri tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmakatdır.

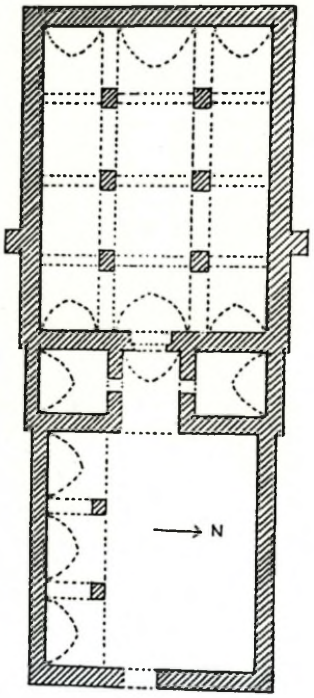

SARI HAN

Yeri ■ Aksaray-Avanos-Kayseri

Tarihi ■ 1249

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine beş sahınlı kapalı bölüm ile daha büyük ve kare planlı avludan oluşmaktadır. Kapalı bölümde enlemesine sahınlar eksende dikey bir sahınla kesilmektedir. Ortasında da kubbe yer almaktadır. Avlunun güneyinde çift sıra revak , kuzeyinde dikdörtgen mekanlar bulunmaktadır. Batıda eksende yer alan dış taçkapıdan sonra gelen giriş eyvanının güneyinde bir eyvan, kuzeyinde ise iki dikdörtgen iki mekan vardır. Yapının hamamı, giriş kapısı üzerinde de mescidi var.

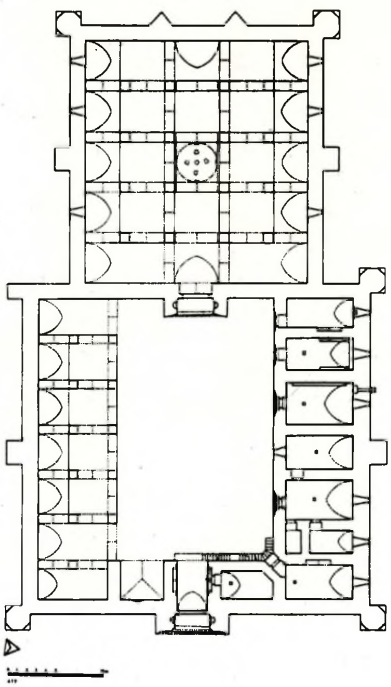

Yavuz 2000

SIRAÇAKIL HANI

Yeri ■ Aksaray - Ereğli

Tarihi ■ 1238-40

Banisi ■ -

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine beş sahınlı kapalı bölüm ile bunun batısındaki kare planlı avludan oluşur. Kapalı bölümde üzerleri sivri tonoz örtülü enlemesine sahınları eksende daha geniş tutulmuş dikey bir sahın keser. Kapalı bölümün batısı ile avlunun neredeyse tamamı yıkılmıştır.

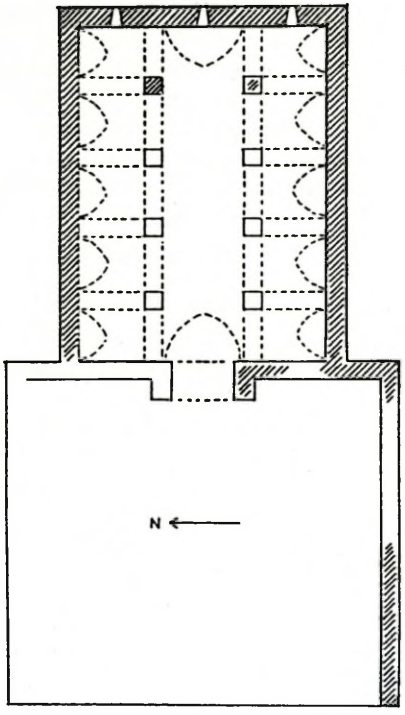

SULTAN HAN

Yeri ■ Aksaray - Konya

Tarihi ■ 1229

Banisi ■ I. Alaeddin Keykubat

Sanatçısı ■ Havlan oğlu Muhammed

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Anadolu Selçuklu döneminin en büyük kervansarayı olan yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine dokuz sahınlı kapalı bölüm ile kuzeyindeki kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı avludan oluşmaktadır. Kapalı bölüm, üzerleri sivri tonoz örtülü enlemesine sahınları ortada kesen dikey bir sahından oluşmaktadır. Bu sahının ortasında aydınlık kubbesi yer alır. Avlunun ortasında dört L paye ile taşınan kare planlı üzeri tormplarla geçilen kubbe ile örtülü köşk mescit bulunmaktadır. Avlusunu, batıda üzerleri tonozla örtülü revaklı bir bölüm, doğuda tonozlu odalar çevrelemektedir. Tonozlu odaların olduğu bölümde birbirinden bağımsız iki hamam bulunmaktadır. Yapı dıştan taçkapının iki yanındakiler dilimli, köşelere gelenler kare, aralardakiler ise çokgen kesitli payandalarla desteklenmiştir. Hem iç hemde dıştaki taçkapısında mermer kullanılan tek handır. Ayrıca, her iki taçkapınında mukarnas kavsaralı olduğu iki sultan hanından biridir. Oldukça anıtsal ve bezemeli olan taçkapılarından içteki üzerinde yıldız kompozisyonlu geniş bordürdeki iki rozetden birinde ikili diğerinde üçlü olarak düzenlenmiş balık figürleri ile yer alır.

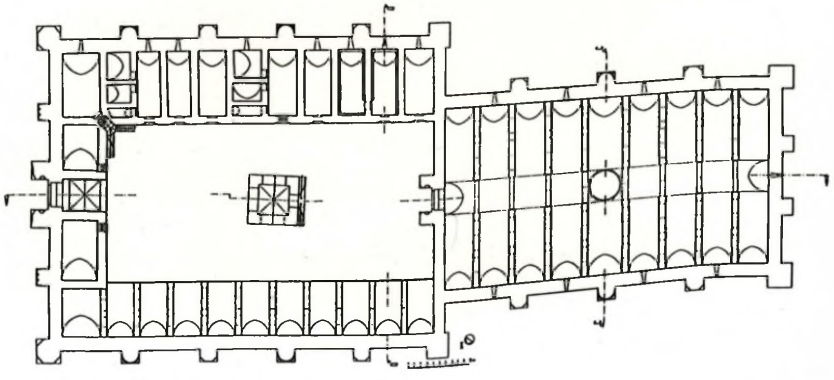

Parla 1997

SULTAN HAN (TUZHİSARI SULTAN HAN)

Yeri ■ Kayseri - Sivas

Tarihi ■ 1230-34

Banisi ■ I. Alaeddin Keykubat

Sanatçısı ■ Yadigar

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ Var

Hamam ■ Var

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Aksaray Sultan Han'ından sonra Anadolu Selçuklu döneminin ikinci büyük hanı olan yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine yedi sahınlı kapalı bölüm ile kuzeyindeki doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı avludan oluşmaktadır. Kapalı bölüm, üzerleri sivri tonoz örtülü enlemesine sahınları ortada kesen dikey bir sahından oluşmaktadır. Bu sahının ortasında aydınlık kubbesi yer alır. Avlunun ortasında dört L paye ile taşınan kare planlı üzeri tormplarla geçilen kubbe ile örtülü köşk mescit bulunmaktadır. Avlunun batısında, önleri revaklı tonozlu odalar ve kuzey-batıda hamam bulunur. Doğudaki tonozlu revaklar avluya açılırlar. Yapı dıştan taçkapının iki yanındakiler dilimli, köşelere gelenler çokgen aralardakiler üçgen kesitli payandalarla desteklenmiştir. Her iki taçkapınında mukarnas kavsaralı olduğu ikinci sultan hanıdır. Köşk mescidin doğu ve güney yüzlerinde, kemerleri çevreleyen çift ejder figürleri vardır. Yapıda, batı yan cephede, bugün yenilenmiş alsam başlı yedi su olduğu görülür.

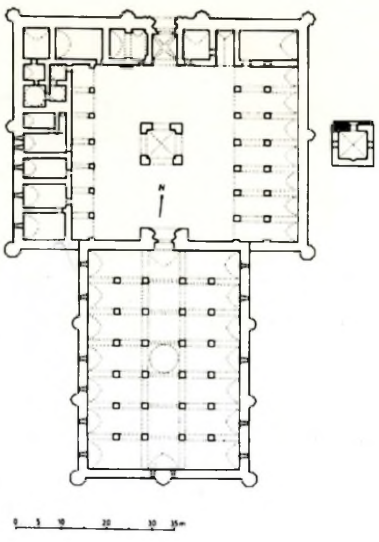

SUSUZ HAN

Yeri ■ Antalya-Isparta

Tarihi ■ 1237- 1246

Banisi ■ II. Gıyaseddin Keyhüsrev

Sanatçısı ■

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı enlemesine beş sahınlı kapalı bölüm ile avludan oluşur. Bugün avlu bölümü tamamen yıkılmıştır. (Yapının kapalı bölümü tamamlandıktan sonra, avlu bölümüne başlandığı ve tamamlanamadığı da diğer bir görüştür.) Kapalı bölüm, üzerleri sivri tonozla örtülü enlemesine beş sahının, ortada dikey bir sahınla kesilmektedir. Bu sahının ortasında aydınlık kubbesi bulunmaktadır. Kapalı bölüm taçkapısı yan nişlerini, ağızlarında insan maskı bulunan ejder figürleri çevreler, üzerlerinde karşılıklı yerleştirilmiş iki melek figürü vardır. Ayrıca, yıldız biçimi rozetler içinde küçük boyutlu aslan ve ejder figürleri görülür.

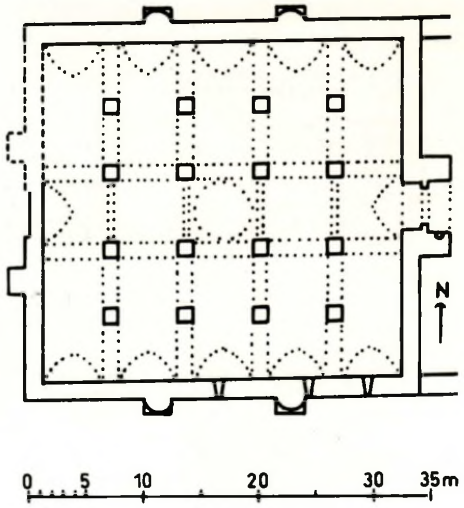

TAHTOBA HANI

Yeri ■ Sivas - Tokat

Tarihi ■ 1238-46

Banisi ■ Melike Mahperi Hatun

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm + Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile doğusunda daha büyük boyutlu kare planlı avludan oluşmaktadır. Bugün oldukça harap olan yapının kapalı bölümü tamamen avlununda güneyi yıkıktır. Avlunun kuzeyinde revaklar, doğusunda ise giriş eyvanının kuzeyinde avluya bir kapı ile açılan dikdörtgen planlı bir, güneyinde küçük olanın diğerine kapı ile bağlandığı diğerininde bir kapı ile avluya açıldığı iki dikdörtgen mekan bulunmaktadır.

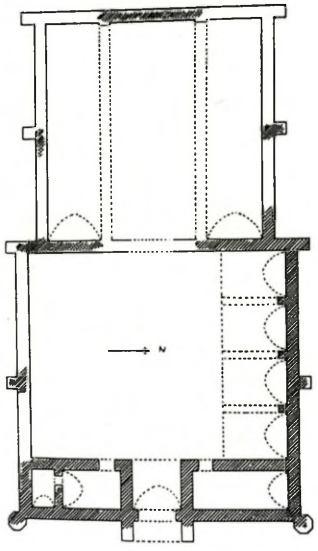

TOL HANI

Yeri ■ Seydişehir - Alanya

Tarihi ■ 1220- 1237

Banisi ■ I. Alaeddin Keykubat

Sanatçısı ■ -

Plan ■ Klasik (Karma) (Kapalı Bölüm+Avlu)

Mescit ■ -

Hamam ■ -

Çeşme ■ -

Tanımı ■ Yapı kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı üç sahınlı kapalı bölüm ile güneyinde daha büyük boyutlu doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı avludan oluşmaktadır. Yapı bugün oldukça harap durumdadır.

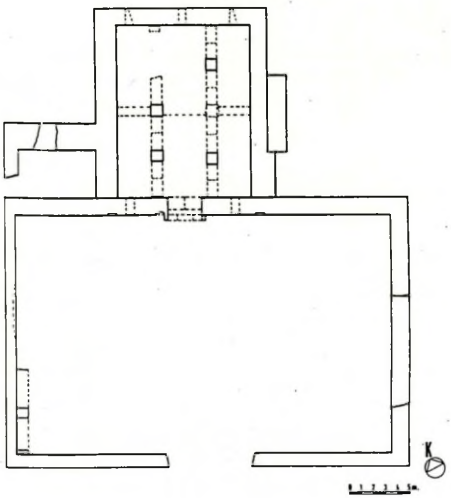

Parla 1997

Foto.: Avanos Sarı Han (Abdullah Karaçağ)

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI GENEL BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI GENEL BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR*

Acun, H.: "Tokat-Pazar Mahperi Kervansarayı Çeşmesinin Ejder Başlı Lülesinin Bulunuşu", Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Ankara 1993, s. 263-265.

Acun, H.: "Ejder Motifli Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, 1-19.

Acun, H.: "Sivas-Kangal Alacahan Menzilhan" X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 5, Ankara 1994, s. 2369-2389.

Agacanov, S.G.: Oğuzlar, Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annabardiyev, İstanbul 2002.

Ahmed bin Ali El Kalkaşendi: Sübhü-l A'şa, C. XIV, Beyrut 1987.

Ahmet Eflâkî: Menakıbu'l-Arifin (Ariflerin Menkıbeleri), I-II.MEB, Ankara, 1995.

Akalın, Ş.: "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Köşk Mescitler", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, I (1987), 3-7.

Akalın,Ş.: Karatay Han'ın Mimari Tarihi İçinde Değerlendirilmesi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, İstanbul 1988.

Akalın, Ş: "Karatay Han'ın Bereket ve Nazar Boncukları" Türkiyemiz, 19/59 (1989), 18- 29.

Akalın, Ş.: "Karatay Han'ın Çeşme Eyvanını Kuşatan Hayvan Figürleri ile İlgili Bazı Yorumlar" SanatTarihi Araştırmaları Dergisi, 2/5 (1989), 54- 61.

Akça, F.: Laodikya, Denizli 1937, s. 62–68.

Akça, F.: Küçük Denizli Tarihi, Denizli 1945, s. 26–31.

Akdağ,M.: Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cilt 1, İstanbul 1979.

Akdağ, M.: Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul 1995.

Akok, M.: "Kayseri'de Tuzhisarı Sultanhanı, Köşk Medrese ve Alaca Mescit Diye Tanılan Üç Selçuklu Mimari Eserin Rölvesi", Türk Arkeoloji Dergisi, S. 17/2, Ankara, 1969, s. 5-41.

Akok, M.: "Konya'da Üç Tarihi ve Mimari Eser (Altınapa Kervansarayı, Hasbey Darülhuffazı ve II. Selim İmareti", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XX-I, Ankara, 1973, s. 5-36.

Akok ,M.: "İshaklı Kervansarayı", Türk Arkeoloji Dergisi, XXI/2(1974): 5-21. Akok, M.-T. Özgüç: "Ağzıkara Han", Yıllık Araştırmalar Dergisi, (1965), s. 97

Akozan, F.: "Türk Hanları ve Kervansarayları", Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri, I (1963): 133-167.

Aksaraylı Kerimeddin Mahmud: Selçukî Devletleri Tarihi (Müsameret-al-Ahbar), (Çeviri: M. Nuri Gencosman), Ankara, 1943.

Aksu, F.: Isparta ili Yer Adları, Isparta 1936. Aksüt, H.: Hasançelebi (Malatya) ve Çevresi Tarihi, Ankara 1998.

Albek,A.: "Eynif Ovası ve Tol Han Hakkında Kısa Rapor", Anadolu Sanatı Araştırmaları, II (1970): 55-59.

Alptekin, C.: " Türkiye Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. 8, İstanbul, 1988, s. 207-406.

Altınöz, İ.: Dulkadir Beylerbeyliği'nin Teşekkülü ve Gelişmesi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

Altun, A.: " Türkiye Selçukluları Mimarlığı", Türkler. 7. C., Ankara, 2002: 820 - 827.

And, M.: Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası, İstanbul 1998. Anonim: 1318 Tarihli Haleb Vilâyeti Salnamesi. Istanbul 1318.

Anonim: Afyon İl Yıllığı 1967, İstanbul, 1968. Anonim: Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, I, İkinci Baskı, Ankara, 1983.

Anonim: Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, IV., Ankara 1986, s. 385.

Arık, R.O.: Ankara-Konya-Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri, Ankara. 1956.

Arık, M.O.: Anadolu Selçuklularında Erken Devir Mimari Tezyinatı, Ankara Üniversitesi, D.T.C.F., Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara 1966.

Arık, M. O.: "Başlangıç Devri Anadolu-Türk Mimarî Tezyinatının Karakteri", Malazgirt Armağanı'ndan Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 173-177.

Arık, R.: "Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel, Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesinin Tanıtımı ve Gelişimi", Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel- Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi, Ankara, 1994, s. 1-27.

Arseven, C.E.: Türk Sanatı, İstanbul 1970. Arseven, C. E.: Türk Sanatı, İstanbul, 1984. Arundell, F.V.J.: Discoveries In Asia Minor, London 1834, 161–162.

Aslanapa, O,: "Selçuklu Devlet Adamı Mübarüziddin Ertokuş Tarafından Yaptırılan Abideler", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1-4 (1956-58): 97-111.

Aslanapa, O.: "Ortaçağ'da Türklerin Bir Sosyal Yardım Müessesesi: Kervansaraylar", Türk Kültürü, S. 5, Mart 1963, 26-30.

Aslanapa, O.: Aslanapa, Türk Sanatı II, Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, 1. Basılış, İstanbul 1973.

Aslanapa, O.-V.D.: Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. Yüzyıl), İstanbul 1977.

Aslanapa, O.: Türk Sanatı I-II, , Ankara, 1984.

Aslanapa, O.: Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989.

Aslanapa, O.: Türk Sanatı I-II Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar, Ankara, 1990.

Aslanapa, O.: Aslanapa, Türk Sanatı, I-II. İstanbul 1992, 1993.

Aslanapa, O.: "Ribat", İslam Ansiklopedisi, 9, İstanbul 1993, s. 737-738.

Ayiter,K.: "Anatolische karawansereien in seldschukischer und osmanischer Zeit", Südosteuropa Mitteilungen, XVI/1- 3(1976): 52-58.

Aykut, N.: "IV. Murat'ın Revan Seferi Menzilnamesi" Tarih Dergisi, Prof. Dr. Şahabettin Tekindağ Hatıra Sayısı, 34 (1984), 183-246.

Aytaç, İ.: "Kömürhan" Vakıflar Dergisi, XX, 1988 s. 248-264.

Aytaç, İ.: "Malatya-Elbistan Kervanyolu Güzergahı ve Kurttepe Han'ı" VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1996, s. 35-47.

Aytaç, İ.: "Selçuklu Döneminde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları" I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 2001, s. 49-59.

Aytaç, İ.: Aytaç,"Selçuklu Kervansarayları" Türkler, C. 7, Ankara 2002, 854-864.

Bahar, H. - Bahar Ö.: Eskiçağ Konya Araştırmaları 2, Konya 2004.

Bakır, İ.: Konya-Antalya Arasındaki Selçuklu Hanlarının Korunması ve Yeniden Kullanma Olanakları, Antalya Selçuklu Semineri, Antalya 1988.

Bakır, İ.: "Konya- Antalya Arasındaki Selçuklu Hanlarının Korunması ve Yeniden Kullanılma Olanakları", Antalya 5. Selçuklu Semineri Bildiriler ve Seçkinler, (ed. Musa Seyirci- Gürbüz Aydın- Naci Özcan), Antalya İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Antalya, 1998.

Bakırer, Ö.: On üç ve On dördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

Bakırer, Ö.: Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı, I, Ankara 1981.

Bakırer, Ö.: "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Yapı Malzemeleri", IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, s. 165-181.

Bakırer, Ö.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Kitabeleri", V. Milli Selçuklu ve Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1996, 37-51.

Barkan, Ö.L.: "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, 279-386.

Barnes, H. – Barnes, M.: "The Survey of Medieval Castles of Anatolia (1992-96)", Ancient Anatolia, (Edit. Roger Matthews), London 1998, s. 347- 358.

Baş, A.: "Konya-Hatunsaray-Seydişehir Kervanyolu Üzerine Düşünceler", V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri (25-26 Nisan 1995), Konya, s. 141-167.

Baş, A.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Kervansarayları", Sanatsal Mozaik, Sayı: 33 (1998), 60-69.

Baş, A.: "Yeni Buluntular Işığında Zazadin Hanının Değerlendirmesi", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler-I, Konya, 2001, 101-109, 545-556.

Baş, A.: "Beylikler Dönemi Hanları" Türkler, C. 8, Ankara 2002, s. 38-45.

Bayburtluoğlu, Z.: Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993.

Baykara, T.: Denizli Tarihi İkinci Kısım 1070-1429, İstanbul, 1969.

Baykara, T.: "Alaeddin Keykubad'ın İmar Faaliyetlerinde Antalya ve Alaiye'nin Yeri", Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri 26-27 Aralık 1987, (ed. Musa Seyirci), T.C. Antalya Valiliği Yayınları, Antalya, 1988: 7-10.

Baykara, T.: "Denizli", D.İ.A., 9, İstanbul, 1994, s. 155-159.

Bayram, M.: "Sadru'd-din Konevi ile Ahi Evren Şeyh Nasiru'din Mahmud'un Mektuplaşması", S. Ü. Fen - Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Yıl: 1983, Sayı: 2, Konya 1983, s. 51 - 79.

Bayram, M.: "Selçuklular Zamanında Malatya'da İlmi ve Fikri Faaliyetler" I-II Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildiriler, Konya 1993, s. 119-124.

Bektaş, C.: Selçuklu Kervansarayları, Korunmaları ve Kullanılmaları Üzerine Bir Öneri, İstanbul: Yem Yayınları, 1999.

Bell, G.: «www.gerty.ncl.ac.uk», (23.12.2005).

Beşe, H.K.: "Tarihte Kervan Yolculuğu ve Türk Kervansarayları", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 86 (1949): 7-9.

Beyazıt, M.: " Ak Han Bezemelerinin Orta Asya Kültürü İle Bağlantısı" Sanatta Anadolu - Asya İlişkileri Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, 67- 89.

Beyazıt, M.: "Seyfeddin Karasungur: Anadolu Selçuklu Ucunda Bir Vali ve İmar Faaliyetleri", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt 2. Denizli 2007, s. 151–158.

Bilgin, İ.: Bilgin, "Selçuklular ve Beylikler Devrine Ait Yayınlanmamış Üç Kitabe", Vakıflar Dergisi, XIX, Ankara. 1985, s. 267-270.

Bittel, K.: Kleinasiatische Studien, Istanbuler Mitteilungen Herausgegeben Von Der Abteilung İstanbul Des Archäologischen Institutes Des Deutschen Reiches Heft 5, İstanbul 1942.

Bingöl, Y.: Bingöl, İshak Paşa Sarayı, Ankara 1998.

Bozer, R.: "Eğirdir Hanı 1993 Yılı Kazı Çalışmaları", Göller Bölgesi Arkeolojik-Kültürel-Turistik-Araştırma ve Değerlendirme Projesi, Ankara, 1994, s. 95-103.

Böcüzade, S. S.: Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi, İstanbul 1983.

Branning, K.: «www.turkshan.Org/plantypes. htm», (24.01.2006).

Bulut, L.: "Anadolu Selçuklu Sanatında Maske Şeklinde İnsan Başı Tasvirleri ve İkonografik Kaynağı Üzerine Düşünceler", Sanat Tarihi Dergisi, X (2000), 21-41.

Buyruk, H.: Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Iğdır, Iğdır 2006.

Cahen, C.: Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1979.

Cahen, C.: "İlk Ahiler Hakkında", Belleten, L/197 (1986).

Cahen, C.: Osmanlı'dan Önce Anadolu'da İlk Türkler, İstanbul, 1994.

Cahen, C.: "13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", Cogito, 29 (2001) 132-144.

Cantay, G.: "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi" IX.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt III, Ankara 1989, s. 1381-1397.

Cebeci, D.: " Türk Ailesinin Bazı Özellikleri", Tarihi Akış Içerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 17 Mayıs 1990,

Cezzar, M.: Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977.

Cezar, M.: " Türk Tarihinde Kervansaray", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981: 931-940.

Clavijo, R. G. De: Embassy to Tamerlane, (Çev. G.L.Strange), London 1928.

Combe,É.- Sauvaget,J.-Wiet,G, ve diğerleri: Répertoire Chronologique d'Épigraphie Arabe, Yayımlayan., 16 cilt., Cairo, 1931

Combrey,R. de: Caravasaray. Alone in Moslem Places, Garden- City, New York 1978.

Cuinet, V.: La Turguie d'Asie; geographie, administrative, statistique descriptive et raisonnee de chaque province de l'Asie Mineure I, Paris 1890-95.

Çaycı, A.: Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri, Ankara, 2002.

Çayırdağ, M.: Kayseri Tarihi Araştırmaları, Kayseri, 2001.

Denktaş, M.: Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler-Hamamlar), Kayseri, 2000.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları", İlgi, 42 (1985): 2-7.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları, Zazadin Han- Sadeddin Köpek Hanı", İlgi, 44 (1986): 26-31.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Obruk Han", İlgi, 45 (1986): 10-14.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Kızılören Hanı", İlgi, 46 (1986): 8-13.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Konya-Beyşehir Arasında Kuruçeşme Hanı", İlgi, 47 (1986): 24-27

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Kadın Han", İlgi, 48 (1987): 14-17.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Horozlu Han", İlgi, 49 (1987): 24-28.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Şarapsa Han", İlgi, 50 (1987): 24-28.

Demir 1987-4: A. Demir, "Anadolu Selçuklu Hanları Alara Han", İlgi, 51 (1987): 18-23.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları, Kargı Han", İlgi, 52 (1988): 8-11.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları Evdir Han", İlgi, 53, 1988, 13-17.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. Kırkgöz Han", İlgi, 54 (1988): 17-20.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları Susuz Han", İlgi, 55, (1988), 15-19.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları. İncir Han", İlgi, 56 (1989), 8-12.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları-Akhan-Denizli", İlgi,57(1989), 9–13.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları Çardak Han", İlgi, 58, (1989), s. 20-23.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları, Eğirdir Taş Medrese", İlgi, Yıl: 23, Sayı: 59, İstanbul, s. 24-27.

Demir, A.: Anadolu Selçuklu Hanları, Ertokuş Han, İlgi, 60(1990): 22-25.

Demir, A.: "Anadolu Selçuklu Hanları-Altınapa Han", İlgi, 61 (1990), İstanbul, s. 24-27.

Deniz ,B.: "Alay Han'ın (Aksaray) Hikayesi", Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, Bidiriler, İzmir, 2002, s. 229-246.

Deniz, B.: "Alayhan Kazısı ve Sağlamlaştırma Çalışması- 2002", IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005 Erzurum, Erzurum 2005, s. 203-216.

Diez E. - Aslanapa, G: Türk Sanatı, İstanbul, 1955.

Dilaver, S.: "Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi", Sanat Tarihi Yıllığı 4 (1971) 17-28.

Dora, R.: " Osmanlı Öncesi Türk Han ve Kervansarayları", İlgi, 16/33 (1982): 8-15.

Durukan, A.: "Alaeddin Keykubat Döneminde Antalya", Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri, Antalya, 1986, 29.

Durukan, A.: "Alaeddin Keykubad Döneminde Antalya", Antalya 2. Selçuklu Eserleri Semineri 26-27 Aralık 1987, (Ed. Musa Seyirci), T.C. Antalya Valiliği Yayınları, Antalya, 1988: 26-41.

Durukan, A.: "Selçuklu Döneminde Ticaret Hayatı Ve Antalya", Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989, (Ed.Musa Seyirci), Antalya Valiliği Yayınları, İstanbul, 1989: 50-59.

Durukan, A.: "Ak Han'ın Süsleme Programı", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, 143- 160.

Durukan, A.: " Niçin Kervansaray ", Vakıf ve Kültür, 1/1 (1998), 29- 35.

Durukan, A.: Aynur Durukan, "Anadolu Selçuklu Döneminde Bani-Sanatçı İlişkileri", Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, Kayseri, 2001, s. 247-278.

Duymaz, A.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Ekonomik Ortamına, Burdur-Bucak'tan Mimari Bir Örnek: Susuz Han", I. Burdur Sempozyumu, 16-19 Kasım 2005.

Egemen, A.: " Kayseri'de Sultan Han", Yapı Teknik, II/9 (1957): 2.

El-Câhız,: Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri (Menakıb Cund El-Hulefa ve Fezâilu'l-Etrâk), Çev: R. Şeşen, Ankara 1967.

Elisséeff, N.: "Khan", Encyclopedie de l'Islam, New ed. IV. Leiden 1978: 1042-1049.

Erdem, T.: "Eğridirde Dündar Bey Medresesi", Ün,1/7 (1934), 106-109.

Erdoğan A.: " Türk Kadını ve Edebiyat", Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1996.

Erdmann, K.: "Der Kargı Han bei Alanya", Kunst des Orients, II(1955): 5-29.

Erdmann, K.: "Notizen zum inneranatolischen Karavansaray: Beobachtungen auf einer Reise im Juli 1953", Kunst des Orient, 2(1955): 1-29.

Erdmann, K.: "Turkische Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit", İstanbuller Mitteilungen, 8, 1958, 3

Erdmann, K.: Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, I, Berlin 1961.

Erdmann, K.: "Das Selschukische Karavansaray", Zeitschrift für Kulturaustausch, 12(1962): 163-169.

Erdmann, K.: "Bericht über den Stand der Arbeiten über das anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts", Atti del Seconde Congresso Internazionale di Arte Turca, Venezia 26-29 Septembre 1963, Napoli 1965: 73-81.

Erdmann, K.: " Selçuklu Kervansarayları", çev. F. Tunçdağ, Ön Asya, 13-14 (1966): 10-11,21.

Erdmann, K.- Erdmann, H.: Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, II-III, Berlin 1976.

Eren , N.: "The İncir Han", İlgi, 13/27(1979): 18-23.

Ergene, M.B.: "Ağzı Kervansarayı ve Büyük Han", Türkiye Turing ve otomobil Kurumu Belleteni, 282(1965): 11.

Eröz, M.: Türk Ailesi, MEB, İstanbul, 2000.

Ersoy, B.: "Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervansaraylar", Kültür ve Sanat, S.25, Ankara 1995, 22-26.

Ersöz, İ.: "Ashab-ı Kehf" mad., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1991, s. 465-467.

Erten, S.F.: Erten, Antalya Vilayeti Tarihi, İstanbul 1940.

Eser, E.,: 11- 14. Yüzyıllar Anadolu-Suriye Sanat İlişkileri (Cephe Mimarisinde Suriye Etkileri), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

Esin, E.: "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)", İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, C. II, Kısım 1a, İstanbul 1972.

Eskici, B.: Eskici, Ankara Mihrapları, Ankara 2001.

Evliya Çelebi: Seyahatname, C. II, s. 219-224.

Evliya Çelebi: Seyahatnamesi, 4. Kitap, İstanbul 1999, s. 10-11.

Eyice, S.: "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1960, 99-120.

Eyice, S.: "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1960, 99-120.

Eyice, S.: "İshaklı Han", Türk Ansiklopedisi, XX (1972): 287.

Eyice, S.: "Akhan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul 1989: 236.

Faroqhi, S.: "16. Yüzyılda, Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe), Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayısı.

Faroqhi, S.: Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, İstanbul 1993. Ferrero, D.: "Il caravanseraglio di Ak Han presso Denizli", Palladio, III-IV (1959): 21-36.

Fersan, N.A.: The Çardak Kervansarayı in Denizli, O.D.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1974.

Fırat, N. İ.: "Kervansaray ve Hanların Otel Olarak Değerlendirilmesi", Kültür ve Sanat, II/7(1990): 46-52, 91-92.

French, D.: "Roman Roads and Milestones of Asia Minor", British İnstitute of Archaeology at Ankara, Monograph No.9, I, 1988.

Gabriel, A.: Monumens Turcs d' Anatolie,I- II, Paris, 1931. Gabriel, A.: Monuments Turcs D'Anatolie. Kayseri-Nigde, c.1, Paris, 1931.

Gabriel, A.: Monuments Turcs d'Anatolie, Tome Deuxieme Amasya-Tokat-Sivas, Paris 1934.

Gafar: Aksaray Vilayeti Dahilinde Türk Eserleri, Argıt Hanı İlk Mektep Muallimi, Konya 1930.

Genç, R.: "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Ankara 1987, s. 145-169.

Genç, R.: Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, TKAE, Ankara 1997.

Geyikoğlu, H.: Selçuklulardan Safevilere Sa'd Çukuru, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.

Gierlichs, J.: "Mittelalterlische Tierrelifs in Anatolien und Nordmesopotamien", İstanbuler Forschungen, Band 42, Tübingen, 1996.

Gierlichs, J.: Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Nordmesopotamien, Tübingen 1996.

Goodwin, G.: A History of Otoman Architecture, London 1971 . Gönçer, S.: "Üç Türk Mimar ve Eserleri: Oğul Bey", Taşpınar Dergisi, I/ 9 (1933), 207-218.

Gönçer, S.: "İshaklı Kervansarayı", Taşpınar, 159(1948): 474-476.

Gönçer, S.: Afyon İli Tarihi, I, İzmir, 1971.

Güler, O.: "Anadolu Selçuklu Hükümdarlarının Tasvirli Sikkeleri ve Kayseri Selçuklu Darphanesi", Selçuklu Devrinde Kültür ve Medeniyet, Kayseri 1992, 209-221.

Güler, A.: "İlk Yazılı Türkçe Metinlerle Aile ve Unsurları", Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi, I, T.C. Başbakanlık A. A. K., Ankara 1992.

Gündoğdu, H.: Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1979.

Gündoğdu, H.: Dulkadir Beyliği Mimarîsi, Ankara, 1986.

Gündoğdu, H.: "Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", Şehr-i Mübarek Erzurum (adlı kitapta), Ankara 1988: 137-240.

Gündoğdu, H.: "Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyishan) Hanı", Vakıflar Dergisi, XXII(1991), 289-300.

Gündoğdu, H.: Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara 1991.

Gündoğdu, H.: "Köprüköy Hanı", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 4, Erzurum 1998, s. 79-90.

Gündoğdu, H.: "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", Kars Beyaz Uykusuz Uzakta (adlı kitapta), İstanbul 2006, s. 229-274.

Gündoğdu, H.: "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Ani", Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 17, Erzurum 2006, s. 51-84.

Gündüz, S.: "Karatay Han Portalleri Süsleme Programı İkonografisi", Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, Ankara 2002, 291- 306.

Güran, C.: Türk Hanların Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi, Ankara, 1978.

Gürdal, M.: "Alanya Selçuklu Hanları", Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri 22-23 Mayıs 1986, Antalya, 1986: 49-54.

Güreşsever, G.: "Urfa'da İki Kervansaray", MTRE Bülteni, 3/9- 10(1977): 12-27.

Güreşsever, G.: "Two Newly Discovered Caravanserais of Urfa", Fifth International Congress of Turkisch Art, 21-26 Septembre 1975, Budapest 1978: 407.

Hacıgökmen, M.A.: "Şarabsa Hanı ve Banisi", Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri III, (Ed. Faruk Nafiz Koçak), 1. Baskı, 2004: 441-445.

Halaçoğlu, Y.: XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1991, s. 137-162.

Halil Edhem (Eldem): "Anadolu'da İslami Kitabeler (Karatay Hanı)", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM) No: 33, Ağustos 1331 (H.), s. 513-523.

Halil Ethem (Eldem): "Anadolu'da Selçukî Hanları", Türk Yurdu, 14/106, 1918, s.183-188.

Halil Ethem (Eldem): "Die seldschukischen Hane in Anatolien", Herausgegeben vom "Osmanischen Lloyd", 1918: 1-4.

Hamzakadı, M.: "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Turistik Durumları", Devrim, Mart 1965, s. 6.

Hamzakadı, M.: Tarihi Yönden Aksaray", Hasandağı Gazetesi, 1966, s. 2.

Hasol, D.: Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1995

Hartmann, R.: Im Neuen Anatolien Reiseeindrücke, Leipzig, 1928. Heyd, W.: Historie du Commerce du Levant au Moyen Age, C.II, Amsterdam 1959.

Holzmeister, C.- Holzmeister, G. -Fahrner R.: Bilder aus Anatolien: Höhlen und Hane in Anatolien, Wien, 1955.

Honigmann, E.: "Malatya" İslam Ansiklopedisi, C. 7, İstanbul 1993, 232-239.

HorvathB.: Anadolu 1913 (Türkiye'nin Kalbinde Anadolu'da 2300 Kilometre), İstanbul, 1997.

Huart, C.: Mevlevîler Beldesi Konya, Çev.: N. Uzel, İstanbul, 1978.

Hüseyni: Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye, Çev.: N.Lugal, Ankara, 1999.

Işık, E.: "Türk Aile Yapısında İslami Dönem", Tarihi Akış İçerisinde Türklerde Aile Yapısı Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 17 Mayıs 1990.

İbn Batuta: Seyahatname (Tuhfetu'n-Nuzzar fi Garaibi'l-Emsar), Tam Metin, C. I-II, İstanbul,.1993.

İbn Bibi: Anadolu Selçuki Devleti Tarihi, (Çev. M. N. Gençosman- F.N.Uzluk), Ankara 1941.

İbn Bibi: El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1996.

İlter, İ.: Tarihi Türk Hanları, Ankara 1969.

İnal, G.: " Susuz Han'daki Ejderli Kabartmanın Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri ", Sanat Tarihi Yıllığı, IV (1971), 153- 182.

İnal, G.: " Orta Çağlarda Anadolu'da Çalışan Suriye ve Mezopotamyalı Sanatçılar", Sanat Tarihi Yıllığı, XI (1981), 83- 94.

İnan, A. A.: Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, M.E.B., İstanbul 1968.

İnce, K.: "Denizli Ulu Camii Hakkında", Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, s. 208–211.

İpekoğlu, B.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Birleşik İşlevli Yapıları için Bir Değerlendime Yöntemi", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, cilt I, Konya, 2001: 407-423.

İslimyeli, N.: Sanat Terimleri Ansiklopedisi, cilt 2, Ankara, 1976.

Jerphanıon, G.de: Mélanges d'Archéologie Anatolienne Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains, Byzantins et Musulmans de Pont, De Cappadoce et de Galatie, Beyrouth 1928.

Jerphanıon, G.de: "Le Sultan Khan de Palas", Mélanges de l'Université Saint Joseph, VIII/ 15 (1931): 283-286.

Kafesoğlu, İ.: Selçuklu Tarihi, İstanbul, 1972

Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1991.

Kara, M.: Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Ankara, 1990.

Kara, S.: Selçukluların Dini Serüveni, İstanbul, 2006.

Karaca, B.: XI. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 1997.

Karamağaralı, H.: " Anadolu Selçuklu Kervansarayları" , Önasya, VI/ 61-62 (1970): 4-5.

Karamağaralı, N.: " Anadolu Selçuklu Mimarisinde Hz. Ali İkonografisi ", Sanatta Anadolu - Asya İlişkileri Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan, Ankara 2006, 297- 315.

Karaoğlu, A.Z.: "Konya Yakınlarındaki Kızılören Han'ın Tanıtımı ve Değerlendirilmesi", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Cilt: 1, Konya, 2001, 461-474.

Karauğuz, G.-Kunt, İ.H.: Eskiçağ Kaleleri, Konya. 2004.

Karpuz, H.: "Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı (Sultandağı) Hanı", Antalya 3. Selçuklu Semineri , 10-11 Şubat 1989, "Bildiriler", İstanbul, 1989: 82-90.

Karpuz, H.: "Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi Tarafından Konya'da Yapılan Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", Sanat Tarihi Dergisi, IX, I. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Sempozyumu, 9-11 Nisan 1997 İzmir, 1998.

Karpuz, H.: "Konya Yakınlarında Bulunan Selçuklu Kervansaraylarının Koruma Problemleri", Antalya 5. Selçuklu Semineri Bildiriler Ve Seçkinler, (Ed. Musa Seyirci- Gürbüz Aydın- Naci Özcan), Antalya İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Antalya, 1998: 47-58.

Karpuz, H.-Baş, A.: "S. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Tarafından Konya'da Yapılan Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", Yeni İpek Yolu Konya IV, Ed. Yusuf Küçükdağ, Konya, 2001, s. 191-200.

Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lûgati't-Türk, Çev.: Besim Atalay, 4 Cilt, TDK. Ankara, 1985. Kâtip Çelebi: Cihannüma, İstanbul 1144 (1731-32).

Kayademir, M.: Restoration Project of İshaklı Caravanserai in Sultandağı, O.D.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1974.

Kıntak, T.: Antalya Kargı Han, (Yayınlanmamış Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, 1987.

Kırpık, G.: Tarihi Gelişim İçinde Ahilik ve Lonca Müessesesi, Ahilik Araştırmaları Dergisi, Kırşehir, 1(2004), .

Kırzıoğlu, M.F.: Ani Şehri Tarihi, Ankara 1982.

Kıstır, M.R.- Hünük, T . N.: "Dayanıklılığı Sağlayan Kriterler Bağlamında Ertokuş Kervansarayı'nın İncelenmesi", Batı Akdeniz Mimarlık Dergisi, Antalya 2004.

Kıyıcı, M.: Çevre Tarihi İçinde Atabey ve İz Bırakanlar, Ankara 1995.

Kiepert, M.: Etude sur l'Itineraire de l'Asie Decidentale de Pegolotti", Historie C1 der Berliner Akad, 1881.

Kiepert, M.: Karte von Kleinasien, Berlin, 1902-1906.

Kleiss, W.: "Anatolische und İranische Karavanserails in seldschukisher Zeit", X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara 1991: 945-950.

Kofoğlu, S.: "Feleküddin Dündar Bey", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 307-309.

Kofoğlu, S.: "Hamidoğulları", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 15, İstanbul, 1997, s. 471-476.

Konukçu, E.: Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992.

Konukçu, E.: "Aras Boyunda Bir Ortaçağ Şehri: Sürmeli", Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan), S. 12, İstanbul 2002, s. 187-193.

Konukçu, E.: Tarihte ve Günümüzde Hasankale (Kitabında bölüm), (tsiz), s. 3-228.

Koman, M.- F. Uğur, Celalüddîn Karatay, Sayı: 10, Konya, 1940.

Konu, H.: Oğuzhandan Doğan Şehir, İstanbul 2000.

Konyalı, İ.H.: Alanya (Alâiyye), İstanbul. 1946.

Konyalı, İ.H.: Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.

Konyalı, İ.H.: Konya Tarihi, Konya, 1964 Konyalı, İ.H.: Abideleri ve Kitabeleri İle Niğde Aksaray Tarihi I. İstanbul Fatih Yayınevi Matbaası, 1974.

Konyalı, İ.H.: "Hatuniye Medresesi ve Danişmendoğulları Kayseri'deki Eserleri", Konya, (1984): 86.

Köprülü, M.F.: "Jean Sauvaget'nin, Les Caravansérails Syriens du Hadjdj de Constantinople Adlı Makalesinin Tanıtımı", Vakıflar Dergisi, sayı II, Ankara 1942.

Köprülü, M.F.: "Vakfa Ait Tarihi İstılahlar: Ribat", Vakıflar Dergisi, II, Ankara, 1942, s. 267-268.

Köprülü, F.: Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 1993.

Köseoğlu, N.: "Eğridir Kitabeleri ve Mezar Taşları", Ün, 3/34(1937), 475-478.

Köymen, M. A.: "Alp Arslan Zamanında Kültür Müesseseleri I", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı IV, Ankara 1975.

Köymen, M. A.: Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976.

Köymen, M. A.: Alp Arslan ve Zamanı, C.II, Ankara, 1983.

Köymen, M.A.: Alp Arslan ve Zamanı, C.III, Ankara, 1992.

Köymen, M. A.: Büyük Selçuklu Tarihi, Ankara, 1999.

Kuban, D.: Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kuban, D.: "Kervansaraylar" Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul 2002, s. 227-250.

Kunduracı, O.: "Kubadabad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar-I", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler, II, Konya. 2001, s. 53-59.

Kunduracı, O.: "Kubadabad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar-II", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Bildiriler, Kayseri. 2002, s. 537-550.

Kunter, B.: " Karatay Kervansarayı", Ülkü, II/14 (1948): 17-19, 32.

Kuyulu, İ.: "Anadolu Selçuklu Kervansarayları İle Orta Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir Deneme" Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi, VIII (1996): 51-78.

Lanckoronski, K. G., Staedte Pamphiliens und Pisidiens II., Prag-Wien 1890-92. Mandel Khan, G.: I Caravanserragli Turchi, Bergamo 1988.

Mayer,L. A.: Islamic Architects and Their Works, Cenevre, 1956. Mert, Hamdi: Hoca Ahmet Yesevi Hayatı Fikirleri Ve Hizmeti, Ankara(Tarihsiz).

Mocan, İ.A.: The Akhan Caravansarai In Denizli (ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1972.

Mitchell, S.: Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War, London 1995.

Mitchell, S.: Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, Oxford 1993.

Müderrisoğlu, M.F.: "Afşin Eshab-ı Kehf Külliyesi Hanı", Kültür ve Sanat, X (1991), s. 12-15.

Mülayim, S.: Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı, Ankara, 1982.

Mülayim, S.: "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", Antalya IV. Selçuklu Semineri (Bildiriler), Antalya 1993, s. 68.

Mülayim, S.: "İncir Hanı Rumilerinde Asiyatik Bir Unsur", V. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, s. 73-78.

Mülayim, S.: Değişimin Tanıkları. Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi. İstanbul 1999.

Müler, K.: Die Karawanserai Im Vorderen Orient, Berlin 1920.

Müler, K.: "Yakındoğu Kervansarayları", Yeni İpek Yolu, Konya IV (Özel Sayı), (2001): 123-166.

Nalbantoğlu, A.: " Konya – Beyşehir Yolunda İki Selçuklu Hanı", Tarih Hazinesi, I/II (1951): 564-570.

Nasır-I Hüsrev: Sefername, Meb, İstanbul, 1994. Nizamülmülk: Siyasetname (Siyerü'l-Mülûk), Çev: N. Bayburlugil, İstanbul, 1998.

Ogan, A.: "Kervansaraylar." "Akhan"", İnanç, 94-95 (1944): 4-5.

Ogan, A.: "Türkün Medeni ve İçtimai yapılarından Han ve Kervansaraylar", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 38 (1945): 24-26.

Oğuz, M.: Başlangıcından Osmanlıların Fethine Kadar Malatya Tarihi (M. Ö. 5500-M. S. 1516), İstanbul 1985.

Orhonlu, C.: Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı, İstanbul 1967.

Orhonlu, C.: Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul 1987.

Ögel, B.: "Türk Ailesinde Kadın",Tercüman Kadın Ansiklopedisi C. 1, İstanbul 1984.

Ögel, B.: Türk Kültürünün Gelişme Çağları, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.

Ögel, S.: "Selçuklu Sanatında Çift Gövdeli Aslan Figürü" Belleten, XXVI/103 (1962), 528- 538.

Ögel, S.: "Ortaçağ Çerçevesinde Anadolu Selçuklu Sanatı" Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, 131- 138.

Ögel, S.: Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler, İstanbul 1986.

Ögel, S.: Anadolu Selçuklularının Taş Teyzinatı, Ankara 1987.

Ögel, S.: Anadolu'nun Selçuklu Çehresi, İstanbul 1994.

Ögel, S.: "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Taş Süsleme", Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı (Ed. D. Kuban), İstanbul 2002, s. 326.

Ögel, S.: " Taçkapılar ", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, 2, (Ed. A. U. Peker- K. Bilici), Ankara 2006, 469- 487.

Önder, M.: Mevlana Şehri Konya, Konya, 1962,

Öney, G.: "Anadolu Selçuk Sanatında Balık Figürü (The Fish Motif in Anatolian Seljuk Art)", Sanat Tarihi Yıllığı, II, (1966-1968) 142-168.

Öney, G.: " Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri ", Belleten, XXXIII/130 (1969), 171- 191.

Öney, G.: " Anadolu Selçuklu Sanatında Boğa Kabartmaları", Belleten, XXXIV/133 (1970), 83- 100.

Öney, G.: Anadolu Selçuklu Mimarisinde Antik Devir Malzemesi, Ankara 1970.

Öney, G.: " Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü", Anadolu (Anatolia), XII, (1971), 1- 64.

Öney, G.: Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.

Önge, Y.: "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk- Mescit Geleneği", Önasya, V/52 (1969): 9-11.

Önge, Y.: "Anadolu'da Ejder Başlı Madenî Çeşme Lüleleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi I 1969, Ankara 1970, s. 183-185.

Önge, Y.: "Die Baeder der seldschukishen Karawansereien in Anatolien", Ars Turcıca, Atken des VI. Internationalen Kongresses für Turkische Kunst, München 3-7 September 1979, I, München 1987: 281-285.

Önge, Y.: Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara, 1995.

Önge, Y.: Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, 45-46.

Önge, M.: Restoration of Zazadin Han A 13th Century Seljukid Caravanserai Near Konya, Basılmamış Y. Lisans Tezi, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Tarihi Anıtların Restorasyonu ve Korunması Y. Lisans Programı, 2004.

Özbek, Ö.: The Ertokuş Caravanserai in Eğridir (Eğridir: Ertokuş Hanı), O.D.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1972.

Özbek, Ö.: "Eğridir Mübarizüddin Ertokuş Kervansarayı", Vakıflar Dergisi, XI(1976): 293-311.

Özbek, S.: "Güney- Batı Anadolu Selçuklu Kervansarayları". Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970, İstanbul, 1970: 271.

Özdemir, T.: Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk Mescitler (Yayınlanmamış Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, 2001.

Özdoğan, K.: "Selçuklu Kervansarayları", Yeni Erciyes, 118 (1955): 141-170, (1956): 9-10.

Özergin,M.K.: Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları, (İ.Ü.Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1959.

Özergin,M.K.: "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" Tarih Dergisi, 15/20 (1965), 141- 170.

Özgüç,T.: "Elbistan Ovası'ndaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı", Belleten, XII/45 (1948), s. 226-232.

Özgüç,T – Akok, M.: "Sarı Han", Belleten, XX(1956): 379-383.

Özgüç,T – Akok, M.: "Ağzıkara Han", Yıllık Araştırmalar Dergisi, I(1957): 93-104.

Özgüç,T – Akok, M.: "Alayhan, Öresun Han ve Hızır İlyas Köşkü (İki Selçuklu Kervansarayı ve Bir Köşkü)", Belleten, XXI(1957): 81-144.

Özgüç,T – Akok, M.: "Afşin Yakınındaki Eshab-ı Kehf Külliyesi", Yıllık Araştırmalar Dergisi, II (1958): 77-92.

Özkan,H.: Selçuklular ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapıları, Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu, Cilt. III, Isparta 2001.

Özkarcı, M.: Afyon – Çay'da Ebû'l-Mücahid Yusuf Külliyesi, Ankara, 1996.

Özkarcı, M.: "Afşin Eshab-ı Kehf Ribatı ve Medresesi", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri (11- 13 Ekim 2000 – Konya), II, Konya, 2001,153-170.

Özkul- N.Fındık: Hekimhan Çeşmeleri" Sanat, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 9(2006): 99-116.

Öztürk,N.: "Selçuklu-Osmanlı Dönemi Ulaşım Sisteminde ve Ticaretinde Tokat'ın Yeri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Sempozyuma Sunulan Bildiriler, Ankara 1987, s.71-80.

Parla, C.: I. Alâeddin Keykubad Dönemi yapılarında Biçim ve Estetik , Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 1997.

Pegolotti, B.: La Practica della Mercature, (Yay. A.Evans), Cambridge 1936.

Pıtcher, M.: Osmanlı Devleti'nin Tarihi Coğrafyası, İstanbul, 1999.

Rice, T. T.: The Seljuks in Asia Minor, London, 1961.

Riefstahl, R.: "New Types of Seljuk Hans in Anatolia", Parnassus, I/3(1929): 21-29.

Riefstahl, R.: Turkish Architecture in southwestern Anatolia, Cambridge, 1931.

Riefstahl, R.: Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi, İstanbul, 1941.

Rogers, J. M.: "Royal Caravansarays and Royal Inscriptions in Seljuk Anatolia", Atatürk Üniv. Ed. Fak. Araştırma Dergisi (Prof.Albert Louis Gabriel Özel Sayısı), Ankara 1978, s. 397-431.

Roux ,J. P.: "Le Decor animé du Caravanserail de Karatay en Anatolie", Syria, XLIX(1972), 371- 397.

Roux ,J. P.: "Le Caravansérail Seldjoukides d'Asie Mineure", Archeologia, 139(1980): 28-40.

Roux ,J. P.: "La Sculpture Figurative de é Anatolie Musulmane" Turcica, XXIV(1992), 27- 90. Sarre, F.: Reise in Kleinasien, Berlin, 1896.

Sarre, F.: Küçükasya Seyahati, 1895 Yazı, Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar, (Çev.: Dârâ Çolakoğlu), Pera Turizm ve Tic. A. Ş., İstanbul, 1998.

Sayan, Y.: Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. yy). Kültür Bakanlığı Yayını, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Sayan, Y.: "Türkmenistan'da Karahanlılar'a Maledilen Mimari Eserler Hakkında Yeni Görüşler", Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001, İzmir 2002,519

Sceratto, U.: "An Early Ottoman Han Near Lake Apolyont", Atti del Secondo Congresso İnternationale di Arte Turco, Venezia 1963, s. 221-234.

Schneider, G.: Geometrische Bauornamente der Seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1980.

Schneider, G.: Pflanzliche Bauornamente der Seldschuken in Kleinasien, Wiesbaden 1989.

Schneider, G.: Türk Mimarisinden Çizimler, İstanbul 2000.

Sevim, A-Yücel, Y.: Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara, 1989.

Sourdel, J.-Sourdel,T.: "Les Dates de Construction de l'Agzıkara Han d'Après ses inscriptions", Forschungen zur Kunst Asiens (İn Memoriam Kurt Erdmann), s. 74-78.

Sönmez, Z.: Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara, 1989.

Sönmez, Z.: "Anadolu Selçuklularında Atabeylik, Atabey Esededdin Ayaz ve 13. Yüzyıl Mimarisine Katkıları", Emin Bilgiç Hatıra Kitabı, İstanbul, 2000, s. 169-177.

Sözen, M.: Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri, Cilt: I, İstanbul, 1970.

Sözen, M.: Anadolu Medreseleri, Selçuklu ve Beylikler Devri, Cilt: II, İstanbul, 1972.

Spratt, Forbes: Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis: In Company with the Late Rev. E. T. Daniell, London, 1857

Sterrett, J. R. S.: An Epicraphical Journey in Asia Minor, Boston. 1888.

Sterrett, J. R. S.: " A Ruined Seljuk Khan Compared with Anatolian Khans of Today", American Journal of Archeology, Second series, V(1901): 8-9.

Swoboda, H. - Kneil, H..- Knoll, F.: Denkmaler Aus Lykaonien Pamphylien und Isaurien, Wien. 1935.

Süer, T.: The Kırkgöz Han in Antalya, O.D.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1974.

Süleyman Er-Râvendî: Rahatü's-Sudûr Ve Âyetü's-Sürûr, Çev.: A. Ateş, Ankara, 1999.

Süleyman Şükrü (Karçınzade): Seyahatü'l-Kübra – Büyük Seyahat, (Eski Yazıdan ve Osmanlıca'dan Çeviren: Salih Şapçı), Eğirdir, 2005.

Sümer, F.: Yabanlu Pazarı (Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar), İstanbul, 1985.

Sümer, F.: Eshabü'l-Kehf (Yedi Uyurlar), İstanbul, 1989.

Şahin, M. K.: "Denizli/Pamukkale (Hieropolis) Müzesi'nde Bulunan Anadolu Selçuklu Dönemine Ait Yazıtlar", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08–10 Nisan 2002) Bildiriler, Kayseri 2002, s. 679–694.

Şapolyo, E. B.: " Türk Kervansarayları", Önasya II/ 24 (1967): 12-13. Şaman Doğan, N.: Isparta ve Çevresindeki Selçuklu Beylikler Dönemi Yapıları, Doktora Tezi, Ankara 1993.

Şaman Doğan, N.: " Karma Tipte Hanların Bir Çeşitlemesi Üzerine Görüşler", 9. Millerlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995: 299-308.

Şaman Doğan, N.: "Konya'dan Antalya- Alanya'ya Uzanan Kervanyolları Hakkında Bazı Görüşler", Alanya Tarih ve Kültür Seminerleri 1992-1993-1994-1995, (Ed. Faruk Nafiz Koçak), Antalya, 1996: 381-385.

Şaman Doğan, N.: " Anadolu Selçuklu Dönemi Geometrik Süslemelerine (Yıldız Kompozisyonlarına) Yüklenen Anlamlar", Ortaçağ'da Anadolu Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, Ankara 2002, 397- 413.

Taeschner, F.: " İslam Ortaçağında Futuvva" İ.Ü. İktisat Fak. Mecmuası., 15 (1954),.

Taneri, A.: Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya, 1977.

Taşkıran, Z. F.: "Antalya Çevresinde Yer Alan Selçuklu Hanlarından Evdir Han ve Kırkgöz Han", Antalya 1. Selçuklu Eserleri Semineri, 22-23 Mayıs 1986, Antalya 1986: 21-29.

Texier,C.: Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie, Paris 1862.

Totaysalgır, G.: " Konya ve Sultan Hanı", Konya, 120-121 (1948): 34-36.

Tournefort,M.: A Voyage into the Levant, London 1741.

"Niğde-Aksaray Sultan Hanında Bazı İzlerin Değerlendirilmesi", Önasya , VI/72(1971): 15-16.

Tuncer,O.C.: "Bitlis-Van Karayolu ve Üzerindeki Hanlar", Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X(1979-80): 317-352.

Tuncer,O.C.: "Kara Han ve Eski Divriği Kangal Kervan Yolu" Türk Etnografya Dergisi, XIX(1991): 31-39.

Tuncer,O.C.: "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız" Vakıflar Dergisi, XXV(1995): 9-34.

Tuncer,O.C.: " Kervan Yolları ", Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, 2, (Ed. A. U. Peker- K. Bilici), Ankara 2006, 419- 434.

Turan, O.: Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941. Turan, O.: "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, X/39 (1946), 471- 496.

Turan, O.: "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I.-Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, C. XI, Sayı: 42, Nisan 1947, Ankara, s. 197 - 221.

Turan, O.: "Selçuk Devri Vakfiyeleri II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", Belleten, 11/43(1947): 415-429.

Turan, O.: Selçuk Devri Vakfiyeleri II, Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi, Belleten, 12/45, Ankara 1948, 415-429

Turan, O.: "Selçuklu Devri Vakfiyeleri: III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, C. XLV, Ankara, 1948, s. 17–169.

Turan, O.: Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971(1998).

Turan, O.: Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971(1998).

Turan, O.: Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993.

Turan, O.: "Keyhüsrev II", İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, İstanbul, 1993, s. 620-629.

Turan, O.: "Selçuk Kervansarayları", Türkler, C. 7, Ankara, 2002, s. 755–765.

Turan, R.: Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması, MEB Düşünce Eserleri Dizisi, İstanbul, 1995.

Tükel, A.: "Alara Han'ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi", Belleten, XXXIII/132 (1969), 429- 460.

Tüzün, O. D.: Aksaray'ın Vilayet Yapılması İçin 1964 Yılında T.B. M. M.'ne sunulan Önerge Raporu; Ankara 1964.

Uğur, F.: " Selçuklu Kervansaraylarından Zazadin Hanı", Konya, 1936: 35-39.

Uğur, F.: " Horozlu Han (Ruzbe Hanı)", Konya, 1936: 100-104.

Uğur, M. F. ve M. M. Koman.: Celalüddin Karatay İle Kardeşlerinin Hayratı ve Eserleri, Konya 1940, s. 72–80.

Uğur, M. F. ve M. M. Koman.: " Karatay Kervansarayı", Konya, 35 (1941): 3026-3033.

Uluçay, M. Ç.: İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1975.

Unat, F. R.: Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu, Ankara, 1959, s. 44.

Uysal, A. O.: Afyon'da Üç Eser, Ankara, 1992.

Uysal, A. O.: "Konya-Eğirdir Güzergahında Bazı Kervansaraylar", III. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1994, s. 71-83.

Uzunçarşılı, İ. H.: Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kazâ ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler, İstanbul 1927.

Uzunçarşılı, İ. H.: Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdir'deki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat, İstanbul 1929.

Uzunçarşılı, İ. H.: Kitabeler II, İstanbul, 1929.

Uzunçarşılı, İ. H.: Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1969.

Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara, 1988.

Ülgen, A. S.: " Aksaray Sultan Hanı". Türkiye Turing Ve Otomobil Kurumu Belleteni, 145 (1954): 10-13.

Ülken, H. Z.: " Kervan ve Kervansaray", Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, 93 (1949): 9-11.

Ünal, M. Ali: XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989.

Ünal, R. H.: "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğu Beyazıt - Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", Sanat Tarihi Yıllığı, III(1969-70): 7-15.

Ünal, R. H.: "Deux Caravanserais Peu Connus del'Epoque Pre-Ottomane au Sud de Karaman (Konya)" Art and Archeological Research Papers.No.3, London 1973, 59- 69.

Ünal, R. H.: "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, S. 6., Erzurum 1973, s. 116.

Ünal, R. H.: Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme, Erzurum 1975.

Ünal, R. H.: "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerinde Bir İnceleme " Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi, Ankara 1978, 453- 483.

Ünal, R. H.: "Notes sur l'ancien réseau routier entre Malatya et Diyarbakır", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 21- 26 September 1975, Budapest 1978: 881-889.

Ünal, R. H.: "Sevserek Hanı (Malatya-Pötürge) ve Yerhan (Erzincan- Refahiye) Hakkında Bir İnceleme" I. Türkoloji Kongresi Tebliğleri 1971, İstanbul 1979, 952-968.

Ünal, R. H.: Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir 1982.

Ünal, R. H.: L'Etude Du Portaıl Dans L'Architecture Pre-Ottoman, Editions de la Faculté des Letre de l'université d'Ege No: 4, İzmir, 1982.

Ünal, R. H.: "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı" Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, C. 2, 1983, s. 106-118.

Ünal, R. H.: "Kozak ve Sertavul Hanları (Karaman-Mut)" Konya, Haz. F. Halıcı, Ankara 1984: 59-64.

Ünal, R. H.: "Notes sur quelques khans inconnus de l'epoque seldjoukide en Anatolie Orientale", Ars Turcıca, Atken des VI. Internationalen Kongresses für Turkische Kunst, München 3-7 September 1979, I, München 1987: 343-350.

Ünal, R. H.: "Osmanlı Öncesi Dönemden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, V(1990): 181-191.

Ünal, R. H.: "Kızılören Yakınındaki Yapının İşlevi Hakkında Gözlemler", Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, Sayı: 6, İzmir, s.129-136.

Ünal, R. H.: "Burdur/Bucak İncir Hanı'nda Temel Araştırmaları ve Temizlik Çalışmaları", X. Vakıflar Haftası Kitabı, Ankara 1993, 399-422.

Ünal, R. H.: "İncir Hanı 1993 Çalışmaları", Sanat Tarihi Dergisi, VIII, (1996), 117-129.

Ünal, R. H.: "L'Apport des Fouilles d'Incir Khan à Notre Connaissance des Caravansérails Seldjoukides" Art Turc/Turkish Art, 10è. Congrès International d'Art Turc, Genève, 1999, s.695-705.

: V.G.M. Arş., Defter Nu.: 590, Sahife: 107, Sıra Nu.: 98.

: V.G.M. Arş., Dosya Nu.: 46.02.01/ 01.

: V.G.M. Abd.Yp.İş.Arşv. 60.07.03 no.'lu dosya.

Vural, P. Maggy: " Sultan Hanı" Türkiyemiz, 12, 32, 1980: 8-16.

Weinsinck, A.J.: "Eshabü'l-Kehf" mad., İslâm Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1988, s. 371-373.

Wıet,G. -,J.Sauvaget.-vd.,: Répertoire Chronologique D'epigraphie Arabe, Tome Onziéme Premier Fascicule, Caire MCMXLI, s. 103-104.

Yazar, T.: "Kargıhan" , Alanya Tarih Ve Kültür Seminerleri Iıı, (Ed.Faruk Nafiz Koçak), 1. Baskı, 2004: 446-447.

Yavuz, A. Tükel, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 2/2 (1976), 187- 206.

Yavuz, A. Tükel: "Burmahan", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara 1984, 347-365.

Yavuz, A. Tükel: "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1992, 253- 284.

Yavuz, A. Tükel,: "Mirçinge Han ve Anadolu Selçuklu Dönemi Eşodaklı Kervansarayları Arasındaki Yeri", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, 11/1- 2 (1993), 41- 55.

Yavuz, A. Tükel.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, (25-26 Nisan 1994), Konya, 1995, s. 183-198.

Yavuz, A.: "Anatolian Seljuk Caravanserais and Their Use as State Houses", 10th International Congress of Turkish Art, September 17-23, Geneva, Cenevre, 1995, s. 757-765

Yavuz, A.: "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil- Derbent Teşkilatları", Prof. Dr. Doğan Kuban'a Armağan, İstanbul, 25-38.

Yavuz, A. T.: Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular, 1997, «www.akmb.gov.tr/turkce/ books», (16.02.2006).

Yavuz 1997: A. T. Yavuz, "The Concepts That Shape Anatolian Seljuq Caravanserais", Muqarnas, 14, 1997, 80-95

Yavuz, A. Tükel,: "Anatolian Seljuk Caravanserais and Their Use As State Houses", 10e Congres İnternational d'Art Turc, Geneve, 1999, s. 757-765.

Yavuz, Ayşıl Tükel, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Üzerinde Çalışmalar, Bilgiler, Bulgular-1997", Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. 4-7 Kasım 1997, Ankara, 2000, c. 2, s. 239-259.

Yavuz, A. Tükel: "Kervansaraylar", Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Uygarlığı, II, Ankara 2006, 435-446.

Yavuz, A. T.: "Akhan", Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler, Cilt: 2, Denizli 2007, s. 133–144.

Yetkin, S. K.: " Selçuklu Kervansaraylarının Özellikleri", Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi, 19-24 Ekim 1959, Ankara, 1962: 408-410.

Yetkin, S. K.: Türk Mimarisi, Bilgi Yayınevi,1. Baskı, Ankara, 1970. Yılmaz, L.: Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar), Ankara 2002.

Yılmaz, L.: Antalya Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun Gelişimi, Ankara 2002.

Yiğitbaşı, S. S.:: Eğirdir-Felekabad Tarihi, İstanbul, 1972.

Yinanç, M. H.: "Maraş Emirleri", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, Sene: 15, Nu.: 8 (85), İstanbul, 1341, s. 85-100.

Yinanç, M, H.: "Elbistan" mad., İslâm Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1945, s. 223-230.

Yinanç, R.: "Eshab-ı Kehf Vakıfları", Vakıflar Dergisi, XX (1988), s. 311-319.

Yinanç, R. .: Dulkadir Beyliği, Ankara, 1989.

Yinanç, R.: "Sivas Abideleri ve Vakıfları" Vakıflar Dergisi, XXII, Ankara 1991, s. 15-44.

Yinanç, R. – M. Elibüyük: Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560), Ankara 1983.

Yurttaş, H.: "Sivas-Malatya Kervan Yolu" İnönü Üniversitesi II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, İstanbul 1988, 243-247.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Çev.: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 2006.

Yücel, Y. - A. Sevim,: Türkiye Tarihi I. (Fetihten Osmanlılara Kadar 1018-1300), Ankara 1990.

KÜLTÜR
SANAT ESERLERİ
T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI

ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ KERVANSARAYLARI

Kervansaraylar Anadolu Selçuklu kültürünü, güç ve kuvvetini en iyi aksettiren, zamanın beş yıldızlı otelleriydi. Çoğunlukla Sultan, vezir ve büyük devlet adamları tarafından yapılan kervansaraylar, kale gibi sağlam, abidevi kesme taştan yapılmış, döneminin süsleme özellikleriyle bezeli, ticaret, sosyal yardım ve bir kültür müesseseleri idi. Bu yapılar içerisinde zamanın, insan ve hayvanlarının her türlü ihtiyacı karşılayacak; yiyecek içecek, bol su, cami, hamam, kütüphane, baytar, doktor, berber, her çeşit tamir ustası, rehber gibi donanıma sahip idi. Kervansaraylar yalnız Müslüman Türklere değil ticaretle uğraşan tüm yabancılara da hizmet vermekteydi.

Elinizdeki bu kitap; Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarını tüm yönleriyle ele alan; hem alanın uzmanları ve ilgili konularda uzmanlaşan üniversite öğrencileri, hem de meraklı okuyucu kesimi için güvenilir bir başvuru kaynağı olarak ortaya konulmaya çalışılmış bir kaynak eserdir.

978-975-17-3273-6
9 789751 732736
70 YTL